अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग पहिला

ज्वालामुखी

© श्रीमती हिमानी सावरकर

सावरकर भवन, राजा ठाकूर पथ, शनिवार पेठ, पुणे.

दूरध्वनी :+९१२०२५५४४७५१

इंटरनेट अधिकार :- स्वा. सावरकर राष्ट्रीय स्मारक

स्वा. सावरकर मार्ग, दादर, मुंबई ४०००२८.

प्रकल्प संचालक : रणजित विक्रम सावरकर

प्रकल्प समन्वयक : अशोक रामचंद्र शिंदे

हे पुस्तक आसामी, बंगाली, इंग्रजी, गुजराथी, हिंदी, कन्नड, मल्याळम, मराठी, ओडिया, पंजाबी, तमिळ, तेलुगु या भाषांमध्ये उपलब्ध आहे.

प्रकरण पहिले

स्वधर्म नि स्वराज्य

धर्मासाठी मरावे, मरोनी अवघ्यांसी मारावे।

मारिता मारिता घ्यावे, राज्य आपुले।।

- रामदास

एखादे लहानसे घर बांधावयाचे असले तरीही त्या घराचा तोल सांभाळला जाईल इतका भक्कम पाया बांधण्यात येतो. पाया भक्कम नि घराच्या वजनाचा तोल सांभाळणारा असल्याशिवाय त्या पायावार उभारलेले घर हे पत्त्यांच्या तंबूहून जास्त भव्य नि विशाल कधीही उठविता यावयाचे नाही, हे अशिक्षित मनुष्यासही समजत असते परंतु हे अगदी मनुष्यालाही अवगत असणारे व्यवहारज्ञान विसरून जावून जेव्हा एखादा लेखक प्रचंड क्रांतिरचनेचा इतिहास देताना त्या क्रांतीची ती भव्य नि विशाल इमारत तोलण्यास मूलभूत असणारा पाया कोणचा होता, याची मीमांसा करीत नाही किंवा ते प्रचंड क्रांतिमंदिर एखाद्या गवताच्या काडीवर उभारलेले होते असे बरळत सुटतो तेव्हा तो वेडगळ तरी असतो किंवा भामटा तरी असतो. ह्या दोहोंतून तो कोणत्याही विशेषणास पात्र असला तरी इतिहासलेखनाच्या पवित्र कृत्यास तो सर्वथैव नालायक ठरतो.

मोठमोठाल्या धर्मक्रांत्या किंवा राज्यक्रांत्या यांच्या वरवरच्या स्वरुपात असणाऱ्या संबद्धतेची किंवा विभिन्नतेची साखळी त्या क्रांत्यांचे मुळाशी असणाऱ्या तत्वांस समजून घेतल्याशिवाय कधीही जुळविता येणार नाही. अनेक चक्रे नि अनेक लोहभाग यांनी युक्त असणारे एखादे भव्य यंत्र प्रचंड शक्तीची कामे करीत असताना ती शक्ती कोणच्या यंत्रशास्त्रीय नियमाने उत्पन्न केलेली आहे हे पूर्ण रीतीने कळल्याशिवाय प्रेक्षकांमध्ये आश्चर्याने उत्पन्न होणारी विस्मयता उद्भवेल. परंतु ज्ञानाने येणारी मार्मिकता मात्र कधीही आढळणार नाही. फ्रेंच राज्यक्रांती किंवा हॉलंडमधील धर्मक्रांती यासारखी अद्भूत कृत्ये जेव्हा वाचकांना नि लेखकांना आपल्या भव्यतेने चकित करतात तेव्हा त्या त्यांच्या भव्यतेने गोंधळून जावून वाचकांची दृष्टी नि लेखकांची लेखणी ही त्यांचे मूलभूत असणाऱ्या शक्तींना विवरण करण्यास धजत नाही पंरतु या मूलशक्तींच्या विवरणाशिवाय त्या क्रांतींचे

खरे रहस्य कधीही लक्षात येणारे नसल्याने इतिहासशास्त्रात नुसत्या वर्णनापेक्षा मूलविवरणालाच अधिक महत्व दिलेले आहे.

हे मूलविवरण करीत असताना पुष्कळ वेळा इतिहासलेखकांची आणखी एक चूक घडत असते. प्रत्येक कार्यास काही प्रत्यक्ष नि काही अप्रत्यक्ष, काही विशिष्ट नि काही सामान्य, काही आकस्मिक नि काही प्रधान कारणे कारणीभूत झालेली असतात. यांचे वर्गीकरण करण्यातच इतिहासकारांचे खरे कौशल्य असते. परंतु पुष्कळ इतिहासकारांची या वर्गीकरणात तारांबळ उडून जावून आकस्मिक कारणांनाच प्रधान कारणांचे स्वरुप देण्यात येते. एखाद्या घराला आग लागली असता ती आग लावणाऱ्या मनुष्याचे ऐवजी त्याच्या हातातील आगकाडीवर सर्व जबाबदारी लादणाऱ्या मूर्ख न्यायाधीशाप्रमाणे तो इतिहासकार हास्यास्पदतेला पात्र होतो. निमित्तकारणांनाच प्रधान कारण समजून एखाद्या ऐतिहासिक प्रसंगाचा इतिहास लिहू लागल्याने त्या प्रसंगाचे खरे महत्व कधीही लक्षात येत नाही. किंबहुना ते अद्भूत नि क्रांतिकारक प्रसंग असल्या क्षुल्लक कारणाकरिता घडले हे पाहून त्या प्रसंगाबद्दल नि त्यातील व्यक्तींबद्दल अयथार्थबुद्धी उत्पन्न होऊ लागते. यासाठी ऐतिहासिक प्रसंगांचा नि विशेषतः क्रांतिकारक प्रसंगांचा इतिहास लिहिताना त्यांचे नुसते वर्णन देऊन त्यांची बरोबर कल्पना देता येत नाही किंवा त्यांचा उगम त्यांच्या निमित्त-कारणापर्यंतच शोधून माघारे फिरल्यानेही त्यांचे यथार्थ स्वरुप जाणता येत नाही; तर ज्याला सत्य, निःपक्षपाती नि मार्मिक इतिहास लिहावयाचा असेल त्याने त्या प्रसंगाची नि त्या क्रांतीची उभारणी कोणत्या पायावर केलेली होती, त्यांच्या मुळाशी काय तत्व होते नि त्यांची प्रधान कारणे काय होती यांचे पर्यालोचन अवश्य केले पाहिजे.

प्रत्येक क्रांतीच्या मुळाशी कोणते तरी तत्व असलेच पाहिजे असे इटलीचा प्रख्यात तत्ववेत्ता नि देशभक्त मॅझिनी ह्याने कार्लाइलच्या फ्रेंच राज्यक्रांतीवरील पुस्तकावर टीकात्मक लेख लिहिताना म्हटलेले आहे. क्रांती म्हटली म्हणजे इतिहासातील मनुष्यजातीच्या आयुष्याची उलथापालथ होय. लाखो व्यक्ती ज्यासाठी झटतात, राजांची सिंहासने ज्यासाठी डळमळू लागतात, असलेले मुकुट फुटले जावून, नसलेले मुकुट ज्यासाठी उत्पन्न होतात, स्थापिलेल्या मूर्तींचा भंग नि नवीन मूर्तींची उत्थापना ही ज्यासाठी होतात नि ज्याच्यापुढे रक्ताचे पूर वाहविण्याची काहीच कथा नाही, असे प्रचंड समूहांना वाटू लागते अशा एखाद्या क्षोभकारक तत्त्वाशिवाय दुसऱ्या कोणच्याही क्षुल्लक नि क्षणिक पायावर क्रांतीची इमारत उभारली जाणे शक्य नाही. प्रत्येक क्रांतीच्या मुळाशी असणारे हे तत्व ज्या मानाने पवित्र किंवा अपवित्र असेल त्या मानाने त्या क्रांतीतील कार्यकर्त्या व्यक्तींची स्वरूपे नि कृत्ये पवित्र किंवा अपवित्र ठरत असतात. हेतूंवरून कृत्यांची परीक्षा जशी व्यवहारात केली जाते त्याचप्रमाणे इतिहासातही व्यक्तींच्या किंवा राष्ट्रांच्या हेतुवरून त्यांच्या कृत्यांचे स्वरूप ठरत असते. ही कसोटी सोडून दिली असता

www.savarkarsmarak.com

एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला मारणे नि एखाद्या सैन्याने दुसऱ्या सैन्याला मारणे ह्यात काहीच भेद राहणार नाही. साम्राज्यासाठी झालेल्या सिकंदरच्या स्वाऱ्या नि इटलीच्या स्वातंत्र्यासाठी झालेल्या ग्यारिबाल्डीच्या स्वाऱ्या ह्या सारख्याच किंमतीच्या ठरतील. ह्या भिन्न कृत्यांचे यथायोग्य परीक्षण होण्यास जसा त्यांचा हेतु समजावून घेतलाच पाहिजे त्याचप्रमाणे प्रत्येक क्रांतीचे यथायोग्य विवेचन होण्यास तिचा हेतू काय होता, तिच्या अंतर्यामीची इच्छा काय होती, कोणच्या तत्वांतून ती उद्भवली होती हे अवश्य पाहिले पाहिजे. सारांश, ऐतिहासिक क्रांतीच्या इतिहास- लेखकाने त्या क्रांतीतील वरवर असंबद्ध दिसणाऱ्या प्रसंगाना किंवा तिच्या अद्भुततेला पाहून तिथेच स्तिमित होऊन न बसता तिच्या उगमाकडे शोध करीत गेले पाहिजे. इतकेचे नव्हे, तर त्या शोधात भलत्याच नि आकस्मित निघालेल्या फाट्यांस सोडून अगदी मूलतत्त्वापर्यंत शोध लावला पाहिजे, मग त्या तत्त्वाची दुर्बिण घेऊन त्या क्रांतीच्या विस्तीर्ण प्रदेशाचे निरीक्षण केले पाहिजे. अशा रीतीने आरंभ केल्यास अनेक असंबद्ध प्रसंगात पूर्ण संबद्धता दिसू लागते, वक्ररेषा सरळ भासू लागतात नि सरळ रेषा वक्र भासू लागतात. अंधकारात पकाश दिसू लागतो नि प्रकाशात अंधकार दिसू लागतो, नीचतेत उच्चता नि उच्चतेत नीचता दृग्गोचर होते, विद्रूपतेत सुरुपता नि सुरूपतेत विद्रुपता आढळते नि अपेक्षित किंवा अनपेक्षित रीतीने परंतु स्पष्ट स्वरुपाने ती क्रांती ही इतिहासाच्या दृष्टोत्पत्तीस येते.

परंतु हिंदुस्थानात इ. स. १८५७ साली घडलेल्या प्रचंड राज्यक्रांतीचा इतिहास अशा शास्त्रीय पद्धतीने कोणीही स्वदेशी किंवा विदेशी ग्रंथकाराने लिहिलेला नसल्याने त्या क्रांतियुद्धाबद्दल लोकांत विलक्षण, भ्रामक नि दुष्ट समजुती प्रचलित झालेल्या आहेत. वर वर्णन केलेले सर्व दोष ह्या क्रांतियुद्धाच्या इंग्रजी लेखकांनी केलेले आहेत. काही लेखकांनी त्याचे वर्णन देण्यापलिकडे प्रयत्नच केला नाही. परंतु बहुतेकांनी तो प्रयत्न दुष्ट बुद्धिने नि पक्षपातीपणाने केल्यामुळे त्यांच्या दूषीत दृष्टीला त्या क्रांतियुद्धाचे मूलतत्व दिसले नाही किंवा दिसत असताही पहावले नाही.

इ. स. १८५७ सारखी प्रचंड क्रांती हेतूव्यतिरिक्त घडणे शक्य आहे काय? पेशावरपासून कलकत्त्यापर्यंत जी लाट उसळली ती आपल्या सामर्थ्याने काही तरी विशिष्ट पदार्थ बुडवून टाकण्याच्या हेतूशिवायच उठणे शक्य होते काय? दिल्लीला पडलेले वेढे, कानपूरला झालेल्या कत्तली, साम्राज्यांचे उभारलेले ध्वज नि त्या ध्वजाखाली लढत लढत शूरांच्या धारातीर्थात पडलेल्या उड्या ह्यासारखी उदात्त नि स्फूर्तिजनक कृत्ये काही एका अत्यंत उदात्त नि स्फूर्तिजनक साध्याशिवाय घडणे शक्य होते काय? एखाद्या आठवड्याला भरणारा बाजार देखील काही विशिष्ट हेतूव्यतिरिक्त भरलेला नसतो. मग जो बाजार भरविण्याची तयारी वर्षोवर्षे चाललेली होती, ज्याची दुकाने पेशावरपासून कलकत्त्यापर्यंत असणाऱ्या प्रत्येक सिंहासनावर उघडलेली होती, ज्यांत राज्यांची नि

साम्राज्यांची देवघेव चाललेली होती, जिथे रक्तांच्या नि मांसाच्या नाण्याशिवाय दुसरे चलनी नाणे कोणी जुमानीत नव्हते तो बाजार काय उगीच भरला, उगीच उठून गेला? नाही, नाही. तो बाजार उगीच भरला असेही नाही. उगीच उठून गेला असेही नाही. हे कळणे फार कठीण आहे म्हणून नव्हे, तर हे कळले असे कबूल करणे हे आपल्या हिताचे न वाटल्याने या मुद्द्याकडे इंग्रजी इतिहासकारांनी मुद्दाम दुर्लक्ष केलले आहे परंतु ह्या दुर्लक्षाहूनही अधिक फसविणारी नि ५७ च्या ह्या क्रांतियुद्धाचे स्वरूप सर्वतोपरी भ्रष्ट करणारी दुसरी युक्ती किंवा दुसरी चूक विजातीय नि त्यांची झील ओढणाऱ्या स्वजातीय इतिहासकारांनी जी केलेली आहे ती ही होय की, ह्या ५७ च्या प्रलयाचे कारण दुसरे काही नसून मूठभर आपमतलबी लोकांनी उठविलेली काडतुसांची कंडी होय. इंग्रजी इतिहासावर नि इंग्रजांच्या लाचलुचपतीवर वाढलेले एक एतद्देशीय ग्रंथकार म्हणतात : 'काडतुसास गाईची नि डुकराची चर्बी लावितात इतके केवळ ऐकूनच मूर्ख लोक बिथरले. ऐकलेली गोष्ट खरी की खोटी ह्याचा कोणी शोध केला आहे काय? एक बोलला म्हणून दुसरा बोलला, आणि दुसरा बिघडला म्हणून तिसरा बिघडला अशी अंधपरंपरा चालून अविचारी मूर्खाचा समाज जमला आणि बंड माजले. काडतुसांच्या गोष्टींवर लोकांनी अंधपरंपरेने विश्वास ठेवला की काय ह्याचा निर्णय पुढे यथावकाश होईलच. परंतु ह्या खऱ्या किंवा खोट्या विश्वासात बंडाचे मूळ होते ही समजूत करविण्याचा कसा दीर्घ प्रयत्न चाललेला होता हे यावरून दिसून येईल. ५७ सारखी प्रचंड क्रांती असल्या कारणापासून उत्पन्न होईल हे म्हणणाऱ्या मंद किंवा दुष्ट बुद्धींना क्रांती म्हणजे एक 'अविचारी मूर्खांचा समाज' होय असे वाटल्यास त्यात काही आश्चर्य नाही. जर ५७ ची क्रांती ही मुख्यतः काडतुसांवरूनच प्रदीप्त झाली होती, तर तिला नानासाहेब, दिल्लीचे बादशाह, झाशीची राणी किंवा रोहिलखंडचे खानबहादूर खान हे का मिळाले? यांना इंग्रजी लष्करात नोकरी धरावयाची नव्हती किंवा घरी बसले तरी ती लष्करी काडतुसे तोडलीच पाहिजेत असाही हुकूम कोणी त्यांच्यावर केलेला नव्हता. जर ५७ ची उठावणी ही केवळ किंवा मुख्यतः काडतुसांच्या चर्बीनेच झाली होती तर हिंदुस्थानावरील इंग्रजी गव्हर्नर जनरलने ती न वापरण्याचा हुकूम सोडल्याबरोबर ती झटकन शमलीही असती परंतु शिपायांनी आपल्या हाताने आपली काडतुसे बनवावी अशी सरकारी परवानगी मिळाल्यावरही तिचा उपयोग करून घेण्याचे ऐवजी किंवा लष्करी नोकरी सोडून सर्वच कटकट मिटविण्याचे ऐवजी लष्करी शिपायांनीच नव्हे, तर लष्कराशी ज्यांचा अर्थाअर्थी संबंध नाही अशा लाखो लोकांनी, राजांनी नि महाराजांनी आपले प्राण रणांगणांत का खर्च केले? लष्करी नि बिनलष्करी, राजा नि रंक, हिंदु नि मुसलमान या सर्वांना स्फुरण येण्यास असल्या किरकोळ गोष्टी कारणीभूत होत नसतात तर त्या गोष्टींच्या मुळाशी असणारे तत्व त्यास कारणीभूत होत असते.

काडतुसांची भिती हे बंडांचे प्रमुख कारण आहे. ह्या म्हणण्यात जितकी अयथार्थता आहे तितकीच त्या बंडाचा उगम केवळ अयोध्येच्या राज्याला खालसा करण्यात आहे, या म्हणण्यात दिसून येईल. अयोध्येच्या राज्यातील हिताहिताशी ज्यांचा काही एक संबंध नव्हता असे किती तरी लोक या भयंकर क्रांतीत हातावर शिर घेऊन लढत होते! मग त्या लढण्यात त्यांचा काय हेतु होता? खुद्द अयोध्येचे नबाब तर कलकत्त्याच्या किल्ल्यात अटकेत पडलेले होते, त्यांची प्रजा इंग्लिश इतिहासकारांच्या म्हणण्याप्रमाणे नबाबाच्या अंमलाला अत्यंत नाखूष झालेली होती. मग पंजाबापासून तो बंगालपर्यंत फक्त राजेच नव्हेत किंवा लष्करी लोकच नव्हेत तर प्रत्येक अस्सल हिंदी मनुष्य आपली समशेर उपसून का उभा राहिला? सत्तावनच्या क्रांतीबद्दल एक लेख बंगालच्या कोणी 'हिंदू'ने त्या वेळेसच इंग्लंडात प्रसिद्ध करविला होता. त्यात तो हिंदु म्हणतोः " ज्यांनी अयोध्येच्या नबाबाला कधी जन्मातसुद्धा बघितलेले नव्हते किंवा पुढेही बघण्याचा संभव नव्हता, असे किती सरळ नि दयार्द्र लोक आपआपल्या झोपडीत नबाबाची दुःख सांगताना ढसढसा रडत असत, याची कल्पना तुम्हाला नाही! हे अश्रु गळून गेल्यानंतर प्रत्यक्ष स्वतःवरच हा क्रूर प्रसंग गुदरल्याप्रमाणे वजीद अल्लीशाह यांच्या अपमानाचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा किती शिपाई दररोज करीत होते हेही तुम्हांस माहीत नाही". [1]

ह्या शिपायांना ही सहानुभूती का वाटू लागली. ज्यांनी नबाबांना जन्मात पाहिलेलेही नव्हते त्यांचे डोळे नि कंठ का भरून आले? तेव्हा अयोध्येचे राज्य खालसा केल्याने बंड उद्भवले नाही तर ही राज्ये खालसा करण्यात ज्या तत्वांचा उपमर्द होत होता त्या तत्वांमुळे बंड उत्पन्न झाले. काडतुसांची भिती किंवा अयोध्येचे खालसा केलेले राज्य ही आनुषंगिक नि आकस्मिक कारणे होत. ह्यांनाच प्रधान कारण समजले असता सत्तावनच्या क्रांतीचे खरे स्वरूप कधीही कळणार नाही.

---

[1] हा लेख अंडिया ऑफिसच्या लायब्ररीत आहे. हा लेख अनेक दृष्टीनी फार महत्त्वाचा आहे. या लेखातील पुढील अुतारा दिल्याशिवाय राहवत नाही. ". Your (Englishmen's) conduct has all along been mean and pettifogging. You accuse our ancient Mogal rulers of despotism. They were despotic to some extent; but, on the whole, they knew how to govern an empire-you know how to keep a shop. They had a large mind; you have an ingenious and a crafty one, They could conceive of grand projects. Despite their faults, they were loved by a grand people like us. They settled in the country and tried to improve it. Your servants come here only to make money and go home as soon as they have satisfied themselves on that score. Indeed, in as much as we have come to know you, we have learnt to dispise you. With increasing knowledgc we have known that the Anglo-Saxon race is selfish and hypocritical in the extreme and always unprincipled in matters of gain!" हा लेख सुमारे 25 पानांचा असून तो दि. 13 ऑक्टोबर 1857 रोजी प्रसिद्ध झालेला आहे.

www.savarkarsmarak.com

ह्या निमित्तकारणांनाच मूळ कारणांचे स्वरूप दिल्यास त्याचा असा अर्थ होईल की, जर ही विशिष्ट कारणे घडली नसती तर त्यांचे कार्यही घडले नसते जर काडतुसांची भिती नसती किंवा अयोध्येचे राज्य खालसा केले गेले असते तर १८५७ ची क्रांती घडली नसती. परंतु ह्या समजाहून वेडगळ नि भ्रामक असा दुसरा समज सापडणे शक्य नाही. काडतुसांची भिती उत्पन्न झाली नसती तरी क्रांती घडलीच असती. कारण त्या भीतीच्या मुळाशी असणारे तत्व हे दुसऱ्या एखाद्या प्रसंगात दृग्गोचर झाले असते. अयोध्येचे राज्य खालसा झाले नसते तरीही हे क्रांतीयुद्ध झालेच असते. कारण त्या राज्याच्या खालसा करण्याचे मुळाशी असलेले तत्व आणखी दुसऱ्या एखाद्या राज्याच्या खालसा करण्यात प्रादुर्भूत झाले असते. फ्रान्स देशातील राज्यक्रांतीचे प्रधान कारण जसे धान्याच्या वाढलेल्या किंमती किंवा बॅस्टाअल किंवा राजाचे पॅरिस सोडून जाणे, किंवा मेजवानीचा रंग हे नव्हे, तद्वतच वरील आकस्मिक नि विशिष्ट प्रसंग ही ह्या प्रचंड क्रांतीची प्रधान कारणे नसून केवळ निमित्तभूत निमित्ते होत. सीताहरण हे रामायणाचे जसे केवळ निमित्त झाले त्याचप्रमाणे वरील सर्व लहानमोठी कारणे ही निमित्ते असून मुख्य प्रधान कारणे म्हटली म्हणजे त्यांच्या मुळाशी असलेली तत्वेच होत. ही तत्वे कोणती होती? हजारो शूरांच्या तरवारी त्यांच्या म्यानांतून ओढून काढून रणांगणात चमकविणारी ही तत्वे कोणती होती? निस्तेज झालेल्या मुकुटांना सतेजता देणारी नि मोडून पडलेल्या ध्वजांचे पुनरुद्धरण करणारी ही तत्वे कोणती होती? ज्यांच्यावर हजारो व्यक्तींनी आपल्या उष्ण रक्ताचा अभिषेक वर्षानुवर्षे अखंड प्रेमाने सुरू ठेवावा ती ही तत्वे कोणती होती? मौलवींनी ज्यांना उपदेश करावा, ब्राह्मणांनी ज्यांना 'विजयी भव' म्हणून आशिर्वाद द्यावे, दिल्लीच्या मशिदीतून नि काशीच्या देवळांतून ज्यांच्या यशः प्राप्तीसाठी परमेश्वराकडे दिव्य प्रार्थना धाडण्यात याव्या, ज्यांच्या साह्यासाठी श्रीमत् हनुमानजीने कानपूरच्या रणांगणावर हुंकार करू लागावा नि ज्यासाठी झाशीच्या महालक्ष्मीने शुंभनिशुंभांच्या रक्तात भिजलेली आपली पुराणप्रसिद्ध तरवार पुन्हा उपसू लागावे अशी ही तत्वे कोणती होती?

ही १८५७ च्या क्रांतीची प्रधान कारणे असलेली दिव्य तत्वे म्हणजे 'स्वधर्म नि स्वराज्य' ही होत. आपल्या प्राणप्रिय धर्मावर भयंकर, विघातक नि कपटप्रचुर हल्ला आलेला आहे असे यथार्थ रीतीने दिसू लागताच स्वधर्म रक्षणार्थ जी 'दीन दीन' ही गर्जना सुरू झाली, त्या गर्जनेत नि आपल्या निसर्गदत्त स्वातंत्र्याला कपटीपणाने छिनावून आपल्या पायात राजकीय गुलामगिरीच्या शृंखला घातल्या गेल्या हे पाहताच स्वराज्य संपादनाच्या पवित्र इच्छेने त्या दास्यशृंखलेवर केलेल्या प्रचंड आघातात या क्रांतियुद्धांचे मूळ आहे. स्वधर्मप्रीती नि स्वराज्यप्रीती ही तत्वे हिंदुस्थानच्या इतिहासांत जितक्या स्पष्टतेने नि उदात्ततेने दिसतात त्याहून अधिक कोणत्या इतिहासात दिसणार आहेत? परकीय नि आपमतलबी इतिहासकारांनी त्या दिव्य हिंदुभूचे चित्र कितीही घाणेरड्या रंगात

काढलेले असले तरी जोपर्यंत आमच्या इतिहासाच्या पानावरील चितोडचे नाव पुसलेले नाही, सिंहगडचे नाव पुसलेले नाही, प्रतापादित्याचे नाव पुसलेले नाही किंवा गुरु गोविंदसिंगांचे नाव पुसलेले नाही तोपर्यंत ही स्वधर्म नि स्वराज्याची तत्वे हिंदुस्थानच्या रक्तामासांत खिळून राहणारी आहेत! त्यांच्यावर क्षणभर गुलामगिरीच्या भ्रमाचे ढग येवोत- सूर्यावरदेखील ढग येतात - परंतु तो क्षण संपतो न संपतो तो त्या तत्वसूर्याच्या उष्णतेने ते वितळून जातील यात मुळीच शंका नाही.

स्वराज्यासाठी हिंदुस्थानने कोणचे प्रयत्न केलेले नाहीत नि स्वधर्मासाठी हिंदुस्थानने कोणचे दिव्य अंगीकारले नाही? "सूरा सो पचाजिये जो लढे दिनके हेत। पुरजा पुरजा कट मरे तबहू न छोडे खेत!" (गुरु गोविंदसिंह). अशा रीतीने स्वधर्मासाठी रणांगणावर तिळतीळ तुकडे झाले तरी जे हटत नाहीत अशा प्रसंगांनी भरतभूमीचा इतिहास आपूर्ण भरलेला आहे".

या परंपरागत नि दिव्य तत्वांचा संचार होण्यास १८५७ साली जितकी कारणे होती तितकी पूर्वी फारच थोड्या वेळेस घडून आलेली होती. या विशिष्ट प्रसंगांनी हिंदभूमीच्या अंगात किंचित सुप्रसन्न झालेल्या या मनोवृत्तींना विलक्षण चेतना दिली नि स्वधर्म नि स्वराज्यासाठी लोकशक्ती सज्जचाप होऊ लागल्या. दिल्लीचे बादशहांनी काढलेल्या स्वराज्यसंस्थापनेच्या जाहिरनाम्यात ते म्हणतातः "हिंदवासियांनो, जर आपण सर्वजण मनात आणू तर शत्रूंचा क्षणार्धात धुव्वा उडवून देऊ नि आपल्या प्राणप्रिय धर्माला नि प्राणप्रिय देशाला पूर्ण भयमुक्त करू!""[2]

ह्या वाक्यात असलेल्या दिव्य तत्वांसाठी जी क्रांती होते, आपल्या प्राणप्रिय धर्माला नि आपल्या प्राणप्रिय देशाला बंधमुक्त करण्यासाठी जे क्रांतीयुद्ध होते त्या क्रांतियुद्धाहून पवित्र असे जगात दुसरे काय आढळणार आहे? स्वदेशरक्षण, स्वराज्य संस्थापन नि स्वधर्म परित्राण यासाठी दिल्लीच्या सिंहासनावरून प्रार्थना केलेल्या या स्पष्ट, दिव्य नि स्फूर्तिजनक मंत्रातच १८५७ च्या क्रांतीचे बीज आहे! बरेलीला छापून प्रसिद्ध केलेल्या नि अयोध्येच्या नबाबांनी काढलेल्या दुसऱ्या एका जाहिरनाम्यात ते म्हणतातः" हिंदुस्थानातील सर्व हिंदूनो नि मुसलमानांनो, उठा! स्वदेश बांधवहो, परमेश्वराने दिलेल्या देणग्यात अत्यंत श्रेष्ठ देणगी म्हणजे स्वराज्य (sovereign) ही होय. ही ईश्वरदत्त देणगी ज्याने आपल्यापासून फसवून, छिनावून नेली आहे त्या जुलमी राक्षसाला ती फार दिवस पचेल काय? हे ईश्वरी इच्छेविरुद्ध असलेले कृत्य फार दिवस जयास जाईल काय? नाही नाही! इंग्लिशांनी इतके जुलूम केलेले आहेत की, त्यांच्या पापाचे घडे पूर्वीच तुडुंब भरलेले आहेत! नि त्यात आता आपल्या पवित्र धर्माचा नाश

---

[2] दिल्लीचा जाहिरनामा 'Lackey's Fictions Exposed'.

करण्याची त्यांना कुबुद्धि सुचली! आता तुम्ही अजूनही स्वस्थ बसणार काय? तुम्ही स्वस्थ बसावे अशी परमेश्वराची इच्छा नाही. कारण सर्व हिंदूंच्या नि मुसलमानांच्या हृदयात त्याच्याच इच्छेने या फिरंग्यांना आपल्या देशातून हाकून देण्याची बुद्धि उत्पन्न झालेली आहे...नि परमेश्वराच्या इच्छेने नि तुमच्या पराक्रमाने लवकरच त्यांचा इतका पूर्ण नायनाट होईल की, ह्या आपल्या हिंदुस्थानात त्यांचा मागमूससुद्धा उरणार नाही!... लहान थोर हे सर्व क्षुल्लक भेद विसरून जावून ह्या सैन्यात सर्वत्र समताच नांदली पाहिजे. कारण जे जे पवित्र धर्मयुद्धात स्वधर्मासाठी आपली समशेर उपसतात ते सर्व सारख्याच योग्यतेचे आहेत! ते भाईभाई आहेत! त्यांच्यात मुळीच भेद नाहीत...म्हणून पुन्हा एकदा मी सर्व हिंदी बंधूंस म्हणतो की, उठा नि या परमेश्वरी नि दिव्य कर्तव्यासाठी रणांगणात उडी घ्या!!".[3]

ही तत्वरत्ने पाहून ज्याला ह्या क्रांतीयुद्धाची ओजस्विता भासणार नाही तो एकतर मंद किंवा एकतर भामटा असला पाहिजे. ईश्वरदत्त हक्कांसाठी लढणे हे मनुष्यमात्रांचे कर्तव्य होय. म्हणून आपल्या स्वधर्मासाठी नि स्वराज्यासाठी त्या वेळच्या हिंदी शूरांनी आपल्या तरवारी उपसलेल्या होत्या हे सिद्ध करण्यास याहून सबळ पुरावा तो काय देता येणार? भिन्नभिन्न स्थली नि भिन्नभिन्न काली निघालेले हे जाहिरनामे या क्रांतियुद्धाच्या मीमांसेवर एक अक्षरही जास्त लिहिण्याचे कारण उरू देत नाहीत. हे जाहिरनामे कोणी भलत्यासलत्याने काढलेले नसून सर्ववंद्य नि सर्वाधिकारी सिंहासनाची ती शासनपत्रे आहेत! त्या वेळच्या क्षुब्ध मनोवृत्तीचे ते उष्ण उष्ण उसासे आहेत. भाडभिडीमुळे किंवा भयामुळे जेव्हा खऱ्या मनोवृत्ती दाबून ठेवण्याचे काही एक प्रयोजन नसते, अशा रणप्रसंगातील हे अंतःकरणाचे स्पष्ट बोल आहेत. ज्या युद्धात "जे जे समशेर उपसतात ते ते सारख्याच योग्यतेचे असतात" अशा धर्मयुद्धात उठलेली ही वीरगर्जना 'स्वधर्म नि स्वराज्य' या तत्वद्वयांचा उच्चार नि जयघोष करीत आहे!

परंतु ही दोन तत्वे परस्परांशी विरुद्ध किंवा विभिन्न समजली जात होती काय? स्वधर्म नि स्वराज्य यांना परस्परांशी अर्थाअर्थी संबंध नाही अशी निदान पौर्वात्यांची तरी केव्हाही समजून नव्हती. मॅझिनीच्या म्हणण्याप्रमाणे स्वर्ग नि पृथ्वी यांच्यात एक जंगी आडकाठी उभारलेली नसून एकाच वस्तूची ही दोन टोके आहेत अशीच पौर्वात्य मनाची पूर्वापार यथार्थ नि परिपक्व समजूत आहे. आमची स्वधर्माची कल्पना ही स्वराज्याहून भिन्न नाही. ती दोन्ही साध्य- साधने नात्याने संलग्न आहेत. स्वधर्माशिवाय स्वराज्य तुच्छ होय नि स्वराज्याशिवाय स्वधर्म बलहीन होय. स्वराज्य ही ऐहिक सामर्थ्याची

---

[3] 'Lackey's Fictions Exposed'. हा जाहिरनामा ह्या क्रांतियुद्धाच्या वेळेस लोकवृत्ती कशा चैतन्ययुक्त झालेल्या होत्या हे दाखविण्यास फारच अुपयोगी आहे. हा पुढे थोड्याबहुत अंशाने दिला जाईलच.

तरवार, स्वधर्म ह्या पारलौकिक साध्यासाठी सदोदित उपसलेली असावी हा पौर्वात्य मनाचा कल इतिहासात पदोपदी आढळून येईल. पौर्वात्यांच्या इतिहासात झालेल्या क्रांत्यांना धार्मिक स्वरूप का मिळते, किंबहुना धार्मिक पावित्र्य असल्याशिवाय नि धर्मसंलग्नता असल्याशिवाय प्रचंड क्रांती होणे हे पौर्वात्यांच्या इतिहासाला मुळीच ठावूक का नाही यांचे बीजही या धर्माच्या विश्वव्यापक स्वरुपातच आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासात आजपर्यंत अखंडत्वाने व्यक्त होत आलेले हे स्वराज्य नि स्वधर्म यांच्या साधनसाध्यत्वाचे तत्व या १८५७ च्या क्रांतियुद्धातही व्यक्त झाले यात काही नवल नाही. दिल्लीच्या बादशहांनी अगदी प्रथम काढलेल्या जाहिरनाम्याचा उल्लेख पूर्वी केलाच आहे. त्यानंतर दिल्लीला इंग्रजांचा वेढा पडून युद्ध भर रंगात आलेले असताना बादशहांनी सर्व हिंदवासियांस अनुलक्षून दुसरा एक जाहिरनामा काढलेला होता. त्यात ते म्हणतातः[4] "जमी राजगान वो रोसाए हिंदपर वाझे होके तुम बेहामा उजूः नेकी और फय्याजीमें मुश्तईर उद्दईर हो...खुदावंतने तुमको ये मर्तबये आली और मुल्क और दौलत और हुकमत असीवास्ते बक्षी है कि तुम उन लोगोंको जो तुमारे मजहबमे रखना अंदाजी करे, गारद करो." आपल्याला अश्वराने संपत्ती, देश, अधिकार हे कशासाठी दिलेले आहेत? ते केवळ व्यक्तिविषयक विषयसुखासाठी नसून स्वधर्मसंरक्षणाच्या पवित्र हेतूसाठी होत! परंतु ह्या पवित्र नि अंतिम हेतूची ही साधने आता कोठे आहेत? मागे दिलेल्या जाहिरनाम्यात म्हटल्याप्रमाणे परमेश्वराच्या सर्व देणग्यात अत्यंत श्रेष्ठ अशी स्वराज्याची देणगी कोठे आहे? दौलत कोठे आहे? मुल्क (देश) कोठे आहे? हुकूमत कोठे आहे? गुलामगिरीच्या प्लेगात ही सर्व दैविक स्वतंत्रता मृतप्राय झाली आहे. गुलामगिरीचा हा प्लेग कसा संहार करीत आहे हे दाखविण्यासाठी वरील जाहिरनाम्यात, नागपूरची, अयोध्येची नि झाशीची स्वराज्ये कशी धुळीस मिळविली गेली याचे मार्मिक वर्णन करून नंतर अशा रीतीने धर्मरक्षणाची साधने गमाविल्यामुळे तुम्ही परमेश्वराचे घरी अपराधी नि धर्मद्रोही ठराल अशी जागवणूक दिलेली आहे."अश्वराची आज्ञा ही आहे की, स्वराज्य संपादा. कारण स्वधर्मसंरक्षणाचे ते मूल साधन आहे. जो स्वराज्य संपादन करीत नाही, जो गुलामगिरीत तटस्थ बसतो तो अधर्मी नि धर्मद्रोही होय. म्हणून स्वधर्मासाठी उठा नि स्वराज्य संपादन करा

"स्वधर्मासाठी उठा नि स्वराज्य संपादन करा!" ह्या तत्त्वाने हिंदुस्थानच्या इतिहासात किती दैविक चमत्कार केलेले आहेत? श्रीसमर्थ रामदासांनी महाराष्ट्राला

[4] हा संबंध जाहिरनामा कन्हयालाल यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'तारीखे बगावते हिंद' या अुर्दू पुस्तकात जसाच्या तसाच दिलेला आहे. हे गृहस्थ (?) कोण्या चीफ कमिशनराचे 'अंटरप्रिटर' असून यांनी बंडवाल्यांवर इंग्रजी अतिहासकारांहूनही जास्त तोंडसुख घेतलेले आहे!

अडीचशे वर्षापूर्वी हीच दीक्षा दिली होती! "धर्मासाठी मरावे। मरोनी अवघ्यांसी मारावे। मारिता मारिता घ्यावे। राज्य आपुले।।"

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे हेच तात्त्विक कारण होय. ह्या क्रांतियुद्धाचे हेच मनःशास्त्र होय. ज्या दुर्बिणीने त्या युद्धाचे स्पष्ट नि सत्य स्वरूप दिसेल अशी खरी दुर्बीण म्हटली म्हणजे "धर्मासाठी मरावे। मरोनी अवघ्यांसी मारावे। मारिता मारिता घ्यावे। राज्य आपुले।।"

ह्या दुर्बिणीतून त्या क्रांतीकडे पाहिले असता किती निराळा देखावा आढळू लागतो! स्वधर्म नि स्वराज्य ह्या पवित्र हेतूंनी जे क्रांतियुद्ध घडले होते त्याचे पावित्र्य त्याच्या झालेल्या पराजयाने भंग पावत नाही. गुरू गोविंदसिंगाचे प्रयत्न तादृश रीतीने विफल झाले म्हणून त्यांचे दिव्यत्व कमी होत नाही किंवा १८४८ साली इटली मध्ये राज्यक्रांतीची जंगी लाट उसळली होती त्यात त्या क्रांतिकारक पुढाऱ्यांचा संपूर्ण पराजय झाला म्हणून त्यांच्या हेतूचे पुण्यत्वही क्षीण होत नाही!

ज. मॅकार्थी म्हणतातः "The fact was that throughout the greater part of the northern and north- western provinces of the Indian peninsula, there was a rebellion of the native races against the English power. It was not alone the Sepoy who rose in revolt- it was not by any means a merely military mutiny. It was a combination of military grievence, national hatred, and religious fanaticism against the English occupation of India. The native princes and the native soldiers were in it. The Mahomedan and the Hindu forgot their old religious antipathies to join against the Christian. Hatred and panic were the stimulants of that great rebellious movement. The quarrel about the greased cartridges was but the chance spark, flung in among all the combustible material. If that spark had not lighted it, some other would have done the work. . . . . . The Meerat Sepoys found, in a moment, a leader, a flag and a cause, and the mutiny was transformed into a revolutionary war. When they reached Jumna, glittrting in the morning light they had all unconsciously seized one of the great critical moments of history and converted a military mutiny into a national and religious war!" [5]

Charles Ball writes : " At length the torrent overflowed the banks, and saturated the moral soil of India. It was then expected that those waves would overwhelm and destroy the entire European element and that, when the torrent of rebellion should again confine itself within bounds, patriotic India, freed from its alien rulers, would bow only to the independent sceptre of native prince. The moment, now, assumed a more important aspect. It became the rebellion of a whole people incited to outrage by resentment for imaginary wrongs and sustained in their delusions by hatred and fanaticism. "[6]

[5] History of Our Own Times Vol. III.

[6] Indian Mutiny Vol. I, page 644.

www.savarkarsmarak.com

White writes in his Complete History of the Great Sepoy War : " I should be wanting in faithfulness as an historian if I failed to record the admiration, the courage displayed by the Oudhians. The great fault of the Oudh Talukdars from a moral point of view was their having made a common cause with the murderous mutineers. But for this, they might have been regarded as noble patriots fighting in good cause, *pro rage et pro patia,* for the king and the Motherland" - for Swaraj and Swadesh

प्रकरण दुसरे

कारण परंपरा

स्वधर्म नि स्वराज्य या देवतांच्या अधिष्ठानाखाली ५७ साली सुरू झालेल्या या रणमखाचा संकल्प कधी सोडला गेला होता? इंग्रजी इतिहासकारांच्या मताप्रमाणे या रणमखाचा संकल्प डलहौसी साहेबाच्या कारकिर्दीत सोडला गेला होता. ही त्यांची समजूत अगदी भ्रामक आहे. ज्या क्षणी हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याला पारतंत्र्याने पहिला पाय टाकला तेव्हाच! गरीब डलहौसी! त्यांनी विशेष वाईट ते काय केले? हिंदुस्थानची जन्मदत्त स्वतंत्रता हरून घेऊन त्यांच्या स्वातंत्र्याचे ऐवजी गुलामगिरी नि स्वधर्माचे ऐवजी ख्रिश्चानिटी देण्याचे पातकी विचार जेव्हा प्रथमतः इंग्रजी व्यापाऱ्यांचे डोक्यात शिरले तेव्हाच हिंदभूमीच्या अंतःकरणात क्रांतिचेतना ही संचारलेली आहे. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे कारण इंग्लिशांच्या 'चांगल्या अंमलांत' किंवा 'वाईट अंमलात' नसून ते फक्त 'अंमलातच' आहे. चांगला किंवा वाईट हा गौण प्रश्न असून मुख्य प्रश्न 'अंमल' हा आहे. ज्या देशाला हिमालयांनी उत्तरेकडे नि समुद्रदेवतांनी दक्षिणेकडे संरक्षित केलेला आहे, त्या निसर्गबलिष्ठ नि निसर्गप्रिय हिंदुस्थानावर इंग्रजांचा अनैसर्गिक अंमल चालू द्यावा की नाही हा मुख्य प्रश्न सत्तावनच्या समरपटावर सोडविला जात होता हे जर सत्य आहे, तर मग ह्या समराची मूल उत्पत्ति तेव्हाच झाली असली पाहिजे की जेव्हा हा प्रश्न प्रथम उपस्थित झाला.

मॅझिनी म्हणतो : स्वातंत्र्य हा प्रत्येकाचा निसर्गदत्त हक्क आहे नि म्हणून या पवित्र हक्काचा अपहार करू इच्छिणाऱ्या जुलुमाचा उच्छेद करणे हे प्रत्येकाचे निसर्गसिद्ध कर्तव्य आहे. व्यक्तीची, राष्ट्राची नि मनुष्यजातीची प्रगति होण्यासाठी त्यांच्यांत चैतन्य पाहिजे. परंतु जेथे स्वतंत्रता नसते तेथे चैतन्य असणे शक्य नाही. जो लोकांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतो तो लोकांच्या प्रगतीचा विरोध करून परपीडनाचे अक्षम्य पाप करतो. इतकेच नव्हे तर नकळत सर्व मानवी जातीचे नि अतएव स्वतःचेच मानेवर कुऱ्हाड मारून घेऊन आत्महत्येच्या भयंकर पापाचाही अधिकारी होतो. ही पापे करून आजपर्यंत कोण तरला आहे? ही गुलामगिरीची बेडी परमेश्वराच्या इच्छेविरुद्ध आपल्या मानवी बंधूंच्या पायात

www.savarkarsmarak.com

अडकवून आजपर्यंत कोणाचा पक्ष जयाला गेला आहे? स्वतंत्रतेच्या नि गुलामगिरीच्या झगड्यात शेवटी स्वतंत्रतेचाच जय ठरलेला आहे. [1]

सीले म्हणतो की, इंग्रजांचा हिंदुस्थानशी असलेला संबंध ही निसर्गाची चेष्टा आहे! ह्या दोन देशांत कोणच्याही प्रकारचे नैसर्गिक बंधन नाही. त्यांचे रक्त निराळे आहे, त्यांचे धर्म निराळे आहेत, त्यांचे हिताहित निराळे आहे. [2] परंतु हे सर्व विसरून जावून ज्या साली क्लाअव्हने आपमतलबाचे नि अन्यायाचे साम्राज्य उभारण्यासाठी प्लासीचे मैदानावर रक्तामांसाचा पाया घातला त्या १७५७ सालीच ह्या क्रांतियुद्धाचा संकल्प सोडलेला आहे!

ह्या स्व-स्वातंत्र्य-संपादन-संकल्पाला इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा इंग्रजांचेच जंगी साह्य झालेले आहे! त्यांनी ह्या संकल्पित क्रांतियुद्धाची बीजे कुठे म्हणून पेरली नाहीत? कारण हेस्टिंग्जने काशीत, रोहिलखंडात नि बंगाल्यात ती बीजे पेरली तर वेलस्लीने म्हैसूर, आसई, पुणे, सातारा नि उत्तर हिंदुस्थानाच्या सुपीक जमिनीत त्याची पेरणी केली! या पेरणीला काहीच श्रम पडले नाहीत असे नाही. तरवारींनी नि तोफांनी हिंदुस्थानची जमीन नांगरावी लागली. कारण इतर भलत्यासलत्या नांगरांना श्रीवर्धनचे तट, शनवारचे वाडे, सह्याद्रीचे अुंचवटे, आगऱ्याचे बुरूज नि दिल्लीची अवजड सिंहासने दाद देती ना! या खडकाळ जमिनींवर नांगर फिरवून त्यांना सपाट केल्यानतर मधील चुकून माकून उरलेल्या लहान लहान ढेकळांनाही फोडण्यात आले. वचनभंग, अविश्वास, घात, जुलूम वगैरे लहान मोठ्या टोल्याखाली किरकोळ संस्थानिक चिरडून गेले, सैन्यात नेटिव्ह शिपायांचे अपमान होऊ लागले. त्यांना उन्मत झालेल्या फिरंगी अधिकाऱ्यांच्या चाबकाखाली मार बसू लागले. त्यांच्या पराक्रमाने नवे प्रांत मिळाले असता इतरत्र मराठे नि निजाम यांच्याकडून त्यांस जहागिरी मिळत. परंतु कंपनीकडून फक्त गोडगोड थापांची बक्षिसे वाटली जात![3] ज्यांच्या तरवारीने इंग्रजांच्यासाठी सर्व हिंदुस्थान जिंकला होता त्या शिपायांना इतक्या क्रूरतेने वागविण्यात येई की, जनरल आर्थर वेलस्लीने जखमी झालेल्या शिपायांचे संगोपन करण्याचे ऐवजी त्यांना तोफेच्या तोंडी द्यावे! अशा रीतीने हिदुस्थानच्या कोनाकोपऱ्यांतून

---

[1] Duties of Man.

[2] Expansion of England _ page 214.

[3] If he were to pass his whole life in the Company's service and do what he might - he could not rise higher than the Subhedar. Even an English sergeant commanded native officers of the highest rank on parade the English officers made mistakes, used wrong words of command and threw the blame upon the Sepoys and reviled them. Even native officers, who had grown grey in the service, were publicly abused by European Striplings. . . (They) had not, as in the armies of native potentates, elephants and palanquins assigned to them for their conveyance how great so ever the distance which they were obliged to traverse. ". The Sepoys of the Nizam and Marhatta Chiefs", they said, ". are better off than our Subhedars and Jamadars," That the English officers could jmport into Zananas the most beautiful women in the country. . . and to crown all it was declared that General Aurther Wellesley had ordered his wounded Sipahis to be mercilessly shot to death!" -Kaye Vol. I, page 160 - 61

भयंकर क्रांतियुद्धाची बीजे इंग्रज लोक एकसहा पेरीत चाललेले होते. या त्यांच्या प्रयत्नास यशःप्राप्ती लवकरच होईल अशी चिन्हे प्रादुर्भूत होण्यासही फारसा उशीर लागला नाही!

डलहौसी

ज्या दिवशी स्पेन देशाने नेदर्लंडच्या भूमीवर परमेश्वरी इच्छेविरुद्ध आपले गुलामगिरीचे जोखड लादले त्याच दिवशी नेदर्लंडचे नि स्पेनचे हजारो लढायांनी भरलेले असे क्रांतियुद्ध होणार हे निश्चित झालेले होते. फक्त ते केव्हा, कोठे नि कसे व्हावे ह्या गौण मुद्द्यांचा निकाल काय तो आल्व्हा नावाच्या स्पेनच्या गव्हर्नराने केला. ज्या क्षणी ऑस्ट्रियाने इटलीच्या पायात दास्याची बेडी ठोकली त्याच दिवशी अनेक पराजयानी परंतु अंतिम जयाने घटित झालेले प्रचंड क्रांतियुद्ध निश्चित झालेले होते. फक्त उरलेला तिथिनिश्चय काय तो मात्र ह्यांच्या जुलुमांनी झाला. त्याचप्रमाणे ज्या वेळेस आंग्लभू ही हिंदभूमीवर दासीपणा लादण्यासाठी एखाद्या राक्षसीसारखी धावून आली त्याच दिवशी इंग्रजांचे नि हिंदूंचे जे युद्ध - भयंकर, अभूतपूर्व, क्रूर व कडाक्याचे- ठरलेले होते, त्याचा आरंभ केव्हा व्हावा हे काय ते डलहौसीने ठरविले. डलहौसीच्या कारकिर्दीत झालेल्या अमानुष अन्यायांचे ऐवजी जरी त्यांनी किंचित मवाळ अंमल केला असता, तथापि त्याच्या योगाने अंतिम रणसंग्राम त्याला टाळता येता ना. कारण प्रत्येक देशाने पूर्ण स्वतंत्र असावे हाच नैसर्गिक तर्कशास्त्राचा अबाधित रहाणारा अंतिम सिद्धांत आहे. ह्या निसर्गहेतूच्या विरुद्ध जावून कोणीही एखाद्या राष्ट्राचे पायात बळजोरीने गुलामगिरीची बेडी- मग ती सोन्याने का मढविलेली असेना- लादली की, काळाच्या घणाखाली तिचे तुकडे उडावयाचे हे ठरलेलेच आहे. तथापि जेथे जेथे गुलामगिरी असते तेथे तेथे जुलूम उत्पन्न झालाच पाहिजे नि जेथे जेथे फिरंगी राज्य आहे तेथे तेथे डलहौसी आलेच पाहिजेत. कारण बिनजुलमी गुलामगिरी ही जितकी अशक्य गोष्ट आहे तितकीच बिनडलहौसी फिरंगी राज्य ही गोष्टही अशक्य होय!

कारण परक्यांवर आपली अन्यायमूलक सत्ता चालविणे हे जिथे सर्वसंमत होते, तिथे जो ही सत्ता पकर्षाने गाजवील त्यालाच श्रेष्ठाधिकार मिळतात. या योगाने जो अत्यंत अन्यायी असेल तो अत्यंत श्रेष्ठ गणला जावून त्याला त्या अन्यायांची कमाल करून दाखविल्याशिवाय आपले श्रेष्ठत्व ठेवण्याची दुसरी युक्ती शिल्लक नसते. अशा रीतीने जेथे अन्यायात नि अधमपणात राजरोस चढाओढ सुरू असते तेथे डलहौसीच काय ते निपजावयाचे! ही अनीतिमूलक साम्राज्ये जेथे जेथे माजली तेथे तेथे असल्या डलहौसीची रानेंची राने राहिलेली होती!

परंतु या सर्व डलहौसींना मागे टाकणारा असा एक आंग्ल डलहौसी १८४८ साली हिंदुस्थानात आला. डलहौसीला इंग्रजी इतिहासकार 'साम्राज्याचा प्रणेता' म्हणतात. ह्या गोष्टीहून डलहौसीच्या अधम नि नीच कर्तबगारीबद्दल दुसरी साक्ष ती काय द्यावी? शंभर वर्षेपर्यंत चालविलेल्या इंग्रजी अनीतीचा मूर्त परिणाम, स्वभावाने हेकोखोर, मी म्हणेन ती पूर्व दिशा या बाण्याने राहणारा, साम्राज्याची चटक नि साम्राज्याचा माज ज्याच्या रक्तामासांत खिळून गेलेला होता असा हा धूर्त नसला तरी धाडसी मुत्सद्दी हिंदुस्थानची जमीन सपाट करण्यासाठी' या जमिनीवर येऊन उतरला.

दरोडखोरांच्या टोळीवरील मुख्य नायकाचे लक्ष कोणाच्या घरात संपत्ती भरलेली आहे इकडे प्रथमतः जाणे अगदी साहजिक आहे. असे संपत्तीने भरलेले घर त्यास दिसले की, त्या घरावर शक्य त्या रीतीने दरोडा घालण्याची तयारी करण्यात तो चूर झालेला असतो. या गर्दीमध्ये न्यायान्यायाचा विचार हा सर्वस्वी अस्वाभाविक, अशक्य नि विघातक आहे. ज्याचे न्यायान्याय- विचारपण सुरू होते त्याचे त्याच क्षणी दरोडेखोरपण संपते! अशी वस्तुस्थिती असल्याने इंग्रजांच्या हिंदुस्थानावर पडलेल्या भयंकर दरोड्यात[4] इंग्रजांच्या अंमलात त्या अंमलाला स्थिरता देणारी नि त्या दरोड्याला वर्धन करणारी त्यांची कृत्ये न्याय्य होती की अन्याय्य होती हे ठरविण्याची घासाघीस करणे म्हणजे इतिहासाला व्यर्थ शिणविणे होय! तहनामे, वचने, दोस्तपणा, वगैरे कलमांना दरोडेखोरपणाच्या शास्त्रात जागा मिळत नसते इतके ध्यानात ठेवले की मग इतिहासाची किती तरी यातयात वाचेल! मग वॉरन हेस्टिंग्जने नंदकुमारला न्यायाने मारले की अन्यायाने. नि त्या वॉरन हेस्टिंग्जची इंग्लिश लोकांनी निरपराध म्हणून सुटका का केली हे ठरविण्यास कागदांचे ढीग नासणे नको. अज्ञ लोक आपल्या भोळसर स्वभावानुरूप ठरलेल्या तहांच्या याद्या घेऊन, त्यांच्या तारखा देऊन, धर्मशास्त्रांची वचने उतरून, कोटिक्रमांची जाळी रचून किंवा मागील परंपरेचे आधार दाखवून आपल्या घरावर चालून आलेल्या दरोडेखोरांत परावृत्ती किंवा सहानुभूती उत्पन्न करण्याचा भ्रामक प्रयत्न करोत, परंतु धूर्त लोक या निष्फळ वांझ खटपटीला हसल्यावाचून राहणार नाहीत. ही सर्व दरोड्यांना लागू असणारी गोष्ट डलहौसीच्या दरोड्यांना तर विशेषच लागू पडते नि म्हणून त्याच्या कारकिर्दीत घडलेल्या कृत्यांची न्याय्य- न्याय्यता ठरविण्याची वेडगळ खटपट

---

[4]Malcolm Lewin says : ". . . . Grasping everything that could render life desirable, we have desired to the people of the country all that could raise them in society, all that could elevate them as men. . . we have delivered up their pagoda- property to confiscation; we have branded them in our official records as 'heathens". we have seized the possessions of their native princes and confiscated the estates of the nobles; we have unsettled the country by exactions and collected the revenue by means of torture; we have held India as the highway man holds his neighbour's purse for what it contains. "

करीत बसणे, हा मूर्खपणा होय. 'हिंदुस्थानची जमीन सपाट करून' तिच्या उरावर दणदण नाचण्यासाठी डलहौसी आलेला होता एवढे ध्यानात धरले म्हणजे बस्स आहे. निसर्गसुंदर हिंदभूला आपली बटीक बनविण्याचा ज्याचा अंतिम उद्देश होता त्या दुर्योधनाला न्याय कसला नि अन्याय कसला! ही पापी वासना तृप्त करण्यास जे जे साधन सापडेल ते ते तो उपयोगात आणणार!

या साधनांपैकी पहिले साधन म्हणजे पंजाबशी झालेली लढाई होय. डलहौसीच्या पायांचा हिंदुस्थानचे किनाऱ्यास स्पर्श होताच त्याच्या हे ताबडतोब ध्यानात आले की पंजाबमध्ये जोपर्यंत रणजितसिंह निपजत आहेत तोपर्यंत आपली पापवासना पूर्ण करणे हे इंग्लंडला फार जड जाणारे आहे. असे पाहून त्या पंजाबी सिंहास गुलामगिरीच्या सापळ्यात कसे तरी पाडलेच पाहिजे, असा त्याचा दृढनिश्चय झाला नि जरी चिलियनवालाच्या दारातून बाहेर पडून त्या पंजाबी सिंहांनी एक भयंकर चपराक आपल्या शत्रूच्या छातीवर मारली, तरी मागून गुजराथच्या दाराने शत्रू आत घुसले नि सिहांची गुहा ही लवकरच सिंहाचा पिंजरा बनली! रणजितसिंहाची पट्टराणी चंदकुवर ही लंडनमध्ये कुजून मेली नि रणजितसिंहाचा दुलीपसिंह हा परक्यांच्या दारी तुकडे मोडीत पडला![5]

आता मात्र हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्व हिंदुस्थान तांबडे झाले. परंतु अजून सिंधुनदीपासून अरावतीपर्यंत ते व्हावे तसे तांबडे झालेले नव्हते. मग उशीर कशाला? ब्रह्मदेशामध्ये एक शांतता मिशन धाडले की काम फत्ते होणारे आहे! फक्त त्या शांतता मिशनने शांततेला इतक्या प्रेमाने दृढालिंगिली पाहिजे की तिच्या बरगड्या मोडून चुरल्या जाव्या! हे अत्यंत प्रेमळ काम अखेर पार पडले नि ब्रह्मदेश तांबड्या रंगात रंगून गेला. आता मात्र सिधुनदीपासून अरावतीपर्यंत नि हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत सर्व हिंदुस्थान तांबडे झाले खरे! - पण लवकरच लाल भडकही होणार नाही कशावरून!

पंजाब नि ब्रह्मदेश इंग्लिशांनी जिंकले म्हणजे काय केले ह्याची कल्पना नुसत्या त्या नावांनी येणार नाही. एकटा पंजाब म्हणजे पन्नास हजार चौरस मैलांचा प्रदेश नि त्याची चाळीस लक्ष लोकसंख्या! ज्या पांच नद्यांच्या काठी ऋषींनी वेदमंत्र म्हटले, त्यांनी आर्द्र केलेला जो प्रदेश तो पंजाब होय! असला हा प्रदेश घेण्यासाठी अलेक्झांडर आला नि असला हा प्रदेश राखण्यासाठी पौरस लढला! तो हा प्रदेश घेतल्यावर रावणाची

---

[5] रणजितसिंहाचे साम्राज्याचा मालक दुलीपसिंह याची ही दुर्दशा अैकून कोणासही दया येईल. परंतु 'निःपक्षपाती' Kaye म्हणताñ : ". It was a happy change for Dhulipsingh. Becoming in his twelfth year the ward of the Governor General, he was placed under the immediate tutelage of an Assistant servant of the Bengal Army who was so fit a man for the office, so worthy of the confidence reposed in him that the little Sikh Prince, under his wise ministrations, developed into a Christian gentleman, an English courtier, a Scotch laird. "

महत्त्वाकांक्षाही तृप्त झाली असती. परंतु डलहौसीला पंजाब नि ब्रह्मदेश ह्या विस्तीर्ण प्रदेशांच्या अपहारांनी मुळीच समाधान वाटेना. हिंदुस्थानची सरहद्द जरी वाढली तरी आतल्या जमिनीत पूर्वीच्या बादशाहीची काही थडगी उरलेली होती ती देखील उखडून टाकून जिकडे तिकडे 'सपाट मैदान' करण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली. जुन्या बादशाहीची ही थडगी नुसती जागा अडवीत होती इतकेच नव्हे तर ह्या जुन्या थडग्यात पुरलेल्या प्रेतांतूनच भावी बादशाहीचे पुनरुज्जीवन होण्याचा संभव होता. हा संभव डलहौसीच्या पूर्ण ध्यानात आलेला होता. साताऱ्याचे थडग्यात हिंदुपदपादशाही पुरलेली होती नि ख्राइस्टच्या पुनरुज्जीवनाप्रमाणे त्या पुरलेल्या प्रेतातूनच कदाचित एखाद्या भावी बादशाहीचे पुनरुद्भवन होईल ही भीती ख्राइस्टचे चरित्रावर विश्वास ठेवणाऱ्या डलहौसीस पडली यात काही नवल नाही. इ. स. १८४८ सालच्या एप्रिल महिन्यात सातारचे शेवटचे महाराज अप्पासाहेब हे वारले. ही बातमी कळताच डलहौसीने ते संस्थान खालसा करण्याचा निश्चय केला. कारण काय? तर राजला औरस संतती नव्हती! औरस संतती नसल्यामुळे मोलमजुरी करणाऱ्या गांवढळाची झोपडीसुद्धा बिनवारशी ठरत नाही तर त्याने नेमलेल्या दत्तकाकडे किंवा त्याच्या नजीकच्या आप्ताकडे ती दिली जाते. परंतु सातारा ही तर एखाद्या गांवढळाची झोपडी नसून ते इंग्लिशांच्या बरोबरीने 'दोस्त सरकार' होते! इ. स. १८३९ साली प्रतापसिंह छत्रपतींवर इंग्लिश राज्याला उलथून पाडण्यासाठी खटपट केल्याचा आरोप (?) ठेवून त्यांना गादीवरून पदच्युत केल्यानंतर त्यांचे जागी छत्रपती अप्पासाहेब यांची योजना इंग्लिश सरकारने केली होती. या पदच्युतीसंबंधाने मि. आर्नोल्ड हा Dulhousie's Administration नावाच्या पुस्तकात म्हणतो : "It is not pleasant to dwell upon the circumstances of the dethronement- so discreditable they were!" परंतु असल्या ह्या अर्वाच्य पदच्युतीनंतर ज्याला इंग्लिशांनी सातारच्या गादीवर बसविले तो प्रतापसिंहाचा औरस पुत्र नसून भाऊ होता. अर्थात औरसपुत्राचे अभावी इतर नातलगांचा हिंदुशास्त्रातील पद्धतीप्रमाणे सिंहासनावर हक्क लागू होतो हे ह्या वेळेस इंग्रजांनी स्पष्ट केलेले आहे. ही कबुली आपल्या नेहमीच्या विश्वासघातकी रीतीनुसार डलहौसी साहेबांनी काढून घेतली हेच काय ते सत्य आहे.[6] निरनिराळ्या राज्यांशी केलेल्या तहात आम्ही पूर्वीपासूनच दत्तक संतती अमान्य केलेली आहे असे त्यास कालत्रयीही म्हणता येणार नाही. इ. स. १८२५ साली कोटाच्या राजाचा दत्तक कबूल करतेवेळी इंग्लिश सरकारने असे स्पष्ट म्हटले आहेः

---

[6]सातारच्या गादीवर 1819 साली छत्रपतींची झालेली पुनर्योजना करते वेळी इंग्रज सरकारने केलेल्या तहाचे पहिले कलम असे आहे :

". The valient English Government on its part agrees to give the country or territory specified to the Government or State of His Highness the Maharaja Chatrapati (the Rajah of Satara). His Highness the Maharaja Chtrapati and His Highness's sons and heirs and successors are perpetually, that is from generation to generation, to reign in sovereignty over the territory, on account of this, these are given."

" The prince of Kotah must be considered to possess the right, in concern with all other. . . of adopting a son and a successor in conformity with the rules of the Shastras. "[7]

पुन्हा इ. स. १८३७ मध्ये अूर्च्छाच्या राजाने दत्तक घेतला असता तो कबूल करून इंग्लिशांनी खालील वचन दिलेले होते :

" Hindu sovereigns have a right to adopt to the exclusion of collateral heirs and the British Government is bound to acknowledge the adoption provided it is regular and not in violation of the Hindu Law. "[8]

अशा स्पष्ट भाषेत नि इतकी निक्षून दिलेली वचने कागदोपत्री नमूद असता ती आम्ही दिलीच नव्हती हे म्हणण्याचे धाष्ट्यर् इंग्रजी वाचेशिवाय नि इंग्रजी नितीशिवाय इतरत्र आढळणार नाही! इतकेच काय ते वरील दोन उतारे देण्यात सांगावयाचे आहे. हे उतारे फक्त दोनच आहेत असे नाही, तर हिंदुशास्त्राप्रमाणे दत्तक घेण्याचा संस्थानिकांचा हक्क इंग्रजांनी अनंत वेळा नि अनंत शब्दांत मान्य केलेला आहे. नुसत्या १८२२ पासून १८४७ पर्यंत इंग्रज सरकारने अगदी स्पष्ट शब्दांनी जवळजवळ पंधरा राज्यांचे गादीवर दत्तक राजांची योजना नि हक्क मान्य केलेले आहेत इतके सांगितले म्हणजे बस्स! कारण ह्या संस्थाने खालसा करण्याचे मूळ कारण वरील तहांचे नि वचनांचे भाषेत शोधीत बसणे म्हणजे पूर्व दिशेचा शोध करीत उत्तरेकडे जाणे होय. 'हिंदुस्थानची जमिन सपाट' करण्यासाठी डलहौसी आलेला होता नि सातारच्या हिंदुपदपादशाहीचे थडगे आपले डोके अुंच करू पाहात होते. अर्थात प्रतापसिंह नि अप्पासाहेब ह्या दोघाही बंधूंनी शास्त्रोक्त दत्तविधाने केलेली असतानाही सातारचे राज्य त्याला वारस नाही म्हणून इंग्रजांनी खालसा केले! सातारचे राज्य, सातारची गादी! इ. स. १२७४ साली गागाभट्टांच्या हस्ते अभिषिक्त झालेला शिवराज जीवर विराजमान झाला होता तीच ही गादी! ज्या गादीला बाजीरावाने आपले विजय अर्पण करुन मुजरा करावा तिच ही गादी! महाराष्ट्रा, शिवाजी जिच्यावर बसत असे नि संताजी, धनाजी, निराजी, बाजी, जिच्यापुढे 'जी' म्हणून नम्र होत ती तुझी गादी डलहौसीने तुकडे तुकडे करून पाडून टाकली! आता तू खुशाल अर्ज लिहित बैस नि डेप्युटेशने धाडीत बैस! डलहौसी ऐकत नाही तर नाही. इंग्लंडमध्ये त्याच्यावरचे अधिकारी तर जिवंत आहेत ना? डलहौसी बोलून चालून मनुष्य, पण ते त्याचे वरील अधिकारी देव नसतील म्हणून कशावरून? आपण काय त्यांना थोडेच पाहिलेले आहे? तेव्हा हा रंगो बापूजी फार उत्तम नि स्वामिनिष्ठ मनुष्य आहे. त्याने सातारचे गाऱ्हाणे घेअून इंग्लंडला जाणे अगदी योग्य आहे. पावला तर देव, नाहीतर धोंडा! पण तो पावतो की नाही ही वाट पहात तू किती वेळ बसणार? आता तरी पावेल, मग तरी पावेल अशा आशेने रंगो बापूजी

[7] Parliamentary papers, 15 February 1850, page 153.

[8] Ibid, page 141.

www.savarkarsmarak.com

लंडनमध्ये लीडन हॉल स्ट्रीटच्या पायऱ्या किती वेळ झिजविणार? चेष्टा होईतोपर्यंत- अपमान होईतोपर्यंत- कोट्यवधी रुपयांवर इंग्रजी बॅरिस्टरे पोसता पोसता शेवटी परत भाड्याला दमडीही न उरेपर्यंत व अखेर आम्ही सातारा परत देत नाही असा उद्दाम जबाब मिळेतोपर्यंत रंगो बापूजी लंडनच्या मृगजळाला प्राशीत बसणार!

रंगो बापूजी लंडनकडे जाण्याच्या भानगडीत गुंतले असताना इकडे डलहौसीचे लक्ष दुसरीकडे घोटाळत होते. मराठ्यांच्या सत्तेचे एक रोपटे नागपूरला जीव धरून होते. त्याचे उन्मूलन करून टाकण्याचा योग जमून आलेला होता. नागपूरच्या गादीचे मालक रघोजी भोसले हे आपल्या वयाच्या ४७ व्या वर्षी एकाएकी मृत्यु पावले. वऱ्हाडच्या राजाशी इंग्रज सरकारचे नाते 'स्नेहाचे' होते. [9] नि इंग्रजांचा हा 'स्नेहच' सर्वत्राचे नाशास कारणीभूत झालेला आहे! ज्यांना ज्यांना इंग्रज आपला 'द्वेष' करतात हे कळले ते ते बचावले. परंतु ज्यांनी ज्यांनी इंग्रजांचा आपल्याशी 'स्नेह' आहे असे मानले त्यांची त्यांची मान केसाने कापली गेली! वऱ्हाडाचे राज्य ही इंग्लिशांची जहागीर नव्हती, की ते त्याचे मांडलिक संस्थान नव्हते. ते एक स्वतंत्र नि बरोबरीचे सरकार होते. अशा राज्यातील राजा निपुत्रिक वारला तर ते खालसा करण्याचा 'हक्क' कोणच्या पौर्वात्य किंवा पाश्चिमात्य न्यायाने मिळतो हे सिद्ध करून दाखविण्याचे आव्हान जे सिल्व्हिअनने त्या वेळेस इंग्रज सरकारला केलेले होते! सगळा मानभावीपणाचा बाजार! एकाने खावे व दुसऱ्याने पचवावे! एकाने गळा कापावा नि दुसऱ्याने तो कापल्यानंतर कोणच्या कायद्याप्रमाणे कापला हे विचारावे!- जणू काय गळे कापूंना कायद्याची फारच पर्वा असते! इ. स. १८५३ साली डलहौसीने आपल्या 'स्नेह्याचा' गळा अखेर कापला नि त्याला कारण असे दाखविले की, राजाने दत्तकच घेतला नव्हता! राजे रघोजी संततीची सर्वस्वी आशा असता एकाएकी वारले. त्यातूनही जरी ते दत्तक न घेता वारले तरी तो अधिकार त्यांच्या पत्नीकडे आलेला होता. राजपत्नीने राजमृत्युनंतर घेतलेले दत्तक इंग्रजांनी पूर्वी कबूल केलेले नसते तर गोष्ट निराळी. परंतु १८२२ साली दौलतराव शिदयांच्या बायकोचा दत्तक, १८३२ साली जनकोजी शिंद्यांच्या बायकोने घेतलेला दत्तक, १८३४ साली धारच्या राजपत्नीचा दत्तक, १८४१ साली किशन-गडच्या राज्ञीचा दत्तक- एक का दोन! हे सर्व दत्तक इंग्रजांनी कबूल केलेले आहेत. परंतु त्या वेळेस कबूल करणे फायद्याचे होते. आज रघोजीच्या मागे त्याच्या पत्नीने घेतलेला दत्तक नाकबूल करणे फायद्याचे आहे! काय फायद्याचे आहे हा मुख्य प्रश्न होता नि त्याच्याच अनुरोधाने सर्व गोष्टी ठरत असत. दत्तक घेतला नाही म्हणून नागपूरचे राज्य खालसा केले तर घेतलेला दत्तक वारस नसतो म्हणून सातारचे राज्य खालसा केले!

---

[9] अ. स. 1826 साली झालेल्या तहाचा आरंभच असा आहे ः
Treaty of perpetual friendship and alliance between the honourable East India Company and his Highness the Maharajah Ragoji Bhonslah, his heirs and successors".

आपला जीव बचावावा अशी खरी खरी इच्छा असल्यास तर्कशास्त्राने असल्या भानगडीत न पडणेच बरे!

नागपूरचे राज्य खालसा करून डलहौसीने ७२४३२ चौ. मैलांचा विस्तीर्ण प्रदेश ४२,५०,००० लोकसंख्या नि जवळजवळ पाच लक्ष सालीच्या उत्पन्नाचा मुलूख मिळविला! राजवंशातील गरीब राण्या दुःखाने आक्रोश करीत असता राजवाड्याच्या दारावर थाप पडली. कोण आहे म्हणून पाहतात तो इंग्रजांचे शिपाई वाड्यात घुसू लागले. तबेल्यातून घोडे सोडले गेले, हत्तीच्या पाठीवर बसलेल्या राण्यांना खाली उतरवून हत्तीची बाजारात विक्री मांडली गेली. राजवाड्यात असलेल्या सोन्याचांदीच्या जिनसा हिसकावून घेऊन नागपूरच्या रस्तोरस्ती विक्रीस ठेवल्या गेल्या! राजपत्नीच्या गळ्यात डुलणारा हार बाजारात धुळ खात पडला आहे! हत्तीची किंमत जेथे शंभर रुपये झाली त्या लिलावात घोड्यांची किंमत - ज्या घोड्यांना डलहौसीच्या खान्याहून अधिक मौल्यवान खुराक मिळत असे त्या घोड्यांची किंमत रुपये २० नि खाजगी जोडीची किंमत ५ रुपये झाली ह्यात काय नवल! हत्ती नि हत्तीचे हौदे, घोडे नि बैलांच्या झुली विकल्या. परंतु अजून राण्या नि राण्यांचे दागिने राहिले आहेत ना? मग तेही का विकू नयेत? अंगावरील सर्व दागिने जावून राण्या निष्कांचन झाल्या तरी इंग्रजांचा 'स्नेह' शांत होईना! म्हणून वाड्यास खणती लागली! खुद्द राणीच्या निजावयाच्या खोलीत फिरंग्यांची कुदळी पडली! वाचका, थांब. अंगावर शहारे इतक्यातच येऊ देऊ नकोस. कारण ती कुदळी अजून कितीतरी पुढे जाणार आहे - चालली आहे - पहा ती राणीच्या निजावयाच्या पलंगाला फोडून फेकून देऊन त्याच्या खालची जमीन उकरू लागली. [10] आणि हे केव्हा तर त्या शेजारच्या खोलीत महाराज्ञी अन्नपूर्णाबाईला शेवटचा घोर लागला असताना! नागपूरच्या भोसले घराण्यातील राजपत्नीला अपमानाच्या वायूने शेवटचा घोर लागलेला असता जनानखान्यातील शेजारच्या खोलीत राणीच्या निजावयाच्या पवित्र पलंगावर बसून इंग्रज कुदळीने त्या चोराचा ताल धरीत आहे! आणि अपराध काय? तर राजा रघोजी दत्तक घेण्याचे आधीच मेला?

अखेर अन्नपूर्णाबाई त्या असह्य अपमानाने त्या घोरातच मेली. परंतु राणी बांकाबाईची विलायतेत न्याय मिळविण्याची आशा मात्र अजून मेली नव्हती. तथापि लवकरच इंग्लिश डॉक्टरांना लाखो रुपये चारल्यावर त्यांनी बरीच रामबाण औषधे देऊन त्या आशेला लवकरच निजधामास धाडली. परंतु मग राणी बांकाबाई काय करीत होती? ती आपले राहिलेले आयुष्य 'राज्यनिष्ठेत' घालवीत होती! १८५७ साली झाशीकडे विजा कडाडत असताना ही बांका इकडे नागपूरला आपल्या मुलांचे मनात स्वराज्यासाठी तरवार

[10] Dalhousie's Administratioo, pages 165-168.

उपसण्याचे येईलसे पाहून “ मी स्वतः तुमची नावे सरकारास कळवीन नि तुमचा शिरच्छेद करण्याची सल्ला देईन” म्हणून त्यांना धाक घालीत होती! कुलकलंकिणी बांके, जा पड नरकात - जर तिथे तरी देशद्रोहयांना आत घेत असतील तर!

प्रकरण तिसरे

नानासाहेब आणि लक्ष्मीबाई

महाराष्ट्राच्या पुण्यभूमीमध्ये माथेरानच्या गिरिशिखरांची ऐट नि त्या गिरीशिखरांचे पायथ्याशी हिरव्या शालूने खुलत असलेल्या भूमीचा डौल यापैकी कोणाचे वर्णन अधिक करावे हे ठरविणे अशक्य आहे. या ऐटबाज माथेरानच्या देखरेखीखाली नि ह्या डौलदार भूमीच्या अंकावर एक 'वेणू' नावाचे चिमुकले खेडे आपल्या सहजसुंदरतेने त्या आधीच सुंदर असलेल्या प्रदेशास अधिकच सौंदर्य देत असे. वेणुग्रामी जी कुलीन नि सदाचारसंपन्न कुटुंबे होती त्यात माधवराव नारायण यांचे कुटुंब हे प्रमुखत्वाने मोडत असे. माधवराव नारायण नि त्यांची सुशील भार्या गंगाबाई हे जोडपे गृहदारिद्र्याचा मारा होत असताही परस्पर प्रेमाच्या सुखात स्वतःस भाग्यवान समजत असे. ह्या पवित्र कुटुंबाच्या त्या लहानशा घरात इ. स. १८२४ साली सर्वांची मने नि वदने उल्हसित दिसू लागली. साध्वी गंगाबाईचा गर्भ पूर्णमास होताच त्या चिमुकल्या कुटुंबाला पुत्रोत्सवाचा आनंद देता झाला. तो हा सत्पुत्र म्हणजे इतर कोणी नसून ज्याच्या नावाने जुलमी राजांचे देह भयाने थरारत असत नि ज्याचे स्वराज्यासाठी नि स्वतंत्रतेसाठी लढणाऱ्या महनीय विभूतींत आपले नाव अजरामर करून ठेवलेले आहे ते 'श्रीमंत नानासाहेब पेशवे' हे होत! हे भाग्यशाली बालक जन्मले तो दिवस कोणता होता याची देखील इतिहासास दाद लागत नाही! ज्या दिवसाच्या जयंत्या व्हावयाच्या त्या दिवसाची स्मृति इतिहासासही नसावी ही गोष्ट किती उद्वेगजनक आहे! असले दिवस हे राष्ट्रांच्या इतिहासात फारसे उगवत नसतात. हिंदुस्थानात गुलामगिरीच्या शेणात खितपत पडणाऱ्या शेणकिड्यांना जन्म देणारे दिवस लाखो उगवतात नि मावळतात, परंतु आपल्या ईश्वरदत्त स्वातंत्र्याचा नि स्वराज्याचा अपहार करणाऱ्यांच्या रक्तप्राशनासाठी तृषित झालेल्या मानधन नानासाहेबांना जन्म देणारे दिवस शतकांतून एकदोनच यावयाचे! असल्या या अलभ्य दिवसांची ही संभावना पाहून परमेश्वर पुन्हा हे अपात्री दान करणार नाही याची लाज, महाराष्ट्रा, तुला वाटावयास पाहिजे आहे! ज्याने तुझ्यासाठी नि तुझ्या सन्मानासाठी रणांगणात आपले रक्त ओकावे, त्याची जन्मतिथी तुला ठावूक नसावी नि - हायहाय - त्याची मृत्युतिथि ही तुला माहीत नसावी! तुझे मानी पुत्र जन्मले कधी हे तुला ठावूक नसावे नि ते तुझ्याच

विश्वासघातामुळे नाश पावून मेले कधी हेही तुला ठावूक नसावे या अक्षम्य कृतघ्नतेला गुलामगिरीच्या बेडीचीच शिक्षा योग्य आहे! नि ती तू भोगीतही आहेस!

ही गुलामगिरीची बेडी आठ लक्ष रुपयांवारी पहिल्याने विकत घेणारे कुलांगार शेवटचे रावबाजी पुण्याचे तक्तावरून उतरून भागीरथीचे तीरावर याच सुमारास जावून बसलेले होते. त्यांचेबरोबर महाराष्ट्रातील बरीच कुटुंबे गेलेली होती नि त्या सर्व कुटुंबांचा योगक्षेम आपल्या पेन्शनातून उत्तम रीतीने करण्याइतके औदार्य भरलेले ऐकून कित्येक नवी कुटुंबेही त्यांचे आश्रयाला जावून राहू लागली. माधवराव नारायण हेही या मंडळींबरोबर इ. स. १८२७ साली ब्रह्मावर्तास रावबाजीच्या आश्रयास राहण्यासाठी सहकुटुंब गेले. तेथे रावबाजीची माधवरावांचे मुलावर फारच ममता जडली. सर्व दरबारात नानासाहेब हे लहानथोरांचे आनंदनिधान होऊन गेले. त्यांच्या बालतेजाला पाहून रावबाजी इतके चकित झाले की, माधवरावांचे नि आपले सगोत्र आहे असे कळताच त्यांनी नानासाहेबांस आपल्या मांडीवर ता. ७ जून इ. स. १८२७ रोजी दत्तक घेतले. या वेळेस नानांचे वय सारे अडीच वर्षांचे होते. अशा रीतीने वेणुग्रामात जन्म पावलेला हा बालक आपल्या पूर्वसंचित पुण्यांशाने महाराष्ट्रराज्याधिपतीच्या गादीचा वारस झाला. पेशव्यांच्या गादीचा वारस होणे ही गोष्ट महाभाग्याची होय. परंतु हे तेजस्वी राजकुमारा, त्या भाग्याबरोबरच येणारी जबाबदारी तुझे ध्यानात आहे ना? ही पेशव्यांची गादी म्हणजे काही सामान्य गोष्ट नव्हे! हिच्यावर बाजीराव बसलेले आहेत, हिच्यावर पानपतच्या लढाया लढलेल्या आहेत, हिच्यावर वडगावचे तह झालेले आहेत विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, हिच्यावर आता लवकरच नष्टस्पर्शाने भ्रष्ट होण्याचा प्रसंग गुदरणार आहे किंबहुना गुदरलेला आहे, हे सर्व तू ध्यानात ठेवले आहेस ना? गादीचा वारस होणे म्हणजे तिच्या संरक्षणाची नि अब्रूची हमी घेणे होय. मग ह्या पेशव्यांच्या गादीची अब्रू संरक्षण करशील की नाही? एक तर विजयाचा मुकुट ह्या गादीचे मस्तकावर घातला गेला पाहिजे! किंवा ते नाहीतर चितूरच्या मानीनीप्रमाणे दिप्त चितेत तिचे दिव्य तरी झाले पाहीजे! ह्याशिवाय पेशव्यांच्या गादीची अब्रू तिसऱ्या कोणच्याही उपायाने राहणार नाही! हे तेजस्वी राजकुमारा, ही जबाबदारी ध्यानात धरून तू ह्या महाराष्ट्राच्या गादीवर खुशाल बैस. पेशव्यांची गादी शरण गेली असे ऐकण्याचा प्रसंग तुझ्या बापाने आणल्यापासून सर्वत्र लज्जेने काळे ठिक्कर झालेले होते नि सर्वत्रांची अशी इच्छा होती की, जर पेशव्यांच्या गादीचा शेवट होणेच असेल तर तो तिच्या आरंभाला साजेल असा होवो - मरणेच असेल तर ती 'मारिता मारिता' तरी मरो! बाळाजी विश्वनाथ ज्या गादीचा पहिला पेशवा होता त्या गादीचा शेवटचा पेशवा श्रीमंत नानासाहेब होता हे अभिमानाने इतिहासास सांगता यावे एतदर्थ, हे राजतेजी बालका, तू महाराष्ट्राचे पेशवाईवर चिरकाल विराजमान हो!

यास सुमारास श्रीक्षेत्र काशीला मोरोपंत तांबे नि त्यांची सुशील भार्या भागीरथीबाई हे दांपत्य चिमणाजी आप्पासाहेब पेशवे यांच्या पदरी रहात होते. या दांपत्याला या वेळेस आपले नाव इतिहासात अजरामर होणारे आहे हे काय माहीत असणार! हिंदुस्थानच्या हातात विद्युल्लतेप्रमाणे तळपणारी जी समशेरच होती अशा एका कन्येला जन्म देण्याचे भाग्य ज्यांच्या पदरी होते त्या या दांपत्यास हे आपले भाग्य त्या वेळेस क्वचितच कळलेले असेल! ता. १९ नोव्हेंबर इ. स. १८३५ साली वरील दांपत्यापासून श्रीमती महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब जन्म पावल्या. या शौर्यशालिनीचे लहानपणीचे नाव मनुबाई असे होते. या सुलक्षणेचा जन्म होऊन तीन- चार वर्षे लोटली नाहीत तोच ते सर्व कुटुंब काशीहून निघून बाजीरावाचे उदार आश्रयास ब्रह्मावर्ती गेले नि तेथे लक्ष्मीबाई नि नानासाहेब यांची भेट होऊन रत्नाचा नि कांचनाचा हा समागम पाहून कोणाला आनंद होणार नाही? भावी कालामध्ये आपल्या स्वधर्मासाठी नि स्वराज्यासाठी तरवारी कशा पेलावयाच्या हे शिक्षण घेत शस्त्रशाळेत राजपूत्र नानासाहेब नि ही मनोहारिणी छबेली लक्ष्मीबाई एकत्र खेळताना पाहून कोणत्या नेत्रास समाधान वाटणार नाही? मनुष्याची शक्ती किती मर्यादित आहे! ज्या वेळी राजपुत्र नाना नि छबेली लक्ष्मी तरवार खेळण्यास एकत्र शिकत असत, तेव्हा लोकांना त्या अद्वितीय बालकांचे भविष्यकालीन दिव्यत्व दिसले नाही नि आता त्यांना ते दिव्यत्व दिसते आहे तेव्हा त्यांना त्यांच्या भूतकालीन बाललीला दिसत नाहीत! तथापि मनुष्याच्या चर्मचक्षूची ही अदूरदृष्टि घालविण्यास जर कल्पनेचा चष्मा मिळेल तर भूतकालातील त्या त्यांच्या बाललीला आपणास सहज पहाता येतील. श्रीमंत नानासाहेब नि त्यांचे बंधु रावसाहेब हे आपल्या शिक्षकापाशी विद्याभ्यास करीत असता ही तेजस्वी छबेली आपणही अडखळत अडखळत वाचावयास शिकत आहे,[1] हत्तीच्या अंबारीत नानासाहेब बसले आहेत नि ही चपल कुमारी 'मला वर घ्याना' म्हणून लाडिवाळपणाने हट्ट करीत आहे! एका घोड्यावर नाना बसले आहेत नि दुसऱ्या घोड्यावर बसून ही मूर्तलक्ष्मी केव्हा येते याची वाट पहात लगाम खेचीत आहेत, तोच कमरेला तरवार लटकलेली आहे, वाऱ्याच्या कोमल लहरीने कुरल केश किंचिन्मात्र डुलत आहेत नि जिची गौरतनु उन्मत्त घोड्याला आटोक्यात ठेवण्याच्या श्रमाने गुलाबी झालेली आहे, अशी ही छबेली? घोड्यासह येताच दोघेही भरघाव निघून जात आहेत! नानांचे वय सुमारे अठरा नि छबेलीचे वय सुमारे सात वर्षांचे होते. सातव्या वर्षापासून भावी धर्मयुद्धातील या दोन प्रमुख लढवय्यांची कवाईत सुरू व्हावी ही किती मनोरम गोष्ट आहे! या दोन मानवी रत्नांचे तेव्हापासूनच एकमेकांवर फार प्रेम असे. या दोन बहिणभावंडांची यमद्वितीयेला भाऊबीज होत असे!

[1] पारसनीस कृत 'झाशीच्या राणीचे चरित्र' पृ. 28-29.

www.savarkarsmarak.com

सुंदर, सतेज नि मनोहारक छबेली हातात सोन्याची दीपावली घेऊन त्या तरुण राजकुमाराला ओवाळीत आहे!

इ. स. १८४२ साली छबेलीचा झांशीचे महाराज गंगाधरराव बाबासाहेब यांच्याशी विवाह होऊन ती झांशीची महाराणी लक्ष्मीबाई बनली! महाराणी लक्ष्मीबाई ह्या झांशीकडे आपल्या भ्रतारासह लोकप्रिय होत चालल्या असता इ. स. १८५१ साली बाजीरावसाहेब मेले. बाजीरावसाहेबांच्या मृत्युबद्दल एक अश्रूही गळावयास नको आहे. कारण १८१८ साली स्वतःचे राज्य गमावल्यानंतर ह्या कुलदीपकाने इतरांची राज्ये बुडविण्यासही इंग्रजांस मदत केलेली होती. आपल्या आठ लक्षांच्या पेन्शनातून यांनी बरीच रक्कम शिलकेत पाडली होती. अफगाणिस्थानच्या लढाईत इंग्रजांना पैशाची अत्यंत तूट पडली असता ह्या शिलकेतून पांच लक्ष रुपये बाजीरावाने इंग्रजांस धाडून दिले. पुढे लवकरच पंजाबच्या शीख राष्ट्राशी इंग्रजांची लढाई सुरू झाली नि ब्रह्मावर्तास वसाहत केलेले मराठ्यांचे मंडळ शीख मिसलांना मिळून इंग्रजांविरुद्ध जंगी उठावणी होणार असा रंग दिसू लागला. परंतु ह्या बाजीने त्याचा बेरंग करुन टाकला. त्याने - शिवाजीच्या ह्या पेशव्याने - आपल्या पदरचा खर्च करून एक हजार पायदळ नि एक हजार स्वार इंग्रजांचे मदतीस धाडून दिले. ह्या बाजीरावापाशी स्वतःचा शनिवारवाडा राखण्यास सैन्य नव्हते. पण शीखांचा वाडा इंग्रजांचे ताब्यात देण्यासाठी मात्र मुबलक सैन्य शिल्लक आहे! हाय रे राष्ट्रा! मराठ्यांनी शिखांचे राज्य घ्यावे नि शिखांनी मराठ्यांचे राज्य घ्यावे - कशासाठी, तर दोघांचेही छातीवर इंग्रजांना नाचता यावे म्हणून! असला हा बाजीराव मेला याबद्दल मृत्युचे आभारच आहेत. बाजीरावाने मरणाचे पूर्वीच मृत्युपत्र करून त्यात श्रीमंत नानासाहेबांकडे पेशवाईचे सर्व अधिकार व आपल्या वारसदारीचे सर्व हक्क सोपविले होते. परंतु बाजीराव मेल्याची बातमी ऐकताच इंग्रज सरकारने नानासाहेबांचा आठ लक्ष रुपये पेन्शनावर कोणच्याही प्रकारचा हक्क नाही असे जाहीर केले. हा इंग्रज सरकारचा निकाल ऐकून नानांना काय वाटले असेल! त्यांच्या हृदयात चाललेल्या कालवाकालवीचे थोडेसे प्रतिबिंब त्यांनी स्वतःच्या देखरेखीखाली लिहविलेल्या खलित्यात प्रतिबिंबित झालेले आहे. ते विचारतातः " आमच्या ह्या विख्यात राजवंशाशी तुमचे हे कद्रू वर्तन अगदी अन्याय्य आहे. आमचे विस्तृत राज्य नि राज्यशासन ही जेव्हा तुम्हांस श्रीमंत बाजीरावांकडून मिळाली तेव्हा ती अशा करारावर मिळाली आहेत की, तुम्ही त्यांची किंमत म्हणून आठ लक्ष रुपये दरसाल द्यावेत. हे पेन्शन जर सदोदित टिकणारे नाही तर त्या पेन्शनसाठी दिलेले राज्य सदोदित तुमच्याकडे कसे राहिल? त्या करारातील पहिली शर्त तेवढी मोडली जावी नि दुसरी तेवढी कायम रहावी हे असंबद्ध आहे. "[2] नंतर आपण दत्तक पुत्र असल्याने आपला हक्क नाशाबीत

[2] 'Nanasahib's claim against the East India Company. ' ह्यात हा अस्सल खलिता दिलेला आहे.

होतो असे जे सांगण्यात येई त्याबद्दल स्पष्ट नि मुद्देसूद निवेदन करून नंतर श्रीमंत नानासाहेब म्हणतातः " श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनी आपल्या पेन्शनातून काटकसरीने राहून काही रक्कम शिल्लक टाकली म्हणून आता पेन्शन चालू ठेवण्याचे काही एक कारण नाही असे जर कंपनीचे म्हणणे असेल तर ह्या कोटिक्रमास सर्व इतिहासात तोड सापडणे मुष्किल आहे. हे पेन्शन जे दिले गेले ते तहाची शर्त म्हणून दिले गेलेले आहे. त्या शर्तीत बाजीरावांनी त्या पेन्शनाचा खर्च कसा करावा याचा ठराव केलेला आहे की काय? दिलेल्या राज्याचे ऐवजी हे पेन्शन मिळालेले आहे. त्याचा खर्च कसा व्हावा हे सांगण्याचा या जगात कोणासही यत्किंचित सुद्धा हक्क नाही. इतकेच नव्हे तर श्रीमंत बाजीरावांनी ह्या पेन्शनपैकी सारीची सारी रक्कम जरी शिल्लक टाकली असती तरी तसे करण्यास ते पूर्ण स्वतंत्र होते. कंपनीस मी असे विचारतो की, त्यांच्या नोकरांच्या पेन्शनाचा विनियोग कसा होतो याची तरी चौकशी करण्याचा तिला अधिकार आहे काय? कोण पेन्शनदार किती खर्च करतो, काय शिल्लक ठेवतो हे स्वतःचे नोकरास तरी पुसणे शक्य आहे काय? परंतु ह्या नोकरांना जो प्रश्न होत नाही तो एका विख्यात राजवंशांच्या अधिपतीला विचारण्यात येत आहे!" हा खलिता घेऊन नानांचे विश्वासू वकील अझीम उल्ला खान हे विलायतेस गेले.

ह्या ५७ च्या क्रांतियुद्धात जी महत्त्वाची पात्रे आहेत त्यात अझीम उल्ला खान याचे नाव संस्मरणीय आहे. अझीम उल्ला खान हे प्रथमतः फार गरीब स्थितीत असतानाही त्यांनी आपली उन्नती आपल्या बुद्धीच्या बळावर करून ते नानांचे एकनिष्ठ वकील झाले होते. [3] हे प्रथमतः एका इंग्रजाचे घरी खिदमतगारीचे नोकरीवर असत. त्या अत्यंत गरीबीच्या जागेवर असतानाही त्यांनी आपली महत्त्वाकांक्षा न सोडता तेथे इंग्लिश नि फ्रेंच भाषांचा चांगलाच परिचय करून घेतला. या दोन भाषा बऱ्याच येऊ लागल्यावर त्यांनी कानपूरच्या एका शाळेत बाकीचा विद्याभ्यास केला नि थोडेच दिवसांत तेथील सरकारी शाळेत शिक्षकाची जागा मिळविली. त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा लौकिक नानासाहेबांचे कानांवर जाताच त्यांनी त्यास आपले दरबारी ठेवून घेतले. नानासाहेबांच्या सर्व मसलतीत अझीम उल्ला खानांचे फार वजन असे. इ. स. १८५४ मध्ये अझीम उल्ला खान हे इंग्लंडमध्ये आले. त्यांचा चेहरा उमदा नि मोहक असून त्यांची वाणी फार मिठ्ठास असे. इंग्रजी रीतीरिवाजांची पूर्ण माहिती असल्याने लंडनमधील लोकांत ते फारच प्रिय होऊ लागले. त्यांच्या त्या मोहक नि मिठ्ठास वाणीला, त्यांच्या अंगावरील तेजाला नि त्यांच्या पौर्वात्य उदारतेला पाहून कित्येक आंग्ल युवतींच्या, अझीम उल्ला खान हे गळ्यातले ताईत बनले. लंडनमधील सार्वजनिक बागांत किंवा ब्राअटन वरील समुद्रकिनाऱ्यावर ह्या रत्नखचित पोषाखाच्या 'हिंदी राजास' पहाण्यासाठी आंग्ल नरनारींची एकच गर्दी उडत

[3] Thomson's Cawnpore.

असे! काही आंग्लयुवती तर अझीम उल्ला खानावर इतक्या लुब्ध झालेल्या होत्या की, ते परत हिंदुस्थानात आल्यावरही त्यांस अत्यंत गौरवाच्या नि प्रेमाच्या भाषेत त्यांची प्रितीपत्रे येत असत. हॅवेलॉकच्या सैन्याने पुढे ब्रह्मावर्त घेतले तेव्हा त्यांना इंग्लंडातील कित्येत संभावित स्त्रियांची त्यांच्या 'प्रियकर अझीमखानास' धाडलेली पत्रे पहावयास सापडली, म्हणून स्वतः थॉम्सनच लिहितो! अझीम उल्ला खानकडे जरी आंग्ल स्त्रियांची मने आकर्षिली गेली होती तरी ईस्ट अंडिया कंपनीचे मन त्यांच्यावर न बसता तिने बरेच दिवस घोटाळूवून, अखेर अखेर त्यांस साफ जबाब दिला की, " गव्हर्नर जनरलने दिलेला निकाल आम्हांस सर्वस्वी पसंत आहे नि म्हणून बाजीरावाच्या दत्तकाचा त्याच्या पेन्शनावर कोणत्याही प्रकारचा हक्क उरलेला नाही. अशा रीतीने मुख्य कामाबद्दल निराशा झाल्यावर अझीम उल्ला खान हे इंग्लंड सोडून हिदुस्थानाकडे येण्यासाठी फ्रान्सच्या मार्गाने निघाले. आपण त्यांना सध्या त्यांच्या प्रवासातच सोडून इकडे नानासाहेब त्या वेळेस काय करीत होते हे पाहू.

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या आयुष्याची सविस्तर माहिती प्रसिद्ध होण्याची सुसंधी महाराष्ट्राचे इतिहासाच्या नशिबात असेल काय? ती संधी येईल तेव्हा येवो, पण सध्या त्यांच्याबद्दल जी काही माहिती मिळेल ती - जरी ती त्यांच्या शत्रूकडूनच आलेली आहे तरी ती - संकलित करून ठेवणे वावगे होणार नाही. श्रीमंतांच्या बालवयाची थोडीफार हकीगत वर दिलेलीच आहे. ब्रह्मावर्त हे एक लहानसे नि ऐटबाज असे शहर होते. शहराला खेटूनच श्रीभागीरथीचे पात्र वहाते. तेथे सुंदर घाट, नाना रचनेची देवालये नि नाना भूषणांनी मंडित असा येणारा नरनारीसमूह यांच्या शोभेने ते ब्रह्मावर्त शहर नि ते भागीरथीचे पात्र फारच खुलून गेलेले असे. श्रीमंतांचा वाडा हा फारच विस्तीर्ण असून उत्तम उत्तम सामानाने सुशोभित केलेला होता. निरनिराळ्या रंगांच्या अत्यंत मौल्यवान सतरंज्यांनी नि गालिच्यांनी त्या वाड्यातील दिवाणखाने मंडित झालेले असत. युरोपियन कारागिरीचे निरनिराळ्या रंगांचे काचेचे सामान, मेणबत्त्यांची सुंदर झाडे, मोठमोठाले आरसे, हस्तिदंताची सोन्यावर केलेली रत्नजडित नक्षीची कामे, थोडक्यात म्हटले म्हणजे हिंदुस्थानातील राजमहालात दृग्गोचर होणारी सर्व प्रकारची कमनीयता श्रीमंतांच्या त्या निरनिराळ्या दिवाणखान्यांत दिसून येई. [4] घोड्यांचे नि अुंटाचे सरंजाम हे सर्व रुप्याचे असत. श्रीमंतांना घोड्यांचा फारच शोक असून उत्तर हिंदुस्थानात त्यांचा अश्वविद्येविषयी फार लौलिक होता. त्यांची पागा ही उत्तम नि तल्लख घोड्यांची सदोदित भरलेली असे. निरनिराळ्या जातीची हरणे, शिकारी कुत्रे, सांबरे, अुंट नि हिंदुस्थानातील सर्व प्रकारची

---

[4] 'Thomson's Cawnpore. ' थॉम्सन हा कानपूरचे कत्तलीतून बचावलेले जे फक्त दोनच असम होते, त्यांतील अेक असल्याने त्याच्या ह्या वरील पुस्तकास किंचित महत्त्व आहे.

जनावरे बाळगण्याची त्यांना फार आवड होती. परंतु या सर्व वस्तुंपेक्षा श्रीमंतांचे शस्त्रागार फारच उत्तम रीतीने ठेवलेले होते. त्यांत निरनिराळ्या प्रकारची शस्त्रे, तीक्ष्ण तरवारी, अगदी व्या बंदुका नि सर्व तऱ्हेच्या तोफा ह्या मुबलक होत्या. श्रीमंतांचा स्वभाव पहिल्यापासूनच फार मानी असे. आपण एका मोठ्या राजवंशाचे अंगभूत आहोत नि त्या थोर नि प्रथित वंशाला शोभेल अशा रीतीने जात असल्यासच आयुष्य ठेवावे, नाही तर अजिबात नामशेष होऊन जाणे पत्करेल, हा त्यांचा निर्धार असे. आपल्या अभिजातत्वाचा नि आपल्या कुलाच्या थोरवीचा, त्यांच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या खलित्यात, त्यांनी वारंवार अभिमानपुरस्सर उल्लेख केलेला आहे. आपण मराठ्यांच्या विस्तृत साम्राज्याचे अधिपती असून आज आपल्यास पेन्शनासाठी दुसऱ्याच्या दारी अर्ज करावे लागतात याचा त्यांना अत्यंत खेद होई. 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' या वचनानुरूप अकीर्तीपेक्षा मरणास जवळ करणारे ते संभावित होते. त्यांचा स्वभाव राजासारखा उदार नि शूरासारखा मानधन होता. केव्हा केव्हा कानपूरच्या सैन्यातील युरोपियन अंमलदारांना ते मेजवान्या देत, परंतु त्यांनी केलेली परतभेटीची विनंती मात्र ते कधीही स्वीकारीत नसत. कारण त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांना तोफांची सलामी देण्यास कंपनी कबूल नव्हती. [5] त्यांनी आपल्या प्रांतातील लोकांस फार ममतेने वागवीत असावे. त्यांचा स्वभाव गंभीर नि रहाणी फार साधी असे. कोणत्याही प्रकारच्या दुर्व्यसनाचा त्यांना लवलेशही छंद नव्हता. [6] त्यांना पुष्कळ वेळा निरीक्षून पाहिलेले एक गृहस्थ लिहितात : मी ज्या वेळेस त्यांना पाहिले त्या वेळेस त्यांचे वय सुमारे २८ वर्षांचे असावे; परंतु ते चाळीशीच्या जवळपास दिसत. त्यांचे शरीर स्थूल असे. चेहऱ्याची ठेवण वाटोळी, डोळे उग्र, पाणीदार नि चंचल, अंगकाठी साधारण, स्पॅनिश लोकांइतकी गोरी नि भाषण एकंदरीत आनंदी नि किंचित विनोदी असे, असे[7] दरबारात ते किनखाबी पोषाख घालून बसत असत. " त्यांच्या अंगावरील जवाहीर नि त्यांच्या मस्तकावरील अत्यंत मूल्यवान मुकुट पाहून युरोपियन स्त्रिया अगदी लोलुप होत असे ट्रेव्हेलियन लिहितो. अशा या भव्यतेला शोभेल असेच नानांचे वर्तनही उदार नि दयार्द्र असे. स्वतःचे प्रजेवर ते कृपा करीत यात तर काहीच नवल नाही. परंतु त्यांच्याशी इमान होऊन ज्यांनी त्यांच्या सर्वस्वाचा नाश केला त्या इंग्लिश लोकांवरही ते सदोदित कृपा करीत असत. कित्येक तरुण इंग्रजी जोडप्यांना हवापालट करावीशी वाटली की, महाराजांची बगी त्यांचेकडे धाडली जावयाचीच. कित्येक प्रसंगी महाराजांच्या घरी इंग्रजी अधिकारी नि इतर गृहस्थ हे आपल्या मडमांसह पाचारिले जात नि उत्तम उत्तम शाली, मूल्यवान

---

[5] Thomson's Cawnpore, page 48.

[6] Sir John Kaye says, ". A quiet, unostentations young man, not at all addicted to any extravagent habits. "

[7] The History of Indian Mutiny by Charles Ball Vol. I, page 305.

मोती, नामांकित रत्ने वगैरे वस्तूंच्या भेटी त्यांना देण्यात येत. [8] व्यक्तिविषयक द्वेष हा त्यांच्या उदार आत्म्याला विटाळवीत नसे हे यावरून चांगलेच सिद्ध होते. राष्ट्रयुद्धात ज्यांच्या देहाचे तरवारीने तुकडे तुकडे करावयाचे त्याच प्रतिस्पर्ध्यांना इतर प्रसंगी उफत करणे ही वीरतेची उच्च कल्पना हिंदुस्थानच्या काव्यांतून नि अतिहासांतून प्रत्येक क्षणी दृग्गोचर होत आलेली आहे. रजपूत वीरांनी त्यांच्या कट्ट्या शत्रूंनाही युद्धप्रसंगांचे विरहित अशाच औदार्याने वागवीत असावे. श्रीमंत नाना ह्या औदार्याने त्या वेळेच्या इंग्रजांच्या पूर्ण प्रीतीस पात्र झालेले होते हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. [9] श्रीमंत नानांचे पाहुणचार मिळत होते तोपर्यंत इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या नि इंग्रजी मडमांच्या ते गळ्यातील ताईत झालेले होते. परंतु कानपूरच्या रणांगणात स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी त्यांनी तरवार उपसताच त्यांच्यावर दुःशब्दांचा नि हलकट शिव्यांचा मारा सुरू! अशा या कृतघ्न 'चोरांच्या उलट्या बोंबांनीच' हिंदुस्थानातील इंग्रजी इतिहास भरलेला आहे! श्रीमंत नानासाहेब हे विद्याचारसंपन्न होते. त्यांना जगातील राजकारणाची अतिशय आवड असे नि त्यासाठी त्यांनी बहुतेक प्रमुख इंग्रजी पत्रे घेत असावे. दररोज दैनिक पत्रे येताच महाराज ती सर्व वाचवून घेत. ह्या कामासाठी मि. टॉड ह्या नावाचा अग्लिंश मनुष्य नेमलेला असे. हे प्रोफेसरही पुढे कानपूरच्या कत्तलीत कापले गेले. इंग्रजांच्या इंग्लंडमधील नि हिंदुस्थानातील राजकारणाची नाना फार बारीक रीतीने चर्चा करीत असत. अयोध्येच्या राज्यासंबंधी त्यांनी इंग्लिश गृहस्थाशी वाद करीत असावे. [10] श्रीमंत महाराज नानासाहेब पेशवे यांच्या व्यक्तिविषयक चरित्राची वर दिलेली माहिती ही त्यांच्याच शत्रूंचे इतिहासातून शब्दशः घेतलेली असल्याने त्यात एक गोष्ट ध्यानात धरली पाहिजे. ती ही की, त्या माहितीत जर सदगुणाचे वर्णन असेल तर ते अधिक्यानेच सत्य असले पाहिजे. कारण इंग्रजांसारखे दीर्घद्वेषी शत्रु नानांसारख्या कट्ट्या प्रतिस्पर्ध्याचे सदगुण नाइलाज म्हणूनच किंचिन्मात्र देणार. अशा स्थितीत वरील वर्णन वाचून श्रीमंतांच्या बद्दल मनात आदर दाटून येतो. ज्या वंशाला बाळाजी विश्वनाथापासून उदगम झालेला आहे त्या रणविख्यात भट वंशातील ह्या शेवटच्या पेशव्याची ती गौर नि भव्य मूर्ति - मस्तकावर रत्नजडित मुकुट लखाखत आहे, कांतिवान देहावर किनखाबी पोशाख रुळत आहे, सतेज नि चपल नेत्रांना मानभंगाने उत्पन्न झालेल्या संतापाची लाली चढलेली आहे, कमरेला तीन लक्ष रुपयांची तरवार लटकलेली आहे नि स्वराज्याचा सूड नि स्वधर्माचा सूड कधी घेईन म्हणून

---

[8] Trevelyan's Cawnpore p. p. 68-69.

[9] ". Nothing could exceed the cordiality which he constantly displayed in his intercourse with our countrymen. The persons. in authority placed an implicit confidence in his friendliness and good faith and ensigns emphatically pronounced him a capital fellow. " --Trevelyan's Cawnpore.

[10] History of the Indian mutiny by Charles Ball Vol. I.

त्वेषाच्या ज्वाला ज्याच्या अंगातून नि पाणीदार तरवारी ज्याच्या म्यानातून बाहेर उडी घेऊ पहात आहेत त्या शेवटच्या पेशव्याला प्रणाम करण्यासाठी मस्तक नम्र होऊ लागते.

शेवटी इंग्रजांचे शेवटचे उत्तर आले की, " तुमचा बाजीरावाच्या पेन्शनावर काडिइतकाही अधिकार नाही. इतकेच नव्हे तर तुमचा ब्रह्मावर्ताकडील प्रदेशावर असणारा स्वतंत्र संस्थानिकत्वाचा हक्कही आता तुम्हास मिळणार नाही!" असा शेवटचा जबाब इंग्रजांकडून नानांस आलेला आहे! नि आम्ही करतो हा न्याय आहे असेही सांगण्यात आलेले आहे! न्याय? आता हा न्याय आहे की अन्याय आहे ह्यांचे नक्की उत्तर देण्याची तसदी इंग्रज सरकारने घेण्यास नको आहे. तिकडे कानपूरच्या मैदानावर लवकरच ह्या प्रश्नाचा यथार्थ निकाल लावण्याची जंगी तयारी सुरू झालेली आहे. मराठ्यांच्या हृदयास दुखविणे हा न्याय आहे की, अन्याय आहे याची तिथेच आता पूर्ण चर्चा करण्यात येईल. इंग्रजांची उडालेली डोकी, त्यांच्या कापलेल्या माना, त्यांची चिरलेली शरीरे नि त्यांचे वाहणारे रक्ताचे लालभडक पाट हे या प्रश्नाची यथायोग्य चर्चा करतील नि या चर्चेला शांतपणे ऐकून घेऊन कानपूरच्या विहिरीचे काठावर बसणारी गिधाडे 'हा न्याय की अन्याय' या प्रश्नाचे निश्चित उत्तर देतील!

नानांच्या घरी असल्या टोलेजंग समारंभाच्या तयारीची गर्दी उडालेली असताना त्यांची 'छबेली' बहिणही तिकडे स्वस्थ बसलेली आहे असे नाही. तिच्याही पुढे 'न्याय की अन्याय' हाच प्रश्न येऊन पडलेला आहे. इ. स. १८५३ साली तिचा भ्रतार एकाएकी परलोकी गेला. त्याने दत्तक घेतलेला तिचा प्रिय पुत्र दामोदर याला वारसदारीचे हक्क न देता इंग्रज सरकाराने झांशी संस्थान खालसा केले. परंतु अशा नुसत्या कागदोपत्री खालसा करण्याने खालसा होणारे ते संस्थान नव्हते. त्या झाशीच्या संस्थानावर नागपूरची बांका राज्य करीत नसून तिथे नानांची 'छबेली' बहिण महाराणी लक्ष्मीबाई राज्य करीत होती! ती अशा 'खालसाकरणाला' थोडीच दाद देणार आहे! इंग्रजांची ही कुटिल नि मांगपणाची करणी पाहताच संतापाची, अपमानाची नि मानभंगाची अभ्रे गडगडाट करू लागली. त्यांतून ती झाशीची चपला कडाडली की, 'मेरी झांशी मै नही दूंगी!![11]
'मेरी झांशी मै दूंगी नही!' ज्याची छाती असेल त्यांनी ती घेऊन पहावी!

[11] Dalhousie's Administration, Vol. II.

प्रकरण चौथे

अयोध्या

चोराला सोडून संन्याशाला फाशी देणारे न्याय मनुष्यजातीच्या दुर्दैवाने या जगात नेहमी सुरू असतात. परंतु त्यातूनही राजकारणातील घडामोडीत तर हे प्रकार राजरोस रीतीने करण्यात येतात. जुलूम नि अन्याय ह्या भाववाचक कल्पना मनुष्याच्या मनाला दुर्ग्राह्य असल्याने तो त्यांच्यापासून होणाऱ्या त्रासाचा सूड काढण्यासाठी चवताळून बाहेर पडला असता त्या जुलूमाच्या नि अन्यायाच्या मुळाशी कोण आहे हे बघत बसत नाही तर तोंडाशी जो कोणी असेल त्या गरिबावरच सर्व मारा करू लागतो. या उतावळेपणाने अन्यायाचे तोंड होणाऱ्याच्या अपराधाचा जरी वचपा निघतो तरी त्या अन्यायाचा जो प्रत्यक्ष आत्मा असतो तो मात्र विसरून जावू शकतो. ह्या घालमेलीने काही विशेषशी नुकसानी न होती तर तिजकडे हल्ली होणारे दुर्लक्ष क्षम्य झाले असते. परंतु खरोखर पाहिले असता या घालमेलीचे परिणाम फार भयंकर होत असतात. चोरांना मारण्यासाठी उभारलेले फास संन्याशाला मारण्यात खपून जातात नि पुन्हा चोर तिकडे सुरक्षित रीतीने साव म्हणून वावरू लागल्याने चोरीचा उपद्रव पहिल्याहूनही जास्तच होऊ लागतो. या फाशीवर संन्याशाचे ऐवजी जरी एखादा चोरच दिला गेला तरीही त्या चोरीचा सर्व राग त्या एकट्या चोरावरच काढला गेल्याने बाकीचे चोर निर्भय रीतीने 'पुनश्च हरिःॐ' करावयास तयार होऊ शकतात. विषारी झाडाचा खरा नायनाट त्याच्या फांद्या नि पाने खुडीत बसल्याने होणार नाही, तर त्या फाद्यांना नि त्या पानांना वारंवार पुढे धाडणारी नि त्यांचे पोषण करणारी त्या झाडाची मुळे शोधून काढून त्यांचा नायनाट केला पाहिजे.

डलहौसी हे त्यांच्या 'परिस्थितीचे' परिणाम आहेत. ती परिस्थिती जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत एक डलहौसी गेला तरी दहा डलहौसी येणार आहेत. परंतु हे तत्व विसरून जावून इंग्रजी इतिहासकार जाणून बुजून नि हिंदुस्थानी लोक भोळसट अज्ञानाने डलहौसीच्या कारकिर्दीत झालेल्या सर्व जुलूमांचे खापर त्याच्या एकट्याच्या डोक्यावर इतक्या जोराने फोडतात की जणू काय त्या अपराधाचा तोच काय तो मुख्य कर्ता होता. परंतु हा समज सर्वस्वी भ्रामक आहे. ह्या समजाचा असा परिणाम होत असतो की, डलहौसी सोडून मुख्य आदिकारणाकडे लक्ष दिले जात नाही. जर इंग्लंडच्या सरकारची संमती नसती तर डलहौसीची काय छाती होती की त्याने एक पाऊल अकडचे तिकडे टाकावे! डलहौसीच्या प्रत्येक कृत्यास इंग्लंडचे सरकारची संमती मिळाल्याशिवाय हिंदुस्थानात एक पानही हलणे अशक्य होते. अशा स्थितीत डलहौसीवर जर एकपट दोष

असेल तर त्याच्यामागे दडून ही अधम कृत्ये करणाऱ्या ठकांवर दसपट दोष आला पाहिजे. परंतु इंग्लंडमधले सरकार म्हणजे तिथले मूठभर अधिकारी होत. ह्या मूठभर लोकांना इंग्लंडच्या जनतेपुढे चळचळ कापावे लागते. इंग्रज लोकांची मर्जी उतरली असता एक क्षणभरही ह्या अधिकाऱ्यांना आपले अधिकार ठेवता येत नाहीत. अशा स्थितीत हे अधिकारी तरी डलहौसीच्या पापी कृत्यांस संमती का देत असत, तर त्याची ही कृत्ये सर्व इंग्रज लोकांना पसंत असत म्हणूनच होय. अशा रीतीने पाहिले असता हे इंग्लंडचे सर्व राष्ट्र या अन्यायांचे नि जुलूमांचे अधिकारी ठरत आहे. साम्राज्याच्या रक्ताची चटक लागून हे सर्व राष्ट्र क्रूर, निर्घृण बनलेले आहे. सर्व इंग्लंड हे एक डलहौसींचे मोहोळ असताना त्यातील एका माशीवरच सर्व राग काढण्यात काय फायदा आहे? जोपर्यंत त्या मोहोळाचाच संबंध आहे तोपर्यंत ह्या माशा हिंदुस्थानच्या फुलांतील मध नेवून त्याच्या ऐवजी तीक्ष्ण नि विषारी नांग्या मारीत राहणारच! ते मोहोळ तर उराशी ठेवावयाचे नि मग त्यातून मध नेण्यासाठी येणाऱ्या माशा नांग्या फार मारतात म्हणून त्या व्यक्तिविषयक माशांना शिव्याशाप देत बसावयाचे! ही मूर्खपणाची कल्पना नि ही दुर्दैवाची अंधता सत्तावनचे पुढाऱ्यांच्या दृष्टीला स्पर्श करू शकली नाही. त्यातच त्या क्रांतियुद्धाचे मुख्य रहस्य आहे. त्यांचे साध्य अमुक कायदा रद्द करावा किंवा तमुक डलहौसी परत न्यावा हे नसून तो कायदा करण्याची नि तो डलहौसी धाडण्याची मुख्य शक्ति जी राजसत्ता तीच परत मिळविण्याचे होते. सगळेच इंग्रज डलहौसी आहेत नि ह्या मोहोळातील सगळ्याच माशांचा उद्देश आपल्या हिंदी फुलांचा मध नेवून त्याऐवजी विषारी नांग्या मारण्याचा आहे हे अंतिम सत्य त्या धूर्त नि माननीय पुरुषांच्या ध्यानात आले नि अशा या इंग्रजांचा संबंध अजिबात तोडल्याशिवाय परवशतेच्या फांद्या खुडत न बसता त्या हालाहलमय काटेरी झाडास समूळ उलथून पाडल्याशिवाय. थोडक्यात म्हणजे स्वराज्य मिळविल्याशिवाय ह्या दुर्धर रोगावर दुसरे रामबाण ओषध नाही नि ती स्वराज्याची औषधी संग्रामभूमीशिवाय इतरत्र मिळत नाही. ही अत्यंत दिव्य सत्ये त्यांच्या कुशाग्र बुद्धीला कळताच एक क्षणभरही न थांबता त्यांनी आपले प्राण आपल्या हातावर नि आपली तरवार आपल्या शत्रूंच्या मानेवर ठेवण्यासाठी रणांगणांत उडी घेतली!

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे पावित्र्य नि थोरवी ह्याच सत्यज्ञानात नि तदर्थ होणाऱ्या प्राणदानात आहे. ज्यांना डलहौसी हाच काय तो सर्व जुलुमाचा मुख्य जबाबदार वाटतो, त्यांना ह्या युद्धाची खरी महती कळणार नाही. अशा असमंजस मनुष्यांना जर सत्यज्ञानाची चाड असेल तर त्यांनी विशेषतः अयोध्येचे राज्य कोणी खालसा केले हे बघावे नि ते का खालसा झाले हे समजून घ्यावे. अयोध्येचे हे विस्तृत नि संपन्न राज्य डलहौसीचे आधी एक शतकभर खालसा होतच होते. अयोध्येच्या नवाबाने इंग्लिशांशी संबंध ठेवला तेव्हापासून त्याच्या राज्यातील एकेक तुकडा इंग्लिशांकडे येत चाललेला होता. इ.

स. १८०१ साली वजिराचे उरावर एक तह बळाने बसविण्यात आला. त्यात तर ही अपहाराची इच्छा अगदी निर्लज्जपणे प्रदर्शित झालेली होती. नबाब वजीर त्या वेळी आधीच कंपनीच्या 'मदतगार सैन्या'साठी म्हणून दरसाल ७२ लक्ष रुपये देत होते. कंपनीच्या ह्या लुटीने नवाबाचा खजिना अगदी हलाखीस आला होता. परंतु इंग्रजांनी अशी निकडीची मागणी केली की, नवाबाने स्वतःजवळ असलेले स्वदेशी सैन्य काढून टाकून त्याच्या जागी कंपनीचे सैन्य ठेवले पाहिजे. ह्या सैन्याचा खर्च नि वरील संरक्षक सैन्याचा खर्च देण्याची ताकद नबाबाच्या खजिन्यात नाही ही इंग्रजांना पूर्ण कल्पना होती. इतकेच नव्हे, तर ही माहिती होती म्हणूनच त्यांनी ही मागणी केली. अखेर नबाबापाशी खजिना नसला तरी प्रदेश होता म्हणून त्यापैकी अत्यंत सुपीक भाग ब्रिटिशांना नबाबाने तोडून दिला नि नको नको म्हणता नबाबाच्या बोकांडी हे संरक्षक सैन्य बनले! या १८०१ सालच्या तहातील तिसरे कलम अशा अर्थी होते की, नबाबांनी आपल्या प्रांताची व्यवस्था प्रजेस सुखकारक अशी ठेवावी नि प्रत्येक कामात त्यांनी कंपनीचे अधिकाऱ्यांची सल्लामसलत घ्यावी. " आता ही प्रजेस सुखकारक व्यवस्था ती कशी ठेवावयाची? जर एखादी सुधारणा करण्याचे नबाबांनी मनात आणले तर त्यांच्या या इच्छेबद्दल त्यांच्या अंगावर कंपनी गुरगुरू लागे.[1] तरी तिचा आग्रह असा होता की, प्रजेस सुखकारक पद्धती सुरू करावी! नबाबाच्या खजिन्यावर एकसहा हात मारून त्याला रिता केला तोच नवीन मागणी व्हावी, नि असल्या लुटीची शांतता करण्यासाठी नबाबाला कर बसविणे भाग पडले की, कंपनीचा आग्रह व्हावा की, प्रजेस सुखकारक अशी पद्धती सुरू करावी! नबाबाला स्वतःचे राज्य सुधारणे अशा रीतीने अशक्य केल्यानंतर क्वचित लोकसमूह बंड करून राज्यपद्धती सुधारतील तर त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी इंग्रजी बेयोनेटा व 'संरक्षक' सैन्याच्या तरवारी लोकांच्या मानेवर लटकत ठेवून त्यांना हू की चू करण्याची फुरसत ठेवावयाची नाही. [2] तरी कंपनीचा आग्रह मात्र सुरूच की प्रजेस सुखकारक अशी पद्धती सुरू करावी! अशा रीतीने एकीकडे नबाबांना नि लोकांना राज्यपद्धती सुखकारक करणे पूर्ण अशक्य करून टाकून दुसरीकडे कंपनी म्हणे की, राज्यपद्धती सुखकारक केलीच पाहिजे!

---

[1] Dalhousie's Administration page 348-49.

[2] Sir John Kaye says, ". In truth, it was a vicious system, one that can hardly be too severely condemned. By it he established a double government of the worst kind. The political and military government was in the hands of the company, The internal administration of the Oudh territories still rested in the hands of the Nabab Vazirs. In other words, hedged in and protected by the British battalions, a bad race of Eastern Princes. were suffered to do or not to do what they liked. "
(page 82 Vol. I.)

एखादा जुलमी पालक लहान मुलास एकीकडे जोराने मारीत असतो नि दुसरीकडे म्हणत असतो 'गप! खबरदार रडशील तर!' भेद इतकाच की, तो पालक हे मूर्खपणाचे कृत्य करताना निदान ते सदहेतूने तरी करीत असतो. परंतु कंपनीने नबाबावर जो हा तोंड बांधून बुक्क्यांचा मार चालविला होता तो केवळ त्याचा गळा दाबून प्राण घेण्यासाठीच होता. हा प्राणघात जितका लौकर नि जितका सुलभ होईल तितका करण्यासाठी इंग्रजांनी हजारो खटपटी नि हजारो लटपटी केल्या. त्या सर्व देण्यास स्थलावकाश नाही. तरी उदाहरणार्थ एक अत्यंत नीच कावा दिल्याशिवाय रहावत नाही. तो कावा म्हणजे १८३७ साली लॉर्ड ऑक्लंड यांनी नबाबाशी केलेला तह काही वर्षांनंतर अजिबात नाकबूल जाणे हा होय! हा तह झाल्याबरोबरच इंग्रज विसरले असे नाही. कारण १८४७ साली लॉर्ड हार्डिंगटनने तह कबूल केलेला होता. कर्नल स्लीमनने १८५१ साली हा तह कबूल केलेला होता. १८५३ साली हिंदुस्थानातील चालू तहांच्या यादीतही तो १८३७ चा तह लिहिलेला होता![3] परंतु १८५३ साली जो तह इंग्लंडला आठवत होता तो तह त्याच साली खरी खरी वेळ येताच इंग्लंड एकदम विसरून गेले! १८३७ च्या ह्या तहाने ते संस्थान एकदम खालसा करणे शक्य नाही असे पाहताच एका घटकेपूर्वी कबूल केलेला नि चालू असणाऱ्या तहांच्या यादीत लिहून धाडलेला तह हिंदुस्थान सरकार साफ नाकबूल करू लागले! तो तह झालाच नव्हता म्हणून धडधडीत विधान ठोकून देण्यास इंग्रज सरकारास शरम कशी वाटली नाही याचे हिंदुस्थानचा इंग्रजी इतिहास ज्याने थोडा तरी वाचलेला आहे त्याला विशेषसे आश्चर्य वाटावयास नको आहे. कारण इंग्रज सरकारास अयोध्येचे राज्य पाहिजे होते. ते राज्य घेण्यास १८३७ सालापेक्षा १८०१ सालचाच तह जास्त उपयोगी होता!

ह्या सर्व लटपटी डलहौसीच्या आधीच झालेल्या होत्या हे मात्र लक्षात धरले पाहिजे, म्हणजे डलहौसीने अयोध्या खालसा करण्यात काही अपूर्व पातक केले नाही हे स्पष्ट होऊ लागेल. अयोध्येचा मुलूख सर्वांनाच पाहिजे होता. परंतु तो घ्यावा कसा ह्याचा निकाल काय तो डलहौसीच्या हस्ते झाला. पंजाबप्रमाणे किंवा ब्रह्मदेशाप्रमाणे त्यावर स्वारी करून तो जिंकता येईना. कारण त्यातील लोक ब्रिटिशांच्या कधीही उलट गेलेले नव्हते. आपल्यापाशी स्नेहभावाने नबाब वागले नाहीत असा आरोप करावा तर तेही अगदीच अशक्य झालेले होते. कारण आजपर्यंत प्रत्येक कठीण प्रसंगी नबाबांनी इंग्लिशांना मदत केलेली होती. ज्या वेळेस इंग्लिशांच्या खिशात पैसे नव्हते तेव्हा नबाबांनी त्यांस पैसे दिले. जेव्हा मोठमोठ्या लढायात इंग्रजांना खायला मिळेना तेव्हा त्यांनी त्यांस धान्याचा पुरवठा केला नागपूरप्रमाणे तिथे वारस कोणी नाही अशीही तक्रार नव्हती. कारण राजवाडा औरस

---

[3] Dalhousie's Administration Vol. II. page 367.

संततीने गजबजलेला होता; किंवा झाशीप्रमाणे दत्तक पुत्राचीही भानगड नव्हती. कारण हल्लीचा राजा हा मृत राजाचा औरस पुत्र असून राज्यावर सुस्थित झालेला होता. अशा रीतीने ह्या लखनौच्या नबाबाने ह्या वरील अपराधांतील कोणताही अपराध केलेला नव्हता. परंतु हे सर्व अपराध जरी नबाबाने टाळले होते तरी त्या मूर्खांचे हातून अखेर एक जंगी प्रमाद घडलाच! तो प्रमाद हा की नबाबाच्या राज्यातील प्रदेश अतिशय सुपीक, सुंदर नि संपन्न असा होता! हा त्याचा अपराध इंग्रजांच्या कधीच ध्यानात आलेला होता. अयोध्येच्या सुंदर प्रदेशाचे वर्णन देताना इंग्रजी ब्ल्यू बुकातील रुक्ष भाषेलाही कवितेचे पाझर फुटत असत. " ह्या सुंदर प्रांतात जिकडे तिकडे वीस तर कोठे कोठे दहा फुटांवर पाण्याचे मुबलक साठे आहेत. सर्व प्रदेश हिरव्यागार शेतांनी फुललेला, आंबराईच्या छायेने शीतल झालेला नि बांबूंची अुंच अुंच बने आपली मस्तके ठाई ठाई ऐटबाज रीतीने डोलवीत असणारा, चिंचेची दाट छाया, नारिंगीचा सुगंध, अंजीर वृक्षांची विचित्रता नि पुष्पपरागांचा परिमल ही सर्व ह्या निसर्गसुदंर प्रदेशाला अवर्णनीय शोभा देत आहेत!" असला हा प्रदेश आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रचंड अपराध केल्याबद्दल अयोध्येच्या नबाबास त्याच्या गादीवरून उचलुन फेकून देण्याचा डलहौसीने १८५२ साली हुकूम सोडला नि त्या हुकुमाला यच्चयावत इंग्रजांचे साह्य नि अनुमत मिळून अयोध्या एका झटक्यासरशी खालसा करण्यात आली! कारण काय तर नबाब आपल्या राज्याची सुधारणा करीत नव्हते! अहाहा, येशू ख्रिस्ताने देखील ह्या औदार्याला पाहून मान खाली घालावी! नबाबाच्या राज्यात एकपट दारिद्र्य होते ते चौपट करण्याकरिता, नबाबाचे राज्यात काहीतरी चैतन्य होते ते अजिबात नाहीसे करण्याकरिता नि अयोध्येच्या अंगावर फाटका तुटका का होईना, पण स्वातंत्र्यपैलूचा असलेला पदर पार फाडून तिला नंगी करण्याकरिता अयोध्येच्या सिंहासनावर बलात्कार करणाऱ्या इंग्लंडला, ही अव्यवस्थेची सवय जर एकदा कबूल केली तर तुझे हिंदुस्थानावरील राज्य एक दिवस तरी रहाणे योग्य होईल काय? आज चीन मध्ये अफूचे व्यसन आहे, अफगाणिस्थानात जुलूम आहे, फार कशाला तुझ्या पायाजवळ असणाऱ्या रशियात अंदाधुंदीचा कळस झालेला आहे. म्हणून तेथील झारला तू अव्यवस्थेच्या अपराधाबद्दल पदच्युत करून ते राज्य इंग्लंडला जोडू शकशील काय? तुझ्या शेजाऱ्यांचे सामान त्याच्या स्वतःच्या घरात अव्यवस्थित पडलेले आहे म्हणून त्याच्या घरात शिरून नि त्याच्या मुसक्या बांधून ते घर ताब्यात घेण्याचा 'हक्क' तो तुला कसा मिळाला? परंतु डलहौसीची कारकीर्द देणारा आरनॉल्ड म्हणतो की, " नबाबाने ह्याशिवाय कितीतरी अपराध केलेले होते! पहिली गोष्ट ही की ते आपल्या दासदासींना शालू बक्षीस देत; दुसरी गोष्ट म्हणजे ११ मे रोजी त्यांनी दारूकाम सोडण्याचा जलसा केला. फार काय, पण एक दिवस सकाळी त्यांनी औषध घेतले नि शाही बेगम नि ताज बेगम ह्यांना भोजनाचा आग्रह केला!! आता याहून भयंकर अपराध तो कोणता! तरीपण शाबास ह्या

इंग्रजांची की त्यांनी म्हणून, नबाब सकाळी औषध घेत असतानाही तिकडे कानाडोळा करून त्यांना राज्यावरून काढले नाही! पण अखेर सर्व इलाज थकले, कारण एक दिवस नबाबाचे समोर काही घोड्यांवर घोडे सोडले गेले! अर्थात इंग्रज सरकारांस त्या घोड्यांच्या या पातिव्रत्यभंगाची फारच कीव आली नि त्यांनी नबाबांना ह्या भयंकर प्रसंगी हजर राहण्याच्या अपराधाबद्दल राज्यावरून दूर केले!" असल्या क्षुल्लक गोष्टी देऊन नबाबांच्या राज्यव्यवस्था- अक्षमतेचा डांगोरा पिटवू पहाणाऱ्या मूर्ख नि मत्सरी इंग्रज इतिहास-लेखकांनी हे प्रकार पहाण्यासाठी हिंदुस्थानापर्यंत येण्याची तसदी कशास घेतली कोण जाणे! त्यांना इंग्लंडातच कोठेही रेनॉल्डचे ग्रंथ सापडले असते किंवा ते जरी लज्जेने त्यांना कोणी दिले नसते तरी इंग्लंडच्या राजवाड्यातूनही त्यांना पुष्कळ माहिती गोळा करता आली असती. घोड्यांच्या पातिव्रत्यभंगापेक्षा फार महत्त्वाचे भंग करविणाऱ्यांची जिंदगी नि राज्ये खालसा करून घेण्यात नि स्वतःच्या घरची ही भोके बुजविण्यात त्यांना त्यांच्या वेळेचा जास्त उपयुक्त व्यय करता आला असता!

प्रकरण पाचवे

ढकला त्यात !!

आता इच्छित राष्ट्रकार्याची तिथी जवळ येत चाललेली आहे. अशा समयी अष्ट सिद्धिसाठी कुलदेवतांची कृपा संपादन केलीच पाहिजे. ह्या प्रचंड राष्ट्रक्षोभाची कुलदेवता, सूड ही आहे. हिला प्रसन्न केल्याशिवाय नि तिला आपल्या मदतीस येणे भाग पाडल्याशिवाय १७५७ साली संकल्प सोडलेल्या रणकार्याची सिद्धि चांगली व्हावयाची नाही. म्हणून होमकुंडास प्रदीप्त करा नि त्यात इतकी दिव्य हवने द्या की, मुख्य कुलदेवता चैतन्ययुक्त होऊन प्रकट झालीच पाहिजे. इंद्रजिताच्या प्रचंड यज्ञातून जसा, अजिंक्य रथ निघेतोपर्यंत हवनांचा धडाका उडाला होता तसाच ह्या यज्ञातून मूर्तिमंत सूड आपल्या सहस्त्र जिव्हा नि सहस्त्र दंष्ट्रांनिशी अविर्भूत होईपर्यंत होमकुंडात हवने देण्याचा सपाटा चालवा. इंद्रजिताच्या वेळेस वानरलोक त्या यज्ञाचा भंग करण्यास धडपडत होते. परंतु सुदैवाने ह्या राष्ट्रयज्ञास मदत करण्यासाठी इंग्रजी लोक धडपडत आहेत. मग उशीर का? कोपहुताशन धडाडलेला आहे नि त्याच्या सात जिव्हा लवलव करीत अुंच उड्या घेत आहेत. मग उशीर का? चला, हविर्दानाला आरंभ करा!

ह्या पंजाबच्या इतिहासप्रसिद्ध कोहिनुराहून, ह्या तेजाच्या गिरिवराहून नि ह्या राजचिन्हांच्या राजाहून पहिल्या हविर्दानाचा मान मिळविण्यास दुसरे कोण योग्य असणार! म्हणून चल ये, डलहौसी, त्या कोहिनुरास त्याच्या खऱ्या मालकापासून हिसकावून घेऊन चल ये, पंजाबच्या स्वातंत्र्याचा खून झाला हे त्या राष्ट्रक्षोभाच्या कुलदेवतेला कळविण्यासाठी हा अग्नी भडकत आहे. हा कोहिनूरही ढकला त्यात!

ह्या ब्रह्मदेशाला दुसऱ्या हवनाचा मान मिळणे योग्य आहे म्हणून चल ये, हे डलहौसी, त्या ब्रह्मदेशास त्याच्या खऱ्या मालकापासून हिसकून घेऊन चल ये! अग्नि भडकत आहे तर अष्टसिद्धीसाठी ह्या ब्रह्मदेशाला ढकला त्यात!

सातारची शिवाजीची गादी कुठे आहे? तिचा मान तिसऱ्या हवनाचा आहे. म्हणून तिच्यावरच्या राजांना स्मशानात बसावयास सांगून ती गादी, इंग्रजांनो, जा नि लवकर आणा! हा अग्नि भडकत आहे म्हणून मराठ्यांच्या वतीने ही सातारची गादी ढकला त्यात!

ह्या चौथ्या हवनाला नुसती नागपूरची गादी पुरे कशी पडणार! तदर्थ त्या गादीबरोबर नागपूरचे सारे वाडे, हत्ती, घोडे, राजे, राण्या, राण्यांचे दागिने, आक्रोश, आरोळ्या जे जे मिळेल ते ते आणा ना लवकर! हा अग्नि भडकत आहे म्हणून नागपूरचे नागपूर ढकला त्यात!

आता मात्र होमकुंड जाज्ज्वल्य दिसू लागले खरे. अशा वेळेला तितकाच जाज्ज्वल्य असा हवी पाहिजे आहे. पण असा विस्तवाहूनही जालीम हवि ब्रह्मावर्ता- शिवाय इतर कुठे सापडणार! अग्नि प्रज्वलित झाला आहे म्हणून ब्रह्मावर्ताचा मुकुट ढकला त्यात!

राष्ट्रक्षोभाची न्यायदेवता सूड ही प्रसन्न होण्यासाठी हा नवा हवि, असा निवडा की यंव! हा मान तिचाच! ह्या वितिहोत्राच्या ज्वाला आकाशास भिडाव्या एतदर्थ ही झाशीची बिजली ढकला त्यात!

पहा, पहा ह्या दिव्य होमकुंडातून सर्व पापी दुर्योधनांच्या अंगाला कंप भरविण्यासाठी सुडाचे मस्तक वर दिसू लागले! अशा वेळेला त्या आविर्भूत होऊ पहाणाऱ्या देवतेला पूर्ण संतुष्ट करण्यासाठी हवनांचा मारा उडविला पाहिजे. म्हणून चला हे अर्काटचे नबाब ढकला त्यात!

तंजावरची गादी ढकला त्यात!

अंगूलचे राजास ढकला त्यात!

सिक्किमच्या भागास ढकला त्यात!

संबलपूरच्या राज्यास ढकला त्यात!

खैरपूरच्या अमिरांना ढकला त्यात!

परंतु असा 'रुपये नि खुर्दा' किती गळाला याची तर गणतीच नाही. यास्तव असली हविर्दाने कोण मोजीत बसतो! अत्यंत पुष्ट नि अगदी निरपराध असा बळी लखनौच्या नबाबाशिवाय सापडणे दुर्मिळ आहे, म्हणून लखनौच्या नबाबांना ढकला त्यात!

अहाहा, ह्या अग्निकल्लोळातून वर निघणाऱ्या देवतेची ही कोण उग्रता! ह्या सुडाच्या ह्या भयंकर दाढांखाली सर्व जगत देखील चिरडले जाईल! परंतु त्या दाढांची धार अधिक तीक्ष्ण झाल्यावाचून आपण थांबता उपयोगी नाही. म्हणून दिल्लीच्या राजवाड्यांना कुलपे ठोकून नि तेथील मयुरासनावर बसणाऱ्या अकबराच्या वंशजाला फरफर ओढीत आणून ढकला त्यात! अयोध्येच्या प्रांतात मोठमोठाले तालुकदार [1] काय करताहेत? त्यांच्या सर्व जमिनी नि त्यांचे सर्व हक्क काढून टाकून नि त्यांच्या रानटी पशूंप्रमाणे पाठलाग करून आणा इकडे! तसेच मुंबई अलाख्यात अनाम कमिशनमार्फत हजारो हक्कदारांचे

---

[1] अयोध्येच्या राज्याला खालसा केल्यानंतर तेथील अत्यंत कुलीन वजनदार नि प्रमुख लोकांची जी दुर्दशा अुडविली तिची हकीगत केवळ भयंकर आहे! वंशपरंपरा असणाऱ्या जमिनी नि वतने अेका क्षणात नाहीशी होत! ह्या दुर्दैवी तालुकादाराबद्दल के लिहितो- ". The charges against him were many and great for he had diverse ordeals to pass through and he seldom survived them all. . . When the claims of a great Talukdar could not be altogether ignored, it was declared that he was a rogue or a fool. . . They gave him a bad name and straightway they went out to ruin him! . . . It was at once a cruel wrong and a grave error to sweep it away as though it were an encumbrance and an usurpation".

www.savarkarsmarak.com

हक्क झुगारून देऊन त्यांनाही आणा इकडे! होमकुंड धडाडून राहिलेले आहे. एतदर्थ जमिनदार, जहागिरदार, तालुकदार, वतनदार, वगैरे सर्व दारांना नादार करून ढकला त्यात! राजे, महाराजे, बादशाह, प्रधान, नबाब, वजीर, असले असले ह्या होमकुंडात पडलेले हे उत्तम हवि आमच्या राष्ट्रक्षोभाच्या कुलदेवतेला प्रसन्न करोत! आमच्या पूर्वजांच्या डोळ्यांतून आमची प्रस्तुतची ही दुर्दशा नि गुलामगिरी पाहून गळणारे अश्रु त्या देवतेला सुस्नात करोत! सातारच्या गादीचे तुकडे पाहून संताप झालेला शिवाजी त्या देवतेला चैतन्य देवो! अयोध्येच्या राजवाड्यातील बेगमांच्या हाल नि नागपूरच्या महालात अपमानाने मेलेल्या अन्नपूर्णाबाईचा आत्मा त्या आमच्या राष्ट्रीय सुडाला चैतन्य देवो! हे सूडा, जगातील न्याय्य तरवारीचे धारेवर तू चढतोस तेव्हा तू देवांनाही वंद्य नि ऋषींनाही स्तुत्य होतोस. सज्जनरक्षक सूडा! तुझा धाक जर नसेल तर अन्यायाचा कलि, ह्या जगावर निरंकुशत्वाने नाचू लागेल हे सूडा, तुझ्या उग्रत्त्वानेच कंपित होऊन पाप्यांना पुण्यवान व्हावे लागते, तूच रावणाचा राम होतास, तूच दुर्योधनाचा भीम होतास नि तूच हिरण्यकश्यपूचा नरसिंह होतास! त्यांच्या वेळेसही तुला प्रसन्न करण्यासाठी जितके हविर्दान झालेले नव्हते, तितके या प्रचंड होमकुंडात झालेले आहे. एतदर्थ जगात अन्याय नि अंदाधुंद बंद करावी, परवशता नि परदासता ठार व्हावी नि स्वतंत्रतेचा नि स्वराज्याचा जयजयकार व्हावा, अशी परमेश्वराची इच्छा असल्यास तू या यज्ञातून मूर्तिमंत प्रकटहो! वाहवा! 'मृत्युः सर्वहरश्चाहम्' अशी गर्जना करीत हा मूर्तिमंत राष्ट्रक्षोम वर येत आहे! या भयंकर मूर्तीला शतशः प्रणाम असोत! ज्याच्या भयंकर दंष्ट्रांखाली उन्मत्त राजे चिरडले जाताहेत, ज्यांच्या हातातील घणाने, निरपराधी देशांच्या पायातील दास्याच्या बेड्या ताडकन तुटत आहेत, ज्याच्या नेत्रांतून सुटणाऱ्या ज्वाला जुलमाच्या अंधारकोठड्यांना जाळून भस्म करीत आहेत. ज्याच्या लवलव करणाऱ्या तप्त जिव्हा सहस्त्रशः दुःशासनांची रक्ते घटाघट पीत आहेत त्या ह्या भयंकर, उग्र नि भयानक राष्ट्रीय सूडाला शतशः प्रणाम असोत!

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।

केचिद्विलग्ना दशानन्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः।।

'हे हिंदभूमी अखेर ह्या महायज्ञांतून तुझा 'सूड' मूर्तिमंत रीतीने प्रादुर्भवन तर पावला खरा - पण तो शांत होऊन पूर्ण अंतर्धान काय काय केले म्हणजे पावेल हे तुला ठावूक आहे काय?

प्रकरण सहावे

आगीत तेल !

जगात असा कोणता सद्धर्म आहे की, ज्यात पारतंत्र्य नि दास्य यांचा धिक्कार केलेला नाही? यासाठी जिथे परमेश्वर असतो तिथे पारतंत्र्य कधीही असू शकत नाही नि जिथे पारतंत्र्य असते तिथे परमेश्वराचे अधिष्ठान कधीही असू शकत नाही. जिथे परमेश्वराचे अधिष्ठान नाही तिथे धर्म नाही. एतदर्थ कोणच्याही प्रकारचे पारतंत्र्य म्हणजे धर्माचा उच्छेद नि परमेश्वरी इच्छेचा भंग होय.

मनुष्य जातीच्या उन्नतीसाठी उत्पन्न झालेले सर्व धर्म हे मनुष्यजातीच्या अवनतीसाठी उत्पन्न झालेल्या पारतंत्र्याला एक क्षणभर तरी जिवंत ठेवण्याची आज्ञा देतील काय? त्यातूनही राजकीय पारतंत्र्य सर्व पारतंत्र्यांपेक्षा मनुष्यजातीची अत्यंत भयंकर अवनती करणारे असल्यामुळे या अधम राक्षसाचा कंठछेद करण्याची धर्माज्ञा प्रमुखत्वाने दिलेली असलीच पाहिजे. जे अतरांना परतंत्र करतात नि जे पारतंत्र्यात राहतात ते दोघेही मनुष्यजातीला नरकाकडे लोटीत नेतात. म्हणून मनुष्यजातीला स्वर्गाकडे नेणारे सद्धर्म ह्या राजकीय पारतंत्र्याचा उच्छेद करण्यासाठी आपल्या अनुयायांना कंठरवाने उपदेश देत असतात. हा त्यांचा उपदेश अमान्य करणारे सर्व लोक धर्मद्रोहीच होत. लोकांना पारतंत्र्यात ढकलणारे इंग्रज रोज चर्चमध्ये जात असले तरी ते धर्मद्रोहीच होत. पारतंत्र्याच्या नरकात कुजत पडणारे हिंदी लोक रोज अंगाला राख चोळीत असले तरी धर्मद्रोहीच होत. जे कोणच्याही प्रकारच्या दास्यात नि विशेषतः अनैसर्गिक अशा राजकीय दास्यात राहतात ते सर्व हिंदु धर्मभ्रष्ट होत नि ते सर्व मुसलमानही धर्मभ्रष्ट होत. मग ते रोज हजार वेळा संध्या करोत किंवा हजारवेळा निमाज पढोत. हे लक्षात घेऊनच श्रीसमर्थ रामदासांनी स्वराज्यप्राप्ति हे धर्माचे मुख्य कर्तव्य आहे असे सांगितलेले आहे. जे राज्य आपल्या संमतीशिवाय केवळ बलाने आपल्यावर चालविलेले असते असे परराज्य फेकून देणे, दास्याचा शृंखला तोडून टाकणे नि मनुष्यजातीच्या उन्नतीचे प्रथम साधन असलेले स्वराज्य मिळविणे - स्वातंत्र्य मिळविणे हे धर्माचे अत्यंत प्रधान कर्तव्य आहे असा प्राणनाथ प्रभूंचा छत्रसालाला झालेला किंवा समर्थांचा शिवराजाला झालेला उपदेश दोन शतकानंतर हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीतील पुरुषांचे कानात ज्ञात नि अज्ञात रुपाने इ. स. अठराशे सत्तावन साली पुन्हा गुणगुणू लागला!

हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीचे स्वराज्य घेऊन हिंदुस्थानातील सर्व धर्म इंग्रजांनी पायाखाली तुडविलेलेच होते. परंतु धर्माचा हा तात्त्विक उपमर्द पुरा न वाटूनच की काय,

त्या हिंदुस्थानातील पवित्र धर्माचा व्यावहारिक उपमर्द करण्यासाठी इंग्लिश लोक एका पायावर तयार होते. आफ्रिकेत नि अमेरिकेत तद्देशीयांना ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा देण्याचे कामात आलेल्या यशाने शेफारलेल्या पाश्चात्त्यांना त्या आफ्रिकेप्रमाणेच हिंदुस्थानातही सर्व लोकांना ख्रिस्ती बनवून टाकू अशी फार आशा होती. वेदप्राचीन हिंदुधर्माची नि ख्रिश्चानिटीचे पाठीवर नाचत आलेल्या अस्लामाची पाळेमुळे किती खोलवर गेलेली आहेत ह्याचे त्यांना यत्किंचितही ज्ञान नव्हते. तत्वज्ञानात, भक्तिप्रेमात नि नितीनैपुण्यात सर्व जगाचा आद्यगुरू असलेला आर्यधर्म आजपर्यंत कित्येकांच्या बारशास नि बाराव्यास पाहात आलेला आहे. हे या अल्पधींना काय कळावयाचे आहे! त्यांना हिंदुस्थान ख्रिस्ती करण्याची आज जरी लवलेशही आशा उरलेली नाही तरी सत्तावनपर्यंत त्यांची या यशः प्राप्तीबद्दल पूर्ण खात्री होती. औरंगजेबासारख्याच्या उघड द्वेषाहून अत्यंत भयंकर असा गळेकापू द्वेष करण्याचा नि हिंदुस्थानाला नकळत ख्रिस्तमय बनवून टाकण्याचा त्यांचा दृढ उद्देश होता. इतकेच नव्हे, तर तदर्थक त्यांचे राजरोस प्रयत्नही चाललेले होते. हिंदुस्थानात पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धती सुरू करणारा मेकॉले आपल्या एका खाजगी पत्रात लिहितो की, आपली ही शिक्षणपद्धती अशीच राहिली तर एका तीस वर्षांत बंगालचा बंगाल ख्रिस्तमय बनून जाईल![1] ह्या टिटवीची अशी आशा नि अशी खात्री होती की माझ्या चोचीने मी हा अगाध जलधी हा हा म्हणता अटवून टाकीन! सर्व हिंदुस्थान ख्रिस्तमय बनवून टाकण्यासाठी प्रत्येक इंग्रजाचे काहीतरी बेत चाललेलेच असत. ह्या धर्मप्रवर्तनास इंग्रज सरकारने उघड उघड मदत करावी म्हणून हजारो मिशनऱ्यांची होत असलेली विनवणी मान्य करून तीप्रमाणे हिंदु नि इस्लामी धर्माच्या मानेवर उघड रीतीने तरवार चालविण्यासही इंग्रज सरकारने कमी केले नसते. परंतु त्या राष्ट्रास धर्मप्रवर्तनापेक्षा व्यापारप्रवर्तनाची नि ख्रिस्तापेक्षा द्रव्याची भक्ती अधिक असल्याने ह्या उघड मोहिमा करून धर्मासाठी हिंदुस्थानावरील राज्य बुडविण्यास तयार होण्याची छाती होईना. इच्छा नव्हती असे नाही, तर छाती होईना. तरीही मोठमोठ्या नावाखाली आपले हेतु दडवून सतीचा कायदा, विधवा विवाहाचा कायदा, दत्तक पुत्राधिकाराची पायमल्ली वगैरे प्रसंगी हिंदुस्थानातील धर्मसमजुतीत बळाने फेरफार करण्याचा संप्रदाय त्यांनी सुरू केलेलाच होता. मिशनऱ्यांच्या शाळांत सरकारी पैशाची मदत अव्याहत चाललेली होती. मोठमोठाले आर्चबिशप यांचे पगार मोठमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्यांनी हिंदुस्थानच्या पिळून काढलेल्या पैशातून सुरू असत. ह्या अधिकाऱ्यांनी आपल्या हाताखालच्या लोकांस स्वतःच्या पवित्र धर्माला सोडून ख्रिस्ती

[1] “. Our English schools are flourishing wonderfully. In a single town of Hoogly 1400 boys are learning English. The effect of this education is prodigious. . . It is my firm belief that if our plan of education is followed up there would not be a single idolator in Bengal 30 years hence!” --Macaulay’s letter to his mother, October 12, 1836.

होण्याचा उपदेश करू लागावे, सरकारी कागदपत्रांत हिंदुस्थानातील लोकांचा उल्लेख 'Heathen' ह्या शब्दाने करण्यात यावा! आकाशातील बापाचे शुभवर्तमान ऐकविण्यासाठी इंग्रजी कामगाराचा बहुतेक वेळ खर्च होत असे.

सैन्यामध्ये इंग्लिश लोक जे शिरत असत त्यापैकी कित्येक केवळ अधिकाराचे जोरावर हिंदी धर्माची पायमल्ली करण्यासाठीच शिरत असत. शांततेमध्ये सैन्यातील लोकांस कोणचाच उद्योग राहत नसल्याने त्या वेळेस हिंदु नि मुसलमान शिपायांस येशूचे वर्तमान सांगण्यास सपाटून अवधी मिळत असल्याने लष्करी खात्यात जिकडे तिकडे या मिशनरी कर्नलांचा नि सेनापतींचा सुळसुळाट झालेला होता. ज्या रामचंद्राच्या पवित्र नामोच्चरणाबरोबर प्रत्येक हिंदुच्या अंतःकरणास भक्तीचे पाझर फुटू लागतात. ज्या महंमदाचे नावाबरोबर सर्व इस्लामीयांचे रंध्रारंध्रातून प्रेम दाटून येते त्या रामचंद्राच्या नि त्या महंमदाच्या नावास ह्या पाद्री कर्नलांनी अश्लील शिव्यांची लाखोली वहावी! उठता बसता हिंदी शिपायांना अधिकाराचे जोरावर गप्प बसवून त्यांच्या प्राणप्रिय वेदांची नि कुराणाची यथेच्छ निंदा त्यांच्या समक्ष सुरू होत असे. या मानवी राक्षसांचा हा उद्योग किती अव्याहत चाललेला होता नि ह्या कृत्यांमध्ये त्यांना किती गर्व वाटत असे ह्यांचे स्पष्ट स्वरूप ध्यानात यावयास एक व्यक्तिविषयक उदाहरण देणे अष्ट आहे. सर्व धर्मांचा जनक आर्यधर्म नि ख्रिश्चानिटीच्या मानेवर सुरी ठेवीत पुढे आलेला महंमदीय धर्म या धर्मद्वयांना नि त्यांच्या अनुयायांना आपल्या तुटपुंज्या शुभवर्तमानाने फसवू पाहणाऱ्या ह्या पाद्री सेनापतींपैकी बंगाल पायदळाच्या रेजिमेंटवरील एक कमांडर डौलात सांगतो की, " मी आज वीस वर्षेपर्यंत हे शुभवर्तमानाचे काम अव्याहत रीतीने करीत आहे. या काफर लोकांच्या आत्म्यांचा सैतानापासून बचाव करणे हे एक लष्करी कर्तव्यच होय!" हिंदुस्थानच्या पैशावर पोसलेल्या ह्या पाद्रीवीरांनी एका हातात लष्करी हुकुमाचे बाड नि दुसऱ्या हातात बायबलाचे बाड घेऊन एतद्देशीय शिपाई लोकांस बाटविण्याचा राजरोस प्रयत्न करीत असावे. इतकेच नव्हे तर त्या प्रयत्नास लवकर यश मिळण्यासाठी त्यांनी जो शिपाई ख्रिस्ती होईल त्याची बढती करण्याची उघड वचने देत असावे! शिपाई आपला धर्म सोडीत असल्यास हवालदार होई नि हवालदार सुभेदार मेजर होई! अशा रीतीने लष्करी खाते म्हणजे एक ख्रिश्चानिटीचे बळजोरीचे मिशनच होऊन बसले! हिदुस्थानच्या पैशाने पोसलेले हात नि हिंदुस्थानच्या पैशाने विकत घेतलेल्या तरवारी हिंदुस्थानी धर्माच्या मानेवर ठेवण्यात आलेल्या पाहून सर्व हिंदुस्थानभर इंग्रजांच्या या हेतूबद्दल संशय उत्पन्न झाला. त्यात दररोज नव्या पुराव्यांची भर पडून हलके हलके सर्व हिंदुस्थान ख्रिस्ती करण्याचे इंग्रजी धोरण सर्वत्रांस स्पष्ट दिसू लागले. आपल्या सनातन आर्यधर्माचा नि आपल्या प्राणप्रिय इस्लाम धर्माचा गळा केसाने कापला जात आहे असे पाहताच हिंदु नि

मुसलमान चवताळू लागले. धर्मरक्षणार्थ प्राणही देऊ म्हणून शपथा घेअू लागले नि फिरंग्यांच्या असह्य जुलमाने त्यांच्या अंगाची लाही लाही होऊ लागली!

अशा या भडकत चाललेल्या आगीत तेल ओतण्यासाठी हिंदुस्थानच्या लष्करात नवीन काडतुसे वापरण्याचा हुकूम सुटला. नवीन प्रकारच्या बंदुकांना नवीन काडतुसे वापरण्याची आवश्यकता पडल्याने ही काडतुसे करण्याचा कारखाना हिंदुस्थानात काढण्याचा सरकारने ठराव केला. हा ठराव जरी १८५७ च्या आरंभी अंमलात येअू लागला तरी या काडतुसांच्या प्रवेश हिंदुस्थानात पूर्वीच झालेला होता. हिंदुस्थानातील हिंदु नि मुसलमानांच्या धर्मसमजुतींना कस्पटाप्रमाणे मानणाऱ्या फिरंगी सरकारने इंग्लंडमध्ये गाईची चरबी लावलेली ही काडतुसे १८५३ सालीच हिंदुस्थानात आणविली होती असे आता सिद्ध झालेले आहे! कानपूर, रंगून नि फोर्ट विल्यम येथील हिंदुस्थानी फौजेला त्या काडतुसांना कशाची चरबी लावलेली आहे हे बिलकुल कळू न देता हिंदु - मुसलमानांना इंग्रजांनी १८५३ सालीच बाटविलेले होते! ह्या दगेखोरपणाचे कपट १८५७ साली उघडकीस येईपर्यंत काडतुसांना वाटेल ती चरबी लावण्याची इंग्रजांनी जाणून बुजून व्यवस्था केली होती. ही गोष्ट अजमासानेच सिद्ध केलेली नसून १८५३ च्या डिसेंबरमध्ये कर्नल टकरने धाडलेल्या सरकारी रिपोर्टात ह्या गोष्टीचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. [2] खुद्द कमांडर-इन-चीफलाही ही गोष्ट माहीत होती! असे असताही हिंदुस्थानी शिपायांना ती काडतुसे देण्यात येअून त्यांच्या पवित्र धर्माला भ्रष्ट करण्याचे अधम कृत्य सतत सुरू ठेवलेले होते! इंग्रजांच्या मनातील या दगेबाजपणाची कल्पना सन १८५३ साली हिंदी शिपायांना मुळीच नसल्याने त्यांनी ही काडतुसे राजरोस रीतीने नि निःशंकपणाने वापरली. अशा रीतीने आपले कपटप्रचुर बेत सिद्धीस जात असलेले पाहून ती काडतुसे करण्याचा कारखाना खुद्द डमडम येथे काढण्यात आला. ह्या कारखान्यात तयार होणाऱ्या काडतुसांना पूर्वीचीच चरबी लावण्यात येत असे. पण असे करण्यात हिंदुस्थानातील लोकांस बाटविण्याचा सरकारचा उद्देश नव्हता हे मात्र कोणीही विसरता कामा नये! उद्देश नव्हता! असला उद्देश नसतानाच आमचा देश धुळीस मिळाला! असला उद्देश नसतानाच आमचे स्वराज्य चरचर चिरले गेले नि असला उद्देश नसतानाच आमच्या धर्माचा उच्छेद होत आला! कमांडर-इन-चीफलाही ही चरबीची गोष्ट माहीत असून त्याने काय म्हणून हिंदुच्या तोंडात गाईचे मांस नि मुसलमानांचे तोंडात डुकरांचे मास कोंबले? ह्या एका व्यवहारात इंग्रज सरकारने किती वेळा धडधडीत खोटी विधाने केलेली आहेत हे पाहिले म्हणजे रक्ताचा प्रत्येक बिंदु कढू लागतो! काडतुसाला गाईची नि डुकराची चरबी लावतात ह्या कंडीवर शिपायांनी अंधपरंपरेने विश्वास ठेवला असे म्हणणाऱ्या निर्लज्ज लोकांनी डमडम येथे कारखान्यात

---

[2] Kaye Vol. II. page 30 Kaye Vol. I. page 381.

मक्तेदारीने चरबी पुरवीत असावे, त्याचे करारपत्र अवश्य पहावे[3] त्यात काडतुसासाठी गाईची चरबी उपयोगात आणलेली होती की नाही याचे स्पष्ट उत्तर मिळेल![4] दोन आण्यांना एक पौंड अशा दराने हिंदु लोकांच्या आईचे ठिकाणी असलेल्या गाईची चरबी पुरविली जात होती नि त्या चरबीत डुकराच्या चरबीचा अंश मिसळविला जात होता हेही बिलकूल असंभवनीय नाही. या काडतुसांचा गवगवा होताच १८५७ च्या जानेवारी २९ ला एक सरक्युलर धाडण्यात आले होते. त्यात सरकारी हुकूम म्हणतो : " नेटिव्ह शिपायांसाठी केलेल्या काडतुसांना जी चरबी लावावयाची असते तीत फक्त शेळीची किंवा बोकडाचीच चरबी लावावी. डुकराची किंवा गाईची चरबी बिलकुल उपयोगात आणू नये. या घाईघाईने काढलेल्या सरक्युलरावरून हेच सिद्ध होत आहे की, गाईची नि डुकराची चरबी न लागू देण्याचा यापूर्वी शिरस्ता नव्हता! डमडम नि मिरज येथे हे काडतुसांचे कारखाने होते. त्यापैकी डमडमच्या कारखान्यात काम करीत असलेल्या एका मेहेतराने एका ब्राह्मणापाशी त्याच्या लोट्यातील पाणी मागितले. तसे केल्यास लोटा विटाळेल असे त्या ब्राह्मणाने म्हणताच तो मेहेतर उत्तरला : " आता सर्वत्रच विटाळ माजणार आहे! ज्या काडतुसांना तुम्ही दातांनी तोडणार ती काडतुसे गाईच्या नि डुकराच्या चरबीने मढविली जात आहेत" हे ऐकताच तो ब्राह्मण इतर शिपायांकडे जावून हे वृत्त कथन करू लागला. डमडम येथे लवकरच सर्व शिपाईलोक सांशक झाले. बारीक तपास करता काडतुसांना गाईची नि डुकराची चरबी लावलेली असते हे सत्य त्यांच्या नजरेस स्पष्ट दिसू लागले! ही डमडम येथील बातमी वणव्याप्रमाणे इतस्ततः पसरली. प्रत्येक शिपायाला आपल्या हातास गाईची नि डुकराची चरबी लपटलेली दिसू लागली नि प्रत्येक लष्करी ठाण्यामध्ये ख्रिस्ती लोकांच्या या कपटाने ज्याला त्याला आपल्या धर्माचा नि आपल्या अस्तित्वाचा एक क्षणाचाही भरवंसा वाटेनासा झाला. हे पाहताच घाबरून गेलेल्या इंग्रजी सरकारने आपले कृष्णकृत्य लपविण्यासाठी मनुष्यजातीला सदोदित काळिमा लावण्यासारखी नीच नि खोटी विधाने करण्याचा सपाटा चालविला. काडतुसांस गाईची नि डुकराची चरबी लावलेली होती हे जेव्हा नाकबूल करणे अशक्य झाले तेव्हा हिंदुस्थान सरकारचा लष्करी सेक्रेटरी बर्च ह्याने सरकारी रीतीने जाहीर केले की मीरत नि डमडम येथे होणारी नवी काडतुसे आम्ही अजूनपर्यंत मुळीच वाटलेली नाहीत! हे त्यांचे विधान साफ खोटे होते. अंबाला, सियालकोट नि नवीन बंदुकांचे शिक्षणासाठी उघडलेल्या मोठमोठ्या लष्करी वर्गातून ही चरबी लावलेली काडतुसे १८५२ सालापासून धाडण्यात येत होती. अंबाल्याच्या डेपोमध्ये २२५०० आणि

[3] ". There is no question that some beaf fat was used in the composition of the tallow. Kaye Vol. I. page 381.

[4] ". There is no question that some beaf fat was used in the composition of the tallow. Kaye Vol. I. page 381.

सियालकोटला १४००० काडतुसे २३ ऑक्टोबर १८५२ या दिवशीच रवाना झालेली असताही कर्नल बर्च जानेवारी १८५७ मध्ये सरकारी रीतीने म्हणतो की, कारखान्यातून एकही काडतूस वाटण्यात आलेले नाही! जिथे लष्करी वर्ग होते तिथे ही नवीन बंदूक कशी वापरावयाची हे शिकविताना ही काडतुसे उपयोगात आणलेली नव्हती हे असंभवनीयच होते. शिवाय मागे लिहिलेच आहे की, १८५३ साली हीच काडतुसे हिंदी शिपायांना बिलकुल माहिती न देता त्यांच्याकडून वापरविण्यात आली होती. गुरखा पलटणीत तर ही काडतुसे राजरोस रीतीने वाटण्यात आलेली होती! तरी बर्च एखाद्या कसलेल्या भामट्यासारखा निधड्या छातीने म्हणतो की, चरबी लावलेले एकही काडतूस वाटण्यात आलेले नव्हते!
भोळसर शिपायांना वाटेल ते लपंडाव करून फसवू पाहणाऱ्या सरकारचा हा प्रयत्न फसताच मग शिपायांना पाहिजे तर त्यांनी आपल्या काडतुसांस स्वतःच वाटेल तो चिकट पदार्थ लावावा अशी परवानगी देण्यात आली. या परवानगीचा परिणाम जसा व्हावयाचा तसाच झाला. ज्याअर्थी सरकारने चरबी लावण्याचा हट्ट इतक्या लवकर सोडून दिला त्या अर्थी या दाराने आपली समजूत काढून आपणास दुसरीकडून फसविण्याचा सरकारचा बेत असला पाहिजे असे त्यास नक्की वाटू लागले. चरबीचे ऐवजी आपणास वाटेल तो चिकट पदार्थ लावण्यास सांगितले खरे; परंतु ज्या सरकारने चरबीत नकळत गाईचे नि डुकराचे मास घातलेले होते ते सरकार ह्या काडतुसांवर असलेल्या कागदालाही चिकटपणा आणण्यासाठी असाच एखादा धर्मबाह्य पदार्थ लावण्यास कमी करणार नाही कशावरून? तेव्हा ही काडतुसेच काही केल्या घ्यावयाची नाहीत असा दृढ निश्चय करून तो सर्वत्रांनी पार पाडला पाहिजे.

परंतु हे जरी ठरले तरी इतक्या ठरण्याने काही मुख्य संकट टळणार नाही. फारतर ही काडतुसे निघून जातील; परंतु याच्या ऐवजी उद्या दुसरे एखादे संकट येईल तेव्हा ही काडतुसे न घेण्याने काही धर्मावरील खरे खरे संकट टळणार नाही. परदास्याच्या नरकात पडलेल्यांचा धर्म पवित्र कसा असू शकणार! गाईची चरबीच काय, परंतु देशमातेची चरबी कापून काढण्यात येत आहे तिकडे खुशाल कानाडोळा करून बसणाऱ्यांचा धर्म जिवंत कसा राहू शकेल! सद्धर्म स्वर्गात असतात नि पारतंत्र्यातील लोक नरकात असतात. तेव्हा त्यांना धर्म जर हवा असेल तर त्यांनी ह्या पारतंत्र्याच्या घाणीला आपल्या नि आपल्या शत्रूंच्या रक्ताने पार धुऊन साफ केले पाहिजे!

म्हणून आता काडतुसे वापरावी लागोत किंवा न लागोत, हिंदुस्थाना, धर्मरक्षण अवश्य असेल, धर्मोद्दिष्ट जे मानवी प्रगमन ते साधण्याचा जर तुझा हेतु असेल, तुला जर सर्व अपमानांची लाज वाटत असेल तर ह्या परदास्याचा भंग करण्यास तयार हो! धर्मासाठी

मर, मरोनी अवघ्यांसी मार आणि मारिता मारिता स्वराज्य परत घे! सत्तावनचे साल उजाडलेले आहे म्हणून उठ, हिंदुस्थाना, उठ नि स्वराज्य परत घे!

प्रकरण सातवे

गुप्त संघटना

मागील प्रकरणात वर्णन केल्याप्रमाणे सर्व हिंदुस्थानभर क्रांतीची सामग्री इतस्ततः तयार होऊन पडत असता त्या सामग्रीची यथायोग्य घटना कशी करावयाची नि त्यातून क्रांतियुद्धाची इमारत कशी उभारावयाची याचा नकाशा इकडे ब्रह्मावर्ताकडे तयार होत होता.

मागील प्रकरणात आपण अझीमुल्ला खानांना युरोपच्या प्रवासात सोडून दिलेले आहे त्या प्रवासात जाण्यापूर्वी लंडनमध्ये त्याच वेळेस साताऱ्याचे गाऱ्हाणे घेऊन रंगो बापूजी नावाचे जे एक हुशार नि कर्ते गृहस्थ आलेले होते, त्यांची गाठ अझीमुल्लाखान यांनी घेतली. साताऱ्याच्या गादीचे प्रेत जाळण्यासाठी आलेले रंगो बापूजी नि पेशव्यांच्या गादीचे प्रेत जाळण्यासाठी आलेले अझीमुल्लाखान यांचे त्या दोन्ही इतिहासप्रसिद्ध गाद्यांच्या प्रेतसंस्कारसमयी काय बेत झाले, आपल्या देशाचा सर्वनाश करणाऱ्या फिरंग्यांचा समाचार घेण्यासाठी त्यांनी कोणत्या शपथा घेतल्या नि हिंदुस्थानात परत जावून साताऱ्यास रंगो बापूजीने नि ब्रह्मावर्तास अझीमुल्लाखानाने स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ प्रचंड युद्धाची रचना करावयासाठी काय काय खलबते केली हे इतिहासास जरी कधीही शब्दशः सांगता येणार नाही, तरी अठराशे सत्तावनचे युद्ध झाले ही गोष्ट जितकी खरी आहे, तितकीच त्या युद्धाचे बेत लंडनमध्ये रंगो बापूजींनी नि अझीम उल्लाखानाने केले होते ही गोष्टही खरी आहे.

लंडन सोडल्यानंतर रंगो बापूजी साताऱ्याला एकदम परत गेले नि उत्तरेकडे ब्रह्मावर्तास ज्या अमारतीचा नकाशा तयार होत होता, त्या अमारतीच्या साहित्याची तयारी करू लागले. परंतु अझीमुल्लाखान हे परस्पर रीतीने हिंदुस्थानात न येता युरोपमध्ये प्रवास करू लागले. त्याच वेळेस क्रिमिया बेटात इंग्रजांची रशियाशी झुंज सुरू होती नि रशियन अस्वलाच्या तावडीत ब्रिटिश सिंहही गाय होऊ लागला होता. अझीमुल्लाखांनांच्या कानावर ही बातमी येताच त्यांच्या मनात घोळत असलेल्या महत्कार्यास पुष्टी मिळाली नि आपल्या स्वदेशाच्या छातीवर नाचणाऱ्या या इंग्रज सिंहास रशियनांनी कितपत जखमी केलेले आहे. त्याचे किती पंजे कापलेले आहेत नि बाकीचे कापण्यासाठी आपल्या प्रिय हिंदुस्थानाच्या होणाऱ्या प्रयत्नांस रशियाची कितपत सहानुभूती किंवा सहकारिता मिळविणे शक्य आहे याचा प्रत्यक्ष खुलासा करण्यासाठी अझीमुल्लाखान हे क्रिमिया बेटाकडे जाण्यास सिद्ध झाले.

युरोपमध्ये प्रवास करून अझीमुल्लाखान हे हिंदुस्थानात परत आल्यावर ब्रह्मावर्ताच्या राजवाड्यात निराळेच वातावरण खेळू लागले. सर्व हिंदुस्थानभर विजयानंदात डुलणारा जरिपटका आजपर्यंत त्या वाड्यात धूळ खात पडलेला होता. जिच्या आवाजाबरोबर लाखो मराठी समशेरी शत्रूवर रणांगणात तुटून पडत ती पेशव्यांची ददुभी आजपर्यंत त्या वाड्यात वीररसाच्या ऐवजी करुणरसाचे ध्वनी काढीत पडलेली होती नि जिच्या मुद्रणावर दिल्लीच्या सिंहासनाची घडामोड अवलंबून असे ती देशव्यापी राजमुद्रा आजपर्यंत त्या वाड्यात आपल्या स्वतःच्याच वैधव्यावर शिक्का मारीत पडलेली होत. परंतु अझीमुल्लाखान युरोपातून परत येताच त्यासर्व वस्तुंना एक विलक्षण चैतन्य मिळाल्यासारखे दिसू लागले. धूळ खात पडलेले जरिपटके पुन्हा चमक मारू लागले, नि श्रीमंत नानासाहेबांच्या त्या 'तेजस्वी, चपल नि उग्र 'नेत्रांना असह्य मानभंगातून उत्पन्न झालेल्या सुडाने अधिकच उग्रता नि 'तस्मात् युद्धाय युज्यस्व!' या भगवत् चेतनेने अधिकच तेजस्वीता येऊ लागली. 'तस्मात् युद्धाय युज्यस्व!' स्वराज्याची होळी झालेली आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वदेशात, ह्या आपल्या हिंदुस्थानात फिरंगी चोरांचा सुळसुळाट झालेला आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वधर्माची पायमल्ली होत आहे, नि स्वातंत्र्याची पायमल्ली होत आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वदेशस्वातंत्र्य हे कोणासही आजपर्यंत युद्धावाचून मिळालेले नाही. छत्रपतींना ज्यासाठी तानाजीचा बळी द्यावा लागला तो हा स्वराज्याचा सिंहगड युद्धावाचून कधी मिळणार नाही. धर्मरक्षणासाठी जो स्वराज्य संपादन करीत नाही तो महाराष्ट्रधर्मातला अस्सल मराठा नव्हे नि जो महाराष्ट्र धर्मातला अस्सल मराठा आहे तो स्वराज्य संपादण्याचा जो एकच मार्ग आहे त्या समरमार्गाकडे उडी घेण्यास कधीही माघार घेणार नाही. एतदर्थ युद्धाय युज्यस्व! श्रीछत्रपतींनी आरंभिलेल्या स्वातंत्र्ययज्ञाच्या होतृत्वाचे कंकण बांधण्यास जो हात पुढे सरसावतो तो सदोदित धन्यतम होय! " हतो वा प्राप्यसि स्वर्ग, जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम,। तस्मात् युद्धाय युज्यस्व!!"

अशी दैविक चेतना श्रीमंत नानासाहेबांचे नेत्रास अधिक उग्रता नि अधिक तेजस्विता देऊ लागली. श्रीशिवराजाला जे कर्तव्य करावे लागले तेच महत्कार्य करण्याचे त्यांच्या वाट्याला आलेले होते नि म्हणून जय येवो किंवा अपजय येवो, परंतु मी एकतर स्वातंत्र्याचा 'नूतन' शिवराज तरी ठरेन किंवा निदान पहिल्या पेशव्यास शोभेल असा 'शेवटचा' पेशवा तरी ठरेन असा त्यांच्या मनाचा दृढ निश्चय झाला.

आपल्या देशांचे नि आपल्या राज्याचे 'निदान' ठरवू असा वीरोचित निश्चय ठरविल्यानंतर त्या निश्चयाची सिद्धी करण्याकडे श्रीमंत नानांचे सर्व लक्ष वेधून गेले. स्वराज्य प्राप्तीसाठी जे क्रांतीयुद्ध करावयाचे त्याला यश येण्यासाठी दोन गोष्टी अगदी अवश्य होत्या. पहिली गोष्ट म्हणजे हिंदुस्थानातील सर्व लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची जंगी नि अनिवार्य इच्छा उत्पन्न होणे नि नंतर त्या इच्छेच्या सिद्धीसाठी एकसमयावच्छेदेंकरून

सर्व देशाने उठावणी करणे. हिंदुस्थानच्या मनास स्वातंत्र्यगामी करणे नि हिंदुस्थानच्या इतिहासास स्वातंत्र्यगामी करणे, ही दोन्हीही कामे परक्यांच्या हातावर तुरी देऊनच करावयास पाहिजे होती कारण ज्या ज्या परतंत्र देशाच्या मनात स्वातंत्र्यसंग्राम करावयाचे असतात, त्या त्या देशांस त्या संग्रामाची गुप्त तयारीच करावी लागते. परकी लोकांच्या हातात सर्व सत्ता असल्याने त्यांच्या विरुद्ध करावयाचे प्रयत्न फार गुप्ततेनेच करावे लागतात. नाहीतर त्या प्रयत्नांच्या उत्पन्नकालीच त्यावर अमोघ शक्तीचा मारा करून बलवान शत्रु त्यांचा सहज चुराडा करू शकतो. हे ऐतिहासिक सत्य जाणून श्रीमंत नानासाहेब नि अझीमुल्लाखान या दोघा महनीय विभूतींनी सुमारे १८५२ च्या आरंभापासून स्वातंत्र्याकडे हिंदुस्थानचे मनःप्रवर्तन आणि शरीरप्रवर्तन करण्यासाठी युद्धसंघटना सुरू केली!

हिंदुस्थानात जेवढे राजे होते तेवढ्यांना जर इंग्रजांविरुद्ध उठण्याची इच्छा उत्पन्न झाली तर एका क्षणात आपला देश आपल्या ताब्यात येईल ही गोष्ट नानांच्या कधीच ध्यानात आलेली होती. ह्या हिंदुस्थानी डोईजड राजांपासून पुढेमागे इंग्रजी राज्यास धोका येईल असे जाणूनच इंग्रज सरकार संस्थानांमागून संस्थान खालसा करीत चालले आहे ही वस्तुस्थिती सर्व राजेरजवाड्यांपुढे मांडून त्यांची मने स्वातंत्र्यगामी करण्यासाठी नानांनी प्रत्येक दरबारात आपले दूत धाडण्यास आरंभ केला. कोल्हापूर, दक्षिणेकडील सर्व पटवर्धनी संस्थाने, अयोध्येतील जामिनदार नि दिल्लीपासून म्हैसूरपर्यंत असलेल्या सर्व राजधान्या वगैरे ठिकाणी नानांचे दूत नि नानांची पत्रे सर्व हिंदुस्थानास स्वातंत्र्ययुद्धार्थ उठविण्याची चेतना देत हिंडत होती. इंग्रजांच्या अंमलाखाली स्वराज्याची नि स्वधर्माची कशी धुळधाण होत चाललेली आहे, जी संस्थाने आज हयात आहेत ती देखील उद्या कशी नामशेष होणारी आहेत, इंग्रजांच्या विश्वासघातकी दास्यामुळे आपल्या प्राणप्रिय हिंदुस्थानची कशी धुळधाण उडालेली आहे, हे स्पष्ट नि मार्मिक रीतीने जनतेच्या मनात भरवून देत मौलवी, पंडित नि राजकीय संन्यासी सर्व हिंदुस्थानभर गुप्त रीतीने संचार करू लागले. दास्याची नि पारतंत्र्यांची चीड उत्पन्न करून नंतर ते दास्य नामशेष करणे हे किती सुलभ आहे, हिंदुस्थानच्या उरात हिंदुस्थानची तरवारच कशी भोसकली जात आहे नि हिंदुस्थानी लोकांनी आपल्या स्वदेशासाठी उठण्याचे मनात आणताच एका क्षणात त्यास आपला स्वदेश फिरंग्याचे ताब्यातून मुक्त करणे कसे सोपे आहे, हे राजापासून रंकापर्यंत प्रत्येक हिंदी अंतःकरणास त्या राजकीय संन्याशांनी समजावून सांगावे. आपण सर्व देशबंधु एक होऊ तर मूठभर गोऱ्यांचा धुव्वा उडवून देऊन स्वदेश एका क्षणार्धात स्वतंत्र करू हा आत्मविश्वास प्रत्येक शिपायांचे नि प्रत्येक नागरिकांचे मनात या राजकीय संन्याशांनी कसा उत्पन्न केलेला होता हे त्या वेळच्या स्वदेशभक्तांचे उद्‌गारांत पदोपदी दृष्टीस पडते.

काली नदीच्या लढाईत पाडाव केलेल्या इंग्रजांनी प्रश्न केला की, “ आमच्या विरुद्ध उठण्याची तुमची छाती कशी झाली?” त्या उर्मट प्रश्नाला त्या शिपायांनी उत्तर दिले,

“ हिंदुस्थानी शिपाई एक झाला तर गोरा चटणीला पुरणार नाही!”

इंग्रज सरकारने सत्तावनचे आरंभी शिपायांची पत्रे फोडण्यास आरंभ केलेला होता. त्या पत्रांपैकी एक पत्र हिंदुस्थानातील लोकांच्या सामर्थ्यासंबंधी म्हणते की, “ परक्यांना आपणच आपल्या उरावर चढवून घेत आहोत! जर आपण उठू तर फिरंग्यांच्या मूठभर लोकांस तरवारीच्या एका झटक्यात गारद करून टाकू! कलकत्त्यापासून पेशावरपर्यंत साफ मैदान है!”

श्रीमंत नानासाहेबांच्या स्वदस्तुरच्या पत्रांनी नि ब्रह्मावर्ताहून धाडलेल्या संन्याशांनी असल्या उदात्त आत्मनिष्ठेची बीजे हिंदी अंतःकरणात पेरून दिली. परंतु हल्ली उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून असे दिसते की, या बीजांना अयोध्येचे राज्य खालसा होईतोपर्यंत जोमदार अंकुर फुटले नव्हते. [1]

१८५२ साली अयोध्येचे राज्य खालसा होताच परदास्याचा तिटकारा सर्व लोकांत अकस्मात रीतीने उत्पन्न झाला. स्वातंत्र्याचे रम्य नि पुण्यदर्शन श्रीमंत नानांच्या दीर्घ दृष्टीला यापूर्वीच घडले होते नि परदास्याच्या घाणीचा दुर्गंध लांब अंतरावरूनच त्यांनी ताडला होता. परंतु जडबुद्धीच्या सामान्य जनसमूहाला प्रत्यक्ष पुराव्याशिवाय ते ग्रहण करता आले नाही. ह्या अयोध्येच्या राज्याला खालसा करण्यात येताच मात्र जो तो आपल्या अस्तित्वाचा धिक्कार करू लागला नि गुलामगिरीत खिचपत पडण्यापेक्षा मरण बरे अशी गर्जना करून आपल्या तरवारीला पाणी चढवू लागला. याच सुमारास हिंदुस्थानच्या इतिहासप्रसिद्ध राजधानीलाही नवीन चेतना मिळाल्यासारखी होऊन दिल्लीचे राजवाड्यात स्वातंत्र्ययुद्धाची खलबते सुरू झाली. दिल्लीच्या पादशाहाची पादशाही घेऊनच इंग्रज थांबले नाहीत, तर त्याची ‘बादशहा’ ही शाब्दिक पदवी देखील त्याच्या पश्चात चालू नये म्हणून ठरविलेले होते. अशा विपन्नावस्थेत आपले पूर्ववैभव मिळविण्यासाठी एकदा

---

[1] निरनिराळ्या प्रांतांत धाडलेल्या राजकीय दूतांपैकी अेक जण म्हैसूरला पकडण्यात आला होता. त्याच्या जबानीतील खालील भाग फार महत्त्वाचा असल्याने तो शब्दशः देत आहे “श्रीमंत नानांनी अयोध्येला खालसा करण्याचे पूर्वी सुमारे दोनतीन महिने पत्रेषण सुरू ठेवलेले होते. परंतु प्रथम त्यांना अुत्तरे आली नाहीत. कोणालाही आशा नव्हती. अयोध्येच्या राज्याला खालसा केल्यानंतर नानांनी पत्रांचा जास्तच मारा केला नि तेव्हा मात्र लखनौच्या सावकारांना नानांची मते ग्राह्य वाटू लागली. पुरभय्या अशा परदेशी लोकांचा पुढारी राजा मानसिंग हाही मिळाला. नंतर शिपाई लोकांनी आपापल्यात ‘तजविजा’ करण्याला आरंभ केला. लखनौच्या सावकाराकडून त्यांना मदत होअू लागली. अयोध्या खालसा होईतोपर्यंत बिलकूल अुत्तरे आली नाहीत. परंतु ते राज्य खालसा होताच शेकडो लोकांनी धीटपणाने पुढे येअून नानांस वचनपत्रे धाडली. शिपायांच्या तजविजा आधीच सुरू झालेल्या होत्या. पुढे काडतुसांचा प्रसंग गुदरला नि मग त्या असंतोषानंतर तर नानांवर पत्रांचा पाअूस पडू लागला! जम्मूच्या गुलाबसिंगाने ‘मी सैन्य नि खजिना घेअून सिद्ध आहे’ असे पत्र धाडले नि लखनौच्या सावरकारपर्यंत पैशाच्या रकमाही त्याने पाठवून दिल्या.

शेवटचा प्रयत्न करून पहावा नि मरायचेच असेल तर बादशहाला शोभेल असे बादशाही मरण तरी यावे असा दिल्लीचे राजवाड्यात घाट जमू लागला. या कामात प्रमुख मुसलमानी सत्तांचे साह्य मिळावे म्हणून मी सुनी पंथ सोडून देऊन अयोध्येचे नबाब नि अराणचे शाह यांच्या शिया पंथाचा स्वीकार करतो असेही बहादूरशहाने जाहीर केले. इतक्यात इंग्रजांची अराणशी लढाई सुरू झाली. तेव्हा हिदुस्थानातही त्याच सुमारास उठावणी होणे आपल्यास फार अष्ट आहे असे पाहून अराणचे शहाने १८५२ साली आपण दिल्लीचे पादशहास मदत देतो असे लिहून पाठविले. इतकेच नव्हे तर १८५७ चे आरंभी दिल्लीच्या मशिदीवरून याच अर्थी सार्वजनिक जाहिरनामे फडकू लागले! " फिरंग्याचे ताब्यतून हिंदुस्थानची मुक्तता करण्यासाठी अराणी सैन्य लवकरच येत आहे. तेव्हा वृद्ध नि तरुण, लहान नि थोर, सुशिक्षित नि अशिक्षित, रयत नि लष्कर अशा सर्व जणांची या काफिर लोकांच्या ताब्यातून मुक्त होण्यासाठी समरांगणात उडी घ्यावी!!"[2]

या जाहिरनाम्याचे उतारे सर्व हिंदी वर्तमान- पत्रांतून प्रसिद्ध झाले. दिल्लीचे लोकांत क्रांतियुद्धाची लाट उसळू लागली. दिल्लीचे बादशहाचे चिटणीस मुकुंदलाल म्हणतातः " राजमंदिराचे द्वाराशी बसून मोंगल लोक आणि वाड्यांतील मंडळी उघड रीतीने युद्धाची चर्चा करीत असत. शिपाई लोक लवकरच बंडावा करीत राजवाड्याकडे येतील आणि मग फिरंग्यांचे जोखड झुगारून देऊन आपले राज्य पुन्हा प्रस्थापित होईल अशी निश्चयात्मक बोलणी चालत नि आपले राज्य झाल्यावर आपल्या देशातील सर्व सत्ता नि सर्व अधिकार आपल्याच हाती राहतील अशा आशेने सर्व लोक उत्सुक होत. " या लोकजागृतीला उत्तेजन देण्यासाठी शाहजाद्यांनी नि राजवंशातील इतर पुरुषांनी निरनिराळे उपाय योजिले व दिल्लीमध्ये क्रांतीच्या ज्वाला सर्व दिशांना पेटत चालल्या.

अशा रीतीने दिल्लीच्या दिवाण-ए-आममध्ये नि ब्रह्मावर्ताच्या राजमंदिरामध्ये स्वातंत्र्ययुद्धाची गुप्त संघटना चाललेली होती. ह्या दोन राजवाड्यांतून हिंदुस्थानच्या क्रांतिशक्ती एकत्रित नि संघटित करण्यासाठी जे प्रचंड प्रयत्न चालले होते ते इतक्या गुप्त रीतीने करण्यात येत की, इंग्रजांसारख्या धूर्त लोकांनाही सत्तावनच्या साली तोफांचे गडगडाट होईतोपर्यंत त्याची लवलेशही दाद नव्हती! हजारो रुपयांचे तनखे नि हत्तीच्या नेमणुका करून देऊन ही राजकीय जिहाद उपदेशिण्यासाठी मोठमोठाले मौलवी धाडण्यात आले. त्यांनी खेडेगावातून नि शहरांतून ह्या राजकीय धर्मयुद्धाचा उपदेश गुप्तसभांतून देत हिंडावे. शिपायांच्या ठाण्यांतून रात्री यांची व्याख्याने चालू असत. लखनौला तर मशिदीमशिदींतून मौलवींनी जिहाद सुरू करण्यासाठी उघड व्याख्याने देत असावे! पाटणा नि हैद्राबाद येथे रात्रीरात्रींतून सभा भरत नि निरनिराळ्या मौलवींकडून सर्व दर्जांच्या

---

[2] Kaye Vol. II. page 30

लोकांस स्वातंत्र्ययुद्धाचे नि स्वधर्मयुद्धाचे शिक्षण देण्यात येई. ज्यांच्या पवित्र नावाने आपल्या हिंदुस्थान देशाचा इतिहास भूषित झालेला आहे नि ज्यांच्या पावन चरित्राचे कथन पुढे यथाप्रसंगी करण्यास येणार आहे त्या देशभक्त नि धर्मभक्त मौलवी अहमदशाह यांनी लखनौला हिंदु नि मुसलमानांना फिरंग्यांविरुद्ध एकदम उठावणी करा असा उघड उपदेश दिल्यावरून त्यांस फाशीची शिक्षा देण्यात आली होती!

ह्या मौलवीप्रमाणेच शेकडो उपदेशक फकिरांची नि संन्याशांची व्रते पत्करून प्रांतोप्रांती गुप्त संचार करू लागले. भिक्षेच्या निमित्ताने प्रत्येक घरी जाणे सुलभ असल्याने शत्रूच्या मनात कोणतीही शंका उदभवू न देता या स्वदेशभक्त फकिरांनी नि संन्याशांनी दारोदार हिंडून प्रस्तुत दास्याचा तिटकारा नि भावी स्वातंत्र्याचा अभिलाष लोकसमूहात प्रदीप्त करावा. विशेषतः सैन्यामध्ये या लोकांचा फार उपयोग असे. कारण प्रत्येक तुकडीमागे एक पंडित नि एक मुल्ला धार्मिक कृत्यासाठी ठेवणे जरूर असल्याने त्या जागेवर हेच लोक जावून बसत. शिवाय शिपायांचे मनावर त्यांच्या धर्मगुरूचा फार दाब नि वजन असल्याने या लोकांकडूनच त्यांना स्वातंत्र्याच्या पवित्र धर्माची दीक्षा देणे अवश्य होते. स्वातंत्र्याशिवाय धर्मरक्षण अशक्य होय हे मर्म ओळखून हजारो धर्मगुरू ह्या राजकीय जिहादीचा उपदेश करण्यास पुढे आले हे हिंदुस्थानचे इतिहासास सदोदित अभिमानास्पद आहे. मीरत येथे सत्तावनच्या एप्रिलचे सुमारास असाच एक देशभक्त फकीर तेथील शिपायांच्या छावणीजवळ येऊन उतरला. त्याच्याबरोबर हत्ती, घोडे नि इतर सरंजामही होता. तेथील शिपायांना राजकीय जिहादीची दीक्षा देण्यात तो मग्न असताना ह्या फकिराबद्दल इंग्रजी अधिराऱ्यांना संशय वाटू लागला नि त्यांनी त्यास तेथून निघून जाण्याचा हुकूम दिला. हा हुकूम सुटताच तो फकीर तेथून निघाला परंतु जवळच्याच एका गावात शिरून पुन्हा आपल्या गुप्त रचनेस प्रारंभ करता झाला![3] असे किती एक स्वातंत्र्यभक्त लोक आपल्या हातावर शिर घेऊन त्या अवाढव्य रचनेचे गुप्त कार्य असल्या शिताफीने पार पाडीत असतील! परंतु ते “ होते कोण, कुठील, हेही नुरली हा हा! जनांते स्मृति!!”

मशिदींतून नि देवळांतून भिक्षेचे निमित्ताने घरांदारांतूनही स्वातंत्र्यचेतना उत्पन्न करण्यासाठी जसे मौलवी नि पंडित, फकीर नि संन्यासी धाडण्यात आले तसेच ह्या निरनिराळ्या स्थानाहून जास्त महत्त्वाच्या ठिकाणीही उपदेशकांची नि शिक्षकांची पाठवणी झालेली होती. हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतांचे लोक एकत्र सापडण्याची मुख्य स्थाने म्हणजे मोठमोठाली क्षेत्रे होत. ही क्षेत्रे म्हणजे सर्व देशांतील लोकांची राष्ट्रीय संमेलनेच होत. मशिदीत स्थानिक लोकच येणार, परंतु तीर्थास सर्व दर्जाचे लोक येणारे असल्याने या

---

[3] The Meerut Narrative of Mr. Williams.

तीर्थांचे ठिकाणीही राजकीय महंत नेमण्यास आले. लवकरच गंगेच्या पुण्यस्नानासाठी आलेल्या हजारो बांधवांना हिंदुस्थानच्या मनात खेळत असलेल्या ह्या स्वातंत्र्ययुद्धात सामील होण्याचा गुप्त उपदेश देत देत पंडित लोक तीर्थोतीर्थी हिंडू लागले. [4]

अफाट जनसमूहांचे मनात एकच इच्छा उत्कटतेने उत्पन्न करण्यास नि तिचा अक्षय्य ठसा त्यांच्या हृदयावर उमटवून ठेवण्यास कवितेसारखे दुसरे उत्तम साधन नाही. मार्मिक शब्दांत नि मोहक पद्धतीने पद्यामध्ये गुंफिलेले सत्य जनतेच्या अंतःकरणात फार त्वरेने रुजू शकते. राष्ट्रगीतांचे माहात्म्य यासाठीच फार मानले जाते. राष्ट्रगीते राष्ट्राच्या अंतःकरणाची एकवाक्यता करू शकतात. जेव्हा जेव्हा एखाद्या उत्कट भावनेने राष्ट्रीय आत्मा तळमळू लागतो तेव्हा त्याचे निघणारे जे सहज बोल तीच 'राष्ट्रगीते' होत. फ्रान्सच्या राष्ट्रीय आत्म्याचे बोल म्हणजेच 'ला मार्सेलिस' होय. सत्तावनच्या साली स्वधर्मरक्षणाच्या, स्वराज्य- संपादनाच्या नि स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या उदात्त भावनेने भरतभूमीचा आत्मा तळमळू लागताच त्याच्या मुखावाटे असे एखादे राष्ट्रगीत निघाले नसते तरच आश्चर्य असते! दिल्लीचे बादशहाचे खाजगी गवयाने सर्व हिंदुस्थानच्या कंठातून निनादित होण्यासाठी एक 'राष्ट्रगीत' स्वतः बसविलेले होते. [5] आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम वर्णन करून नंतर त्या राष्ट्रगीतात आपल्या सध्याच्या अवनतीचे करुणरसात्मक चित्र रेखाटलेले होते. जे लोक एक दिवस हिंदुस्थानच्या ह्या टोकापासून तो त्या टोकापर्यंत विजयशाली वैभवाने अभिषिक्त झालेले होते त्याच लोकांना आज जगतात 'गुलाम' म्हणवून घेण्याची पाळी यावी, त्यांचा धर्म पोरका व्हावा नि त्यांची अभिषिक्त मस्तके परक्यांच्या लाथांखाली एकसहा तुडविली जावी या 'विपर्यस्त नि लज्जास्पद' स्थितीबद्दल त्या राष्ट्रगीतात भारतभू आक्रोश करीत होती! परंतु आता हा तिचा आक्रोश आपणास ऐकावयास सापडेल काय? आता हे सत्तावनचे गाणे आपल्यास पुन्हा ऐकू येईल काय? ह्या राष्ट्रगीताचा एखादा मसुदा जर कोणी शोधून काढील तर त्याचे आपल्या इतिहासावर अक्षय्य उपकार होतील! तोपर्यंत इतिहास इतकेच सांगतो की, आपली धरतीमाता सत्तावन साली आक्रोश करीत होती आणि कानपूरच्या मैदानावर उडी घेताना नानांचे कानात तोच आक्रोश, भयंकर किंकाळ्या मारीत होता!!

---

[4] Trevelyan's Cawnpore.

[5] ". A mandate had of late gone forth from the palace of Delhi enjoining the Mahomedans at all their solemn gatherings to recite a song of lamentation indicated by the royal musician him self which describes in touching strains the humiliation of their race and the degradation of their ancient faith once triumphant from the Northern snows to the Southern states but now trodden under the foot of the infidel and the alien. " -- Trevelyan's Cawnpore. आमच्या मते वृत्तीचे हृद्गत कळण्यास सर्वस्वी असमर्थ असणाऱ्या या ग्रंथकारास अतके लिहिणे भाग पडावे हे त्या राष्ट्रगीताच्या सौंदर्याचेच द्योतक आहे.

विस्तीर्ण रचनेची साधने ही विस्तीर्णच असावी लागतात. दुबळी झालेली मायभू, मदोन्मत जुलुमाचे हातून सोडविण्यासारखे अवघड कृत्य घडवून आणण्यास पहिली महत्त्वाची नि मूलभूत अशी गोष्ट म्हटली म्हणजे सर्व लोकांचे मनःप्रवर्तन होय. वस्तुस्थितीत क्रांती घडवून आणावयाची असेल तर प्रथम मनःस्थितीत ती पूर्णपणे विजयी झाली पाहिजे. ही मनःक्रांती घडवून आणण्यासाठी त्या मनाकडे जे जे रस्ते जातात, त्या सर्व रस्त्यांवर क्रांतीची नाकी स्थापिली पाहिजेत. मानवी मन हे साहजिक रीतीनेच उत्सवप्रिय असल्यामुळे सामान्य जनसमुहाला वश करून घेण्यास या उत्सवाशिवाय दुसरे राजमार्ग आढळत नाहीत. या उत्सवांच्या साखरेत घोळून तात्त्विक औषधाची गोळी दिली म्हणजे समाजाचे बालमन ती आवडीने गिळते; नि त्यापासून रोगही साध्य होऊ शकतात. अशा अत्यंत मार्मिक विचारांचे त्या गुप्त संघटनेच्या कार्यक्रमात निरनिराळ्या चित्ताकर्षक उत्सवांतून सामान्य जनांस स्वातंत्र्ययुद्धांचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था केलेली होती. निरनिराळे चित्रांचे खेळ तयार करून स्वधर्माची नि स्वातंत्र्याची कशी अवहेलना झालेली आहे याचे हुबेहुब नाटक त्या चित्रांकडून करून दाखविण्यात येई नि ह्या सर्व अपमानांचा, गुलामगिरीचा नि पारतंत्र्याचा सूडही कसा उगवावयाचा याची उद्दीपक नि अनिवार्य चेतना देणारी चरित्रे त्या तारेच्या बाहुल्यांकडून करविण्यात येत, चावडीवर, पारावर, धर्मशाळेत नि चव्हाट्यावर वीररसोत्पादक लावण्या आणि पोवाडे म्हणून दाखवून लोकांना भयंकर अवसान चढविण्यात येई. उत्तर हिंदुस्थानात अत्यंत प्रिय असलेले नि जे ऐकले असता आठ दिवसांत कुठेतरी लढाई झालीच पाहिजे अशी रूढ समजूत आहे ते अला-उ दलच्या मर्दुमकीचे गाणे गाता गाता श्रोत्यांचे बाहू स्फुरू लागले. पूर्वजांच्या पराक्रमाने त्यांचे रक्त कढू लागले म्हणजे झटकन विषय फिरवून प्रस्तुत दास्याची कल्पना मूर्तिमंत उभी केली असता जो हरहर महादेवाची घनगर्जना करणार नाही इतका नामर्द कोण आहे!

राष्ट्रीय महत्कार्यांना त्या राष्ट्रातील नुसत्या पुरुषांचेच अनुमत असून भागत नाही. तर त्या पुरुषांना जन्म देणाऱ्या कुसव्यांतूनही ही राष्ट्रक्षोभाची बीजे रुजावयास पाहिजे असतात. हिंदी स्त्रियांच्या शौर्याचे साहय म्हणजे काय असते हे शीखांचा नि रजपुतांचा इतिहास अभिमानाने सांगतो आहे. अशा या हिंदी स्त्रियांचे मनःसामर्थ्य संपादन करण्यासाठी ह्या गुप्त संघटनेच्या कार्यक्रमात वैदू लोकांच्या बायांना धाडण्यात आलेले होते. [6] या वैदू बायांशी घरगुती औषधासाठी नि किरकोळ भविष्य कथनासाठी हिंदुस्थानातील सामान्य वर्गांच्या स्त्रियांचे सदोदित दळण- वळण असते. तेव्हा हिंदी स्त्रियांना आपल्या मायभूमीचा हा पारतंत्र्य रोग ज्याने बरा होईल असे औषध देण्यासाठी नि ते औषध दिले असता गुलामगिरीचे भूत आईला केव्हा सोडील व ही भूतबाधा सरताच

[6] Trevelyan.

तिला सुंदर स्वातंत्र्यबालक केव्हा होईल हे भविष्य सांगण्याला या वैदू बायांशिवाय दुसरा कोणचा धन्वंतरी समर्थ होता! या वैदू बायांनी स्त्री समाजात, मौलवींनी नि पंडितांनी पुरूष समाजात ज्याप्रमाणे प्रचंड जागृती करून दिली त्याचप्रमाणे गावोगाव फिरत जाणाऱ्या तमासगिरांच्या नाचांनीही या राष्ट्रक्षोभांत विलक्षण भर पडलेली आहे. या तमासगिरांच्या कंपूने आपआपल्या तमाशांतून पारतंत्र्याचा तिटकारा जनसमूहांत उत्पन्न करावा. अशा रीतीने सर्व तऱ्हेच्या नि सर्व दर्जाच्या लोकांतून इंग्लिशांचा अंमल झुगारून देण्यासाठी त्या सत्तावनच्या गुप्त संघटनेचे प्रचंड प्रयत्न चाललेले होते.

या संघटनेची मुख्य केंद्रे आता सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेली होती. [7] या गुप्त संघटनेची ज्या वाड्यात प्रथम प्राणप्रतिष्ठा झाली त्या ब्रह्मावर्तास तर तिची सकस नि जोरदार वाढ चाललेली होतीच; परंतु श्री. नानांच्या नि अझीमउल्ला खानांच्या पत्रांनी नि उपदेशकांनी आता हजारो ठिकाणी त्या रचनेच्या शाखा उघडलेल्या होत्या ब्रह्मावर्तास जसा श्रीमंत नानांचा वाडा या आगामी मंगल कार्याच्या तयारीने गजबजलेला होता तसाच दिल्लीचा वाडाही त्याच तयारीने गजबजलेला होता. इकडे लखनौला नि आगऱ्याला त्या महानुभाव देशभक्ताने - मौलवी अहमद शाह ह्यांनी ह्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या जिहादीचे प्रचंड केंद्र निर्माण केलेले होते. पाटणा शहरी जिहादीची बीजे इतकी खोल रुतली गेली की, ते सर्व शहर म्हणजे एक क्रांतिकारक पक्षाचे भयानक भुयार बनले. मौलवी, पंडित, जमिनदार, शेतकरी, व्यापारी, वकील, विद्यार्थी अशा सर्व जाती नि सर्व पंथ स्वधर्मार्थ नि स्वदेशार्थ आपले प्राणदान करण्याची दीक्षा घेऊन सज्ज झालेले होते नि या गुप्त रचनेचा पुढाकार घेणारांतील अत्यंत प्रमुख पुढारी म्हणजे एक पुस्तक विकणारा होता! कलकत्त्याला तर खुद्द अयोध्येचे माजी नबाब नि त्यांचे मुख्य वजीर अल्ली नक्कीखान हे येऊन राहिलेले होते. या मुख्य वजीराने सत्तावनचे घटनेत जितका नेट, चातुर्य नि धाडस दाखविले तितके फारच थोड्यांनी दाखविलेले असेल! कलकत्त्याच्या बाजूला मुख्य काम म्हणजे बराकपूर, डमडम वगैरे ठिकाणी असलेल्या शिपायांना राज्यक्रांतीला अनुकूल करून घेण्याचे होते. ते अत्यंत नाजूक काम अल्ली नक्कीखान यांनी इतक्या शिताफीने केले की, सत्तावन साल उजाडले तोच सर्व शिपाई राष्टकार्याला मिळण्यासाठी वेलभंडार उचलून, श्री गंगाजींचे पाणी हाती घेऊन नि कुराणाची कसम देऊन वचनबद्ध झालेले होते. अयोध्येच्या नबाबानेही त्यांना उदार रीतीने वागवावयाचे कबूल केलेले होते! शिपायांच्या सर्व ठाण्यांतून रात्रीच्या गुप्त सभा भरत नि तेथे हे शपथविधी होताच दुसरे दिवशी त्या त्या रेजिमेंटचे सुभेदार नबाबाकडे जावून स्वातंत्र्ययुद्धार्थ मिळण्याची त्यास वचने देत. ह्या शिपायांच्या जुटीची मुख्य स्थाने म्हणजे मीरत नि बराकपूर ही होत. उत्तरेकडे जशी संघटीत नि

www.savarkarsmarak.com

पद्धतशीर रचना होती तशीच दक्षिणेकडे करण्याबद्दल साताऱ्यास रंगो बापूजी झटतच होते. पटवर्धनी संस्थानात नि कोल्हापूरच्या दरबारात क्रांतियुद्धाच्या रचनेची जाळी विणली जात होती. फार काय, पण थेट मद्रासपर्यंत ह्या राष्ट्रयज्ञाच्या ज्वाळा जावून धडकल्या होत्या. सत्तावनचे जानेवारीत खालील जाहिरनामा मद्रासेस फडकलाः " हे देशबंधूंनी नि धर्मनिष्ठांनो, उठा! काफीर इंग्रजांना आपल्या हिंदुस्थान देशातून पिटाळून लावण्यासाठी सर्वजण उठा! या इंग्रजांनी न्यायाच्या सर्व तत्वांना तुडविलेले आहे. त्यांनी आपले स्वराज्य लुबाडून नेले आहे व स्वदेशाला धुळीस मिळविण्याचा त्यांचा कृतनिश्चय झालेला आहे! इंग्रजांच्या ह्या भयंकर यातनांतून आपल्या हिंदुस्थानची मुक्तता करण्यास आता एकच इलाज उरलेला आहे आणि तो इलाज म्हणजे तुमुल युद्धसंग्राम हाच होय! अशा युद्धात जे रणांगणात पतन पावतील ते आपल्या देशाचे शहीद होतील! जे स्वदेशासाठी आणि स्वधर्मासाठी लढतील नि मरतील त्या वीर्यवान शहीदांसाठी स्वर्गाची कवाडे उघडत आहेत. जे भ्याड नि देशद्रोही अधम ह्या राष्ट्रकार्यापासून परावृत्त होतील त्यांच्यासाठी नरकाची पेवे भरलेली आहेत! देशबंधुहो, यांतून तुम्ही कोणचे पत्करणार?[8]

अशा स्थितीत सत्तावन साल उजाडले नि हिंदुस्थानात जिकडे तिकडे सांकेतिक महत्कार्याचा मुहूर्त आलारे आला अशा अशा सूचना जावू लागल्या. इतक्यात काडतुसाचे कारस्थान उघडकीस आले! मग काय! जो तो शिपाई दिवसा आपल्या बंदुकीला घासून पुसून स्वच्छ करीत रात्र पडताच त्या त्या रेजिमेंटच्या सुभेदार मेजरांचे बंगल्यावर भरणाऱ्या गुप्त सभेला जावून स्वातंत्र्ययुद्धाची शपथ कधी घेईन यासाठी उत्सुक होऊ लागला. शिपायांच्या निरनिराळ्या रेजिमेंटमध्ये अशी शपथबंधता झाली की, त्या रेजिमेंटस परस्परांस आणाभाका देण्यासाठी मेजवानीचे बेत ठरवीत. या मेजवानीचे वेळेस एकमेकांचे बेत एकमेकांस कळविण्यात येत नि नंतर ते बेत नानासाहेब किंवा अल्ली नक्कीखान यांना कळविण्यात येत. काही रेजिमेंटमध्ये ही क्रांतिघटना चालली असता चुकीने किंवा विश्वासघाताने ती सरकारच्या कानावर जावून एक- दोनदा त्यांनी रेजिमेंटला निःशस्त्र करून दूर केले. फारच उत्तम! हे इतके शिपायी लोक म्हणजे क्रांतियुद्धाची जिहाद उपदेशिण्यासाठी गावोगाव धाडलेले स्वयंसेवकच होत! शिपायांच्या सर्व ठाण्यांतून वचनचिठ्या धाडण्यात याव्या नि त्यातील भावार्थ सांकेतिक भाषेत लिहिलेला असावा. ह्या चिठ्या पोस्टातून चोरून इंग्रज फोडीत असावे. त्यापैकी सातव्या अयोध्या रेजिमेंटने अठ्ठेचाळीसाव्या रेजिमेंटला धाडलेली वचनचिठ्ठी अशी होती : " रेजिमेंटमधील आमच्या भाईंचे मत आम्हांस मान्य आहे. काडतुसांचे बाबतीत त्यांच्याप्रमाणेच वर्तन करू नि वेळ

---

[8] Charles Ball's Mutiny Vol. I, page 40.

येताच तुटून पडू". [9] बराकपूरहून सियालकोटसारख्या दूरच्या ठिकाणी गेलेली पत्रे पकडण्यात आलेली आहेत. त्यात बराकपूरचे शिपाई सियालकोटच्या शिपायांना लिहितातः " भाईओ, गनिमाविरुद्धघ उठा!"

रशियन क्रांतीमध्ये नव्हे तर हिंदुस्थानच्या क्रांतियुद्धात पोलीस लोक जनतेशी अत्यंत सहानुभूतीने वागत होते. क्रांतीच्या गुप्त संघटनायंत्राचे प्रचंड चक्र आता तीव्र वेगाने फिरू लागले होते. अशा वेळी निरनिराळ्या चक्रांच्या गती एकाच लयीत फिरू लागतील असा प्रयत्न अवश्य होता. याच उद्देशाने क्रांतिपक्षाचा एक दूत हातात रक्त कमलपुष्प घेऊन बंगालमधील सैनिकांच्या छावणीत प्रवेश करून घेता झाला. त्याने ते फूल पहिल्या तुकडीच्या मुख्य हिंदी अधिकाऱ्याजवळ दिले. हिंदी अधिकाऱ्याने ते आपल्या खालच्या माणसाजवळ दिले, आणि अशा रितीने ते कमल प्रत्येक शिपायाच्या हातातून जात जात शेवटच्या शिपायाकडून पुन्हा, आलेल्या क्रांतिदूताच्या हाती परत आले. बस्स! इतके पुष्कळ होते. अशा रीतीने एका शब्दाचीही चाहूल न लागता हा क्रांतिदुत एखाद्या बाणाप्रमाणे पुढे जाई नि मार्गामध्ये दुसरी एखादी तुकडी भेटताच तेथील हिंदी प्रमुखाच्या हाती ते रक्तकमल देत असे. या कृतीने केवळ काव्यपूर्ण होऊन राहिलेली ही संघटना क्रांतीच्या एकाच रक्तमय विचाराने भारली जाई. हे रक्तकमल म्हणजे क्रांतीची अंतिम राजमुद्राच जणू होती! या रक्तकमलाला स्पर्श करताच शिपायांच्या मनामध्ये कोणत्या भावनांचे थैमान उसळून येत असेल याची कल्पनाच करवत नाही. खरोखर जी वीरवृत्ती एखाद्या महान वक्त्यालाही आपल्या अमोघ वक्तृत्वाने श्रोत्यांमध्ये जागृत करता येणे अशक्य होते त्या वीर वृत्तीचा संचार या लढाऊ सैनिकांमध्ये त्या निर्वाक कमलपुष्पाने आपल्या लालभडक रंगाच्या वाग्विलासाने केला.

कमल पुष्प! शुचि, यश नि पकाश यांचे कविजनांनी मानलेले काव्यमय प्रतीक! आणि त्याचा वर्ण? रक्तोज्ज्वल! या पुष्पाच्या नुसत्या स्पर्शानेही हृदयपुष्प विकसित होऊन उठावे इतके ते मृदुचेतन! शेकडो शिपायांकडून जेव्हा हे कमल पुष्प या हातांमधून त्या हातांमध्ये परस्परांकडून हाताळले गेले असेल, तेव्हा त्या पुष्पाच्या मूक वाक्संदेशात सुद्धा फार मोठा गूढार्थ नि उदात्त धेयाची स्फूर्ति सूचित करण्यात आली असली पाहिजे हे खचित! या रक्तकमलाने सर्वांची अंतःकरणे खरोखर एकत्र साधली. कारण बंगालमध्ये शिपाई नि शेतकरी दोघेही एकच गोष्ट बोलताना आढळून येत की 'सब कुछ लाल होगा है!' आणि ते बोलताना त्या वेळी त्यांच्या डोळ्यांची अशी काही हालचाल होई की, या

---

[9] Red Pamphlet Part I.

त्यांच्या बोलण्यात फार खोल अर्थ असला पाहिजे याची प्रचिती तत्काळ येई. 'सब कुछ लाल होगा है!' सगळीकडे आता लाल व्हावयाचे आहे![10]

या रक्तकमलाने नि त्या मागील सूचित केलेल्या भावनेने प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयात एकच ध्वनी उमटविला होता.

शिपायांशिपायांतून जाणारी पत्रेही अशाच रीतीने लिहिलेली असत. परंतु त्या संघटनेच्या पुढाऱ्यांची पत्रे अत्यंत महत्त्वाची असल्याने ती फारच सावधगिरीने लिहिलेली असत. बहुतेक बेत नि रचना प्रत्यक्ष मनुष्ये धाडूनच ठरविल्या जात. परंतु पत्रे टाकावयाचीच झाल्यास ती अत्यंत मोघम भाषेत लिहिलेली असत. इतकेच नव्हे तर ही मोघम पत्रे फुटली जावून क्वचित फसगत होईल एतदर्थ धूर्त पुढारी लोक आपला सर्व पत्र व्यवहार सांकेतिक भाषेत करीत असत. काही टिंबांची नि आकड्यांची लिपी बसवून तिचा या गुप्त संघटनेत उपयोग केला जाई. [11]

परंतु या संकेतचिन्हांनी नि या गुप्त पत्रांनीही जो राष्ट्रीय उद्‌बोध दिला गेला नाही तो उद्‌बोध हिंदुस्थानच्या भविष्यवाणीने दिला. भविष्ये ही मनाच्या आगामी कालात पडणाऱ्या उड्या होत. मनाच्या दिव्यत्वावर भविष्याचे दिव्यत्व अवलंबून असते. सत्तावन साली हिंदुस्थानचे मन स्वातंत्र्याच्या प्रकाशाने दिव्य झाले म्हणून सत्तावन सालची हिंदुस्थानची भविष्येही दिव्य होऊ लागली! या भविष्यात अत्यंत महत्त्वाचे नि सत्तावनच्या इतिहासावर, त्याच्या कित्येक पानांवर शिक्का पडलेला आहे असे भविष्य म्हटले म्हणजे ते हे होय की, कंपनीचे राज्य बरोबर शंभर वर्षांनी लयास जाणार! प्लासीच्या लढाईला सत्तावन साली शंभर वर्षे होत होती. एतदर्थ त्या सालच्या जानेवारीपासून एक विलक्षण आशा नि एक विलक्षण चेतना सर्व देशाचे रंध्रारंध्रातून संचार करीत होती! या एका भविष्याने राष्ट्रामध्ये अशीच चेतना हा हा म्हणता उसळवून दिली. जो तो इंग्रजांचे राज्य बुडणार या भविष्यकालाचा वर्तमान काल करण्यासाठी सज्ज होऊ लागला.

सत्तावनचे साली कंपनीचे राज्य बुडणार ह्या भविष्याने राष्ट्रविभूतीला स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आधीच तयार करून ठेवले ते अशासाठी की, रणदेवतेकडून स्वातंत्र्यदान मिळताच कोणच्याही प्रकारचा आकस्मिक घोटाळा उडू नये. शिपाई, सेनापती, पोलीस, पाटील, कुलकर्णी, जमिनदार ह्यांनी इंग्रजांच्या अंमलाखाली ते ज्या ज्या जागेवर

---

[10] ट्रेव्हेलियन कृत 'कानपूर'.

[11] Sepoy Revolt by Innes, page 55.

होते त्याच त्या जागेवर राहून स्वतंत्र राज्याची सेवा बिलकूल घोटाळा उडू न देता करावी असा बेत ठरलेला होता. गुप्त संघटनेच्या पुढाऱ्यांनी किती कौशल्याने सर्व राष्ट्र बांधून टाकलेले होते हे लक्षपूर्वक पाहिले असता अत्यंत धन्यता वाटू लागते.

लोकक्षोभाला क्षुब्धता देण्यासाठी रोज रात्री लखनौला उत्तेजक नि क्रांतिकारक जाहिरनामे लावण्यात येत. या जाहिरनाम्यात सर्व भाइंनी एकदम उठून हिंदुस्थानचे राज्य परत घ्यावे असा उपदेश अत्यंत जालीम भाषेत केलेला असे. सकाळ झाली की शहराच्या सर्व चव्हाट्यांवर ह्याच अर्थी नवीन जाहिरनामे नि हस्तपत्रके फडकलेली असत! ही गोष्ट इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या कानांवर आधीपासून असताही त्यास ही पत्रके वाचीत नि त्यांच्या लेखकांना शिव्या हसडीत कुढत बसणे भाग पडे. कारण पोलीस लोक स्पष्ट सांगत की, ही पत्रके लिहितो कोण, लावतो कोण, चिकटवितो कोण, हे शोधून काढणे अशक्य आहे. थोड्याच दिवसांत इंग्रजांना कळून आले की, हे पोलीस लोकच क्रांतिपक्षाचे पुढारी होते. [12] परदास्याच्या संरक्षणापेक्षा स्वतंत्रतेच्या रक्षणासाठी झटणारे पोलीस रशियाच्या राज्यक्रांतीतच आढळतात असे नसून ते हिंदुस्थानच्या राज्यक्रांतीतही आढळत असतात! उत्तर हिंदुस्थानात जशी ही गुप्त संघटना कौशल्याने झालेली होती तशी जर का ती दक्षिणेतही झालेली असती तर किती बहार होती!

अशा रीतीने जिकडे तिकडे मनःप्रवर्तनाची लाट उसळून दिल्यानंतर मग श्री. नानासाहेब हे सर्व केंद्रसूत्रांनाही सूत्रबद्ध करून टाकण्यासाठी नि मुख्य मुख्य गुप्त मंडळांची एकवाक्यता करण्यासाठी ब्रह्मावर्त सोडून निघाले. सत्तावनच्या एप्रिलमध्ये श्रीमंतांची स्वारी बरोबर आपले बंधु बाबासाहेब आणि आपले मंत्री अझीम उल्लाखान ह्यांना घेऊन दिल्लीकडे गेली. दिल्लीच्या वातावरणात त्या वेळेस नानांनी काय मंत्र उच्चारले नि दिल्लीच्या दिवाण- ई- आममध्ये बादशहाशी नानांच्या काय खाजगी गोष्टी झाल्या याची याद फक्त त्या वातावरणापाशी नि दिवाणखान्यापाशीच असेल! इंग्लिश लोकांपैकी मोर्लंड नावाचा अधिकारी आगऱ्यास जज्जाचे जागेवर होता. तो ह्याच वेळेस नानांचे भेटीस गेला असता त्यास नानांचे हस्ते उत्तम स्वागत मिळालेले होते. त्यायोगाने पुढील तीन महिन्यात इंग्रजांसाठी कोणते स्वागत नाना तयार करीत होते याची त्याला दादही लागली नाही. दिल्लीची सर्व तयारी पाहून नि तेथील सर्व कृत्ये तपासून नाना लखनौला जातात. सत्तावनच्या गुप्त संघटनेच्या मुख्य केंद्रात लखनौ हे अत्यंत प्रमुख केंद्र होते. ता. १८ एप्रिलला नानासाहेब लखनौकडे वळले. त्याच दिवशी सकाळी लखनौचा चीफ कमिशनर सर हेन्री लॉरेन्स ह्याच्या बगीमागे धावत जावून लोकांनी त्यास चिखलाचे गोळे मारलेले होते!

[12] Red Pamphlet, Part II

आणि लवकरच याहून जास्त महत्त्वाचे गोळे कसे फेकावे हे दाखविण्यासाठी श्री. नानांची स्वारी तिथे आली! मग काय त्या लखनौ शहराच्या उत्साहाला नि अवसानाला पारावार नाहीसा झाला. लखनौच्या प्रमुख रस्त्यांतून नानांची जंगी मिरवणूक निघाली. सर्व क्रांतिकारक लोकांना आपल्या या भावी स्वातंत्र्ययोद्ध्यास पाहून अनिवार्य चैतन्य उत्पन्न झाले. नाना आपण होऊनच सर हेन्री लॉरेन्सकडे गेले होते नि लखनौ शहर पाहण्यासाठी आपण आलेलो आहोत असे त्यास सांगण्यात आले. ही लखनौ शहराची पहाणी म्हणजे काय याची त्या वेड्याला काय कल्पना येणार! नाना याच महिन्यात काल्पी शहराचीही पाहणी करण्यासाठी गेले. पुढील स्वातंत्र्यसंग्रामात ज्यांनी आपल्या अतुल देशाभिमानाने नि रणकौशल्याने सर्व जगास चकित केले त्या जगदीशपूरच्या कुवारसिंगाशीही नानांचे राजकारण चाललेले होते. [13] तिकडच्या सर्व चळवळींचा नकाशाही याच सुमारास नक्की रेखाटलेला होता. अशा रीतीने दिल्ली, लखनौ, काल्पी, जगदीशपूर वगैरे ठिकाणी असलेल्या मुख्य पुढाऱ्यांच्या प्रत्यक्ष गाठी घेऊन नि त्यांच्या संमतीने पुढील क्रांतीचा नक्की नकाशा रेखाटून श्री. नानासाहेब एप्रिलचे शेवटास ब्रह्मावर्ती परत आले.

मुख्य पुढाऱ्यांच्या गाठी घेऊन वाङ्निश्चय करण्यात श्री. नानासाहेब इकडे हिंडत असताना तिकडे सर्व देशास भावी मंगल कार्याची सुपारी देण्यासाठी राज्यक्रांतीचे दूत इतस्ततः धावत चाललेले होते! राज्यक्रांतीचे हे दूत हिंदुस्थानात याच वेळी प्रथमतः आले असे मुळीच नाही. हिंदुस्थानात पवित्र राज्यक्रांतीचे मंगल कार्य जेव्हा जेव्हा निघाले तेव्हा तेव्हा हे दूत आपले संदेशकाचे काम करीत आलेले आहेत. कारण बेलोरच्या बंडाचे आधीही त्या बाजूस अशाच चपात्या धाडलेल्या होत्या. सत्तावनच्या आरंभाला एकदम सर्व हिंदुस्थानभर हे गुप्त पंखाचे देवदूत भावी मंगल कार्याची वार्ता देत देत भ्रमण करू लागले. ते आले कोठून नि जात होते कोणाकडे याचा कोणासही पत्ता लागेना. ते देवदूत फक्त ज्याला समजे त्यालाच मुख्य संदेश देत व ज्याला काही समजत नसे त्याच्याशी तर अतोनात बोलू लागत. ह्या विचित्र चपातींना काही वेडगळ इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी पकडून पकडून त्यांचा चुरा करून त्या चुऱ्याचा चुरा करून तो आपल्याशी काही तरी बोलेल म्हणून प्रयत्न करावा परंतु एखाद्या चेटकीसारखे चपातीने तिला बोल म्हटले की, आपल्या तोंडातली जीभच नाहीशी करून टाकावी! तिला वाटेल त्याच्याशीच ती बोले! गव्हाच्या किंवा बाजरीच्या पिठाची ती चपाती बनविलेली असे. तिच्यावर जरी काही एक लिहिलेले नसे तरी ती हाती पडताच तिच्या स्पर्शाबरोबर प्रत्येकाच्या अंगात क्रातिचेतना संचार करू लागे. प्रत्येक गावाच्या मुख्य अधिकाऱ्याचे हाती त्या चपात्या पडत. तो त्याचे

[13] Red Pamphlet, Part II

किंचिन्मात्र भक्षण करी नि बाकीच्यांना त्यांचा प्रसाद वाटून देई. नंतर नवीन तितक्याच चपात्या तयार करून त्यांना ते गावकरी शेजारच्या गावाकडे धाडून देत!

जा, हे क्रांतीच्या देवदूता, तसाच पुढे जा! आपली प्रियमाता तिच्या स्वातंत्र्यासाठी जिहाद करण्यास तयार झालेली आहे ही शुभवार्ता तिच्या लेकरांना कळविण्यासाठी दश दिशांना धावत जा! " तुमच्या आईवर संकट आहे तेव्हा तिच्या बचावासाठी धावा हो धावा" अशी कर्कश किंकाळी फोडीत मध्यान्ह रात्रीही न थांबता एकसारखा धावत जा! गडकोटांची द्वारे बंद आहेत तथापि ती उघडण्याची वाट न पाहता तिथे आकाशमार्गाने उडत जा!

दऱ्या खोल आहेत, कडे तुटलेले आहेत, नद्या अफाट आहेत, अरण्ये हिंस्त्र आहेत. परंतु म्हणून एक क्षणभरही न कचरता हा भयंकर राष्ट्रसंदेश घेऊन तू तीरासारखा पुढे जा! तुझ्या वेगावर आमच्या या मातेचे आयुष्य किंवा मरण अवलंबून आहे; म्हणून आपल्या पंखांनी कापवेल तितके अंतर कापीत सर्व वातावरणात भराऱ्या मारीत जा! शत्रूंनी तुझ्या एखाददुसऱ्या देहाचा चुराडा केला तर हे मायावी देवदूता, आमच्या राष्ट्राच्या या निर्वाणप्रसंगी तू हजारो नि लाखो देह धारण करून त्यातील एकेका देहात लाखो जिव्हा घालून पुढे जा! पत्नीला नि पतीला, मातेला नि बाळाला, बहिणीला नि भावाला सर्वांना स्वातंत्र्यसमराच्या कार्यसिद्धीसाठी सहकुटुंब येण्याची विनंती कर. मराठ्यांचे भाले, रजपूतांच्या तरवारी, शिखांच्या कट्यारी, इस्लामचे चांद या सर्वांना स्वातंत्र्यसमराच्या कार्यसिद्धीसाठी सहकुटुंब येण्याची विनंती कर! कानपूरच्या देवतांना बोलाव. कर्णे, भेरी, दुंदुभी, ध्वज, पताका, रणगीते, गर्जना, गडगडाट वगैरे सर्व आत्पेष्टांना ह्या संगरकार्याच्या अष्ट सिद्धीसाठी घेऊन ये! कुलदेवता, ग्रामदेवता नि राष्ट्रदेवता आपल्या आपल्या अनुचरांसह स्वातंत्र्यसमराच्या मंगलसमारंभासाठी सज्ज होऊन उत्सुकलेल्या आहेत, त्या सर्वांना सांग 'अति समयो वर्तते, सावधान!'

सावधान! मित्रहो सावधान नि आपल्याच डौलात ह्या हिरव्यागार पर्वतावर शांत रीतीने पहुडलेल्या शत्रूंनो, आता सावधान! हा पर्वत वरून जितका हिरवागार दिसतो आहे तितकाच तो आतूनही असेल अशा पूर्ण विश्वासाने![14] तुम्ही याच्या मस्तकाला लाथेने तुडवीत आहा काय? तुडवा, खुशाल तसेच तुडवा! लवकरच तुम्हांला कालिदासाच्या 'शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ती तेजः' ह्या वचनाची सत्यता पटेल! हे जगा, हा आमचा तपोधन हिंदुस्थान शमप्रधान आहे खरा; परंतु म्हणून तू त्याच्या या

---

[14] इंग्रजांना हिंदुस्थानच्या मनोवृत्ती अतक्या माहीत असतात की सत्तावनचे फेब्रुवारीतही इंग्रजी पत्रे नि इंग्रजी सरकारी रिपोर्ट म्हणतात की, ". The whole country is profoundly tranquil!" vide Charles Ball.

शमप्रधानत्वाचा फाजील फायदा घेऊ नकोस. कारण या तपोनिधीचे अंगात प्रदाहक अशा प्रचंड शक्तिही गूढत्वाने वसत आहेत! शंकराच्या तृतीय नेत्राची कथा तू कधी ऐकली आहेस? ती नेत्र उघडला नाही तोपर्यंत फार शांत असतो, परंतु तो उघडताच सर्व जगाची राख करून टाकणाऱ्या ज्वाला त्यातूनच सुटू लागतात. तू कधी ज्वालामुखीला पाहिले आहेस! तो ज्वालामुखी वरुन हिरवागार असतो परंतु एकदा का तो आपला जबडा उघडू लागला की, त्यातील कढणाऱ्या अग्निरसांनी दश दिशा भाजू लागतात. परंतु ह्या सामान्य ज्वालामुखीहूनही जाज्ज्वल्यतर असा हिंदुस्थानचा जिवंत ज्वालामुखी आता कढू लागला आहे! त्याच्या उदरातील भयंकर अग्निरसाच्या लाटा उसळू लागल्या आहेत. त्याची दाहात्मक द्रवमिश्रणे चाललेली आहेत नि त्यावर स्वातंत्र्यप्रेमाची ठिणगी पडलेली आहे. त्याच्या मस्तकावर नाचणाऱ्यांनो, एक क्षण आणखी - की दिग्गजांची कानठळी बसेल असा कडकडाट होऊन हिंदुस्थानच्या ज्वालामुखीचा सूड म्हणजे काय हे मदांध जुलुमाला कळू लागेल!

- -

भाग पहिला समाप्त

भाग दुसरा

स्फोट

प्रकरण पहिले

शहीद मंगल पांडे

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाच्या इतिहासातील एक आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे त्या युद्धाची रचना करताना जी गुप्तता राखण्यात आली ती होय. सर्व हिंदुस्थानभर क्रांतिरचनेची गर्दी उसळली असतानाही इंग्रजांसारख्या धूर्त राज्यकर्त्यांना त्या चळवळीचा इतका थोडा सुगावा लागलेला होता की उघड बंड होऊन एक वर्ष लोटेपर्यंतही त्यातील बहुतेक अधिकाऱ्यांच्या मते बंडाचे कारण काडतुसे हे होते! काडतुसे हे किती निमित्तमात्र कारण होते हे आताशी इंग्रजी इतिहासकाराना कळू लागलेले आहे. सत्तावनच्या भयंकर युद्धप्रसंगी स्वदेशाभिमानाचे नि स्वधर्माभिमानाचे पवित्र स्फुरण त्या योद्‌ध्यांमध्ये कसे संचरत होते हे आता स्पष्ट रीतीने काही इंग्रजी इतिहासकार दबत दबत कबूल करीत आहेत.[15]

हिंदुस्थानसारख्या विस्तीर्ण देशास राज्यक्रांतीसारख्या नाजूक कामी इंग्रजांसारख्या चाणाक्ष अधिकाऱ्यांच्या हातावर तुरी देऊन इतक्या गुप्ततेने संघटित करणे हे कार्य ज्यांनी केले त्या श्रीमंत नानासाहेब, मौलवी अहमदशाह, वजीर अल्ली नक्कीखान वगैरे पुढाऱ्यांच्या शिताफीची तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे. शिपाई, पोलीस, जमिनदार, मुलकी अधिकारी, शेतकरी, व्यापारी, साहुकार वगैरे सर्व वर्गामध्ये हिंदु नि मुसलमान या दोन्ही जातीमध्ये अपूर्व सलोख्याची आणि प्रचंड क्रांतीची बीजे पेरून दिली. ती बीजे तिथे रुजताच त्या सर्वांची उत्कृष्ट संघटना करून

---

[15] Malleson writes : “In this lesser sense, then, and in this only did the cartridges produce the mutiny. They were instruments used by the conspirators and those conspirators were snccessfull in their use of the instruments only because, in the manner I have endeavoured to point out the mind of the sepoys of certain sections of the population had been prepared to believe every act testifying bad faith of their foreign Masters”. Madley ,आपल्या पुस्तकात म्हणतो, “But in fact, the greased cartridges was merely the match that exploded the mine which had, owing to the variety of causes, been for a long time preparing.” “Mr. Disraeli dismissed the greasing of the cartridges with the remark, that nobody believed that to have been the real cause of the outbreak.” (Charles Ball’s Indian Mutiny Vol. I, Page 629.)

आणखी एक ग्रंथकार पुढे जाऊन म्हणतो: “That the fear about the cartridges was a mere pretext with many, is shown beyond all questions. They have not hesitated to use freely when fighting against us the very cartridges which they declared would, if used, have destroyed their cast.

त्यांनी इंग्रजांना या सर्व प्रचंड गडबडीचा फारसा मागमूसही लागू दिला नाही. ही गुप्त संघटना पूर्ण स्वरुपाला पोचत असतानाच बंगालमध्ये सरकारने नवी काडतुसे शिपायांवर बळजबरीने लादण्यास आरंभ केला. प्रथमतः एकोणीसाव्या पलटणीवर प्रयोग करण्यात येणार असा रंग दिसू लागला. बंगालमध्ये फेब्रुवारी महिन्यात सर्व पलटणीपेक्षा चौतीसावी पलटण राज्यक्रांतीसाठी अत्यंत उत्सुक झालेली होती. ह्या ३४ व्या पलटणीचे ठाणे बराकपूरला असल्यामुळे कलकत्याच्या नजीक असलेल्या वजीर अल्ली नक्कीखान यांनी ती सर्व पलटण शपथपूर्वक राज्यक्रांतीच्या कार्यास मिळवून घेतलेली होती. या पलटणीपैकी काही तुकड्या १९ व्या पलटणीकडे धाडल्या गेल्या होत्या. तेव्हा त्या तुकड्यांनी ती १९ वी पलटणही राष्ट्र कार्याकडे वळवून घेतलेली होती. परंतु ही स्थिती असल्याचे प्रचंड राज्यक्रांतीघटनेचा बिलकूल सुगावा नसलेल्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांस माहित नसल्याने त्यांनी त्या १९ व्या पलटणीवरच पहिल्याने काडतुसांचा प्रयोग केला. परंतु ती काडतुसे घेण्याचे त्या पलटणीने उघड रीतीने नाकारले नि वेळ पडल्यास एकदम शस्त्रे उपसण्यापर्यंत त्यांनी आपला निश्चय असल्याचे कळविले. हे कृत्य पाहताच नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे इंग्रजांनी 'नेटिव्हांस' धाकदपटशा देण्याचा उपक्रम केला. परंतु आता ती पूर्वीची 'नेटिव्हे' तिथे नव्हती हे त्या पलटणीत चाललेल्या तरवारींच्या खणखणाटाने गोऱ्या अधिकाऱ्यांचे लवकरच नजरेस आले. परंतु हा मानभंग काही दिवस मुकाट्याने गिळण्याशिवाय त्यांना दुसरा इलाज नव्हता. कारण त्या सर्व प्रांतात नेटिव्ह सैन्यास ताब्यात ठेवण्यासाठी एकही फिरंगी पलटण नव्हती. ही अडचण दूर करावी म्हणून मार्चच्या आरंभी ब्रह्मदेशात असलेली फिरंगी पलटण कलकत्यास आणविली गेली नि १९ व्या पलटणीला निःशस्त्र करून कामावरून दूर करण्याचा हुकूम सुटला नि ह्या हुकुमाची अंमलबजावणी बराकपूरला करावयाचे ठरले!

आपल्या बांधवांना आपल्या डोळ्यांदेखत शिक्षा होणार हे ऐकूनही स्वस्थ बसणारे बराकपूर नव्हते. तिथे स्वातंत्र्याची ज्योत प्रत्येक तरवारीत लकाकू लागलेली होती. परंतु त्या सर्व तरवारीत मंगल पांड्याची तलवार म्यानांत काही केल्या धीर धरीना! १९ व्या पलटणीप्रमाणेच ३४ व्या पलटणीलाही वेळ येताच कंपनीच्या नोकरीवर लाथ मारून निघून जाण्याचीच इच्छा होती. म्हणून १९ वी पलटण कंपनी आपण होऊनच काढून देते आहे हे फार उत्तम होत आहे असे सर्व स्वदेशाभिमान्यांचे मत झालेले होते. सर्वत्रांचा एक विचार होईतोपर्यंत एक महिना दम घ्यावा असे धूर्त पुढारी सांगत होते. बराकपूरहून सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या पलटणीत कोणता दिवस ठरवावा याबद्दल सांकेतिक पत्रेही रवाना झालेली होती. परंतु मंगल पांड्यांच्या तरवारीला दम कसा निघणार! मंगल पांडे हा ब्राह्मण कुलात उत्पन्न झालेला नि क्षात्रकर्माची दीक्षा घेतलेला तरणा बांड शिपाई होता. स्वधर्मावर प्राणापलीकडे निष्ठा ठेवणारा, आचरणाने सच्छील, स्वभावाने तेजस्वी नि वयाने तरूण अशा या मंगल पांड्याच्या पवित्र रक्तात नुकतीच देशस्वातंत्र्याची विद्युत्चेतना संचरली! मग त्याच्या तरवारीला धीर कसा निघेल? शहिदांच्या तरवारींना कधी धीर

निघत असतो काय? जयापजयाची कवडीमात्रही पर्वा न करता आपल्या तत्त्वनिष्ठेवर जे स्वतःच्या उष्ण रक्ताचा अभिषेक करतात अशाच लोकांच्या मस्तकांवर शहीदतेचा मुकुट झळकत असतो नि ह्या निष्फळ वाटणाऱ्या कढत रक्तातूनच विजयाची मूर्ती उद्भव पावत असते! आपल्या स्वदेशबंधूंचा आपल्या देखत अपमान व्हावा ही गोष्ट मंगल पांड्याच्या अंतःकरणास असह्य वेदना करू लागली नि तो आपल्या रेजिमेंटने त्याच दिवशी उठावे असा आग्रह करू लागला. गुप्त मंडळाचे पुढारी आज उठण्यास अनुमोदन देत नाहीत असे कळताच त्या तरुणांचे अवसान अनिवार्य झाले. त्याने आपली बंदुक खाडदिशी उचलली नि 'मर्द हो उठा! ' अशी गर्जना करून परेडच्या मैदानात उडी घेतली, "अरे आता मागे का घेता? भाई ओ, चला तुटून पडा! तुम्हाला तुमच्या धर्माची शपथ आहे! चला, आपल्या स्वातंत्र्यासाठी गनिमावर तुटून पडा" अशी गर्जना करीत तो आपल्या स्वदेश बांधवास आपल्यामागे येण्याविषयी आव्हान करू लागला. हे पाहताच सार्जट मेजर ह्यूसन याने मंगल पांडेला धरावयाचा शिपायांना हुकूम सोडला. परंतु इंग्रजांना आजपर्यंत आढळलेले देशद्रोही शिपाई आता दुर्मिळ होते. त्या सार्जटची आज्ञा त्याच्या तोंडातून निघताच एकही शिपाई मंगल पांड्यास धरावयास हलला नाही. इतकेच नव्हे तर मंगलपांड्याच्या बंदुकीतून सूं सूं करीत येणाऱ्या गोळीने त्या ह्युसेनेचे मढे एका क्षणार्धात जमिनीवर आदळून दिले! इतकी गडबड होते आहे तोच लेफ्टनंट बॉ हाही तिथे आला, त्याचा घोडा नाचत नाचत पुढे सरकतो आहे तोच मंगल पांड्याच्या बंदुकीतून दुसरी गोळी सुटली नि ती त्या घोड्याच्या पोटात शिरताच तो घोडा त्या लेफ्टेनंटसह जमिनीनर धाडदिशी पडला. मंगल पांडेला पुन्हा बंदूक भरण्याचा अवसर मिळण्याचे आधीच तो धुळीत लोळणारा लेफ्टेनंट आपले पिस्तुल काढून उभा राहिला आहे हे पाहताच मंगल पांडेने तिळमात्रही न डगमगता आपली समशेर उपसली. बॉने पिस्तुल झाडले परंतु गोळी हुकली. तो आपली तलवार काढतो तोच मंगल पांडेच्या तरवारीचा रट्टा बसून बॉ जमिनीवर लोळू लागला! इतक्यात मंगल पांड्यावर तो पूर्वीचा गोरा चालून येऊ पहाताच जवळच्या एका शिपायाने आपल्या बंदुकीच्या दस्त्याने त्याचे डोके ठेचून काढले. सर्व शिपायांनी मंगल पांडे यास कोणीही हात लावू नये अशी गर्जना केली. तोच कर्नल व्हीलर तिथे आला नि मंगल पांडेस पकडण्याविषयी हुकूम देऊ लागला. आम्ही आमच्या पूज्य ब्राह्मणाच्या केसालाही धक्का लावणार नाही अशी पुन्हा गर्जना झाली नि इंग्लिशांच्या लाल भडक रक्ताचे पाट वाहत असलेल्या त्या देखाव्यापुढे जास्त वेळ न थांबता कर्नलसाहेब जनरलच्या बंगल्याकडे पळून गेला. इकडे मंगल पांडे आपले रक्ताने भिजलेले हात उभे करून 'मर्द हो उठा' अशी भीम भयानक गर्जना करीत इकडे तिकडे हिंडत होता. जनरल हीर्से याला ही बातमी कळताच तो आणखी काही युरोपियन घेऊन मंगल पांडे याजकडे दौडत आला. आता मात्र आपण शत्रूच्या ताब्यात सापडू असा रंग पाहून त्या देशवीर मंगल पांडेने फिरंग्यापेक्षा मरण जवळ करावे असा निश्चय केला नि आपली बंदूक आपल्या छातीकडे रोखली नि क्षणार्धात त्याचा पवित्र देह जखमी होऊन खाली पडला! लगेच त्या जखमी तरुणाला इस्पितळाकडे नेण्यात आले. सर्व इंग्रज अधिकारी या एका शिपायाने जे वीरत्व

दाखविले त्याने लज्जित होऊन आपापल्या तंबूंत निघून गेले. ही १८५७ सालच्या मार्चची २९ वी तारीख.

मंगल पांडे याची नंतर कोर्ट मार्शलपुढे चौकशी झाली. त्या चौकशीत त्याने इतर कटवाल्यांची नावे घ्यावी म्हणून प्रयत्न करण्यात आले. परंतु त्या तेजस्वी तरुणाने आपण कोणाचीही नावे देण्यास तयार नाही असे साफ उत्तर दिले. त्याने हेही कळविले की मी ज्यांना गोळ्या घातल्या त्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांविरुद्ध माझा कोणत्याही प्रकारचा व्यक्तिविषयक द्वेष नव्हता. जर व्यक्तिविषयक द्वेष असता तर ते खूनच झाले असते. मंगल पांड्यांचे मंगल नाम हे शहीदांच्या यादीत न देता ते खुनी मनुष्यांच्या यादीत द्यावे लागले असते! परंतु मंगल पांड्याचे ते धाडसी कृत्य तत्त्वनिष्ठेसाठी होते. स्वदेशाच्या नि स्वधर्माच्या संरक्षणाकरिता ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ मंगल पांडे याची तलवार म्यानातून बाहेर पडली होती! स्वदेश नि स्वधर्म यांचा अपमान पहाण्यापेक्षा मरण बरे असा कृतनिश्चय करूनच तो बाहेर निघाला होता. या कृत्यात जशी त्यांची पवित्र स्वदेशभक्ती नि स्वधर्मप्रीती दिसून आली तसेच त्या तरुणाच्या तलवारीचे पाणीही दिसून आले. अशा या वीर तरुणाला अखेर फाशीची शिक्षा झाली. ता. ८ एप्रिल ही त्याच्या फाशासाठी नेमली होती. शहीदांच्या रक्तात काय तेज असेल ते असो, परंतु त्यांच्या नामस्मरणाने देखील मनात उदात्त वृत्तींना जास्त बहर येऊ लागतो! पण ज्यांच्या दृष्टीला मंगल पांडे याच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा लाभ झालेला होता त्या बराकपूरच्या सर्व नागरिकांचे अंतःकरणात दिव्य प्रेम उत्पन्न झाले यात काय नवल आहे! त्या सर्व बराकपूर शहरात मंगल पांडे याला फाशी देण्यासाठी एक मांग मिळेना! अखेर कलकत्याहून त्या अमंगल कृत्यासाठी चार मांग आणवावे लागले. तारीख ८ एप्रिलच्या दिवशी सकाळी मंगल पांडे याला फाशीकडे नेले. त्याचे भोवती लष्करी लोकांचा पहारा होता. त्यातून मंगल पांडे धीटपणाने चालत गेला नि फाशीवर चढला. आपण कोणाचीही नावे सांगणार नाही असे पुन्हा एकदा सांगताच त्याच्या पायाखालचा आधार काढून घेण्यात आला नि मंगल पांडेच्या शरीरातून त्याचा पवित्र आत्मा स्वर्गात जाता झाला!!

अशा रीतीने सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाची पहिली चकमक उडाली नि अशा रीतीने त्या क्रांतियुद्धातील पहिला शहीद स्वर्गवासी झाला! ज्याच्या रक्तातून सत्तावनच्या शहादतीची नदी उगम पावत आहे त्या देशवीर, धर्मवीर मंगल पांड्याचे नाव आपल्या प्रत्येकाच्या वदनात नि हृदयात अक्षय्य असले पाहिजे! सत्तावनच्या साली हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यबीजाला अंकुर फुटण्यासाठी प्रथम मंगल पांडेने त्याच्यावर आपले उष्ण रक्त ओतले आहे. त्या स्वातंत्र्यबीजाचा हंगाम जर पुढे मागे आला तर त्याच्या पहिल्या नैवेद्याचा मान मंगल पांडेला आहे!

मंगल पांडे नाहीसा झाला, पण त्याचे चैतन्य सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आहे. ज्या तत्वासाठी मंगल पांडे मेला ते तत्त्व चिरंजीव झालेले आहे! मंगल पांडेने सत्तावनच्या

www.savarkarsmarak.com

क्रांतियुद्धाला आपले रक्त दिले, इतकेच नव्हे तर त्या क्रांतीत जे जे स्वदेशार्थ नि स्वधर्मार्थ लढले त्या सर्वांना ‘पांडे’ हे अभिधान लावण्याचा प्रयत्न चालू झाला. [16] असले हे पवित्र नाव प्रत्येक आई आपल्या मुलाला स्वाभिमानपूर्वक शिकवी.

[16] “The name has become a recognised distinction for rebellious Sepoys throughout India.” -Charles Ball. “This name was the origin of the Sepoys generally being called Panday,” --Lord Robert’s Forty-one years in India.

प्रकरण दुसरे

मीरत

देशवीर मंगल पांडे यांच्या शहादतीत सत्तावनचे बी रुजताच ते अंकुरित होण्यास वेळ कशाला! ज्या १९व्या रेजिमेंटमध्ये मंगल पांडे होता त्या रेजिमेंटच्या सुभेदारालाही रात्री क्रांतिकारक गुप्तमंडळ्या जमविल्या म्हणून आरोप ठेवून त्याला फाशी देण्यात आले नि १९ वी रेजिमेंट नि ३४ वी रेजिमेंट ह्या दोघांनी मिळून सर्व इलाखाभर बंड करण्याचा गुप्त कट केल्याचे त्यांच्याजवळ सापडलेल्या कागदपत्रांवरून सिद्ध झाल्यामुळे त्यास निःशस्त्र करून नोकरीवरून घालवून देण्याची शिक्षा दिली. सरकारच्या मताने ही 'शिक्षा' होती परंतु त्या दोन्ही रेजिमेंटमधील शिपायांना हा स्वतःचा मोठा 'सन्मान' होत आहे असे वाटले. ज्या दिवशी त्यांना शस्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम झाला त्या दिवशी युरोपियन सैन्याची तयारी जय्यत ठेवलेली होती नि या नोकरीवरून घालवून देण्याच्या शिक्षेने शिपाई पश्चात्ताप पावतील अशी इंग्रजी अधिकाऱ्यांची खात्री होती. परंतु त्या हजारो शिपायांनी एखाद्या अत्यंत अपवित्र वस्तूप्रमाणे कंपनीच्या दास्यावर खुशीने लाथ मारली, आपले बूट नि युनिफॉर्म फाडफाडून फेकून दिले नि त्या गुलामगिरीचे विटाळास घालविण्याकरिताच की काय, ते शेजारी असलेल्या नदीवर स्नान करू लागले. त्या शिपायांच्या स्वतःच्या पगारातून त्यांना लष्करी टोप्या घ्याव्या लागत होत्या. तेव्हा ही त्यांची खाजगी जिंदगी समजून कंपनीने ती त्यांनी परत न्यावी अशी सवलत दिली होती. परंतु नदीमध्ये स्नान करून बाहेर पडल्यावर पुन्हा हे गुलामगिरीचे चिन्ह डोक्यावर घालावयाचे की काय? आपल्या झाल्या तरी त्या टोप्यांवर कंपनीचा शिक्का आहेना? खबरदार कोणी त्या दास्याचिन्हांना स्पर्श करील तर! आता दुसऱ्यांनी हिंदुस्थानला टोपी घालण्याचे दिवस गेलेले आहेत. द्या त्या दास्याच्या टोप्या दास्याकडे फेकून -हजारो टोप्या आकाशात गिरकांड्या खाऊ लागल्या! परंतु गुरुत्वाकर्षणाच्या हट्टी स्वभावामुळे त्या पुन्हा हिंदुस्थानच्या भूमीवर पडल्या. पुन्हा भूदेवीस दास्याचा विटाळ झाला. धावा शिपायांनो, या दास्याचिन्हांना त्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांसमोर फाडून, तोडून नि मग पायाखाली तुडवून धुळीस मिळवून द्या! हजारो शिपाई त्या दास्यादूषित टोप्यांना तुडवू लागले नि आपल्या सत्तेचा मूर्तिमंत उपमर्दच की काय असा हा भयंकर हिंदी नाच पहात हतवीर्य झालेले इंग्रजी अधिकारी जागच्या जागी थिजून गेले!! [1]

---

[1] Red Pamphlet, Part I, page 34.

उत्तर प्रदेशातील उच्च पुरभय्या ब्राह्मण कुलात जन्मलेल्या मंगल पांडेचे रक्त फक्त बंगाल्यातच स्वातंत्र्यबीजाला रुजवीत होते असे नाही तर तिकडे अंबाल्याचे अंगातही त्याची विद्युच्चेतना संचारलेली होती. अंबाला हे इंग्रजी सेनेचे मुख्य स्थान होते नि येथेच कमान्डर-इन-चीफ ॲन्सन हा रहात होता. त्या अंबाल्याला शिपायांनी एक नवीन तऱ्हा काढलेली होती. ती ही की जो कोणी अधिकारी त्यांच्या विरुद्ध जाईल त्याचे घरदार जाळून भस्म करावयाची! रोज रात्री देशद्रोह्यांची नि परकीयांची घरे पेट घेत. हे काम इतक्या झटक्यात नि गुप्ततेने उरके की, प्रत्यक्ष अग्निनारायणच क्रांतिपक्षाच्या गुप्तमंडळीत सभासद झाला आहे की काय असे वाटे इतक्या आगी लागल्या नि जो आगी लावणारांना धरून देईल त्याला हजारो रुपयांची बक्षिसेही लावण्यात आली. पण एक जण जर बातमी देईल तर शपथ! अखेर त्रासून जाऊन खुद्द कमान्डर-इन-चीफ ॲन्सन गव्हर्नर जनरलला लिहितोः-

“Strange that the incendiaries should never be detected. Everyone is on the alert there, but still no clue to trace the offenders.” पुन्हा एप्रिलचे शेवटी तो लिहितो: “We have not beem able to detect any of the incendiaries at Ambala. This appears to me extraordinary; but it shows how close the combination among the miscreants who have recourse to this mode of revenging what they concieve to be their wrongs and how great the dread of retaliation to anyone who would dare to become an informer.”

हिंदुस्थानच्या देशद्रोहावर तर इंग्रजी साम्राज्याची मदार तेव्हा अंबाल्याला एकाही देशद्रोही न सापडल्याने खुद्द कमान्डर-इन-चीफ गाय बनला नि शिपायांच्या गुप्त कटाचे कौतुक करीत, त्यांच्यावर दात ओठ खाऊ लागला ह्यात काय नवल आहे?

आता ह्या आगी हिंदुस्थानात ठिकठिकाणी सुरू झाल्या होत्या. शेवटची थोरली आग भडकण्याचे आधी इकडेतिकडे बारीक बारीक ठिणग्या उडू लागाव्या हे साहजिकच आहे. लखनौला नानांच्या भेटीपासून फारच गडबड उडालेली होती. अंबाल्याप्रमाणेच तिथेही अधिकाऱ्यांची नि देशद्रोह्यांची घरे पेटू लागली! ता. ३१ मेला सर्व हिंदुस्थान एकदम पेटवून द्यावे म्हणजे इकडे तिकडे जीव लपवीत फिरण्याची संधी न मिळता पारतंत्र्य आतल्या आत राख होऊन जाईल हा ठरलेला बेत लखनौच्या गुप्त मंडळाला जरी संमत होता तरी तेथील तेजस्वी शिपाईबहादुरांस आपला त्वेष पोटात दाबून धरवेना. त्यातूनही दररोज रात्री गुप्तसभांतून चाललेल्या उद्दीपक भाषणांनी नि जळणाऱ्या घरांच्या भयंकर देखाव्याने शिपायांना थांबता थांबवेना. मेच्या तिसऱ्या तारखेस असेच अनिवार्य झालेले चार शिपाईबहादुर बळजबरीने लेफ्टनंट मेशॅम याच्या तंबूत घुसले नि म्हणालेः “तुझ्याशी जरी आमचा कोणत्याही प्रकारचा व्यक्तिविषयक द्वेष नाही तरी तू

फिरंगी आहेस नि म्हणून तुला मेलेच पाहिजे! [2] ह्या अक्राळ विक्राळ शिपायांना पाहताच भेदरून गेलेला तो लेफ्टनंट त्यांची विनवणी करू लागला." आपण मनात आणाल तर मला एका क्षणात मारू शकाल. पण मज गरिबाचे मरणाने तुम्हास काय मिळेल? दुसरा एखादा मनुष्य येईल नि हे काम करू लागेल. अपराध माझा नसून ह्या राज्यपद्धतीचा आहे. मग मला जीवनदान का देत नाही?" ह्या वाक्याने ते शिपाई बहाद्दर जरा शुद्धीवर आले नि सर्व राज्यपद्धतीला एकदम मारले पाहिजे ह्याची आठवण होऊन परत फिरले. परंतु ही बातमी अधिकाऱ्यांच्या कानावर गेली नि लगेच हेन्री लॉरेन्सने तोफखान्याचे माऱ्यात त्या पलटणीला फसवून उभे करून मग तिला निःशस्त्र करून टाकली.

परंतु इकडे मीरतकडे तर डाव ह्याहूनही रंगात येत चाललेला होता. काडतुसासंबंधी शिपाई लोक खरीच तक्रार करतात की नाही हे नक्की ठरविण्याची क्लुप्ति काही इंग्रजी डोक्यात आली नि त्यांनी ता. ६ मेला घोडेस्वारांच्या एका तुकडीला ती काडतुसे देण्याचा निश्चय केला. त्या परेडीला हजर असलेल्या सुमारे नव्वद शिपायांपैकी पुरते पांचजण देखील ह्या काडतुसांना शिवेनात! तरी ती काडतुसे पुन्हा देण्यात आली, पुन्हा सगळ्या शिपायांनी त्यांना स्पर्श करण्याचे नाकारले नि ते आपापल्या ठाण्याकडे निघून गेले. ही त्यांची वर्तणूक जनरलच्या कानावर जाताच त्याने कोर्टमार्शलपुढे त्या सर्व शिपायांना उभे करून पंचाऐंशी स्वारांना आठपासून दहा वर्षेपर्यंत सक्त मजुरी करण्याची शिक्षा ठोठावली!

मेच्या ९ व्या तारखेला हा हृदयद्रावक प्रसंग गुदरला. युरोपियन कंपनीच्या नि तोफखान्याच्या पहाऱ्यात वरील ८५ शिपायांना उभे केले. बाजूला सर्व नेटिव्ह शिपायांना तो देखावा पाहण्यासाठी मुद्दाम बोलावून आणले, नि मग त्या पंच्याऐंशी देशभक्त शिपायांना आपले कपडे काढण्याचा हुकूम दिला. त्यांच्या हातातील शस्त्रे हिसकावून घेऊन नि त्यांच्या अंगावरील कपडे फेकून देऊन मग मोठमोठाल्या लोखंडी बेड्या त्यांच्या पायांत नि हातात ठोकण्यात आल्या! शत्रूच्या छातीत घुसणाऱ्या तरवारीशिवाय ज्यांच्या हातात इतर काही पडलेले नव्हते त्या आपल्या मर्द स्वदेशभाईंचे हातात आज फिरंग्याने लोखंडी बेड्या ठोकल्या हे पाहताच सर्व हिंदी शिपायांचे अंगांत थरथरल्यासारखे झाले. परंतु समोरच रोखून ठेवलेल्या तोफांकडे पाहून प्रत्येक तलवार म्यानात जळफळत राहिली. नंतर त्या ८५ शूर शिपायांना तुम्हांस दहा वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा दिलेली आहे असे कळविण्यात आले नि हातापायांतील अवजड बेड्यांच्या भाराखाली वाकत वाकत ते धर्मवीर तुरुंगाकडे जाऊ लागले! त्या वेळेस आपल्या धर्माच्या संरक्षणासाठी तुरुंगात चाललेल्या त्या शिपायांना त्यांच्या स्वदेशबंधूंनी काय नेत्रसंकेत केले ते भविष्य लवकरच सांगेल! गाईच्या नि

---

[2] "They informed him that personally they had no quarrel with him but that 'he was a Firungee and must die'!!" - Charles Ball's Indian Mutiny Vol. I, page 52.

डुकराच्या रक्तात मिसळलेली काडतुसे आपल्यावर बळजबरीने कोंबली जात असता ती फेकून देणे हा दहा वर्षे सक्त मजुरी करण्याइतका भयंकर अपराध ज्या दास्यात होतो त्या फिरंगी दास्याच्या नरडीचा आम्ही घोट घेऊ नि दहा वर्षांसाठी म्हणून तुमच्या पायांत घातलेल्या बेड्या नि आज शंभर वर्षे झाली आपल्या देशजननीच्या पायात घातलेल्या गुलामगिरीच्या बेड्या ह्या दोन्हींनाही लवकरच तोडून टाकू असा त्या नेत्रसंकेताचा अर्थ असावा!

ही वेळ सकाळची होती, आपल्या प्रियकर देशबंधूंना आपल्या डोळ्यादेखत परदेशीय नि परधर्मीय लोकांनी बेड्या ठोकून तुरुंगात टाकावे नि आपण ते खुशाल डोळ्यांनी पहावे याची लाज वाटून मनातल्या मनात जाळणारे शिपाई आपल्या बराकीत परत येताच त्यांच्याने धीर निघेना! शहराच्या बाजारात ते गेले असता तेथील बायका त्यांचा तिरस्कार करून म्हणू लागल्या- "तुमचे बाप तुरुंगात पडले असता तुम्ही इथे माशा मारीत फिरत आहात! थू मेल्यांनो तुमच्या जिण्यावर!" [3] आधीच संतापाने जळणाऱ्या शिपायांना आपल्या जिण्यावर रस्त्यातील बायकांनी देखील थुंकावे हे त्यांना कसे सहन होणार? त्या दिवशी रात्री सर्व लाईनभर शिपायांच्या छुप्या सभांची गर्दी उडालेली होती. आता मेच्या ३१ व्या तारखेपर्यंत वाट पहावयाची काय? इकडे आपले देशबंधु तुरुंगात कुजत असताना आपण नामर्दासारखे स्वस्थ बसावयाचे काय? रस्त्यांत बायकापोरे आपल्यावर देशद्रोही म्हणून थुंकू लागली तरी इतरांची वाट पहात स्वस्थ बसावयाचे काय? ता. ३१ अजून किती तरी लांब आहे. तोपर्यंत या फिरंग्यांच्या निशाणाखाली रहावयाचे? छे, छे, उद्याचा रविवार आहे तो रविवारचा सूर्यनारायण अस्तास जाण्याचे आधी त्या तुरुंगातील देशवीरांच्या बेड्या तुटल्याच पाहिजेत. स्वदेश-जननीच्या बेड्या तुटल्याच पाहिजेत. स्वातंत्र्याचे निशाण फडकलेच पाहिजे! ताबडतोब दिल्लीला निरोप गेले की, "आम्ही ता. ११ किंवा १२ ला तिथे येतो. सर्व तयारी जय्यत ठेवा." [4]

ता. १० मेचा रविवार उजाडला. सत्तावनच्या गुप्त तयारीची इंग्रजांना इतकी कमी माहिती होती की मीरतच्या शिपायांचा इतरांशी तर काय, पण आपापसात देखील काही एक सर्वसामान्य बेत चाललेला आहे ह्याची त्यांना शंका देखील आलेली नव्हती. रविवारच्या सकाळी त्यांचा नित्यक्रम शांत रीतीने सुरू झाला. घोड्यांच्या गाड्या, शीतोपचार, सुवासिक फुले, हवा खाणे, गाणे बजावणे सर्व प्रकार यथास्थित सुरू झाले. साहेबांचे घरी असलेले ते नेटिव्ह नोकर एकाएकी नोकरी टाकून गेले ह्याबद्दलही क्षणापेक्षा जास्त वेळ आश्चर्य वाटले नाही! इकडे शिपायांच्या तळात वाद चाललेला होता की सरसकट कत्तल उडवावी की उडवू नये. विसावी पलटण नि तिसरी घोडेस्वार

---

[3] J. C. Wilson.
[4] Red Pamphlet, Part I.

पलटण यामधील शिपाई म्हणाले, "चर्चमध्ये फिरंगी गेला की म्हणावा हरहर महादेव! नि मुलकी नि लष्करी, बायकापोरे, पुरुष जो सापडेल तो छाटीत चलावे दिल्लीकडे!" हाच बेत शेवटी ठरला.

इकडे मीरत शहरात शेजारच्याचा खेड्यांतूनही मोडकी तोडकी शस्त्रे हाती घेऊन हजारो लोक येऊन मिळतच होते. स्वदेशकार्यार्थ आलेल्या त्या गावकऱ्यांप्रमाणे मीरतचे नागरिकही सज्ज होऊ लागले. तरी इंग्लिशांना याची काडीचीही दाद नव्हती! अखेर रविवारचे संध्याकाळचे पाच वाजले. चर्चची घंटा त्या शांत वातावरणात हलके हलके हेलकावे घेऊ लागली नि इंग्रजी लोक आपापल्या स्त्रियांसह हसत खेळत चर्चकडे जाऊ लागले. परंतु त्या दिवशीच्या चर्चची घंटा ही इंग्लिशांकरिता प्रार्थना वाजवीत नव्हती, तर त्यांचा मरणसमय वाजवीत होती. कारण तिकडे शिपायांच्या लाइनीत एकच गर्जना उठली नि 'मारो फिरंगी' को ह्या ध्वनीने सर्व वातावरण दुमदुमू लागले.

प्रथमतः तुरुंगात पडलेल्या धर्मवीरांच्या बेड्या तोडण्यासाठी शेकडो घोडेस्वार तिकडे गेले. त्या तुरुंगावर ठेवलेले पहारेकरीही क्रांतिपक्षासच अनुकूल असल्याने 'मारो फिरंगीको' हा रणध्वनी ऐकताच तो तुरुंग सोडून देऊन ते आपल्या स्वदेशबंधूस जाऊन मिळाले. एका क्षणात त्या दुर्दैवी तुरुंगाच्या भिंती कोसळू लागल्या! दहा वर्षे सक्त मजुरीकरिता म्हणून फिरंग्यांनी घातलेल्या बेड्या चळचळ कापू लागल्या. एक देशाभिमानी लोहार पुढे आला नि त्याने भराभर त्या बेड्यांचे तुकडे पाडले. प्रचंड वीरगर्जनेत ते तुरुंगात पडलेले धर्मवीर बाहेर आले, घोड्यावर चढले. आपल्या मुक्ततेसाठी आलेल्या देशबंधूंसह त्या तुरुंगाला मागे टाकून चर्चकडे भरधाव धावले. इकडे या अवधीमध्ये पायदळाच्या तुकडीने एकच दंगल मांडली. अकराव्या पलटणीचा कर्नल फिनीस हा आपल्या घोड्यावर बसून नुकताच तिकडे गेला होता. शिपायांच्यासमोर उभे राहून फिनीस हा नेहमीच्या आढ्यतेने त्यांना धाकदपटशा दाखऊ लागतो, तोच शिपाई त्याच्या अंगावर काळासारखे चवताळून धावले. वीसाव्या पलटणीतील एका शिपायाने आपले पिस्तुल त्याच्यावर झाडले नि तो कर्नल त्याचा घोडासुद्धा जमिनीवर ठार होऊन पडला! पायदळ नि घोडेस्वार, हिंदु नि मुसलमान हे सर्व आता गोऱ्या रक्तासाठी इतके हपापलेले होते की, या फिनीसचे रक्त म्हणजे दर्यामे खसखस होती! मीरतच्या बाजारात ही बातमी कळताच ते शहरचे शहर एखाद्या वणव्यासारखे पेटू लागले नि जिथे जिथे इंग्रज म्हणून आढळला तिथे तिथे त्याला गारद करण्यात आले. सदर बाजारातील सर्व लोक हातात तलवारी, भाले, काठ्या, सुऱ्या जे जे सापडेल ते ते शस्त्र घेऊन गल्ल्यागल्ल्यातून धाऊ लागले. ज्या ज्या इमारतीवर इंग्लिश सत्तेचे काही तरी चिन्ह होते त्या त्या इमारती -बंगले, ऑफिसे, कचेऱ्या सर्व आगीच्या डोंबात जळू लागल्या. आकाशात धुराचे लोट, अग्नीच्या चित्रविचित्र ज्वाला, हजारो लोकांच्या आरडाओरडीची संमिश्र आरोळी नि सर्वांचे वरती 'मारो फिरंगी'को हे भयानक ध्वनी ह्यांनी ते मीरतचे आकाश अक्राळ विक्राळ दिसू लागले!

बंडाला आरंभ होताच पूर्व संकेताप्रमाणे मीरत ते दिल्लीकडे जाणाऱ्या तारा तोडून टाकल्या नि त्या रस्त्यावर आपला सक्त पहारा बसविला. ती अंधेरी रात्र असल्याने इंग्रजांची अत्यंत त्रेधा उडाली. कोणी तबेल्यात लपला, तर कोणी सर्व रात्रभर झाडाखाली दडून राहिला, कोणी घराचे तिसऱ्या मजल्यावर तर कोणी जमिनीचे खबदाडात, कोणी शेतकऱ्यांचे सोंग घेऊ लागला तर कोणी आपल्या बटलराचे पाय धरु लागला! बंडवाले शिपाई किंचित अंधार पडताच दिल्लीकडे निघून चालले होते. परंतु त्यांच्या जुलुमाचा सूड मीरतचे लोकांनी उगविण्याचे काम स्वतःच पुरे केले. इंग्रजांसंबंधी इतका अनिवार संताप उत्पन्न झालेला होता की इंग्रजांचा स्पर्श झाल्यामुळे ज्या घरांना आगी लावणे अशक्य झाले अशी दगडांची घरे चूर्ण करून टाकण्यात आली! तेथील कमिशनर ग्रीदेड याच्या बंगल्याला आग लावून दिली तरी तो आतच दडून बसला होता. इतक्यात ती गुणगूण बाहेर पडून मीरतचे लोक त्या बंगल्याभोवती सशस्त्र होऊन कर्कश गर्जना करीत जमा झाले. तेव्हा तो कमिशनर आपल्या बटलरचे पाय धरू लागला नि पायाखाली आगीचे डोंब नि बाजूला शत्रूचा गराडा अशा मृत्युच्या दाढेतून आपल्या कुटुंबास जीवदान द्यावे अशी विनंती करू लागला. तेव्हा त्या बटलरने बंडवाल्यांस कमिशनर घरात नसून खरोखरच जिकडे लपलेला आहे तिकडे चलण्याविषयी आग्रह धरला नि अशा रीतीने त्यांना लांबवर नेले. इकडे कमिशनर ते घर कडाडदिशी कोसळत असता निसटून पार झाला. इकडे मिसेस चेंबर्सच्या बंगल्यात बंडवाल्यांनी तिला सुऱ्यांनी भोसकून फरफर ओढून फेकून दिली. कॅप्टन क्रेजी ह्याने आपल्या बायकोला नि मुलांना त्यांचा गोरा रंग झाकण्यासाठी घोड्यांची खोगिरे पांघरावयास दिली नि अशा रीतीने त्यांना काळ्या करून एका पडक्या देवळात रात्रभर लपवून ठेवले. डॉक्टर ख्रिस्टे नि व्हेटर्नरी सर्जन फिलिप्स यांना चेचून मारण्यात आले. लेफ्टनंट टेंपलर ह्याला मरणोन्मुख करून फेकून दिले. कॅप्टन टेलर, कॅप्टन मॅक्डोनल्ड, लेफ्टनंट हेंडरसन, लेफ्टनंट पॅट ह्यांना पाठलाग करून गारद केले. आग लावून दिलेल्या घरात कित्येक बायकामुले जळून मेली. जो जो इंग्रजी रक्ताचा जास्त जास्त सडा पडत चालला तो तो बंडवाल्यांच्या कर्कश गर्जना नि भयानक अट्टाहास्य यांना अवसान चढू लागले! रस्तोरस्ती इंग्रजी प्रेते जाणारे येणारे लोक लाथाडून देऊ लागले! मध्यंतरी कोण्या बंडवाल्याला गोऱ्या लोकांवर एखादा वार करताना किंचित दया आल्याचे दिसले की इतर हजारो लोक 'मारो फिरंगी'को म्हणून ओरडून धावत येत नि त्या तुरुंगात टाकलेल्या ८५ धर्मवीरांपैकी एखादा तिथे असल्यास त्याच्या निरपराधी हातावरील फिरंगी बेडीच्या वळाकडे बोट दाखवून 'ह्याचा सूड पाहिजे' म्हणून वारावर वार करू लागत! [5]

वास्तविक पाहता हिंदुस्थानात जर कुठे बंड प्रथम उद्भवण्याचा मुळीच संभव नसेल तर तो मीरतला नव्हता. कारण तिथे नेटिव्ह शिपायांच्या २ पायदळ रेजिमेंटस् नि एक घोडेस्वाराची रेजिमेंट होती.

---

[5] Causes of the Mutiny by a 'Hindu'

परंतु गोऱ्या शिपायांची एक संबंध रायफलमन बटेलियन नि एक ड्रॅगून रेजिमेंट असून अत्यंत उत्तम असा तोफखाना सर्वस्वी त्यांच्याच ताब्यात होता. अशा स्थितीत शिपायांना यश येण्याची मीरतला मुळीच आशा नव्हती. उठावणी होताच तेथील इंग्रजांचा सूड घेण्याचे काम मीरत शहराकडे सोपवून बंडवाले शिपाई यासाठीच दिल्लीकडे ताबडतोब निघून चाललेले होते. त्यांचा पाठलाग करून त्यांना अडकविणे किंवा त्यांचा पूर्ण नाश करणे हे कामही अत्यंत सुलभ होते. परंतु इंग्रजांच्या सैन्यात नि त्यांच्या अधिकाऱ्यांत त्या वेळेस जे भीरुत्व, अव्यवस्था नि बिनधोरणीपणा दिसून आला त्याची इंग्रज इतिहासकारांनाही फार शरम वाटत असते! नेटिव्ह घोडेस्वारांचा कर्नल स्मिथ हा आपली रेजिमेंट उलटली आहे हे ऐकताच तिकडे तोंड न वळविता धूम पळत सुटला. तोफखान्यावरील अंमलदार तोफखाना सज्ज करून त्याची मिरवणूक काढतात तो शिपाई दिल्लीकडे चालूही लागले. त्यातूनही तसेच पुढे न रेटता इंग्रजी सैन्य घाबरल्यासारखे होऊन ठिकठिकाणी सर्व रात्रभर पडून राहिले. वास्तविक पाहता मीरत उठल्याने इंग्रजांचा विलक्षण घोटाला झाला. त्यांना हा अभूतपूर्व नि अकस्मात गुदरलेला प्रचंड प्रसंग काय आहे याची दुसरे दिवसापर्यंत कल्पनाच आली नाही! इकडे शिपायांचा नकाशा अगदी व्यवस्थित रीतीने रेखाटलेला होता. बंड करताच तुरुंगातून कैदी सोडवावयाचे नि नंतर इंग्रजी रक्ताचा मनमुराद पाऊस पाडावयाचा! ह्या अकस्मात पडलेल्या घाल्याने इंग्रज लोक इतके घाबरले की त्या झटक्यात मीरत शहराने उठून जाळपोळ नि हाणामारी चोहोबाजूने करीत खरा खरा दंगा कोणीकडे आहे याची दाद इंग्रजांना बराच वेळ लागू देणे अशक्य करून टाकले. ही दाद लावण्यात ते गुंतले आहेत तोच सर्व शिपायांनी दिल्लीकडे निघावे, हा दिल्लीकडे जाण्याचा बेत अत्यंत कौशल्याचा होता. दिल्ली पहिल्या धडाक्याला ताब्यात घेऊन बंडाला एका क्षणात राष्ट्रीय क्रांतीचे स्वरूप देण्यात नि इंग्रजांच्या इभ्रतीवर कुऱ्हाड घालण्यात गुप्त कटवाल्यांनी अप्रतिम चातुर्य दाखविले यात तिळमात्र संदेह नाही. हा बेत जितक्या कौशल्याने रचला गेला तितक्याच तडफेने पारही पाडला गेला. बंड होऊन ती बातमी इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या कानावर जाते न जाते तोच दिल्लीकडच्या तारा तोडून टाकून, तो रस्ता रोखून ठेवून, तुरुंगातून आपले धर्मवीर मुक्त करून, इंग्रजाच्या रक्ताचे पाट वाहवून ते दोन हजार हिंदी शिपाई आपल्या गोऱ्या रक्तात थबथबलेल्या तरवारी उभारून ओरडू लागले की, ‘दिल्ली! दिल्ली! चलो दिल्ली!!

प्रकरण तिसरे

दिल्ली

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे एप्रिलच्या शेवटच्या भागात दिल्लीला येऊन गेलेले होते. तेव्हा ठरलेल्या बोलाप्रमाणे ता. ३१ मेच्या रविवारची सर्वजण उत्सुकतेने वाट पहात होते. ता. ३१ ला सर्व हिंदुस्थान-भर हरहर महादेव एक समयावच्छेदे करून उडाला असता तर खरोखरच इंग्लिश साम्राज्याची इतिश्री व्हावयास नि स्वातंत्र्यविजयाची ललकारी द्यावयास इतिहासाला जास्त वेळ थांबावे लागते ना. परंतु मीरतच्या अगाऊ उठावणीने क्रांतीपेक्षा इंग्रजांनाच फार फायदा झाला. [1] मीरतच्या बाजारात ज्या तेजस्वी स्त्रिया शिपायांचे जिण्यावर थुंकल्या नि मर्द असाल तर तुरुंगातील वीरांना सोडवून आणा म्हणून म्हणाल्या त्या स्त्रियांच्या ह्या तेजस्वी चेतनेने आपल्या इतिहासात जरी एका स्फूर्तिदायक कथेची भर टाकली तरी परक्यांना त्यांनी नकळत सावध करून आपल्या स्वदेशीय पुढाऱ्यांना अकल्पित घोटाळ्यात पाडले! दिल्लीला सर्व शिपाई नेटिव्हच होते. त्यांनाही श्री मंगल पांड्याची बातमी ऐकल्यापासून दम धरवेनासा झालेला होता. परंतु बादशहाने नि बेगम झीनत महालने मोठ्या शिताफीने सर्व दिल्ली शांत ठेविली होती. इतक्यात ता. १० मेला मीरतच्या गुप्तमंडळाकडून दिल्लीच्या गुप्तमंडळाला एकदम निरोप आला की आम्ही उद्या येतो, तयारी ठेवा! हा अपूर्व नि आकस्मिक संदेश दिल्लीला येतो न येतो तोच मीरतहून दोन हजार शिपाई दिल्ली! दिल्ली! म्हणून गर्जना करीत निघालेही! त्या रविवारच्या सर्व रात्रीला बिलकूल झोप मिळाली नाही! हजारो घोडे दौडत आहेत, खिंचाळत आहेत, तरवारींचा नि बेयोनेटांचा खणखणाट सुरू आहे, दोन हजार रणावलेल्या वीरांच्या कर्कश आरोळ्या नि गुप्त कुजबुजणी ही सारखी चाललेली आहेत- असा हा भयंकर देखावा पहात ती रात्र जागरण करीत होती. अखेर पहाटेचा सुमार झाला नि आपला पाठलाग करीत मीरतचा तोफखाना अजून येत नाही हे पाहून उत्साह चढलेले ते शिपाई सर्व रात्रभर झालेल्या श्रमास विसरून जाऊन एक क्षणही न थांबता तसेच पुढे चालले. मीरतपासून दिल्ली सुमारे ३२ मैल होती. अखेर सकाळचे आठ वाजण्याचे सुमारास त्या सैन्याचे प्रमुख भागाला यमुनेचे पवित्र दर्शन घडले. स्वातंत्र्याच्या पवित्र कामगिरीवर जाणाऱ्या योद्ध्यांना आपल्या शीतल जलाने सिंचित करून प्रोत्साहन देणारी भगवती यमुना

---

[1] "It is certain, however, that this sudden rising in all parts of India had found the English unprepared, and few of our people would have escaped the swift destruction. It would then have been the hard task of the British Nation to reconquer India or else to suffer our Eastern Empire to pass into an ignonimous tradition." Malleson, Vol. V." The calamitous revolt at Meerut was, however, of signal service to us in one respect; in as much as it was a premature outbreak which disarranged the preconcerted plan of simultaneous mutiny of Sepoys all over the country settled to take place on sunday, the ३१st of May १857." White's History, Page 17

त्यांच्या दृष्टीस पडताच त्या हजारो योद्ध्यांनी 'जय जमनाजी' म्हणून तिचे वंदन केले. यमुनेवरून दिल्ली शहरात जाण्यासाठी असलेल्या नावांच्या पुलावर हिंदी घोडे दौडत चालू लागले. परंतु यमुना नदीला ते कशासाठी दौडत आहेत हे कळले आहे का? हे तिला कळविल्याशिवाय पुढे जाणे इष्ट नाही. तर धरा तो कोणीसा इंग्रज पुलावरून चाललेला आहे त्याला नि त्याच्या गोऱ्या रक्ताला द्या ह्या काळ्या कालिंदीत ओतून' हे रक्त शिपाई काय म्हणून दौडत चाललेले आहेत यांची यथास्थित वार्ता यमुना नदीला कळवील!

तो नावांचा पूल उतरताच शिपाई दिल्लीच्या तटाला भिडले. ही गुणगुण कळल्याबरोबर दिल्लीला असलेले इंग्रजी अधिकारी नेटिव्ह शिपायांना परेडवर बोलावून त्यांना राजनिष्ठेची व्याख्याने देऊ लागले. मग ५४ व्या पलटणीला घेऊन कर्नल रिप्ले बंडवाल्यांशी सामना देण्यास निघाला. त्या ५४ व्या पलटणीतले नेटिव्ह शिपाई निघते वेळेस म्हणाले की कर्नलसाहेब त्या मीरतच्या शिपुरड्यांना आम्हाला दाखवा तर खरे, म्हणजे मग आम्ही पाहून घेतो! काय पाहून घेतो हे त्या कर्नलला काय ठाऊक! तो मोठ्या फुशारकीने 'शाबास' म्हणून म्हणाला नि ती पलटण बंडवाल्यांवर चालून गेली. जरा पुढे जातात तोच तटाकडे मीरतचे घोडेस्वार दौडत येत असलेले दृष्टीस पडले. संतापाने उग्रतम झालेल्या नि गोऱ्या रक्ताची निकराने मागणी करणाऱ्या त्या घोडेस्वारा मागोमाग तांबड्या रंगाच्या पोशाखात सजलेले मीरतचे पायदळही येत होते. एकमेकांस पाहताच त्यांनी परस्परांस सलामी दिली नि मिरतचे सैन्य दिल्लीच्या सैन्यास भेटू लागले! मीरतच्या सैन्यातून 'फिरंग्याचे राज्याचा नायनाट होवो नि बादशहाचा जयजयकार असो' ही गर्जना उठताच दिल्लीच्या सैन्याने 'मारो फिरंगीको' म्हणत प्रतिगर्जना केली! क्षणार्धात हे काय, हे काय म्हणून म्हणणारा कर्नल रिप्ले गोळ्यांचे पावसाखाली जमिनीवर कोसळला नि मग त्या रेजिमेंटबरोबर असणाऱ्या सर्व इंग्रजांची एकसहा कत्तल झाली. अशा रीतीने आपल्या स्वदेशप्रेमावर फिरंगी रक्ताचा शिक्कामोर्तब ठोकून दिल्यानंतर मीरतचे घोडेस्वार खाली उतरले नि दिल्लीच्या शिपायांना प्रेमाने भेटू लागले! ही बातमी कळताच शहरचा काश्मीर दरवाजा उघडू लागला. त्या इतिहासप्रसिद्ध दरवाज्यातून ही स्वातंत्र्ययोद्ध्यांची सेना 'दीन' 'दीन' म्हणून गर्जना करीत दिल्ली शहरात प्रवेश करती झाली!

मीरतचे सैन्यातील दुसरी तुकडी इकडच्या कलकत्ता दरवाजाने घुसू लागली. तो दरवाजा प्रथम बंद करण्यात आलेला होता. परंतु ह्या शिपायांची भयंकर थाप पडताच तो हळूहळू मागे सरू लागला नि लवकरच त्या दरवाज्यावर असलेले पहारेकरी 'दीन' 'दीन' अशी गर्जना करून बंडवाल्यास आत घेते झाले. कलकत्ता दरवाज्यातून आत घुसलेले हे शिपाई प्रथम दर्यागंजवरील युरोपियन बंगल्यांकडे वळले नि त्या इमारती एका क्षणात आगीचे डोंबात बुडून गेल्या. त्यातील जे इंग्लिश लोक आगीतून बचावले ते तरवारीला बळी पडले. जवळच इंग्रजी हॉस्पिटल होते. त्याने

विलायती बाटल्यांना आश्रय दिल्याचे उघडकीस आले! विलायती माणसांना आत घेतल्याबद्दल दर्यागंजवरील घरांना झालेली शिक्षा पहात असताही या हॉस्पिटलने ह्या विलायती बाटल्या आत घेण्याचे ध्यार्ष्ट्य करावे हे पाहून कोणालाही संताप येणे साहजिकच होते! त्या हॉस्पिटलला बेदम पिटल्यानंतर ही शस्त्रधारी उग्रता आपल्या असंख्य अवयवांसह दिल्लीच्या घराघरांतून गोऱ्या रक्ताचा सुगावा घेत चालली! पण निशाणाशिवाय सैन्य ते कसले? असल्या सैन्याला नुसत्या फडक्यांची निशाणे ती काय उपयोगी? म्हणून जिथे जिथे गोरे डोके सापडेल तिथे तिथे ते भाल्यावर टोचून त्याचे भयानक निशाण 'दीन'च्या तालावर नाचवीत नाचवीत ही अपूर्व सेना पुढे घुसत चालली!

इकडे दिल्लीच्या राजवाड्यात बादशहाचे नावाने जयघोष करीत शिपाई नि शहरातील शेकडो लोक घुसू लागले. एका नजीकच्या दारापाशी रस्त्यातून जखमी होऊन पळत आलेला कमिशनर फ्रेझर उभा होता. त्याला पाहताच मुघुलबेग नावाच्या मनुष्याने त्याच्या गालावर वार केला. हा अशारा होताच सर्व बंडवाले धावून आले नि जिन्याचे पायऱ्यांवर छिन्नभिन्न झालेला कमिशनर फ्रेझर जाणाऱ्या-येणाऱ्यांच्या पायाखाली तुडविला जाऊ लागला. परंतु त्याला तुडवित शिपाई तिथेच न थांबता वरती चढून गेले नि ज्या खोलीत जेनिंग नि त्याचे कुटुंब रहात होते तिथे जाऊन ते कर्दनकाळासारखे उभे राहिले. इतक्यात कोणी त्या खोलीचे दार लावण्याचा प्रयत्न केल्यावरून एका थापेसरशी ते दार कडाडले नि शिपायांच्या तरवारीखाली तो जेनिंग, त्याची तरुण मुलगी, त्याच्या इथे आलेली एक इंग्लिश स्त्री यांचा सप्पा उडाला! दिल्लीच्या रस्त्यातून मरता मरता पळालेला कॅप्टन डग्लस कुठे आहे? द्या त्याला यमसदनाला धाडून! आणि हे ह्या कोपऱ्यात दडलेले कलेक्टरसाहेब? त्यांनाही काढा आयुष्याच्या पेन्शनात! आता मात्र दिल्लीच्या राजवाड्यात फिरंगी सत्तेचे नावही अवशिष्ट राहिलेले नाही. आता जरा स्वस्थ बसण्यास कोणती हरकत आहे? घोडेस्वारांनी आपल्या घोड्यांना राजवाड्यातील मैदानात बांधावे नि सारी रात्र लांब मजला मारीत आलेल्या शिपायांनी दिवाण-ए-खासच्या राजमहालात आपली बिऱ्हाडे ठेवून जरासा विसावा घ्यावा.

अशा रीतीने दिल्लीचा राजवाडा लोकसैन्याच्या हाती पडला नि आता पुढे काय करावयाचे या विषयावर बादशहा, बेगमसाहेब नि शिपाई लोकांचे पुढारी हे खल करू लागले. पूर्वी ठरलेल्या बेताप्रमाणे ३१ मेपर्यंत थांबणे म्हणजे आता मूर्खपणा करण्यासारखेच होते. तेव्हा थोड्याशा चंचलत्वानंतर बादशहांनी क्रांतिपक्षास मिळण्याचे नक्की ठरविले. हे होते आहे तोच मीरतहून बंड करून आलेला तोफखान्याचा बराच भाग दिल्लीस येऊन पोचला. त्याने बादशहाच्या सन्मानार्थ नि स्वातंत्र्याप्रीतर्थ राजवाड्यात येऊन २१ तोफांची सलामी दिली. शिपायांच्या नि लोकांच्या कोटिक्रमानंतरही जे थोडेसे चंचलत्व बादशहाचे मनात उरलेले होते ते ह्या तोफांच्या गडगडाटाने

पार वितळून गेले नि त्या राजकीय सलामीच्या घनगर्जनेबरोबर त्या वृद्ध बादशहाचे अंतःकरणातील अनंत राजतेजे खडबडून जागृत झाली. त्याच्या त्या भव्य नि मानार्ह मूर्तीपुढे फिरंग्यांच्या रक्ताने भरलेल्या तरवारी फिरवीत फिरवीत शिपायांचे पुढारी म्हणाले, "खाविंद, मीरतला इंग्लिशांचा पराजय झालेला आहे. दिल्ली आपल्या हाती पडली आहे नि पेशावरापासून कलकत्यापर्यंत सर्व शिपायी नि सर्व लोक आपल्या हुकमाची वाट पहात आहेत. इंग्रजांच्या गुलामगिरीची बेडी तोडून टाकून आपली निसर्गदत्त स्वतंत्रता मिळविण्यासाठी सर्व हिंदुस्थान उठला आहे. अशा वेळेला हे स्वातंत्र्याचे निशाण आपल्या हाती घ्या म्हणजे हिंदुस्थानातील सर्व लढवय्ये त्याचे सन्मानासाठी मरण्यास तयार होतील! हिंदुस्थान आपले स्वराज्य परत घेण्यासाठी लढू लागला आहे नि आता त्याचे पुढारीपण जर आपण स्वीकारलेत तर निमिषमात्रात आम्ही ह्या फिरंगी राक्षसास समुद्रात बुडवून तरी टाकू किंवा त्यांच्या प्रेतांची गिधाडांना मेजवानी तरी देऊ. [2] हिंदु नि मुसलमान ह्या दोन्ही जातींच्या पुढाऱ्यांचे हे एकवाक्यतेचे नि उद्दीपक वक्तृत्व ऐकून त्या बादशहाला स्वातंत्र्यस्फुरण चढू लागले. त्याच्या कल्पनेसमोर शहाजहानाच्या नि अकबराच्या मूर्ती येऊ जाऊ लागल्या नि आता गुलामगिरीत राहण्यापेक्षा स्वदेशाला स्वतंत्र करीत असताना मरणेच जास्त श्रेयस्कर आहे अशी दैविक स्फूर्ती त्याच्या हृदयात संचरली! पुढे बादशहाने शिपायांना सांगितले, "मजपाशी खजिना नाही नि तुम्हांस पगार मिळणार नाही." तेव्हा ते शिपाई म्हणाले, "आम्ही इंग्रजांचा खजिना लुटू नि तो आपल्या खजिन्यात भरू. [3] यावर 'तुमचे पुढारीपण मी स्वीकारतो' असे अभिवचन त्या वृद्ध बादशहाकडून मिळताच राजवाड्यात जमलेल्या त्या प्रचंड जनसमूहाने एकच गर्जना केली.

राजवाड्यात ही सर्व गडबड चालली असताना बाहेर शहरामध्ये एकच धुमाकूळ माजलेला होता. दिल्लीतील शेकडो लोक आपआपल्या घरात काय जे शस्त्र सापडेल ते घेऊन बंडवाल्या शिपायांस मिळत होते व युरोपियन लोकांची कत्तल करण्यासाठी इतस्ततः हिंडत होते. बाराचे सुमारास दिल्लीचे बँकेवर हल्ला चढला. त्या बँकेचा मॅनेजर बेरेस फोर्ड, त्याची पत्नी नि त्याची पाच मुले यांना ठार मारण्यात आल्यावर त्या इमारतीचाही नाश केला. नंतर दिल्ली गॅझेटच्या छापखान्याकडे लोक वळले. मीरतची बातमी छापण्यासाठी तेथील कंपोझिटर खिळे जुळवीत होते तोच दाराशी 'दीन दीन' म्हणून गर्जना उठली नि क्षणार्धात त्या छापखान्यात जितका ख्रिश्चन होता तितका चरचर चिरला गेला! तेथील खिळे उपटून टाकण्यात आले, तेथील यंत्रे फोडण्यात आली नि जे जे फिरंग्यांच्या स्पर्शाने अपवित्र झालेले दिसले त्याचा त्याचा धुव्वा उडवून देऊन हा क्रांतीचा भयंकर लोंढा पुढे चालला! परंतु अजून ते चर्च उभे रहावे नि आपल्या या धर्मयुद्धाकडे

[2] Charles Ball, Vol. I, page 74.

[3] Metcalfe

पहात त्याने बसावे हे अगदीच अनुचित आहे! ह्या चर्चमधून हिंदुस्थानचे दास्य कायम राखण्यासाठी देवाकडे प्रार्थना केलेल्या आहेत. हिंदुस्थानात तुमचे राज्य असणे म्हणजे अत्यंत भयंकर पाप होय असे आपल्या अनुयायांस एक दिवस तरी या चर्चने सांगितले आहे काय? उलट असल्या पापाच्या अधिकाऱ्यांचे ऐहिक नि परलौकिक संरक्षण करण्यासाठी ह्या पक्षपाती चर्चने आपल्या पंखांचा ह्या जुलमी लोकांना आश्रय दिलेला आहे. अशी ही हिंस्त्रतेची गुहा आपण आपल्या देशात बांधू दिली त्याचे प्रायश्चित गाईच्या नि डुकराच्या रक्तातील काडतुसांचे रुपाने आपणांस मिळालेलेच आहे! अजून तरी सावध व्हा नि त्या चर्चचा समाचार घेण्यास आधी तिकडे चला! पहाता काय? फोडा ते क्रॉस - भिंतीच्या अंगावरील सर्व कातडी सोलून काढा, त्या व्यासपीठाचे पीठ करा नि बोला 'दीन'! रोज चर्चमध्ये येताना ही घंटा वाजत असते. आज आता आपण जाताना तिचा घणघणाट केला पाहिजे! वाज, घंटे आज! आज तू इतकी वाजत आहेस पण कोणी गोरा तुजकडे का बरे येत नाही? तुला ह्या काळ्या हातांचा स्पर्श आवडतो का? हातांचा स्पर्श आवडत नसेल तर पड खाली. ते आमचे बंधु तुला पायांचा स्पर्श करण्यासाठी बोलावीत आहेत! त्या सर्व घंटा तोडून एकदम खाली पडताच त्यांच्या टोलेजंग आवाजाबरोबर ते शिपाई बिकट हास्य करून परस्परांस म्हणू लागले, 'कैसा तमाशा है! क्या मजा है! '

परंतु इकडे दुसऱ्या बाजूला ह्याहूनही भयंकर तमाशा चाललेला होता. राजवाड्याचे बाजूला इंग्रजांच्या लष्करासाठी तयार ठेवलेला एक जंगी दारूखाना होता. ह्या दारूखान्यात लढाईत अत्यंत उपयोगी असलेले सर्व सामान खच्चून भरलेले होते. त्यात कमीत कमी ९ लक्ष काडतुसे, आठदहा हजार बंदुका, तोफा नि सीजट्रेन भरलेल्या होत्या. हा दारूखाना आपल्या ताब्यात घ्यावा असा बंडवाल्यांचा कृतनिश्चय झाला. परंतु हे काम बिलकूल सोपे नव्हते. त्या दारूखान्यात असलेले इंग्लिश लोक मनात आणतील तर तेथे लढण्यास जाणाऱ्या सर्वांचा सप्पा उडविण्यास त्यांना एक क्षणही लागणार नाही. कारण त्या दारूखान्यास उडवून देण्यासाठी एक काडी पेटवून फेकली की झाले! अशा ह्या कामास हात घालणे म्हणजे फारच धोक्याचे होते. तथापि तो दारूखाना ताब्यात घेतल्याशिवाय क्रांतीचे जीवित एक क्षणभरही सुरक्षित नसल्याने ते काम पार पाडण्यास हजारो शिपाई तयार झाले. त्यांनी त्या दारूखान्याच्या इंग्रजी अधिकाऱ्यास शरण येण्याविषयी बादशहाचे नावाने निरोप धाडला. परंतु असल्या कागदांच्या चिठोऱ्यांना मान देऊन काही इंग्रजांनी राज्ये संपादन केलेली नव्हती! लेफ्टेनंट विलोबी ह्याने त्या चिठ्ठीला उत्तर देण्याचा देखील मान दिला नाही. हा अपमान पाहताच खवळून गेलेले हजारो शिपाई त्या दारूखान्याचे तटावर चढू लागले. दारूखान्याचे आत ९ इंग्लिश लोक नि काही हिंदी लोक होते. तटावर दिल्लीच्या बादशहांचे निशाण फडकलेले पाहताच हे हिंदी लोक भराभर आपल्या स्वदेशबंधूस येऊन मिळू लागले नि त्या तटाचे आतून ते ९ इंग्रज निराशेच्या धाडसाने लढू लागले. शिपायांच्या असह्य माऱ्यापुढे त्या मूठभर इंग्रजांना कितीवेळ धीर निघणार हे उघड उघड दिसतच होते. त्यांनी

वेळ येताच दारूखाना उडवून देण्याचा निश्चय करून ठेवलेलाच होता. कारण जरी दारूखाना आपण होऊन स्वाधीन करण्याचे त्यांनी कबूल केले असते तरी त्यांचे जीव शिपायांनी सुरक्षित ठेवले असते अशी त्यांना मुळीच खात्री नव्हती. इकडे शिपाईही दारूखाना उडणार नि आपल्या बाजूला प्रचंड हानी होणार हे जाणत असताही तुटून पडतच होते. इतक्यात दोन्ही पक्षांकडील लोक ज्या आवाजाची मार्गप्रतिक्षा करीत होते असा हजारो तोफा सुटल्यासारखा जंगी आवाज झाला नि त्या दारूखान्यातून आगीचा लोळ आकाशाकडे निघून गेला! त्या इंग्लिश वीरांनी तो दारूखाना शत्रूचे ताब्यात न देता स्वतःचे प्राणांची आशा सोडून आपल्या हाताने पेटवून दिला नि त्या एका बारासरशी बंडवाल्यांचे सुमारे २५ शिपाई नि आजूबाजूच्या रस्त्यावरील ३०० माणसे आकाशात उडून गेली!

पंरतु क्रांतिपक्षीयांनी ह्या दारूखान्याचे डोंबात जो जाणून बुजून आपला नाश करून घेतला होता तो काही उगीच नव्हे. कारण जे लोक ह्या दारूच्या भडक्यात बळी पडले, त्यांच्या आत्मयज्ञाने त्या राष्ट्रक्रांतीस अपूर्व सामर्थ्य आले. जोपर्यंत हा प्रचंड दारूखाना इंग्रजाचे ताब्यात होता तोपर्यंत मुख्य कॅन्टोन्मेंटमधले नेटिव्ह शिपाई आपल्या अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात होते. ते आपल्या स्वदेशबांधवावर चालून जात नव्हते, परंतु इंग्रजांविरुद्ध उठलेलेही नव्हेत. दुपारी ४ वाजण्याचे सुमारास सर्व दिल्ली शहर हलवून सोडणारा आवाज झालेला ऐकताच ते कॅन्टोन्मेंटमधले शिपाई एकदम एकत्र झाले नि 'मारो फिरंगीको' म्हणून गर्जना करीत इंग्रजांवर तुटून पडले. मेन गार्ड गॉर्डनला उडवून दिला. स्मिथ नि रेव्हले यांना ठार करण्यात आले, नि गोरा रंग दिसला की घे त्याचा प्राण असा धडाका उडाला. शतकानंतर जागृत झालेला राष्ट्रक्षोभ आपल्या उग्र जबड्याखाली पुरुष, बायका, मुले, घरे, दारे, दगड, विटा, घड्याळे, टेबले, खुर्च्या, रक्त, मास अस्थि -ज्याला ज्याला म्हणून फिरंगी स्पर्श झालेला होता त्या त्या सचेतन नि अचेतन वस्तूंना एक-सहा भरडीत चालला! दिल्लीचे बादशहा यांनी अत्यंत सक्तीचा हुकूम दिल्यावरून अखेर बरेच इंग्रज लोक कत्तली न करता राजवाड्यातील कैदेत पोचविण्यात आले. परंतु बादशहाच्या या कृत्याला लोकमत इतके विरुद्ध होते की चारपाच दिवस ओढाताण करता करता अखेर आपल्या ताब्यात असणाऱ्या त्या पन्नास फिरंग्यास लोकांचे हवाली करून देणे बादशहांना भाग पाडले! ता. १६ मे रोजी एका सार्वजनिक मैदानावर ते पन्नास फिरंगी लोक नेण्यात आले. तो देखावा पाहण्यास जमलेल्या हजारो नागरिकांनी त्यांच्या समक्ष फिरंगी राज्याची नि इंग्रजांच्या बेइमानीपणाची यथास्थित विटंबना केली नि मग शिपाई लोकांचा हुकूम सुटताच एका क्षणात त्या पन्नासांचे तुकडे उडविले. शिपायांच्या तरवारीचा वार चुकविण्यासाठी एखाद्या इंग्रज बाईने किंवा बोवाने हातापाया पडण्यास आरंभ केला की, 'मीरतच्या बेड्यांचा सूड! ' 'पारतंत्र्याचा सूड', 'दारूखान्याचा सूड' म्हणून कर्कश गर्जना उठल्या. ह्या सूडावर पाजळलेली तलवार ते नम्र झालेले भुरके डोके छाटून फेकून देई! ता. ११ मेला दिल्लीस इंग्रजांचे कत्तलीला आरंभ होऊन तिची

पूर्णाहूती ता. १६ मेला पडली! मध्यंतरी शेकडो इंग्रज लोक आपले जीव वाचविण्यासाठी दिल्लीहून पळून गेले. कोणी तोंडाला काळे रंग फासून नेटिव्हांची सोंगे घेतली, कोणी रानावनांतून लपत छपत जाताना उन्हाचे तापाने मरून गेले, कोणी कबिराची कवने पाठ करून नि संन्याशांची सोंगे घेऊन खेडेगावातून सुटून जाण्याचा प्रयत्न करीत असता ते सोंग फुटल्याने त्या त्या गावकऱ्यांकडून ठार मारले गेले. कोणी प्रवास करता करता थकून रस्त्यावर बसले असता शेजारच्या गावकऱ्यांनी 'फिरंगी' म्हणून छाटून टाकले नि कोणी एखादे दयाळू खेडेगाव सापडल्याने त्यांचे पाहुणचार घेत घेत मीरतच्या इंग्रजी छावणीत जाऊन सुखरूप पोचले.

ह्या दारूखान्याच्या स्फोटात बंडवाल्या शिपायांना मुबलक शस्त्रे मिळाली नि त्यामुळे प्रत्येकाच्या वाटणीला चार चार बंदुका मिळाल्या. इंग्रजांच्या राज्याबद्दल सर्वत्र इतका त्वेष माजलेला होता की, दिल्लीला जी कत्तल झाली तिची बातमी ऐकताच शेकडो खेडेगावांनी आपापल्या शिवारात फिरंग्यांचा पाय देखील पडू द्यावयाचा नाही असा कृतनिश्चय केला. परंतु या गावात किंवा खुद्द दिल्लीच्या प्रक्षोभसमयी एकाही इंग्रजी स्त्रीच्या पातिव्रत्यावर कोणीही घाला घातलेला नव्हता हे आता इंग्रजांचेच चौकशीवरून सिद्ध झालेले आहे. [4] दिल्लीची कत्तल झाल्यानंतर त्या प्रसंगाच्या 'प्रत्यक्ष पाहिलेल्या हकीकती' म्हणून कित्येक इंग्रजी धर्माधिकाऱ्यांनी जी भयंकर वर्णने केलेली आहेत त्याहून निंद्य, असत्य नि फसवेगिरीची विधाने करण्यास आजपर्यंत कोणीही धजलेला नसेल! दिल्लीचे रस्त्यातून इंग्रजी बायांना नागवे करून हिंडविले, प्रसिद्धपणे त्यांची अब्रू घेण्यात आली, त्यांचे स्तन कापण्यात आले, लहान पोरींवर जुलूम करण्यात आले, वगैरे अमानूष असत्ये ज्या लोकांचे 'धर्मोपदेशक' प्रसिद्ध करतात त्या इंग्रजी लोकांस सत्याची चाड जितक्यास तितकीच असली पाहिजे. [5] सत्तावनची राष्ट्रीय क्रांती हिंदुस्थानातील लोकांना गोऱ्या बायका मिळत नव्हत्या म्हणून काही झालेली नव्हती! किंबहुना गोऱ्या बाईचा पांढरा पाय पुन्हा आपल्या घरास लागू नये ह्यासाठी सत्तावन साली राष्ट्रक्षोभ उदभूत झालेला होता!!

अशा रीतीने मीरतच्या स्त्रियांच्या फुत्काराने उठलेल्या या भयंकर वादळाच्या सपाट्यात सापडून एका पांच दिवसांचे आत हिंदुस्थानात जवळजवळ शंभर वर्षे रुतून बसलेला गुलामगिरीचा विषवृक्ष उन्मळून पडला! ह्या पहिल्या पाच दिवसांत क्रांतिपक्षाच्या पुढाऱ्यांना जे हे अपूर्व यश मिळाले त्याचे मूळ कारण म्हटले म्हणजे इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून सुटण्याची उत्कट इच्छा ही सर्व जनतेत उत्पन्न झालेली होती. मीरतच्या बायकांपासून तो दिल्लीचे बादशहापर्यंत सर्वांचे

---

[4] "However much of cruelty and bloodshed there was, the tales, which gained currency, of dishonour to ladies were, so far as my observation and enquiries went, devoid of any satisfactory proof." Hon. Sir Wm Muir, K. C. S. I; Head of the Intelligence Dept.

[5] Charles Ball Vol. I, page 105.

अंतःकरणात स्वातंत्र्याची नि स्वधर्मरक्षणाची अनिवार्य इच्छा प्रादुर्भूत झाल्याने नि त्या इच्छेला गुप्तसंघटनेकडून आधीच व्यवस्थित स्वरूप मिळालेले असल्याने एका पाच दिवसांचे आत हिंदुस्थानच्या इतिहासप्रसिद्ध राजधानीत स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा झाली. ता. १६ मे रोजी दिल्लीमध्ये फिरंगी सत्तेचे एकही चिन्ह अवशेष राहिलेले नव्हेत. इंग्रजी वस्तूचा दिल्लीला इतका तिटकारा आलेला होता की कोणी इंग्लिश भाषेचा एखादा शब्द उच्चारला की त्याला बेदम चोप मिळे! इंग्रजांच्या निशाणाचे तुकडे रस्तोरस्ती तुडविले जात होते नि आपल्या आजपर्यंतच्या अपमानाचे डाग दास्याच्या उष्णोष्ण रक्ताने धुऊन स्वच्छ झाले ते स्वराज्याचे निशाण त्या प्रचंड क्रांतीचे मस्तकावर डुलू लागले होते! ही स्वातंत्र्याची उर्मी इतकी प्रबळ होती की, ह्या पहिल्या पाच दिवसात देशद्रोहीपणाचा दिल्लीला कोठेही विटाळ झाला नाही. पुरुष नि बायका, श्रीमंत नि गरीब, तरूण नि वृद्ध, शिपाई नि नागरिक, मौलवी नि पंडित, हिंदु नि मुसलमान सर्वजण स्वदेशाच्या निशाणाखाली आपआपली शस्त्रास्त्रे उपसून परक्यांच्या दास्यावर हल्ला चढवीत होते! अशी विलक्षण स्वदेशप्रीती नि स्वातंत्र्यप्रीती उचंबळलेली होती नि परसत्तेचा असा पक्का तिटकारा उत्पन्न झालेला होता म्हणूनच मीरतच्या बायकांचे वाणीतून दिल्लीचे सिंहासन प्रादुर्भूत झाले!

हे पाच दिवस हिंदुस्थानच्या इतिहासात सदोदित चिरस्मरणीय असोत! कारण महंमद गिजनीच्या स्वाऱ्यांपासून सुरू झालेले हिंदु नि मुसलमान यांचे प्रचंड युद्ध संपल्याची द्वाही ह्या पाच दिवसांनी फिरविली! हिंदु नि मुसलमान यांच्यातील परकेपणा जाऊन नि त्यांच्यातील जितजेतृत्वभाव नामशेष होऊन त्यांचे भावाभावांचे नाते ह्या दिवशी जगजाहीर झाले! मुसलमानांच्या पारतंत्र्यांतून श्रीशिवराज, प्रतापसिंह, छत्रसाल, प्रतापादित्य, गुरुगोविंदसिंग नि महादजी शिंदे यांनी मुक्त केलेल्या भारतमातेने "याउपर तुम्ही समसमान नि सहोदर आहात नि मी तुम्हा दोघांची जन्मदात्री आहे" हा दिव्य मंत्र ह्या दिवसात उच्चारला! हिंदुस्थान हा आपला स्वदेश आहे नि आपण सर्व सख्खे भाऊ आहोत अशी गर्जना करीत हिंदु नि मुसलमानांनी समसमानतेने नि एकमताने दिल्लीचे तक्तावर स्वराज्याचे उभयसंमत निशाण त्या दिवशी उभारले! ते हे पाच दिवस हिंदुस्थानच्या इतिहासात चिरस्मरणीय असोत!

ह्या पाच दिवसांत लोकशक्तीचा हिंदुस्थानात प्रथमोदय झाला! आपल्यावर कोणी राज्य करावे ह्या प्रश्नाचा निर्णय लावण्याचे काम लोकपक्षाचे आहे ह्या संवेदनेचा जन्म हिंदुस्थानात ह्या पाच दिवसात झाला! लोकपक्षाने फिरंग्यांचे दास्य झुगारून दिले नि लोकपक्षानेच स्वसंमत अशा पुरुषार्थाची राज्यसिंहासनावर योजना केली. लोकांना जो पसंत असेल त्याचेच राज्य स्वदेशावर असावे ही भावना, नि राजकारण हे लोकपदाचे कर्तव्य आहे ही चेतना हिंदुस्थानच्या शरीरात ह्या पाच दिवसांत उदय पावली. लोकपदाची ही जयंती हिंदुस्थानचे इतिहासात अविस्मरणीय असो !

www.savarkarsmarak.com

प्रकरण चौथे

मध्यान्तर नि पंजाब

दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी विद्युद्वेगाने पसरत असता तिच्या आकस्मिकतेने सर्व हिंदुस्थानभर स्वकीयांस नि परकीयांस क्षणभर स्तिमित करून सोडले. इंग्रजांना तर आपण ऐकतो आहोत त्याचा अर्थ काय हेही झटकन ग्रहण करता येईना. सर्व देशभर शांतता नांदत आहे अशा खात्रीने कलकत्यास लॉर्ड कॅनिंग घोरत पडले होते नि इकडे कमान्डर-इन-चीफ ॲन्सन सिमल्याच्या थंड हवेत जाण्यासाठी सजलेले होते. त्यांना प्रथमतः जेव्हा दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची एक तुटक तार आली तेव्हा त्या तारेचा अर्थही धड त्यांच्या ध्यानात येईना! ही बातमी ऐकून इंग्रजांची तारांबळ उडाली तितकीच विस्मयाने स्तिमित झालेल्या सर्व हिंदुस्थानी लोकांचीही उडालेली होती. कारण दिल्लीच्या या अकल्पनीय उठावणीने क्रांतिरचनेची सर्व घडी विस्कळीत झाल्यासारखे झालेले होते नि दिल्लीच्या बंडाचे दिवशी एकदम घाला पडल्याने घाबरून गेलेल्या इंग्रजांच्या हातून जे लष्करी प्रमाद घडले ते आता पुन्हा घडण्याचा संभव नव्हता. ह्या आकस्मिक धक्क्याने सावध झालेल्या इंग्रज लोकांना भावी संकटाची सूचना मिळाल्याने त्या संकटाचे परिहरण करण्याची संधी सापडली. अकल्पित घाला पडल्याने दिल्लीचे सिंहासन जसे एक दोन दिवसात त्यांच्या हातून हिसकून घेता आले, तसेच ता. ३१ मेला पूर्वसंकेताप्रमाणे एक समयावच्छेदेकरून जर सार्वत्रिक स्फोट झाला असता तर सर्व हिंदुस्थानचे सिंहासन पहिल्या धडकीसरशी हाती घेता आले असते. परंतु तो बेत ह्या मीरतच्या उठावणीने जरी फसला होता, तथापि दिल्ली ताब्यात आल्याने बंडाला राज्यक्रांतीचे स्वरुप मिळून सर्व हिंदुस्थानभर या अतर्क्य वार्तेने एक विलक्षण चेतना उत्पन्न झालेली होती. आता या चेतनेचा फायदा घेऊन एकदम उठावे की पूर्व संकेताप्रमाणे ३१ मेपर्यंत वाट पाहावी? दिल्लीच्या उठावणीची वार्ता ऐकून इतरत्र काय बेत चाललेला आहे? दिल्लीच्या घाईमुळे जसा हा घोटाळा झाला तसाच इतर ठिकाणांची संमति घेतल्याशिवाय आपणही उठावणी केली असता आणखी घोटाळा माजणार नाही कशावरून? अशा अनेक विचारांच्या अनिश्चिततेमुळे क्रांतिकारक पुढाऱ्यांना काय होते हे पहात ठिकठिकाणी थांबून बसणे भाग पडले. मंदपणासारखे क्रांतीला प्राणहरण करणारे दुसरे विष नाही. क्रांतीचा विस्तार जितका त्वरीत नि जितका आकस्मिक होईल तितका तिच्या जयाचा संभव जास्त वाटत असतो. ही विस्ताराची त्वरा शिथिल झाली म्हणजे शत्रूला संरक्षणाची संधी मिळते. जे आधी उठतात त्यांचा आपल्याबरोबर कोणी येत नाही हे पाहून उत्साह घटू लागतो नि जे मागून येणार त्यांच्या मार्गात मधल्या संधीचा फायदा घेणारा चाणाक्ष शत्रु अनेक विघ्ने रचून ठेवतो. म्हणून उठावणी नि प्रसार यांच्यामध्ये फार वेळ जाऊ देणे हे क्रांतियुद्धाला सदोदित अपायकारक होते. तथापि होता

होईल तितके एकदम उठावयांचे ठरलेले असतानाही मध्येच येऊन पडलेल्या पेचामुळे ठिकठिकाणच्या क्रांतिकारक पुढाऱ्यांना धड थांबताही येईना वा धड उठताही येईना!

क्रांतिकारक पक्षाच्या ह्या अपरिहार्य स्तब्धतेचा इंग्रजांना फारच फायदा झाला. इंग्लिशांचा पाय हिंदुस्थानला लागल्यापासून आजपर्यंत त्यांना अशी भयंकर वार्ता ऐकण्याचा प्रसंग कधीही आलेला नव्हता. ह्या मे महिन्यात बराकपूरपासून थेट आगऱ्यापर्यंत म्हणजे सुमारे सातशेपन्नास मैलात काय ती एक गोरी रेजिमेंट होती! असल्या स्थितीत क्रांतिकारक पक्षाच्या पूर्वसंकेताप्रमाणे जर हा सर्व प्रदेश एकदम उठला असता तर दहा इंग्लंडे एकत्र झाली असती तरी हिंदुस्थान ताब्यात ठेवता येते ना! ही गोरी रेजिमेंट दानापुरास ठेवलेली होती. तिकडे पंजाबमध्ये सरहद्दीवर बरेच गोरे सैन्य होते. परंतु ते तिकडेच ठेवणे भाग होते. अशा स्थितीत लॉर्ड कॅनिंगचा पहिला प्रयत्न म्हणजे गोरे सैन्य जमवेल तितके जमविणे हा होता. त्याच वेळेस इंग्रजांचे सुदैवाने इराणची लढाई संपली होती. तेव्हा त्या सैन्यास हिंदुस्थानात लवकर येण्याविषयी हुकूम सुटला. इराणची लढाई संपताच इंग्लिशांनी चीनशी कुरापत काढून तिकडे फौज चालविली होती. परंतु हिंदुस्थानात हे भयंकर वादळ सुटताच कॅनिंगने ते चीनवर जाणारे सर्व सैन्य मध्येच ठेवून घेण्याचा निश्चय केला. या दोन सैन्यांशिवाय रंगूनकडे असलेली गोरी रेजिमेंटही कलकत्यास ठेवून घेतली नि मद्रासच्या गव्हर्नरकडे पायदळाची ४३ वी नि मद्रास फ्युझिलियर ह्या गोऱ्या फौजा सज्ज राखावयास लिहिले.

हे गोरे सैन्य सर्व दिशांकडून शक्य तितक्या त्वरेने कलकत्याकडे लोटत असता कॅनिंगने शिपायांचे मनास पुन्हा एकदा ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तुमच्या जातिविषयक नि वर्णविषयक रीतीत हात घालून हिंदुस्थानातील धर्मास दुखविण्याचा आमचा मुळीच इरादा नाही. काडतुसे पाहिजे तर ज्या त्या शिपायांनी आपापल्या हाताने बनवावी. कंपनीचे मीठ ज्यांनी खाल्लेले आहे त्यांनीच तिच्यावर उठणे हे पाप आहे वगैरे बातांनी भरलेल्या एक जाहिरनामा काढून तो प्रत्येक प्रांतात, शहरात नि खेड्यात लावण्यात आला. परंतु असल्या जाहिरनाम्याकडे कोण बघतो? हिंदुस्थानात इंग्रजांना जाहिरनामे काढण्याचा हक्क असावा की नसावा हाच जिथे वाद पडला आहे तिथे नवीन जाहिरनामे काढणे म्हणजे तो वाद मिटविणे नसून त्याला चिरडीस नेणे होय. हिंदुस्थानाला आता हे जाहिरनामे वाचण्यास वेळ नाही. कारण दिल्लीकडे त्याच वेळी निघालेल्या दिव्य जाहिरनाम्याकडे सर्वांचे डोळे लागलेले आहेत! एकाच समयी दोन जाहिरनामे निघाले कलकत्यास गुलामगिरीचा नि दिल्लीस स्वातंत्र्याचा! हिंदुस्थानला त्या वेळी दिल्लीचा जाहिरनामा आवडला नि म्हणून कॅनिगने लेखणी मोडून टाकून कमान्डर-इन-चीफला दिल्लीवर अत्यंत त्वरेने तोफा लावण्याचा हुकूम सोडला!

कमान्डर-इन-चीफ ॲन्सन हा सिमल्यास असताना त्याला दिल्लीच्या उठावणीची तार मिळाली. ती वाचून पुढे काय करावे ह्या विचारात तो पडला असता कॅनिंगने त्याला दिल्ली ताबडतोब घेण्याचा हुकूम सोडला. बंडवाल्यांच्या बेताचे किंवा शक्तींचे इंग्लिशांना इतके विलक्षण अज्ञान होते की, दिल्ली एका आठवड्यात घेता येईल नि एकदा दिल्ली पडली तर त्या महिन्याचे शेवटी बंडाचा मोड होऊन जाईल अशी त्यांना अत्यंत खात्री वाटत होती. पंजाबचा मुख्य अधिकारी सर जॉन लॉरेन्स ह्यानेही दिल्ली हस्तगत करण्याविषयी ॲन्सनला निकडीचे निरोप धाडले. परंतु दिल्ली घेणे म्हणजे काय याची कॅनिंग नि लारेन्स ह्यांच्यापेक्षा थोडीशी जास्त बरोबर कल्पना त्या ॲन्सनला असल्याने योग्य साहित्य जमाविल्याशिवाय दिल्लीकडे वळावयाचे नाही असे त्याने धोरण धरले. सिमल्याची हवा सोडून देऊन अंबाल्यास मुख्य सैन्याचे ठाण्याकडे ॲन्सन आला न आला तोच तिकडे सिमल्यावर एक दिवस एकच गर्दी उडाली! गुरख्यांच्या नासिरी बटॅलियनने बंड केल्याचे कळताच सिमल्यावर असलेल्या इंग्लिशांचा सर्व धीर सुटला. त्यासाली सिमल्याला देखील इंग्लिशांना न सोसवेल इतका उष्मा सुरू होता! सिमल्याच्या हवेशीर बांधलेल्या बंगल्यातून नि वृक्षांच्या बागांतून आजपर्यंत घडलेल्या राजविलासाचे आता मात्र भयंकर भाडे द्यावे लागेल असा रंग दिसू लागला! गुरखा पलटण आली रे आली असा एकच गलका होऊन गोरी बायका नि मुले वाट सापडेल तिकडे पळत सुटली. या शर्यतीत इंग्लिश पुरुषांनी बायकांना अर्थातच हा हा म्हणता मागे टाकले नि तेही आपल्या सामानाची बोचकी पाठीशी बांधलेली असताना! इंग्रजी धैर्याचे हे प्रदर्शन दोन दिवस सारखे उघडे ठेवलेले असतानाही जेव्हा गुरखे लोक येईनात तेव्हा नाअलाजाने ते बंद करण्यात आले! याच सुमारास कलकत्यासही रोज असेच प्रसंग घडत असत. कलकत्याजवळ बराकपूरला असलेल्या नेटिव्ह रेजिमेंटने बंड केल्याची अफवा हरहमेश उठे नि इंग्लिशांच्या बायका, मुले नि पुरुष रस्त्यांतून पोर्टकडे धावत सुटताना दिसू लागत. कित्येकांनी इंग्लंडचे तिकिट काढून आणावे, कित्येकांनी आपली बोचकी अगदी बांधून पोर्टकडे पळण्यासाठी सज्ज ठेवावी नि कित्येकांनी ऑफिसातील कामे टाकून कोपऱ्याकोपऱ्यात दडत फिरावे! असा मीरतचा धाक बसलेला होता, असा दिल्लीचा धाक बसलेला होता- तरी अजून इंग्लिशांचे कानपूर झालेलेच नव्हते!

कमांडर-अन-चीफ ॲन्सन हा अंबाल्याला येताच त्याने दिल्लीला वेढा घालण्यासाठी सीजट्रेन तयार करण्यास आरंभ केला. हिंदुस्थानावर आजपर्यंत खरे संकट असे कधीही न आल्यामुळे इंग्रजांच्या शक्तीची झाकलेली मूठ सव्वा लाखाची वाटे. परंतु आता ती उघडण्याचा प्रसंग आल्याने तिच्या सव्वा लाखाची दिसून आलेली हलाखी केवळ शोचनीय होती. ॲन्सनला कोणच्याही प्रकारची जलदी करणे अशक्य होऊन गेले. इंग्रजांच्या काळ्या शिपायांना चल म्हटले की, चालविता येत असे. परंतु आता गोऱ्या शिपायांना तसे नुसते चल म्हणून कसे चालणार! त्यांच्या एकेकाचा दिमाख नि त्यांची आजपर्यंत वाढत आलेली मिजास आता एकदम कुठली

सुटायला! त्यातही पूर्वीप्रमाणे आता नोटिव्हांकडून प्रत्येक प्रकारचे साह्य मिळणे पूर्ण अशक्य झालेले! गाड्या मिळेनात, मजूर मिळेनात, रसद मिळेना, जखमी लोकांना डोली मिळेना! ॲड्ज्यूटंट, क्वार्टर मास्तर, कमिसारी, मेडिकल चीफ जो तो आपापल्या खात्यातील सज्जतेच्याऐवजी नकारघंटेचा घणघणाट करू लागला. हिंदुस्थानातील लोकांच्या आश्रयाशिवाय इंग्रजी राजसत्ता कसे धुळीवरचे सारवण आहे! सत्तावन साली या हिंदुस्थानच्या भरडलेल्या धुळीत जरा चैत्यन्य येऊ पाहताच इंग्रजांना अंबाल्यापासून दिल्लीपर्यंत हलण्याची मारामार पडली. कारण "Natives of all classes stood aloof, waiting and watching the issue of events. From the capitalists to the coolie all shrunk alike from rendering assistance to those whose power might be swept away in a day." [1]आणि हिंदुस्थानातील 'नेटिव्ह' जर असेच स्तब्ध राहिले असते तर वरील लेखक म्हणतो, त्याप्रमाणे खरोखरच एका दिवसात इंग्रजांची सत्ता झुगारून देता आली असती. परंतु सत्तावन साली तो दिवस उजाडणारा नव्हता. सत्तावन साल ही त्या दिवसाच्या पहाटेची रात्र होती. ज्यांना ती भावी पहाट दिसू लागली ते झोपा टाकून उठले. परंतु ज्यांना ती तत्कालीन रात्रच दिसली ते आपले गुलामगिरीचे हिसकले गेलेले पांघरूण आणखी जवळ घेऊन स्वस्थ झोपी गेले. या झोपाळू लोकांत अगदी कुंभकर्णाचा मान पटकावणारे लोक म्हणजे पतियाळा, नाभा नि झिंद ही तीन संस्थाने होत! ह्या संस्थानांच्या हातात सत्तावनच्या क्रांतीचे तारण किंवा मारण होते. ही संस्थाने दिल्ली नि अंबाला ह्यांच्या दरम्यान असल्याने त्यांच्या आधाराशिवाय इंग्लिशांची पाठ बिलकूल सुरक्षित राहणारी नव्हती. ही संस्थाने इतर संस्थानांप्रमाणे जरी नुसती स्तब्ध राहिली असती तरीही क्रांतीला यश येण्याच्या बराच संभव होता. परंतु पतियाळा, झिंद नि नाभा ह्या तिघांनीही इंग्रजांपेक्षाही जास्त क्रूरतेने सत्तावनच्या राज्यक्रांतीवर घाव घालण्यास जेव्हा आरंभ केला तेव्हा पंजाब नि दिल्ली ह्या दोन भागांची ही साखळी एकदम तुटल्याने त्या क्रांतीच्या अवयवांतील संगती क्षणार्धात नष्ट झाली. या संस्थानांनी दिल्लीचे बादशहाकडून आलेल्या आमंत्रणाचा धिक्कार केला. त्या आमंत्रणासाठी आलेल्या स्वारांना ठार मारले, स्वतःचे खजिन्यातून इंग्रजांवर पैशाची सतत धार धरली, स्वतःचे सैन्य उभारून, ज्या प्रदेशातून इंग्रजी सैन्य जाणार होते तो प्रदेश संरक्षण केला, दिल्लीवर इंग्रजांबरोबर चालून गेले नि पंजाबातील क्रांतिकारक मंडळी जेव्हा दिल्लीच्या स्वदेशी निशाणाला तोलून धरण्यासाठी घरेदारे सोडून धावत आली तेव्हा त्यांचा अत्यंत क्रूर रीतीने या शीख संस्थानांनी- या गुरु गोविंदांचे चेल्यांनी छळ नि वध केला! [2]

[1] Kaye's Indian Mutiny vol. II

[2] या हकीकतीपेक्षा जास्त हृदयद्रावक हकीकत सत्तावनचे क्रांती युद्धात सापडणे मुष्कील आहे! ज्या प्रदेशातून इंग्रजांना संरक्षण मिळे त्याच प्रदेशात स्वधर्म नि स्वराज्य यांसाठी हातावर शिर घेणाऱ्या स्वकीयांना नुसता रस्ताही मिळू नये, इतकेच नव्हे तर त्यांच्यातील हजारो लोकांना शत्रूहूनही जास्त छळ करीत ठार मारले जावे! ह्या अमानुष पापाचे प्रायश्चित्त हिंदुस्थानचे इतिहासात कधी घडेल ते घडो! या छळाची हकीगत "Two Native Narratives of the Mutiny in Delhi" मध्ये पहावयास मिळेल.

पतियाळा, नाभा नि झिंद यांचे साह्य मिळण्याची खात्री होताच इंग्रजांना विलक्षण धीर आला. पतियाळाचे राजाने आपल्या भावाबरोबर ऊत्तम लष्कर नि तोफा देऊन त्याला ठाणेश्वरचा रस्ता रोखण्यास धाडून दिले नि झिंदचे राजाने पानपतचे ठाणे ताब्यात ठेवले. ही दोन अत्यंत महत्वाची ठाणी अशा रीतीने परस्पर रोखली गेल्याने अंबाल्यापासून दिल्लीपर्यंतचे रस्ते नि पंजाबचे अव्याहतचे दळणवळण ह्या दोन अत्यंत नाजूक गोष्टी संरक्षण केल्या गेल्या नि कमान्डर-इन-चीफने ता. 25 मेला अंबाला सोडून दिल्लीकडे येण्यासाठी स्वतः कूच केले. परंतु दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी ऐकल्यापासून त्या धक्क्याने ॲन्सन हा अगदी हताश झालेला होता. त्यातूनही सिमल्याच्या थंड हवेत आजपर्यंत त्याला कधीही कल्पना आलेली नव्हती, अशा हिंदुस्थानी उन्हाळ्यात आता त्याला एकसारखे तळपावे लागत होते. ह्या मानसिक नि शारीरिक चिंतेने कृश झालेला तो कमान्डर-इन-चीफ कर्नालपर्यंत येतो न येतो तोच ता. २७ मे रोजी कॉलऱ्याचे आजाराने मरण पावला! त्याच दिवशी त्याच्या नजीकचा अधिकारी बर्नार्ड ह्याने कमान्डर-इन-चीफच्या अधिकाराचा चार्ज घेतला.

अशा रीतीने जुन्या कमान्डर-इन-चीफला पुरून टाकून हे इंग्रजी सैन्य नव्या कमान्डरचे हाताखाली दिल्लीवर कूच करीत निघाले. त्या वेळेस त्या सैन्यांतील इंग्रजी शिपायांना इतका उत्साह होता की, आपण सकाळी लढाई देऊन संध्याकाळी दिल्ली शहरात शत्रूचे रक्त घटाघट पिऊ अशी बढाई ते उघड मारू लागले! हे सैन्य अंबाल्याहून दिल्लीवर येत असता गोऱ्या शिपायांच्या काळ्या अंतःकरणात किती हालाहल साठविलेले असते ते सर्व जगास दाखवित होते! मीरतच्या नेटिव्ह सैन्याचे काय? ते बोलून चालूनच ‘काफीर (Heathen)` होते. त्यांनी काडतुसांच्या बनावटीत हाडे चुरल्याच्या कंड्यावर विश्वास ठेवून मीरतला नि दिल्लीला निरपराध इंग्रजांच्या कत्तली केल्या हे नेटिव्हांच्या देशाच्या नि धर्माच्या ‘रानटीपणा‘चे द्योतक होय हे उघडच आहे! परंतु ह्या उघड्याखाली जे झाकलेले आहे त्याचे आविष्करण मात्र कधीही न होवो. कारण नाहीतर काफिरापेक्षा, ख्रिश्चन कंड्यांहून विश्वसनीय वार्ता नि रानटीपणाहून सुधारणा यांचाच परमेश्वर जास्त धिक्कार करू लागेल नि ती घाण धुऊन काढण्यासाठी त्याला रक्ताचे पाऊस पाडावे लागतील!

अंबाल्याहून दिल्लीकडे येताना हजारो खेडेगावात ज्यांच्या ज्यांच्यावर हात टाकता येईल ती ती हिंदी माणसे एकसहा धरण्यात येत नि लगेच एका अर्ध्या तासात कोर्ट मार्शलपुढे त्यांना रांगेत उभे करून, सरसकट फाशीच्या शिक्षा ठोठावून, नाना प्रकारचे छळ

करून ठार मारण्यात येई! मीरतला देखील नेटिव्हांनी इंग्रजांना ठार मारले होते! पण ते फार रानटीपणाने एका घावासरशी मारलेले होते. परंतु इंग्रजांनी ती चूक सुधारली हे फार चांगले केले! त्यांनी कोर्टमार्शलपुढे नुसत्या दृष्टिपाताबरोबर फाशीची सरसकट शिक्षा ठोठावलेल्या शेकडो लोकांचे, त्यांच्या फाशीचे खांब तिकडे उभारले जात असताच इकडे अनन्वित हाल करू लागावे, त्यांचे डोक्याचे केस तडातड तोडावे, त्यांच्या अंगाला बेयोनेटांच्या टोकांनी आरपार भोके पाडावी, नि नंतर या सर्व छळाला किंबहुना प्रत्यक्ष मरणालाही ज्यापुढे त्यांनी आनंदाने जवळ केले असते ते भयंकर पाप त्यांनी त्यांच्याकडून करवावे. गोऱ्या शिपायांनी त्या गरीब, सात्विक नि निरपराधी हिंदु लोकांचे तोंडात, ते फाशीवर चढण्यास तयार झालेले असताही, बळजबरीने गाईचे कच्चे मास चेचून चेचून भरावे! [3]

पण हो, ते कोर्ट मार्शल म्हणजे काय प्रकरण होते हे रानटी वाचकांस सांगावयाचे राहिलेच! खेडेगावातील निरपराधी लोकांना शेकड्यांनी धरून आणले म्हणजे त्यांचा ‘न्याय‘ करण्यात येई. ह्या न्यायाचे बाळकडू युरोपियन राष्ट्रांना पूर्वीपासूनच मिळालेले आहे. नेदर्लंडमध्ये राज्यक्रांती सुरू असतांना अल्व्हानेही असेच एक न्यायासन स्थापलेले होते. त्या न्यायासनावरील चौकशी इतकी लक्षपूर्वक चाले की, तेथील न्यायाधीश मध्येच झोपी जाई नि शिक्षेची वेळ येताच त्याला डवचळून जागे केले म्हणजे जितके कैदी पुढे दिसत तितक्यांकडे एक गंभीर नजर टाकून तो म्हणत असे ‘चढवा यांना फाशी’! ह्या नेदर्लंडच्या इतिहासात ग्रथित असलेल्या ‘यमासनाला‘ इंग्रजांनी बरेच सुधारून वाढविलेले होते, यात काही शंका नाही. कारण त्यांचे न्यायाधीश झोपी बिलकूल जात नसत. इतकेच नव्हे तर कोर्ट मार्शलवर नेमणूक होण्याचे आधी त्यांना अशी शपथ घ्यावी लागे की, आम्ही निरपराधी वा अपराधी हा भेद न मानता सर्वांना फाशीची शिक्षा देऊ! [4] अशी पवित्र शपथ घेऊन इंग्रजी माणसे निरपराधी नेटिव्हांना फाशीवर चढविण्यासाठी जिथे न्याय करतात त्या स्थलाला इंग्रजी भाषेत कोर्ट मार्शल असे म्हणतात!

---

[3] Histoty of the siege of Delhi

[4] Offcers as they went to sit on the court martial swore that they would hang their prisoners, guilty or innocent and, if any dared to lift up his voice against such indiscriminate vengeance, he was instantly silenced by the clamours of his angry comrades. Prisoners condemned to death after a hasty trial were mocked at and tortured by ignorant privates before their execution which educated officers looked on and approved.

www.savarkarsmarak.com

मीरतला नि दिल्लीला मारल्या गेलेल्या मूठभर इंग्रजी लोकांसाठी हजारो निरपराधी लोकांवर असा राक्षसी सूड उगवीत उगवीत कमान्डर बर्नार्ड हा दिल्लीजवळ जाण्याचे आधी मीरतच्या शिल्लक राहिलेल्या गोऱ्या फौजेला मिळण्याची संधी पहात होता. मीरतला इंग्रजांची पुष्कळ फौज होती हे मागे सांगितलेलेच आहे. ती फौज अंबाल्याहून निघालेल्या फौजेला मिळण्यासाठी खाली उतरत होती. परंतु ह्या दोन फौजांची भेट होण्याचे आधीच त्यांच्याशी दोन हात करण्यास बंडवाले दिल्लीहून पुढे आलेले होते. हिंदन नदीच्या काठी उभयतांची गाठ ता. ३० मे रोजी पडली. बंडवाल्याची उजवी बाजू तोफांनी सुरक्षित होती. तेव्हा त्या बाजूकडे तोंड देण्याचा प्रयत्न करण्यात इंग्रजांना यश येईना. उजवीकडे तोफांचे नि बेयोनेटांचे झुंज चांगलेच जुंपते आहे इतक्यात इंग्रजांच्या माऱ्यापुढे बिलकूल उभे न राहता बंडवाल्यांची डावी बाजू उधळू लागली. हे पाहताच त्यांच्या रांगांत घोटाळा झाला नि पाच तोफा शत्रूच्या हाती सोडून देऊन ते दिल्लीकडे परत फिरले. या पहिल्या लढाईत बंडवाल्यांनी केलेल्या पिछेहाटीचे अपयश पाहण्यास जगण्यापेक्षा अकराव्या रेजिमेंटमधल्या एका शूर शिपायाने तत्काल मरण पत्करले. इतरांकडून त्यांची कर्तव्ये होओत किंवा न होओत, परंतु आपण मरणाचे आधी जिण्याचे काहीतरी सार्थक करावे अशा उदात्त स्फूर्तीने त्या अकराव्या रेजिमेंटमधल्या शिपायाने इंग्रजांच्या हाती तोफ पडणार असे पाहताच जाणून बुजून तोफ नि दारूखान्यात बंदूक झाडली. त्या योगाने त्याचा जंगी भडका होऊन त्यात कॅप्टन अँड्र्यूज नि त्याचे सर्व साथीदार जळून खाक झाले नि कित्येक इंग्रज जखमी होऊन खाली पडले! स्वदेशभूमीला इतकी शत्रुशिरकमळे वाहिल्यावर तो देशवीर आपलेही शिरकमल तिच्या सेवेला अर्पण करता झाला! दिल्लीमध्ये दारूखाना उडविल्याबद्दल कॅप्टन विलोबीच्या स्तुतिस्तोत्रांत जसे इंग्रजी इतिहासकार रंगून जातात, तसेच केवळ राष्ट्रकार्यार्थ प्राण देणाऱ्या या शूर शिपायाच्या स्तुतिस्तोत्रात त्याच्या देशबंधूंनी रंगावयास नको काय? परंतु या शहीदाचे नावही इतिहासास माहीत नाही! या देशवीराबद्दल के म्हणतो, "It taught us that among the mutineers there were brave and desperate men, who were ready to court instant death for the sake of the national cause!" [5]

ह्या पहिल्या लढाईत इंग्लिशांचा इतका पूर्ण जय झाल्याने कलकत्यापर्यंत आता दिवसा दोन दिवसांत दिल्ली पडणार म्हणून पोस्टाने त्या बातमीची चौकशी होऊ लागली; परंतु खरा प्रकार किती निराळा होता! ह्या अभूतपूर्व, आकस्मिक नि विस्कळीत क्रांतियुद्धांचे अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहताच त्याचा धक्का सोसून त्याच्यावर आपला पगडा बसविण्याची खुबी नि हिंमतही जरी पहिल्या धडाक्यात उत्पन्न झालेली नव्हती, तरी आपल्या स्वदेशाला स्वतंत्र केल्याशिवाय आता जीवनात जीव आहे तोपर्यंत स्वस्थ बसावयाचे नाही ही इच्छा मात्र अत्यंत उत्कटतेने दिल्लीतील हजारो नागरिकांचे हृदयात उचंबळलेली होती; म्हणूनच ता. ३० चा पराजय

[5] Kaye's History of the Indian Mutiny, Vol. II, page 138.

सोसल्याबद्दल सारी रात्र नागरिकांनी धिक्कृत कलेले शिपाई पुन्हा ता. ३१ मेला बाहेर पडले. बंडवाल्यांच्या तोफांचा जबर मारा सुरू होताच इंग्रजांनीही आपला तोफखाना सुरू केला. बंडवाल्यांच्या तोफा आज चांगल्या शिस्तीने नि निकराने मारा करीत असल्यामुळे इंग्रजांकडे प्राणहानिही बरीच होऊ लागली. त्यातूनही ते मे महिन्यातील सूर्यकिरण इंग्रजांना फार असह्य होऊ लागले. इंग्रजांनी कालच्याप्रमाणे हल्ला चढविण्याचाही प्रयत्न केला. पण तो चांगला सफल होईना. अखेर संध्याकाळच्या वेळेला शेवटचा हल्ला करण्यासाठी इंग्रज निघाले. यापुढे त्यांना अटकाव करणे कठीण जाईलसे पाहताच बंडवाल्यांनी तोफांची एक भयंकर फैर झाडली नि त्या फैरीने इंग्लिशांची विस्कळीत झालेली आघाडी पुन्हा जमवाजमव करते तोच त्यांनी आपल्या तोफा सांभाळीत सांभाळीत रणांगण सोडून दिले. काही हरकत नाही; एका दिवसात काही थोडी सुधारणा झाली असे नाही! उद्या आणखी असा तिसरा एक पराजय जरी घेतला तरी देखील इंग्रजांची धुळघाण उडेल. कारण आता त्यांच्यात बंडवाल्यांशी लहान झटापट करण्याइतकेही सामर्थ्य उरलेले नाही! जूनची पहिली तारीख उजाडताच अशा विवंचनेत पडलेल्या इंग्रजी कँपचे मागून एक सैन्य चालून येत आहे असे दिसले. आपल्या पिछाडीवर चालून येणारे हे सैन्य काळ्या रंगाचे आहे असे पाहताच इंग्रजांची त्रेधा उडाली; ते कसेबसे संरक्षणासाठी तयार होतात न होताच तोच त्यांच्या ध्यानात आले की, ते सैन्य बंडवाल्यांचे नसून मेजर रीडच्या हाताखाली असलेले गुरखे लोक इंग्रजांचे वतीने लढण्याकरीता तिकडे येत होते! अंबाल्याहून खाली येणाऱ्या इंग्रजी फौजेला शिखांचे साह्य नि मीरतहून खाली येणाऱ्या फौजेला गुरख्याचे साह्य! अशा स्थितीत गरीब बिचारे दिल्लीचे बंडवाले काय करणार? ह्या दोन्ही इंग्रजी फौजा ता. ७ जूनला अखेर एकमेकीस मिळाल्या. याच सुमारास दिल्लीचे वेढ्यासाठी तयार करविलेली सीजट्रेनही नाभाच्या राजाचे मदतीने सुखरूप येऊन पोचली. ही सीजट्रेन अंबाल्याकडे पोचताच तिला ताब्यात घेऊन बंड करावयासाठी पाचव्या रेजिमेंटचे शिपाई हे गुरख्यांची शक्य तितकी विनवणी करीत होते. परंतु त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ती अत्यंत महत्वाची संधी साधून दिल्लीकडे सीजट्रेन सुद्धा निघून जाऊन स्वदेशसेवा करावयाचे गुरख्यांनी साफ नाकारले. अशा रीतीने ह्या सीजट्रेनसुद्धा इंग्रजांची एकत्र झालेली ती फौज दिल्ली नजीकच्या अल्लीपूर गावापर्यंत येऊन पोचली.

इंग्रजी फौज अल्लीपुरास पोचल्याचे कळताच बंडवाले पुन्हा दिल्लीचे बाहेर पडले नि त्यांची बुंदेलकी सराई नावाच्या ठिकाणाजवळ इंग्लिश फौजेशी गाठ पडली. या वेळेस इंग्लिशांची फौज कडेकोट साहित्य, उत्तम सेनापती, ताज्या दमाचे मुबलक सैन्य नि फायद्याची जागा इतक्या गोष्टींनी युक्त असून बंडवाल्यांचे बाजूला त्यांच्या सदिच्छेशिवाय दुसरे काहीही सामर्थ्य नव्हते. ज्यांनी रणांगणाचे जन्मातही तोंड पाहिले नाही असा एक राजपुत्र त्यांच्यावर सेनापतित्व गाजविणार! त्यांच्या संख्येत शिपायांपेक्षा बाजार-बुणग्यांचाच भरणा जास्त होता, नि त्यातही आपले स्वतःचेच देशबंधु शीख नि गुरखे हे फिरंग्यांचे बाजूस गेल्याने त्यांचे मन निरुत्साही झालेले

होते! अशा स्थितीत ही लढाई म्हणजे एक भला मोठा तमाशाच होईल अशी इंग्रजांना खात्री वाटत होती. परंतु इतक्याही विरुद्ध गोष्टींना भीक न घालणारी अशी स्वराज्याची एक विलक्षण चेतना त्या शिपायांचे मनात उत्पन्न झालेली असल्याने त्यांनी इंग्रजी सेनेशी टक्कर देण्यासाठी आपली इतकी कमाल केली की, इंग्लिशांना हा तमाशा नसून खरोखरीच जीव घेणारी किंवा देणारी लढाई आहे असे लवकरच दिसून आले. कारण दिल्लीच्या सैन्याच्या तोफा इतक्या निकराने मारा करू लागल्या की त्यापुढे इंग्रजांच्या तोफखान्यांचे काही चालेल असे मुळीच दिसेना. इंग्रजी तोफखान्यावरील गोलंदाज नि अधिकारी हे पटापट मरून पडू लागले. तो तो बंडवाल्यांच्या तोफखान्याचा जोर जास्त जास्तच होत चालला. हे पाहताच इंग्रजांनी आपल्या पायदळास तोफांवर चालून जाण्याचा निकराचा हुकूम सोडला. हा इंग्रजी पायदळाचा हल्ला हा हा म्हणता बंडवाल्यांचे तोफखान्यापाशी येऊन भिडला, तरी त्या दिवशी बंडवाले तोफा सोडून एक तसूभरही इकडे तिकडे हलेनात. स्वराज्यासाठी नि स्वदेशासाठी लढणाऱ्या वीरांना शोभेल अशाच अढळ रीतीने त्यांनी इंग्रजी बेयोनेटा आपल्या छातीत घुसेतोपर्यंत आपले ठाणे सोडले नाही! परंतु असल्या शूर मर्दांना आपल्या कृतीने उत्तेजन देणारा तर राहोच, परंतु त्यांच्याबरोबर शेवटपर्यंत नुसता उभा राहिल असा देखील सेनापती त्यांना मिळालेला नव्हता. कारण इंग्रजांच्या बेयोनेटांनी भोसकले तरी आपले ठाण सोडून मागे एक पायही न घेणारे वीर इकडे स्वदेशार्थ नि स्वधर्मार्थ मरत असता त्यांचा कमान्डर-इन-चीफ तोफेची पहिली फैर झडताच धूम ठोकीत दिल्लीला पळून गेलेला होता. इतक्यात त्या दुर्दैवी सैन्याच्या डाव्या बाजूवर इंग्रजांचे घोडेस्वार तुटून पडले नि त्यांच्या पिछाडीवर होप ग्रँट हा घोड्यावरील तोफखाना घेऊन मार देऊ लागला. अशा रीतीने स्वकीयांकडून नि परकीयांकडून अनाथ केलेले ते सैन्य दिवसभर लढलेल्या लढाईचे काही एक श्रेय न मिळता फुटून जाऊन दिल्लीमध्ये घुसू लागले. जनरल बर्नार्डने ह्या मिळालेल्या जयाचा शक्य तितका फायदा करून घेण्यासाठी त्याच्या फौजेला तसेच पुढे रेटीत जाण्याचा हुकूम सोडला नि ते इंग्रजी सैन्य त्या दिवशी संध्याकाळचे आत दिल्लीच्या तटाला येऊन भिडले. या दिवशीच्या लढाईत बंडवाल्यांचा शहराबाहेरील सर्व ताबा नष्ट झाला नि इंग्रजांना दिल्लीवर मोर्चा लावण्यास अत्यंत उत्तम अशी जागा पटकावता आली. या दिवशीचे लढाईत इंग्रजांच्या बाजूला सीमूरच्या गुरखा पलटणीने अतिशय पराक्रम केला म्हणून त्यांना इंग्रजी इतिहासकार फार शाबासकी देत असतात. हे येथे सांगणे अवश्यच आहे! स्वदेशस्वातंत्र्याचे मानेवर सुरी चालविण्याचे कामात अत्यंत औत्सुक्य नि अद्‌वितीय शौर्य दाखविल्याबद्दल त्या गुरख्यांची नावे सदासर्वदा शापित झालेली आहेत, यात तिळमात्र संदेह नाही.

ह्या देशद्रोही गुरख्यांच्या साह्याने इंग्रजांनी बुंदेल की सराईची लढाई जिंकली खरी; परंतु त्या जयाने त्यांच्या मनोराज्याची धुळधाण करून टाकली. कारण दिल्लीच्या बाहेर दुपारी लढाई देऊन त्या दिवशीची रात्र दिल्लीचे वाड्यात रिपुरक्ताचे प्राशन करण्यात घालवू म्हणून जी इंग्रजी

सोजिरांची आशा होती ती या लढाईने ठार मारून टाकली. दिल्लीस केवळ बाजारबुणगेच भरलेले नसून स्वराज्याच्या नि स्वधर्माच्या रक्षणार्थ म्यानातून बाहेर काढलेल्या तरवारीही तत्त्वनिष्ठेच्या निर्धाराने त्या तटावर मधून मधून झळकत होत्या हे अप्रिय सत्य इंग्रजांच्या नजरेस या लढाईने आणून दिले! या लढाईत इंग्लिशांकडचे एकशेचौतीस लोक जखमी झाले नि चार ऑफिसर नि सत्तेचाळीस लोक मारले गेले. परंतु या सर्व मृत्युंपेक्षा इंग्रजांच्या लष्करात दुःख नि औदासिन्य पसरविणारी गोष्ट घडली म्हणजे त्या लष्करातील अडज्यूटंट जनरल कर्नल चेस्टर याचा लढाईच्या गर्दीत झालेला मृत्यु ही होय. बंडवाल्यांकडील नुकसान देताना इंग्रजी इतिहासकार कादंबरीकारांवरही कशी ताण करतात हे यापुढेही दिसून येईलच. परंतु ह्या पहिल्या महत्वाच्या लढाईतील गडबडीतही इतके सांगणे जरूर आहे की, ह्या दिवशी इंग्रजांच्या हाती पडलेल्या बंडवाल्यांच्या तोफांची संख्या एकजण देतो १३ नि दुसरा म्हणतो बरोबर सव्वीस! आणि हे दोघेही तिथे हजर असलेले सरकारी अधिकारी आहेत हे विशेष!

अशा रीतीने ता. ८ जूनच्या दिवशी संध्याकाळी इंग्रजी सैन्याने दिल्लीचे तटाजवळ येऊन ठाण मांडले. अंबाल्याहून नि मीरतहून दिल्लीकडे इंग्रजी सैन्य अबाधित रीतीने आणण्याचे कार्य हे पंजाबच्या हालचालीवर सर्वस्वी अवलंबून असल्याने त्या महत्वाच्या प्रांतात मीरतच्या उठावणीचे काय परिणाम झाले, तेथील स्वदेशीय लोकांनी काय हालचाली केल्या नि त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी इंग्रजांनी योजलेल्या उपायांना कितपत यश आले ह्यांचे निरीक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शीख लोकांचे साम्राज्य बुडवून टाकून पंजाब प्रांताला ब्रिटिशांचे ताब्यात पूर्णपणे आणल्याबरोबर डलहौसीने त्या लोकांतील लष्करी बाणा नि स्वातंत्र्यप्रेम ह्या दोन सदगुणांचा नायनाट करील असे तेथील राज्यव्यवस्थेचे धोरण ठेवले. सर हेन्ही लॉरेन्स नि सर जॉन लॉरेन्स ह्या दोघा अत्यंत प्रमुख मुत्सद्यांचे हाती ह्या नवीन मिळविलेल्या प्रांताची राज्यव्यवस्था येताच त्यांनी पंजाबातील लोकांस पूर्ण निःशस्त्र करून टाकले, त्यांच्यातील बहुतेक शीख शिपायांना आपल्या लष्करात मिळवून घेतले, उत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक इंग्रजी सैन्य वर आणून त्याचे पंजाबभर तळ पाडून ठेवले नि सर्व लोकांना शेतीकडे लक्ष देऊन त्यावर आपली उपजिवीका करण्याचे व्यसन लागावे अशा रीतीने सर्व सूत्रे चालविण्यात येऊ लागली. लोक शेतकरी झाले म्हणजे त्यांचे लष्करी गुण सुटत जातात, ते शांततेचे फार भुकेले होतात. त्यांच्या शेतकीला अडथळा करणाऱ्या राज्यक्रांतीच्या लाटांना त्यांचे सहसा अनुमत मिळत नाही. अशा खोल राजनितीने प्रेरित झालेल्या इंग्रजी धोरणांचा पंजाबच्या लोकांवर लवकरच पगडा बसला नि रणजितसिंगांचे साम्राज्य नि स्वातंत्र्य नष्ट होऊन पुरती दहा वर्षे लोटतात न लोटतात तो पंजाबमध्ये तरवारीऐवजी जो तो नांगर धरू लागला नि ज्यांनी नांगर स्वतः धरला नाही अशा शीख शिपायांनी इंग्रजी लष्करात शिरून इंग्रजाकडून तो (नांगर) आपल्या मातृभूमीवर फिरविला! अशा स्थितीत पंजाबमध्ये वास्तविक पाहता काही एक गडबड उडणार नाही अशी त्या प्रांताचा

मुख्य अधिकारी सन जॉन लॉरेन्स याची खात्री होती. मे महिन्याला आरंभ होईतोपर्यंत इतर इंग्रजी मुत्सद्द्यांप्रमाणेच सर जॉन लॉरेन्सलाही भावी अरिष्टांची काही कल्पना नसल्याने तो उन्हाळ्यानिमित्त लाहोर सोडून मारी हिल्सच्या गार हवेत जाण्यास निघाला, तोच ता. १० मेला मीरत उठल्याची नि ता. ११ ला दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची विद्युत्वार्ता पंजाबवर येऊन आदळली. हे ऐकताच पंजाबच्या त्या चाणाक्ष चीफ कमिशनरचे ध्यानात त्या बातमीचे भयंकर स्वरूप पूर्णपणे आले नि ह्या इंग्रजी साम्राज्याला उन्मळून टाकणाऱ्या आघातांशी झुंज देण्यासाठी रावळपिंडीला त्याने आपला तळ कायम केला.

ह्या वेळेस पंजाबमधील सैन्याचा बहुतेक भाग मियानमीर येथे होता. मियानमीरची छावणी लाहोरपासून अगदी जवळ असल्याने लाहोरचे किल्ल्यावर त्याच शिपायांतून निवडलले शिपाई संरक्षणार्थ ठेवलेले होते. ह्या छावणीत एतद्देशीय शिपाई हे युरोपियन सोजिरांपेक्षा चौपटीने अधिक असता त्यांच्याविषयी इंग्रजी अधिकाऱ्यांना मीरतची बातमी येईतोपर्यंत महत्वाचा संशय बिलकुल आलेला नव्हता नि म्हणून ते बंडवाल्यांशी सामील आहेत किंवा कसे हे त्यास एकदम ठरविणे फार जड जाऊ लागले. त्या वेळेस लाहोरला रॉबर्ट माँटगामेरी हा मुख्य अधिकारी होता. हा माँटगामेरी नि जॉन लॉरेन्स हे दोघेही डलहौसीच्या तालमीत तयार झालेले असल्यामुळे प्रसंगावधानात नि अकस्मात पडलेल्या प्रसंगातून सुटण्यासाठी अत्यंत अवश्य असणाऱ्या हिंमतबाज धाडसीपणात तरबेज झालेले होते. तथापि पंजाबचे शिपाई लोकांत स्वातंत्र्याची राष्ट्रीय चेतना कितपत उत्पन्न झालेली आहे. याची बरोबर बातमी काढणे अवश्य होते. या कार्यावर एका ब्राह्मण डिटेक्टिव्हाची मियानमीरच्या शिपायांचे मन जाणण्यासाठी योजना करण्यातआली. त्या ब्राह्मणाने आपले देशद्रोहाचे काम उत्तम रीतीने सिद्धीस नेऊन माँटगॉमेरीला निवेदन केले की, "साह्यब, ते सर्व फिसादीने भरलेले आहेत- ते फिसादीत इतके बुडाले आहेत" असे म्हणून त्याने आपला हात आपल्या गळ्यास लावून दाखविला. ह्या ब्राह्मणाची ही बातमी ऐकून इंग्रजांच्या डोळ्यांवरील भ्रमपटल दूर झाले. बंडाची गुप्त तयारी फक्त उत्तर हिंदुस्थानातच झालेली नसून त्याची ज्वाला सर्व पंजाबभर योग्य संधीला उफाळण्यासाठी दबून बसलेली आहे हे त्यांच्या स्पष्ट नजरेस आले नि ही भयानक गुप्तता उघडकीस आणणाऱ्या त्या मीरतच्या उठावणीचे आभार मानीत मानीत माँटगॉमेरीने मियानमीरच्या नेटिव्ह सैन्यास ताबडतोब निःशस्त्र करण्याचा हुकूम सोडला. मे महिन्याच्या तेराव्या तारखेला सकाळच्या सुमारास मियानमीरला एक जनरल परेड बोलावण्यात आली. त्या सकाळच्या आदल्या दिवशी शिपायांना काहीच अगाऊ सूचना मिळू नये म्हणून सर्व इंग्रजी लोकांना एक जंगी बॉल देण्यात आला होता. या इंग्रजांच्या बाह्य ख्यालीखुशालीचे मर्म नेटिव्ह शिपायांचे ध्यानात येण्याचे आधीच त्यांना युरोपियन सोजिरांच्या, घोडेस्वारांच्या नि तोफखान्याच्या वेढ्यात अचानक रीतीने आणले गेले नि कपटनाटकाचा थांग नेटिव्ह शिपायांना लागण्याचे अशक्य असल्याने नेहमीप्रमाणे परेडीच्या हालचाली चालू असताच

एकदम तोफखान्याला बत्ती घेऊन सज्ज होण्याचा हुकूम झाला नि हा विचित्र हुकूम ऐकताच गोंधळू पाहणाऱ्या त्या रेजिमेंटसना हत्यारे खाली ठेवण्याची आज्ञा करण्यात आली! संतापाने गुरगुरणाऱ्या परंतु प्रदीप्त तोफखान्या-मुळे हताश झालेल्या त्या हजारो नेटिव्ह शिपायांनी आपापली हत्यारे खाली टाकली नि ते एक अक्षरही न उच्चारता परत आपल्या लाइनीकडे निघून गेले.

अत्यंत शूर नि ज्यांच्या पराक्रमानेच अफगाणिस्थानात इंग्रजांचा प्राण वाचविला होता त्या पंजाबी सैन्याला मियानमीरकडे निःशस्त्र करण्याचा हा विधी चाललेला असताच तेथील सैन्यापैकी एक तुकडी लाहोरचे किल्ल्यावर धाडण्यात आली. त्या तुकडीने लाहोरच्या किल्ल्यातील तोफखान्यावर असलेल्या इंग्रजी सोजिरांची मदत घेऊन तेथील नेटिव्ह शिपायांना निःशस्त्र करून किल्ल्यातून काढून दिले नि किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. त्या मेच्या तेराव्या तारखेला इंग्रजांच्या ज्या तडफीने हे धाडसाचे कृत्य पार पाडले त्या तडफेत जर का एक अणुरेणु शिथिलता झालेली असती तर त्या दिवसापासून एका पंधरवड्याचे आत सर्व पंजाब बंडाचे वणव्यात भडकू लागला असता. कारण पेशावर, अमृतसर, पिलहूर, जालंदर ह्या निरनिराळ्या ठिकाणी असलेल्या सर्व पलटणी मियानमीरचे शिपाई लाहोरच्या किल्ल्यावर कधी तुटून पडतात याची मार्गप्रतीक्षा उत्सुकतेने करीत होते. मियानमीरच्या शिपायांना निःशस्त्र करून फिरंग्यांनी लाहोरचा किल्ला ताब्यात घेतल्याची बातमी पसरताच पंजाबभर इंग्रजांचा वचक पुन्हा बसू लागला. [6]

परंतु लाहोरच्या किल्ल्यापेक्षाही अत्यंत महत्वाची जागा म्हटली म्हणजे अमृतसरचा गोविंदगड हा होय. अमृतसर शहर हे शीख लोकांचे काशीक्षेत्र असल्याने इथे कोणत्याही प्रकारची गडबड होताच ते सर्व लोक बिथरले जाण्याचा संभव असून नजीकच असलेल्या गोविंदगडावर शिपायांचा चांगलाच डोळा होता. मियानमीरचे निःशस्त्र झालेले शिपाई गोविदगड घेण्यासाठी अमृतसरकडे येत आहेत अशी अफवा उठल्याने तर इंग्रजांना फारच धास्ती पडली नि त्यांनी अमृतसरचे रक्षण करण्यासाठी शीख नि जाट शेतकऱ्यांना विनंती केली! या विनंतीला अर्थातच त्या राजनिष्ठ देशद्रोह्यांनी मान दिला नि अमृतसरचा किल्ला हा लाहोरचे किल्ल्याप्रमाणेच इंग्रजांनी पूर्ण ताब्यात घेतला. अशा रीतीने मेच्या १५ व्या तारखेपूर्वी लाहोर नि अमृतसर ही दोन शहरे तूर्त तरी बंडांच्या ज्वालांपासून सुरक्षित करण्यात आली.

---

[6] "Had the Punjab gone, we must have been ruined, long before reinforcements could have reached the upper province, the boones of all English men would have been bleaching in the sun. England could never have recovered the calamity and retrieved her power in the East." -Life of Lord Lawrence.

इतकी सुरक्षितता झाल्याबरोबर सर जॉन लॉरेन्स हा फक्त आपल्या ताब्यातील प्रदेशापुरतीच काळजी वाहत बसला नाही. त्याला दिल्लीची बातमी लागताच तो म्हणाला की आता हे बंड नसून ही राज्यक्रांती होणार आहे. तथापि त्याची अशी समजूत होती की, दिल्ली जर झटक्यात पडली तर मग इतरत्र कुठे उठावणी होणार नाही. या समजुतीने त्याने जनरल ॲन्सनला दिल्ली जून महिन्याच्या आधी घेण्याबद्दल नुसती पत्रांवर पत्रे लिहिली, इतकेच नव्हे, तर पंजाबमध्ये सर्वत्र शांतता राखण्याचे काम आपल्या अंगावर घेऊन दिल्लीवर चालून जाण्यासाठी नि अंबाल्याकडे सैन्याचा तोटा पडलेला होता तोही भरून काढण्यासाठी पंजाबातून लष्कर पाठविण्यास आरंभ केला. या मदतीपैकी पहिला हप्ता डॅलीचे हाताखाली धाडलेली गाईड कोर रेजिमेंट ही होय. जॉन लॉरेन्स याचा डॅलीच्या शौर्यावर फार विश्वास असे नि म्हणून दिल्लीवर चालून जाण्यासाठी त्याने त्याचीच निवड केली. डॅली हा आपली रेजिमेंट घेऊन मजल दरमजल दिल्लीकडे चालून गेला. बुंदेल की सराईच्या लढाईच्या दुसरे दिवशी तेथील इंग्लिशांच्या सैन्यास येऊन मिळाला. दिल्लीच्या वेढ्यात आता दोन नेटिव्ह रेजिमेंटस झालेल्या होत्या- एक गुरख्यांची रीडच्या हाताखाली असलेली नि दुसरी डॅलीचे हाताखालची ही पंजाबातून आलेली. या दोन्हीही रेजिमेंट्सवर इंग्रजांची फार मर्जी बसलेली होती नि ती अनाठायी होती असे कोण म्हणेल? त्या नेटिव्ह रेजिमेंट्सनी तसाच मर्जी बसण्यासारखा देशद्रोहीपणा केलेला होता!!

डॅलीची रेजिमेंट दिल्लीकडे चालली असताना सर जॉन लॉरेन्सने पंजाबच्या एकंदर परिस्थितीचे बारीक निरीक्षण केले होते. त्या मुलखात हिंदु, शीख नि मुसलमान यांचा परस्परांशी अखंड द्वेष सुरू होता. उत्तर हिंदुस्थानात हिंदु नि मुसलमान ह्या दोघांनाही स्वदेशाभिमानाचे चैतन्य जसे मिळालेले होते तसे पंजाबातील लोकांना त्या वेळेस मिळालेले नव्हते. वास्तविक पाहता त्यांचे स्वातंत्र्य जाऊन दहा वर्षेदेखील पुरी झाली नव्हती. इंग्लिशांच्या कंठनालावर १८४९ साली जे शीख शिपाई कुऱ्हाड घालीत होते तेच १८५७ साली त्यांच्या गळ्यास मिठ्या का मारू लागले, ह्या विलक्षण ऐतिहासिक कोड्याचा उलगडा त्यांचे स्वातंत्र्य जाते न जाते तोच सत्तावनची क्रांती आली, ह्याच गोष्टीत सापडणारा आहे. मुसलमानांच्या पारतंत्र्यांची ज्या शूर नि बाणेदार जातीला इतकी चिरड आलेली होती की, शंभर वर्षेपर्यंत अखंड झगडा करून शेवटी पंजाबचा पंजाब स्वतंत्र केल्याशिवाय त्यांनी तलवार खाली ठेवली नाही, त्या ‘खालसा’च्या प्रथित अनुयायांनी इंग्रजांच्या गुलामगिरीस भीक घातली असती असे मुळीच नाही. परंतु इंग्रजांचे राज्य म्हणजे गुलामगिरी आहे की नाही हेच त्या शिपाईगड्यांच्या डोक्यात पूर्णपणे येण्याइतका काल लोटण्याचे आधीच सत्तावन उजाडले. इंग्रजांचे राज्य हिंदुस्थानावर अशाच वेळेला आले की, ज्या वेळेस हिंदुस्थानात एक ऐतिहासिक जलप्रलय सुरू झालेला होता. अनेक शतकानंतर ठिकठिकाणी निरनिराळी साचलेली जलसरे आपापल्या विवक्षित बांधांना फोडून टाकून एका प्रचंड महानदीत विलीन होत होती. ही महानदी म्हणजे हिंदुस्थानची एकराष्ट्रवृत्ती होय! आज जगावर जी जी राष्ट्रे

एकीभूत नि संघटित झालेली आहेत त्या सर्वांना ते एकीभूत व्यक्तित्व येण्याच्या आधी नि येण्यासाठीच ह्या बेबंदशाहीच्या नि यादवीच्या मुशीत वितळावे लागले होते. इटलीतील यादवी, जर्मनीतील यादवी नि खुद्द इंग्लंडमधील रोमसाम्राज्योत्तर यादवी, त्यांच्यातील विविध प्रांतांचे नि विविध जातीचे निकराचे शत्रुत्व नि त्यांनी सूड उगविण्यासाठी परस्परांचे केलेले अनन्वित छळ यांकडे दृष्टी दिली म्हणजे हिंदुस्थानातील यादवी काहीच नव्हती असे वाटू लागते. परंतु या वरील देशांना या यादवीच्या भयंकर मुशीत गुलामगिरीच्या अत्यंत तीव्र उष्णतेने वितळावे लागले म्हणूनच आज त्यांचे संघटित, सुंदर नि सबळ एकव्यक्तित्व झालेले आहे हे कोणास नाकबूल करता येणार आहे? तशाच ऐतिहासिक उत्क्रांतीतून भारतभूमीचीही घटना चाललेली होती. गुलामगिरीचा चटका हिंदुस्थानी लोकांस पुरता बसल्याने ते संघटित होऊ लागले होते. परंतु पंजाबला तो इंग्रजी गुलामगिरीचा चटका पूर्ण रीतीने बसण्यास दहा वर्षे फार अपुरी पडली नि म्हणून विशेषतः शीख हे सत्तावनमध्ये उसळलेल्या राष्ट्रतेजाच्या लाटेत विलीन होऊ शकले नाहीत. [7]

पंजाबच्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या लक्षात हे सत्य आलेले होते नि म्हणून त्यांनी शीख नि जाट यांच्यामध्ये मुसलमानांचा द्वेष जास्त जास्त भडकवून देण्याचा क्रम सुरू केला. शीख लोकांमध्ये असलेल्या एका जुन्या भविष्याची त्यांना आठवण करून देण्यात आली. पूर्वी मोंगल बादशहांनी जिथे आपल्या गुरुला ठार मारले त्या दिल्लीवर 'खालसा साहेब' एकदा चालून जाऊन तिला धुळीस मिळविणार आहेत असा प्रत्येक शिखाला भविष्य संदेश करून देण्यात आलेला होता, त्या भविष्याची सांगता होण्याचा समय अखेर आला खरा! पण ह्या समयाला क्वचित फक्त 'खालसा साहेबच दिल्लीवर चालून गेले नि त्यांनी दिल्ली जिंकली तर मग ह्या भविष्याच्या सांगते पासून 'कंपनी साहेबास' तो फायदा काय? बहादुरशहाचे ऐवजी एखादा रणजितसिंग दिल्लीवर राज्य करू लागेल! हिंदुस्थानात रणजितसिंग नि बहादुरशहा हे दोघेही नसावेत एतदर्थ ज्यांचे सर्व प्रयत्न चाललेले होते त्यांना ह्या एकतर्फी भविष्यात थोडीशी सुधारणा करावीशी वाटली हे साहजिकच आहे! ह्या सुधारून वाढविलेल्या भविष्याच्या नव्या आवृत्तीत असे लिहिलेले होते की दिल्ली धुळीस तेव्हाच मिळणार की जेव्हा खालसासाहेब नि कंपनीसाहेब एक होतील तेव्हा! भविष्य पण भविष्य! एकच गोष्ट वाईट आहे, ती ही की आजची भविष्ये उद्या भूत व्हायचीच! पण निदान सध्यातरी त्यांचा होईल तितका फायदा करून घेणे शहाणपणाचे आहे! ह्या भविष्याशिवाय शीख लोकांना दिल्लीचा त्वेष आणखी चढविण्यासाठी खोटाच जाहिरनामा काढण्यात आला की, दिल्लीमध्ये बादशहाने पहिला हुकूम असा दिला आहे की सर्व शीख लोकांची

---

[7] सर जॉन लॉरेन्स आपल्या एका पत्रात लिहितो: "Had the Sikha Joined against us, nothing humanly speaking could have saved us. No man could have hoped. Much less foreseen, that these people would have, withstood the temptation to avenge their loss of national independence." -October 21st 1857.

एकसहा कत्तल केली जावी! अरेरे गरीब बिचारा बादशाह! तो याच वेळेला रोज दिल्लीचे रस्त्यातून स्वतः हिंडून प्रसिद्ध करीत होता की, हे युद्ध फक्त 'फिरंग्यां'विरुद्ध आहे, सबब स्वदेशी लोकांच्या केसालाही कोणी धक्का लावू नये!![8]

परंतु क्रांतिकारक पक्षाने आपली शिकस्त केली तरी शीख लोक हे इंग्रजांचेच बाजूला वळले. पंजाबमध्ये ज्या ठिकठिकाणी सैन्याच्या रेजिमेंटस होत्या त्या बहुतेक हिंदुस्थानी लोकांच्या होत्या. त्यामुळे त्या सर्वांनी इंग्लिशांचेविरुद्ध लढण्यासाठी कास कसलेली होती नि ते आपल्या ठरलेल्या सकेतसमयाची मार्गप्रतीक्षा करीत उभे होते. हे हिंदुस्थानी शिपाईच काय ते पंजाबात स्वातंत्र्योन्मुख झालेले होते असे बिलकूल नाही. तर लष्कराचे बाहेर असणारे सर्व धंद्यातील नागरिकही राज्यक्रांतीची बीजे अतस्ततः पेरीत बसलेले होते. मियानमीरच्या शिपायांना निःशस्त्र केल्यावर इंग्रजांना लवकरच कळून आले की आपण ज्या पर्वतावर स्वस्थ रीतीने निजलेले होतो त्यात कोण उत्क्षोभक द्रव्ये साचलेली आहेत! लाहोर नि अमृतसर येथील किल्ले जरी इंग्रजांनी सुरक्षित केले तरी फिरोजपूरला असलेला दारूगोळ्याचा साठा अजून असुरक्षितच होता. त्या दारूखान्याच्या लालचीने तेथील नेटिव्ह शिपाई बंड करण्यास तयार आहेत की नाही हे नक्की अजमाविण्यासाठी ता. १३ मेला एक परेड करण्यात आली. शिपायांनी परेडीवर वर्तन इतके बेमालून ठेवले की त्याच वेळेस त्यांच्या हृदयात पेटून राहिलेल्या त्वेषाग्नीची एक ठिणगीही बाहेर पडली नाही. तेव्हा त्यांना निःशस्त्र वगैरे करण्याच्या नादी न लागता फक्त त्या दोन रेजिमेंटस्ना निरनिराळे ठेवण्याचे ठरवून त्यापैकी एकीला शहराच्या बाजारातून चालविली. परंतु कोणत्या देवघेवीसाठी तो फिरोजपूर शहरचा बाजार भरलेला होता ह्याची इंग्रजांना काय दाद असणार! शिपाई लोक त्या बाजारातून चालत जात असता तेथील दुकानदारांनी नि गिऱ्हाअकांनी स्वराज्याचे वारे विकण्यास आरंभ केला नि बाजारातून बाहेर पडेतोपर्यंत शिपायांचे मनातील चलबिचल निघून जाऊन तिथे निश्चयाचे ठाण बसले! एका क्षणात हरहर महादेव उडाला, शिपायांच्या हल्ल्यापासून दारूखान्याचे संरक्षण करणे अवघड वाटताच तो उडवून देण्याशिवाय इंग्रजांना दुसरा इलाज नाहीसा झाला, नि दारूखान्याचा भडका पाहताच स्वराज्याचे निशाण ज्या तटावर स्वदेशवीरांना पाचारण करीत होते त्या दिल्लीचे तटाकडे शिपायांनी धाव घेतली! इकडे त्याच संधीस फिरोजपूर शहरही उठले नि युरोपियन लोकांचे बंगले, तंबू, खानावळी, प्रॉटिस्टंट चर्चे, कॅथॉलिक चर्चे, जाळून पोळून लुटून फस्त करीत, लोक युरोपियन कुठे आहेत याची विचारपूस करीत अतस्ततः हिंडू लागले. परंतु मीरतच्या तारांनी सावध झालेले सर्व युरोपियन पूर्वीच बराकीच्या बाजूस जाऊन सुरक्षित बसलेले होते. शिपायांच्या पाठलागासाठी जे इंग्रजी सैन्य

[8] Two Native Narratives Of The Mutiny, by Metcalfe.

धाडण्यात आले ते जो जो हाती लागेल त्याचा एकसारखा सप्पा उडवीत नि क्रौर्याबद्दल फुशारकी मारीत परत फिरले.

पंजाबमध्ये इंग्लिशांच्या सत्तेला जसा अंतर्गत असंतोषाचा धाक होता तसाच त्यांच्या सरहद्दीपलिकडे असणाऱ्या अफगाणी लोकांच्या लुटारूपणाचाही धाक होता. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाची गुप्त संघटना चाललेली असता लखनौच्या गुप्त मंडळाने काबूलच्या अमिरांचे सहाय्य मागण्याचा प्रयत्न केलेला होता. कारण १८५६ च्या ऑगस्टमध्ये मि. फारसिथच्या हाती एक पत्र लागले. त्यात हे स्पष्ट लिहिलेले होते की, "लखनौच्या मुसलमानांनी अमीर दोस्त महंमद याजकडे संधान बांधलेले आहे. अयोध्येचे राज्य खालसा झाले नि आता हैद्राबादेवर एकच कुऱ्हाड घातली की मुसलमानी सत्तेचे नाव देखील पुन्हा ऐकू येणार नाही. याला वेळीच काही तरी इलाज केला पाहिजे. जर करता लखनौच्या लोकांनी स्वराज्यासाठी उठावणी केली तर आपणाकडून- आमच्या दोस्ताकडून - कितपत मदत मिळण्याचा संभव आहे? लखनौच्या या प्रश्नाला त्या राजकारणपटु अमिराने अस्पष्ट उत्तर केले, 'काय होईल ते पाहून घेऊ. ' परंतु काबूलच्या अमिराशी इंग्रजांचा नुकताच तह झालेला असल्याने त्यांना अमिरापेक्षा पेशावरचे नजीक असणाऱ्या स्वतंत्र मुसलमान जमातीची फार भीती होती. मुसलमानी जमातीत कोणी इंग्रजांच्या बाजूला मिळू नये म्हणून उपदेश करण्यासाठी कित्येक मुल्ला फिरतीवर निघालेले होते. पेशावरला या वेळेस जे इंग्लिश अधिकारी होते ते सर्वच धीट, राजकारणपटु नि युद्धविशारद होते यात काही शंका नाही. निकलसन, एडवर्डस, चेंबरलेन वगैरे अधिकाऱ्यांच्या तडफेमुळे नि त्यांना जॉन लॉरेन्ससारख्या वरिष्ठाच्या मिळालेल्या मार्मिक साहाय्याने पेशावरच्या बाजूला फार चिकाटीने हे संकट टाळले गेले. त्यांनी ह्या बंड करू पाहणाऱ्या मुसलमान जमातींना मिळवून कसे घ्यावयाचे हे पहिल्या धडाक्यात ताडले नि पैशाची आशा लावताच ते सर्व पहाडी लोक भराभर इंग्रजांच्या सैन्यात नोकऱ्या धरू लागले. पहाडी लोकांना पैशाच्या बळाने विकत घेताच मग जॉन लारेन्सने पंजाबमध्ये जिकडे तिकडे धुमसत असलेल्या असंतोषाला ठिकच्या ठिकाणी दाबून टाकण्यासाठी एक फिरते सैन्य निर्माण केले. या सैन्यात अनुभवी, कसलेले ज्यांच्या इमानीपणावर इंग्रजांचा पूर्ण विश्वास होता असेच नेटिव्ह शिपाई नि इंग्रजी सोजीर घेण्यात येत. या सैन्याची रचना होते न होते तोच त्याला कामगिरी उत्पन्न झाली. कारण पेशावरकडे असलेल्या हिंदी शिपायांत मियानमीरच्या निःशस्त्रतेची बातमी ऐकताच भयंकर खळबळ उडालेली होती.

अशा या हिंदी सैन्यावर आपण होऊनच पहिला आघात करावा असा पेशावरचे धीट इंग्रजांनी बेत ठरवून ते त्या सर्व सैन्याला निःशस्त्र करण्यासाठी तयार झाले. परंतु त्या हिंदी सैन्यावरील इंग्रजी कमान्डर वगैरे अधिकाऱ्यांना आपल्या शिपायांचा होणारा हा अपमान ऐकून फारच वाईट वाटले. सत्तावनसाली जी एक विलक्षण गुप्तता चहूकडे ठेवण्यात आलेली होती

तिच्याच जाळ्यात सापडलेले हे इंग्रजी लष्करी अधिकारी आपल्या हाताखालील लोक फितूर आहेत हे बिलकूल खरे मानतात. तथापि कॉटन नि निकलसन ह्यांनी त्या नेटिव्ह शिपायांना ता. २१ मेला सकाळचे सुमारास युरोपियन सैन्याचा वेढा देऊन निःशस्त्र करण्याचा हुकूम सोडला. ह्या अकस्मात पडलेल्या घाल्यातून सुटका होणे अशक्य आहे असे पाहून सर्व शिपायांनी आपली हत्यारे खाली ठेवली नि ते अपमानांचे कृत्य पाहून संतापलेल्या त्यांच्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीही आपापली शस्त्रे नि बिल्ले फेकून देऊन ते इंग्रजी अधिकारी आपल्या शिपायांसह कंपनीचा धिक्कार करू लागले!

पेशावरच्या नेटिव्ह सैन्याला निःशस्त्र करून टाकल्यानंतर पंजाबसरकारला होतिमर्दान येथे ठेवलेल्या ५५ व्या नेटिव्ह रेजिमेंटकडे लक्ष देण्यास सवड सापडली. ही ५५ वी नेटिव्ह रेजिमेंट फितूर झालेली आहे अशाबद्दल सरकारची खात्री झालेली होती. परंतु त्या शिपायांवरचा मुख्य लष्करी अधिकारी कर्नल स्पॉटिसवुड ह्याला सरकारच्या ह्या संशयाबद्दल अत्यंत वाईट वाटले. आपले शिपाई सरकारशी कधीही बेईमानी करणार नाहीत असे तो जीव तोडतोडून सांगत असताही जेव्हा सरकारचा खुनशीपणा कमी होईना तेव्हा त्याचे अंतःकरण अतिशय व्यग्र झाले. ता. २४ मे रोजी शिपायांतील पुढारी लोकांनी या कर्नलच्या जवळ येऊन विचारले की, "इंग्रजी सैन्य पेशावराहून आमच्यावर चालून येत आहे ही बातमी खरी आहे का?" या प्रश्नास त्या कर्नलने उडवाउडवीचे उत्तर दिले नि शिपाई लोक समाधान न पावता निघून परत गेले. त्या ५५ व्या नेटिव्ह रेजिमेंटचा पेशावरच्या सैन्याप्रमाणे नायनाट करण्यासाठी इंग्रजी सैन्य खरोखरच चालून येत होते. तो दुष्ट प्रकार पहाण्यात बसण्यापेक्षा कर्नल स्पॉटिसवूड ह्याने आपल्या खोलीमध्ये जाऊन आत्महत्या करून घेतली. ही बातमी ५५ व्या रेजिमेंटला कळताच त्यांनी खजिन्यावर हल्ला केला नि आपआपली शस्त्रास्त्रे, निशाणे नि तो खजिना घेऊन ते सर्व शिपाई फिरंग्यांच्या गुलामगिरीला लाथ मारून पुढे चालले. परंतु होतिमर्दानपासून दिल्ली काही जवळ नव्हती. सर्व पंजाब युरोपियनांच्या सुसज्ज असलेल्या सैन्यासह मध्ये आडवा पडलेला होता नि मागे युरोपियन सैन्य पाठलागासाठी चवताळून आलेले होते. अशा स्थितीत यश येणे हे इतके दुरापास्त होते की, पेशावरच्या शिपायांसारखी शस्त्रे गुपचूप खाली ठेवून फिरंग्यांना शरण जावे की काय असा प्रश्नही त्यांचे कानात गुणगुणू लागला. परंतु इतःपर या फिरंगी दास्याच्या बेड्या पायात अडकविण्यापेक्षा मृत्युचे पाश गळ्यात अडकवू देणे त्या वीरांना पसंत झाले नि आपल्या मागे लागलेल्या इंग्रजी सैन्यास त्यांनी गर्जना करून कळविले की 'आता लढत लढतच मरू! ' नि या ५५ व्या रेजिमेंटने आपल्या स्वदेशस्वातंत्र्यासाठी खरोखरच लढत लढत समरभूमीवर प्राण ठेवले! या ५५ व्या रेजिमेंटची हकीगतही इतकी हृदयद्रावक आहे की तिच्या श्रवणाने 'अपि ग्रावा रोदत्यपिदलति वज्रस्य हृदयम्! ' त्यांच्या पाठलागासाठी निकल्सन हा इतका तलवारलेला होता की, तो त्या दिवशी २४ तासापर्यंत घोड्यावरून खाली म्हणून उतरला नाही! शेकडो लोक त्या पाठलागात

कापले गेले नि बाकीचे लढत लढत सरहद्दीचे बाहेर निघून गेले. परंतु तिथे त्यांना कोण आश्रय देणार? तेथील मुसलमानी जमातींनी त्यांचे स्वागत फारच भयंकर प्रकाराने करण्यात आरंभ केला. त्यांच्यातील हिंदु लोकांना एकएकटे गाठून बळाने मुसलमान करण्यात येऊ लागले. तेव्हा ते दुर्दैवी शिपाई आपल्या हिंदुत्वाचे संरक्षण करणारा काश्मीरचा हिंदु राजा समर्थ असेल अशा आशेने गुलाबसिंगाचे प्रदेशाकडे आश्रयार्थ, धर्मरक्षणार्थ नि देशसेवेप्रीत्यर्थ जाते झाले. वाटेने खडकाळ प्रदेशात अन्न नाही, वस्त्र नाही, विसावा नाही अशा हाल-अपेष्टांतून ते शेकडो हिंदु शिपाई आपल्या धर्माला आज जगत्त्रयात एकही त्राता नसावा या दुःखाने अश्रु ढाळीत ढाळीत काश्मीरकडे लोटत असता या अनाथांना कीडामुंगीप्रमाणे चिरडून टाकण्यासाठी इंग्रजांनी दर पावलाला त्यांच्या कत्तली करविल्या. परंतु तरीही आपल्या धर्माचा त्राता काश्मीरला आहेच आहे अशा उत्कटतेने ते हजारो शिपाई काश्मीरकडे चाललेच होते. धर्माचा त्राता! हाय हाय! काश्मीरच्या रजपूत कुलोत्पन्न गुलाबसिंगाने त्या अनाथ झालेल्या नि धर्मरक्षणासाठी मृत्युचे जबड्यातूनही उडी घेणाऱ्या हिंदु लोकांस ते काश्मीरकडे येत आहेत असे कळताच आपल्या राज्यात पाय टाकण्याला मज्जाव केला! इतकेच नव्हे, तर या हिंदुपैकी जो कोणी जिथे म्हणून सापडेल तिथे त्याचा सप्पा उडविण्याची सक्त ताकीद आपले लष्करास देऊन ते आपले सत्कृत्य इंग्रजांच्या दरबारी त्याने मोठ्या डौलाने कळविले! आता एकतर धर्मांतर करणे किंवा पुन्हा गुलामगिरीला शरण रिघणे किंवा मृत्युला जाऊन मिठी मारणे एवढेच पत्करणे त्यांना भाग होते, या तीनपैकी त्या हिदु शूरांनी तिसरे पत्करले! त्यांची इंग्रजांनी पावलो पावली निष्ठुरपणाने इतकी कत्तल चालविलेली होती की, मैदानावर कायमचे उभारून ठेवलेले वधस्तंभ निरपराधी हिंदु रक्ताने भिजून भिजून कुजू लागले! तरीही इंग्रजांना त्या रक्तापाताची किळस आली नाही. वधस्तंभ-कायमचे उभारलेले वधस्तंभ - रात्र-दिवस मारेकऱ्यांचे काम करून थकले तेव्हा मग तोफांची तोंडे मोकळी करण्यात आली नि ज्या ५५ व्या रेजिमेंटने वास्तविक पाहता इंग्रजाच्या रक्ताचा एक थेंबही पाडलेला नव्हता त्यांच्यातील एकूण एक मनुष्य तोफा लावून उडवून देण्यात आला. एक हजार हिंदु चुटकीसरशी गारद केला गेला!! परंतु त्या शेवटच्या क्षणीही त्या हिंदु वीरांनी आपले वीरत्व सोडले नाही. कारण फाशी पाहिजे की तोफ पाहिजे ह्या प्रश्नास ते अढळपणाने उत्तर देते झाले की, "कुत्र्यासारखे आम्ही फाशीवर मरणार नाही! आम्हाला तोफेच्या तोंडाने वीरासारखे मरण इष्ट आहे. [9]

अत्यंत रानटी मनुष्यालाही शरम वाटेल अशा क्रौर्याने वरील शूर लोकांची कत्तल केल्याबद्दल इंग्रजी इतिहासकार म्हणतात की, ही शिक्षा क्रूरतम होती यात शंका नाही. परंतु तत्कालीन क्रौर्य हीच सर्वकालीन भूतदया होय! भूतदयेसाठीच ते क्रौर्य करणे इष्ट होते! इंग्रजी इतिहासकारांनो, हे तुमचे स्वतःचेच वाक्य ध्यानात ठेवा बरे! Severity of the hour would be the

---

[9] Kaye.

humanity of all time. ह्या वाक्याचा अर्थ सध्या जसा तुमच्या ध्यानात आलेला आहे तसाच तो आणखी थोड्या वेळाने तुम्हाला आठवेल ना? सार्वत्रिक भूतदयेसाठी हे क्षणिक क्रौर्य तुम्ही करता आहा ते ठिकच आहे, पण तिकडे कानपूरला हिंदुंचा नानासाहेब बसलेला आहे याची आपली आठवण असू द्या!

आणखी एक गोष्ट इथे सांगितली पाहिजे की, बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलीची हकीकत देताना जे इंग्रजी इतिहासकार नाटकी वर्णनात कमाल करून सोडतात तेच ब्रिटिशांनी केलेल्या अक्षम्य, अनन्वित नि अमानुष अत्याचारांना जाणून बुजून छपवून टाकण्याचा प्रयत्न करू लागतात. वरील दुर्दैवी परंतु स्वाभीमानी रेजिमेंटची कत्तल चाललेली असताना त्यांचे मरणाच्या आधी इंग्रजांच्या राक्षसी द्वेषाने काय काय छळ केलेले असतील ते आता एका परमेश्वरालाच ठाऊक! कारण या भयंकर हकीगतींना इतिहासातून पुसून टाकण्यासाठी इंग्रजी इतिहासकारांनी तिचा मागमूसही आता उरू दिलेला नाही. खुद्द 'के' हा प्रमुख इंग्रजी लेखक म्हणतो की "जरी मजपुढे इंग्रजांनी केलेल्या भयंकर नि क्रूर जाचाचे वर्णन केलेली मुबलक पत्रे पडलेली आहेत तरी हा विषय पुन्हा जगापुढे नसावा म्हणून मी त्याबद्दल एक अक्षरही लिहीत नाही!" यांचे नाव इतिहासकार! ज्या लोकांनी दिल्लीचे वाटेवर असणाऱ्या गरीब नि निरपराध गावकऱ्यांचे तोंडात मरणाचे आधी गाईचे मांस कोंबले त्या लोकांनी या ५५ व्या रेजिमेंटच्या धर्मनिष्ठ शिपायांचे तोंडातही गाईचे मास कोंबून मग त्यांना तोफेच्या तोंडी दिले नसेल म्हणून कशावरून?

पेशावरच्या बाजूला हे अमानुष प्रकार चाललेले असताना इकडे जालंदरकडे बंडाची धुमसत असलेली ज्वाला उफाळू लागली होती. पंजाबमध्ये जॉन लॉरेन्सने नेटिव्ह शिपायांना एकसारखे निःशस्त्र करून सोडण्याचा सपाटा लावलेला होता नि त्याच सपाट्यात आता जालंदर नि पिलहूर हीही याचे आधीच सापडली असती. परंतु पिलहूरच्या नेटिव्ह शिपायांनी जे आत्मसंयमन नि घटनाचातुर्य दाखविले ते खरोखरच शिताफीचे आहे. पंजाबमध्ये सर्व नेटिव्ह शिपायांची एकदम उठण्याची जशी तयारी झालेली होती तशीच ती जालंदर दुआबमधील नेटिव्ह शिपायांचीही झालेली होती. दिल्ली घेताना त्या लढाईत जखमी होऊन पडलेल्या एका देशभक्त हवालदारानेच हे स्पष्ट सांगितले आहे नि सरकारी रिपोर्टात तेच मान्य केलेले आहे की, सर्व जालंदर दुआबभर एकदम उठावणी करण्याचा नक्की निश्चय झालेला होता. जालंदरच्या सैन्याने एक तुकडी होशियारपूरला धाडली नि तिथे ३३ व्या पायदळाने उठावणी करावी, हे न साधल्यास ३३ व्या पायदळाने तिथेच रहावे (नि त्याप्रमाणे ते राहिलेही). नंतर ते सर्वजण पिलहूरकडे येताच पिलहूरच्या ३ ऱ्या रेजिमेंटने उठावे नि मग सर्वांनी मिळून दिल्लीकडे चालू लागावे. इतरत्रही असेच बेत झालेले होते. 'परंतु त्यांच्या बजावणीची वेळ येण्याच्या आधीच सर्व बिंग फुटून इंग्रजांना सावध केले जाई. पिलहूरच्या रेजिमेंटने मात्र शेवटपर्यंत आश्चर्यकारक गुप्तता पाळली. दिल्लीला ज्या वेळेस सीजट्रेन नेण्यात

आली त्या वेळेस तिचे तुकडे उडविणे हे अगदी त्यांच्या हाती होते. परंतु त्या योगाने सर्व बेत ढासळू नये म्हणून ह्या रेजिमेंटने शेवटपर्यंत वरकरणी शांततेची कमाल केली! अखेर ता. ९ जूनला जालंदरकडे ठरलेली सूचना दिली गेली- क्वीन्स रेजिमेंटच्या कर्नलचे बंगल्यास आग लावली गेली. ही निशाणी होताच मध्यरात्रीचे अंमलात जालंदरचे शिपाई बंड करून उठले. वास्तविक तिथे युरोपियनांचे हातात तोफखाना नि इंग्रजी सैन्य होते परंतु शिपायांनी उठावणी इतक्या एकवाक्यतेने नि तडफेने झाली की, त्यांचे ते कर्कश रणध्वनि सुरू होताच इंग्रजांचे अवसान खचून गेले. इंग्रजी बायकापोरे, पुरुष आपापल्या जिवाचे रक्षणासाठी धुम पळ काढू लागले. परंतु जालंदरच्या शिपायांना फिरंग्यांच्या कत्तली करावयास आता वेळ नव्हता. तिकडे दिल्लीकडे स्वातंत्र्याच्या निशाणावर इंग्रजी तोफा रोखलेल्या असल्याने ज्याचे त्याचे अंतःकरण तिकडे ओढत होते. ॲडजूटंट बागशा हा उगीच मधे लुडबुडू लागला आहे असे पाहताच एक घोडेस्वार दौडत आला नि त्याने त्याला गोळी घालून ठार केला. परंतु जालंदरचे शिपाई 'आमच्या पूर्ण विश्वासाचे आहेत, तेव्हा त्यांना निःशस्त्र करू नका' म्हणून तेथील इंग्रजी लष्करी ऑफिसरांनी शेवटपर्यंत सरकारास कळविलेले होते नि त्यांच्या त्या शिपायांवर खरोखरच विश्वास होता. यासाठी शिपायांनीही त्यांची कत्तल बिलकूल उडू दिली नाही. इतकेच नव्हे तर जालंदर सोडतानाही त्यांनी त्यांच्या हातात असलेल्या ऑफिसरांना खुशाल जीवदान दिले. जालंदरच्या सैन्याने आपल्या बेताची किती गुप्तता ठेवली होती, त्या गुप्ततेने फसून ज्या व्यक्तीनी त्यांच्यावर विश्वास टाकला होता त्यांच्या त्या विश्वासाचे फळ म्हणून जीवदान देण्यात शिपायांनी कसे औदार्य दाखविले. [10] ह्या व्यक्तिविषयक संबंधांना राष्ट्रीय कार्यात बिलकूल आड न येऊ देता जरी स्वतःच्या

---

[10] इंग्रजांनी खोटेपणाने अेक गप्प अुडवून देअून तिला 'कलकत्त्याची अंधार कोठडी' असे नाव दिले आणि इंग्रजांनी आपल्या कुटील मेंदूतून काढलेल्या या अफाट शोधावर विश्वासून सारे जग सिराजअुद्दौल्याच्या स्मृतिला शिव्या शाप मोजीत आले आहे. खऱ्या अर्थाने अंधारकोठडी हे नाव ज्याला शोभेल अशा अैकून रक्त गोठविणाऱ्या इंग्रजांच्या अेका शूर कृत्याचा वृत्तांत, त्यात सामील असलेल्या अेका क्रूरकर्म्यानेच आपल्या तोंडाने सांगितलेला आहे तो असा: 'हत्यारे काढून घेतली जातील या सकारण भीतीने पळून जात असता, इंग्रजांनी ज्यांचेवर साशंक होअून गोळीबाराची फैर धरली होती, असे काही शिपाअी पंजाब मध्ये अजनाल्याजवळ अेका बेटात दडून राहिले होते. या सर्व २८२ शिपायांना पकडून कूपरने अजनाला येथे आणले. तेव्हा या लोकांचे काय करावयाचे हा प्रश्न त्याचेपुढे येअून पडला. जेथे त्यांची रीतसर चौकशी करावयाची होती तेथपर्यंत त्यांना पोचते करणे वाहनाभावी अशक्य होते. तरी परंतु या लोकांना जर अेकसहा देहान्ताची अेकच शिक्षा देअून टाकली असती तर इतर तुकड्यांना नि अुठावणी करणाऱ्या बंडवाल्यांनाही त्यामुळे दहशत बसून पुढे होणारा संभाव्य रक्तपात अनायासे टळला असता! म्हणून "आपण ही फार मोठी जोखीम आपल्या शिरावर घेत आहो" याची जाणीव जरी कूपरला होती, तरी त्याने त्या सर्वांना ठार करण्याचाच निर्णय केला. त्याप्रमाणे दुसरे दिवशी सकाळी, दहा-दहाने बाहेर काढून काही शिखांकडून त्यांचेवर गोळ्या झाडण्यात आल्या. अशा रीतीने २१६ लोकांची वाट लावली गेली. परंतु तरीही तहशीलच्या गढीत कोंडलेले 66 लोक अजून तसेच राहिले होते. प्रतिकाराची अपेक्षा असूनही कूपरने दारे अुघडण्यास आज्ञा दिली. परंतु कोठडीतून हालचालीचा ध्वनी काहीच येअी ना! आत पाहता ६६ पैकी ४५ लोकांची प्रेतेच भूमीवर पडलेली दिसली; याचे कारण जे कूपरला माहीत नव्हते ते हे की, या कोठडीची खिडक्यादारे इतकी बंद करून टाकलेली होती की या दुर्दैवी कैदी शिपायांना ही गढी म्हणजे दुसरी अंधारकोठडीच होअून गेली होती. राहिलेले २१ लोक बाकींच्या प्रमाणेच गोळ्या घालून ठार करण्यात आले. (ता. १/८/१८५७) कूपरने अंगीकारून पार पाडलेल्या या महत्त्वाच्या कामगिरीविषयी अज्ञानी भूतदयाप्रेरित सज्जनांनी खूपच आरडाओरडा करून त्याचा निषेध केला. परंतु कूपरच्या या आचरणामुळेच लाहोरच्या तुकड्यात असंतोषाचा प्रसार होण्याचे टळले असे ठासून सांगून रॉबर्ट माँटगामेरीने कूपरच निखालस बरोबर होता असे अट्टाहासाने प्रतिपादलेले आहे. -Holmes History of Indian Mutiny, page 393.

रेजिमेंटवर सरकार खूष होते तरी स्वदेशस्वातंत्र्याच्या रणांगणांचे शिंग वाजताच त्या उदात्ततर कर्तव्याला त्यांनी कसे आत्मर्पण केले हे वरील हकीकतीवरून स्पष्ट रितीने गोचर होत आहे.

त्या मध्यरात्री बंडाला आरंभ करण्याचे आधीच ती बातमी पिलहूरच्या देशवीरांना कळविण्यासाठी एक घोडेस्वार दौडत गेला होता. जालंदरहून हा स्वातंत्र्याचा दूत येताच पिलहूरच्या शिपायांनी उठावणी केली. आता फक्त जालंदरचे लोक पिलहूरला पोचण्याचा अवकाश होता! पण इंग्रजांच्या तोफखान्याला नि घोडेस्वारांना टाळून जालंदरने पिलहूर गाठणे हे काम काही सोपे नव्हते. परंतु इंग्रजांमध्ये इतका घोटाळा नि गोंधळ माजलेला होता नि बंडवाल्यांचा नकाशा इतका चोख होता की, अखेर जालंदरचे सर्व शिपाई आपली शिस्त बिलकूल मोडू न देता पिलहूरला येऊन पोचले. या आपल्या हजारो स्वदेशबंधूंना आपल्याकडे येतांना पाहून प्रेमाचे भरते आलेले पिलहूरचे शिपाई आपल्या लाइनीतून धावत जाऊन आलिंगन देते झाले नि ते अफाट सैन्य आता आपल्या स्वदेशी जमादार सुभेदारांच्या आज्ञेप्रमाणे दिल्लीकडे चालले. वाटेत एक नदी होती नि पलीकडे लुधियाना शहर ह्या देशवीरांच्या चरणधुळीची मार्गप्रतिक्षा करीत होते!

परंतु लुधियाना शहरी ह्या दिवशी सकाळीच इंग्रज अधिकाऱ्यांना जालंदर उठल्याची तार आलेली होती. पण ती मिळाली तोपर्यंत त्या शहरी असलेल्या शिपायांना ताब्यात ठेवण्याची सर्व आशा नष्ट झालेली होती. कारण ही सरकारी तार येण्याचे आधीच ह्या शिपायांना आपले बांधव जालंदर सोडून निघाले असल्याची बातमी मिळाली होती! लुधियाना येथे असलेल्या इंग्लिश अधिकाऱ्यांनी पिलहूरहून चालून येणाऱ्या सैन्याला त्या दोन शहरांमध्ये असलेल्या सतलज नदीवर अडविण्याचा निश्चय केला. त्या नदीला असलेला नावांचा पूल तोडून टाकून युरोपियन, शीख नि नाभाचे राजाने मदत धाडलेले लष्कर असे सर्वजण नदीच्या काठाचे संरक्षण करू लागले. बंडवाल्यांना ही पूल पाडण्याची बातमी मिळताच ते तेथून सुमारे चार मैलावर जाऊन रात्रीचे काळोखात नदी उतरू लागले. त्यांचे काही सैन्य होड्यांतून त्या नदीच्या पार झालेले होते, काही होत आहे नि काही पलिकडच्या तीरावरच अजून उभे आहे अशी संधी साधून इंग्लिशांनी नि शिखांनी त्यांच्यावर तोफखाना सुरू केला. ही वेळ रात्री सुमारे १० वाजताची असल्याने इंग्लिशांच्या सैन्याचा बंडवाल्यांस थांग लागेना. शिवाय त्यांच्या तोफा अजून नदी उतरून आलेल्या नव्हत्या. अशा कठीण प्रसंगात सापडलेल्या त्या बंडवाल्यांवर तोफखान्यासुद्धा इंग्रज नि शिख अचानक येऊन पडले होते. परंतु त्यांच्या हल्ल्याचा पहिला धडाका संपताच शिपायांनी एक तसूभरही न हटता फिरंग्यांवर गोळ्यांचा वर्षाव चालविला. इंग्रजांच्या तोफांपुढे नि शिखांच्या माऱ्यापुढे ते नदी उतरताना फाटाफूट झालेले शिपाई सुमारे दोन तास आपले ठाण सांभाळीत लढले. इतक्यात इंग्लिशांचा सेनापती विल्यम ह्याचा छातीत एका शिपायाची एक गोळी सूं सूं करीत घुसली नि तो मरणोन्मुख होऊन जमिनीवर पडला. आता त्या भयंकर रणभूमीवर मध्यरात्रीचा काळोख दूर

सारण्यासाठी नि स्वातंत्र्यभक्तांच्या संतप्त मस्तकावर शीतल चंद्रिकेचा वर्षाव करण्यासाठी रजनीनाथ आकाशात उदय पावलेला होता ह्या चंद्रपकाशाने बंडवाल्यांना इंग्लिशांचा सर्व व्यूह ध्यानात आला नि मग ते आपले ठाण सोडून इंग्रजांवर निकराने तुटून पडले. ह्या हल्ल्यापुढे धीर न धरता ते इंग्रजी सैन्य शीख राजनिष्ठांसुद्धा आपला जीव घेऊन पळत सुटले!

आपल्या या मध्यरात्रीच्या विजयाने नि लवकरच झालेल्या उषःकालच्या सुंदर प्रभेने वीरश्री अधिकच खुलू लागली आहे असे ते सर्व बंडवाले शिपाई दुसरे दिवशी दुपारचे सुमारास लुधियाना शहरात घुसू लागले. या लुधियाना शहरात एक मौलवी इंग्लिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होऊन स्वराज्यसंस्थापना करण्यासाठी एकसारखा उपदेश करीत हिडत असे. त्या मौलवीच्या व्याख्यानांनी हे शहर म्हणजे क्रांतिपक्षाचे पंजाबमधील एक प्रबल केंद्र होऊन बसलेले होते. आपल्या दास्यांच्या बेड्या तोडण्यासाठी अखेरचा घाव घालण्याचा समय आला आहे अशी सूचना होताच ते सर्व शहर 'दीन'ची गर्जना करून उठले. सरकारी स्टोअर्स लुटून फस्त केले, अमेरिकन चर्चे, युरोपियनांची घरे, इंग्रजी पत्रांचे छापखाने ही सर्व ठिकाणे जळून खाक झाली नि जेव्हा शिपाई लोक आत घुसू लागले तेव्हा त्यांना बरोबर घेऊन युरोपियनांची ठाणी नि विशेषतः सरकारपुढे लांगूलचालन करणारे सर्व नेटिव्ह कुत्ते हुडकून काढण्यासाठी नागरिकांत अहमहमिका सुरू झाली. तुरुंग फोडले गेले. जे जे सरकारी म्हणून होते किंवा जे जे इंग्लिशांचे म्हणून होते ते ते जाळणे अशक्य असले तर भरडून टाकण्यात आले नि अशा रीतीने लुधियाना शहर बंडाच्या ज्वालांत धगधगू लगाले.

परंतु बंडवाल्यांना दिल्लीकडे जाणेच इष्ट होते. लुधियानाच्या किल्ल्यात राहून ते पंजाबचे नाके धरून राहणे हेही अत्यंत जरूर होते. दिल्लीप्रमाणे जर ते लुधियाना शहरही बंडाचे केंद्र करण्यात येते तर त्यापासून इंग्रजांच्या सत्तेला फारच जोराचा धक्का बसला असता. हे बंडवाल्यांना कळत नव्हते असे बिलकूल नाही; पण लुधियांना सांभाळून बसणे हे त्यांच्या परिस्थितीत अगदी अशक्य होते. ते सर्व पडले शिपाई गडी, नाही त्यांना सेनापती, नाही त्यांना पुढारी, नाही त्यांच्यापाशी लष्करी सामग्री! अशा वेळेला जर तिथे एखादा नानासाहेब, किंवा खानबहादुरखान, किंवा मौलवी अहमदशाह असता तर लुधियानाला त्यांनी केव्हाही सोडले नसते. परंतु तदभावी त्यांना दिल्लीकडे निघून जाण्याशिवाय दुसरा इलाजच नव्हता नि म्हणून स्वराज्य की गुलामगिरी याचा शेवटचा निकाल आता दिल्लीचे तटापाशीच लावू अशी गर्जना करीत ते दिल्लीकडे चालते झाले. या वेळेस इंग्रजांचा इतका मोड झालेला होता की हे शिपाई दिवसाढवळ्या दिल्लीकडे मिरवत चाललेले असताही त्यांचा पाठलाग करण्याचे नाव काढण्याची देखील कोणास छाती होईना!!

तेव्हा मीरतच्या उठावणीनंतर सुमारे तीन आठवडेपर्यंत क्रांतिपक्षाच्या बाजूला जी स्तब्धता धारण करणे भाग पडले त्या स्तब्धतेचा फायदा इंग्लिशांना पंजाबमध्ये पूर्ण रीतीने घेता आला.

पंजाबमध्ये युरोपियन सैन्याचा फार जमाव असल्याने तेथील नेटिव्ह रेजिमेंटसना एकतर निःशस्त्र करणे किंवा अकाली नि अपरिपक्व स्थितीत बंड करणे भाग पाडून त्यांचा सहज बीमोड करून टाकणे हे फारच सुलभ झाले. राज्यक्रांतीच्या पक्षाला शीख संस्थानिक नि इतर शीख लोक न मिळता ते आपल्यालाच मिळत आहेत हे पाहताच सरहद्दीपासून तो सतलजपर्यंत पंजाबमध्ये जेवढा म्हणून हिंदुस्थानी होता तेवढ्याला हुसकून देऊन पंजाबमधून बंडांचे बियाणे त्यास वेळीच निर्मूलन करता आले. या वेळेस लष्करातीलच नव्हे तर गावातून नि शहरांतून सुखवस्तु म्हणून राहिलेले हजारो हिंदुस्थानी लोक पंजाबातून इंग्लिशांच्या इच्छामात्रेकरून हद्दपार केले गेले नि अशा रीतीने पंजाब हस्तगत होताच तेथील युरोपियन सैन्याला दिल्लीकडे धाडण्याचा सपाटा सुरू झाला.

पंजाब इंग्लिशांच्या पूर्ण कह्यात राहण्यास मुख्य दोन कारणे झाली. एक तर हे की शीख लोकांनी इंग्रजांचा पक्ष उचलला. ह्या लोकांनी त्या वळेस नुसती मुग्धता जरी स्वीकारली असती तरी इंग्लिशांच्या हातात पंजाब एक दिवसही राहिला नसता. या शीख लोकांना आपल्या पक्षाला वळविण्यासाठी क्रांतिकारक पुढाऱ्यांनी प्रयत्न केले नाहीत असेही नाही. दिल्ली स्वतंत्र होताच पंजाबमध्ये असलेल्या बादशहांच्या एका 'अमानी सेवका'ने त्यांना पंजाबची सर्व बातमी कळविण्यासाठी एक लांब सविस्तर नि फारच मार्मिक पत्र धाडलेले आहे. त्यात तो अमानी पत्र लेखक ताजुद्दिन लिहितोः "पंजाबातील शीख सरदार हे सर्व नेभळे, भित्रे नि हिंदुस्थानी लोकांच्या पक्षास न मिळता फिरंग्यांच्या ताटाखालची मांजरे बनलेली आहेत. मी स्वतः खाजगी रीतीने त्यांच्या गाठी घेतल्या, त्यांच्याशी संवाद केले नि त्यांना जीव तोडून सांगितले की, फिरंग्यांच्या पक्षास मिळून तुम्ही जो स्वराज्यद्रोह करता आहा तो काय म्हणून? स्वराज्यात तुमचा स्वतःचा फायदा नाही का? मग स्वतःच्याच फायद्यासाठी तरी तुम्ही दिल्लीचे बादशहास मिळाले पाहिजे! यावर ते मजसमोर उत्तर देतात : हे पाहा आम्ही सर्व संधीची वाट पहात बसलो आहोत. दिल्लीचे बादशहाचा हुकूम आला की या काफिरांचे निर्दालन एका क्षणात करून टाकू!" इत्यादी. परंतु जेव्हा दिल्लीचे बादशहाचा हुकूम घेऊन घोडेस्वार शीख राजाकडे आले तेव्हा त्यांनी त्यास ठार मारून टाकले! पंजाबमध्ये ताबा राखण्यास इंग्लिशांना अगदी सुलभ झाले त्याचे हे प्रथम नि विशेष महत्वाचे कारण आहे. तथापि शिखांच्या या विरुद्धतेला न जुमानता पंजाबातून इंग्लिशांना हुसकणेही अगदी शक्यच नव्हते असे मुळीच नाही. इंग्लिश लोक ज्या विलक्षण ढिलेपणाने मे महिन्यापर्यंत रहात होते त्या ढिलेपणाचा फायदा घेऊन जर पूर्व संकल्पाप्रमाणे सर्वत्र एकदम उठावणी झाली असती तर शीख लोकांतही बंडवाल्यांचा दरारा बसून त्यांच्यात निदान दुफळी खात्रीने पडली असतीच. विशेषतः इंग्रजांना पंजाबात असलेल्या हजारो नेटिव्ह शिपायांना एकएकटे गाठून जसे नरम करता आले तसे बिलकूल करता येतेना. पंजाबात स्वराज्याची इच्छा नव्हती असे नाही. ठाणेश्वरचे ब्राह्मण लोक नि लुधियानाचे मौलवी, फिरोजपूरचे दुकानदार नि पेशावरचे

मुसलमान सर्वत्र स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी जंगी जिहाद करा असा उपदेश देत हिंडत होते. वरील पत्रलेखकही लिहितो की : "बादशहाच्या दरबारातून जर एखादा सरदार सैन्यासह इकडे धाडता येईल तर पंजाब चुटकीसरसा स्वतंत्र होईल. सर्व हिंदुस्थानी सैन्य ठिकठिकाणी उठून त्याच्या ध्वजाखाली येईल, नि शिखांना पळता भुई थोडी होईल नि माझी अशी खात्री आहे की सर्व हिंदु नि मुसलमान तुमच्या भाग्यशाली सिंहासनाला प्रेमाने मुजरा करतील. शिवाय त्या जून महिन्यातच उठावणी करणे इष्ट आहे. कारण इंग्रजी सोजिरांना उन्हाचे तापात लढणे अगदी मुष्कील होत असते. ते लढण्याचे आधीच पटापट मरून पडतात. म्हणून आपण एखादा सरदार सैन्य देऊन पंजाबवर पत्रदर्शनी धाडावा. . इत्यादि !" पंजाबातील लोकमताचा ओढा दिल्लीकडे असूनही त्याचा दिल्लीला फायदा घेत आला नाही याचे कारण हे होय की, दिल्ली उठल्यावर तीन आठवडेपर्यंत क्रांतीची लाट थबकून राहणे अपरिहार्य झालेले होते. हेच जर पूर्वसंकेताप्रमाणे सर्वत्र साधारण एका आठवड्यात उठावण्या झाल्या असत्या तर इंग्रजांना कोठेही हालचाल करता आली नसती. पंजाबात एकएकटी नि अनाथ सैन्ये निःशस्त्र करता आली नसती, क्रांतीची लाट एकसारखी उसळत गेल्याने शिखादिकांसारखे अनिश्चित लोकही तिच्यात वाहू लागले असते नि आरंभ विजयी झालेला पाहून ज्यांच्या मनात क्रांतीला मिळण्याची इच्छा होती परंतु जे तसे करण्यास भीत होते त्यांनाही स्फुरण चढले असते.

सारांश, शीख लोकांच्या देशद्रोहामुळे नि अपक्वकालीन उठावणीमुळे पंजाबात क्रांतीची पाळेमुळे खणून टाकली गेली नि पंजाब म्हणजे दिल्लीच्या पाठीचा कणा असल्याने दिल्लीला ह्या बातमीने निरुत्साह उत्पन्न केला.

ह्या तीन आठवड्यात इंग्रजांच्या नि बंडवाल्यांच्या पंजाबमधील नि दिल्लीकडील हालचाली वर दिलेल्याच आहेत. दिल्लीचे खाली इंग्रजांनी या तीन आठवड्यांत चहूकडे शक्य तितका बंदोबस्त करून कलकत्यापासून अलाहाबादकडे युरोपियन सैन्याचा एकसारखा ओघ चालू ठेवलेला होता. मुंबई नि मद्रासकडे, राजपुतान्यात नि सिंधप्रांतात बंडाची सहानुभूती बाळगणारे कोणी आहेत की नाहीत याचा बारीक तपास करून त्यांचा पंजाबप्रमाणे वेळीच पुरता बीमोड करण्याचे सक्त प्रयत्न सुरू झाले होते नि ह्या आगावू सूचनेबद्दल परमेश्वराचे आभार मानीत आता बंडाच्या ज्वाला आपण ठिकठिकाणी विझवून टाकलेल्या आहेत असा त्यांना भरवंसाही वाटू लागला. या तीन आठवड्यात इंग्रजांच्या ह्या हालचाली चाललेल्या असताना क्रांतिपक्षाकडे तुरळक उठावण्याशिवाय जिकडे तिकडे शक्य तितकी गुप्तता राखलेली होती. अशी उभयपक्षांची ता. ३० मेपर्यंतची स्थिती होती. ही स्थिती मेच्या ३० तारखेपासून कशी पालटली, इंग्रजांच्या मनात उत्पन्न होत चाललेल्या भरंवशाचा कसा एकदम चक्काचूर उडाला नि या तीन आठवड्यांत झालेल्या नुकसानीला भीक न घालता क्रांतीच्या ज्वाला कशा एकदम उफाळून भडाडल्या इकडे

आता वळले पाहिजे. राज्यक्रांत्या ह्या काही सूत्रबद्ध नियमांनी चालत नसतात. राज्यक्रांती हे काही घड्याळासारखे अगदी तंतोतंत चालणारे यंत्र नाही, राज्यक्रांत्या ह्या स्वैरसंचारप्रिय आहेत. त्यांना तत्वाचे बंधन काय ते असू शकते. बाकी किरकोळ नियम त्यांच्या अपूर्व धक्क्यासरशी कोसळून जातात. राज्यक्रांतीला एक नियम आहे नि तो हा की, तिला मारलेली चिकाटी कायम ठेवली पाहिजे, वाटेल त्या नवीन नि अकल्पित परिस्थिती मध्यंतरी उत्पन्न होतील, परंतु त्यांच्या योगाने न थांबता त्यांना फेटाळून पुढे चालले पाहिजे. राज्यक्रांती हा एक विचित्र पक्षी आहे. तो फार दिवसांनी पिंजऱ्यातून बाहेर पडला की, इष्टस्थली जाण्याचे आधी आकाशात अतस्ततः खूप भराऱ्या मारू लागतो. ज्याला त्या गरुडासारख्या पक्ष्यावर बसून अच्छित स्थली जाणे असेल त्याने त्याचे पाठीवर अढळ आसन ठेवले पाहिजे. भराऱ्या मारून मारून एकदा त्याचे पंखांची रग जिरली की, मग त्याचे पाठीवर अजूनपर्यंत जर कोणी अढळ राहिलेला असेल तर त्याच्या पूर्ण लगामी तो येऊ लागतो.

मीरतच्या लोकांनी ह्या राज्यक्रांतीच्या पक्ष्याला पिंजऱ्यातून किंचित आधी उडवून दिले होते तरी त्यामुळे गांगरून न जाता श्रीमंत नानासाहेब, लखनौचे मौलवी, झांशीची बिजली छबेली वगैरे धुरंधर वास्तादांनी त्या पक्ष्याला कशी विचित्र चिकाटी मारली हे -इतिहासा, आता तू आम्हाल सांग! त्या गरूड पक्ष्याला पकडण्याची चिकाटी हिंदभूच्या सर्व हस्तांनी न मारल्यामुळे ती आकाशात कशी कशी भिरकावून दिली गेली हे, इतिहासा, तू आम्हाला सांग! तू आमच्याबरोबर पहिल्या वर्गासाठी स्तुतिस्तोत्रे गा नि तू आमच्या बरोबर दुसऱ्या वर्गासाठी आक्रोश करू लाग!!

अलिगड नि नासिराबाद

मीरतला उत्पन्न झालेल्या प्रचंड धरणीकंपाचा धक्का जसा वर अंबाला नि पंजाबकडे सर्व प्रदेश उन्मळवून टाकीत होता तशीच त्या धरणीकंपाच्या धक्क्याची दुसरी लाट मीरतच्या खालच्या प्रदेशातही सर्व भूमीला कंपित करू लागली होती. दिल्लीच्या खालच्या भागात अलिगड शहरी ९ व्या नेटिव्ह पायदळाची एक रेजिमेंट होती. रेजिमेंटचे काही भाग अलिगडच्या मुख्य ठाण्याला सोडून मिनपूर, इटावा नि बुलंद शहर येथे ठेवण्यात आलेले होते. ह्या ९ व्या रेजिमेंटवर सरकारचा इतका विश्वास बसलेला होता की, हिंदुस्थानच्या सगळ्या शिपायांनी बंड केले तरी ९ वी रेजिमेंट राजनिष्ठेपासून तिळमात्रही चळणार नाही अशी सरकारची दृढ समजूत होती. बुलंद शहराच्या बाजारातून राज्यक्रांतीची गुप्त कारस्थाने सुरू असल्याची अफवा कर्णपथावर आलेली असताना त्या क्रांतीपासून आपले ९ व्या रेजिमेंटचे शिपाई तरी खास अलिप्त राहतील असे समजून बुलंद शहराचे अधिकारी लटक्या सुरक्षितेत गुंगून राहिले होते.

मे महिन्याचे सुमारास बुलंद शहरच्या आजूबाजूच्या गावांनी आपल्यातला एक माननीय विश्वासू नि स्वातंत्र्यप्रिय ब्राह्मण निवडून काढून त्याला ताबडतोब बुलंद शहराला धाडून दिले. एकीकडे जिच्या राजनिष्ठेत इंग्रजांनी आपला सर्वस्वी विश्वास ठेवलेला आहे नि दुसरीकडे स्वदेशमाता साश्रु नेत्रांनी जिथे टक लावून पाहत आहे अशा त्या बुलंद शहरच्या लष्करी छावणीकडे तो ब्राह्मण भयंकर कल्पनांच्या नि त्यांच्या भावी यशापयशाच्या वादळात सापडलेले आपले अंतःकरण घेऊन झपाझप चालू लागला. स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी नि स्वधर्माच्या रक्षणासाठी माझे स्वदेशबांधव माझ्या विनंतीला मान देतील का, स्वराज्याच्या उच्चतर वातावरणात भराऱ्या मारणारे पंख ह्या लष्करी गड्यांपाशी असतील का, का माझ्या या भविष्यवादाला धिक्कारून देऊन गुलामगिरीच्या अंधकारातील गाढ झोपेलाच जवळ करून सुंदर उषःकाल पाहण्यासाठी त्या झोपेचा भंग मी करीत आहे म्हणून माझे शिरावर माझ्या देशबंधूंची सुरीच चालू लागेल? अशा मनोविकारांचा गोंधळ हृदयांत चाललेला असताही ज्याच्या तोंडावर मूर्त शांतता नांदत होती असा तो ब्राह्मण आपला विलक्षण संदेश घेऊन त्या लष्करात प्रवेश करता झाला. त्या शिपायांस आपली दीक्षा देताना तो म्हणाला की, लग्नाची एक प्रचंड वरात काढून या गलबल्यात आपण सर्वांनी उठावणी करावी नि सर्व इंग्रजांची कत्तल उडवून दिल्लीकडे निघून चलावे. इंग्रजांचे राज्य उलथून पाडण्याच्या तत्त्ववादाला कोणी विरुद्ध नव्हतेच. परंतु त्यातूनही त्या तत्त्ववादाची वस्तुस्थिती कशी घडवून आणावी हा प्रश्नाचीही ही तोड निघालेली ऐकून तिचा ग्राहयाग्राहय विचार चालला आहे तोच त्या रेजिमेंटमधील तीन शिपायांनी इंग्रजांकडे बातमी देववून त्या ब्राह्मणास एकदम

कैद केले. ताबडतोब बुलंद शहरातून त्या ब्राह्मणास रेजिमेंटच्या मुख्य ठाण्याकडे रवाना करण्यात आले नि त्या सर्व शिपायांसमक्ष फाशीवर चढविण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. हे वृत्त अलीगडकडे घडत असताना इकडे बुलंद शहरातल्या तीन राजनिष्ठांची सर्वत्र छी थू चालू झाली. त्यांच्या डोक्यावर शापांचे पर्वत आदळून बुलंद शहरातील सर्व लष्कर अधिकाऱ्यांची परवानगी न विचारता ज्या ठिकाणी तो क्रांतिदूत नेलेला होता त्या अलिगड शहराकडे निघून गेले. ता. २० मेच्या संध्याकाळी त्या ब्राह्मणाला फाशीवर नेण्यात आले. बाजूला सर्व रेजिमेंट उभी केलेली होती. आता कसे करावे? ता. ३१ मेपर्यंत दम धरावा तर 'ब्राह्मण हातचा चालला' असे एकमेकांस म्हणून वर दृष्टि फेकतात तो सगळ्यांच्या नजरेस आले की ब्राह्मण हातचा चालला नसून तो निघूनही गेला आहे! आणि फाशीवर त्याचा मृण्यय देह सुडाचे हिडीस व्याख्यान देत लोंबत राहिलेला आहे! भयंकर व्याख्यान! शब्दांचे ऐवजी जिथे रक्ताच्या चिरकांड्या अस्खलित रीतीने वाहू लागलेल्या! त्या भयंकर वक्त्याने जिवंतपणी जे वक्तृत्व कधीही केले नसते ते आज तो फाशीवरून एक शब्दही न बोलता करू शकला! कारण क्षणार्धात त्या असंख्य शिपायांच्या गर्दीतून उसळी मारून एक शिपाई पुढे आला नि आपली तलवार त्या फाशीवर लोंबणाऱ्या ब्राह्मणाकडे रोखून ओरडला "अरे यार, हा शहीद रक्तात न्हातो आहे ना!" दारूच्या ढिगावर पडलेली ठिणगी तरी किंचित उशीरा पेट घेत असेल पण त्या शूर शिपायाच्या तोंडातून सुटलेल्या तेजस्वी ठिणग्यांना त्या हजारो शिपायांच्या अंतःकरणात घुसण्यास तितकाही उशीर लागला नाही! त्यांनी आपल्या तरवारी एकदम उपसल्या नि 'फिरंगी राज्याचा नायनाट असो' अशी गर्जना करीत क्रोधाने वेडे झालेले ते हजारो शिपाई नाचू लागले!

हे पाहताच इंग्रजी कामगार भयाने गोंधळून गेल्यासारखे झाले ह्यात काहीच नवल नाही. 'राजनिष्ठतम' ९वी रेजिमेंटही बंड करून उठली. इतकेच नाही तर तिने 'जर इंग्रजांना आपला जीव वाचवावयाचा असेल तर आताच्या आता अलिगड सोडून चालते व्हावे' असे कळविले!! ह्या औदार्याचा फायदा घेऊन अलिगडचे सर्व इंग्रज अधिकारी, त्यांच्या बायका, पोरे, लेडी आउटरॅम वगैरे सर्व एकूण एक इंग्रज मुकाट्याने त्या शहरातून निघून गेले. रात्री बाराचे आत अलिगडला इंग्रजी सत्तेचे नाव देखील उरले नाही!

अलिगड स्वतंत्र झाल्याची बातमी ता. २२ मेच्या संध्याकाळी मिनपूरला येऊन पोचली. ह्या मिनपूरला वरील ९ व्या रेजिमेंटचा एक भाग ठेवलेला होता हे वर सांगितलेलेच आहे. ह्या शिपायांच्या मनात काय प्रकार चाललेले होते हे त्यांच्या अलिगडकडे असलेल्या बांधवांच्या हकीकतीवरून स्पष्टच आहे. मेच्या १० तारखेला मीरत उठल्यानंतर तिथे इंग्रजांविरुद्ध लढलेला राजनाथसिंग नावाचा शिपाई आपल्या जीवंती नावाच्या गावी परत आल्याची वर्दी मिनपूरचे अधिकाऱ्यांस लागल्यावरून त्यांनी तेथील ९ व्या रेजिमेंटच्या काही लोकांस त्याला पकडण्यासाठी

धाडले. परंतु त्या शिपायांनी राजनाथसिंगास पकडण्याचे ऐवजी सुरक्षित रीतीने जीवंतीबाहेर पोचवून दिले नि इंग्रजांकडे रिपोर्ट दिला की जीवंती येथे राजनाथ ब्रिजनाथ कोणी रहात नाही. रामदीनसिंग नावाच्य एका शिपायाने हुकमाविरुद्ध वर्तन केले म्हणून त्यास कैद करून इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी शिपायांच्या पहाऱ्यात त्यास अलिगडकडे धाडून दिले. परंतु अर्ध्या वाटेवर येताच पहाऱ्यावरील शिपायांनी त्या रामदीनसिंगास मुक्त कले, त्याच्या बेड्या तोडून टाकल्या नि गुपचूप रीतीने ते मिनपूरला परत आले. [1]

अशा स्थितीपर्यंत आलेले हे नेटिव्ह लष्कर फक्त संकेत समयासाठी टपून बसलेले होते नि त्या एकसमयोत्थानापूर्वीच शत्रूस आपले पाय कापून टाकण्याची संधी मिळू नये म्हणून त्यांनी वरून इतके शांत वर्तन चालविलेले होते की, ही ९ वी रेजिमेंट म्हणजे 'राजनिष्ठतम' म्हणून गणली गेली. परंतु वर सांगितलेल्या ब्राह्मणाच्या दौऱ्यापासून केवळ शिपायांच्याच नव्हे तर अलिगड प्रांतातील सर्व जनतेचा रोष अतिरेकाला गेलेला होता. ही ९ वी रेजिमेंट अलिगड प्रांतात माजत चाललेल्या असंतोषाला दाबून टाकण्यासाठी जेव्हा नुकतीच धाडण्यात आली होती तेव्हा ती शहरातून चालली असता बाजारच्या खाटीक नि कसायी लोकांनी त्या शिपायांना युरोपियनांस कधी मारणार नि स्वातंत्र्याकरिता कधी उठणार असे प्रश्न केलेले होते! खाटीक नि कसायी लोकांनीही ज्याकरिता घाई करावी ते कृत्य जास्त लांबणीवर टाकणे शिपाईगड्यांस कसे रुचेल? इतक्यात अलिगडची बातमी आली. तेव्हा रेजिमेंटमधल्या इतर बंधूंनी उठावणी केली असता आता आपण तेवढे थांबून बसणे निंद्य आहे, असे पाहून मिनपुरचे लष्कर बंड करून उठले. त्यांनीही आपल्या अलिगडच्या बांधवांप्रमाणे हातात सापडलेल्या इंग्रजांस जीवदान दिले, शस्त्रागारातून शस्त्रे नि मुबलक दारुगोळा अुंटांवर चढविला नि त्या सर्व शिपायांनी ता. २३ मे रोजी दिल्लीकडे ताबडतोब कूच केले.

आता याच वेळेला इटावा येथे असलेल्या तुकडीमध्येही घनश्चक्री उडून राहिलेली होती. ह्या इटावा शहरावरील मुख्य मॅजिस्ट्रेट नि कलेक्टर ॲलन ओ. ह्यूम ह्याला मीरतची बातमी कळताच त्याने असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट डॅनियल ह्याच्या सहाय्याने शेजारच्या रस्त्यावर टेहेळणी करण्यासाठी एक निवडक सैन्य तयार कले. ता. १९ मे रोजी मीरतहून आलेल्या दहापाच शिपायांची नि ह्या सैन्याची गाठ पडली. ते मूठभर शिपाई शरण गेले नि त्यांना काही थोड्या लोकांच्या पहाऱ्यात असताना शस्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम मिळाला. हा हुकूम आपणास शिरसामान्य आहे असे दाखवून त्या मीरतच्या शिपायांनी आपल्या शत्रूंना पूर्ण गैरसावध केले नि मग तीच शस्त्रे घेऊन त्यांनी त्या सगळ्यांची कत्तल केली! ही बातमी फुटते न फुटते तोच ते

---

[1] Charles Ball, Vol. I, page 134.

www.savarkarsmarak.com

शिपाई शेजारच्या एका हिंदु देवालयात घुसले नि आत सशस्त्रतेने टपून बसले. इटावा शहरचा कलेक्टर मि. ॲलन ओ. ह्यूम ह्याला ही बातमी कळताच तो नि मि डॅनियल ह्यांनी काही नेटिव्ह सैन्य बरोबर घेऊन त्या देवळावर हल्ला करण्याकरिता कूच केले. प्रथम ह्यूम ह्याला अशी खात्री होती की, आपल्या शिपायांनी हल्ला चढविण्याचे आधीच ते बंडखोर देवळात गावकऱ्यांकडून मारले गेले असतील! परंतु देवळाजवळ येताच त्याच्या ध्यानात आले की, गावकऱ्यांनी त्या बंडखोरांस मारण्याचे ऐवजी त्यांची प्रशंसा करीत त्या देवळात मुबलक रसद पुरविली होती. गावकऱ्यांनी आपणास फसविले तरी निदान आपल्याबरोबर आलेले शिपाई नि पोलीस तरी बंडवाल्यांस मिळणार नाहीत अशा विश्वासाने देवळावर समोरून हल्ला करण्याबद्दल हुकूम देऊन मि. डॅनियल हा स्वतः पुढे धावला. पण मागे काय? फक्त एक नेटिव्ह काय तो त्या इंग्रज सेनापतीची सेना होण्यास कबूल झाला! परंतु ह्या गोऱ्या सेनापतीला नि त्याच्या त्या काळ्या हस्तकाला एका निमिषार्धात देवळातील गोळ्यांनी खाली पाडले नि हा भयंकर प्रसंग पाहताच स्वारी चढवून आलेले ते ह्युमसाहेबही त्या शिपायांना त्यांच्या देवळातच सोडून इटाव्याकडे रस्ता सुधारते झाले!

त्या दिवशी म्हणजे ता. १९ मेलाच इटावा येथे असलेले नेटिव्ह सैन्य उठावयास पाहिल असा सर्वत्र बोलवा होता. परंतु त्या सैन्याचे मुख्य ठाणे अलिगडला असल्यामुळे नि तिकडून उठण्याचा अजून हुप्कूम न मिळाल्यामुळे इटाव्याचे नेटिव्ह सैन्य अर्थातच स्तब्ध राहिले असते. परंतु मध्यंतरीच त्या शहीद ब्राह्मणाच्या आत्मयज्ञातील ज्या ज्वाला एकाएकी भडकल्या त्यात अलिगड लागल्याचीही वार्ता इटाव्याला ता. २२ ला आल्याने तेथील शिपायांस उठणे प्राप्तच झाले. ता. २३ मेला त्या सर्व सैन्याने हरहर महादेवाची गर्जना केली, नि एका हातात तलवार नि दुसऱ्या हातात पेटती चूड घेऊन शिपाई लोकांनी युरोपियनाचे तळावर हल्ला चढविला! खजिना ताब्यात घेतला, तुरुंग फोडून टाकले नि सर्व इंग्लिशांनी तत्क्षणी जीव घेऊन पळून जावे नाहीतर त्यांची सरसहा कत्तल केली जाईल असे त्यास कळविले गेले. हा अभूतपूर्व नि भयप्रद प्रकार ऐकताच गर्भगळीत झालेले इंग्रज लोक आपल्या बायकामुलांसह वाट फुटेल तिकडे सैरावैरा धावू लागले! खुद्द ॲलन ओ. ह्यूम ह्याने शिपायांच्या ह्या औदार्याचा फायदा घेऊन नि एका नेटिव्ह बाईचा वेष धारण करून 'यःपलाय स जीवती'चा आश्रय केला! [2] ही ह्यूमबाई पळून जाताच इटावा पूर्ण स्वतंत्र झाल्याची ग्वाही फिरविली गेली नि नंतर ते सर्व शिपाई दिल्लीकडे जाणाऱ्या आपल्या रेजिमेंटच्या मुख्य भागास जाऊन मिळाले.

अशा रीतीने ही सर्व रेजिमेंट एका व्यक्तीसारखी एकदम बंड करून उटली. इतकेच नव्हे, तर खजिना लुटणे, देश स्वतंत्र करणे, परक्यांस ते आपल्या तरवारीचे टोकावर असतानाही

---

[2] . Mr. Hume, the Magistrate escaped in the dress of a native woman. -Red Pamphlet, Part II, page 70.

जीवदान देणे नि मुबलक रसद नि दारूगोळा घेऊन दिल्लीकडे निघून जाणे या कार्यक्रमाची तालीम अलिगड, बुलंदशहर, मैनपुरी नि इटावा ह्यांसारख्या दूरदूरच्या भागातही बरोबर उठवून, दिल्लीचे सगळे नेटिव्ह लष्कर उठले तरी जी उठणार नाही अशी सरकारची खात्री होती तीच रेजिमेंट सगळे उठले नाहीत तोच तलवार उपसून उठली, हे वृत्त कळताच इंग्रजांना आपल्या आयुष्याची शाश्वतता म्हणून उरली नाही!

अजमीरपासून सुमारे ६ कोसांवर नसिराबाद नावाचे गाव आहे. त्या गावी इंग्रजी शिपायांची छावणी असून तिथे ३० वी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट, नेटिव्ह तोफखाना, १ ली मुंबई लान्सर नि नुकतीच मीरतहून तिथे आणविलेली १५ वी रेजिमेंट इतके सैन्य ठेवलेले होते. ह्या मीरतहून नुकत्याच आणविलेल्या रेजिमेंटमध्ये इंग्रजी अंमलाचा अत्यंत द्वेष नि तो झुगारून टाकण्याची उत्कट लालसा पूर्ण भरलेली होती. मीरतच्या गुप्त सभांत काय काय ठराव झाले हे सर्व प्रत्यक्ष रीतीने नासिराबादच्या शिपायांस समजावून सांगण्याची ही आलेली दुर्मिळ संधी त्या मीरतच्या एक हजार राजकीय उपदेशकारांनी वाया जाऊ दिली असती तरच नवल होते! मुंबई लान्सरचे काही नेटिव्ह विरहित करून सर्व नेटिव्ह लष्कराचे एकमत झाले नि ते योग्य संधीची वाट पहात थांबून राहिले. ता. २८ मेला ती संधी आली. कारण त्या दिवशी तोफखान्यावरचा अंमल फारच ढिला झालेला होता. एतदर्थ ठरलेली निशाणी मिळताच मीरतच्या १५ व्या रेजिमेंटने प्रथमतः तोफखाना ताब्यात घेतला. तो परत घेण्याकरिता मुंबईच्या लान्सर्ससह इंग्रजी अधिकारी त्यावर चालून गेले. परंतु थोड्याच वेळात त्या लान्सर्समधील योद्धे रणातून पाय काढते झाले नि त्यांचे इंग्रजी अधिकारी प्रेते होऊन जमिनीवर आदळले. न्यूबेरी याचा नुसता प्राणान्त झाला इतकेच नव्हे तर त्याच्या देहाचे तुकडे तुकडे उडविण्यात आले. कर्नल पेनी, कॅप्टन स्पॉटिसवुड यांचाही त्या लढाईने बळी घेतला! तेव्हा त्या शहराची आशा सोडून देऊन सर्व इंग्रज लोक बिस्तरकडे पळून गेले. बंडवाल्यांनी खजिना आपल्या ताब्यात घेतला नि त्यांच्यावरील सर्वानुमते निवडलेल्या मुख्य नेटिव्ह सेनापतीने दिल्लीचे बादशहाचे नावाने शिपायांस नजर नजराणा दिला. युरोपियन घरे जाळण्यात आली, नासिराबाद स्वतंत्र झाल्याची द्वाही फिरविण्यात आली नि बंडवाल्यांचा तो दोन तीन हजार लोकांचा समुदाय आपली शस्त्रास्त्रे चमकवीत, लष्करी थाटाने, आपल्या स्वदेशी नूतन सेनापतीच्या अधिपत्याखाली, लष्करी बँडचे विजय संगीत वाजवीत वाजवीत दिल्लीकडे चालू लागला!

www.savarkarsmarak.com

प्रकरण सहावे

रोहिलखंड

रोहिलखंड प्रांतातील मुख्य राजधानीचे शहर बरेली हे असून त्या प्रांतात रोहिला जातीच्या पठाणांचे असलेले राज्य इंग्लिशांनी जिंकून घेतल्यापासून त्या अपमानाचा सूड घेण्यासाठी टपून बसलेली शूर, धिप्पाड नि कडव्या मुसलमानांची पुष्कळ वस्ती वसलेली होती. सत्तावनचे सुमारास इंग्लिशांच्या ताब्यातून सुटण्यासाठी बंडाची मसलत ज्या काही प्रांतात रंगात येत चाललेली होती त्यात रोहिलखंडाची नि त्याच्या राजधानीचीही गणना केली पाहिजे. बरेली येथे ह्या वेळेस ८ वे इरेग्युलर घोडेस्वार, नेटिव्ह पायदळाची १८ वी नि ६८ वी रेजिमेंट नि नेटिव्ह तोफखान्याची एक बॅटरी इतके नेटिव्ह सैन्य ठेवलेले असून ह्या सर्व ब्रिगेडवर सिबाल्ड याला ब्रिगेडियर नेमलेले होते. एप्रिलच्या सुमारास काही शिपायांनी काडतुसांसंबंधी शंका प्रदर्शित केलेली होती. परंतु तिकडे लक्ष न देता सरकारने एक एकट्या शिपायाकडून त्या काडतुसांना वापरविले. पुढे एकदा दोनदा गडबड उडून शिपायांमध्ये जरी क्षोभ वाढतच चाललेला होता तरी सरकारास त्यांच्या तोंडावर संतोषशिवाय काही एक आढळत नव्हते.

इतक्यात मीरत उठल्याची बातमी ता. १४ मे रोजी बरेलीला येऊन पोचली. ही बातमी येताच इंग्लिशांनी आपली बायकामुले नैनीतालकडे धाडून देऊन शिपायांमध्ये असलेल्या घोडेस्वारांना अगदी सज्ज राहण्याची ताकीद दिली. ही घोडेस्वारांची पलटण नेटिव्हच होती. परंतु ती सरकारच्या पूर्ण विश्वासाची होती. ह्या घोडेस्वारांचे रेजिमेंटसह बरेलीच्या सर्व नेटिव्ह शिपायांना परेडीवर बोलावून घेऊन मुख्य इंग्रजी अधिकाऱ्याने ता. १५ मे रोजी त्यांस उत्तम वर्तन ठेवण्याबद्दल उपदेश केला. नवीन काडतुसे इतःपर वापरण्याचे बंद केलेले आहे, शिपायांना पसंत पडतील ती जुनीच काडतुसे त्यांनी वापरावी, फार काय पण नवीन काडतूस परेडीवर दिसले तर मी स्वतः त्याचा चुराडा करीन असे स्पष्ट रीतीने सांगून त्याने शिपायांचे काडतुसाबद्दलचे भय दूर करण्याचा प्रयत्न केला. वास्तविक पाहता आता शिपायांचे भयावर व्याख्यान देताना काडतुसांचे विवरण करणे म्हणजे विषयांतर करण्याचा दोष होत आहे. खुद्द कमान्डर-इन-चीफने सर्व हिंदुस्थानातील शिपायांस लष्करी हुकुमाने जाहीर केलेले होते की, इतःपर नवीन काडतुसे उपयोगात आणण्याचे सरकारने बंद केलेले आहे! मीरतच्या उठावणीनंतर जेव्हा सरकारने आपण होऊन ही माघार घेतली नि ज्या काडतुसाबद्दल मे महिन्यापूर्वी इतका हट्ट धरला होता ती काडतुसे वापरणे आपण होऊनच बंद केले तेव्हा या हुकमात सरकारच्या भ्याडपणाशिवाय नि दुर्बलत्वाशिवाय शिपायांना नि लोकांना दुसरे काहीच आढळले नाही. काडतुसामुळे शिपाई बिथरले आहेत म्हणून सरकारची समज होण्यात जी चुकी झाली तिचा पूर्ण स्फोट बरेलीला होण्याचा प्रसंग

आला होता. ब्रिगेडियरने शिपायांस ‘काडतुस मी स्वतः फोडून चुरा करीन’ असे सांगून त्यांची भीती घालविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आता असल्या हुकमाने स्थिरस्थावर होण्याचे दिवस उरले नव्हते. कारण शिपायांना भीती काडतुसांची नव्हती. तिथे काडतुसांबद्दल कसाही हुकूम देण्यात आला तरी त्याचा काय उपयोग? इंग्लिशांना हुकूम देण्याचा अधिकार असावा की नसावा हाच जिथे वाद पडलेला आहे तिथे नवीन हुकूम सोडणे म्हणजे तो वाद मिटविणे नसून त्याला जास्तच विकोपास नेणे होय! आता काडतुसांबद्दल चांगले किंवा वाईट कसेही व्याख्यान देणे म्हणजे विषयांतर होय!

कारण दिल्लीला स्थापन झालेल्या स्वकीय सिंहासनाकडून हिंदुस्थानचा स्वातंत्र्य ध्वज तोलून धरण्यासाठी रोहिलखंडातील लोकांना आग्रहाचे नि निकडीचे निमंत्रण आलेले आहे. आता या निमंत्रणपत्रिकेचा अव्हेर करावयाचा काय?

“दिल्लीच्या फौजबहादुराकडून बरेलीच्या फौज बहादुरास प्रेमालिंगन. भाई हो, दिल्लीला इंग्लिशांशी लढाई जुंपलेली आहे. परमेश्वराच्या कृपेने आपला एक पराजयही त्यांचे दहा पराजय झाल्याइतके नुकसान करीत आहे. असंख्य स्वदेशी वीर इकडे लोटत आहेत. अशा वेळेस आपण तिथे जेवत असाल तर इथे हात धुवावयास या. शहांचा पादशहा नि वैभवाचे आगर असा आपला दिल्लीचा बादशहा तुमचा उत्तम मानमरातब ठेवील नि तुमच्या सेवेला उत्तम बक्षीस देईल. तुमच्या तोफांच्या गडगडाटासाठी आमचे कान नि तुमच्या दर्शनासाठी आमचे नेत्र चातकासारखी मार्गप्रतिक्षा करीत आहेत. या! जलदीने या, कारण बंधूंनो, भवदागमनाच्या वसंताशिवाय येथे गुलाब कसा फुलेल? दुधाशिवाय मूल कसे जगेल?”[1]

अशा या निमंत्रणपत्रिकेचा अव्हेर करावयाचा काय? ही निमंत्रणे येत असताच रोहिलखंडातील शेवटचा स्वतंत्र रोहिला पुढारी हाफीझ रहमत याचा वंशजही बरेलीला गुप्त कटाचे जाळे विणीत बसलेला होता. खान बहादुरखान ह्याला इंग्रजांकडून तो हाफीज रहमतचा वंशज म्हणून एक नि तो इंग्रज सरकारच्या जज्जाच्या जागेवर होता म्हणून एक अशी दोन पेन्शने मिळत असत. इंग्रजी अधिकाऱ्यांची मर्जी संपादण्यात खान बहादुरखान म्हणजे पूर्ण वस्ताद आहे अशी त्याची तिकडे फार ख्याती असे. सरकारचाही त्याच्यावर तसाच विश्वास होता! आणि बरेलीच्या सर्व गुप्तकटांचा हाच प्राण होता!

बरेलीला असलेले सर्व नेटिव्ह शिपाई नि रोहिलखंडातील स्वतंत्र्यप्रेमी लोकांना या निमंत्रणपत्रिकेत दिल्लीकडे जलदीने या असे जरी लिहिले होते तरी पूर्वीचे बेताप्रमाणे ता. ३१ मेची वाट पहात

---

[1] Colin’s Narrative, page 33.

बरेलीचे सर्व शिपाई इंग्रजांच्या लष्करी हुकुमाला काडीइतकेही न मोडता आपापली कामे करीत होते. थोडेच दिवसांत मीरतला बंड केलेले सुमारे १०० शिपाईही प्रत्यक्ष येथून लाइनीत चोरून राहिले नि तिकडच्या उत्क्षोभक वार्तानी क्रांतीचे वारे जास्त भरवून निघून गेले. तरी शिपायांनी वरती सर्व शांत ठेवलेले होते. युरोपियन लोकांनी आपली बायकापोरे परत बोलवावी म्हणून शिपायांचे सुभेदार साहेबांची विनवणी करू लागले! परंतु ही विनवणी मान्य होण्याचे आधीच ता. २९ मेला अशी भूमका उठली की, आज सकाळी नदीवर स्थान करताना त्या दिवशी दुपारी २ वाजता युरोपियनांची कत्तल करण्याच्या शिपायांनी शपथा घेतलेल्या आहेत! ताबडतोब इंग्रजांनी त्यांच्या खात्रीची घोडेस्वारांची रेजिमेंट सिद्ध केली. तेही बिनबोभाट सिद्ध झाले. परंतु तो सर्व दिवस गेला तरी शिपाई उठेनात. ही बातमी जरी खोटी ठरली तरी निदान एक गोष्ट सिद्ध झाली आहे की, घोडेस्वार अगदी आपल्या हुकूमात आहेत असे इंग्रज लोक म्हणत रात्री परत फिरले. इतक्यात दुसरी खात्रीलायक बातमी आली की घोडेस्वारांच्या रेजिमेंटने कधीच शपथा घेतलेल्या आहेत की, आम्ही आमच्या देशबंधूंवर हत्यार उचलणार नाही नि फिरंग्यांचे बाजूने लढणार नाही! आता विश्वास तरी कशावर ठेवावा हेच इंग्रजांना कळेनासे झाले. परंतु तारीख २९ च नव्हे तर तारीख ३० मेही निघून गेली, त्या दिवशी शिपायांचे वर्तन तर कधीच नव्हते इतके राजनिष्ठ झाले. तेव्हा लष्करी नि मुलकी अशा सर्व इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी नक्की ठरविले की, संकट खात्रीने टळले आहे नि आता भिण्याचे बिलकूल कारण नाही!

तारीख ३१ मे उजाडली. त्या दिवशी पहाटे कॅप्टन ब्राऊन लोच्या घराला एकाएकी आग लागलेली होती. परंतु इंग्रजांचे मनात तिची भीती वाटण्याचे विशेषसे कारण नव्हते. तो दिवस रविवारचा होता. रविवारी व्हावयाची लष्करी हजेरी झाली. नेटिव्ह ऑफिसरांचे रिपोर्टही झाले. इंग्रजी अधिकाऱ्यांना इतके देखील वाटले की आज शिपाई लोकांत विशेष समाधान नि संतोष दिसत आहे! चर्चमध्ये इंग्लिशांनी प्रार्थनाही केली. कुठे अणु रेणु इतकीही गडबड दिसली नाही. घड्याळाने दुपारचे अकरा ठोके दिले.

आणि शिपायांच्या लाइनीत एक तोफ सुटली! तोफ सुटली न सुटली तोच बंदुकांचे आवाज नि कर्कश किंकाळ्यांनी आकाश दुमदुमून गेले! बरेलीचे बंड इतके सूत्रबद्धतेने करण्यात आलेले होते की बंड होताच कोणी कोणच्या युरोपियनाचा खून पाडावयाचा हेही आधीच ठरवून टाकलेले होते. अकराचे ठोके पडताच ६८ व्या पायदळाने आपल्या लाइनीजवळच्या युरोपियनांवर हल्ला चढविला. लहान लहान तुकड्या निरनिराळ्या बंगल्याकडे झटकन चालून गेल्या नि बाकीच्यांनी इतरत्र पळू पहाणाऱ्या इंग्रजांचा समाचार घेण्यासाठी, त्यांची घरे लुटण्यासाठी, त्यांना आग लावण्यासाठी धाव ठोकली. ह्या कर्कश किंकाळ्या ऐकताच गर्भगळीत झालेले युरोपियन लोक घोडेस्वारांच्या लाइनीकडे पळत गेले. तेथे सर्व लष्करी नि मुलकी आफिसरांनी आश्रयार्थ मिळावे

असा त्यांचा बेत ठरलेला होता. तेथे जाताच नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या रेजिमेंटला बंडवाल्यावर चालून जाण्याचा हुकूम देण्यात आला. परंतु त्या रेजिमेंटचा मुख्य नेटिव्ह अंमलदार महंमद शफी हा बंडवाल्यांस फितूर असल्यामुळे आपल्या मागे दौडत येण्याचा हुकूम सोडून तो बंडवाल्यांकडे दौडत गेला. त्याने घोडेस्वारांस, स्वधर्माकरिता मरा, चला ते हिरवे निशाण तुम्हांस बोलावते आहे' असे ओरडून सांगितले नि सर्व घोडेस्वारही दौडत चालले! तरी जे काही उरले ते घेऊन परेडीकडे इंग्रजांनी एकदा येण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बंडवाल्यांच्या माऱ्यापुढे एक क्षणही थांबणे शक्य नसल्याने त्यांनी तिकडे पाठ फिरवली नि ते सर्वजण नैनीतालकडे पळत सुटले! ब्रिगेडिअर सिबाल्ड हा पहिल्या धडाक्यात ठार झाला. कॅप्टन कर्बी, लेफ्टनंट फ्रेझर, सार्जंट वाल्डन, कर्नल ट्रूप, कॅप्टन राबर्टसन वगैरे जे जे गोरे लोक बंडवाल्यांचे हाती लागले त्यांचा त्यांचा सप्पा उडाला. त्या कत्तलीतून सुमारे ३२ अधिकारी काय ते नैनीतालपर्यंत जाऊन सुखरूप पोचू शकले. अशा रीतीने एका सहा तासांचे आत बरेलीला इंग्रजी अंमलाचा शेवट झाला!

इंग्रजांचे निशाण उपटून टाकून बरेलीला स्वातंत्र्यांचे निशाण फडकू लागताच तेथील नेटिव्ह तोफखान्यावरचा मुख्य सुभेदार बख्तरखान याने त्या सर्व नेटिव्ह सैन्याचे अधिपत्य स्वीकारले. बख्तरखानचे नाव पुढे दिल्लीच्या वेढ्यात आपल्याला ऐकण्याचा प्रसंग येईलच. ह्या सेनापतीने सर्व नेटिव्ह शिपायांना स्वातंत्र्यानंतर कसे वागले पाहिजे नि नवीन स्थापन होणाऱ्या स्वराज्यात काय काय कर्तव्ये केली पाहिजेत यावर व्याख्यान दिले नि नंतर इंग्रजी ब्रिगेडियरच्या बग्गीत बसून हा स्वदेशी ब्रिगेडियर बरेलीच्या रस्त्यांतून जाऊ लागला. [2] त्याचे भोवती निरनिराळ्या इंग्रजी लष्करी ऑफिसरच्या गाड्यांत बसून आता नवीन नेमलेले अधिकारी मंडळही चालू लागले! खान बहादुरखान यांच्या नावाचा जयघोष होऊन दिल्लीच्या बादशहाचे सुभेदार म्हणून त्यांनी रोहिलखंडाची सत्ता आपल्या हाती घेतली. बरेलीला असलेल्या युरोपियन घरादारांना जाळून पोळून लुटून भस्म केल्यानंतर मग कैद केलेल्या युरोपियनांस खानबहादुरखानांनी आपल्यापुढे आणविले. इंग्रजी अंमलात जज्जाचे काम केले असल्याने त्यांना इंग्रजी न्याय कसा करावा हेही माहितच होते. म्हणून त्यांनी त्या युरोपियन गुन्हेगारांच्या चौकशीसाठी एक कोर्ट नेमले. ह्या गुन्हेगारांत वायव्य प्रांताच्या लेफ्टनंट गव्हर्नराचा जावई डॉक्टर 'हे' हाही होता; बरेलीच्या सरकारी कॉलेजचा प्रिन्सिपॉल डॉक्टर कर्सबच होता; बरेलीचा ड्रिस्टिक्ट जज्जही होता! एका दिवसापूर्वी ह्याच्या गळ्यात गळा घालून राजनिष्ठ खानबहादुरखान बसलेले होते. आज हे सिंहासनावर नि ते गुन्हेगारांच्या पिंजऱ्यात! ज्युरीची शपथ घेऊन त्यांनी रीतीप्रमाणे न्यायासनावर आरोहण केले. निरनिराळे आरोप निरनिराळ्या गुन्हेगारांवर ठेवण्यात येऊन त्यांना फाशीची शिक्षा दिली गेली नि ते सहा युरोपियन लगेच फाशीवर चढविण्यात आले! लगेच

---

[2]Charles Ball, Vol. I, page 175.

खानबहादुरखानांचे हुकूमाने जाहिरात लागली की युरोपियन कमिशनर पळून गेला आहे, त्याला जो पकडून आणील किंवा त्याचे शिर कापून आणील त्यास सरकारातून एक हजार रुपये बक्षीसे देण्यात येतील! अशा रीतीने युरोपियन रक्तात नि मांसात आपले सिंहासन चिणून बसविल्यानंतर खानबहादुरखानाने सर्व रोहिलखंड स्वतंत्र झाल्याची बातमी दिल्लीकडे कळविली! त्या दिवशी दुपारी ११ ला बंड सुरू झाले नि संध्याकाळी सूर्य मावळण्याच्या आत तो सर्व प्रांत स्वतंत्र झाल्याची द्वाही दिल्लीला निघून चालली.

तो सर्व प्रांत स्वतंत्र झाल्याची द्वाही ही केवळ शाब्दिक होती असेही नाही. तिकडे बरेलीला बंडाच्या तोफा आपल्या गडगडाटाने इंग्रजी सत्तेला कंपित करीत असताना इकडे शहाजहानपूरलाही गोऱ्या रक्ताचा सडा पडू लागला होता. बरेलीपासून शहाजहानपूर सुमारे ४० मैलावर असून तिथे अठ्ठावीसावी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट ठेवलेली होती. मीरतची बातमी शहाजहानपूरला ता. १५ मेला पोचली. परंतु शिपायांनी आपल्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या ध्यानात येईल अशी एकही उघड कृती केली नसल्याने मेची ३१ वी तारीख ही अगदी इतर तारखेप्रमाणे मोठ्या शांत रीतीने समाधानात नि उल्हासात उगवली. तो रविवारचा दिवस असल्याने सर्व गोरे लोक चर्चमध्येही गेले. त्यांची प्रार्थना निम्मी होत आहे तो एकदम चर्चकडे शिपाई धावत येऊ लागले! त्या चर्चचा चॅप्लेन बाहेर पडतो तो त्याचा हात शिपायांनी तरवारीने उडवून दिला नि कत्तलीला आरंभ झाला. शहरचा मॅजिस्ट्रेट रिफेटस् ह्याला पळता पळता ठार केला. सर बाडोर यांचा खुद्द चर्चमध्येच चेंदामेंदा उडविला. चर्चवर हल्ला करण्यासाठी शिपायांची एक टोळी इकडे आलेली असतानाच दुसरी एक टोळी कँटोनमेंटमध्ये युरोपियनांना मारावयास धाडलेली होती. त्यांनी तिकडे जाळपोळ नि रक्तपात सुरू केलेलाच होता. असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट जीव घेऊन व्हरांड्यात पळतो तो ठार झाला. डॉक्टर बाउलिंगने शिपायास दोन शब्द सांगण्यास आरंभ केला नि त्याचे ते शब्दही शिपाई ऐकू लागले. परंतु दुर्दैवाने तो कुठे त्यांस राजद्रोही म्हणून म्हणाला! त्या राजद्रोहाला उत्तर म्हणून एक गोळी सू सू करीत आली नि तो ठार झाला! चर्चकडे जे बंडखोर गेले होते ते नुसते तरवारी नि काठ्या घेउनच गेले होते म्हणून आता बंदुका नेण्यास ते लाइनीकडे आले. इतक्यात जे शीख शिपाई होते ते नि बबर्जी वगैरे नोकरांच्या साहाय्याने इंग्रजी बाया नि काही पुरुष येथून जवळच असलेल्या एका राजांच्या घरी पळून गेले. पण त्या राजाने आपली इसमर्थता दाखवून त्यांस काढून दिल्यावर नागडे, उघडे, अनवाणी स्थितीत ते महमंदीकडे निघून गेले. अशा रीतीने ता. ३१ मेच्या संध्याकाळच्या आत शहाजहानपूरही स्वतंत्र झाले!

बरेलीच्या वायव्य दिशेस सुमारे ४८ मैलांवर मुरादाबाद हे जिल्ह्याचे ठिकाण होते. तेथे २९ वी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट नि नेटिव्ह तोफखान्याची अर्धी बॅटरी इतके सैन्य ठेवलेले होते! ह्या सैन्याच्या मनात मीरतची बातमी आल्यानंतर किती राजनिष्ठा आहे हे पाहण्याची एक अपूर्व संधी

आली. मीरतचे काही शिपाई ता. १८ मेला मुरादाबादेच्या नजीक उतरलेले आहेत अशी इंग्रजी अधिकाऱ्यांना बातमी लागल्यावरून त्यांच्यावर रातोरात छापा घालण्याचा त्यांनी ह्या २९ व्या रेजिमेंटला हुकूम सोडला. तो हुकूम शिरसावंद्य करून त्या शिपायांनी त्या रात्री मीरतचे सैन्य रानात निजलेले असताना त्यांच्यावर छापा घालून मोठ्या नेटाने हल्ला चढविला नि काय झाले असेल ते असो त्या मीरतच्या, मूठभर सैन्यावर ते निजले असताना असा अवचित नि निकराचा छापा पडला असताही त्यातील एकाविरहित सर्व असामी जिवंत पळून गेले. पण त्याला शिपायांनी काय करावे? त्या रात्री अंधकारच तसा निबिड नव्हता काय? इंग्रजी अंमलदारही म्हणाले, खरेच, शिपायांनी हल्ल्याची कमाल केली, परंतु शत्रु अंधकारामुळे जिवंत जाऊ शकला. आता असे बाहेर आले आहे की मीरतच्या लोकांवर मुरादाबादेच्या शिपायांनी केवळ लुटुपटीचा हल्ला केलेला होता. इतकेच नव्हे तर त्या रानातून पळालेले मीरतचे काही शिपाई मुरादाबादेत शिपायांच्या लाइनीतच येऊन राहिलेले होते! परंतु तेव्हा तरी निदान इंग्लीशांचा ह्या २९ व्या रेजिमेंटवर त्यांच्या या तीव्र हल्ल्याने फार विश्वास बसला नि तो उडविण्यासारखे त्यांच्या वर्तनात मे संपेपर्यंत काहीही घडून आले नाही.

मेची ३१ तारीख उजाडली नि परेडीवर एकदम शिपाई शिस्तवार रीतीने गोळा होऊ लागले. हुकमाशिवाय हे तुम्ही काय करीत आहा असे इंग्रजी अधिकारी जो विचारणार तो त्याच शिपायांनी हुकूम सोडला की, "कंपनीचे राज्य संपले आहे- सबब तुम्ही हा प्रदेश सोडून जावे! नाहीतर तुमची कत्तल उडविली जाईल अगदी ताबडतोब जाऊ शकत नसलात तर घ्या दोन तासांची मुदत! पण त्याचे आत मुरादाबाद खाली करून दिलेच पाहिजे!" शिपायांनी ही नोटीस दिली तो मुरादाबादेच्या पोलिसांनीही इंग्लिशांचे हुकूम यापुढे पाळावयाचे नाहीत असे प्रसिद्ध केले नि शहरातील नागरिकांनीही त्याला संमती दिली!! एक समयावच्छेदेकरून ह्या तिन्ही नोटिसा मिळताच मुरादाबादेचे जज्जसाहेब, कलेक्टरसाहेब, मॅजिस्ट्रेट-साहेब, सर्जनसाहेब इतर सर्व साहेब आपल्या बायकापोरांना घेऊन एक क्षणभरही घासाघीस न करता मुरादाबादेहून पळून गेले! जे कोणी युरोपियन किंवा ख्रिश्चन त्या नोटिशीतील मुदतीनंतरही मुरादाबादेस आढळले त्यांची कत्तल उडाली! मि. पावेल वगैरे काहींनी मुसलमानी धर्म स्वीकारला नि आपले जीवित संरक्षित केले. शिपायांनी खजिना ताब्यात घेतला. सर्व सरकारी मालाचाही ताबा घेण्यात आला नि मुरादाबादेवर ता. ३१ मेचे संध्याकाळच्या आत हिरवे निशाण फडफडू लागले![3]

बरेली नि शहाजहानपूर ह्या दोन शहरांमध्ये बुदान नावाचे जिल्ह्याचे मुख्य शहर होते. त्या जिल्ह्याचा कलेक्टर नि मॅजिस्ट्रेट मि. एडवर्डस् हा या शहरीच राहत असे. इंग्रजी राज्य

[3] Charles Ball Vol. I.

आल्यापासून जुन्या जमिनदारांचे चाललेले हाल नि साऱ्यासाठी पटापट लिलाव होत गेलेल्या जमिनी यांच्या योगाने सर्व रोहिलखंड प्रांतातील मोठमोठे जमिनदार नि त्यांची कुळेही अगदी असंतुष्ट झालेली होती. त्यातही या बुदान जिल्ह्यामध्ये तर सारापद्धतीचा इतका जुलूम झाला होता की, तो जिल्हा इंग्रजांच्या अंमलाला झुगारून देण्यासाठी पहिली संधी साधण्यास सज्ज झालेला आहे, हे खुद्द एडवर्डस् यांच्याही ध्यानात आलेले होते नि म्हणून त्यांनी बरेलीतील सैन्याची मदत मागविली. परंतु खुद्द बरेलीला त्या महिन्यात कोण ताण बसलेला होता हे मागे दिलेलेच आहे. तथापि शेवटी बरेलीहून लिहून आले की ता. १ जूनला आम्ही युरोपियन अंमलदाराचे हाताखाली सैन्य धाडून देतो. ही बातमी ऐकताच एडवर्डला अतिशय आनंद झाला. तो ता. १ जूनला बरेलीच्या रस्त्याकडे डोळे लावून बसला. त्या रस्त्यावर कोणी सरकारी मनुष्य दौडत येत आहे हेही त्याला दिसू लागले. अर्थात बरेलीहून येणाऱ्या मदतीचा हा ललकारदारच आहे की काय अशा आशेने त्याला एडवर्डसने उतावीळपणे प्रश्न केले. पंरतु प्रश्नाचे उत्तरात बरेलीहून बुदानकडे सैन्य मदतीसाठी येत आहे हे कळविण्याचे ऐवजी बरेलीला खुद्द इंग्रजी अंमलाचाच नायनाट झालेला आहे हा निरोप कळविण्यात आला! बुदानला खजिन्याच्या संरक्षणार्थ म्हणून काही शिपाई ठेवलेले होते. त्यांच्या अधिकाऱ्याला एडवर्डस्ने विचारले की, "बरेली स्वतंत्र झाली- बुदानचे काय?" ह्या अधिकाऱ्याने सांगितले, माझ्या हाताखालील शिपाई राजनिष्ठ आहेत, काही भीती नको. हे त्याचे आश्वासन उच्चारले जाते न जाते तो संध्याकाळच्या सुमारास बुदान शहर बंड करून उठले! खजिन्यावरचे शिपाई, पोलीस नि नागरिक सर्वांनी फिरंगी राज्य बुडाल्याची दवंडी पिटली नि तो सर्व जिल्हा खानबहादुरखानाच्या अंमलात आपखुशीने जाता झाला! शिपायांनी खजिना घेऊन दिल्लीकडे कूच केले नि बुदानचे सर्व इंग्रजी अंमलदार रातोरात रानावनातून पळू लागले. खावयास अन्न नाही, नेसावयास वस्त्र नाही, अशा अवस्थेत लपत-छपत केव्हा केव्हा एखाद्या गावकऱ्यांचे घरी गोठ्यामध्ये म्हशीच्या आड, जेथे शेणाच्या ढिगाची दुर्गंधी भरलेली आहे अशा पडक्या जागेत आठवडा आठवडा काढीत इंग्रजी स्त्रिया, इंग्रजी कलेक्टर, इंग्रजी मॅजिस्ट्रेट आपल्या जिवाच्या भयाने पळत होते. काही मारले गेले, काही मेले, काही नेटिव्हांच्या दयाळू आश्रयाने जीव धरून राहिले!

अशा रीतीने सर्व रोहिलखंडप्रांत एका दिवसाचे आत बंड करून उठला. बरेली, शहाजहानपूर, मुरादाबाद, बुदान वगैरे जिल्ह्यांच्या शहरात असलेल्या लष्करांनी, पोलिसांनी नि नागरिकांनी एकेका नोटिशीसरशी दोन तासांच्या मुदतीत ब्रिटिश सत्तेला हद्दपार करून टाकली. ब्रिटिश सिंहासन पालथे घालून त्यावर स्वकीय सिंहासन कुरघोडी करू लागले, ब्रिटिश निशाणाचा चुरा होऊन त्या जागी हिरवी निशाणे उभारलेली, ब्रिटिश कोर्टातून, कचेऱ्यातून नि ठाण्यांतून हिंदुस्थान अधिकारावर चढलेले नि इंग्लंड गुन्हेगारांच्या पिंजऱ्यात उभे राहिलेले! असले हे विलक्षण स्थित्यंतर सर्व प्रांतभर एका दोन तासात झाले! रोहिलखंडातील इंग्रजी सत्ता उन्मूलन करून

टाकण्यासाठी स्वदेशी रक्ताचा एक बिंदुही खर्चावा लागला नाही हे केवढे आश्चर्य आहे? रोहिलखंड परतंत्र आहे असे म्हणण्याच्या ऐवजी ते स्वतंत्र आहे असे सर्वांनी म्हटले नि ते स्वतंत्र झाले! पोलीस शिपाई, नागरिक सर्वांनी उठावणी करताच, प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य शहरातील दोनचार युरोपियन अधिकाऱ्यांस काढून देण्यापलिकडे तो देश स्वतंत्र करण्यासाठी काहीही जास्त श्रम पडलेले नाहीत! गुप्त कार्यक्रमाची बळकट संघटना नि तिची तडफीने नि शिताफीने झालेली अंमलबजावणी या दोन गोष्टींच्या आधारावर इंग्रजांच्या ताब्यातून सुटका करून घेताच रोहिलखंडाने खानबहादुरखानाचा अंमल कबूल केला. तेथील सर्व शिपाई लोक मागे सांगितलेला बरेलीच्या तोफखान्यावरील सुभेदार बख्तरखान ह्याच्या हाताखाली दिल्लीकडे लढण्यासाठी निघून गेले. नंतर खानबहादुरखानांनी प्रांतात बंदोबस्त ठेवण्यासाठी नवीन सैन्य ठेवण्यास आरंभ केला. नि खुद्द राजधानीत बहुतेक नागरिकांना शिपाईपणात तरबेज करण्यात आले. सर्व मुलकी खात्याचीही व्यवस्था लावण्यात येऊन त्यात बहुतेक पूर्वीचे लोक पूर्वीच्याच जागी ठेवले गेले नि वरिष्ठ ठिकाणी नवीन स्वदेशी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली. सरकार सारा दिल्लीच्या बादशहाच्या नावाने वसूल करण्यात येई. न्याय देण्यासाठी पूर्वीसारखीच कोर्टे उघडण्यात येऊन पूर्वीचेच नोकर कायम करण्यात आले. थोडक्यात म्हणजे जिथे युरोपियन अधिकारी असत तिथे हिंदुस्थानी नेमण्यापलिकडे कोणच्याही खात्यात राज्यक्रांतीच्या धक्क्याने इतर प्रकारचा खंडच पडला नाही. खानबहादुरखानांनी आपल्या सुभ्याची ही सर्व हकीकत दिल्लीच्या बादशहाकडे स्वतः लिहून धाडली नि रोहिलखंडात खालील राजकीय जाहिरनामा लावण्यात आला.

“हिंदुस्थान देशातील रहिवाशांनो, स्वराज्याची दुष्प्राप्य पर्वणी तुम्हांस लाभलेली आहे. तिचा स्वीकार करणार की अनादर करणार ? या अपूर्व नि असाधारण संधीचा तुम्ही फायदा घेणार की तिला हातातून निसटून जाऊ देणार? हिंदु बांधव हो नि मुसलमान बंधुहो, हे ध्यानात ठेवा की जर आपल्या हिंदुस्थान देशात ह्या इंग्लिशांना तुम्ही राहू दिलेत तर ते तुमच्या देशाचा नायनाट नि तुमच्या धर्माचा उच्छेद केल्याशिवाय राहणार नाहीत! कधीही राहणार नाहीत. [4] इंग्लिशांच्या फसवेगिरीमुळे आजपर्यंत हिंदुस्थानातील रहिवाशांनी आपली मान आपल्याच तरवारीने कापली आहे. एतदर्थ ती गृहभेदाची चुकी आपणास आता सुधारली पाहिजे. मुसलमानांच्याविरुद्ध उठण्याची मसलत हिंदुंना देणे नि हिंदूच्या उलट उठण्याची मसलत मुसलमानांना देणे, या कपटनाटकाचा प्रयोग इंग्लिश लोक आताही करू पाहतील. परंतु हिंदु बांधवहो, त्यांच्या फासात तुम्ही अडकू नका. चाणाक्ष हिंदु बांधवाना हे सांगणे नकोच की, इंग्लिश लोक आपली वचने कधीही पाळीत नाहीत. भुलथापा देऊन फसविणाऱ्या भामटेगिरीत ते वस्ताद आहेत! ते पृथ्वीवर तदितर

[4] Be it known to all of you that if these English are permitted to remain in India they will butcher all and put an end to your religion. . . The English never keep their promises, they are deceiptful imposters, etc.” -(The dufter of khan Baha dur Khan translated by Cracsoft Wilson.)

धर्मियांचा उच्छेद करण्यासाठी आजपर्यंत सतत यत्न करीत आलेले आहेत. त्यांनी दत्तक संतानांचे हक्क झुगारून दिले नाहीत का? नेटिव्ह राजांचे मुलुख नि राज्ये गिळंकृत केली नाहीत का? नागपूरचे राज्य कोणी बुडविले? लखनौचे राज्य कोणी बुडविले? हिंदु नि मुसलमान दोघांनाही पायाखाली कोणी तुडविले? मुसलमानांनो, तुम्हाला कुराणाची पर्व असेल नि हिंदुंनो तुम्हाला गोमातेची पर्वा असेल तर आता आपसांतील भेदभाव विसरून जाऊन या जिहादीत सर्वजण सामील व्हा, एका ध्वजाखाली लढत लढत रणांगणांत उडी घ्या नि हिंदुस्थानातून इंग्रजांचे नाव रक्ताच्या पाटांनी धुवून टाका! हिंदुस्थानातून फिरंग्यांचा नायनाट करण्यास जर हिंदु लोक मुसलमानांबरोबर लढू लागतील, जर स्वदेशाच्या मुक्ततेसाठी ते रणांगण मांडतील तर त्यांच्या देशाभिमानाचे बक्षीस म्हणून गोमातेचा वध बंद केला जाईल. या धर्मयुद्धात जो स्वतः लढेल किंवा दुसऱ्यास लढविण्यासाठी द्रव्यसाहाय्य करील तो ऐहिक नि पारमार्थिक स्वातंत्र्याप्रत पावेल. परंतु जर कोणी ह्या स्वदेशयुद्धाच्या विरुद्ध जाईल तर! तर स्वतःच्या मस्तकावरच तो आघात करून आत्महत्त्येचा अधिकारी होईल!”

प्रकरण सातवे

बनारस नि अलाहाबाद

कलकत्यापासून सुमारे ४६० मैलांवर श्रीजान्हवीच्या काठी बनारस शहर हे आपल्या पुरातन वैभवासह निवसत आहे. भागीरथीच्या पवित्र, शीतल नि धवल जलाशयात प्रतिबिंबित होण्याचे महद्भाग्य ज्या शहराच्या पदरी आहे त्या सर्व शहरांची बनारस ही पट्टराणी शोभत आहे. गंगेच्या घाटापासून एकावर एक चढत गेलेल्या भुवनराजी, त्यांच्या मस्तकावर सोनेरी मुकुटाप्रमाणे लकाकणारे अुंच अुंच देवालयांचे कळस, त्यांवर चवरीप्रमाणे ढाळले जाणारे फलपुष्पभरित दाट वृक्ष निरनिराळ्या देवालयांत वाजणाऱ्या हजारो घंटांचे निरनिराळे स्वर एकमेकांत मिसळून जाऊन त्यापासून उत्पन्न होणारी कर्णमधुर एकतान नि त्या सर्व सौंदर्यावर असलेले श्रीकाशीविश्वेश्वरांचे अधिष्ठान ह्याहीकरून बनारस शहराला अनन्य साधारण शोभा प्राप्त झालेली आहे. आसक्तीसाठी भोगविलासकांक्षी, भक्तीसाठी भजनलोलुप, विरागतेसाठी वैरागी नि मुक्तीसाठी मुमुक्षुतती या काशीक्षेत्रात आपआपल्या साध्याची सिद्धता पावत असतात. जगतात वैभवाचा उपभोग घेऊन पूर्णकाम झालेल्या लोकांना काशीक्षेत्र हा वानप्रस्थाश्रम वा संन्यासाश्रम होय. या जगतातील सर्व आशा नि उपभोग दुष्टदुर्जनांच्या मत्सराने वा त्वेषाने ज्यांच्या छिन्नभिन्न झालेल्या असतात अशा दुर्दैवी नि हतवैभवी लोकांचा काशीक्षेत्र नि तेथील श्रीभागीरथीचे प्रसन्न जलतुषार हे श्रमपरिहारक शांतिभवन होय.

अशा त्या शांतिभवनात आपले श्रम परिहरण करण्यासाठी येणाऱ्या हतवैभवी लोकांचा असवी सन १८५७ साली इंग्रजांचे कृपेने मुळीच तोटा नव्हता. दिल्लीची अमिरी बंद झाल्याने अशरण झालेले कित्येक राजपुत्र नि इतर कित्येक मुसलमान, शीख नि मराठ्यांची नष्टवैभव केलेली राजकुले त्या बनारस शहरी आपल्या दुःखांची कहाणी देवळादेवळातून नि मशिदीमशिदीतून सांगत बसलेली होती. अशा या शहरी हिंदुस्थानात चाललेली स्वधर्माची पायमल्ली नि झालेला स्वराज्याचा नायनाट यांची चर्चा हिंदु नि मुसलमानांत विशेषच जोराने चालावी यात काहीच नवल नाही. बनारस येथून थोड्याशा अंतररावर असलेल्या सिक्रोली गावी त्या प्रांतातील लष्कराची छावणी होती. नेटिव्ह पायदळाची ३७ वी रेजिमेंट, लुधियानाची शीख रेजिमेंट, नि एक घोडेस्वारांची पलटण इतके नेटिव्ह सैन्य असून तेथील तोफखाना मात्र मुद्दाम युरोपियनांचे ताब्यात ठेवलेला होता. या लष्करी शिपायांत निरनिराळ्या रुपाने स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी उठावणी करण्याची लालसा गुप्त रीतीने उत्पन्न केलेली होती. जसजसे ५७ वे साल जवळ जवळ येऊ लागले तसतसे बनारसच्या लोकसमुदायात विलक्षण खळबळ चालू असल्याची चिन्हे स्पष्ट

होऊ लागली. त्या शहराचा मुख्य कमिशनर टकर, जज्ज ग्युबिन, मॅजिस्ट्रेट लिंड वगैरे मुलकी अधिकाऱ्यांनी नि कॅप्टन ओलफर्ट, कर्नल गॉर्डन वगैरे लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांनी प्रथमापासूनच बनारस येथे असलेल्या इंग्लिश लोकाचे संरक्षणाची फार काळजी घेतलेली होती. कारण त्या शहरामध्ये लोकक्षोभाची मजल गुप्ततेच्या बाहेर पडू लागून केव्हा केव्हा तर त्याचा जोर अनिवार होऊ लागे. पुरभय्ये लोकांनी उघड उघड रीतीने 'देवा या फिरंग्यांच्या अंमलातून सोडीव' म्हणून देवळात गर्जून उठावे. [1] इतरत्र चाललेल्या तयारीला किती जोर आलेला आहे ह्याची नक्की बातमी काढण्यासाठी मंडळ्या स्थापण्यात आल्या. मे महिना येताच शिपायांच्या छावणीत मसलमान उपदेशकांचा सुकाळ माजला, शहरातील भिंतींवर नि सार्वजनिक चव्हाट्यांवर लोकशक्तींनी प्रचंड उठावणी करावी म्हणून जाहिरनामे लागले नि अखेर इतक्यावर मजल आली की, हिंदु पंडितांनी स्वराज्याचा विजय नि फिरंग्यांचा नायनाट व्हावा एतदर्थ देवळांतून जमून सार्वजनिक प्रार्थना करण्यास आरंभ केला. [2] त्याच सुमारास बाजारात धान्याच्या किंमती विलक्षण रीतीने वाढू लागल्या नि त्या किंमती फार चढविल्या तर त्यात धान्यवाल्यांचेच कसे अंतिम नुकसान होणारे आहे, वगैरे अर्थशास्त्राची प्रमेये बाजारात हिंडून समजावून देण्यास जेव्हा इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी आरंभ केला तेव्हा लोक तोंडावर त्यांना विचारू लागत की आमचे देशात आपणच महागाई करून फिरून आम्हालाच उपदेश देण्यास तुम्ही तयार झाला ना? बनारस शहरात हे लोकक्षोभाचे अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहून इंग्रजांना इतका धाक बसला की, बंड होण्याचे आधीच बनारस सोडून निघून जावे म्हणून खुद्द ओलफर्ट नि कॅप्टन वॉटसन ह्यांनी आग्रह धरला! अखेर ग्युबिनने कळवळून येऊन म्हटले, "I will go on my knees to you not to leave Banaras!" (बनारस सोडू नये यासाठी मी आपल्या पाया पडेन) नि या हातापाया पडण्याचा उपयोग होऊन बनारस सोडून देण्याचे तूर्त रहित करण्यात आले. नि ते का न यावे? कारण बनारसमधल्या शीख सरदारांनी नुकत्याच इंग्लिशांचे संरक्षण करण्यासाठी स्वयंसेवकांच्या टोळ्याही उभारल्या नाहीत काय? नि शिवाय वॉरन हेस्टिंग्जने तुडविलेल्या चेतसिंगाचा वंशजही आजच इंग्लिशांच्या बाजूला मिळालेला नाही काय? इतकी राजनिष्ठा कायम असल्यावर मग इंग्रजांनी बनारस सोडण्याचे काही एक कारण नाही!

परंतु या राजनिष्ठेवर स्वारी भरून इंग्रज लोक बनारसला अढळ आसन ठेवू पहात आहेत तोच जवळच्याच अझिमगडाकडून भयंकर गडगडाट ऐकू येऊ लागले. अझिमगड हे गाव

---

[1] Report of Joint Magistrate Mr Taylor.

[2] Red Pamplet page 88." Towards the end of May the symptoms of disaffection amongst the people of Banaras became even more strongly marked. The agents of the king of Delhi were found busy among Sepoys. The Hindus went openly to their temples and preyed for a time to arrive when they may murder us. Placards were posted up calling on the people to rise and everything indicated the approach of a crisis"

बनारसपासून सुमारे ६० मैलांवर असून तिथे १७ वी नेटिव्ह रोजिमेंट ठेवलेली होती. ह्या रेजिमेंटमध्ये मेच्या ३१ पासून रोज भयंकर खळबळ सुरू झाली नि ती शांत करण्यासाठी तेथील मॅजिस्ट्रेटसाहेब मि. हॉर्न ह्यांनी शिपायांस मिष्टास व्याख्याने देखील दिली! पण असल्या व्याख्यानांनी आता निभाव लागण्याचे दिवस उरलेले नाहीत. तारीख ३१ मे उजाडली आहे. त्या प्रांतातील शिपायांनी उठावण्या करण्याची सूचना देण्यासाठी बनारस येथे बराकी पेटवून दिल्या आहेत. तेव्हा जूनच्या पहिल्या आठवड्यात उठावणी झालीच पाहिजे. आज तारीख ३ जून आहे. हा मुहूर्त काही वाईट नाही. कारण गोपाळपुराहून आलेल्या खजिन्यात अझिमगडच्या खजिन्याची भर टाकून तो सात लक्ष रुपयांचा खजिना बनारसकडे जात आहे, याहून मुहूर्त मुहूर्त तो काय असतो?

ता. ३ जूनच्या संध्याकाळची प्रभा रात्रीमध्ये विलय पावत होती. शिपायांवरील सर्व गोरे अधिकारी आपल्या क्लबमध्ये येऊन एकत्र जेवत बसलेले होते व त्यांची बायकापोरे नजीकच खेळत खिदळत होती. इतक्यात धडाड धडाड आवाज ऐकू आले. असल्या अकस्मात धडाक्यांचा अर्थ काय असतो हे जूनच्या पहिल्या आठवड्यात इंग्रजांच्या अगदी तोंडपाठ झालेले होते. त्यांची एकाएकी झालेली भयभीत शांतता 'शिपाई उठले' असे एकमेकांस सांगू लागली. तोच नगाऱ्यांचा नि दुदूंभीचा कडकडाट सुरू झाला! एक क्षणही गेला नाही तोच ज्यांच्या हृदयातील मीरतच्या चित्रांची छबी जिवंत झालेली आहे असे गोरे लोक धूम ठोकीत पळू लागले. बायकामुले, अधिकारी सर्वांची जिवाची आशा सुटली. परंतु अझिमगडच्या शिपायांनी या हतभागी लोकांस याप्रमाणे मेल्याहून मेलेले पाहून जास्त सूड उगविण्याचे घोर विचार सोडून दिलेले होते. त्यांनी या गोऱ्या लोकांस जिवंत ठेवण्यासाठी आपल्या ताब्यात घेतले नि अझिमगड सोडून त्यांनी ताबडतोब चालते व्हावे असे त्यास कळविले. परंतु काही भीमकाय शिपायांनी इंग्रजी रक्त चाखावयास भीषण शपथा घेतल्या होत्या त्यांच्या या भीष्मप्रतिज्ञेची वाट काय?[3] तर लेफ्टनंट हचिनसनसाहेब नि क्वॉर्टरसार्जंट लुईसाहेब निदान तुमच्या शरीरात तरी ह्या आमच्या गोळ्या शिरल्याच पाहिजेत! बस्स, आता पाहिजे तर बाकीच्यांनी जिवंत पळून जावे. त्यांना पळून जाववत नसेल तर त्यांनी गाड्या करून अझिमगड सोडावे तरी देखील आमचे काही म्हणणे नाही! मग युरोपियन ऑफिसर नि त्यांच्या बायका म्हणू लागल्या, "पण आम्हास आता गाड्या तरी कोण देणार!" शिपाई म्हणाले, "त्याची फिकीर नको. गाड्या देखील आम्ही देतो" असे विलक्षण 'उदारपण हे पाहुनि याचे कर्ण वाकविल मान' यात बिलकूल संशय नाही. अखेर शिपायांनी स्वतः गाड्या आणविल्या, त्यात त्या कैदी इंग्रजांना मुक्त करून बसविले, बरोबर थोडेसे संरक्षक शिपाईही दिले नि अझिमगडच्या इंग्रजी अंमलाच्या नावनिशाणीसुद्धा ते सर्व लटांबर बनारसकडे जावयास निघाले. तिकडे तो सात

[3] Narratives by Sir Collin Campbell, page 38

लक्षांचा खजिना, लष्कराचा इंग्रजांचे हातात असलेला तोफखाना, इंग्रजी अंमलाचा ज्यावर शिक्का होता तो तुरुंग, कचेऱ्या, रस्ते, बराकी ही सर्व शिपायांच्या ताब्यात घेण्यात आली नि या कामी सर्वांत अत्यंत पुढाकार कोणी घेतला होता? तर बंडाची बातमी आपणास मिळावी नि शिपाई लोक उठल्यास आपले संरक्षण केले जावे म्हणून इंग्रजांनी नेमलेले अगदी जिवाचे जे अझिमगडचे पोलीस खाते त्यातील पोलिसांनी होय! हे पोलिसखाते लष्करी शिपायाप्रमाणेच पोखरलेले पण विहितमुख भुयार होते! संकेतसमय येताच त्यांनी युरोपियन घरांवर नि सुरुंगावर स्वराज्यांचे निशाण चढविण्यास आरंभ केला! बनारसकडच्या गाड्यांत ज्यांना जागा मिळाली नाही असे कित्येक इंग्रज लोक त्या रात्री गाझीपुराकडे पळून गेले नि दुसऱ्या दिवशीचा सूर्य आपल्या गैरहजेरीच्या अल्पावधीत झालेल्या ह्या विलक्षण रूपांतराकडे साश्चर्यभरित पाहत पाहत अझिमगडावर फडफडणाऱ्या हिरव्या निशाणाला प्रकाशित करता झाला![4] आपल्या हृदयात आजपर्यंत जे डौलाने होते ते हिंदुस्थानचे हिरवे निशाण आज आपल्या डोक्यावरही डुलू लागले हे पाहून विजयरंगात रंगलेल्या सर्व शिपाई लोकांनी एक मोठी थोरली लष्करी मिरवणूक काढली नि लष्करी बँडचे तालावर आपली हिरवी निशाणे नाचवीत नाचवीत ते फैजाबादकडे निघून गेले.

अझिमगड स्वतंत्र झाल्याची बातमी बनारस येथे पोचण्याचे सुमारासच त्या शहरातील अस्वस्थतेने इंग्रजांत उत्पन्न झालेले भय निराकरण होण्याची चिन्हे दिसू लागली. मीरतचे उठावणीची बातमी ऐकताच पंजाबातून जॉन लॉरेन्स नि कलकत्यापासून लॉर्ड कॉनिंग हे युरोपियन सैन्याची बंडाच्या मुख्य ठिकाणांवर रवानगी करण्यासाठी अश्रांत श्रम करीत होते. उत्तरेकडून धाडलेले गोरे सैन्य दिल्लीला वेढा देऊन बसल्याने दिल्लीच्या खालच्या भागात सर्वत्र असहायता प्राप्त होऊन इंग्रजी अंमलदार कलकत्याकडे 'कृपा करून येथे युरोपियन्स धाडा, (For God's sake send us Europeans) अशी मागणी अगदी रडकुंडीस येऊन करीत होते. या समयी लॉर्ड कॅनिंगने मद्रास, मुंबई नि रंगून येथून युरोपियन सैन्ये कशी मागविली नि चीनवर होणारी स्वारी तहकूब करून ते सर्व सैन्य हिंदुस्थानातच कसे थांबवून धरले हे वर सांगितलेलेच आहे. त्या ठिकठिकाणांहून आणविलेल्या युरोपियन सैन्यापैकी मद्रासच्या फ्युसिलियरसह जनरल नील हा या सुमारास बनारसपर्यंत येऊन पोचला होता. युरोपियन सैन्याची ही पहिली कुमक नि तीही जनरल नीलसारख्या हिंमतवान, धाडसी नि करड्या सेनापतीच्या, हाताखाली आल्याने बनारसच्या इंग्रजांना बराच धीर वाटू लागला. इतक्यात दानापूरला असलेली इंग्रजी फौज हीही बनारसकडे निघून आली. बनारसच्या लोकांतील विलक्षण अस्वस्थता नि तेथील शिपायांचे शहरातील लोकांशी सहकारित्व असल्याचे मिळालेले स्पष्ट पुरावे ह्यांच्या माहितीने तेथील सर्व इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी बंड त्याच्या गर्भाशयात असतानाच चिरडून टाकावे असा निश्चय केला.

[4] Narratives by Sir Collin Campbell: "The green flag was masted on the night of the 3rd"

जनरल नीलची युरोपियन फौज नि बनारसला असलेले शीख सरदार नि शीख शिपाई यांच्या या तोफखान्याच्या आधारावर हा बेत सहज सिद्धीस नेता येईल असा पहिल्यापासूनच अधिकाऱ्यांना पूर्ण भरवंसा होता. अझिमगडची बातमी तारीख ४ ला बनारसला पोचताच बनारस येथील नेटिव्ह शिपाई बंड करून उठण्याचे आधीच ते निःशस्त्र करून टाकावे असे बरेच वादविवादानंतर ठरले नि त्याप्रमाणे त्या दिवशी दुपारी जनरल परेड भरविण्याचा हुकूम सुटला.

हा हुकूम ऐकताच पुढे काय होणार हे भविष्य शिपायांच्या ध्यानात आले. इंग्रजांनी तोफखाना सज्ज करून आणविलेला आहे ही गुप्त बातमीही त्यांना कळली. जेव्हा परेडच्या मैदानावर इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी शस्त्रास्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम सोडला तेव्हा आपणास निःशस्त्र करून मग तोफांच्या तोंडी उडवून दिले जाणार आहे हे त्यांच्या स्पष्ट रीतीने नजरेस आले नि म्हणून त्यांनी एकदम शस्त्रे खाली ठेवण्याचे ऐवजी उलट जवळच्या शस्त्रागारावर हल्ला चढविला नि कर्कश गर्जना करीत ते इंग्रजी ऑफिसरांवर तुटून पडले. इतक्यात त्यांच्यावर दाब ठेवण्यासाठी आणलेली शीख रेजिमेंटही तिथे आली. या शीख शिपायांना त्या वेळेस राजनिष्ठेचा इतका पान्हा फुटलेला होता की, त्यांनी कसेही करून हिंदुस्थानी फौजेशी दोन हात होऊ देण्याची संधी एक क्षण तरी आपल्यास मिळावी म्हणून इंग्रजांची पायधरणी चालविलेली होती. हे पाहताच त्यांच्या कमांडरचे अंगावर एका हिदुस्थानी शिपायाने चाल केली नि कमांडर ग्युअस क्षणार्धात ठार होऊन खाली पडला. त्याचे जागी ब्रिगेडियर जनरल हाडसन हा येतो न येतो तोच एका शीख शिपायास अवसान चढून त्याने त्यावर गोळी घातली. परंतु हा अक्षम्य अपराध सहन न होऊन त्याच्या नजीकच्या शिखांनी त्या इंग्रजांना मारू पाहणाऱ्या शिखास तत्क्षणी छाटून टाकले! ह्या राजनिष्ठेच्या कृत्याला काय बक्षीस मिळते हे पाहण्यासाठी शीख लोक उत्सुक झाले. तोच त्या सर्वांवर इंग्रजी तोफखाना सुरू झाला! शीख शिपायांमध्ये हिंदुस्थानी शिपायांनी माजविलेला गोंधळ पाहून शीख रेजिमेंटच फितूर झालेली आहे असा इंग्रजी अधिकाऱ्यांचा गैरसमज झाल्यामुळे त्यांनी हिंदुस्थानी रेजिमेंटबरोबर शीख रेजिमेंटवरही गोळीबार सुरू केल्याने आता त्या दुर्दैवी शिखांना बंडवाल्यांस मिळण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही. त्या सर्व हिंदी लोकांनी मिळून इंग्रजी तोफांवर तीन हल्ले चढविले. हिंदु, मुसलमान नि शीख हे एकत्र होऊन इंग्रजी तोफांवर तुटून पडत आहेत असा हा ५७ चे इतिहासात एवढाच प्रसंग! आनंदाची गोष्ट इतकीच की या प्रसंगाचे पापशमनासाठी त्या क्षणीच बनारस शहरात शीख लोक अश्रांत खटपट करीत होते. कारण शिपायांची नि इंग्रजांची बराकीकडे लढाई जुंपली असताना शहरातील लोकही उठणार अशा भीतीने इंग्रज अंमलदार, बायकामुले सर्व रस्त्यारस्त्यातून धावत असता त्यांना आश्रय देण्यासाठी शीख सरदार सूरतसिंग पुढे सरसावला. बनारसच्या खजिन्यात लाखो रुपये साठविलेले असून त्यातच शीख लोकांच्या माजी पट्टराणीचे इंग्रजांनी ओरबडलेले अत्यंत मूल्यवान रत्नालंकार भरलेले होते. आणि या खजिन्यावर शिखांचा जय्यत पहारा होता. तेव्हा हा खजिना ताब्यात घेऊन इंग्रजांनी

हद्दपार केलेल्या आपल्या राणीचे अलंकार परत घेण्याची अनिवार्य इच्छा शिखांच्या मनात उत्पन्न न होणे दुरापास्त होते. परंतु त्यांचा पुढारी राजनिष्ठ सूरतसिंग पुढे आला नि त्याने त्या खजिन्यातील एक दमडीही न हलेल असा आपल्या जातभाईंना पळवून पक्का बंदोबस्त केला! लवकरच तो खजिना युरोपियन सेनेचे पहाऱ्यात नेण्यात आला! या समयी इंग्रजांचे पक्षाला गोकुलचंद नावाचा एक मोठा पंडितही मिळाला होता नि खुद्द बनारसच्या राजानेही आपले सर्व वजन, सर्व संपत्ती, सर्व अधिकार सर्वस्व आपल्या प्रभूचे- काशीविश्वेश्वराचे नव्हे! - पायी अर्पण करून दिले!! शिपाई लोक तेवढे तोफांपुढेही शरण न रिघता लढत लढत इंग्रजांचे टप्प्यातून निघून मग सर्व प्रांतभर पसरले.

इंग्रजी लोकांनी जॉन लॉरेन्सच्या पंजाबी युक्तीची तालीम करून बनारस शहरातील बंड गर्भावस्थेतच चिरडून टाकले खरे; परंतु ह्या चिरडून टाकण्यापेक्षा बनारसला बंड झाले हीच बातमी सर्व हिंदुस्थानात विद्युद्वेगाने पसरत गेली नि बनारसच्या निशाणीकडे डोळे लावून बसलेल्या त्या प्रांतातील सर्व क्रांतिकेंद्रांनी उठावण्या करण्याचा धडाका उडविला.

बनारसहून निघालेले सर्व शिपाई मजल दरमजल जवानपुरास येत आहेत ही बातमी कळताच तेथील इंग्रजांनी जवानपूरला असलेल्या शीख तुकडीला राजनिष्ठेवर व्याख्याने देण्यास आरंभ केला. परंतु ही व्याख्याने संपत आहेत न संपत आहेत तोच बनारसच्या शिपायांच्या टापा ऐकू येऊ लागल्या! जवानपुरास जे थोडेसे शीख शिपाई होते ते सर्व बनारस येथे असलेल्या शीख रेजिमेंटचेच असल्याने ते भराभर बंडवाल्यास मिळाले नि त्यामुळे जवानपूरचे सर्व शहर बंडाच्या ज्वालेत पेट घेऊ लागले. हे पाहताच जॉइन्ट मॅजिस्ट्रेट क्यूपेज पुन्हा एकदा व्याख्यान देण्यास उभा राहिला. परंतु आता टाळ्यांऐवजी एक गोळी सूं सूं करीत श्रोत्यांतून बाहेर पडली नि मॅजिस्ट्रेटसाहेब ठार होऊन खाली पडले! कमांडिग ऑफिसर लेफ्टनंट 'मारा' हाही गोळी घालून पडला. हे पाहताच बंडवाल्यांनी खजिन्यावर हल्ला केला नि सर्व युरोपियन लोकांना जवानपुरातून निघून जाण्याची ताकीद दिली. आता बनारसचे घोडेस्वारही शहरात शिरलेले होते. युरोपियन दृष्टिस पडला की, त्याला जिवंत ठेवावयाचा नाही अशा त्यांच्या घनघोर शपथा झालेल्या होत्या. एक म्हातारा डेप्युटी कलेक्टर पळताना दिसताच हे स्वार त्याच्यावर धावले. जवानपूरचे काही लोक शिष्टाई करू लागले की, "ह्या गरीबाला जीवदान द्यावे, तो फार ममताळूपणाने वागे." शिपायांनी उत्तर दिले, "ते काही नाही! तो युरोपियन आहे नि म्हणून त्याला मेलेच पाहिजे!" [5]

---

[5] "They had vowed to murder every Europion. They came to the deputy collector, an old East Indian; both Hindus and themahomedans got him and said,'cant' help it' said the Sowars ' he is an Europion'. They then repeated this to a Sergeant and his wife though the people pleaded for them.' Cant help it' was the reply, "they are Europions and shall die!" Charles Ball, Vol I, page 245.

अशा ह्या अनिवार त्वेषातही बंडवाल्यांनी युरोपियनांना शस्त्रे खाली ठेवून गुपचूप पळून जाण्यास जी परवानगी दिलेली होती, तिचा फायदा घेऊन यच्चयावत इंग्रज लोक जवानपूर खाली करून देऊन पळू लागले. त्यांनी बनारसकडे पळून जाण्यासाठी गंगेच्या काठी नावा केल्या. परंतु अर्ध्या प्रवाहात येताच नावाड्यांनी त्या सर्व इंग्रजांना लुटून वाळवंटावर नेऊन सोडून दिले! इकडे जवानपूरला सर्व शहर 'दीन दीन' करीत बाहेर पडले. त्यांनी सर्व युरोपियन घरांना लुटून नि जाळून फस्त केले. इंग्रजांच्या सत्तेची, त्यांच्या वाहणाऱ्या रक्तांच्या पाटाशिवाय झाडून सारी चिन्हे धुळीस मिळवून टाकली नि नेववेल तितका खजिना बरोबर घेऊन शिपाई लोक अयोध्येकडे लोटू लागले! नंतर शहरातल्या म्हाताऱ्या बाया नि जन्मात दमडीही न बघितलेले गोरगरीब यांच्याजवळ तो राहिलेला खजिना देण्यात आला होता नि त्याच्यावर त्यांनी यथेच्छ ताव मारून स्वराज्यावर नि दिल्लीचे बादशहावर मनःपूर्वक आभारांचा पर्जन्य पाडला!

अशा रीतीने ता. ३ जूनला अझिमगड, ता. ४ ला बनारस नि ता. ५ ला जवानपूर उठते आहे तोच बनारसचा सर्व प्रांतचा प्रांत क्रांतिज्वालांनी भडकून राहिलेला होता. प्रांताचे मुख्य शहर पडले म्हणजे साधारणतः राज्यक्रांतीला त्या प्रांतात जोर राहात नाही. पण राजधानीच्या शहरावर सर्व प्रांताने राज्यक्रांतीसारख्या अनिश्चित प्रसंगी अवलंबून राहणे हा क्रांतिशास्त्रात फारच नाशकारक दोष समविलेला आहे. मॅझिनी म्हणतो की, "जिथे आमचे निशाण फडफडेल तीच आमची राजधानी. आमची राजधानी जिकडे बंड तिकडे नेली पाहिजे. बंडाने राजधानीच्या मागे लागून बिलकूल उपयोग नाही. राज्यक्रांतीचे नकाशे आधी कितीही चोख काढलेले असले तरी त्यांच्याप्रमाणेच अगदी सूत्रबद्ध गोष्टी घडणे अशक्य असते. म्हणून क्वचित राजधान्यांत बंड विरघळले तरी ते प्रांताने सोडून देऊ नये." या नियमाची आवृत्ती बनारस प्रांतामध्ये फारच फक्कड रीतीने निघालेली होती यात काही शंका नाही! कारण त्या प्रांताची राजधानी खुद्द बनारस शहर हे इंग्रजांचे कह्यात पडले असतानाही बनारस प्रांतामध्ये एका चुटकीसरशी राज्यक्रांतीचे वादळ सूं सूं करीत दशदिशांना धुंद करीत चालले! जमिनदार, शेतकरी, शिपाई सर्व जणांनी फिरंगी अंमलाला गोमांसाप्रमाणेच आपत्ती मानण्यास आरंभ केला! लहान लहान खेडीगावे पण त्यांनी आपल्या शिवारात गोरा आल्याचा सुगावा लागला की, लगेच त्यास मारून पिटून हुसकून द्यावे![6] विशेष हे की, नुसत्या इंग्रज लोकांचाच नव्हे तर त्यांनी केलेल्या एकूणएक कृत्यांचा लोकांना इतका वीट आला होता की, ती कृत्ये त्यांना डोळ्यासमोर नकोशी झाली! त्यांनी इंग्रजांनी नेमलेले जमिनदार, -मग ते कसे का असेनात -त्यांना काढून टाकून जुन्या पिढीजात जमिनदारांना तिथे आणून

---

[6] At the every successive stage of the Military revolt the fact that deep seated and wide spread feeling of hatred and unappeasable revengefulness for an assumed wrong is more plainly developed. The desire for plunder was only secondary influence in producing the calamities to which Europion residents of various places were exposed." - Charles Ball's India Mutiny vol I, page 245.

www.savarkarsmarak.com

बसवावे. इंग्रजांची सारापद्धती, त्यांचे तुरुंग, त्यांची न्यायकोर्टे या सर्वांचा एका आठवड्यात पत्ता नाहीसा झाला! तारायंत्राचा चुरा झालेला, आगगाडीचे नि दळणवळणाचे रस्ते उखडून दिले गेलेले, प्रत्येक टेकडाआड नि प्रत्येक झुडुपाआड गोऱ्यांच्या रक्ताला नि पैशाला चटावलेले गावकरी दबून बसलेले नि इंग्लिशांना रसद तर राहोच परंतु नुसती बातमी देखील मिळू न देण्यासाठी शिवाराशिवारांतून पहारेकरी हिरव्या नि जरतारी निशाणांसह गस्त घालीत असलेले! अशा स्थितीत इंग्रजांच्या कोंडमाऱ्याला पारावार नाहीसा झाला! तरी खुद्द बनारस शहर इंग्रजांचे ताब्यातून सुटताना फसलेले होते नि सर्व शिपाई लोक उठावणी होताच अयोध्येकडे निघून गेले होते![7]

बनारस शहराचा ता. ४ जूनचा प्रयत्न फसल्यानंतर तिकडे धरपकड चाललेली असताना एक महत्वाची गोष्ट उघडकीस आली. अशाच तुरळक गोष्टीवरून ५७ साली ते रचनाचक्र कसे फिरविले जात होते हे कळण्याचा संभव आहे. बनारस शहरातील तीन अत्यंत चळवळ्या पुढाऱ्यांना नि एका लक्षाधीश पेढीवाल्याला पकडण्यात आले. त्यांच्या घरात क्रांतिपक्षातील मुख्य केंद्राकडून आलेली कित्येक जालीम परंतु सांकेतिक भाषेत लिहिलेली पत्रे सरकारच्या हातास लागली. त्यातील महत्वाची पत्रे 'एक प्रमुख अधिपती' याजकडून आलेली होती; नि त्यांचा मथितार्थ असा होताः "बनारसचे नागरिकांनी शीघ्र उठावणी करावी. वॉकर, गिबन, लिंड नि जेवढा युरोपियन तेवढा छाटून टाकावा. या कामासाठी लागणारी रक्कम नगरशेट पेढीवाले. . . यांजकडून दिली जाईल." या पेढीवाल्याच्या घराचा झाडा घेतला तेव्हा सुमारे दोनशे तरवारी नि बंदुका साठविलेल्या सापडल्या. [8]

बनारस प्रांतातील उठावणीची ही त्रोटक हकीकत झाली. ठिकठिकाणच्या शिपायांनी ह्या प्रांतात मीरत किंवा दिल्ली येथील लोकांप्रमाणे युरोपियनांच्या कत्तली बिलकूल केल्या नव्हत्या. या सर्व प्रांतात एकही युरोपियन लेडी मारली गेली नाही. इतकेच नव्हे तर राष्ट्रक्षोभाच्या प्रचंड ज्वाला अंतःकरणात 'सूड' म्हणून गर्जना करीत असताही लोकांनी स्वतः गाड्या जोडून जोडून इंग्लिशांची त्यांच्या अधिकाऱ्यांनासुद्धा बोळवणी केलेली होती! हे चित्र पहा नि आता हे पुढे येणारेही पहा!

---

[7] " No sooner had it been known in the districts that there had been an insurrection ar Banaras, then the whole country rose like one mass. Communications wer cut off with the neighbouring stations and it appears as if the Ryots and Zamindars were about to attempt the execution of the project which Sepoys failed to accomplished in Banaras" Red Pamplet, Page 91.

[8] "Narratives of the Indian Revolt by Sir C. Campbell, Page 64

जनरल नील हा बंड होण्याचे वेळीच बनारसला येऊन उतरलेला होता हे मागे सांगितलेलेच आहे. बनारस प्रांत आपल्या स्वराज्याकरता उठला असता त्याला उत्तेजन देण्याइतका उदात्तपणा सापडणे मनुष्य जातीत अगदी तुरळक नि इंग्लिश राष्ट्रात तर असंभवनीय आहे. परंतु निदान जशास तसे या न्यायाने तरी इंग्लिशांनी त्यांच्या समजुतीप्रमाणे ठरलेल्या 'बंडवाल्यांना' वागवावयास पाहिजे होते! बंडवाल्यांवर नि अतएव सर्व हिंदुस्थानावर त्यांच्या 'क्रौर्या'साठी अश्लील शब्दांची नि नरकगामी शापांची लाखोली वाहणाऱ्या इंग्लिशांच्या सुधारलेल्या सैन्यावरील अत्यंत शूर सेनापतीने बनारस प्रांतातील लोकांना कसे वागविले हे प्रसिद्ध केलेल्या माहितीवरून दिले म्हणजे त्यावर एक शब्दही लिहिण्याची जरुरी उरणार नाही.

बनारस प्रांतातील उठावणीनंतर जनरल नीलने त्या आजूबाजूच्या खेडेगावात बंदोबस्त करण्यासाठी युरोपियन नि शीख लोकांच्या टोळ्या धाडल्या. निराश्रित नि शेतकीवर उपजीविका करणाऱ्या लहान लहान खेडेगावांवर ह्या टोळ्यांनी घुसावे, जो कोणी रस्त्याने भेटेल त्यास एकतर तिथेच कापून टाकावे किंवा फाशीवर चढवावे. ह्या फाशीवर जाणाऱ्यांचा इतका पुरवठा होत होता की एक फाशी रात्रंदिवस चालवून पुरेशी न पडल्याने फाशीच्या खांबांची लांबलचक रांगची रांग कायम उभारून ठेवावी लागली. ह्या लांब रांगेवर रात्रंदिवस अर्धमेले करून लोक फेकून देण्यात आले तरी फाशीवर चढणाऱ्या उमेदवारांची दाटी झालेली! मग इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी झाडे तोडून खांब करीत बसण्याचा अडाणी नाद सोडून दिला नि खुद्द झाडांनाच फाशीचे खांब बनविण्यात आले. परंतु एका झाडाला एकच मनुष्य फाशी देत बसल्यास परमेश्वराने त्या झाडास एकाहून अधिक फांद्या विनाकारणच दिल्या असे होईल. एतदर्थ झाडांच्या प्रत्येक फांदीवर नेटिव्हांना गळे करकचून लोंबकाळून ठेवण्यात येई! हे 'लष्करी कर्तव्य' नि हे 'ख्रिश्चन मिशन' दररोज नि दर रात्री अव्याहतपणे चालविणे त्या शूर इंग्रजांना कंटाळवाणे झाले यात काही नवल नाही! तेव्हा मग या धार्मिक नि उदार कर्तव्यात असणारा गंभीरपणा थोडासा कमी होऊन त्यात करमणुकीसाठी किंचित नाविन्य मिसळविण्यात आले. नुसते उचल की दे झाडास टांगून. ह्या ओबडधोबड पद्धतीत आता थोडीशी कलाकुशलता करण्यात आली. नेटिव्हांना प्रथम हत्तीवर बसविण्यात येई. मग ते हत्ती अुंच झाडाच्या फांदीपाशी नेण्यात येत नि त्यावरील नेटिव्हांच्या मानांना झाडांवरील फासात करकचले की हत्तीला काढून घेतले जाई! तथापि हत्ती निघून गेल्यावर ती अगणित प्रेते धडपडत मरताच अजागळपणाने लोंबू लागत नि त्यायोगाने रस्त्याने जाणाऱ्या इंग्रजांना एक प्रकारची कंटाळवाणी साम्यता दिसू लागे. म्हणून मग झाडावर टांगताना नेटिव्हांना नुसते सरळ रीतीने

फाशी देण्याचे ऐवजी निरनिराळ्या आकृतीने टांगण्यात येई! कोणी इंग्रजी आठासारखे(८) बांधून मारण्यात येई तर कोणी नवासारखे(९). [9]

परंतु ह्या सर्व प्रकारांनी प्रयत्न केले तरी काळे लोक हजारांनी नि लाखांनी जिवंतचे जिवंतच! आता एवढ्यांना फाशी चढवू म्हटले तर त्यांना बांधण्यास दोर तरी कुठून आणणार! अशा विलक्षण पेचात इंग्लंडचे सुधारलेले ख्रिश्चन राष्ट्र पडले! परमेश्वरकृपेने शेवटी एक युक्ती त्यांना सुचली नि तिचा प्रयोग करून पाहता तो इतका यशस्वी झाला की इतःपर फाशीचे ऐवजी त्या शास्त्रशुद्ध युक्तीचाच अवलंब करावयाचे ठरले, नि एका तासात संबंध गावचे गाव फाशी जाऊ लागले! विस्तवाच्या ज्वालांनी त्यांच्या माना करकचून बांधल्यावर नि भोवती तोफा रोखून ठेवल्यावर मग गरीब नेटिव्हांची शरीरे जळून खाक होण्यात काय उशीर! या खेडेगावांना चोहोबाजूंनी आग लावून कोंडून जिवंत जाळून टाकण्यात कित्येक इंग्रजांना इतकी मजा वाटे की त्यांनी त्या देखाव्यांची हास्यरसात्मक वर्णने इंग्लंडमध्ये लिहून धाडावी! खेडेगावाला आग इतकी जलद नि परिपूर्ण रीतीने लावली जाई की त्यातून बाहेर पडण्याचे नावही घ्यावयास नको! गरीब शेतकरी, विद्वान ब्राह्मण, निरपराधी मुसलमान, शाळेतील मुले, बाळंतिणी, कुमार, कुमारी, म्हातारे लोक, अर्धपंगु सर्व आगीचे डोंबात जळून खाक! अंगावर दूध पीत असलेल्या कोवळ्या मुलांसुद्धा आया जळून खाक! अंथरुणाशी खिळलेल्या म्हाताऱ्या बाया नि पुरुष आपल्या भोवताली कडाडणाऱ्या आगीचे ज्वालांपासून पाऊलभरही पळण्याची शक्ति नसल्याने अंथरुणावरचे अंथरुणावर जळून खाक![10] नि जर एखाददुसरा जळून खाक झाला नाही तर? तर एक इंग्रज आपल्या पत्रात म्हणतो, "We set fire to a large village which was full of them. We surrounded them and as they came rushing out of the flames, shot them!" आगीच्या भयंकर डोंबातून अर्धेकच्चे भाजलेले जर कोणी बाहेर पडू लागले तर आम्ही त्यांना गोळ्या घालून ठार करीत होतो![11]

आणि असे एखाददुसरे खेडे जाळले जात होते काय? इंग्लिशांनी निरनिराळ्या भागात निरनिराळ्या टोळ्या खेडीगावे जाळून फस्त करण्यास धाडलेल्या होत्या. अशाच टोळींपैकी एका टोळीतील अनेक अंमलदारांपैकी एक अंमलदार आपल्या अनेक मोहिमांपैकी एका मोहिमेबद्दल

---

[9] Volunteer hanging parties went out into the destricts and amateur executioners were not wanting to the occasion. One gentleman boasted of the numbers he had finished of quite "in an artistic manner," with mango trees to gibbets and elephants as drops. The victims of this wild justice being strung up, as though for pastime, in the form of a figure eight. Kaye and Malleson's History of the Indian Mutiny. Vol. II page 177.

[10] Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 242-243

[11] Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 244

म्हणतो, You will, however, be gratified to learn that 20 villages are razed to ground. [12] आजच्या मोहिमेत आम्ही २० गावे फस्त करून टाकलेली आहेत!" हे ऐकून आपणास समाधान वाटल्याशिवाय राहणार नाही!

वरील राक्षसी हकीकत, "जनरल नीलच्या सूडाबद्दल काही न लिहिणेच बरे," अशी उघड उघड प्रतिज्ञा करणाऱ्या इंग्रजी इतिहासकारांच्या नेमस्त इतिहासातून जी चुकतमाकत बाहेर फुटलेली आहे तिचा फक्त सारांश!!

बस्स! याहून एक अक्षरही जास्त लिहिणे म्हणजे क्रूरपणाचे हे नंगे चित्र बिघडविणे होय!

म्हणून हताश नयनांनो, श्रीभागीरथीच्या नि कालिंदीच्या प्रीतिसंगमातील प्रेमलहरीकडे आता दृष्टीपात होऊ द्या. अलाहाबाद शहर हे बनारसपासून सुमारे ७० मैलांवर वसलेले आहे. या प्रयागक्षेत्राच्या धार्मिक पावित्र्यास तिथे अकबराचे कारकिर्दीत बांधल्या गेलेल्या विस्तीर्ण किल्ल्याने अपूर्व भव्यतेची पुरवणी दिलेली आहे. कलकत्यापासून पंजाब नि दिल्ली वगैरे मोठमोठ्या प्रांतात जाणाऱ्या सर्व महत्वाच्या रस्त्याचे अलहाबाद हे नाक असल्याने या सर्व प्रांताच्या हालचालींवर देखरेख करण्यासाठी नेमलेल्या एखाद्या अुंच भीमाकृती नि उग्र सेनापतीसारखा हा अलाहाबादचा किल्ला आपल्या गांभीर्याने शोभत असतो. ५७ च्या क्रांतीसमयी ज्याच्या हातात हा किल्ला असेल त्याच्या हाती तो सर्व विस्तीर्ण प्रांत शेवटपर्यंत राहणार अशी स्थिती असल्याने हे महत्वाचे ठिकाण आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी उभयपक्षांचेही आटोकाट प्रयत्न चाललेले होते. अलाहाबाद येथे जे शिपाई होते त्यांच्यासह त्या सर्व शहराने एकसमयावच्छेदे करून उठावे असा क्रांतीपक्षाचा घाट होता. या कामासाठी गुप्तरचना चाललेली असताना शहरांतील नागरिकांमध्ये स्वराज्यसंपादनार्थ उठण्याची अतिशय लालसा उत्पन्न करण्यात हिंदु प्रयागवळांचा अतिशय उपयोग झाला होता. अलाहाबादच्या हिंदु नागरिकांतच नव्हे तर त्या सर्व प्रांतातील हिंदु लोकांमध्ये हे वजनदार धर्मगुरू स्वातंत्र्ययुद्धाची बीजे कित्येक दिवसांपासून अखंड रीतीने पेरीत आलेले होते. हिंदु लोकांमध्ये स्नानसंकल्पा-बरोबरच ह्या धार्मिक नि पवित्र राज्यक्रांतीचे संकल्पही जसे सोडले जात होते तसेच त्या शहरातील विस्तीर्ण मुसलमान वस्तीतही मुल्लांचा सुळसुळाट झालेला होता. दीन नि देश यांच्या मुक्ततेसाठी अंगातील रक्तबिंदूंचा समरभूमीवर सडा पाडण्याचा कृतनिश्चय केलेले हजारो मुसलमान सांकेतिक क्षणाची वाट पहात होते. ह्यांचे इंग्रज लोकांस बिलकूल नवल वाटत नाही. शेवटी हिंदुस्थानी मुसलमान तेवढा आपला शत्रु राहणारच अशी सर्व इंग्रजी लेखकांची दृढ समजूत झालेली दिसून येते.

[12] Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 242

Red Pamphlet चा प्रसिद्ध लेखक म्हणतो: "The Mahomedans have shown that they cherish in their hearts the proselytising doctrines of their religion and that as Christians, they for ever detest and take advantage of coming opportunity of destroying Europeans. ही गोष्ट सार्वजनिक रीतीने जितकी सत्य आहे त्याहून अधिकच रीतीने ती या विशिष्ट शहरी सत्य झालेली होती. अलाहाबादेस मुसलमानांचे पाऊल हिंदुंच्याही पुढे जात होते; इतकेच नव्हे तर त्या शहरातील क्रातिकेंद्राच्या चालकांत तेच प्रमुख होते. हिंदु नि मुसलमान यांच्या आपल्या देशजननीच्या मुक्ततेसाठी चाललेल्या प्रयत्नांस अखेर इतके स्वरूप आले की, खुद्द शहरचे न्यायाधीश नि मुन्सफ लोक हे गुप्तरीतीने क्रांतिमंडळात सामील झालेले होते![13]

अलाहाबादेला तेथील किल्ल्याचे संरक्षणासाठी नि ते त्या प्रांतांचे मुख्य ठाणे असल्याने वास्तविक रित्या इंग्रजांनी फार कडेकोट बंदोबस्त ठेवावयास पाहिजे होता. परंतु ५७ चे मे महिन्याच्या अगदी आरंभापर्यंतही सर्व देशात काय अंतर्गत चळवळी चाललेल्या होत्या हे त्यांना माहित नसल्याने अलाहाबादेला बिलकूल ढिलाई झालेली होती. खुद्द अलाहाबादेला क्रांतीच्या ज्वाला चहूकडे पेटवीत नेत्यांनी इतकी चातुर्ययुक्त गुप्तता ठेवली होती की, तेथे एकही युरोपियन सोजीर ठेवण्याची सरकारला जरूरी वाटली नाही! मीरतची बातमी ज्या वेळेस आली त्या वेळेस या अत्यंत महत्वाच्या ठिकाणी शिपायांची ६ वी रेजिमेंट नि शिखांच्या फिरोजपूर रेजिमेंटचा एक सुमारे दोनशे लोकांचा भाग इतकेच सैन्य काय ते होते. लवकरच अयोध्येचे घोडेस्वार आणण्यात आले नि तो किल्ला, त्यातील मुबलक शस्त्रसामग्रीसुद्धा या नेटिव्ह शिपायांच्याच ताब्यात देण्यात आला. या शिपायांवर जे इंग्रज अधिकारी होते त्यांना आपले शिपाई नुसते राजनिषअठेचे जिवंत पुतळेच आहेत असे वाटे. विशेषतः ६ व्या रेजिमेंटने तर राजनिष्ठेची कमाल केलेली होती यात बिलकूल शंका नाही! त्यांनी दिल्लीची बातमी ऐकल्यावर एक दिवस सरकारला निरोप धाडला की, 'खाविंद, आम्हांला त्या बंडखोरांच्या नरडीचा घोट घेण्यास दिल्लीकडे जाण्याचा हुकूम द्यावा. या संधीची आम्ही वाट पाहून आहोत! ' ह्या विलक्षण राजनिष्ठेने जिकडेतिकडे एकच तारीफ सुरू झाली. खुद्द गव्हर्नर जनरलकडून या "अद्‌वितीय अमानीपणाबद्दल नि राजनिष्ठेबद्दल ६ व्या रेजिमेंटला सार्वजनिक आभार देण्याचा हुकूम आला. इतक्यात कुणी नागरिकांने बातमी कळविली की, ६ वी रेजिमेंट आतून नखशिखांत फितूर झालेली आहे. ही बातमी ऐकताच राजनिष्ठेचे प्रात्यक्षिक म्हणून ६ व्या रेजिमेंटने दोन क्रांतिदूतांस पकडून अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन केले. आता शंका ती कशाला? परंतु सरकारला अजून आपल्या राजनिष्ठेबद्दल संशय येत असेल तर आमची अंतःकरणे किती निर्मल आहेत हे पाहिजे तर इंग्रजी ऑफिसरांनी आमच्या रेजिमेंटमध्ये प्रत्यक्ष येऊन बघावे! इंग्रजी ऑफिसर जो ६ व्या रेजिमेंटमध्ये येऊन पाहतात तो खरोखरच जिकडे तिकडे राजनिष्ठेचा समुद्र उफाळून तुडुंब भरला आहे! फार काय पण त्या इंग्रजी ऑफिसरांच्या जवळ

---

[13] Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 68

धावत जाऊन शिपायांनी मिठ्या मारल्या नि प्रेमळ अंतःकरणाने त्यांच्या दोन्ही गालांची चुंबने घेतली. [14] नि त्याच दिवशी रात्री त्या ६ व्या रेजिमेंट-मधील एकूणएक शिपाई ‘मारो फिरंगीको’ म्हणून तलवार उपसून उठला!

आपल्या बेतांचा बनारसप्रमाणे अकालीच विध्वंस होऊन आपणांस निःशस्त्र केले जाऊ नये म्हणून शिपायांचे गुप्त प्रयत्न चाललेले असता इंग्रजांनी आपली बहुतेक कुटुंबे किल्ल्यात नेऊन शिखांची नि घोडेस्वारांची काही दले त्यांच्या संरक्षणासाठी ठेवलेली होती. बनारसी बातमी ता. ५ जूनला अलाहाबादेत येऊन धडकली. त्या दिवशी शहरात इतकी अपूर्व खळबळ सुरू झाली होती की, इंग्लिशांनी काही तोफा बनारसच्या बाजूकडील पुलावर रोखून ठेवून दिल्या नि किल्ल्याची द्वारे बंद करण्यात आली. रात्रीचे सुमारास शिपायांनी नुकतेच ज्यांचे मुके घेतलेले आहेत ते सर्व इंग्रजी ऑफिसर खाना घेण्यासाठी नाचत बागडत मेसमध्ये जमतात तोच लांबवर भयसूचक बिगूल वाजू लागले!” राजनिष्ठ ६ वी रेजिमेंट बंड करून उठल्याचे भयंकर वृत्त त्या वाजण्यात होते की काय कोण जाणे!

बनारसचे पुलावर संरक्षणाकरिता ठेवलेल्या तोफा किल्ल्यामध्ये पोचविण्याचा हुकूम त्या दिवशी संध्याकाळी झालेला होता. परंतु इंग्रजांनी हुकूम करावे नि शिपायांनी पाळावे हा आजपर्यंतचा राजनिष्ठ प्रघात त्या संध्याकाळी एकदम बलदल्यासारखा दिसू लागला. कारण शिपायांनीच दुसरा एक हुकूम सोडला की, तोफा किल्ल्याकडे न नेता कॅन्टोन्मेंटकडे नेल्या जाव्या! हा अदभूत प्रकार पाहताच त्या उद्धट शिपायांना शासन करण्यासाठी अयोध्येचे घोडेस्वार बोलावले गेले. लेफ्टनंट अलेक्झांडर हा तरूण इंग्रजी ऑफिसर आपल्या नेटिव्ह घोडेस्वारांना सज्ज करून लेफ्टनंट हॉवर्डसह लवकरच त्या शिपायांवर धावून गेला. या वेळेस चंद्रपकाशाने दिशा उजळू लागलेल्या होत्या. घोडेस्वारांच्या पलटणीला त्या उर्मट शिपायांवर चालून जाण्याचा इंग्रजी अंमलदारांनी हुकूम सोडला नि आता आपल्यामागे हजारो घोडे दौडत येऊन या मूठभर शिपायांना तुडवून टाकतील अशा खात्रीने इंग्रजी अंमलदार स्वतः उड्या घेत तुटून पडले! -पण काय आश्चर्य! मागे सर्व घोडेस्वार आपल्या स्वदेशबंधूंवर शस्त्र उचलण्याचे नाकारून जेथल्या तेथे उभे होते! हे पाहताच शिपायांत एकच जयजयकार झाला! खुद्द कर्नल अलेक्झांडर छातीत गोळी लागून खाली पडला. त्याच्या शरीराचे तुकडे तुकडे केले गेले नि ते सर्व हिंदी शिपाई परस्परांस मिठ्या मारून त्या तोफांसुद्धा कॅंपकडे चालू लागले. याच सुमारास आधीच दौडत आलेले दोन घोडेस्वार कॅंपवर ही बातमी आपल्या भाईंना कळवूनही चुकलेले होते. मग काय, परेडच्या जागेवर जो प्रसंग गुदरला तो अश्रुतपूर्व होय! इंग्रजी ऑफिसरांनी हुकमाचा शब्द उच्चारला की, आलीच गोळी सू सू करीत!

[14] Narrative by Sir C Collins : “Sepoys flung themselves about the necks of their Europion Officers and kissed them of both Cheeks”

प्लँकेट ठार, अडज्युटंट स्ट्यूअर्ड ठार, क्वार्टर मास्टर हावस ठार, विंगले ठार, मनरो ठार, बर्च ठार, लेफ्टनंट अन्नेस ठार! परेडच्या जागेपासून तो खवळलेला सैन्य समूह आता आग लावीत जिकडे तिकडे पसरलेला होता. मेस हाऊसमध्ये खाण्यापिण्याासाठी बरेच इंग्रज आलेले आहेत असे कळताच त्या मेस हाऊसवर हल्ला चढला नि त्यातील एकूणएक इंग्रज कापून निकाल झाला! मागे सांगितलेच आहे की, अलाहाबादेला मुख्य गोष्ट म्हणजे किल्ला ताब्यात घेणे ही होती. त्या किल्ल्यात इंग्रजी बायकामुले नि मुबलक दारुगोळा असून या क्षणी तिथे सर्वस्वी शीख शिपायांच्या हातीच तो रक्षणाकरिता सोपवून दिलेला होता नि ते शीख शिपाई हिंदुस्थानी लोकांप्रमाणे ठरल्याप्रमाणे उठलेलेच असतील नि किल्ल्यातून फिरंगी हाकून दिल्याची सुवार्ता देणारी तोफ लवकरच कडाडेल अशी सर्व शिपायांना उत्सुकता वाटू लागली.

परंतु किल्ल्यात शीख लोकांनी मात्र खरी खरी राजनिष्ठा दाखविली! त्यांनी किल्ल्यातून फिरंग्यांचे निशाण उखडून काढण्याचे नुसते नाकारले इतकेच नव्हे, तर उलटपक्षी त्या किल्ल्यामध्ये असलेल्या नेटिव्ह शिपायांना निःशस्त्र करून बाहेर हुसकून देण्यासाठी इंग्रजी अंमलदारांस पूर्ण सहाय्य दिले. या वेळेस शीख लोक आपल्या बाजूला चिकटून राहिले तरी कसे यांचे इंग्रजांना अजून आश्चर्य वाटत आहे![15] एका अर्ध्या तासात अलाहाबादचा तो विस्तीर्ण किल्ला बंडवाल्यांच्या ताब्यात पडला असता! म्हणजे एका अर्ध्या तासात इंग्रजांच्या अमलाचा पाठीचा कणाच भरडून टाकला जाता, परंतु शिखांनी तो अर्धा तास आपल्या स्वदेश बांधवांच्या नि आपल्या देशमातेच्या देहालाच भरडून टाकण्यात खर्च केला. किल्ल्यामध्ये असलेल्या हिंदी शिपायांनी वारंवार उचल केली असताही त्यांना न मिळता इंग्रजी अंमलदारांचे हुकमावरून त्यांना निःशस्त्र करून शीख शिपायांनी किल्ल्याबाहेर हुसकून दिले नि अशा रीतीने किल्ला इंग्रजांचे हाती पडला.

परंतु या ४०० शिखांनीच काही ते अलाहाबाद शहर भरलेले नव्हते! शिपायांनी उठावणी होण्याचा समय होतो न होतो तोच अगदी त्याच सुमारास अलाहाबाद शहर उठले. तिकडे परेडकडे भयानक गर्जना चालल्या असता त्यांची प्रत्युत्तरे अलाहाबाद शहराच्या त्या घनघोर कंठातून निघू लागली. प्रथमतः शहरातील नाकेबंदी करून युरोपियन लोकांच्या घरादारांचे वाटोळे करण्यात आले नि मग शिपाई नि नागरिक एकत्र होऊन त्यांनी तुरुंग फोडून टाकला. त्या तुरुंगातील कैद्यांनी मनात इंग्रजांचा जितका द्वेष बाळगलेला होता तितका कोणाच्याच हृदयात नसेल! त्यांनी तुरुंगातून सुटताच कर्कश आरोळ्या नि किंकाळ्या ठोकीत आधी युरोपियनांचे वसतीकडे धाव ठोकली. विशेषतः तारायंत्रे नि रेल्वे यांच्यावर बंडवाल्यांचा फार कटाक्ष होता. रेल्वेची ऑफिसे, रूळ, तारा, खांब, अंजिने सर्व चिरडून पार! इंग्लिशांनी आपली बहुतेक पोरेंबाळे जरी किल्ल्यात ठेवलेली

[15] खुद्द नील म्हणतो : “How the plan was not taken, by Sikhs, is a wonder!”

होती तरी काही अखेर बंडवाल्यांचे हाती लागलीच! त्यांनी एकेका सपाट्यात जो जो गोरा म्हणून भेटे त्याचा त्याचा निकाल लावीत चलावे. मग जे गोरेही नव्हते किंवा ख्रिश्चनही नव्हते परंतु ज्यांना इंग्लिशांपुढे लांगूनचालन करण्याची चटक लागलेली होती अशा निमगोऱ्यास मार बसू लागला. बंड करण्यास जे उत्सुक नव्हते त्या सर्वांच्या घरावर हल्ले चढले नि ज्यांनी 'आम्ही दिल्लीचे बादशहाशी राजनिष्ठ राहू नि फिरंग्यांचे विरुद्ध लढू' अशा शपथा घेतल्या त्यासच काय ते प्राणदान देण्यात आले. ता. ७ जूनचे सकाळी अलाहाबादचा खजिना बंडवाल्यांनी ताब्यात घेतला. या खजिन्यात जवळ जवळ ३० लक्ष रुपये होते. नंतर दुपारचे सुमारास एक थोरले हिरवे निशाण मिरवत नेऊन शहराच्या मुख्य कोतवालीवर उभारले गेले नि त्याला सर्व नागरिकांनी मुजरा केला!

शहर नि किल्ला अशा रितीने बंडाचे जाळात पेटत असता त्याच दिवशीच्या सुमारास सर्व अलाहाबद प्रांत एका व्यक्तीसारखा बंड करून उठला! जिकडे तिकडे एका क्षणात फिरंग्यांचे राज्य होते की नव्हते असे झाले! ज्या त्या खेडेगावाने एक हिरवे किंवा जरतारी निशाण फडफडवून दिले नि जवळपास असलेल्या एखाद दुसऱ्या गोऱ्या अंमलदारास पिटाळून दिले किंवा बहुधा मारून टाकले की, तेथे फिरंग्यांच्या गुलामगिरीची पाळेमुळे सगळी उपटून टाकल्यासारखेच होई! अरेरे, शंभर वर्षे जी मुळे खोलखोल रुतली जावी म्हणून प्रयत्न करण्यात येतो ती गुलामगिरीची पाळेमुळे इतकी वरवरच पसरलेली असतात ना! खरोखर केवळ तरवारीने नांगरलेल्या जमिनीत काहीही पीक येत नाही हे निःसंशय आहे नि त्यात गुलामगिरीसारखे अनैसर्गिक बीज तर कधीही रुजले जात नाही! हे जगा, हा धडा तू अजून तरी शिकशील का?

अलाहाबाद प्रांतात बहुतेक तालुकदार मुसलमान असून त्यांची कुळे हिंदु होती. अशा परस्परविरुद्ध असलेल्या दोन्ही जातींमध्ये एकी होऊन आपल्याविरुद्ध सामान्य लोकसमाजात पुंडावा माजेल हे इंग्लिशांना अशक्य वाटत होते. परंतु जूनच्या पल्यिा आठवड्यात अशा कित्येक तरी अशक्यता शक्य झालेल्या होत्या! अलाहाबादेची उठावणी ऐकण्यासाठीही न थांबता त्या प्रांतातील झाडून सारी खेडी-गावे एकसमयावच्छेदेकरून स्वतंत्र झाली! मुसलमान नि हिंदु स्वदेशमातेच्या एकाच दुधावर आपण पोसले जात आहोत याची काहीतरी प्रतीक्रिया म्हणून उभयता बंड करून उठले नि ते सर्वजण फिरंग्यांच्या अंमलावर घाव घालण्यास सिद्ध झाले. नोकरीवर असलेले धडधाकट शिपाईच नव्हेत, तर लष्करी पेनशनदार म्हातारेही स्वयंसेवक होऊ लागले. त्यांनी आपल्या शुभ्र मिशांवर पीळ भरीत तरुणांच्या सेना तयार कराव्या नि जे कोणचीही

प्रत्यक्ष कृती करण्यास वार्धक्याने इसमर्थ होते त्यांनी आपल्या अंथरुणावरून पडल्या पडल्या लढाईचे डावपेच समजावून सांगावे नि निकराच्या गोष्टीत सल्लामसलती द्याव्या![16]

पेन्शनदार शिपायांना देखील ज्या साध्याने वार्धक्यात तारुण्याचा बहर येऊ लागतो त्या स्वराज्य नि स्वधर्माच्या दिव्य चेतनेने वारे इतरत्र लोकांत भरलेले होते यात काहीच नवल नाही. दुकानदार, मारवाडी नि बनिये यांना देखील त्या भयंकर लोकक्षोभात इतके अवसान आलेले होते की, त्यांच्या द्वेषाविषयीचा उल्लेख जनरल नील याने आपल्या रिपोर्टात विशेष रीतीने केलेला आहे." The majority of the chief merchants and others have shown the worst spirit towards us. Many of them have taken active part against us." (Neill's Second Despatch.)

परंतु इतके जरी झाले तरी शेतकरी लोक तरी आपल्या बाजूला येणार अशी अजून इंग्लिश लोक बढाई मारीत होते! पण अलाहाबादेने ह्या भ्रमाच्या भोपळ्याच्या आपटून ठिकऱ्या उडविल्या. हिंदुस्थानात आजपर्यंत कोणच्याही पकारच्या चळवळीत जितका पुढाकार कधीही कोणी घेतलेला नसेल इतका पुढाकार शेतकरी लोकांनी या ५७ च्या क्रांतियुद्धात घेतलेला होता! आपल्या जुन्या तालुकदारांच्या- इंग्रजांनी नेमलेल्या नव्हेत! - झेंड्याखाली, हातातले नांगर जेथल्या तेथे टाकून, हे शेतकरी वाऱ्यासारखे स्वातंत्र्ययुद्धार्थ धावत आले. त्यांनी आपल्या पूर्वीच्या राजांशी इंग्लिश कंपनीची तुलना करून पाहिलेली होती, नि तीत त्यांना इंग्लिश कंपनीपेक्षा आपले वेडेवाकडे, पण स्वराज्य हे अत्यंत श्रेयस्कर आहे असे पक्के आढळून आलेले होते. म्हणून त्यांनी ठरलेल्या वेळी आजपर्यंतच्या अपमानाचा भयंकर सूड उगविण्यास आरंभ केला! जिकडे तिकडे स्वराज्याचा जयजयकार होऊन गुलामगिरीचे तोंडावर रस्तोरस्ती मुलेही थुंकू लागली! खरोखरच मुलेही थुंकली- कारण बारा चौदा वर्षांच्या मुलांनी स्वराज्याची हिरवी नि जरतारी निशाणे उभारली नि त्यांच्या त्यांनी ताशे वाजवीत मिरवणुकीही काढल्या. अशाच एका मिरवणुकीला पकडून इंग्लिशांनी त्यातील तरुण अर्भकांना फाशीची शिक्षा दिली! ही शिक्षा दिल्याचे ऐकून एका इंग्रज अधिकाऱ्यालाच इतकी लाज वाटली की तो डोळ्यात अश्रु आणून मुख्य कमांडरकडे त्या बालकांना सोडून द्यावे म्हणून विनंती करू लागला. परंतु त्याचा काही उपयोग न होता स्वतंत्रतेच्या निशाणांना उभारणारी ती तरुण मुले राजरोस रीतीने फाशी देण्यात आली! या तरुण देवदूतांचा हा छळ डोक्यावर आदळल्याशिवाय स्वस्थ कसा बसेल? सर्व सृष्टी कंपित झाल्यासारखी डळमळू लागली. शेतकरी नि तालुकादार, हिंदु नि मुसलमान, वृद्ध नि तरुण, पुरुष नि स्त्रिया, सर्वजण राजकीय दास्याचा उच्छेद करण्यासाठी हरहर म्हणून उठला." For not only in the districts beyond the Ganges but in those lying between the two rivers, the rural population had

---

[16] " And with them went not only the Sepoys, who, a day before, had licked our hands, but the superannuated for action, were eearnesr in their efforts to stimulate others to deeds of cowardice and cruelty." Kaye's India Mutiny, Vol II page 193. See also Red Pamphlet.

risen. . . and soon there was scarcely a man of either faith who was not arrayed against us!" (Kaye's Indian Mutiny, Vol. II) ह्या बहुजन समाजाच्या प्रचंड प्रयत्नांना यश येण्यासाठी नि श्रीमती हिंदभू स्वराज्ययुक्त होण्यासाठी प्रयागवळ नि मुल्ला हे आपले आपले पवित्र अशिर्वाद त्या क्रांतीचे मस्तकावर वर्षू लागले!

हिंदुस्थानचे इतिहासात इतकी उत्क्षोभक विद्युद्वेगी, भयानक नि सर्वसामान्य अशी दुसरी एखादी राज्यक्रांती आढळून येणे दुर्घट आहे! लोकशक्ती जिच्यामध्ये खडबडून जाग्या होतात नि आपल्या देशस्वातंत्र्यासाठी एकदम कडाडणाऱ्या मेघाप्रमाणे रक्ताचे वर्षाव कोसळवू लागतात अशी सत्तावनसारखी प्रचंड राज्यक्रांती ही हिंदुस्थानचे इतिहासात अभूतपूर्व गोष्ट होती. त्यातूनही हिंदु नि मुसलमान आपले सबंधुत्वाचे नाते ओळखून हिंदुस्थानाकरिता एकत्र होऊन लढू लागावेत हा देखावा अगदीच अपूर्व नि आश्चर्यकारक होता. अशा अपरिचित प्रचंड वावटळीला आरंभ केल्यानंतर त्यावर दाब ठेवताना हिंदुस्थान फसले यात काय नवल आहे? नवल आहे ते हे की ज्यावर दोष ठेवता येणार नाही असली प्रचंड वावटळ हिंदुस्थानने निर्माण केली! कारण राज्यक्रांतीवर दाब ठेवणे हे कोणत्याही राष्ट्राला एकदम साधलेले नाही. फार काय, पण फ्रेंच राज्यक्रांतीशी जर तुलना करून पाहिले तर अंदाधुंदी, गोंधळ, अत्याचार, आपस्वार्थीपणा, लूटालूट इत्यादी क्रांतीसारख्या अनिवार्य प्रलयात हटकून घडणारे प्रकार ५७ साली बरेच कमी घडलेले आहेत असे आढळून येईल. हिंदभूचा तो पहिला प्रयत्न- नव्हे प्रयोग होता नि म्हणूनच त्या प्रयोगाचा ज्या अलाहाबादेच्या प्रांतात इतका विजय झालेला होता तिथे काही फसगती किंवा चुक्या किंवा अंदाधुंदी झाल्यास काही आश्चर्य करण्याचे कारण नाही. जमिनदारांची पिढीजात भांडणे, गुलामगिरीने आलेल्या दारिद्र्याचा अतिरेक नि शतकोशतके असलेले हिंदुमुसलमानांचे हाडवैर एकदम नामशेष होण्याच्या प्रयत्नांत नैसर्गिक रीतीनेच एकदम उत्पन्न झालेले गैरसमज यांच्या योगाने उठावणीचा पहिला धडाका उडताच जिकडे तिकडे बेबंदशाही सुरु न होणे अत्यंत दुष्कर होते! सृष्टीचे आधी प्रलय झालाच पाहिजे. तो न होऊ देणे ईश्वरास देखील अशक्य होते! ज्याला राज्यक्रांत्या हव्या असतील त्याला ही संकटे वाटेत बहुधा गाठावयाचीच!

परंतु लुटालुटीचा नि जाळपोळीचा हा पहिला आठवडा संपताच ही अंदाधुदीची सर्व संकटे वितळत जाऊन अलाहाबादेच्या क्रांतीला व्यवस्थित आकार घेऊ लागली. त्या प्रांतातच काय, पंरतु लोकक्षोभातून जिथे जिथे क्रांत्या होतात तिथे तिथे क्रांतिक्षणानंतर पहिली अडचण म्हणजे पुढाऱ्यांची पडते. ही अडचण अलाहाबाद शहरात लवकरच टाळली गेली. कारण मौलवी लियाकत अल्ली नावाचा एक अत्यंत कट्टा स्वातंत्र्यभक्त लवकरच त्या क्रांतीचा धुरीण बनला. ह्या पुरुषाची जी त्रोटक हकीगत मिळते ती इतकीच की, हा विणकरी लोकांचा प्रमुख धर्मगुरू होता. बंडाचे पूर्वी त्याने विद्यालयांतून अध्यापकाचे काम केलेले होते. याच्या धर्मशील पवित्र्याने याचेवर लोकांची पूज्यबुद्धी बसलेली होती. उठावणी होऊन लोकांनी अलाहाबाद स्वतंत्र्य केल्यानंतर थोड्याच

दिवसांत चोवीस परगण्याचे जमिनदारांनी ह्या मौलवीला अलाहाबादेला आणून त्यास त्या प्रांताचे मुख्य अधिकारी नेमले नि मोठ्या समारंभाने दिल्लीचे बादशहाचे प्रतिनिधी म्हणून त्याची द्वाही फिरविली गेली. ह्या मौलवीने आपले मुख्य ठाणे खुश्रूबाग नावाच्या एका तटबंदी बागेमध्ये स्थापून त्या सर्व प्रांतातील बंडखोरांना संघटित करण्याला आरंभ केला. त्याने लवकरच सर्व सरकारी कामे नि कारस्थाने व्यवस्थित पद्धतीने सुरू केली. दिल्लीचे बादशाहीचे आपण सुभेदार आहो असे नुसते सांगूनच तो राहिला नाही तर त्याने अलाहाबादच्या सर्व हकीगतीचे सरकारी रिपोर्ट अगदी शेवटपर्यंत दिल्लीचे बादशहाकडे धाडीत असावे.

मौलवी लियाकत अल्ली ह्यांना पहिली गोष्ट जी करावयाची होती ती अलाहाबादेचा किल्ला हस्तगत करणे ही होय. त्यांच्या हाताखाली जे सैन्य गोळा झालेले होते त्यांना किल्ल्यावर हल्ला चढविण्यासाठी सज्ज करण्याचे प्रयत्न नि जुळवाजुळव त्यांनी चालविलेली होती, तोच बनारसहून जनरल नील अलाहाबादेकडे वळल्याची बातमी येऊन थडकली. तथापि अजूनही जर त्या किल्ल्यात असलेल्या चारशे शिखांच्या मनात आले असते तर तोफा, शस्त्रे नि दारूगोळा ह्यांसुद्धा तो प्रचंड किल्ला एक बारही न काढता बंडवाल्याचे हाती पडला असता! जनरल नीलच्या अंतःकरणाला ही गोष्ट एकसारखी झोंबत होती नि म्हणून त्याने रात्रीचा दिवस करून अलाहाबादेकडे युरोपियन सैन्यासह कूच केले. ता. ११ जूनला नील अलाहाबादेला पोचला. आपण येईतोपर्यंत शीख लोक किल्ला नि त्यातील इंग्रजी लोक यांचे संरक्षण करतील याची नीलला बिलकूल आशा नसल्याने ज्या वेळेस त्याने किल्ल्यावर इंग्रजी निशाण अजूनपर्यंत फडकत असलेले पाहिले त्या वेळेस त्याला फारच आनंद झाला. त्याने आपल्याबरोबरच्या युरोपियन सैन्यास ताबडतोब किल्ल्यांचे संरक्षण करण्यास ठेवून दिले नि त्या राजनिष्ठ शिखांना किल्ल्याचे बाहेर काढून लढाईचा कामगिरीवर नेमले. नीलचा शिखांवर किती थोडा विश्वास होता हे यावरून स्पष्ट दिसत आहे. नीलचा जरी शिखांवर बिलकूल विश्वास नव्हता तरी शिखांचा मात्र त्याच्यावर पूर्ण विश्वास होता. कारण त्यांनी त्या अपमानानंतरही बंडवाल्यांस मिळण्याचे नाकारले नि नीलबरोबर आजूबाजूच्या खेडेगावांची राखरांगोळी करण्यास ते एका पायावर तयार झाले. ता. १७ जून रोजी इंग्रजी सैन्य शहरात घुसू लागले. त्या वेळच्या हकीकतीबद्दल आपल्या बादशहाला धाडलेल्या रिपोर्टात मौलवी म्हणतात, ‘जे देशद्रोही पापी त्या फिरंग्यांना मिळाले आहेत, त्यापैकी काहींनी शहरात अशी कंडी पिकविली आहे की सर्व शहर इंग्रज लोक तोफेच्या तोंडी देणार आहेत. हे सर्वांस खरे वाटण्यासाठी त्यांनी आपली घरे सोडून देऊन आपण जीव बचावण्यास निघून चाललो असे जाहीर केले! त्या योगाने सर्व शहर भयभीत होऊन नि मी संरक्षणाची आश्वासने देत असताही तिकडे दुर्लक्ष करून ओसाड पडत आहे.” मौलवीचा हा दुर्दैवी रिपोर्ट तयार होऊन दिल्लीकडे जात आहे तोच खुश्रूबागेवर इंग्रजांचा हल्ला चढू लागला होता. त्या दिवशीचा हल्ला बंडवाल्यांनी परत फिरविला. परंतु किल्ला शत्रूच्या हाती असताना एका पडक्या बागेत बसून अलाहाबाद धरू पाहणे

हा शुद्ध वेडेपणा आहे असे पाहून मौलवी आपल्या अनुयायांसुद्धा कानपूरकडे ता. १७ जूनच्या रात्री निघून गेले. ता. १८ जूनला इंग्रजांनी अलाहाबाद शहरात आपल्या शीख राजनिष्ठांसह पुन्हा प्रवेश केला.

बनारसप्रमाणेच अलाहाबाद शहर इंग्रजांच्या हाती फिरून पडले. तथापि त्या योगाने बंडवाल्यांचा धीर तिळमात्रही सुटला नाही. मुख्य किल्ल्यात इंग्रज सुसंरक्षित झालेले पाहून त्या प्रांतातील कडव्या लोकांना अधिकच स्फुरण चढू लागले नि प्रत्येक खेडे हे आपापल्या गढीचा एकेक किल्ला करून तो लढविण्याच्या तयारीला लागले. अशा या कृतनिश्चयी लोकांस आता लाचलुचपतीने फसविण्याचे दिवस उरलेले नव्हते. ते युद्ध तत्वासाठी जुंपलेले होते नि म्हणून लहान लहान पुढारी धरून देणारांस नीलने हजारो रुपयांची बक्षिसे लावली तरी कंगाल शेतकरीही ती कृत्ये करण्यास नाखूष होते. लोकांच्या या अपूर्व तत्त्वनिष्ठेबद्दल त्या वेळच्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी पत्रांतही मोठे आश्चर्य प्रदर्शित केलेले आहे. एका, खेडेगावासंबंधाने एक अधिकारी लिहितो : "The magistrate offered a reward of १००० rupees for the head or the person of the leader of rebels who is well known to the natives, yet such is their hatred towards us that not one would give him up!" (Charles Ball, Vol. I) पुढारी पकडून देणे तर काय इंग्रजांना पैसे घेऊन माल विकणेही त्या वेळेस अत्यंत घोर पातक मानले जाई. जर एखाद्याने हा गुन्हा केलाच तर त्याला समाजाकडून भयंकर शिक्षा ताबडतोब दिली जाई." Any one who had worked for the Europeans these murderers Killed. So if the population is to a man against us we should stand but a bad chance. A Poor baker was found with his both hands cut off and his nose slit because he had sent in bread to us." असे २३ जूनचा हा रिपोर्ट म्हणतो! इंग्रजांना नुसती भाकर (ब्रेड) दिली म्हणून गावकऱ्यांनी त्या भाकरीवाल्याचे दोन्ही हात नि नाक कापून टाकले! असा राष्ट्रीय नि शास्त्रीय बहिष्कार पडल्यावर मग इंग्रजांच्या हालाला पारावार नाहीसा झाला. अलाहाबादेला किल्ला घेतला खरा; परंतु तेथून पुढे मागे पाऊल टाकणे इंग्रजांना अशक्य होऊन गेले. त्यांना बैल मिळेनात, त्यांना गाड्या मिळेनात, त्यांना औषधे देखील मिळेनात. आजारी सोजिरांना डोल्या नाहीत, डोल्या उचलावयास माणसे नाहीत! अशा कारणाने ठिकठिकाणी पडून राहिलेल्या आजारी लोकांच्या कर्कश आरोळ्या इतक्या भयंकर होत्या की त्या ऐकूनच इंग्रजी बाया पटापट मरू लागल्या. ते दिवस उन्हाचे होते नि जून महिन्यातच बंड उभारण्यात इंग्रजांना नुसते आमच्या देशातील उन्हाने मारून टाकू असा जो बंडवाल्यांचा कावा होता तो आता प्रत्ययास येऊ लागला. डोक्याला ओल्या पट्ट्यावर पट्ट्या चढविण्यात जो तो इंग्रज चूर झालेला. त्यातून अन्नाचा पुरवठा बिलकूल पडेना. धान्याचा एक कणही इंग्रजांना विकावयास कोणी तयार होईनात. Up today we have had little to eat; indeed I would not have fed a dog with my yesterday's breakfast." म्हणून एक अधिकारी अलाहाबादेहून लिहितो. माझ्या कुत्र्याला देखील जे अन्न मी घातले नसते ते काल मी स्वतः खात होतो. ह्या उष्णतेने नि ह्या उपासमारीने इंग्रजी

सैन्यात कॉलरा सुरू झाला नि त्यातही इंग्रजी सोजिरांनी दारू पिऊन झिंगून पडण्याचा सारखा धडाका लावला. सर्व शिस्त मोडून गेली. नीलच्या हुकुमाला ह्या दारूबाजांनी इतके धिक्कारून टाकावे की आता मी त्यांच्यापैकी एका दोघांना फाशी देण्याचा निश्चय केलेला आहे असे कॅनिंगला कळविण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली! या अनंत संकटांनी वेढून टाकलेली ती इंग्रजी सेना ठिकठिकाणी खिळून गेली. कानपूरकडून जलद मदत धाडण्याचे निरोपावर निरोप येत असतानाही जनरल नीलसारख्या धाडसी योद्ध्यालाही अलाहाबादेला जुलैची पहिली तारीख बघणे भाग पडले!

जनरल नील नि त्याचे फ्युजिलिअर सैन्य हे मद्रासकडून आणविलेले होते ही गोष्ट महत्वाची आहे. जर का या वेळेस मद्रासकडे बंडाची नुसती हूल उठली असती तरी देखील इंग्रजांना एक दिवसही तो ताण सहन करणे अशक्य झाले असते. परंतु अलाहाबादच्या कृतनिश्चयी हिंदुस्थानी लोकांनी जरी इंग्रजी योद्ध्यांना नुसते कोंडून मारावयाचा इतका यशस्वी घाट घालून तो सिद्धिस नेत आणला होता तरी त्याची इंग्रजांना भीती पडण्याचे करे कारण नव्हते. कारण मद्रास, मुंबई, राजपुताना, पंजाब, नेपाळ वगैरे सर्व हिंदुस्थान अजूनपर्यंत मढ्यासारखे निश्चल पडलेले होते- जेव्हा त्यातील काही भाग चलित झाले तेव्हा ते पिशाच्चासारके बंडवाल्यांवरच तुटून पडले. खुद्द अलाहाबादेला नि बनारसला इंग्रजांबरोबर हजारो शीख शिपाई नव्हते काय? मग घाबरणे कशाला! इतरांनी काहीही केले तरी अलाहाबादच्या प्रयागबळांनी नि मुल्लांनी, तालुकदारांनी नि शेतकऱ्यांनी, विद्यार्थ्यांनी नि शिक्षकांनी, दुकानदारांनी नि गिऱ्हाअकांनी अनंत अडचणी दत्त म्हणून पुढे उभ्या असता, सर्वांना एका छत्राखाली आकर्षून घेईल असा करामतीचा कोणीही पुढारी नसता नि अपजयाने लोकांत निरुत्साहता नि अंदाधुंदी माजली असताही गुलामगिरीचा जो दीर्घ द्वेष दाखविला नि त्या स्वराज्याच्या नि स्वातंत्र्याच्या उच्च ध्येयासाठी जो स्वार्थत्याग -स्वप्राणत्याग केला त्या योगाने त्या सर्व देशभक्तांबद्दल इतिहासास सदोदित भूषणच वाटेल!

कारण त्या सर्व देशभक्तांना इंग्रजांच्या दास्याविरुद्ध उठण्याबद्दल फार कडक किंमत द्यावी लागत होती. [17] बनारस नि अलाहाबाद ह्या प्रांतात नीलने जे क्रूर वर्तन केले त्याला रानटी

---

[17] खालील पत्र पहा "One trip I enjoyed amazingly. We got on board a steamer with a gun, while the Sikhs and the fussiliers marched up to the city. we steamed up throwing shots right and Jeft till we got up to the bad places. when we went on the shore and peppered away with our guns, my old double barrel bringing down several niggers. So thirsty for vengeance I was. We fired the places right and left and the flames shot up to the heaven as they spread, fanned by the breeze showing that the day of vengeance had fallen on the treacherous villains. Everyday, we had expeditions to burn and destory disaffected villages and, we have taken our revenge. I have been appointed the chief of a commision for the trial of all natives, charged with offences against the Government and persons. Day by day, we have strung up eight and ten men. We have the power of life in our hands and, I assure you, we spare not. A very summary trial is all that takes place. The

इतिहासातही खरोखरच तोड सापडणे मुष्कील आहे! हे मी अलंकारिक भाषेत लिहित नाही. इंग्रजांच्याच हकीगती वाचून ही माझ्या आत्म्याची खात्री झालेली आहे. नीलने वृद्ध लोकांना जाळले, नीलने मध्यमवयातील लोकांना जाळले, नीलने तरुण लोकांना जाळले, नीलने कुमारांना जाळले, नीलने अर्भकांना जाळले, नीलने पाळण्यातील मुलांना त्यांच्या पाळण्यात नि अंगावर पिणाऱ्या तान्हुल्यांस त्यांच्या आईचे अंगावर भाजून काढले! शेकडो स्त्रियांना, कुमारींना मातांना नि मुलींना त्यांची संख्याही न मोजताना नीलने जिवंत पेटवून दिलेले आहे. परमेश्वरासमक्ष नि मनुष्य जातीसमक्ष मी हे विधान करीत आहे! ह्यातील एक अक्षरही खोडण्याची कोणाची छाती असेल तर त्यांनी समोर एक क्षणभर तरी येऊन उभे राहावे!

या सर्वांचा अपराध काय होता? तर ते आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी ह्या सर्व हालअपेष्टा भोगण्यास तयार झालेले होते!

तरी अजून कानपूरची कत्तल झालेली नव्हती. कानपूरच्या कत्तलीचा सूड म्हणून नीलच्या कत्तली घडल्या नव्हत्या तर नीलच्या कत्तलीचा सूड म्हणून कानपूरच्या कत्तली झाल्या!

सत्तावन साली सर्व हिंदुस्थानात झालेल्या इंग्रजी पुरुष, बायका नि मुले यांच्या कत्तलीत जितके खून पडलेले नाहीत तितके एकट्या नीलने एकट्या अलाहाबादेस पाडले आहेत! असे शेकडो नील अशा हजारो गावी त्या साली नेटिव्हांच्या सरसकट कत्तली उठवीत होते!! इंग्रजांच्या प्रत्येक माणसासाठी हिंदुस्थानातले एकेक गाव जिवंत जाळलेले आहे!

याबद्दल इंग्रजी इतिहासकार काय म्हणत आहेत? ते आधी ही हकीकत अजिबात वगळतात नि तेही सांगून सवरून! जर थोडीबहुत हकीगत दिलीच तर तीवरून नील किती धाडसी, करारी नि शूर होता हे सिद्ध करतात! असले प्रासंगिक क्रौर्य असण्यापेक्षा अधिक दयाळूपणा तो कोणचा? मानवी जातीबद्दल नीलच्या हृदयात किती ममता दाटलेली होती हे मानवी कल्याणासाठी त्याने दाखविलेल्या ह्या क्रौर्यावरून व्यक्त होत आहे असे काहीचे म्हणणे आहे. खुद्द पार्लमेंटरी रिपोर्टात हे म्हटलेले आहे. इंग्रजांच्या ह्या सुडाचा परिणामच कानपूरची कत्तल असावी अशी 'के'ला शंका येते. पण तो म्हणतो की नेटिव्हांच्या उद्दामपणाने ब्रिटिश लोकांच्या अंगातील

---

condemned culprit is placed under a tree, with a rope round his neck, on the top of a carriage and when it is pulled off he swings." -Charles Ball, Vol. I, page 257. असे किती दिवस चालले होते "For three months eight dead carts daily went their rounds from sunrise to sunset to take down the corpes which hung at their own roads and market places and that six thousnd beings had been thus summarily disposed of and launched into iternity. -Kaye, Vol. II, page 203.

शार्दूलत्व पकट होणे साहजिक होते. ह्या क्रौर्याबद्दल नीलच्या विरुद्ध 'के'ने एक अक्षरही लिहिलेले नाही. तर उलट ह्या महत्वाच्या प्रश्नांची मनुष्याने चर्चा करण्याचे धाष्ट्यर् करण्यापेक्षा तो ते ईश्वरावरच सोपवून देतो! परंतु नानांच्याबद्दल बोलताना मात्र त्यांची लेखणी अश्लीलपणालाही लाज आणते! चार्लस बॉल नीलची अपरिमित स्तुती करतो. खुद्द नील म्हणतो : "God grant I may have acted with justice! I know I have acted with severity, but, under all the circumstances, I trust forgiveness. I have done all for the good of my country, to re-establish its prestige and power and to put down this most barbarous inhuman insurection."

"स्वदेशासाठी मी हा अघोर जुलूम करीत आहे म्हणून परमेश्वर मला क्षमा करो." जनरल नीलचे हे वरील वाक्य देऊन जे इंग्रज इतिहासकार त्याची स्तुती करतात तेच श्रीमंत नानांच्या नि शिपायांच्या त्वेषाला मात्र नरकाकडे ढकलतात! इंग्लंडच्या स्वदेशाभिमानाची व्याख्या विलक्षण आहे!

होम हा इतिहासकार म्हणतोः "म्हाताऱ्या लोकांना नि अंगावर पीत असलेल्या अर्भकांना घेतलेल्या अशरण बायांना ह्या भयंकर सुडात बळी देण्यात आले, परंतु ते सुख म्हणून नव्हे, तर पवित्र कर्तव्य म्हणून होय, हे मात्र जनरल नीलच्या सन्मानार्थ येथे सांगितले पाहिजे!"[18]

वरील उताऱ्यात निःपक्षपाती इतिहासाला नि खऱ्या खऱ्या परमेश्वराला नीलच्या परमेश्वराला नव्हे! -जर कोणाच्या कत्तलीचे यथार्थ्य नि न्याय्यता वाटत असेल तर ती इंग्रजांनी केलेल्या कत्तलीची नसून बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलीचीच होय! स्वातंत्र्यासाठी कत्तली क्षम्य आहेत की नाही ह्या प्रश्नाचा निकाल 'परमेश्वरावर सोपविला पाहिजे. ' परमेश्वर मला क्षमा करो. कारण मी जे करीत आहे ते माझ्या देशाचे नैसर्गिक स्वराज्य मिळविण्यासाठी होय, हे वाक्य नीलपेक्षा नानांचे तोंडीच शोभते! स्वदेशासाठी बंडवाले लढत होते -इंग्रज नव्हेत! म्हणूनच क्रूर कत्तलीत जर कोणी 'पवित्र कर्तव्य' करीत असतील तर ते स्वधर्म नि स्वराज्य या उदात्त साध्यासाठी झगडणारे नि शंभर वर्षे छळलेल्या मायभूचा सूड उगविण्यासाठी खवळलेले क्षुब्ध बंडवालेच होत!

पंरतु आता हे तत्त्वज्ञान काय उपयोगी! नीलने अलाहाबादेला भयंकर क्रौर्याची जी बीजे पेरली त्यांची पिके तिकडे कानपूरच्या शेतात भरभराटून राहिलेली आहेत! अशा हंगामात त्या पिकांच्या कापणीसाठी जलदीने कानपूरकडे निघून जाणेच योग्य होय!

---

[18] Old men had done us no harm; helpless women with suckling infants at their bressts felt the weight of our vengeance no less than the vilest malefactors. But to the honour of Neill let it be recorded that to him the infliction of punnishment was not a delight but an aweful duty!" Holme's Sepoy War, page 229-30.

www.savarkarsmarak.com

www.savarkarsmarak.com

प्रकरण आठवे

कानपूर नि झांसी

गुलामगिरीच्या नरकात खिचपत पडलेल्या पितरांना उद्धारण्याच्या पवित्र हेतूसाठी धो धो वाहू लागलेल्या या क्रांती-भागिरथीच्या रक्तप्रवाहास उत्तर हिंदुस्थानच्या अफाट मैदानावर धांगडधिंगा घालण्यास सोडून देऊन आता क्षणभर आपण त्या क्रांती-भागीरथीच्या मुख्य हरिद्वारी काय प्रकार चाललेले आहेत हे पाहिले पाहिजे. श्रीमंत नानासाहेबांच्या राजवाड्यात मीरत उठावणीचे सुमारास जितकी निरनिराळी कार्यकर्ती माणसे जुळलेली होती तितकी त्या वेळेस लखनौच्या राजमंदिरात, बरेलीच्या सुभ्यात किंवा खुद्द दिल्लीच्या दिवाण-ई-खासातही सापडणे मुष्किल होते. या ब्रह्मावर्ताच्या महालात सत्तावनच्या क्रांतीचा गर्भसंभव झाला नि तिथेच तो गर्भ वाढीसही लागला. तिथेच त्या विचारगर्भाच्या द्रवीभूत रसास संघटना येऊ लागली नि त्या पूर्ण गर्भाचा उद्भवही यथाकाली जर ब्रह्मावर्तासच झाला असता तर तो खात्रीने अल्पायुषी होता ना! परंतु मध्ये पूर्ण मासाचे आधीच मीरतच्या गडगडाटाने तो क्रांतीगर्भ जेव्हा उन्मळून बाहेर पडला तेव्हा त्या अपक्व गर्भाचा परित्याग न करता तशा कठीण परिस्थितीतही त्याची योग्य ती अभिवृद्धी करण्यासाठी इकडे ब्रह्मावर्ताच्या वाड्यात क्रांतीची जय्यत तयारी चालू झालेली होती.

त्या वाड्यात नानासाहेबांचे बंधु श्री. बाबासाहेब नि श्री. बाळासाहेब नि त्यांचे पुतणे श्री. रावसाहेब हे मालकाच्या क्रांतीच्या उदात्त हेतुंना यशस्वी करण्यासाठी तनमनधनासह स्वात्मार्पण करण्यास सजलेले होते. तसेच नानांचे गुरू ज्यांनी खिदमतगारीच्या अत्यंत कनिष्ठ स्थितीतून आपल्या दक्षतेने नि हुशारीने आपल्यास राजमान्यतेला पात्र करून घेतले, ज्याने युरोपखंडातील राजकारणाचा नि संग्रामभूमीचा अभ्यास करून आपल्या स्वदेशभूमीला गुलामगीरीतून मुक्त करण्याचा धर्मयुद्धाला त्याचा कसा उपयोग करून घेता येईल हे धूर्ततेने प्रत्यक्ष अवलोकन केलेले होते. ज्यांनी त्या अवाढव्य क्रांतीचा नकाशा सर्वांच्या आधी आपल्या मनःपटावर रेखाटून ठेवलेला होता नि ज्यांनी स्वतः मुसलमान असूनही आपल्या हिंदमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी एका हिंदुराजाच्या अभ्युदयार्थ आयुष्य वाहून 'परैस्तु विग्रहे प्राप्ते वयं पंचशतोत्तरम्' ह्या महाभारतीय उपदेशाची सार्थकता स्वाचरणाने केलेली होती, ते देशभक्त अझीमुल्लाखानही फिरंग्यांचे गुलामगिरीवर सोडण्यासाठी तिथे हातात तिलांजली घेऊन उभे होते. त्याच वाड्यात झाशीची बिजलीही आपल्या तेजःपुंजतेने त्या गर्द अंधकारावर एकसारख्या चमका मारीत होती.

परंतु अशा या इतिहासप्रसिद्ध वाड्यात तिकडे शस्त्रागाराकडे निकषाच्या पाषाणावर तरवारीची धार पाजळण्यात कोणचा योद्धा दंग होऊन गेलेला आहे बरे?

वाचकहो, तो शस्त्रागाराकडे समशेरीला पाणी चढवीत असलेला सतेज मराठा तात्या टोपे हा होय! शिवछत्रपतींच्या आखाड्यातील हा शेवटचा जवानमर्द मराठा गडी आहे. जवानमर्दी ज्यांच्या अंगात आहे असे पुष्कळ लोक असतात, परंतु या शेवटच्या मराठ्याची जवानमर्दी ही आपल्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या हिंददेवीने उपसलेली तलवार होती. तलवार मेली पण तिचा वार मेला नाही- तो कधीही मरणारा नाही! तात्या टोप्यासारखी तलवार जिला, कालाने जीर्ण नि शत्रूंनी विदीर्ण केलेल्या म्यानातूनही स्वेच्छामात्रेकरून काढता येते त्या हिंदभूमीच्या अक्षय्य कुसव्याला नमस्कार असो!

हिंदभूमीच्या या नमस्कारार्ह कुसव्यात अ. स. १८१४ सालच्या सुमारास वीरवर तात्या टोपे यांचा जन्म झाला. [1] त्यांच्या वडिलांचे नाव पांडुरंग भट असे होते. पांडुरंग भटास एकंदर आठ मुलगे असून त्यातील दुसऱ्या मुलाचे नाव रघुनाथ असे होते. हाच रघुनाथ हिंदुस्थानच्या इतिहासातील तारामालिकेमध्ये ‘तात्या’ या नावाने चमकणारा स्वातंत्र्याचा दिव्य तारा होय!

पांडुरंगराव टोपे हे देशस्थ ब्राह्मण असून शेवटचे बाजीरावाजवळ ब्रह्मावर्तास ते दानाध्यक्षाचे कामावर असत. त्या ब्रह्मावर्तास एक वेळ केवढा अलभ्य लाभ झालेला होता! तेथील पटांगणात नानासाहेब, झांशीची छबेली, तात्या टोपे यांच्या समकालीने स्नेहलीला झालेल्या आहेत! लहानपणापासूनच श्रीमंत नानांचा नि तात्यांचा अत्यंत स्नेह जुळलेला होता. ज्या महत्कार्यात पुढे त्यांना वीरचरित्रे करावयाची होती त्या महनीय कृत्याचे शिक्षण बालवयापासूनच या दोघा विभूतींना सृष्टिदेवीकडून एकाच शाळेत दिले जात होते. रामायण-महाभारताची पारायणे ज्यांनी एकत्र केलेली, मराठ्यांच्या जवानमर्दीचे इतिहास ज्यांनी एकत्र वाचलेले नि त्या वीररसाच्या घुटक्यांनी ज्यांचे बालबाहू एकत्र स्फुरलेले होते, त्याच या दोन छाव्यांनी आपल्या देशमातेसाठी एकत्र लढावे! एकेका शतकात अशी एखादीच शाळा उघडली जाते की, तिच्यात नाना, तात्या, राव नि छबेली ही बालके एकत्र शिक्षण घेतात, एकत्र हसतात, एकत्र खेळतात! एकेका शतकात अशी एखादीच परीक्षा होते की जिच्यात ही सर्व महानुभाव बालके संग्रामपत्रिकेवर अदभूत वीरचरित्रे एकमताने लिहू लागतात! अशा या असाधारण शाळेचा नि असाधारण परीक्षेचा मान त्या सत्तावनसाली ब्रह्मवर्ताच्या राजवाड्यास मिळालेला होता!

---

[1] इ. स. 1859 साली श्री. तात्यांच्या जबानीत ते म्हणतात : “My name is Tatya Topi. My father’s neme is Pandurang, inhabitant of Yeola, Paraganha, Paloda, zillah Nagar. I am a resident of Bithur. I am about forty-five years of age, in the service of Nanasahib in the grade of companion or aide-de-camp.”

एप्रिलचे शेवटी क्रांतिपक्षाचे संघटनेस एकवाक्यता देण्यासाठी उत्तर हिंदुस्थानातील मुख्य मुख्य शहरी स्वतः प्रवास केल्यानंतर अझीमुल्लाखान नि नानासाहेब हे संकेतसमयाची मार्गप्रतिक्षा करीत मोठ्या शिताफीने थांबलेले होते. इतक्यात १८ मे च्या सुमारास मीरतच्या उठावणीची नि दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी कानपूरला येऊन थडकली. या अकाली उठावणीची वार्ता ऐकताच ब्रह्मावर्ताचे राजवाड्यात कोणच्याही प्रकारची दृश्य चलबिचल बिलकूल उडाली नाही. राज्यक्रांत्यांत सहस्त्रशः निरनिराळ्या भागाचे चलन चालू होत असल्याने त्यातील काही भाग जलदीने तर काही मंदगतीने, काही पूर्व संकेताने तर काही आकस्मिक तेजाने गती घेऊ लागावयाचेच! ब्रह्मावर्ताच्या राजवाड्याचे लक्षात हे ताबडतोब आले नि त्याने मीरतच्या उठावणीचा पूर्ण फायदा घेण्याचा निश्चय केला. परंतु तो फायदा घेण्यासाठी घाईने दिल्लीचे मागोमाग उठाव करावा किंवा जूनच्या पहिल्या आठवड्यातच पूर्वी ठरल्याप्रमाणे उठावे? या दोहोंपैकी दुसराच मार्ग इष्ट ठरून त्याप्रमाणे मेच्या उत्तरार्धात ब्रह्मावर्ताची अंतर्बाह्य कारस्थाने चालू लागली. ब्रह्मावर्तापासून कानपूर हे अगदी जवळ आहे. या शहरात बरेच दिवसांपासून इंग्रजी सैन्याचे महत्वाचे ठाणे ठेवलेले असे. सत्तावनच्या मे महिन्यात त्या ठाण्यामध्ये १ ली, ५३ वी, नि ५६ वी शिपायांची पायदळ पलटणे नि शिपाई घोडेस्वारांची दुसरी पलटण असे एकंदर तीन हजार नेटिव्ह सैन्य ठेवलेले होते. तेथील तोफखाना इंग्रजांचे ताब्यात असून त्यावर सुमारे ६० इंग्रजी नि इतर शेसवाशे सोजीर इतके गोरे रहात होते. या सर्व सैन्यावर सर हो व्हीलर हे कमांडर असत. सर हो व्हीलर हे वयाने वृद्ध नि शिपायांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय झालेले अंमलदार होते. या वृद्ध अंमलदाराने शीख युद्धात नि अफगाणिस्थानातील मोहिमांत चांगली नोकरी केलेली होती. कानपूर येथील नेटिव्ह सैन्याची या अंमलदारावर फार मर्जी आहे हे इंग्रज सरकारला पूर्णपणे अवगत असल्याने कानपूरच्या शिपायांचे रांगेत काही खलबते चाललेली असावीत ही शंका कोणाच्याच मनास शिवली देखील नव्हती.

मे महिन्यात सुमारे ता. १५ ला कानपूर शहरात जिकडे तिकडे एक प्रकारची विशेष चळवळ उडालेली दिसू लागली. मीरतच्या उठावणीची बातमी पोचल्याने शिपायांचे रांगांतील ती पूर्वीची स्तिमितता जाऊन त्या जागी चांचल्य आलेले होते. परंतु शिपायांना कधीच कळलेली ही बातमी इंग्रजी अधिकाऱ्यांना ता. १८ मेपर्यंत कळलेली नव्हती. दिल्लीची बातमी आणणारी तारायंत्रे तोडून मोडून पडलेली असल्याने सर हो व्हीलर यांनी ती बातमी काढण्याकरिता काही दूत धाडले. त्यांस रस्त्यावर दिल्लीकडून येणारा एक शिपाई भेटला. परंतु फिरंग्यास बातमी देण्याचे त्याने साफ नाकारले! सत्तावन साली लांब लांब अंतरावरील बातम्या नेटिव्ह लोकांना क्षणार्धात कशा कळत नि तारायंत्रे कानाशी लावून धरलेल्या इंग्रजांना त्यांचे कसे पूर्ण अज्ञान असे, या गोष्टींचे इंग्रजी

अधिकाऱ्यांना मोठे कोडे पडलेले आहे![2] कानपूरच्या नेटिव्ह शिपायांना मीरतची इत्थंभूत हकीगत ही काही उठावणी झाल्यानंतर पाठविलेल्या तारांनी कळण्याची जरुरी नव्हती. कारण ती उठावणीचे एक दिवस आधीच जिवंत तारांनी कळून आलेली असे. कानपूरच्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांना अखेर जेव्हा बातमी कळली तेव्हा मग कानपूर शहरच्या नि शिपायांच्या रांगेतल्या चळवळी म्हणजे काय आहेत याची त्यांना कल्पना येऊ लागली. परंतु अद्भुत वार्ताश्रवणाने आलेली ही चंचलता जनमनातून लवकरच निघून जाईल अशा आशेने सर हो व्हीलर यांना अजून पछाडलेले होतेच. इकडे कानपूर शहरात नि शिपायांत इंग्रजांच्या अंमलाचा खेळखंडोबा करण्याचा समय जवळ आला असे प्रत्येकास स्पष्ट दिसू लागले नि हिंदु नि मुसलमान यांच्या मोठमोठ्या सभा, शिपायांच्या गुप्त बैठका, शाळांतील विद्यार्थ्यांत नि त्यांच्या शिक्षकांत चाललेले संवाद नि बाजारात नि दुकानादुकानातून चाललेल्या चर्चा ह्या सर्व वार्तातून लोकक्षोभाची आतापर्यंत दाबून ठेवलेली ज्वाला भडका देऊन उठू लागली. रस्त्यांतून उघड रीतीने फिरंग्यांना मारण्याची खलबते लोक करीत नि खालच्या दर्जाचे शिपाई आपल्या स्वदेशी सुभेदारांच्या हुकमाशिवाय इतर कोणाचेच हुकूम जुमानीत नसत. [3] बाजारात एक इंग्रजी बाई काही पदार्थ खरेदी करण्यास नेहमीच्या डौलात चालली असता समोरून कोणी वाटसरू कपाळाला आठ्या घालीत तिच्याकडे आला नि तिला म्हणाला, "आता पुरे हा डौल! हिंदुस्थानच्या बाजारातून आता आपली लवकरच उचलबांगडी होणार आहे समजलात" असली कडवी वाक्ये ऐकण्याचा इंग्रज लोकांवर हा पहिलाच प्रसंग! अशा या प्रसंगात आता स्वस्थ बसून उपयोग नाही असे पाहून कमांडर सर व्हीलर ह्याने बंडाच्या आधीच संरक्षणांची तयारी करावयास आरंभ केला.

प्रथमतः त्याने वेळप्रसंगी एक आसऱ्याची जागा जय्यत असावी म्हणून गंगेच्या दक्षिण बाजूस नि शिपायांच्या रांगांनजीक एक जागा निवडून काढली. त्या जागेला बळकटी आणण्यासाठी उत्तम तटबंदी करून नि तोफा रोखण्याच्या जागा ठिकठिकाणी रचून सर व्हीलरने तिथे अन्नाचा पुरवठा करण्याचाही हुकूम सोडला. परंतु नेटिव्ह क्रॉंट्रॅक्टरने धान्यादी सामग्री व्हीलरची दृष्टी चुकवून हुकमापेक्षा पुष्कळ कमी करून ठेवली होती असा बोलवा आहे! ह्या तटबंदीच्या जागेचा उपयोग शिपायांनी जरी बंड केले तरी देखील आपणास फारसा करावा लागणार नाही असा व्हीलर नि इतर इंग्रजी अधिकारी यांना भरंवसा होता. कारण इतर ठिकाणांप्रमाणेच कानपूरचे शिपाईही ठाई ठाई लांडगेतोड न करता मारामारी करीत दिल्लीकडेच निघून जातील नि ते दिल्लीकडे चालले

---

[2] Indeed, one of the most remarkable features of the Mutiny has been the certainty and rapidity with which the natives were made aware of all important movements in distant places. The means of communication is chiefly by runners who forwarded messages from station to station with extraordinary celerity." -Narative, page 23.

[3] Nanakchand's Diary.

की, आपणही गंगेतून उतरून अलाहाबादेला इंग्लिश सैन्यास जाऊन मिळू असा त्यांचा बेत होता! कानपूर येथील इंग्रजी लोकांच्या संरक्षणासाठी ही लष्करी तटबंदींची मजबूत जागा उभारूनच व्हीलर स्वस्थ बसला नाही, तर त्याने लखनौला सर हेन्री लॉरेन्स याजकडे मदत धाडून देण्याबद्दल निकडीची पत्रे लिहिली. परंतु लखनौला क्रांतीची क्षुब्धता इतकी भडकलेली होती की, सर हेन्री लॉरेन्सच मदत पाहिजे म्हणून ओरडत होता! तथापि ८४ गोरे सोजीर, लेफ्टनंट ॲशेच्या हाताखालील गोरा तोफखाना नि काही घोडेस्वार इतके सैन्य कानपूरकडे त्याने ताबडतोब रवाना केले.

इंग्रज लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी सर व्हीलरने ह्या दोन तजविजा करून ठेवल्या यात काहीच विशेष नव्हते. परंतु इंग्रजांच्या हिंदुस्थानावरील राज्यावर आलेली धाड टाळण्यासाठी जी तिसरी एक तजवीज त्याने योजली होती तिच्याइतकी आता अदभूत वाटणारी, परंतु त्या वेळेच्या क्रांतिरचनेतील कौशल्याची यथार्थ कल्पना देणारी अशी दुसरी विलक्षण गोष्ट या इतिहासात नमूद झालेली नाही! सर व्हीलरची तिसरी तजबीज म्हणजे कानपूरचे संरक्षणार्थ येण्याची त्याने ब्रह्मावर्ताच्या राजाकडे केलेली विनंती होय! मीरतच्या आकस्मिक वार्ता ऐकताच लष्करातील खालच्या शिपायांत नि बाजारातील साधारण लोकांत एकदम चंचलता नि विस्कळीत क्षुब्धता उत्पन्न झालेली होती. परंतु ब्रह्मावर्ताचा समुद्र पूर्वी जितका शांत, गंभीर नि सहनशील दिसत होता तितकाच तो आताही होता. त्यांच्या हृदयात जमत असलेल्या प्रचंड वादळाचा मागमूस त्याच्या जलपृष्ठावर एक लवलेशही दिसणे अशक्य होते. कानपूरच्या सैन्यातील या चंचलतेने सर व्हीलर सावध झाला तरी त्याला ब्रह्मावर्ताचा राजा आपल्याविरुद्ध आहे याची तिळमात्र शंका येईना. ज्याच्या मस्तकावरील मुकुट आता एका क्षणापूर्वी आपण पायाखाली तुडविलेला आहे, शेपटीवर जाणूनबुजून पाय देऊन ज्या नानाला आपण एका क्षणापूर्वी चिरडीस नेलेले आहे त्याच नानाला इंग्रजाने आपल्या संरक्षणासाठी कानपूरला येण्याची विनंती केली! नाना हा सहनशील हिंदु आहे, तो मनात डाव धरणारा विषारी नाग नाही, असे इंग्रजांना जे वाटले ते काही अगदीच चुकलेले नव्हते. कारण आजपर्यंत इंग्रजांचे पायाखाली तुडविलेली निर्जिव, निरुपद्रवी नि नेभळी गांडगुळे हिंदुस्थानात काय थोडी थोडकी होती? असल्याच गांडगुळापैकी नानाही एक गांडगुळच असेल अशा भ्रमाने सर व्हीलरने ब्रह्मावर्ताचे वारुळात आपला हात खुपसला होता. ब्रह्मावर्ताच्या वारूळातील नागाला याहून दुसरे काय पाहिजे होते! त्याने दोन तोफा, तीनशे खाजगी शिपाई, पायदळ नि घोडेस्वार यासह ता. २२ मेला कानपूरमध्ये प्रवेश केला! कानपूरला इंग्रजी लष्करी नि मुलकी अधिकाऱ्यांची वस्ती फार मोठी होती. तिच्या मधोमध जाऊन नानांनी आपला तळ दिला. कानपूरला बंड झाले तर पहिल्याने खजिन्यावर हल्ला होणार हे खास, तेव्हा त्याच्या संरक्षणाची काय तजवीज करावी? तर तो खजिना द्या नानांचे ताब्यात! दारूखाना नि शस्त्रगारे यांचे संरक्षण? राहू द्या नानाचे देखरेखीखाली! लवकरच या देखरेखीसाठी तिथे त्यांच्या दोनशे शिपायांचा पहारा

बसला! कलेक्टर हिलबर्डन ह्याने नानांचे नि तात्यांचे फार आभार मानले नि सर्व इंग्रज स्त्रियांनी नि मुलांनी पाहिजे असल्यास ब्रह्मावर्ताचे राजवाड्यात आश्रयास जावे असाही बूट निघण्यापर्यंत वेळ आली.

याचे नाव मराठी कावा! इंग्रजांचे संरक्षणासाठी नि स्वदेश-स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या आपल्या सख्ख्या भावांशी लढण्यासाठी फौज-तोफखान्यासुद्धा नानांना कानपूरला बोलावून आणले जावे, इंग्रजांचे वस्तीत त्यांचा तळ पडावा, इंग्रजांनी लाखो रुपयांचा खजिना त्यांच्या ताब्यात द्यावा नि अशा रितीने मदत दिल्याबद्दल नानांचे आभार मानले जावेत याचेच नाव मराठी कावा! या गोष्टी त्या प्रचंड स्फोटापूर्वी फक्त एक आठवडा आधी! यावरून सत्तावन साली इंग्रज सरकारला अंधःकारात चाचपडत ठेवून एकदम भयंकर खड्यात कसे पाडले गेले हे स्पष्ट दिसून येते! स्वातंत्र्याची अनिवार इच्छा हे साध्य नि तत्प्राप्त्यर्थ युद्धसंग्राम हे साधन या दोन गोष्टींचे स्पष्ट ज्ञान सर्व समाजाला दिलेले होते. परंतु त्यांचे पुढारी कोण, उठावणीचा नक्की दिवस कोणचा, क्रांतीची मुख्य केंद्रे कोठे होणार हे इतक्या शिताफीने गुप्त राखलेले होते की त्याची दाद इंग्रजांना तर काय, परंतु खालच्या सामान्य जनसमूहालाही नक्की लागलेली नव्हती. मुख्य गुप्त केंद्राचे धुरीण नि त्यांचे विश्वासू हस्तक यांना काय ती सर्व नावानिशी माहिती होत. प्रत्येक रेजिमेंटमध्ये एक कमेटी नेमल्याचे जे मागे सांगितलेले आहे त्याचे तरी मर्म हेच होय. काशीला धरलेल्या पत्रावर 'एका थोर पुढाऱ्याकडून' इतकीच काय ती सही होती. या क्रांतिरचनेला अनुरुप असेच वर्तन त्यातील जबाबदार पुढाऱ्यांकडून ठेवण्यात आलेले होते. दिल्लीचे बादशाह, झाशीची राणी किंवा नानासाहेब यांच्या बेताबद्दल बंड होण्याच्या आधल्या दिवसापर्यंतही इंग्रजांना काडीचीही दाद नव्हती! परंतु त्या सर्वांत ब्रह्मावर्ताच्या वाड्याची काही विशेषच करामत! के हा इतिहासकार म्हणतो, "मराठी राज्यसंस्थापक शिवाजीच्या चरित्राचा अभ्यास नानाने काही उगीच केला नव्हता."

कानपूरला गुप्त मंडळ्याचे जे जाळे होते त्याचे मुख्य केंद्र सुभेदार टीकासिंग यांच्या घरी स्थापलेले होते. सभा भरण्याची दुसरी जागा म्हटली म्हणजे शमसुद्दीनखान नावाच्या पुढारी शिपायाचे घरी होती. [4] ह्या गुप्त बैठकांतील खलबतांना नानांचे वतीने ज्वालाप्रसाद नि महमूद अल्ली हे ब्रह्मावर्ताचे राजवाड्यातील दोन अत्यंत विश्वासू नोकर हजर असत. सुभेदार टीकासिंग नि ज्वालाप्रसाद यांच्या साहाय्याने, उत्कट स्वातंत्र्येच्छेने नि निर्भेळ कळकळीने त्यांचा सर्व सभेवर पगडा बसलेला होता नि या सभेच्या मताप्रमाणे सर्व सैन्याने एकमताने वागण्याचे ठरलेले

[4] कानपूर येथे बंडाचा मोड झाल्यावर जो पुरावा गोळा करण्यात आला त्याच्या नि नानकचंद नावाच्या अेका वकिलाची जी डायरी होती तिच्या आधाराने G. O. Trevelyan याने लिहिलेल्या Cawnpore नावाच्या पुस्तकावरून ही सर्व माहिती घेतलेली आहे. ह्या तुटक पुराव्यावरून त्या वेळच्या परिस्थितीची कल्पना करणे फारसे कठीण नाही.

होते. त्यामुळे सुभेदार टीकासिंग यांचे मत तेच सर्व सैन्याचे मत होते. अशा या पुढाऱ्यांची नि नानांची गाठ पडणे नि प्रत्यक्ष रीतीने सर्व खुलासा होणे हे अत्यंत अवश्य होते. त्यातूनही मीरतच्या अकस्मात उठावणीने गोंधळून गेलेले कार्यक्रम पुन्हा एकदा नीट जुळविणे भाग होते. म्हणून नानांची नि सुभेदार टीकासिंगाची गाठ होण्याचे निश्चित झाले. पहिल्या भेटीत सुभेदारांची नि नानांची मसलत बराच वेळ झाली." फौजेतील हिंदु नि मुसलमान हे दोघेही स्वराज्य नि स्वधर्म यासाठी एकमताने उठण्यास सज्ज झालेले आहेत नि आपण म्हणाल ते करण्यास तयार आहेत" अशी सुभेदारांनी खातरजमा केल्यावर बाकीचे किरकोळ मुद्दे ठरविण्यासाठी दुसरी जास्त सावधगिरीची नि सावकाश भेट घेण्याचे ठरवून सुभेदार परत फिरले. जूनच्या पहिल्या तारखेला संध्याकाळचे सुमारास श्रीमंत नाना हे आपले बंधु बाळासाहेब नि मंत्री अझीमुल्लाखान यांजसुद्धा गंगेच्या तीरावार आले. तिकडून सुभेदार टीकासिंग, त्यांचे केंद्र मंडळासुद्धा तिथे आलेलेच होते. ही सर्व मंडळी एका नावत बसून गंगेच्या त्या सुधाधवल जलाशयात शिरली. आपल्या स्वदेशरक्षणासाठी घनघोर संग्राम करण्याची प्रतिज्ञा त्या गंगाजलालाच हाती घेऊन करण्यात आल्यानंतर सुमारे दोन तीन तास त्यांचे संवाद चालले. भावी कार्यक्रमाचा नक्की निश्चय झाल्यावर ती मंडळी परत फिरली. ते त्याचे संवाद काय झाले हे गंगानदीच्या पात्रालाच काय ते ठाऊक आहे! इतके मात्र खरे की, दुसरे दिवशी शमसुद्दीन ह्याने आपली प्रियकरीण अझीझनचे घरी येऊन तिला नक्की वचन दिले की, दोन दिवसाचे आत फिरंग्यांचा नायनाट होऊन हिंदुस्थान स्वतंत्र होणार! शमसुद्दीन ह्याने त्याच्या या प्रिय पात्रास ही स्वातंत्र्याची वार्ता काही उगीच कळविली नव्हती. कारण स्वराज्यासाठी शमसुद्दीन याचा आत्मा जितका तळमळत होता तितकाच या सुंदरीचाही तळमळत होता. अझीझन ही शिपायांच्या अत्यंत प्रीतीतील एक वेश्या होती. परंतु तिने आपले प्रेम साध्या बाजारात पैशावर विकण्याचे ऐवजी ते स्वातंत्र्य-संग्रामाचे बाजारात देशप्रेमाचे बक्षीस म्हणून लावलेले होते. सुदंर मुखावरील नि तिच्या भोवयावरील एकेका आढीने पळून आलेल्या भ्याडांना परत रणाकडे दडवलेले आहे हे पुढे लवकरच सांगण्यात येईल.

क्रांतिपक्षाचे बेत इकडे या थराला पोचत असता तिकडे इंग्रजी लोकांची दरक्षणी जी त्रेधा उडत होती ती काही पुसावयास नको! लखनौहून मदत आल्यावर नि श्रीमंत नानासाहेबांचे संरक्षणाखाली खजिना नि दारुखाना गेल्यावर सर व्हिलरचे मनाला धीर आलेला होता. परंतु इंग्रजांच्या लोकवस्तीला मात्र काही केल्या धीर निघेना. मेच्या २४ व्या तारखेला मुसलमान लोकांचा ईदचा जंगी सण होता. या दिवशी सर्वत्र बंडे उठणार अशी हर एक शहरी इंग्रजांना धास्ती पडलेली होती. परंतु अशा सहज ध्यानात येणाऱ्या दिवशी बंडाचा सार्वत्रिक उठाव करण्याइतके काही सत्तावनचे क्रांतिनायक वेडगळ नव्हते. ज्या दिवशी बंड होणार असे सहज वाटावे त्या दिवशी हटकून शांतता धरणे नि ज्या दिवशी बंड होण्याचा मुळीच संभव न वाटेल अशाच दिवशी उसळी मारणे, हे डावपेच तर बंडाच्या यशाची मुख्य कारणे आहेत. म्हणून कानपूरलाही ईदचे

महोत्सवात किंचितही गडबड उडू दिली नाही. त्या दिवशी सकाळी इंग्रज इतका घाबरला होता की, सर व्हीलरने लखनौला तार दिली, “आज बंड होणे काही झाले तरी थांबणे नाही.” परंतु त्या महोत्सवाच्या दिवशी संध्याकाळी जेव्हा सर्व मुसलमानांनी शिरस्त्याप्रमाणे साहेबांच्या भेटी प्रतिभेटी घेतल्या तेव्हा सर व्हीलरला पुन्हा एकदा अत्यंत धीर आल्यासारखे झाले. राणीच्या जन्मदिवशी इंग्रजी तोफांची सलामी रीतीप्रमाणे व्हावयाची; परंतु क्वचित त्या आवाजाने शिपायांत नसती गडबड उडेल म्हणून ती सलामीही देण्यात आली नाही!! इंग्लिशांच्या महाराणीच्या जन्मदिवशी खुद्द तिच्या लष्करातही तिला सलामी देण्याची ताकद नसावी याबद्दल कित्येक इंग्रजी अंमलदारांस भरपूर दुःख झाले, पण करतात काय बिचारे! बंड झाल्यास जी संरक्षणासाठी तटबंदीची जागा उभारली होती म्हणून मागे सांगितले आहे त्या जागेकडे लक्ष दिले तर इंग्रजांची कोण अशरण स्थिती झालेली होती हे तत्काल ध्यानात येईल. ’लांडगा आला रे आला’ अशी कुणीतरी मुद्दाम कंडी पिकवली की रस्त्यारस्त्यातून इंग्रजांची लटांबरेची लटांबरे लागली सैरावैरा पळावयास! एक इंग्रजी अंमलदार लिहितोः “while I was there, baggies, palkis, gharris, veheicles of all sorts drove up and discharged cargoes of writers, tradesmen, ladies, women, suckling infants, ayahs and children -and officers too! -all the terror of an imaginary foe! In short if any insurrection took or takes place, we shall have no one to thank but ourselves, because we have shown to the natives how very easily we can be frightened and when frightened, utterly helpless!”

इंग्रजांनी आपल्या वर्तनाने दाखविलेला त्यांचा हा भित्रेपणा, वरील अधिकारी म्हणतो त्याप्रमाणे, नेटिव्हांच्या खरोखरच ध्यानात आलेला होता. परंतु तो काही आताच नव्हे. ही तटबंदीची जागा बांधण्यास आरंभ झाला तेव्हाच अझीमुल्लाखानाने एका लेफ्टनंटला हसत हसत हेच नव्हते का कळविले? त्या लेफ्टनंटला अझीमुल्लाखान आपल्या नेहमीच्या मिष्ठास वाणीने विचारतात, “का साहेब, ही इकडे जी तुम्ही नवी इमारत बांधीत आहा तिचे नाव काय ठेवणार?” साहेब म्हणाले, “खरेच, मला ते अजून नक्की सुचलेले नाही.” डोळे मिचकावीत तो धूर्त अझीमुल्लाखान म्हणतो, “ठेवा झाले ‘निराशेचा किल्ला’ हे नाव!”

मेच्या शेवटी एक दिवस एका इंग्रजी तरुण बांडाने दारूच्या अंमलात एका शिपायावर गोळी झाडली. ती गोळी हुकली नि शिपायाने त्या सोजिरावर फिर्याद केली. नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे ह्या घोर अपराधातून त्या सोजिराची निरपराधी म्हणून सुटका झाली नि कारण असे देण्यात आले की, “दारूच्या भरात बंदूक चुकून उडाली!” हा निकाल नेहमीचाच होता. परंतु आता मनु मात्र नेहमीचाच नव्हता. [5] या अपमानाची वार्ता येताच सर्व लष्कर गुरगुरू लागले की, “ठीक आहे!

---

[5] The Sepoys, familiar as they were with the brutality of low Europeans and the vagaries of Military justice, would at less critical season have expressed small surprise either at the outrage or the decision. But, now

आमच्याही बंदुका आता लवकर चुकून उडतील!" हे वाक्य शिपायाशिपायांतून एक उद्क्षोभक नारसिंह मंत्रच झालेले होते. एकमेकांस भेटतात "आता बंदुका चुकून उडणार ना" अशा उपरोधक सलाम्या फौजेत झडू लागल्या. तथापि मीरतप्रमाणेच घाई न करता संकेतघटी येईतो त्यांनी सर्व राग मनातल्या मनात गिळून टाकण्याचा निश्चय केला.

या भयाणतेला आणखी भयाण करण्यासाठीच की काय, त्याच वेळेला एका इंग्रज गृहस्थांचे नि त्याच्या बायकोचे अशी दोन प्रेते गंगेच्या पात्रातून वहात वहात कानपूरला आली! वर कोठल्या तरी शहरातील बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलीची ती साक्ष कानपूरशी काय काय भयंकर संवाद करीत असेल? गंगेला अजून अशी कितीतरी ओझी वहावयाची होती!

'लांडगा आला रे लांडगा' अशी कंडी पिकवून पिकवून आता इंग्रजांना इतके वेळ फसविलेले होते की, ज्या वेळेस लांडगा खराच येणार त्या वेळेस ते खुशाल घोरत पडू लागले होते. जूनच्या पहिल्या तारखेला खुद्द सर हो व्हीलर लॉर्ड कॅनिंगला लिहितो, "क्षुब्धता नि भय उरलेले नाही. कानपूर सुरक्षित झाले. इतकेच नव्हे तर खुद्द लखनौलाही मी लवकरच मदत धाडून देतो!!" अलाहाबादेहून आलेली गोरी फौज खरोखरच लखनौकडे जाण्यास निघाली! आणि ती केव्हा? तर तारीख तीन जूनला! ज्या कटामध्ये तीन हजार शिपाई नि वेश्यासुद्धा कानपूरचे सर्व शहर गुंतलेले होते त्या कटाची बातमी इंग्रजांपासून नि त्यांना मदत करणाऱ्या नानकचंदासारख्या कुऱ्हाडीच्या दांड्यापासून इतकी मोहरबंद राखली जावी हे केवढे आश्चर्य आहे!

ही मोहोर ता. ४ जूनचे रात्री अखेर फुटली, सार्वत्रिक कार्यक्रमानुरुप रात्रीचे अंधारात काही बार झाले नि ठरलेल्या इमारतीस आग लागली! रक्तपात, नाश नि मृत्यु यांची शर्यत सुरू झाल्याची ती टाळीच होती. सर्वांचे आधी टीकासिंगाचा घोडा कर्कश रीतीने किंचाळला नि त्याचबरोबर हजारो घोडे एका क्षणात फेकी घेत दौडत निघाले. काही इंग्रजी पागांना नि घरांना आगी लावण्यास निघाले. काही इतर रेजिमेंटसना आणावयास निघाले नि काही लष्करी निशाणांना नि पताकांना ताब्यात घेण्यास निघाले. या पताका ज्याच्या ताब्यात होत्या तो वृद्ध सुभेदार मेजर नेटिव्ह असताही बंडवाल्यांविरुद्ध जातोसा दिसू लागताच एक तरवारीचा रपाटा त्याचे मस्तकावर बसला नि त्यासरशी त्याचे धड धडाडत खाली कोसळले." पहिल्या पायदळ रेजिमेंटच्या सुभेदाराला सुभेदार टीकासिंगाचा सलाम आहे नि तो विचारीत आहे की घोडेस्वार फिरंग्यांविरुद्ध निघाले असता पायदळाचा विलंब का?" असे दोन घोडेस्वारांनी सुचविताच पहिली पायदळ रेजिमेंट 'दीन नि देश' म्हणत बाहेर पडली. हे पाहताच त्यांच्या वरील कर्नल एवर्ट म्हणू

---

their blood was up and their pride awake and they were not inclined to overrate the privileges of an Anglo-saxon or the sagacity of the Military Tribunal. -Cawnpore, page 93.

लागला "हा हा! माझ्या लाडक्या मुलांनो (बाबा लोकांनो) हे काय? हे तुमच्या राजनिष्ठ शीलास शोभत नाही. थांबा, बच्चांनो थांबा!" कसले थांबा नि बिंबा! क्षणार्धात ती सर्व रेजिमेंट मिलिटरी शिस्तीने घोडेस्वारांना जाऊन मिळाली नि मग ते सर्व सैन्य नबाबगंजच्या नानांचे छावणीकडे युद्धगीते गात निघून चालले! नबाबगंजला खजिन्यावर नानांचे शिपाई तयार होते. त्यांनी या समोरून येणाऱ्या स्वदेशबंधूंस मिठ्या मारल्या नि त्यासरशी तो लाखो रुपयांचा खजिना नि तो लाखो शस्त्रास्त्रांनी भरलेला दारूखाना क्रांतिपक्षांच्या हातात पडला! नबाबगंजला त्या रात्रीत हा प्रकार चालला आहे तो इकडे अजून दोन रेजिमेंटस शिल्लक राहिलेल्या होत्या त्यांना तरी ताब्यात ठेवावे म्हणून इंग्रजांनी ताबडतोब त्यांना परेडीवर घेतले. इंग्रजांचे हाती तोफखाना असल्याने ह्या दोन रेजिमेंटस त्या सर्व रात्रभर परेडीवर त्यांच्या युरोपियन ऑफिसरांसुद्धा सशस्त्र उभ्या होत्या. सूर्योदय होताच युरोपियन ऑफिसरांची खात्री झाली की शिपाई तरी बंडखोर नाहीत. म्हणून त्यांना परत लाइनीमध्ये जाण्याची परवानगी देण्यात आली. युरोपियन ऑफिसरही निघून जाऊ लागले. आता खरी संधी आली असे पाहून त्या रेजिमेंटमध्ये एका कोपऱ्यात एक दोन अधिकारी काही बोलू लागले तो लगेच त्यातून एक पुढे सरसावून ओरडला, "ईश्वर सत्याकडे आहे! भाई हो, चला उठा!" हा हुकूम सुटताच जिकडे तिकडे तरवारी खणखणू लागल्या नि निर्वाणीची वेळ आली असे पाहताच इंग्लिशांची तोफ बार करू लागली. परंतु शिपाई आता तिच्या बाराच्या टप्प्यातून पारही झालेले होते! या वेळेस इंग्रजी ऑफिसरांचा सप्पा उडविणे शक्य असूनही शिपायांनी त्यांना न दुखविता ते संधी मिळताच आपल्या देशबांधवांकडे निघून चालते झाले. अशा रीतीने ता. ५ जूनला कानपूरच्या तीन हजार शिपायांनी इंग्रजांच्या गुलामगिरीला झुगारून देऊन नबाबगंजला नानाचे ठाण्यापुढे आपला तळ दिला. ही बातमी ऐकून सर व्हीलरला एक पकारे समाधान वाटले की एकही इंग्रजी मेलेला नाही. आता रीतीप्रमाणे हे शिपाई दिल्लीकडे निघून गेले म्हणजे कानपूरच्या जिवावरचे संकटही टळून जाईल.

इतर ठिकाणाप्रमाणे जर योग्य नि कर्त्या पुढाऱ्यांची कानपूरला वाण असती तर सर व्हीलरच्या अजमासाप्रमाणेच शिपाई दिल्लीकडे निघून जाते. परंतु त्या वेळेस नबाबगंजला कर्तुमकर्तुम समर्थ असणाऱ्या पुढाऱ्यांची काडीइतकीही वाण नव्हती. तिथे श्रीमंत नाना होते, तिथे श्री. बाबासाहेब, बाळासाहेब नि रावसाहेब पेशवे होते, तिथे तात्या टोपे होते, तिथे अझीमुल्लाखान होते. इतक्या निरनिराळ्या शक्ती सुदैवाने एक असल्यावर मग शिपायांनी पुढाऱ्यांच्या शोधात दिल्लीकडे ते कशाला जावयास पाहिजे? बंडाच्या आरंभी सर्व फौज एका दिल्लीसच कोंडीत गेल्याने खरा कार्यक्रम सिद्धीस जाणारा नव्हता. ठिकठिकाणी इंग्रजांना ताण देण्यात खरी खुबी होती. त्यातूनही कानपूर हे पंजाब, कलकत्ता नि दिल्ली या प्रांतातील साखळी असल्याने तिच्यावर आघात करून इंग्रजी दळणवळणाचे तुकडे उडविणे अत्यंत अवश्य होते. हे सर्व शिपायांस त्यांच्या सुभेदारांनी नि नानांच्या मंत्र्यांनी समजावून सांगितल्यावर कानपूरकडेच परत फिरण्याचा

सर्वानुमते बेत ठरला. त्या तीन हजार शिपायांनी श्रीमंत नानांस आपला राजा निवडले नि त्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाची उत्कट इच्छा दर्शविली. श्रीमंत नानांना पाहताच त्यांच्या नावाने सर्वत्र जयघोष झाला नि सर्वांनी त्या स्यवंवृणीत महाराजाला भक्तीपुरस्पर मुजरे केले. श्रेष्ठांची निवडणूक होताच शिपायांनी नानांच्या संमतीने आपले लष्करी अंमलदार निवडण्यास लगेच आरंभ केला.

लष्कराचे सर्व नवीन नियम प्रसिद्ध करण्यात आले. सुभेदार टीकासिंग- कानपूरच्या क्रांतिकेंद्राचा केवळ प्राण- यांना 'जनरल' ही पदवी मिळाली. तसेच जमादार दलजंगसिंग यांची ५३ व्या रेजिमेंटच्या कर्नलच्या पदावर नि सुभेदार गंगादीन यांना ५६ व्या रेजिमेंटचे कर्नलच्या पदवीवर नेमण्यात आले. नंतर एका हत्तीच्या पाठीवर एक प्रचंड स्वातंत्र्यध्वज उभारून त्याची जंगी मिरवणुक निघाली नि त्या दिवसापासून श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या कारकिर्दीला आरंभ झाल्याची द्वाही फिरविण्यात आली.

परंतु ह्या निवडणुका होताच श्रीमंत नानांनी एक क्षणही व्यर्थ दवडला नही. बंडवाले शिपाई दिल्लीकडे न जाता मध्येच थांबले आहेत ही बातमी कळताच जनरल व्हीलरसह सर्व इंग्रज लोक आपल्या त्या तटबंदीच्या किल्ल्यात जाऊन नि तोफा रोखून बसलेले होते. त्यांची पुरुष, बायका-मुले मिळून एकंदर संख्या सुमारे १००० पर्यंत होती. ती तटबंदींची जागा काबीज करून घेणे हे सर्वांत मुख्य कर्तव्य असल्याने श्रीमंत नानांनी सर्व सैन्यास तिकडे चालण्यास हुकूम दिला. बंडवाले आपल्यावर चालून येतील ही इंग्रजांना फारशी खात्री नव्हती. परंतु ता. ६ जूनचे पहाटेच्या सुमारास सर व्हीलर याला एक चिठ्ठी आली. ती चिठ्ठी श्रीमंत नानांनीच धाडलेली असून ती अशी होतीः- "आम्ही लवकरच हल्ल्यास सुरवात करणार आहोत. आपणास त्याची ही आगावू सूचना मुद्दाम धाडलेली आहे." हे लढाईचे आव्हान पावताच सर व्हीलरने सर्व ऑफिसरांना नि सोजिरांना ठिकठिकाणी सज्ज करून उभे केले. तोफांवर गोलंदाज बत्तीसह बसले नि इंग्रजांच्या हातून शक्य तितकी लढाईची सिद्धता करण्यात आली.

लढाईला आरंभ करण्यापूर्वी श्रीमंत नानांनी इंग्रजांस, कोणच्याही प्रकारची विशेष जरूरी नसतानांही, आगावू लेखी सूचना दिलेली होती ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची आहे. इतके औदार्य इंग्रज जर नानांच्या ठिकाणी असते तर त्यांनी खचित दाखविले नसते. श्रीमंत नानांच्या नावांवर अमानुषतेचा बट्टा लावू पाहणाऱ्यांनी त्यांच्या हृदयाची ही नैसर्गिक वीरता पाहून लज्जेने मान खाली घातली पाहिजे! कानपूरच्या उठावणीचे वेळी इंग्रजी ऑफिसरांना शिपायांनी दिलेले जीवदान नि हल्ला चढविण्याच्या आधी बारा तासांची नानांनी दिलेली लेखी सूचना ह्या आरंभीच्या दोन गोष्टी ध्यानात ठेवून मग शेवटची धामधूम वाचली असता कानपूरची खरी स्थिती ध्यानात येणार आहे.

इंग्रजांना लढाईची सुरवात झाल्याची सूचना धाडताच सुभेदार टीकासिंग- आता जनरल टीकासिंग यांनी दारूखान्याकडे जाऊन तिथे सकाळभर शस्त्रास्त्रांची व्यवस्था पाहिली. हल्ल्याचे ठिकाणी त्यांची रवानगी करण्यात ते दंग होते. त्या शस्त्रागारातून तोफा नि दारूगोळा नदीतून नि जमिनीवरून इंग्रजांच्या तटबंदीकडे वाहून नेण्यात आला नि तिथे त्याची लष्करी कौशल्याने रचनाही झाली. याच वेळेस कानपूर शहरातही दंगल उडालेली होती. पिंजारी, शिकलगार, बाजारातील मुसलमानांपासून तो रुप्याचा धंदा करणाऱ्या वजनदार लोकांपर्यंत सर्वजण हातात जे काय सापडेल ते घेऊन युरोपियनांचा सुगावा काढीत भटकत होते. कचेऱ्या, कोर्टे नि त्यांच्यातील सर्व इंग्रजी जुनी नवी दप्तरे जाळून टाकण्यात आली. तटबंदीत जाण्यास जे युरोपियन लोक विसरले त्यांची एकसहा शिकार करण्यात आली. या वेळेस दुपारचे बारा उलटलेले होते. एक वाजण्याच्या सुमारास इंग्रजांचे तटबंदीला वेढा पडू लागला नि संध्याकाळच्या सुमारास तोफांचे गडगडाट सुरू होऊन त्या भयंकर रणांगणास निश्चयतेने आरंभ झाला.

इंग्रजांजवळ सुमारे ८ तोफा असून मुबलक दारूगोळाही त्यांनी त्या तटबंदीत आधीच पुरून ठेवलेला होता. बंडवाल्यांच्या हाती तर सर्व दारूखाना, शस्त्रागारे नि मोठमोठ्या तोफा लागलेल्या असल्याने त्यांनाही सामग्रीची तूट नव्हती. जनरल टीकासिंग ह्यांनी प्रथमापासूनच तोफखान्याची व्यवस्था अत्यंत उत्तम ठेवलेली होती. त्यांच्या तोफांतून सुटणाऱ्या गोळ्यांच्या जबर माराने इंग्लंडकडील तटबंदींतील इमारतींच्या इमारती धाडधड कोसळून पडत. ता. ७ जूनला जेव्हा बंडवाल्यांकडून भराभर गोळे येऊन पडू लागले तेव्हा त्या भयंकर स्थितीचा कधीही अनुभव नसलेल्या इंग्रजी स्त्रिया नि मुले मोठमोठ्याने आक्रोश करीत अतस्ततः धावू लागत. परंतु परिचयाने मृत्युचीही उग्रता नाहीशी झाली नि पक्ष्यांच्या इकडून तिकडे बागडण्यात जशी काही विलक्षणता वाटत नाही तशीच तोफेचे लाल लाल गोळे मस्तकावरून भरारत जात येत असताना त्यात काहीच अद्भुतता किंवा भयानकता वाटेनाशी झाली.

इंग्लिशांना वेढा पडून दोन दिवस झाले नाहीत तोच त्यांना पाण्याची टंचाई पडली. त्या तटबंदींच्या टप्प्यात एक विहीर काय ती उपयोगी पडण्यासारखी होती. परंतु बंडवाल्यांचा त्या विहीरीवर इंग्रजांच्या सोजिरांपेक्षाही जास्तच डोळा होता. उन्हाचा नि उष्म्याचा तापही इतका प्रखर होता की, सोजीर लोक उभ्या उभ्याच तिरीप लागून ठार होत. सर्वांची अंतःकरणे दगडासारखी कठोर झाली. स्त्रीपुरुषांमधील सर्व भेदाभेद नि जनलज्जा सुटून गेली. दुधावाचून तडफडत मुले नि मुलांवाचून तडफडत आया पटापट मरू लागल्या. मेलेल्यांना पुरण्याची तर राहोच पण कोण मेले आहे किंवा कोण हयात आहे याचीही दाद लावणे अशक्य झाले. कारण जिवंत असणाऱ्यांच्या यादीत नाव लिहिता लिहिता ते खोडण्याची पाळी येई! असल्या प्रसंगाची वर्णने यथार्थ रीतीने देणारा एकच उपाय तो म्हणजे त्यातील एका तासाचे चित्र जसेचे तसेच रेखाटणे! कॅप्टन थॉमस

स्वतःच्या अनुभवात लिहितो, “आर्मस्ट्रांगला जखम होऊन तो पडला असता त्याचा समाचार घेण्यासाठी लेफ्टनंट प्रोल तिथे आला. तो समाधानाचे दोनचार शब्द बोलतो न बोलतो तो समोरून येणारी बुंदुकीची गोळी त्याच्या मांडीत घुसून तो खाली धडाडला. त्याचा एक हात माझ्या खांद्यावर ठेवून नि त्याच्या कमरेला विळखा मारून मी त्याला सर्जनकडे नेण्यास उचलू लागलो, एकदोन पावले मी चाललो तो इतक्यात गुंग आवाज होऊन माझ्या खांद्यात गोळी घुसली नि मी नि प्रोल दोघेही जमिनीवर आसन्नमरण होऊन पडलो. हे पाहताच गिलबर्ट बक्स आम्हांकडे धावत आला. परंतु त्याच्या बरोबरच धावत येणारी शत्रूची गोळी त्याच्या शरीरात आरपार घुसून तो जमिनीवर मृत्यूच्या जबड्यात कोसळला.” हा एक तासाचा इतिहास त्या एकवीस दिवसांच्या इतिहासाची बरोबर कल्पना आणू शकतो. जनरल सर हो व्हीलरचा मुलगा जखमी झाला म्हणून खोलीत त्याच्या खाटेशेजारी त्याच्या दोन बहिणी नि आई त्याला औषधोपचार करीत होत्या. परंतु ते औषध पोटात जाण्याच्या आधीच धडाडकन आवाज होऊन तोफेच्या गोळ्याने त्या मुलाचे शिर उडवून नेले. मॅजिस्ट्रेट हिलर्स्टन याच्या बायकोचा भयाने गर्भपात झाला. तिच्याशी पडवीत एकदोन शब्द बोलत तो उभा होता तो २० पौंडाचा गोळा त्याच्या डोक्यावर कोसळून त्याचा चेंदामेंदा झाला. दोनचार दिवस लोटतात न लोटतात तोच जिला टेकून ही नूतन विधवा उभी होती ती भिंत कोसळल्याने तिच्याखाली तीही आपल्या नवऱ्याच्या देहाप्रमाणे चेचून मेली. तटाजवळच्या खंदकात सात गोऱ्या बायका बसल्या होत्या. एक बॉम्ब वरतून आदळला नि त्यासरशी त्या सातीच्या साती बाया ठार झाल्या. इतकेच नव्हे तर ज्याने बंडाचे आधी शिपायावर गोळी झाडली होती नि जो निरपराध म्हणून सुटला होता तो गोरा सोजीरही ठार झाला! अखेर शिपायांच्या बंदुकाही चुकून उडाल्या तर! नि जेव्हा उडाल्या तेव्हा अशा उडाल्या की पुन्हा यावच्चंद्र दिवाकरौ त्यांची ती भयंकर उड्डाणे दारूच्या धुंदीतही इंग्लिश लोक विसरणार नाहीत!

या भयंकर वेढ्यात इंग्लिशांशी अमानीपणाने राहणे हे ज्यांना आपले कर्तव्य वाटत होते असे कितीक नेटिव्हही त्या तटबंदीत केवळ राजनिष्ठेसाठी मृत्युच्या दाढेत हात खुपसून उभे होते. इंग्लिशांच्या मुलांना पाजीत असलेल्या एक नेटिव्ह दाईचे दोन्ही हात एका बॉम्बने उडवून नले. आपल्या धन्याला ऊन ऊन अन्न मिळावे म्हणून गोळ्यांच्या पावसातूनही नेटिव्ह बटलर इकडे तिकडे धावत असताना पटापट मरून पडत. इंग्रजांना पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी नेटिव्ह भिस्त्यांनी आपले प्राण खर्चीत असावे. पाणी इतके दुर्मिळ होते की मुलांनी पखालीची कातडी देखील चघळीत बसावे! कॉलरा, आजार नि त्रिदोष यांनीही इंग्लिशांवर सूड उगविण्यास कमी केले नाही. सर जॉर्ज पार्कर, कर्नल विल्यम्स, लेफ्टनंट रूनी एका मागून एक कुजून कुजून मेले. जे दुखण्यांनी किंवा गोळ्यांनी मेले नाहीत ते या जिवंत स्मशानातील भयानकतेला भेदरून वेडे झाले! या सर्व अनर्थाहूनही जास्त भयप्रद अनर्थ करण्यासाठी आता दुष्काळाचा अंमल सुरू झाला! असा कहर उसळला. शंभर वर्षे केलेल्या अन्यायांचा मूर्तिमंत सूड त्या कानपूरचे तटबंदीत आपल्या

अक्राळ विक्राळ दाढेत जो सापडेल त्याला भरडीत एकवीस दिवसपर्यंत अट्टाहास्य करीत नाचत होता!!

इंग्लिशांच्या तटबंदीच्या आत असा कहर उसळलेला असताना त्या तटबंदीचे बाहेर रोखून ठेवलेल्या त्यांच्या तोफांनी लढाईची शर्थ केलेली होती. तोफखान्यांवरील मुख्य अंमलदार ॲशे, कॅप्टन मूर, कॅप्टन थॉमसन वगैरे इंग्लिश लढवय्यांनी धाडसाची नि पराक्रमाची शर्थ केली. लखनौहून किंवा अलाहाबादेहून आपल्यास लवकरच मदत येईल ही इंग्लिशांना अत्यंत आशा होती. बंडवाल्यांच्या कडेकोट बंदोबस्तातून कोठेही पत्रव्यवहार करणे अशक्य झालेले होते. तथापि एकदोन वेळा जनरल व्हीलरने पक्ष्याचे पंखांत चेपून ठेवलेले नि काही फ्रेंच, काही लॅटिन नि काही इंग्लिश अशा भाषेत धाडलेले एक पत्र नेटिव्ह हेराने लखनौपर्यंत पोचविले होते. त्यात “मदत, मदत मदत, मदत द्या नाहीतर मरतो! मदत आल्यास आम्ही परत लखनौला मुक्त करू” असा मजकूर होता. परंतु बंडवाल्यांचा बंदोबस्त इतका उत्तम होता की इंग्लिशांकडून आलेला काळा किंवा गोरा दूत क्वचितच परत जाई, नि एखादा गेलाच तर त्याचे नाक कान छाटलेले असावयाचेच! बंडवाल्यांच्या तळात फितूर पाडण्यासाठी इंग्लिशांनी लाखो रुपयांची बक्षिसे देण्याचा अधिकार देऊन वरचेवर हेर लोकांस धाडीत असावे, परंतु परत निरोप पोचविण्यास एकजण जगला असेल तर शपथ! उदाहरणार्थ, एका हेराची त्यानेच लिहिलेली हकिकत देतोः “मिल्स शेफर्ड याची बायको नि मुलगी मेली. तेव्हा त्याने बंडवाल्यांकडची बातमी आणण्याचे नि कानपुरात फितूर करण्याचे काम पत्करले. एका नेटिव्ह सैपाक्याचा वेष घेऊन तो बाहेर पडला. थोड्या अंतरावर हा येतो नि येतो तोच त्यास चतुर्भुज करून नानांचे समोर उभे करण्यात आले. त्यास इंग्लिशांच्या स्थितीबद्दल बरेच प्रश्न विचारले. आधी पढविल्याप्रमाणे त्याने खोटी नि भपकेदार उत्तरे देण्यास आरंभ केला. परंतु त्याचेच आधी पकडलेल्या दोन बायांनी इंग्लिशांची खरी ती हलाखीची हकीकत कळविलेली आहे असे पाहताच तो गांगरू लागला. त्याला प्रथम अटकेत ठेवण्यात आले. नंतर त्याची ता. १२ जुलैला कोर्टात चौकशी होऊन त्याला तीन वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली. या शिक्षेवरून नानांनी त्या रणांगणांच्या घनगर्जनेतही न्यायमनसुबा करण्यासाठी किती दक्षता बाळगलेली होती हे दिसून येईल. इंग्लीशांच्या हेरांनी जरी अशी फजिती उडत होती तरी बंडवाल्यांचे हेरांनी मात्र आपली कामे उत्तम बजावावी. एक दिवस एक नेटिव्ह भिस्ती इंग्रजी तटबंदीजवळच्या एका उंचवट्यावर उभे राहून ओरडलाः “माझ्या मनात बसत असलेल्या साहेब लोकांच्या प्रीतीमुळे मृत्युचे भयासही न जुमानता मी इथे एक आनंदाची बातमी कळविण्यास आलेलो आहे. गंगेच्या पैलथडीवर साहेब लोकांचे एक सैन्य तोफांसह आलेले असून ते उद्या तुमच्या मुक्ततेसाठी निघणार आहे. त्या योगाने या हरामखोर बंडवाल्यांच्या तळात एकच धांदल नि गोंधळ झाला असून आमच्यासारखे सर्व राजनिष्ठ लोक इंग्लिशांना मिळण्यास सिद्ध झालेले आहेत!” हे ऐकून इंग्लिशांना वाटले की, आपण धाडलेल्या दूताचा विजय

होऊन बंडवाल्यांत दुफळी माजलेली असावी नि इतक्यात लखनौहून युरोपियनही येऊन उतरले असावेत! दुसरे दिवशी पुन्हा तोच भिस्ती वर आला नि ओरडला, “साहेबांचा सदोदित विजय असो! गंगेच्या पुरामुळे युरोपियन सैन्यास येण्यास उशीर लागला होता. परंतु आता सर्व सिद्धता होऊन ते निघाले आहेत. या दिवसाचे आत धन्याचा जयजयकार होईल!” तो दिवस गेला, दुसरा गेला. परंतु इंग्रजांच्या ताणलेल्या दृष्टीत युरोपियन सैन्यही येईना किंवा तो राजनिष्ठ भिस्तीही येईना! अझीमुल्लाखानांना पाहिजे होती तितकी इंग्रजी लष्कराची अत्यवस्था केल्यामुळे पुन्हा जीव धोक्यात घालण्याचे त्या भिस्त्यास कारणच नव्हेत! शत्रूकडील हेरांच्या अशा या नव्या नव्या फसवणुकीने इंग्रज वारंवार हिरमुसले होत असत!

जूनच्या सहाव्या तारखेला इंग्रजांना वेढ्याची आगाऊ सूचना दिल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेबांनी आपला तळ वेढ्याचे अगदी नजीक आणून ठेवलेला होता. तटबंदीजवळच त्यांचा तंबू दिलेला असून जवळच जनरल टीकासिंग यांचाही तंबू पडलेला असे. कानपूर स्वतंत्र झाल्याचे ऐकून त्या सर्व प्रांतात जिकडे तिकडे क्रांतीची एकच लाट उसळली होती. रोज नवे नवे जमिनदार नि संस्थानिक आपआपल्या लवाजम्यानिशी नानांचे लष्कराला येऊन मिळू लागले. मीर नबाब नावाचे संस्थानिक ज्या दिवशी संयुक्त धर्मध्वजाला मिरवीत नानांस दोन हजार सैन्यासह येऊन मिळाले, त्या दिवशी नागरिकांनी आनंदाचा उत्सव केला नि कानपूरच्या हलवायांनी त्या स्वदेशरक्षकांत मेवामिठाई वाटली. श्रीमंतांच्या निशाणाखाली सुमारे चार हजार सैन्य या वेळेस जमलेले होते. परंतु त्यापैकी तोफखान्यावरील अंमलदार मात्र आपले कर्तव्य नेटाने पार पाडीत असत. या तोफखान्यापैकी एका भागावर हिरवे निशाण फडकत असून तिथे नन्ही नवाब हे आपल्या भव्य तंबूत अहोरात्र बसलेले होते. या नबाबांच्या घरावर बंडाचे आरंभी जप्ती नेण्यात आलेली होती. परंतु लवकरच समजूत निघून त्या धर्मरक्षण रणांगणात या नबाबाचे नावांचा जिकडे तिकडे धन्यवाद सुरू झाला. त्याच्या हाताखालील तोफखान्यावर त्या प्रांतातील सर्व म्हातारे पेन्शनर गोलंदाज जमा झालेले होते. इंग्रजांच्या तटबंदीतील इमारतींना आग लावण्यासाठी बंडवाल्यांचे प्रयत्न चालले असता या नबाबाचे देखरेखीखाली एका नवशिक्या गोलंदाजाने एका नवीन ज्वालाग्राही संमिश्रणाचा शोध लावला नि त्याचा प्रयोग इतका विजयी झाला की इंग्रजांच्या अत्यंत उपयोगी पडणाऱ्या बराकी तत्क्षणी भस्मीभूत केल्या गेल्या! या तोफखान्याचे बॅटरीवर स्वराज्यसंपादनार्थ इतकी अहमहमिका सुरू होती की, पुरुषांबरोबर स्त्रिया नि तरुणांबरोबर वृद्ध लोक एकसारखे खपत होते. त्या उदात्त चैतन्याच्या हंगामात लोकशक्ती कशा खवळलेल्या होत्या हे त्या वेळच्या एका वाक्याने ध्यानात येण्यासारखे आहे. एक नेटिव्ह ख्रिश्चन म्हणतोः “मुसलमानांचे सोंग घेऊन एका चढाईवर मी बसलो असता लढणाऱ्या वीरांना पाण्याचा पुरवठा करीत लोक धावत चाललेले मला दिसले. इतक्यात एकजण मजजवळ आला नि म्हणाला, “तिकडे आपले देशबांधव लढत असता तुझ्यासारख्या तरुणबांड मुसलमानाने असे

माशा मारीत फिरणे लज्जास्पद आहे! चल तिकडे, तोफखान्यावर स्वयंसेवा करावयास!" त्याने मला असेही सांगितले की, "करीमअल्ली ह्या एकडोळ्या पेन्शनर सुभेदाराच्या तरुण मुलाने आज मोठा पराक्रम केला आहे. त्याने एक शोध लावून इंग्रजांच्या इमारतींना आग लावली. या त्याच्या शौर्याबद्दल त्याला नव्वद रुपये नि एक शाल बक्षीस देण्यात आली!" स्वदेशासाठी लढण्याचे ऐवजी माशा मारीत बसणे हे नुसते तरुणांसच अत्यंत लज्जास्पद मानले जात होते असे नव्हे तर त्या कानपूरला बायकांनी देखील आपले जनानी स्वरूप बाजूस सारून रणांगणांत उड्या घेतलेल्या होत्या. परंतु त्या सर्व तरुण पुरुषांना नि मर्दानी स्त्रियांवर एक बिजली आपल्या चमकांनी लाज आणीत होती. ती बिजली दुसरी कोणी नसून मागे सांगितलेली वेश्या अझीझन हीच होय! तिने आता आपल्या माषुक वेशाला लष्करी पेशाची भर टाकलेली होती! गालावर लाली चढलेली होती! ओठावर हास्य चढलेले होते. नि ती घोड्यावर चढलेली होती. ती सशस्त्र असून तोफखान्यावरील शिपाई तिच्या मुद्रेकडे पाहून आपले श्रम विसरून जात. नानकचंद आपल्या डायरीत म्हणतोः "सशस्त्र होऊन अझीझन विजेसारखी तळपत आहे. केव्हा केव्हा दमलेल्या नि जखमी शिपायांना मिठाई वाटीत ती रस्त्यावर उभी असते!!"

लढाईचे तोंड इकडे अशा रीतीने लागलेले असताही श्रीमंत नानांनी राज्य व्यवस्थेच्या रचनेची शक्य तितकी घटना चालविलेली होती. राज्यक्रांतीसारख्या अशाश्वत नि अद्भुत प्रसंगी मुलकी व्यवस्था नि शिस्तबंदी करणे अत्यंत कठीण असताही नानांनी प्रथमतः शहरातील नागरिकांचे यथान्याय संरक्षण करण्यासाठी राज्यव्यवस्था करण्यास आरंभ केला. कानपूर शहरातील प्रमुख नागरिकांना एकत्र बोलावून त्यांच्या बहुमताने निवडलेल्या हौलाससिंग नावांच्या गृहस्थास मुख्य मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार देण्यात आला. ह्या होलाससिंगाने गैरशिस्त शिपायांच्या किंवा लुटारू खेडवळांच्या जाचापासून नागरिकांचे संरक्षण करावे असा नानांचा सक्त हुकूम असे. लष्कराला अन्नाचा पुरवठा करण्याचे काम मुल्ला नावाच्या नागरिकाकडे सोपविलेले असे. मुलकी नि लष्करी खटल्याचे न्याय करण्याकरिता स्थापन केलेल्या न्यायासनावर ज्वालाप्रसाद, अझीमुल्लाखान नि इतर मंत्रिमंडळाची नेमणूक होऊन त्याचे अध्यक्षत्व श्री. बाबासाहेब यांना देण्यात आले. या न्यायासनासमोरील खटल्यांचे जे थोडेबहुत कागदपत्र सापडले आहेत त्यावरून नाहक छळ किंवा अंदाधुंदी करणाऱ्यांना कडक शिक्षा देऊन प्रजेत शांतता करण्याविषयी कशी काळजी घेतली जात होती हे लक्षात येते. एकाने चोरी केल्याचे शाबीत झाल्यावरून त्याचा उजवा हात कापून टाकण्यात आला. गाईचा वध केल्याबद्दल एका मुसलमानी कसायासही अशीच कडक शिक्षा देण्यात आली. उडाणटप्पूचे सदराखाली आलेल्या नि गावात किरकोळ गुन्हे करीत हिंडणाऱ्या अपराध्यांस शहरातून गाढवावर बसवून हिंडविण्यात येई. फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये स्थापन झालेल्या "The Committee of Public Safety" प्रमाणे या कोर्टाचा अधिकार हलके हलके सर्व खात्यांवर चालू लागला. दारूचा तुटवडा पडला असता त्याची भरपाई करणे, सैन्यास कपड्यांचा

पुरवठा करणे, इंग्लिश लोकांच्या पकडलेल्या हेरांची चौकशी करणे किंवा परागंदा होऊ पाहणाऱ्या गनिमास शासन करणे वगैरे कामे याच कोर्टात केली जात नि जो कोणी गोऱ्या लोकांस हुडकून काढून कोर्टात हजर करील त्यालाही येथेच बक्षिसे देण्यात येत.

ता. १२ जूनला इंग्रजांच्या तटबंदीवर बंडवाल्यांनी पहिला हल्ला चढविला. इंग्रजांची तटबंदी हल्ला करून सर करण्यापेक्षा त्यांना चहूबाजूंनी कोंडून नि तोफांच्या माऱ्याने भाजून काढूनच नरम करावे असा बंडवाल्यांचा साधारण घाट होता. परंतु मधून मधून सरसकट हल्ला चढविण्याचाही त्यांनी प्रघात ठेवलेला होता. उभय पक्षांतील काही लोक ठार झाले म्हणजे बंडवाले परत फिरत असत. बंडवाल्यांच्या तोफखान्याने जितका नेट नि धाडस या युद्धात दाखविले तितके पायदळांनी नि घोडेस्वारांनी दाखविले नाही, हा दोष ध्यानात ठेवण्यासारका आहे. दिल्ली नि लखनौ कडील वेढ्यात ह्या दोषांचे अविष्करण प्रामुख्यानेच दिसून येईल. परंतु कानपूरच्या वेढ्यातही तोफांवर सर्व भार टाकून शिपाई लोक हातघाईच्या युद्धाला फारसे तयार नसत हे सत्य दृग्गोचर होत आहे. सर्वच शिपाई मरणाला भीत असे मात्र मुळीच नाही. ता. १८ जूनला अयोध्येच्या शिपायांनी इंग्रजांचे तटबंदीवर जो हल्ला चढविला तशी अवसानाची नि शौर्याची कृत्ये इतिहासाला भूषणभूतच होत ह्या दिवशी शिपायांनी तोफेचा गोळाही मागे टाकीत तीरासारखी शत्रूचे छावणीवर नीट चाल केली, त्या तटबंदीवर ते चढले, इंग्रजांची एक तोफ दाबून टाकून उलट फिरविली नि क्षणभर असा रंग दिसला की ते संयुक्त धर्माचे निशाण नि तो स्वराज्याचा भगवा झेंडा आता काही केल्या परत येत नाही. परंतु अशा शूर शिपायांस साह्य करण्याचे तर दूरच टाकून उलट कारण नसताना एकदम पळापळ करून सर्वत्र गोंधळ माजविण्याचा काही शिपायांनी जसा मक्ताच उचललेला होता! त्यांच्या या अवसानघाताने इतरांनाही परत फिरणे भाग पडे. वरील अयोध्येच्या शूर शिपयांप्रमाणेच कित्येक उदात्त अंतःकरणांनी, मस्तकांनी नि बाहूंनी इतरांची वाट न पाहता स्वतः जी करवेल ती देशसेवा करून वीरमुक्ती मिळवीत असावे. एके दिवशी हल्ला परतला असताही एक शिपाई मेल्याचे सोंग घेऊन तसाच पडून राहिला. इंग्रजांचे सैन्यात अत्यंत शूर म्हणून नावाजलेला नि वेढ्यात अनेक वेळा तुटून पडणारा कॅप्टन जेन्किन्स हा दौडत निर्भयतेने चालला असता त्या भक्ष्यावर ह्या मेलेल्या शिपायाने धाडकन उडी मारली नि त्या कॅप्टनचे मानेत गोळी घालून त्याला क्षणार्धात चीत कले!

आता जूनची २३ वी तारीख आलेली होती. शंभर वर्षांपूवी ह्या जूनचे २३ तारखेला इंग्रजांनी प्लासीचे मैदानावर आपल्या राज्याचा पाया खणला होता. जूनच्या २३ तारखेला हिंदुस्थानवर इंग्रजांच्या तरवारीचा पहिला वार लागू झाला. आपले स्वातंत्र्याचे मंगळसूत्र तुटल्याने या २३ जूनलाच हिंदभू प्लासीचे मैदानावर ओक्साबोक्शी रडू लागली होती. त्या १७५७ च्या २३ जूनच्या अमंगल दिवशी झालेल्या या अपमानाचा चटका हिंदुस्थानचे अंतःकरणाला इतका जाळीत आहे

की, शंभर वर्षे उलटून गेली तरी तो अभद्र दिवस नि त्यांची ती अभद्र आठवण हिंदुभूमीच्या अंतःकरणात ताजीच्या ताजी आहे! परदास्याची ती २३ जूनला झालेली भयंकर जखम शंभर वर्षे लोटली तरी अजून बुजली नाही. तिला बुजविण्यास समर्थ असे मलम अजून उपलब्ध नाही! शमप्रधान नि क्षमाशील हिंदभूमीचा हा केवढा द्वेष! ही केवढी अढी! शंभर वर्षे लोटून गेली तरी अजून प्लासीचा सूड ती विसरलेली नाही! मरणाऱ्या प्रत्येक पिढीचा शेवटचा निश्वास जन्मणाऱ्या प्रत्येक नवीन पिढीच्या पहिल्या उच्छवासात प्लासीचा सूड मिसळवीत असतो! ही गुरुपरंपरा आज शंभर वर्षे चालत येऊन आज १८५७ ची २३ जून उजाडली! या दिवशी तुझा सूड उगविला जाईल म्हणून हिंदभूमीला भविष्यवाद्यांनी आश्वासने दिलेली आहेत. नानासाहेब, ती परिपूर्ण करणे किंवा न करणे हे जरी ईश्वराचे अधीन आहे तरी तदर्थक तुमचे जे कर्तव्य ते तुम्ही बजावणार आहात ना?

हे कर्तव्य बजावण्याची शुभसंधी नि दवडण्यासाठीच या दिवशी नानांचे लष्करात एकच गर्दी उसळलेली होती. आजपर्यंत कधीही केलेला नाही असा मातबर हल्ला चढविण्याचा निश्चय करून लष्करातील एकूण एक लोक जरी नसला तरी एकूण एक भाग सज्ज झालेला होता. तोफखाना, घोडेस्वार नि पायदळ असे सर्व लष्कर त्या ऐतिहासिक दिवसाच्या स्मरणाने स्फूर्तिमान होऊन रणांगणांवर उतरले. त्यात जे अत्यंत शूर होते त्यांनी एकीकडे जाऊन गंगेच्या पाण्यावर नि कुराणावर शपथा घेतल्या की आज स्वातंत्र्य तरी मिळवावयाचे किंवा मारीत मारीत मरून तरी जावयाचे! घोडेस्वारांनी अशी दौड ठोकली की शत्रूचे गोळ्यांस न जुमानता ते तटाला जाऊन भिडले. पायदळाने मोठमोठाल्या कापसाच्या गठ्ठ्यांना ढकलीत ढकलीत त्या आधाराने इतर बाजूंनी तटबंदीवर गोळ्यांचा मारा चालविला बंडवाल्यांच्या सैन्याला आजूबाजूचे गावकरीही येऊन मिळाले होते. इकडे तटबंदीतून इंग्रजांनी गोळ्यांचा नि तोफांचा सतत मारा चालू ठेवलेला होता. बंडवाल्यांचे सैन्याला अटकाव करणे जरी त्यास अशक्य झाले तरी त्यांनी त्यास तटबंदीवर येऊ दिले नाही. शेवटी लढाईच्या अवसानाला लवकरच उतरती कळा लागली नि प्लासीच्या दिवसाचा अर्धाच सूड उगवून बंडवाले आपणच परत फिरले.

परंतु कानपूरला चढविलेला हा शेवटचा हल्ला अगदीच व्यर्थ गेला नाही. त्या दिवशीच्या झटापटीनंतर इंग्रजांच्या सर्व आशा विनष्ट झाल्या. त्यांचा सर्व धीर सुटून गेला नि यापुढे नानांच्या हातून बचावून सुटणे अशक्य आहे असे त्यास स्पष्ट दिसून आले. ता. २३ जूनला जरी नसले तरी ता. २५ जून रोजी इंग्रजांनी आपल्या तटावर तहाचे निशाण उभारले![6] हे निशाण पाहताच श्रीमंतांनी युद्ध तहकूब करण्याचा हुकूम दिला नि कैदेतील इंग्रजांपैकी एका बाईबरोबर

---

[6] बहुतेक इंग्रजी इतिहासकार ही गोष्ट वगळतात, हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. श्री. तात्या टोपे यांच्या जबानीत या गोष्टीचा स्पष्ट अुल्लेख केला आहे." Ganeral Wheeler raised the flag of peace and then the fighting ceased."

जनरल व्हीलर याला खालील चिठ्ठी धाडली.” क्वीन व्हिक्टोरिया हिच्या प्रजाजनास डलहौसीच्या राजकारणात ज्यांचा कोणच्याही प्रकारचा संबंध नसेल नि जे शस्त्रे खाली ठेवून शरण येण्यास तयार असतील -त्यांना त्यांना अलाहाबादेत सुरक्षित रीतीने पोचविण्यात येईल.” ही चिठ्ठी अझीमुल्लाखानांच्या हस्ताक्षरात असून ती नानांचे हुकमावरून लिहिलेली होती.

ही चिठ्ठी येताच जनरल व्हीलरने तिचा विचार करण्याचा सर्व अधिकार कॅप्टन मूर नि व्हाअटिंग यांना दिला नि त्या दोघा अधिकाऱ्यांनी नानांना शरण जाण्याचा निश्चय कायम केला. दुसरे दिवशी सकाळी ज्वालाप्रसाद नि अझीमुल्लाखान हे नानांचे वतीने नि मूर, व्हाअटिंग नि रोचे हे इंग्रजांचे वतीने ता. २६ जूनला तटापाशी भेटले. इंग्रजांनी सर्व तोफा, खजिना, दारूगोळा नि शस्त्रास्त्रे नानांचे स्वाधीन करावित नि नानांनी त्यांना खाण्यापिण्यास देऊन अलाहाबादेस पोचवून द्यावे असे ठरले. त्या अटी एका कागदावर लिहिल्या गेल्या नि श्रीमंत नानांची सही घेण्यासाठी अझीमुल्लाखान वगैरे परत आले. या भेटीत पहिल्याने भाषण इंग्रजीत झाल्यावर मग बाकीची भाषणे हिंदुस्थानातील झाली.[7] दुपारचे सुमारास इंग्रजांनी त्याच रात्री निघावे किंवा सकाळी निघावे याबद्दल जरा बोलाचाली होऊन असे ठरले की, त्या रात्री सर्व ताबा नानांचे हाती दिला जावा नि इंग्रजांनी दुसरे दिवशी पहाटे निघण्याची तयारी करावी. अशा रीतीने उभयसंमत ठरलेल्या त्या तहास घेऊन मि. टॉड (नानांच्या वाड्यातील इंग्रजी वाचक) हा श्रीमंताकडे आला. त्यास नानांनी फार आदरातिथ्याने वागविले नि अकडचे तिकडचे कुशल प्रश्नही केले. त्याच रात्री इंग्रजांनी आपली शस्त्रे खाली ठेवली, तोफा नानांचे स्वाधीन करण्यात आल्या. ब्रिगेडियर ज्लालाप्रसाद आपल्या दोन अनुचरांसह येऊन त्या तटबंदीत आपले ठाणे देते झाले! त्या रात्री कानपूरचे मॅजिस्ट्रेट होलसिंग नि श्री. तात्या टोपे या दोघांनी नावाड्यांना रक्कम देऊन सुमारे ४० नावा तयार केल्या. त्यांचे पाहणीसाठी इंग्रजांनी धाडलेले जे अधिकारी हत्तीवर बसून तेथे आलेले होते त्यांनी तक्रार केल्यावरून शंभर मजूर ताबडतोब लावून नावांवर आच्छादने नि बांबूची तक्तपोशी तयार करण्यात आली. धान्य नि इतर जरूर ती सामग्रीही त्यावर चढविली गेली.

परंतु इकडे ही इंग्रजांची जावयाची तयारी चाललेली असताना तिकडे कानपुरास कोण कोण येऊ लागले होते. हे पाहिल्याशिवाय नि त्या जावक बाजू प्रमाणेच या आवक बाजूचेही टिपण दिल्याशिवाय हिशोब बरोबर ध्यानात येणार नाही. श्रीमंत नानासाहेबांनी स्वातंत्र्यध्वजाची गुढी कानपूरला उभारल्याची वार्ता चहूकडे पसरल्यापासून तिकडे सर्व धर्मवीरांचा नि देशवीरांचा पूर वाहू लागलेला होता. गावोगावाहून तरुणबांड स्वयंसेवक तिकडे लोटत होते. ज्या गावाहून सैन्य धाडणे शक्य नव्हते त्या गावाहून पैशाची मदत येत होती. परंतु या स्वयंसेवकांचीच गर्दी कानपूरकडे

---

[7] Red Pamphlet Part I.

लोटत होती असे नसून ज्यांना यशस्वी उठावणीत यश आलेले नव्हते असे अनाथ नि इंग्रजांच्या दास्याला कंटाळलेले लोकही नानांचे निशाणाभोवती 'फिरंग्यांवर सूड पाहिजे आहे' अशी गर्जना करीत रात्रंदिवस लोटत होते. जाळलेल्या गावांचे धूर तिथे आले, मृतांच्या आत्म्यांची हिडीस भुते तिथे आलेली होती. अलाहाबाद नि काशी येथील शिपायांवर नि त्यांच्या बायकापोरांवर क्रूर सूड उगविल्याच्या वार्तासह तिकडून हजारो शिपाई गेल्या आठवड्यात कानपूरला येत होते. ज्यांचे ज्यांचे म्हातारे बाप झाडांना इंग्रजी आठाच्या (८) आकड्याने इंग्रजांनी टांगलेले होते असे शेकडो हिंदी तरूण पुत्र तिथे आले. ज्यांच्या तरुण पत्नींना त्यांच्या पाळण्यातील मुलासुद्धा नीलने जिवंत जाळलेले होते ते भ्रतार येथे आले. ज्यांच्या मुलींच्या कुरळ केसांना नि कपड्यांना आग लावून ते पेटले असता तिकडे पाहून सोजीर टाळ्या पिटीत होते असे बाप तिथे जमा झालेले होते. ज्यांचा देश बेचिराख झालेला होता, ज्यांचा धर्म पायाखाली तुडविला जात होता नि ज्यांच्या राष्ट्रस्वातंत्र्याचे निर्दालन केलेले होते असे तळमळणारे आत्मे "ह्याचा सूड पाहिजे आहे! ह्याचा सूड पाहिजे आहे!" म्हणून त्या राष्ट्रध्वजाभोवती गोंधळ घालीत होते!

आता हा विजयाचा दिवस आला असताही जेव्हा श्रीमंत नानासाहेब इंग्रजांना अलाहाबादेस पोचवून देण्याचे वचन देऊ लागले तेव्हा त्या शिपायांच्या नि लोकांच्या मनात आशाभंगाची अभ्रे गडगडाट करू लागली. नदीवर बोटींची तयारी पाहण्यास आलेल्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांना भागीरथीचे तीरावर जिकडेतिकडे पडलेल्या शिपायांत 'कत्तल कत्तल' अशी चाललेली कुजबूज स्पष्ट ऐकू येत होती!! ! असे सांगतात की राजवाड्यातल्या एका पंडिताने राष्ट्राच्या विश्वासघातकऱ्यांचा नि हत्याऱ्यांचा शिरच्छेद करण्यास धर्माची कशी आडकाठी नाही हेही शिपायांस समजावून दिले होते!![8]

अशा या भयानक वातावरणात जुनच्या २७ तारखेचा सूर्य उगवला. सतीचौडा घाटावरून इंग्रजांना निरोप देण्यात येणार होता. त्या घाटाचे आजूबाजूंना तोफा रोखलेल्या असून घोडेस्वार नि पायदळ शिपाईही जमावाने उभे राहिलेले होते. कानपूर शहरातील हजारो नागरिक गंगेच्या काठी आज काय देखावा दिसेल याची आपआपल्या मनात भिन्न भिन्न चित्रे रंगवीत सकाळ होताच त्या घाटाकडे लोटू लागले. अझीमुल्लाखान, श्रीमंत बाबासाहेब नि सेनापती तात्या टोपे हेही त्या घाटाजवळ एका देवळाचे चबुतऱ्यावर जाऊन उभे राहिले. त्या देवळाचे नावही त्या प्रलयकालाला साजेल असेच असल्याने तेथील सर्व प्रदेशावरचे अधिपतित्वच ह्या देवळाकडे दिलेले होते की काय असा भास होई. कारण ह्या देवळात 'हरदेवा'ची मूर्ती स्थापलेली होती!

---

[8] ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर'.

तटबंदींची जागा सोडून गंगेच्या काठी इंग्रजाना आणण्यासाठी उत्तम प्रकारची वाहने नानांनी धाडून दिली. सर हो व्हिलर ह्यांच्यासाठी तर एक उत्तम शृंगारलेला हत्ती खुद्द नानांचे माहुतासह तटबंदीचे दाराशी येऊन उभा राहिला. त्या हत्तीवर आपली मिरवणूक काढविण्याचे सर व्हीलरचे मनास कसेसेच वाटल्याने त्याने आपली मुले माणसे त्या हत्तीवर चढविली नि आपण एका पालखीतच बसला. इंग्रजांचे स्त्रियांनाही पालख्या देण्यात आलेल्या होत्या. अशा थाटामाटाने ही मिरवणुक निघाली. कानपूरचे तटबंदीवरील इंग्रजी निशाण खाली आले नि तिथे सद्धर्माचे संयुक्त ध्वज नि स्वराज्याचा झेंडा डोलू लागला! ह्या इंग्रजी इभ्रतीच्या झालेल्या अपमानाने अंतःकरण करपून जाण्याचे ऐवजी मृत्युच्या क्रूर जबड्यातून एकदम सुटल्याबद्दल इंग्रजांना आनंदच झालेला होता. त्या आनंदाच्या भरात ते सर्वजण लगबगीने तटबंदी मागे टाकून जावयास सिद्ध झाले- पण कुठे? नि आता आपल्यास सुरक्षित रीतीने वागविण्यात येईल अशी त्यांची खात्री झाली- पण "डलहौसीच्या राजकारणाशी ज्याचा अर्थाअर्थी संबंध नाही" असा मनुष्य या तांड्यात एखादा तरी आहे का?

तथापि या प्रश्नाची चौकशी सध्याच करीत बसण्यात अर्थ नाही. गंगेचा घाट अजून दीड मैल लांब आहे! दीड मैल चालत जाणारी ही मिरवणूक गंगेच्या वाळवंटावर उतरताच तिच्या मागोमाग शिपायांचा रांगांनी रस्ता अडवून टाकला. पालखीतून उतरतांना किंवा हत्तीवरून नावांवर चढताना इंग्रजांना त्या दिवशी हात देण्यास कोणीही नेटिव्ह तयार होईना. हो, पण चुकले! एक दोन महत्वाच्या ठिकाणी पालखीतून उतरण्यास मदत मिळाली; परंतु ती हात देण्याचे ऐवजी शिपाई हात दाखवित असताना होय? कर्नल एवर्ट घायाळ झाल्यामुळे त्याला एका डोलीत घालून नेण्यात येत होते. त्याची ती डोली मध्येच हटकवून एक शिपाई म्हणाला, "का कर्नल साहेब! ही परेड कशी काय? आपणाला पसंत आहे? रेजिमेंटचा पोषाख कसा काय आहे?" असे म्हणून त्याने त्याला खाली ओढला नि तरवारीने त्याचे तुकडे तुकडे केले! त्या कर्नलची स्त्री शेजारीच होती, तिला काही जण म्हणू लागले, "तू स्त्री आहेस म्हणून, जा घे तुला जीवदान!" पण एक विक्राळ गडी ओरडला, "अरे हटजाव! स्त्री! पण ती गोरी आहे ना? मग उडव तुकडा!" हे वाक्य संपण्याचे आधीच त्यातील भयानक अर्थाची पूर्तता झालेली होती!

नदीवर सर्व बोटी धान्यसामग्रीसुद्धा सज्ज होत्या हे इंग्रजांच्या कमेटीनेच शोधाअंती सिद्ध केलेले आहे. त्या बोटीमध्ये पाण्यातून चालत किंवा लंगडत जाऊन इंग्रज लोक बसू लागले. जिकडे तिकडे स्तिमितता नि स्तब्धता नांदत होती. नावा जवळ जवळ भरल्या होत्या. होडीवाले वल्ही घेऊन सिद्ध होते. शेवटी नावा निघण्यासाठी श्रीमंत तात्या टोप्यांनी आपला हात हवेत पुढे मागे फिरवून हुकूम सोडला. इतक्यात एका कोपऱ्यातून त्या भयप्रद शाततेचा भंग करण्यासाठी कोणी एकाने एक बिगूल जोराने फुंकले! त्या घाटावरील श्री हरदेवांचे ते प्रलयकालीन डमरू तर डमडमले

नसेल ना? कारण तो बिगुलचा कर्कश हुंकार होताच तोफा बंदुका, तरवारी, कट्यारी, बेयोनेटा एकदम कडाडू लागल्या. नावाड्यांनी नावांतून उड्या घेऊन ते जमिनीवर आले नि जमिनीवरून शिपायांनी उड्या घेऊन ते पाण्यात धाऊ लागले! 'मारो फिरंगीको' 'छाटो गनीमको' ह्याशिवाय एक शब्द कोणी उच्चारील तर शपथ! इतक्यात सर्व नावांना आग लागली. इंग्रजांचे पुरुष, बायका, मुले सर्व गंगेमध्ये पटापट उड्या घेऊ लागले. कोणी पोहू लागले, कोणी बुडू लागले, कोणी जळू लागले नि सर्वजण लवकर किंवा उशिरा गोळ्या लागून चीत झाले! मासांचे गोळे, छाटलेली डोकी, तोडलेले केस, छिन्न झालेले हात, तुटलेले पाय, रक्तांचा पूर! सर्व गंगेचे पाणी लाल भडक! पाण्यातून कोणी इंग्रजाने डोके वर काढले की गोळी यावी! पाण्यात डोके खुपसले की गुदमरून प्राण जावा! असा हरदेवाचा कोप झाला! असा प्लासीचा वार्षिकोत्सव झाला!!

सकाळी दहाची वेळ होती. श्रीमंत नाना या दिवशी ह्या वेळेस आपले दिवाणखान्यात एकटेच फेऱ्या मारीत होते. असे म्हणतात. भागीरथीचे तीरावर श्रीहरदेवाचे अध्यक्षत्वाखाली मनुष्यप्राण्यांतील त्या दोन भिन्न जातीतील शंभर वर्षांच्या हिशोबाची ती तोंडमिळवणी चालली असताना श्रीमंत नाना दिवाणखान्यात चंचल झालेले होते यात काय नवल आहे? असले क्षण म्हणजे इतिहासातील एकेका भागाची शेवटची अक्षरे असतात! एकेका युगाची ती समालोचना असते. असल्या क्षणाचे कर्तृत्व ज्याच्याकडे आलेले होते तो नाना त्या वेळेस दिवाणखान्यात हिंडताना त्याच्या मनात काय विचार चाललेले असतील ते असोत! परंतु त्यांना फार वेळ विचार करावयास वेळ मिळाला नाही. कारण तितक्यात एक घोडेस्वार दौडत आला नि त्याने सतीचौडा घाटावर इंग्रजांची शिपायांनी सरसकट कत्तल चालविलेली आहे अशी वर्दी दिली. ही बातमी ऐकताच नानांनी त्यालाच परत दवडले नि त्याच्याबरोबर सक्तीचा हुकूम धाडला की, "गोरा पुरुष तेवढा कापून टाकावा नि गोऱ्या बायका-मुलांना बिलकूल धक्का लावू नये." [9] नानांच्या हुकूमातील हा दुसरा भाग नीलच्या हुकमात अभावानेच आढळणारा आहे, हे जाता जाता सांगितले पाहिजे.

नानांचा हुकूम परत सतीचौड्यावर पोचतो आहे तो शिपायांची शिकार भर रंगात आलेली होती. बोटींच्या कडकडत खाली कोसळणाऱ्या ढिगाऱ्यात कित्येक गोरे लोक जळत होते तर कित्येक पोहत पोहत पार जाण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्यांच्यामागे शिकारी कुत्र्याप्रमाणे चवताळत नि क्रोधाने सखोल गुरगुरत शिपाईही पोहू लागले. दातात तरवारी धरून नि हातात पिस्तुले घेऊन शिपायांनी पाण्यात त्या भयंकर मृगयेला आरंभ केला. जनरल व्हीलर पहिल्या धडाक्यात ठार झाला, हेन्डरसन ठार झाला- परंतु ठार किती झाले यांची यादी देण्यापेक्षा अशा ठिकाणी ठार कोण झाले नाहीत त्यांचीच यादी देणे बरे! नानांचा निरोप येताच सर्व कत्तल बंद

[9] Forrest state Papers : "Almost all historians admit that Nana sent this order as soon as he heard the report." Also see Kaye and Malleson's Mutiny, Vol. II, page 258.

झाली नि हुकूमाप्रमाणे सुमारे १२५ स्त्रिया नि मुले जिवंत बाहेर काढण्यात आली. त्यांना सवदा कोठीकडे कैद करून नेले नि राहिलेल्या सर्व युरोपियन पुरुषांना एका रांगेत उभे करून त्यांचा शिरच्छेद करण्याची शिक्षा त्यांना वाचून दाखविण्यात आली. त्यांच्यापैकी एकाने प्रार्थनेस वेळ मागितल्यावरून तो देण्यात आला. त्यांनी सर्वांनी प्रार्थना केली नि ती संपताच शिपायांच्या तरवारीने त्यांची शिरे सपासप उडवून टाकली! त्या ४० बोटींपैकी एक बोट काय ती निसटली नि त्या बोटीतील इंग्रजांपैकी वाटेवरील खेडेगावांच्या हल्ल्यातून दोन चार इंग्रज काय ते बचावले- तेही दुर्विजयसिंह नावांच्या जमिनदाराच्या मनात करुणा आल्याने! ह्या जमिनदाराने त्या नागव्या झालेल्या नि मरत असलेल्या साहेबांना आपल्या घरी तूप रोटी चारून नि एक महिनाभर पाहुणचार देऊन मग त्यांना अलाहाबादेस पाठवून दिले.

सारांश, कानपूरला ता. ७ जून रोजी जी एक हजार इंग्रजी माणसे हयात होती त्यापैकी ४ पुरुष नि १२५ बायकामुले काय ती ता. ३० जूनला हयात होती. त्यातून ही १२५ बायकामुले नानांचे कैदेत होती नि ते ४ पुरुष अर्ध मेलेले होऊन दुर्विजयसिंगाच्या दिवाणखान्यात औषधोपचार घेत होते! परंतु ही यादी अजून नक्की झालेली नाही- हिच्यातही अजून बेरीज वजाबकी व्हावयाची आहे! ती वजाबाकी होईतोपर्यंत इंग्रजी स्त्रियांना नि मुलांना नानांनी कैदेत टाकल्यानंतर त्यांचा बंदोबस्त कसा काय ठेवलेला होता हेही थोडक्यात सांगण्यासारखे आहे. या बायांवर बळजोरी करण्यात आली. त्यांचे रस्त्यांतून ऊरभंग करण्यात आले, खुद्द नानांनी त्यांच्यावर जबरदस्तीचा संभोग करण्याचा प्रयत्न केला वगैरे बेशरमपणाचे आरोप नि ‘खात्रीलायक माहित्या’ मोठमोठाल्या इंग्रजी लोकांनी प्रसिद्ध केलेल्या नसत्या नि ही अत्यंत निंद्य नि नरकगामी खोटी विधाने जाणून बुजून करणाऱ्यांना वर्षोनुवर्षे सत्याप्रमाणे मानण्याइतकी जर इंग्रजी राष्ट्राची दृष्टी अंध नि दुष्ट झालेली नसती तर ह्या गोष्टीचा उल्लेखही करण्याचे प्रयोजन नव्हते! इंग्रजांनी ह्या सर्व आरोपांची चौकशी करण्यासाठी नेमलेल्या कमिशनच्या रिपोर्टांत ही सर्व विधाने झाडून खोटी आहेत हे स्पष्ट लिहिलेलेच आहे,[10] तथापि इतक्याने ही हकीकत संपत नाही त्या स्त्रियांना नानांनी कत्तलीतून वाचवून नील, रेनाल्ड हॅवलॉक ह्या सर्वांना लाज आणली. इतकेच नव्हे, तर त्या बायकांना कैदेत घातल्यानंतर त्यांचे अमानुष हाल केले नाहीत एवढेच नव्हे तर इंग्रजांनी हिदुस्थानांत किंवा ऑस्ट्रियाने इटलीत किंवा स्पेनने मूरिश लोकांना किंवा ग्रीसने तुर्की लोकांना अशाच पकारच्या परिस्थितीत जितक्या कडकपणाने वागविलेले आहे त्याच्या शतांशाने कडकपणा नानांनी त्या त्यांच्या व्यक्तिविषयक, राष्ट्रविषयक नि धर्मविषयक कृतघ्न शत्रूच्या जातीला त्या ५७च्या उग्रप्रलयातही दाखविलेला नाही! हे इंग्रजांच्याच इतिहासावरून सिद्ध आहे.

---

[10] Muir’s Report and Wilson’s Report. see also Kaye and Malleson’s Indian Matiny, vol. II, page 267.

कानपूरच्या हत्याकांडांच्या या पहिल्या गडबडीत, काही स्वारांनी चार इंग्रज स्त्रिया आणि काही अर्धबाटग्या स्त्रिया पळवून नेल्या होत्या. नानासाहेबांना ही बातमी कळताच त्या स्वारांना नानांनी पकडून आणून त्यांची निर्भर्त्सना केली आणि पळविलेल्या स्त्रियांची सुटका करण्याची आज्ञा केली.[11] कैदेतील स्त्रिया नि मुले यांना चपात्या नि मास मधून मधून देण्यात येत असे.[12] कोणत्याही प्रकारचे कष्टाचे काम बळाने कैद्यांवर लादण्यात येत नसे. मुलांना दूधही दिले जात असे. त्यांच्यावर देखरेखीसाठी बेगम नावाची बाई ठेवलेली होती. तुरुंगात कॉलरा नि हगवण सुरू झाल्यावर बंद्यांना शुद्ध हवा मिळावी म्हणून दररोज तीन वेळ उघड्यावर आणले जाई.[13] तथापि फिरंग्यांच्या विषयी लोकांत कसा भयंकर क्षोभ होता हे दर्शविण्यासाठी पुढील येथे सादर करीत आहे. तुरुंगांच्या भिंतीवरून एक ब्राह्मण डोकावून पहात असता त्याला आजवर ज्या इंग्रज स्त्रिया पालखीशिवाय एक पाऊलही उचलत नसत त्या स्वतःचे कपडे धूत असलेल्या दिसल्या. ब्राह्मणास त्यांचा कळवळा येऊन तो शेजाऱ्यांस म्हणाला, “त्यांचे कपडे धोब्याकडे का दिले जात नाहीत?” त्या ब्राह्मणाने अस्थानी दाखविलेल्या माणुसकीचा तिटकारा म्हणून त्या शेजाऱ्याने त्या ब्राह्मणाच्या थोबाडात हाणले. कैदेतील अगदी थोड्या स्त्रियांना दळण देण्यात येई नि त्यांचे बक्षीस म्हणून प्रत्येकीला एका चपातीचे पीठ देण्यात येई. स्वतःस जगण्यासाठी काय कष्ट पडतात त्याचा धडाच त्यांना मिळाला! अशा या कैदेचा शेवट काय झाला नि त्याला कारण काय झाले याचा उलगडा यथाप्रसंगी होईपर्यंत या बायांना नि मुलांना त्या कैदेतच सोडून देऊन जास्त महत्वाच्या हकीकतीकडे वळू.

ता. २८ जूनला कानपूरला असलेल्या इंग्रजी सत्तेचे निर्मूलन पूर्ण झाल्यावर नंतर सुमारे ५ वाजण्याचे सुमारास श्री. नानांनी एक टोलेजंग राजदरबार भरविला. त्या राजदरबाराचे सन्मानार्थ त्या वेळेस हजर असणाऱ्या सर्व लष्कराचीही परेड बोलाविण्यात आली. पायदळाच्या सहा संबंध रेजिमेंटस नि घोडेस्वारांच्या दोन रेजिमेंटस त्या समारंभास हजर असून शिवाय गावोगावाहून या स्वदेशीय युद्धास आलेल्या स्वयंसेवकांच्या टोळ्याही आपापल्या निशाणांसह उभ्या होत्या. ज्यांच्या पराक्रमाने कानपूर जिंकता आले त्या मूठभर परंतु शौर्ययुक्त तोफखान्याचा मान या दिवशी यथार्थत्वाने पहिला ठेवलेला होता. बाळासाहेब हे सैन्यामध्ये प्रथमापासून प्रिय असल्यामुळे ते येताच सर्वांनी खडी ताजीम दिली. प्रथमतः दिल्लीचे बादशहाचे नावाने १०१ तोफा सोडण्यात आल्या. सत्तावनसाली हिंदुमुसलमानांनी किती आदराने नि बंधुभावाने एकमेकांस शेवटपर्यंत वागविले हे येथे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. नंतर श्रीमंत नानासाहेबांची स्वारी

---

[11] ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर' पृ. २९९.

[12] नॅरेटिव्ह पृ. ११३.

[13] Neill himself says in his report : “At first they were badly fed but afterwards they got better food and clean clothing and servants to wait upon.”

मैदानावर आली. हे पाहताच सर्वांनी महाराजांचा जयजयकार केला नि त्यांना २१ तोफांची सलामी दिली. वेढ्यातील २१ दिवसांच्या बद्दल ह्या २१ तोफा होत्या असे कित्येक म्हणतात. ह्या मानाबद्दल महाराजांनी त्या विस्तृत सैन्याचे आभार मानले नि ते म्हणाले, "हा आजचा विजय आपल्या सर्वांचा आहे. त्यात आपल्या सर्वांचा सारखाच सन्मान आहे."[14] नंतर संयुक्त धर्मयुद्धातील या विजयाबद्दल नानांनी एक लक्ष रुपये त्या लष्करास बक्षिसादाखल देण्याचा हुकूम दिला आहे हे प्रसिद्ध करण्यात येताच आणखी २१ तोफांची सलामी झडली. नंतर नानांचे पुतणे रावसाहेब नि बंधु बाबासाहेब नि बाळासाहेब यांस प्रत्येकी १७ तोफांची सलामी मिळाली. ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद नि सेनापती तात्या टोपे यांनाही प्रत्येकी ११ तोफांचा सन्मान मिळाला. अशा रीतीने त्या दिवशीच्या सूर्यनारायणाला स्वातंत्र्यसमरातील विजयगीते तोफांच्या गडगडाटातून ऐकविण्यात आल्यावर सर्व लष्कर परत आपल्या तंबूकडे धाडून देण्यात आले.

ही लष्कराची राजकीय पहाणी झाल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेब हे श्रीमंत बाळासाहेबांसह ब्रह्मावर्ताच्या त्या इतिहासप्रसिद्ध वाड्याकडे चालू लागले. ता. १ जुलै ही राज्यारोहणाकरिता मुक्रर करण्यात आलेली होती. त्या दिवशी त्या वाड्यात काय शोभा असेल! पेशव्यांचे ते पुरातन सिंहासन समारंभाने नि सुमंत्रित करून दरबारात आणण्यात आले. श्रीमंत नानासाहेबांच्या भालावर राजतिलक लावण्यात आला नि हजारो नागरिकांच्या नि तोफांच्या जयघोषात श्रीमंत नानासाहेब पेशवे हे एका स्वतंत्र नि स्वकष्टार्जित, स्वदेशसंमत नि स्वधर्मप्रतिपालक सिंहासनावर आरोहण करते झाले! त्या दिवशी कानपुराहून हजारो लोकांनी नानांस नजराणे नि भेटी धाडलेल्या होत्या.[15] हिंदु लोक उघड उघड म्हणू लागले की, आजपासून आता राजा रामचंद्रांचा विजय होणार![16] स्वधर्माचा नि स्वराज्याचा मंगल सुगंध फार दिवसांनी दशदिशांना वाहू लागला! रायगडावरून ज्या मराठ्यांचे गादीचा इंग्रजांनी कडेलोट केला होता तीच ही गादी इंग्रजांच्या रक्तातून नि मासांतून ब्रह्मावर्ताला पुनरुदभूत झाली!

आज तिच्या भरभराटलेल्या वृक्षाला स्वराज्याचे फळ लागलेले पाहून श्रीमंत नानांस काय वाटले असेल बरे?

परंतु नानांची बालपणीची मैत्रीण छबेली तिकडे काय करीत आहे? नाना घोड्यावर बसले म्हणजे बालपणी जी आपणही घोड्यावर बसत असे, नाना हत्तीवर बसले म्हणजे जी आपणही हत्तीवर बसल्याशिवाय रहात नसे ती आताची झाशीची राणी, कानपुराकडे नाना स्वातंत्र्य

---

[14] ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर'.

[15] ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर' पृ. २९४.

[16] सर कॉलिन यांचे 'नॅरेटिव्ह'

तिलकांकित सिंहासनावर आरोहण करीत असताना आपणही झाशींकडे स्वकीय सिंहासनारोहण केल्याशिवाय भुईवर थोडीच बसणार आहे! स्वातंत्र्य रणपटावर सिंहासनांनी भयंकर जुगार सुरू करण्यासाठी नानासाहेबांनी ज्या दिवशी आपला फासा कानपूरला फेकला त्याच दिवशी राणीनेही आपला फासा झाशीलाही फेकला! याचे नाव सवंगडी! ता. ४ जून रोजी इकडे कानपूरचा स्वातंत्र्यघोषणेचा भयानक गडगडाट होऊ लागला तो त्याच वेळेला तिकडे झाशीची चपलाही समराकाशात कडाडू लागली!

झाशीला सत्तावनचे मे महिन्यात नेटिव्ह पायदळाची १२ वी रेजिमेंट, १४ वी घोडेस्वारांची नि एक तोफखाना इतके सैन्य ठेवलेले होते नि ह्या सैन्यावरील मुख्य लष्करी अंमलदार कॅप्टन डन्लॉप हा होता. मे महिन्याचे सुमारास त्या सैन्यामध्ये काही गुप्त बेत चालत असल्याची उडत बातमी इंग्लिश अधिकाऱ्यांचे कानावर येऊ लागली. झाशीचे मुख्य कमिशनर स्कीन नि डेप्युटी कमिशनर गॉर्डन यांच्या हाती शिपायांची काही पत्रे लागून त्यावरून असे उघड दिसू लागले की, राणीच्या नोकरीत असलेल्या कुणी लक्ष्मणराव नावाच्या ब्राह्मणाने १२ व्या रेजिमेंटशी कारस्थान बांधलेले असून शिपायांनी बंड करून आपल्या अधिकाऱ्यांना गारद करावे म्हणून त्याचे अव्याहत प्रयत्न चाललेले आहेत.[17] हा ब्राह्मण म्हणजे स्वतंत्र झाशीचा पुढे झालेला दिवाण लक्ष्मणराव पांडे हा होय! झाशीमधील धनवान ठाकूर लोकांत एक प्रकारची खळबळ सुरू आहे नि ते इंग्रजी राज्याला उलथून पाडण्याचा वल्गना करीत आहेत ही गोष्टही काही फारशी महत्वाची नाही. कारण हे ठाकूर कधी कोण्या सरकारशी राजनिष्ठेने राहिलेले आहेत?

तथापि झाशीचे सैन्य राजनिष्ठ राहील अशी इंग्रजांची दृढ समजूत असे. सैन्याच्या राजनिष्ठेप्रमाणेच राणीच्या राजनिष्ठेबद्दलही काही संशय घेण्याचे कारण नव्हते. कारण नुकतेच तिने इंग्रजांना वेळ पडल्यास शक्य तितकी मदत देण्याचे नुसते कबूल केले आहे, इतकेच नव्हे तर ती मदत आपल्यास करता यावी, म्हणून आपल्या पदरचे सैन्य वाढविण्याची तिने परवानगी मागितलेली आहे! अशा स्थितीत झाशी बंडाच्या ज्वालांपासून निर्भय आहे. मे महिन्याचे ३१ तारखेसही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे झाशींच्या इंग्रजांनी रिपोर्ट करण्यात काय हरकत आहे?

ता. १ जून रोजी झाशीमध्ये काही इंग्रजी अधिकाऱ्यांचे बंगल्याला आग लागली! ही आग जूनच्या पहिल्या आठवड्याला इतका निरोप देऊन निघून गेली. ज्या दिवशी तिकडे कानपूर उठले त्याच दिवशी ता. ४ जूनला झाशीही बंड करून उठली. शिपायांच्या एका टोळीने आपल्या हवालदारांचे इशाऱ्याबरोबर अकस्मात हल्ला करून स्टार फोर्ट, त्यातील दारूखान्यासुद्धा नि शस्त्रगारासुद्धा हस्तगत करून घेतला! कॅप्टन डनलॉपने घोडेस्वारांना नि उरलेल्या पायदळांना नि

---

[17] चार्लस बॉल, खंड १, पृ. २७१.

तोफखान्याला परेडीवर घेऊन झालेला प्रकार कळविताच त्या सर्व नेटिव्ह शिपायांनी राजनिष्ठेचा नि कंपनीचा जयजयकार करून सांगितले की आम्ही कंपनीसाठी जीव देण्यासही मागे पुढे पाहणार नाही! हे राजनिष्ठाप्रदर्शन इकडे चाललेले असतानाच तिकडे इंग्रजांनी झाशीच्या किल्ल्यांत आपली बायकामुले नेऊन ठेऊन त्या किल्ल्याला लढविण्याची तयारी चालविली नि मदतीसाठी नागावच्या इंग्रजी छावणीकडे नि इतर प्रांतांकडे निकडीची पत्रेही लिहिली. ही पत्रे टाकण्यास पोस्ट ऑफिसकडे डनलॉपसाहेब जो जातात तो त्यास परेडीच्या मैदानावर १२ व्या पायदळातील शिपायांनी गोळी घालून ठार केले. एन्साईन टेलरही ठार झाला! तेव्हा सर्व इंग्रज भयाने पळ काढून किल्ल्याकडे निघून गेले. त्या किल्ल्यात इंग्रजांनी संरक्षणासाठी तोफा रोखून नि दारूगोळा नेऊन व्यवस्था केलेलीच होती नि त्यांचा असा निश्चय होता की बाहेरून मदत येईतोपर्यंत सुमारे एक आठवडाभर आपण किल्ला सहज लढवू शकू. शिपायांनी छावणीमध्ये जे युरोपियन सापडले त्यांना ठार करून मग किल्ल्यावर चाल केली. इंग्रजांनी राणींचे साह्य मागण्यासाठी स्कॉट नि पर्सेल बंधू असे तीन इसम धाडले होते. त्यांना वाटेतच गाठून ठार करण्यात आले. ता. ७ जून रोजी किल्ल्यावर बंडवाल्यांनी निकराचा हल्ला चढविला. त्यांच्यापाशी चांगल्या तोफा नसल्याने त्यांना किल्ला सर करण्यास फार अडथळा येऊ लागला. तरी त्यांची संख्या जबरदस्त असल्याने ते तसेच पुढे रेटीत चालले. किल्ल्यामध्ये इंग्रजांबरोबर काही 'विश्वासू' नेटिव्ह शिरलेले होते. त्यांच्यापैकी एक खिदमतगार किल्ल्याचे दरवाज्याला बंद करण्यासाठी रचलेली दगडांची भिंत गुपचूप धडधडून देऊ लागला. हे लेफ्टनंट पॉवसचे ध्यानात येताच त्याने त्या खिदमतगाराला गोळी घालून ठार केले. तोच दुसऱ्या खिदमतगाराने लेफ्टनंट पॉवसला तरवारीने छाटून टाकले! लेफ्टनंट गर्गेसने त्याला उडवून दिले. इंग्रजांनी किल्ल्यातून तोफांचा नि बंदुकीचा मारा स्वतःस छपवून करण्याचा सपाटा चालविला होता. कमिशनर गार्डन हा असाच चोरमारा करता करता एका खिडकीतून निशाण रोखू लागला तोच त्याचा चेहरा नक्की माहीत असणाऱ्या एका बंडवाल्याने अचूक तीर मारून गार्डनला त्याच्या निशाणासुद्धा ठार केला! गार्डनसाहेब पडताच किल्ल्यातील इंग्लिशांचा धीर गळून गेला नि बाहेर बंडवाल्यांत एकच अवसान भरले. इंग्रजांच्या गोळीबाराला न जुमानता घोडेस्वारांचा रिसालदार कालाखान नि झाशींचा तहसीलदार अहमद हुसेन या दोघा शूर योद्ध्यांनी बंडाचे निशाण किल्ल्याचे तटाला नेऊन भिडविले नि बंडवाले किल्ल्यात क्षणा दो क्षणात घुसणार असा रंग दिसू लागला. तेव्हा इंग्लिशांनी किल्ल्यावर तहाचे निशाण उभारले नि लढाई बंद झाली. दुसरे दिवशी विजयी बंडवाल्यांचा प्रतिनिधी झाशीतील प्रसिद्ध हकीम साले महंमद ह्याच्याशी बंडवाल्यांनी आपणास जीवदान देण्याचे अभयवचन द्यावे असे इंग्रजांनी बोलणे लावले. ही अट मान्य करण्याचे साले महंमदाने कुराणावर हात ठेवून कबूल केले नि लगेच इंग्रज लोकांनी किल्ल्याची दारे खुली केली. इंग्रजांना शस्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम झाला. त्यांनी शस्त्रे खाली ठेवली नि ते दुर्दैवी गोरे लोक बाहेर येऊ लागले. आणि शिपाई त्यांना पाहताच 'मारो फिरंगीको' म्हणून त्यांच्यावर तुटून पडले!! ता. ८ जूनला इंग्रजी पुरुषांच्या मुसक्या बांधण्यात येऊन

शिपायांनी त्या सर्व गोऱ्या लोकांची शहरातून जंगी मिरवणूक काढली. त्या मिरवणुकीतच झाशीचा मुख्य कमिशनर स्कीन हा अधोमुख होऊन चाललेला होता! जोगन बागेपर्यंत ही मिरवणूक येताच रिसालदार साहेबांचा हुकूम सुटला की, एकूण एक गोरा छाटला जावा! झाशीच्या तुरुंगावराल मुसलमान दरोग्याने स्कीन साहेबांचे डोके उडविले नि तत्क्षणी पुरुष, बायका नि मुले मिळून साठ गोऱ्या लोकांची शिरे चेंडूसारखी उसळून जमिनीवर आदळली! बायकांनी लहान मुले आपल्या कडेवर घेतलेली होती नि मोठी त्यांच्या शेजारी चिकटून उभी होती! त्या बायका, ती त्यांच्या कडेवरील लहान मुले नि ती शेजारची मोठी मुले गोऱ्या रंगाच्या अपराधासाठी काळ्या रंगाच्या तरवारीने सपकन छाटली गेली! एका क्षणात रक्ताचा पाट धो धो करीत उसळला! झाशीच्या घनीभूत अन्यायाचे असे हे द्रवीभवन झाले!

झाशीच्या क्षुब्ध जबड्यात ७५ पुरूष, १२ स्त्रिया नि २३ मुले इतक्या इंग्रजी लोकांचे बंडवाल्यांनी शिरकाण केले! झाशी ता. ४ जूनला उठली नि ता. ८ जूनला इंग्रजी राजसत्तेचा झाशीतून अंत झाला! आणि इंग्रजांचा वारसा सांगणारी औरस नि दत्तक संतती येथे जिवंत न उरल्यामुळे बंडवाल्या शिपायांनी श्रीमती राणीसाहेब लक्ष्मीबाईसाहेब यांना झाशींच्या स्वातंत्र्यसिंहासनावर प्रतिष्ठित केले आणि वीर लक्ष्मीराणीच्या नावाने द्वाही फिरविली की “खुल्क खुदाका, मुल्क बादशाहका और अंमल राणी लक्ष्मीबाईका!”[18]

[18] मराठीमध्ये श्री. पारसनीस ह्यांनी झाशींच्या रणलक्ष्मी राणीच्या चरित्रावर साधार असा ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यामध्ये त्या विद्वान ग्रंथकाराने शेकडो पुरावे देऊन असे सिद्ध करून दाखविले आहे की, झांशीच्या इंग्लिशांच्या हत्याकांडाला ह्या तरूण राणीलक्ष्मीने अेवढीसुद्धा चिथावणी दिलेली नव्हती. श्री. पारसनीस यांचा ग्रंथ मराठी वाचकांच्या चांगल्याच परिचयाचा झालेला असून हिंदुस्थानातील अतर अनेक भाषांतूनही या ग्रंथाचे भाषांतर झालेले आहे आणि म्हणूनच त्या ग्रंथातील प्रस्तुतविषयक भाग केवळ पुनरुक्तीचा दोष टाळण्यासाठी आम्ही येथे दिलेला नाही.

www.savarkarsmarak.com

अयोध्या प्रांतातील रण

अयोध्येचे राज्य डलहौसीने खालसा केल्यापासून त्या प्रांतातील प्रजेची दिवसेंदिवस जास्त जास्तच दुर्दशा होत चाललेली होती. अयोध्येचे स्वातंत्र्य नष्ट झाल्याने नबाबाचे राज्यात ज्या मोठमोठ्या मानाच्या, अधिकाराच्या नि वैभवाच्या जागा होत्या त्यावर इंग्रजी अधिकाऱ्यांची नेमणूक होऊन सर्व स्वदेशी लोकांना पदच्युतता भोगावी लागली. त्या नबाबाचे सैन्य काढून देण्यात आले, त्यांचे सरदार दारिद्र्यात ढकलण्यात आले, त्याचे मानकरी नि मुत्सद्दी हतवैभव झाल्याने उपजिविकेच्या कनिष्ठ स्थितीला पोचले. सर्वांचे मनात ज्या गुलामगिरीने ही दुर्दशा उत्पन्न केलेली होती तिचा दीर्घ द्वेष उत्पन्न होऊ लागला. राजधानीत नि राजदरबारातच हे दास्याचे चटके बसत होते असे नसून त्या सर्व प्रांतात मोठमोठाल्या जमिनदारांचे नि राजांचे पिढीजात हक्क, वतने नि अनामे इंग्रजांनी हिसकून घेतलेली असल्याने त्या सर्व थोर थोर राजांना नि जहागिरदारांना अत्यंत कनिष्ठ स्वराज्य नि अत्यंत श्रेष्ठ गुलामगिरी यामध्येही पहिलेच किती श्रेयस्कर, मानार्ह नि अभिनंदनीय असते याची पूर्ण ओळख पटू लागली. सारा वाढल्याने शेतकरी नाखूष झाले. इंग्रजी लष्करात जे हिंदुस्थानी शिपाई असत ते बहुतेक अयोध्येतीलच असल्याने त्यांच्यातही मातृभूमीच्या या दुर्दशेने नि दास्याने जबरदस्त असंतोष माजत चालला. तरुण वजीदअल्लीशाह यांना इंग्रजांनी किती अघोर विश्वासघाताने वागविले हे आठवून जो तो आपल्या तरवारीला हात घालून ओठ करकर चावू लागला.

अयोध्येतील मोठमोठे जमिनदार शौर्य, औदार्य, कृतज्ञता ह्या गुणांचे भाजन असलेल्या रजपूत वंशात उप्तन्न झालेले होते. त्यांना आपल्या राजाचा इंग्रजांनी केलेला छळ ऐकून अनिवार कोप उत्पन्न झालेला होता. अयोध्या खालसा केल्यावर इंग्रजांनी आपल्या नोकरीत रहाण्याविषयी त्यांस जेव्हा विचारले तेव्हा त्या स्वातंत्र्यनिष्ठ लोकांतील शेकडो करारी पुरुषांनी स्पष्ट उत्तरे दिलीः "आम्ही स्वराज्याचे अन्न खाल्लेले आहे नि एतदर्थ परक्यांच्या अन्नाला शिवणेही होणार नाही!"

अयोध्येचे राज्य खालसा केल्यानंतर त्या प्रांताचे मुख्य अंमलदारीवर सर हेन्री लॉरेन्स याची योजना करण्यात आली. ज्याच्या तडफेने नि कारस्थानीपणाने पंजाबात बंडाची बीजे अंकुरित होण्याचे आधीच तुडवून टाकलेली होती, त्या सर जॉन लॉरेन्सचा सर हेन्री लॉरेन्स हा वडील बंधु होता. पंजाबच्या चीफ कमिशनरने जसा पंजाब संरक्षण केला, तसाच अयोध्येच्या चीफ कमिशनरानेही अयोध्या प्रांत संरक्षण करण्यासाठी फार आधीपासून आरंभ केलेला होता.

सत्तावनच्या आघातातून हिंदुस्थानात ब्रिटिश राजसत्ता जिवंत राहिल्याचे श्रेय जर कोणास देणे असेल तर ते या लॉरेन्सच्या कुटुंबाकडेच होय! सर हेन्री लॉरेन्स ह्याने अयोध्येत पाय टाकताच तेथील परिस्थितीचे बरोबर परीक्षण केले नि हिंदुस्थानात कोणच्याही इंग्रजांचे लक्षात येण्याचे आधीच त्याने बंड होण्याची भिती प्रदर्शित केलेली होती. अयोध्येची मुख्य राजधानी लखनौ शहर असल्याने सर हेन्री तिथेच रहात असे. त्याने असंतुष्ट झालेल्या जमिनदारांना गोड बोलून शांत करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. लखनौला दरबार भरवून नि त्यात निरनिराळे मान, पदव्या नि बक्षिसे देऊन जनतेला स्वराज्याची विस्मृती पडण्यासाठी त्याने पुष्कळ श्रम घेतले. परंतु रयतेला संतुष्ट करण्याचे हे श्रम घेत असतानाच संकटसमयी गैरसावध रहाण्याइतका तो कमी धूर्त नसल्याने त्याने दुसरीकडे लोकच्या उठावणीपासून बचाव करण्यासाठी निरनिराळे बेत योजण्यास आरंभ केला!

कारण सर हेन्री लॉरेन्स ह्याचा अंमल हा पूर्वीच्या इंग्रजी अधिकाऱ्याचे अंमलाहून जरी चांगला होता तरी अयोध्येतील लोकांना आता इंग्रजांच्या चांगल्या अंमलाचा वाईट अंमलाइतकाच तिटकारा आलेला होता. स्वराज्य परत मिळून वजीर अल्लीशहाला त्यावर पुन्हा प्रस्थापित केल्याशिवाय त्यांची महत्वाकांक्षा दुसऱ्या कशानेही शांत होणारी नव्हती. इंग्रजी राजसत्तेच्या साखळ्यांना तोडून टाकून सर्व हिंदुस्थान पुन्हा एकदा स्वतंत्र करण्याशिवाय त्यांना केव्हाही सुचत नव्हते. त्यांचा धर्म काल श्रेष्ठपदावर आरूढ झालेला होता, काल तो धर्म राजधर्माच्या प्रतिष्ठेला पावलेला होता. परंतु आज तो सेवाधर्माच्या कनिष्ठतेला आलेला होता. ह्या त्यांच्या मुख्य तक्रारी होत्या नि त्यांचे समाधान करण्यास चांगला अंमल हा उपाय नसून अंमलाचा नायनाट हाच काय तो उपाय होता. मानसिंगासारखे प्रबल हिंदु राजे नि शिकंदरशाहसारखे मुसलमानांचे अधिकारी असल्या असल्या उभय धर्माच्या देशभक्त पुढाऱ्यांनी या स्वातंत्र्य जिहादीला आपले सर्वस्व वाहण्याचा निश्चय केला होता. हजारो मौलवी नि पंडित ह्या जिहादीचा गुप्त नि उघड उपदेश करीत सर्व अयोध्येत हिंडू लागले. लष्कर शपथबद्ध, पोलीस शपथबद्ध, जमिनदार शपथबद्ध, सर्व जनता इंग्रजाविरुद्ध लढाई करण्यासाठी शपथबद्ध करण्याचा प्रचंड कट उभारला जाऊन जिकडे तिकडे लोकक्षोभाचा अग्नि प्रज्वलित होऊ लागला. ह्या अग्नीच्या ठिणग्या मधूनच चुकून कशा उडत हे मागे सांगितलेच आहे. खुद्द मौलवी शिकंदरशाह यांना राजद्रोहाचे अपराधावरून प्रथम फाशीची नि नंतर कैदेची शिक्षा देण्यात आली, नि ७ व्या रेजिमेंटला निःशस्त्र करण्यात आले. सर हेन्री लॉरेन्सने लष्कराला शक्यतोपर्यंत ताब्यात ठेवण्यासाठी मेच्या १२ व्या तारखेला एक मोठा दरबार भरविला. त्यात स्वतः हिंदुस्थानी भाषेत एक वक्तृत्वपूर्ण व्याख्यान दिले, राजनिष्ठेचे महत्त्व, महाराजा रणजितसिंगाने केलेले मुसलमानी धर्माचे अपमान नि औरंगजेबाने केलेले हिंदुधर्माचे अपमान ह्यांचे स्पष्ट प्रतिपादनानंतर इंग्रज सरकारने ह्या परस्पर द्वेषापासून हिंदु मुसलमानांचे केलेले संरक्षण या मुद्द्याचे संगोपांग विवेचन केले नि नंतर ज्या ज्या शिपायांनी ७

व्या रेजिमेंटच्या निःशस्त्रविधीत उत्तम राजनिष्ठा दाखविलेली होती त्यांना तलवार, शाली, पागोटी वगैरेंची बक्षिसे स्वतः लॉरेन्सचे हाताने देण्यात आली. किती विलक्षण विरोधाभास! या बक्षिसे मिळविलेल्या राजनिष्ठांनाच थोड्याशा अवकाशाने बंडाच्या कटात सामील असल्याच्या शाबितीवरून फाशी देण्याचा प्रसंग आला!!

हा राजनिष्ठेचा दरबार भरला तारीख १२ मेला नि तारीख १३ मेला बातमी आली की, मीरत शहर बंड करून उठले आहे. तारीख १४ मेला बातमी आली की दिल्ली बंडवाल्याचे हाती पडून तिथे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा लागला आहे!!

ह्या बातम्या येताच सर हेन्री लॉरेन्सने लखनौ शहराच्या नजीकची मच्छीभवन नि रेसिडेन्सी ही दोन ठिकाणे इंग्रजांच्या आश्रयासाठी निवडून काढून त्यांचा बंदोबस्त करण्याला आरंभ केला. इंग्रजांची सर्व बायकामुलेही तिथे नेण्यात येऊन कारकून, मुलकी अधिकारी, व्यापारी वगैरे जेवढा मोठा पुरुष म्हणून होता तेवढ्यांना लष्करी कवायतीचे, शिस्तीचे नि शस्त्राचे शिक्षण देऊन तयार करण्यात आले. मीरतकडे ही उठावणी झाल्यानंतर तेथील मुलकी इंग्रजांना असेच तत्काल लष्करी शिक्षण देण्यात येऊन सुमारे १० दिवसांत युद्धासाठी सज्ज करण्यात आले होते, सर हेन्री लॉरेन्स यालाच त्या सर्व प्रांताचा मुख्य लष्करी अंमलदार करण्यात आले. अयोध्येचा प्रांत हा नेपाळला खेटून असल्याने नेपाळच्या सैन्याला घेऊन जंगबहादुराने खाली उतरावे अशी तिकडेही लॉरेन्सने मदतीची याचना केली. हे सर्व बंदोबस्त चालले असताना मेच्या विसाव्या तारखेपासून सर हेन्रीला रोज खात्रीलायक बातमी मिळे की आज बंड होणार. ही बातमी आली की लॉरेन्सने विशेष बंदोबस्त नि सावधगिरी करण्यात आरंभ करावा. परंतु दुसरा दिवस उजाडला तरी बंड काही होऊ नये! अशी बरेच वेळा फसगत झाली. तारीख ३० मेलाही लॉरेन्सला कोणी अधिकाऱ्याने बातमी दिली की, आज रात्री ९ वाजता बंड होणार.

तारीख ३० मेचा सूर्य मावळला. हेन्री लॉरेन्स आपल्या अनुचरांसह जेवावयास बसला असता रात्रीचे ९ ची तोफही सुटली. ज्याने या वळेस बंड होणार अशी नक्की बातमी आणलेली होती त्याची पूर्वीच्या बातम्यांप्रमाणेच फसवणूक झाली असल्याने हेन्री लॉरेन्स चेष्टा करण्यासाठी पुढे लवून त्याला म्हणाला, “तुमचे मित्र काही वक्तशीर वागत नाहीत!”

वक्तशीर वागत नाहीत? हेन्री लॉरेन्स हे वाक्य उच्चारतो न उच्चारतो तो ७१ व्या पायदळ पलटणीच्या बंदुकांचे धडाड धडाड आवाज त्याच्या कानावर येऊन आदळले! या रेजिमेंटने पूर्वी ठरवून ठेवल्याप्रमाणे ९ वी तोफ होताच तिच्या निरनिराळ्या टोळ्या युरोपियनांचे बंगल्यावर तुटून पडल्या. ७१ व्या रेजिमेंटच्या मेस हाउसला आग लावून त्यांनी युरोपियनांवर बंदुकांच्या फैरी झाडण्यास प्रारंभ केला. त्यांचा लेफ्टनट ग्रँट हा पळत असता एकाने त्याला आपल्या खाटेखाली

लपविला. परंतु दुसऱ्या एकाने ती बातमी शिपायांस देताच त्यांनी त्याला खाटेखालून ओढून गारद केला. लेफ्टनंट हार्डिंग हा काही धोडेस्वारांसह रस्त्यांना रोखून धरीत असता त्यालाही तरवारीचा रट्टा बसला. सर्व कॅन्टोन्मेट पेटू लागले. ब्रिगेडियर हर्डस्कोम हाही ठार झाला. रात्रभर इंग्रजी निशाणास धरून राहिलेले नेटिव्ह नि गोरे सोजीर हे सशस्त्र राहून शक्य तितका बंडाचा प्रसार थांबवीत होते. सकाळी म्हणजे तारीख ३१ मेला हेन्री लॉरेन्सने बंडवाल्यांवर आपल्या हाताखालील युरोपियन नि अजून राजनिष्ठ राहिलेल्या नेटिव्ह फौजेसुद्धा चाल केली. परंतु वाटेतच त्याच्या बरोबर असलेल्या ७ व्या घोडेस्वारांच्या रेजिमेंटने बंड केल्याने त्या घोडेस्वारांसह सर्व बंडवाल्या शिपायांस सोडून देऊन सर हेन्री परत फिरला. लखनौला युरोपियन लोकांची ३२ वी सबंध गोरी रेजिमेंट, असताही नि गोऱ्या तोफखान्याचे साह्य असताही तारीख ३१ मेचे संध्याकाळचे आधी नेटिव्ह लोकांची ७१ वी पायदळ रेजिमेंट, ४८ वी पायदळ रेजिमेंट, ७ वी घोडेस्वारांची रेजिमेंट नि बहुतेक अरेग्युलर सैन्य बंडाचा झेंडा उभारते झाले.

लखनौपासून ५१ मैलांवर सीतापूर नामे अयोध्येतील वायव्य भागाचे मुख्य शहर आहे. या शहरी ५७ साली ४१ वे पायदळ, ९ वे नि १० वे अरेग्युलर पायदळ अशा तीन नेटिव्ह रेजिमेंटस ठेवलेल्या होत्या. तिथे त्या भागाचा कमिशनर नि इतर बडेबडे युरोपियन अधिकारीही राहत असत. तारीख २७ मेला इंग्रजांची काही वस्ती पेटवून देण्यात आली होती. पंरतु ह्या आगी म्हणजे बंडाच्या आगामी पताका असाव्यात असा अनुभव युरोपियनांस अजून आलेला नसल्याने त्यांना त्यांचे काहीच विशेष वाटले नाही. फार काय पण खुद्द शिपायांनीच त्या आगी विझविण्यासाठी अश्रांत श्रम केले होते! ह्या आगाऊ सूचनेने दोन कार्ये केली. एक गुप्त कटवाल्यांस समय आल्याची सूचना नि दुसरे इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या भोळसरपणाची चाचणी पाहणे. जूनच्या दुसऱ्या तारखेस एक नवीनच प्रकार घडला. शिपायांना दिलेली पिठाची पोती त्यात हाडांचा चुरा आहे म्हणून त्यांनी ती घेण्याचे नाकारले. इतकेच नव्हे तर ती आताच्या आता गंगेत ओतून द्यावी असा त्यानी हट्ट घेतला. इंग्रजांनी मग ती पोती नदीत फेकून दिली! आता तर जास्तच मजा. त्या दिवशीच दुपारचे सुमारास युरोपियन लोकांच्या बागात शिपाई एकदम घुसले नि ज्यांना पाहिजे त्याने पाहिजे त्या झाडावर चढून पाहिजे तितकी फळे खाण्यास आरंभ केला! इंग्रजी अधिकारी मारे ओरडतच होते; परंतु शिपायांचा हा फलाहार काही केल्याने आहारात येईना!

हा भयंकर फलाहार झाल्यानंतर त्याला पचविण्यासाठी आता तितक्याच भयंकर व्यायामाला आरंभ झाला. तारीख ३ जून रोजी शिपायांतील एक टोळी खजिन्यावर चालून जाऊन त्याला ताब्यात घेती झाली. नि बाकीचे लोक कमिशनरचे बंगल्यावर चाल करून गेले. वाटेत कर्नल बर्च नि लेफ्टनंट ग्रोव्हस हे भेटताच ते ठार झाले. एका अरेग्युलरनेही आपले इंग्रजी अधिकारी छाटून टाकले नि एकूण एक शिपाई 'युरोपियनांच्या राज्याचा शेवट झाला' असे ओरडत आरडत गोऱ्या

लोकांवर तुटून पडला. एका नदीच्या आश्रयाने कमिशनर आपल्या बायकोला घेऊन पळू लागला. त्याला, त्याच्या बायकोला नि एका मुलाला नदीपार होता होता मारले गेले. थॉर्नहिल नि त्याची बायको हेही गोळ्या लागून पडले. शिपायांच्या क्रोधाग्नित पुरुष, बायका नि मुले मिळून सुमारे चोवीस गोऱ्या लोकांची आहुती पडली. बाकीचे पुष्कळ जण रामकोटच्या मिरवली वगैरे जमिनदारांकडे पळून गेल्याने आठ आठ दहा-दहा महिने सुरक्षित रीतीने पाहुणचार खाऊन लखनौला जिवंत पोचविण्यात आले. सीतापूरचे ते सर्व शिपाई नंतर फरुकाबादेकडे निघून गेले. तिथे असलेल्या युरोपियन लोकांनी ज्या किल्ल्यात आश्रय केलेला होता तो किल्ला बऱ्याच झटापटीनंतर जिंकल्यावर त्यांनी हाती पडलेल्या युरोपियनांची कत्तल उडविली. नबाब तफुझर हुसेनखान यांना इंग्रजांनी खालसा केलेल्या त्यांच्या गादीवर पुन्हा स्थापण्यात आले. या नबाबांनीही आपल्या प्रांतातील जेवढा युरोपियन सापडला तेवढा धरून आणून त्याला मारून टाकले. अशा रीतीने फरुकाबाद प्रांतात एकही इंग्रज जुलैच्या पहिल्या तारखेला उरला नाही.

सीतापूरच्या उत्तरेस ४४ मैलांवर असलेल्या मलान नावाचे शहरी जे ब्रिटिश अधिकारी होते त्यांनी शिपायांचा नि नागरिकांचा कट झाल्याचे समजताच नि सीतापूरची बातमी ऐकताच घोड्यावर बसून यःपलायन केले नि तो जिल्हा रक्ताचा एक बिंदुही न पडता स्वतंत्र झाला.

तिसरा जिल्हा महंमदी हा होय. येथे असलेल्या युरोपियन लोकांनी आपल्या बायका मिटोलीच्या राजाकडे धाडून दिलेल्या होत्या. त्या राजाने त्यांची भेट घेऊन त्यांना सांगितले की तुम्ही माझ्या जंगलात गुप्त रीतीने राहिले पाहिजे. तुमचे उघड संरक्षण करण्याची मजमध्ये ताकद नाही. कारण अयोध्येतील प्रांतभरच्या शिपायांनी बंड करून उठण्याच्या शपथा घेतल्या आहेत. त्या राजाकडे आपल्या बायकांना पोचते केल्यानंतर महंमदीच्या इंग्रजी ऑफिसरांनी तेथील किल्ल्याचा आश्रय केला. ह्याच दिवशी मागे सांगितल्याप्रमाणे रोहिलखंडातून शहाजहानपूरचे इंग्रज लोक पळत पळत महंमदीला येऊन पोचले. परंतु महंमदीला क्षणाचीही सुरक्षितता नसल्याने तेथील अधिकाऱ्यांनी त्या अनाथ इंग्रजांना तुम्ही तुमच्या तिकडे घेऊन जावे म्हणून सीतापूरला निरोप धाडला. सीतापूर या वेळेस उठले नसल्यामुळे तिकडून शिपायांच्या एका टोळीला गाड्यांसुद्धा महंमदीकडे त्या अनाथ इंग्रजांना आणण्याकरिता धाडण्यात आले. परंतु त्या सीतापूरच्या शिपायांनी महंमदीस बंडाचे विष आणलेले होते. त्यांनी त्या सर्व इंग्रजी लोकांना गाड्यांत भरले, सीतापूरच्या अर्ध्या वाटेपर्यंत सुरक्षित रीतीने आणले, परंतु तेथे एकदम त्यांस गाड्यांतून उतरण्यास सांगून त्यांची तत्काल कत्तल उडविली. या कत्तलीत सात आठ स्त्रिया, चार मुले, आठ लेफ्टनंट, चार कॅप्टन नि इतर कित्येक पुरुष लोक होते. इकडे महंमदीहून बाकी राहिलेले इंग्रजी अधिकारी ताबडतोब पळून गेले नि अशा रीतीने त्या सर्व जिल्ह्यात ब्रिटिश राजसत्तेचे चिन्ह जूनच्या चौथ्या तारखेस मुळीच उरले नाही!

अयोध्या प्रांतातील सीतापूर भागाच्या लगतचा दुसरा भाग बऱ्हाअच होय. ह्या भागाचा कमिशनर विंगफील्डस् असून त्या भागात मुख्य चार शहरे अधिकाराची केंद्रे होती. सिंकोरा, मेलापूर, गोंडा नि बऱ्हाअच. यापैकी सिंकोराला दोन पायदळ रेजिमेंटस् नि एक तोफखाना इतके नेटिव्ह सैन्य होते. त्या ठिकाणी बंड होण्याची चिन्हे दिसू लागताच इंग्रजी बायकामुले लखनौला धाडण्यात आली. तारीख ९ जूनला सकाळी इंग्रजांपैकी बरेच अधिकारी घोड्यावर बसून आपखुशीने बालारामपूरच्या राजाकडे पळून गेले. फक्त तोफखान्याचा अधिकारी बोन्हम हा आपल्या हाताखालील शिपायांवर पूर्ण भरंवसा ठेवून राहिला. परंतु संध्याकाळी त्याला शिपायांनी स्पष्ट सांगितले की, आम्ही तुझ्या केसाला जरी हात लावणार नाही तरी इतःपर इंग्रजांची सत्ता आम्ही झुगारून दिलेली आहे नि आम्ही आमच्या देशबांधवांवर कधीही गोळ्या सोडणार नाही. हे ऐकताच निरुपायाने तो साहेब ते ठाणे सोडून निघाला. त्याला शिपायांनी सुरक्षित वाट कोणची हे कळविले नि त्या वाटेने तो लखनौला सुरक्षित पोचला. सिंकोरा स्वतंत्र झाल्याची बातमी गोंडा येथे येताच ते शहरही बंड करून उठले. हे पाहताच खुद्द कमिशनर विंगफील्डसह सर्व इंग्रज लोक बालारामपूरच्या राजाकडे पळून गेले. या राजाने जवळ जवळ २५ इंग्रजी शरणागत लोकांचे संरक्षण करून नंतर योग्य संधीस त्यांस ब्रिटिशांच्या छावणीत पोचते केले.

सिंकोरा नि गोंडा स्वतंत्र झाल्याची बातमी बऱ्हाअचला कळताच तिथे असलेल्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी बंड होण्याची वाट न पाहता ते त्या भागाचे मुख्य शहर सोडून देऊन लखनौकडे तारीख १० जूनला पळ काढला. परंतु या सुमारास सर्व अयोध्या प्रांतात बंडवाल्यांची ठिकठिकाणी नाकी बसलेली असल्याने त्यांनी नेटिव्ह लोकांची सोंगे घेतली नि एका होडीत बसून ते घोग्रा नदी ओलांडू लागले प्रथम त्यांच्याकडे कोणाचे लक्ष गेले नाही. परंतु निम्मी नदी उतरताहेत तोच ‘फिरंगी फिरंगी’ अशी आरोळी उठली! नावाड्यांनी नावा टाकून दिल्या नि तो इंग्रजी अधिकारी ठार मारले गेले. या अधिकाऱ्यांबरोबर त्या बऱ्हाअच प्रांतातील ब्रिटिश सत्तेची समाप्ति झाली.

मालापूर शहरी यद्यपि लष्करी छावणी नव्हती; तथापिही तो जिल्हा सोडून देऊन पळून जाणे इंग्रजी अधिकाऱ्यांना तेथील लोकक्षोभाने भाग पाडले. ते पळून जात असता एका राजाने त्यांचे शक्य तितके संरक्षण केले. परंतु लवकरच बंडवाल्यांच्या तरवारीने किवा वनवासाच्या हालअपेष्टांनी त्यांचे बळी घेतले.

अयोध्या प्रांताच्या पूर्वेकडील भागाचे फैझाबाद हे मुख्य शहर असून त्या भागाचा कमिशनर गोल्डने हाही तेथेच राहत होता. फैझाबाद भागात सुलतानापूर, सलोनी नि फैझाबाद असे तीन जिल्हे केलेले होते. फैझाबाद शहरी या वेळेस २२ वी पायदळ नि ६ वी अरेग्युलर पायदळ रेजिमेंट, काही घोडेस्वार नि तोफखाना इतके नेटिव्ह लष्कर ठेवलेले होते. त्या सर्वांवर कर्नल लेनाक्स यांचे सैनापत्य होते. फैझाबाद भागामध्ये सरकारच्या जुलुमाचा अगदी कळसच झाला होता. सर हेन्री

www.savarkarsmarak.com

स्वतः लिहितोः "तालुकदारांनाही क्रूरतेने वागविण्यात आलेले आहे. फैझाबाद प्रांतात तर त्यांची निम्मी गावे हिसकावलेली आहेत नि काहींची तर सारीची सारी गावे!" अशा या जुलमाचा सूड लवकरच निघणार ही भीती फैझाबादच्या इंग्रजी अंमलदारांस मीरतची बातमी ऐकताच वाटू लागली नि त्या संकटातून कसे संरक्षण करावे ही चिंता त्यांना काही सुचू देईनाशी झाली. त्यांची बायकामुले लखनौकडे धाडून द्यावी तर लखनौच्या रस्त्यांवर बंडवाल्यांची कडेकोट नाकेबंदी असल्याने तिकडे जाणे अशक्य झालेले होते. फैझाबाद शहरी दोन हात करण्याची तयारी करावी तर तिथे सर्व लष्कर नेटिव्हच पडलेले! अशा कोंडमाऱ्यात सापडलेले फैझाबादचे इंग्रजी अधिकारी अखेर राजा मानसिंगाला शरण गेले. अयोध्या प्रांतातील सर्व हिदु लोकांचा राजा मानसिंग हा अत्यंत प्रमुख पुढारी होता. नबाबाच्या कारकिर्दीतही हिंदुधर्माची कुठेही पायमल्ली न होऊ देण्यासाठी मानसिंगांची तलवार नेहमी उपसलेली असे. सत्तावनचे मे महिन्यात या मानी राजाला काही वसुलाचे बाबतीवरून इंग्रजांनी कैदेत टाकलेले होते. परंतु आता मीरतच्या उठावणीने इंग्रजांची कंबर बरीचशी खचल्याने त्यांनी राजा मानसिंगाची मर्जी सांभाळण्या-करिता त्याला कैदेतून मुक्त केले. त्याने इंग्रजांच्या बायकांना नि मुलांना आपल्या किल्ल्यात आश्रय देण्याचे मोठ्या प्रयासाने कबूल केले. तरी त्यांना पुन्हा बजावले की मी तुम्हास आश्रय देतो ही गोष्ट लोकांस बिलकूल रुचणार नाही. इतकेच नव्हे तर त्याबद्दल मजवरही प्रहार करण्यास ते चुकणार नाहीत. तारीख ७ जून रोजी मानसिंगाकडे इंग्रजी अधिकाऱ्यांची सर्व कुटुंबे आश्रयार्थ गेली नि त्याच्या शहागंज किल्ल्यामध्ये सुरक्षित रीतीने राहू लागली.

इंग्रज लोक आपल्या संरक्षणाची ही तयारी करीत असताना फैजाबादेला बंडाचा विस्तव जाळ घेऊन भडकू लागला. या फैजाबादेला जे अनेक तालुकदार होते त्यापैकी एका तालुकदाराचे नाव मौलवी अहंमदशाह होते. हे नाव इतिहासात अजरामर होणारे होते. हे नाव देशभक्तांच्या नि देशवीरांच्या मालिकेत गुंफले जाणार होते. ह्या नावाने आपल्या तालुक्याची तालुकदारीच नव्हे तर आपल्या देशाची देशदारी करण्यासाठी हातात कंकण बांधलेले होते. देशाचे दारावर त्यांनी पहारा करण्यासाठी जागरणे केलेली होती नि त्या दारातून देशात घुसणाऱ्या परसत्तेचे निराकरण करण्यासाठी त्याने आता तलवार उपसलेली होती. अयोध्येचे राज्य इंग्रजांनी खालसा केल्यापासून तालुकादार अहमदशहाने आपले सर्वस्व स्वदेशाला नि स्वधर्माला अर्पण केले नि तो मौलवी स्वतः होऊन हिंदुस्थानभर राज्यक्रांतीचा उपदेश देत पर्यटन करण्यास निघाला. हा राजकीय संन्यासी ज्या ज्या प्रदेशात आपली चरणधूली झाडीत गेला तेथे तेथे लोकशक्तीमध्ये काही विलक्षण चेतनेचा संचार होत चालला. क्रांतिपक्षाच्या मोठमोठ्या पुढाऱ्यांच्या त्यांनी प्रत्यक्ष गाठी घेतल्या. अयोध्येच्या राजकुटुंबात त्याच्या सल्ल्याशिवाय पानही हलत नसे. त्याने आगऱ्याला गुप्त मंडळाची संघटना केली. त्याने लखनौला ब्रिटिश सत्तेचा उच्छेद करण्याचा उघड उपदेश दिला. अयोध्या प्रांतात जानपदांची त्याच्यावर अत्यंत निष्ठा बसली. शरीराने, मनाने, वाचेने नि बुद्धीने

स्वदेश-स्वातंत्र्याच्या उपदेशाचा नि गुप्त मंडळ्यांचे जाळे विणण्याचा अश्रांत क्रम चालविल्यावर मग त्याने आपली लेखणी हाती घेतली नि राज्यक्रांतिकारक लेखांना लिहून ते लेख सर्व अयोध्याप्रांतात तो प्रसृत करू लागला. एका हातात तलवार नि एका हातात लेखणी! अशा ह्या लोकोत्तर पुरुषाच्या तेजाने स्वराज्याची ज्वाला भडकू लागलेली पाहताच इंग्रजांनी त्याला पकडण्याचा हुकूम सोडला. परंतु अयोध्येतील पोलिसांनी त्या लोकनाथाला पकडले नाही. तेव्हा लष्करी सैन्य धाडण्यात येऊन त्याला पकडण्यात आले. त्याची राजद्रोहाचे आरोपावरून चौकशी झाली नि त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात येऊन फैझाबादच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले.

मौलवीची नि इंग्रजी सत्तेची एकमेकांस फाशी देण्याची जंगी शर्यत सुरू झाली! मौलवी इंग्रजी राजसत्तेला फाशी देण्यासाठी तयारी करीत होते तर इंग्रजी सत्ता मौलवीस फाशीवर चढविण्यासाठी स्थान उभारण्याची घाई करीत होती! परंतु त्या घाईत त्यांनी मौलवींना फैजाबादच्या कैदेत ठेवल्याने आपल्या स्वतःचेच फाशीचे खांब उभारले! कारण मौलवीच्या कैदेत क्रांतीच्या दारूने गच्च भरलेल्या फैजाबाद शहराच्या गुप्त भुयारावर ही ठिणगीच टाकली. ते शहर त्यातील लष्करासुद्धा धडाक्यात हरहर म्हणून बंड करून उठले. शिपायांना ताब्यात ठेवण्यासाठी इंग्रजी अंमलदार जो परेडीवर जातात तो शिपायांनी त्यास स्पष्ट कळविले की इतःपर आम्ही स्वदेशी अंमलदारांच्या हुकमत आहोत नि आमचा पुढारी सुभेदार धुलीपसिंग हा आहे. सुभेदार धुलीपसिंगाने सर्व इंग्रजी ऑफिसरांच्या घरावर शिपायांचे पहारे बसविले नि त्यांस बारा पावलांवर इकडे तिकडे हलण्याची सक्त बंदी केली. आणि नंतर नागरिकांनी नि शिपायांनी त्या लोकनाथाच्या चरणांनी पुनीत झालेल्या कारागृहाकडे धाव घेतली. कारागृहाचे दार कडाडले नि मौलवी अहमदशाह तुकडे उडविलेल्या शृंखलांना फेकून देऊन लोकांच्या प्रेममय जयजयकारात येऊन मिळते झाले! मौलवींचा हा पुनर्जन्म होता! त्यांना इंग्रजी सत्ता फाशीवर चढविणार होती तिलाच त्यांनी अखेर फाशीवर चढविले! त्यांनी आपली मुक्तता होताच धुरीणत्व स्वीकारले नि इंग्रजांनी दिलेल्या फाशीच्या शिक्षेचा सूड म्हणून पहिले कृत्य जे केले ते हे की पहाऱ्यात टाकलेल्या मुख्य इंग्रजी अधिकारी कर्नल लेनाक्स ह्याला, ‘मी कैदेत असताना आपण मला हुक्का देण्याची मेहेरबानी केल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे’ असा निरोप धाडला.[1] वज्रादपी कठोराणी मृदुनी कुसुमादपी। लोकोत्तराणा चेतांसी को ही विज्ञातुमर्हती।।

फाशीची शिक्षा ज्याने दिली त्याचे आपल्यास हुक्का दिल्याबद्दल आभार मानल्यानंतर मग त्या महंमदशाह मौलवींनी इंग्रजी अधिकाऱ्यांस फैजाबाद सोडून निघून जाण्याची ताकीद दिली. फैजाबाद शहरात उठावणी होताच इतरत्र जी लुटालूट सूरू होत असे ती न व्हावी म्हणून शिपायांनी

---

[1] चार्लस बॉल, खंड २ रा, पृ. ३९४.

टोळ्या धाडून नाकेबंदी केली. सार्वजनिक इमारती नि दारुखाना यावर पहारे बसविण्यात आले. १५ व्या रेजिमेंटच्या शिपायांनी एक युद्धमंडळ नेमून असे ठरविले की, इंग्रजी अधिकाऱ्यांना ठार मारावे. परंतु पूर्व वचनाप्रमाणे तसे करणे इष्ट नाही असे मुख्य अधिकाऱ्यांनी ठरवून इंग्रजांना जिवंत सोडून दिले. त्यांना कळविण्यात आले की, “तुमच्यापैकी ज्याची मर्जी असेल त्यांनी पाहिजे तर आपली खाजगी मालमत्ता घेऊन जावे. परंतु सार्वजनिक मालापैकी सुतळीचा तोडाही तुम्हांस नेऊ देण्यात येणार नाही. कारण त्यावर आता अयोध्येचा राजा वजीरअल्ली शाह याची मालकी आहे!”[2] ह्या नंतर बंडवाल्यांनी इंग्रजांना स्वतः नावा करून दिल्या, त्यांचे बरोबर पैसे दिले नि मग शिपायांची रजा घेऊन ते सर्व अधिकारी बोटीत बसून धांग्रा नदीने चालू लागले. तारीख ९ जून रोजी सकाळी फैजाबाद स्वतंत्र झाले नि तिथे कंपनीचे राज्य बुडून वजीर अल्ली शहाचा अंमल सुरू झाल्याची द्वाही फिरली!

इकडे इंग्रज लोक ४ बोटीत बसून चालले असता त्यांच्यावर १७ व्या रेजिमेंटचे शिपायांची दृष्टि पडली. ह्या रेजिमेंटला फैजाबादेहून शिपायांनी पत्र धाडलेले होते की येथून येणाऱ्या फिरंग्यांचा वध करावा! त्याप्रमाणे ह्या बोटीवर मारा सुरू झाला. फैजाबादचा मुख्य कमिशनर गोल्डने ठार झाला, लेफ्टनंट थॉमस ठार झाला, रिचे, मिल, एडवर्डस, कॅरी वगैरे सर्व इंग्लिशांची कत्तल झाली. मोहाबा गावी जे होते त्यांना तेथील खुद्द पोलीस लोकांनी मरणाचे दाढेत ढकलले. एक बोट काय ती तिच्यातील साहेब भुशात शेवटपर्यंत दडून राहिल्याने नि नावाड्यांचे मदतीने इंग्रजी पलटणीत सुरक्षित पोचली. राजा मानसिंगाचे घरी गेलेली इंग्रजांची बायकामुले कशी रक्षण करावी अशा फिकीरीत तो असता तिकडे पुष्कळ इंग्रजी पुरुषही आश्रयार्थ आले. मानसिंग त्या वेळेस अयोध्येला होता. त्याने लिहून धाडले की, मी बंडवाल्यांची अशी समजूत काढली आहे की, इंग्रजी बायकामुलांस ठेवण्याची तुम्ही मला परवानगी द्याल तर इंग्रजी पुरुषांना मी आश्रय देणार नाही. दुसरे दिवशी या शर्तीप्रमाणे मानसिंग वागतो की नाही, हे बघण्यास त्याचे घराचा झाडा घेण्याचेही ठरले. तेव्हा त्याचे किल्ल्यातील इंग्रजी पुरुष आपल्या बायकामुलांसह धांग्रा ओलांडून जाण्यास निघाले. वाटेत कित्येक जिवावरची संकटे भोगल्यानंतर त्यातून जे जगले ते गोपाळपूरच्या राजाकडे येऊन पोचले. त्या २९ इंग्रजांना अत्यंत सत्काराने बरेच दिवस ठेवून त्या राजाने त्यांना इंग्रजी ठाण्यात सुखरूप पोचवून दिले. या सत्तावन साली जे इंग्रज मरता मरता वाचले त्यापैकी बहुतेकांनी आपली हजारो पानांची वृत्ते लिहून ठेवलेली आहेत. ती सर्वच उपदेशपर आहेत, ती आपल्या राष्ट्रातील उदात्त मनोवृत्तीची जिवंत स्मारके आहेत. अयोध्येमध्ये इंग्रजांविरुद्ध इतका द्वेष माजलेला असतानाही बंडवाल्यांच्या वतीने लढत असलेल्या राजांचे घरी शरण आलले इंग्रज

---

[2] “Might take with them all private property but no public property, as that all belongs to the king of Oudh.” -- Charles Ball, vol. II, page 394.

पाहुणचार घेत होते. अशी हजारो उदाहरणे घडलेली आहेत. बुशर लिहितो, "आज मी एकटा काय तो जिवंत उरलो. मी पळता एक खेडेगाव लागले. त्यामध्ये शिरताच पहिला मनुष्य भेटला तो ब्राह्मण होता. मी प्यावयास पाणी मागितले. माझे हाल पाहून त्याला दया आली नि त्याने सांगितले की हे खेडे सर्व ब्राह्मणांचेच असल्याने तुला कोणी मारणार नाही. . . बुलीसिंग पाठलाग करीत आला. मी एका गल्लीत पळालो, तो एक म्हातारी मला भेटली. तिने मला एका झोपडीकडे बोट दाखविल्यावरून मी तिथे गेलो. तेथे असलेल्या भुशात लपलो. थोड्याच वेळात बुलीसिगाचे लोक आत आले नि तरवारीची टोके इकडे तिकडे भोसकू लागले. लवकरच त्यांना मी सापडलो. त्यांनी मला केस धरून फरफटत ओढून बाहेर फेकले. खेडेगावातील लोकांनी फिरंग्यांना शिव्यांची लाखोली ओतण्यास आरंभ केला! नंतर माझी हुर्यो करणाऱ्या गावकऱ्यांच्या जमातीतून मला बुलीसिंगाने दुसरीकडे चालविले. दर गावी मी गुडघे टेकून शरणागतत्व दाखविल्यावर पुन्हा शिरच्छेद तहकूब करण्यात येई. असे करता करता मला बुलीसिंगाचे वाड्यात नेण्यात आले." नंतर तिथून त्याला बरेच दिवसांनी इंग्रजांकडे पोचवून देण्यात आले. कर्नल मेनाक्स लिहितो, "पळता पळता आम्हांस नाझीर हुसेनखान याच्या लोकांनी धरले. त्यापैकी एक आपले पिस्तूल काढून दात ओठ खात म्हणाला, फिरंग्यांना चुटकीसरसे गारद करण्यासाठी माझे हात कसे शिवशिवत आहेत? पण काय करावे त्यांनी आम्हास त्या नाझिमाकडे नेले. तो दरबारात लोडाशी टेकून बसला होता. त्याने आम्हांस सांगितले की तुम्ही विसावा घ्या नि थोडे शरबत प्या. तुम्ही भिऊ नका. आम्हांस रहावयास कोणती जागा द्यावी म्हणून प्रश्न निघाला असता एक रागीट नोकर म्हणाला, शेजारचा घोड्यांचा तबेला काही वाईट नाही. त्याच्या या वाक्याबद्दल नाझीम त्याला रागे भरला. परंतु इतक्यात दुसरा म्हणाला, एवढी भानगड कशाला. मी या फिरंगी कुत्र्यांना मारूनच टाकतो! यावर नाझीमाने दरडावून त्या सर्वांना गप्प बसविले नि आम्हांस अभयवचन दिले. बंडखोरांच्या धाकाने आम्ही झनान्याजवळ लपलो. आम्हास सुग्रास अन्न, वस्त्र नि आराम मिळत होता." नंतर त्या सर्वांना नेटिव्हांच्या वेषात नाझिमाने इंग्रजी ठाण्यात सुरक्षित पोचवून दिले.

फैजाबाद शहरातून इंग्रजी अधिकारी निघून जाताच त्या प्रांतातील इतर जिल्ह्यांनीही बंडाचे निशाण उभारले. सुलतानपूर त्याच दिवशी म्हणजे तारीख ९ जूनलाच उठले! तिसरे जिल्ह्याचे शहर सिलोनी हे तारीख १० जूनला उठले. येथील अधिकारी पळत असता त्यापैकी काहीचे जीव रुस्तमशहा नावांच्या सरदाराने नि काहीचे राजा हनुमंतसिंग ह्याने बचावले. इंग्रजी लोक शरणागत असल्याने त्यांना नुसते जीवदान देऊनच हे अयोध्येतील शूर नि उदार राजे थांबले नाहीत तर त्यांचे यथायोग्य आदरतिथ्य ठेवण्यासही ते तयार होते. वास्तविक या प्रत्येक राजाची नि जमिनदाराची इंग्रजांनी अत्यंत हानी केली होती नि त्याचा अपमान केलेला होता. त्यांचे देवराज्य नामशेष झालेले होते नि त्यांच्या धर्माची पायमल्ली केलेली होती. या गोष्टी जमिनदार नि राजे विसरले होते असेही नाही. आपापल्या अनुयायांना घेऊन त्यांनी उघडपणे रणांगण मांडले

नि इंग्रजांना हिंदुस्थानातून घालवून दिल्याशिवाय स्वस्थ बसावयाचे नाही अशा शपथा त्यांनी घेतल्या. परंतु या वीरोचित स्वातंत्र्यप्राप्तीबरोबरच त्यांनी वीरोचित औदार्यही दाखविण्यास कमी केले नाही. लोकसमाज अनावर त्वेषाने सरसहा कत्तली करीत असता त्यांनी इंग्लिश बायकामुलांना आदरातिथ्याने वागवून अपूर्व दयाशीलता प्रदर्शित केली. त्यांना ज्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी नुकतेच छळलेले होते त्यांना देखील कित्येकदा अशरण म्हणून जीवदान दिलेले आहे! हेच अधिकारी पुढे पुन्हा त्यांच्याशी लढावयास येतील यास्तव त्यांना सोडणे श्रेयस्कर नाही असा सर्व जनतेचा निक्षून हट्ट असताही त्यांनी हे औदार्य दाखविले! हिंदुस्थानाव्यतिरिक्त ही वीरता नि हे उदात्ततत्व असल्या प्रचंड राज्यक्रांतिकारक नि लोकक्षोभक कालात इतर किती देशांत आढळणार आहे?

परंतु अयोध्येतील लोकांचा हा उदारपणा हतबलत्वाचा द्योतक नव्हता. मेच्या ३१ तारखेपासून तो जूनचा पहिला आठवडा संपतो न संपतो तो सर्व अयोध्या प्रांत एका धडकीसारखा बंड करून उठला! त्या अयोध्या प्रांतातील अनेक जमिनदार राजे, ते इंग्रजी अंमलाखाली असलेले हजारो नेटिव्ह शिपाई-पायदळ, घोडेस्वार नि तोफखाना; सरकारी नि मुलकी खात्यातील सर्व नोकर, शेतकरी नि व्यापारी नि विद्यार्थी, हिंदु असोत वा मुसलमान असोत ते हातात हात घालून एका देशभूमीच्या दास्यमोचनासाठी तलवार उपसून उठले, खाजगी वैर, धर्मभेद, जातिभेद, मानापमान सर्व स्वदेशाच्या प्रीतीत लीन झाले! ज्याला त्याला आपण कोणच्या तरी एका पवित्र ध्येयासाठी न्याय्य युद्धात उडी घेत आहोत असे अवसान चढू लागले. दहा दिवसांचे आत अयोध्या प्रांतभर वजीदअल्ली शाह यांची कारकिर्द लोकशक्तीनी आपण होऊन प्रस्थापित केली! अयोध्येतील लोकांच्या कल्याणासाठी मी वदीदअल्ली शहाला सिंहासनावरून भूईवर पाडले असे जे डलहौसीने कारण दिले होते त्याला हे केवढे मुद्देसूद उत्तर! जूनच्या पहिल्या आठवड्याचे शेवटी त्या सर्व प्रांतात असे एक खेडे उरले नव्हते की, ज्याने डलहौसीला मुद्देसूद उत्तर देण्यासाठी ब्रिटिश निशाणाचे फाडून तुकडे केले नाहीत!

या सर्व स्थितीचे मार्मिक चित्र देऊन प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक फॉरेस्ट हा आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतो, "अशा रीतीने एका दहा दिवसांचे आत इंग्रजी राजसत्ता एखाद्या स्वप्नासारखी होती का नव्हती असे झाले! तिचा मागमूससुद्धा उरला नाही! लष्कराने बंड केले, लोकांनी जू झुगारून दिले. परंतु ह्यात सूड किंवा क्रूरता यांना ठाव मिळाला नाही. त्या शूर आणि उत्क्षोभक लोकांनी काही अपवाद खेरीज करून राजपक्षातील शरणागत लोकांना फारच दयाळुत्वाने वागविले. ज्यांनी आपल्या सत्तेच्या काळात मदांध बुद्धीने अयोध्येतील या सरदारांना अत्यंत जबर जखम केलेली होती तोच सत्ताधारी वर्ग आज पदच्युत झालेला असताना, त्याला त्या सरदारांनी वीरोचित

सत्काराने वागविले.[3] अयोध्येतील ह्या वीरौदार्याने मोठमोठाले अनुभवी नि कसलेले इंग्रजी अधिकारी जर जिवंत सुटले नसते तर अयोध्येला परत जिंकण्यासाठी इंग्रजांचे नवशिके लोक किती उपयोगी पडते?

जूनच्या १० व्या तारखेपर्यंत अयोध्या प्रांत स्वतंत्र होताच त्या जिल्ह्यातील ठिकठिकाणी असलेले सर्व लढवय्ये लोक नि लष्करी शिपाई लखनौकडे लोटू लागले. लखनौ शहरामध्ये इंग्रजांचा धुरंधर अधिकारी हेन्री लॉरेन्स हा मरणोन्मुख झालेल्या ब्रिटिश सत्तेमध्ये चैतन्य भरण्यासाठी नेटाने झटत होता. सर्व प्रांत हातचा निसटला तरी त्याने राजधानीवरचा आपला ताबा ढिला होऊ दिला नव्हता. बंडाचा वास त्याला फार अंतरावरून कधीच आलेला असल्याने त्याने त्या राजधानीत मच्छीभवन नि रेसिडेन्सी ही दोन ठिकाणे सज्ज करून, बळकट करून, लष्करी सामर्थ्याने पूर्ण केलेली होती हे पूर्वीच सांगितलेले आहे. लखनौचे नेटिव्ह सैन्य तारीख ३१ मे रोजी बंड करून निघून गेल्यानंतर सर हेन्रीने शीख लोकांची एक उत्तम रेजिमेंट तयार केली नि अगदी राजनिष्ठ राहिलेल्या नेटिव्ह लोकांची मिळून आणखी एक रेजिमेंट उभारली. याशिवाय जे जे नेटिव्ह लष्कराचे भाग अजूनपर्यंत राजनिष्ठ राहिलेले होते ते ते सर्व जून तारीख १२ चे आत बंड करून निघून गेले. या बंडाचे सर हेन्रीला एक पकारे समाधान वाटले. कारण आता त्याच्या तळात युरोपियन सैन्यांची रेजिमेंट, युरोपियनांचा तोफखाना नि वरील तावून सुलाखून राजनिष्ठ ठरलेल्या शीख नि हिंदुस्थानी रेजिमेंट असे निवडक नि विश्वासपात्र लष्कर शिल्लक राहिले. सर हेन्री आता लढाईच्या तयारीने सज्ज होऊन राहिलेला होता.

लखनौच्या आजूबाजूला अयोध्या प्रांतातील बंड करून उठलेले शिपाई नि लढवय्ये लोक गोळा होत चालले होते. त्यांचे नि इंग्रजांचे तोंड लागण्याचे आधी दोघेही एका निराळ्याच डावाची वाट पहात होते. तिकडे कानपूरचा वेढा भर रंगात येत असल्याने लखनौचे इंग्रज किंवा आजूबाजूचे बंडवाले ह्यांपैकी कोणीच कानपूरची शेवटची बातमी आल्याशिवाय एकमेकांना तोंड देईनात. प्रत्येक पक्षाची कानपूरच्या जय किंवा पराजयावर भावी आशा वा निराशा अवलंबून होती." जर कानपूर नेट धरून राहीले तर लखनौला वेढा पडेल किंवा नाही याची शंकाच आहे" असे सर हेन्रीने लॉर्ड कॅनिंगला साश्रु अंतःकरणाने तारीख २३ जूनला कळविले होते. तारीख २८ जूनला लखनौत बातमी

---

[3] "Thus in the course of ten days the English administration in Oudh vanished like a dream and not a wreck was left behind. The troops mutinised, the people threw off their allegiance but there was no revenge, no cruelty. The brave and turbulent population, with a few exceptins, treated the fugitives of the ruling race with marked kindness and the high courtesy and chivlary of the Barons of Oudh was conspicuous in their dealings. with the fallen masters who, in the days of their power, had from the best of motives inflicted on many of them grave wrong." -Forrest's introduction, vol, II, page 37.

www.savarkarsmarak.com

आली की, कानपूरला एकही इंग्रज जिवंत नाही! विजयाने उत्साहित झालेले बंडवाले इंग्रजांवर चढाई करून चिनहतपर्यंत येऊन धडकले.

इंग्लिश लोकांच्या कानपूरला झालेल्या या भयंकर पराजयाने जिकडे तिकडे इंग्रजी सत्ता आमूलात डळमळू लागली होती. अशा या पराजयाचे काही तरी उट्टे काढल्याशिवाय केवळ लखनौच्या रेसिडेन्सीचेच नव्हे तर खुद्द कलकत्याच्या फोर्ट विल्यमचेही जीवित सुरक्षित राहणे दुर्धर आहे असे पाहून सर हेन्री लॉरेन्सने कानपूरचा अपमान बंडवाल्यांच्या रक्ताने धुऊन टाकण्याचा निश्चय केला. इंग्रजी लष्कर तारीख १६ जूनच्या सकाळी लोखंडी पुलाजवळ जमले. सुमारे चारशे इंग्रजी सोजीर, चारशे नेटिव्ह राजनिष्ठ शिपाई नि दहा तोफा इतके निवडक सैन्य घेऊन सर हेन्री लखनौ सोडून निघाला. चालत चालत किती तरी पुढे आला तरी शत्रू दृष्टीस पडेना. परंतु अखेर शत्रूची आघाडी दिसू लागली. बंडवाल्यांची आघाडी पाहताच आपल्या उजव्या हाताला असलेले एक अत्यंत महत्वाचे खेडे जिकून घेण्यासाठी सर हेन्रीने नेटिव्ह लष्करास हुकूम दिला, त्याप्रमाणे त्यांनी हल्ला चढविला नि ते महत्वाचे खेडे इंग्रजांचे हाती पडले. इकडे डाव्या हाताला असलेले अस्माअलगंज नावाचे गाव हेही इंग्रजी सोजिरांनी ताब्यात घेतले. बंडवाल्यांच्या तोफांवरही इंग्रजी तोफखान्यावरच्या नेटिव्ह नि इंग्रजी अंमलदारांनी असा मारा केला की त्या लवकरच बंद पडू लागल्या. चिनहतची लढाई इंग्रजांनी जिंकीत आणली. इतक्यात त्या डाव्या बाजूवरच्या गावात लपत छपत येऊन बंडवाल्यांनी प्रवेश केल्याची बातमी उठली तोच इंग्रजी सोजिरांवर एकाएकी इतका जोराचा हल्ला झाला की त्यांना त्या गावातून पिटाळून देऊन बंडवाल्यांनी त्याचा ताबा घेतला, नि तेथून इंग्रजी पार्श्वभागावर नि मध्यावर निकराचा मारा चालविला. इंग्रज सोजीर जो जो हटत तो तो बंडवाला चेपीत चालला. इंग्रजांची सेना उधळू लागली नि आता उभे राहिले असता एकूण एक मनुष्य कापला जाईल असे पाहताच सर हेन्रीने पिछेहाटीचे बिगूल फुंकले! पिछेहाटीत त्या दिवशी इंग्रजांचे अपरिमित हाल होऊ लागले. कारण नुसत्या चिनहतच्या विजयानंतरच न थांबता बंडवाल्यांनी आता इंग्रजांमागे लढत चालण्याचा उपक्रम केला. इंग्रजांच्या बाजूला तोफखान्यावर जे नेटिव्ह होते ते आता लढण्यात कुचराई करू लागले. परंतु बाकीचे नेटिव्ह घोडेस्वार नि पायदळ यांनी खुद्द इंग्रजी सोजिरांपेक्षाही जास्त शौर्याने पिछाडीचे रक्षण चालू ठेवले. थोड्याच वेळात पिछेहाट संपून पळाला आरंभ झाला! इंग्रजी सेना हताश होऊन आपल्या अपमानासुद्धा लखनौकडे उधळू लागली. चारशे सोजिरांपैकी जवळ जवळ दीडशे सोजीर त्या दिवशी कामास आले! नेटिव्ह राजनिष्ठांना तर मोजावयासच नको. दोन तोफा नि एक थोरली हाविट्झर रणांगणावर इंग्रजांनी टाकून दिली! कानपूरचा सूडही त्यांना रणांगणांवर सोडावा लागला! अशा रीतीने मार खात खात सर हेन्री लॉरेन्स लखनौच्या रेसिडेन्सीत घुसू लागला, तरी शत्रु मागे होतेच. रेसिडेन्सीच्या बंदोबस्तासाठी रोखलेल्या तोफांचे संरक्षणात जेव्हा इंग्रज राजनिष्ठ शिखादी नेटिव्हासुद्धा आला तेव्हा चिनहतची लढाई संपली!!

परंतु त्याचा परिणाम अजून संपला नव्हता. आता रेसिडेन्सी नि मच्छीभवन ह्या दोन्ही ठिकाणांना बंडवाल्यांनी शह दिलेला असल्याने सर हेन्रीने मच्छीभवनही सोडून देण्याचा निश्चय केला. त्यात साठविलेल्या मुबलक दारूगोळ्यासुद्धा तेथील शस्त्रागार आग लावून उडवून देण्यात आले. सर्व इंग्रज लोक आता रेसिडेन्सीत येऊन सज्ज राहिले. रेसिडेन्सीत सर हेन्रीने वेढ्यात तग धरण्यासाठी फारच उत्तम तयारी, रसद, शस्त्रास्त्रे, दारूगोळा साठवण करून ठेवलेली होती. त्या जागेत आता जवळ जवळ एक हजार युरोपियन नि आठशे नेटिव्ह शिपाई इतके सैन्य बाहेर जमत चाललेल्या बंडाच्या उग्र ज्वालाकल्लोळांचा प्रतिकार करण्यासाठी सज्ज झालेले होते. चिनहतची लढाई हरल्यावर मच्छीभवन हातून सुटताच त्या इंग्रजी योद्ध्याने ही रेसिडेन्सी लढविण्याचा हुरूप धरून तिथे ठाण मांडलेले आहे, हे पाहताच बंडवाल्यांनी तिला वेढा देण्यास आरंभ केला.

अशा रीतीने अयोध्या प्रांतातून इंग्रजी सत्तेला हुसकीत अखेर या एका चिमुकल्या रेसिडेन्सीत आपण कोंडून टाकली![4] शहरात अयोध्येच्या वजीदअल्ली शहाचे नावाने त्याची बेगम राजसूत्रे चालवू लागली. लखनौच्या वेढ्यात इंग्रजांशी लढण्यासाठी अनेक शूर पुढारी आपआपल्या अनुयायांसह तिकडे लोटू लागले. ज्यांनी इंग्रजी लोकांना ते शरणागत नि अनाथ स्थितीत पळत असताना जीवदान दिलेले होते. ते सर्व जमिनदार, जहागिरदार नि राजेही या वेळी आपले औदार्य झटकून टाकून स्वदेशाच्या मुक्ततेसाठी लखनौकडे लोटू लागले. राजा मानसिंग, इतर पुढारी नि मौलवी अहमदशाहसह झाडून मुसलमान पुढारी हातात हात घालून इंग्रजी निशाणावर तुटून पडले. राजा हनुमंतसिंग, शरण आलेल्या इंग्रजांनी बंडवाल्यांपासून संरक्षण करण्यात जितक्या अत्यंत प्रमुखत्वाने झटत होता तितक्याच प्रमुखत्वाने आता स्वदेशमोचनासाठीही झटून बंडवाल्यांसहच इंग्रजांशी लढू लागला.

[4] The well known writer of the Red Pamphlet says, “All Oudh had been in arms against us -not only the regular troops but sixty thousand men of the army of the ex-king. The Zamindars. and their retainers, the two hundred and fifty forts-most of them heavily armed with guns - have been working against us. They have balanced the rule of the company with sovereignity of their kings and have pronounced, almost unanimously, in favour of the latter. The very pensioners who have served in the army have declared definitely against us and joined in the insurrection.”

प्रकरण दहावे

संकलन

दिल्ली, कानपूर, लखनौ, बरेली वगैरे मृतप्राय झालेल्या राजसिंहासनात पुन्हा स्वातंत्र्याचा पवन संचरविणाऱ्या ह्या अदभूत क्रांतिस्फोटाचा थोड्याबहुत प्रमाणाने जीव धरून राहिलेल्या त्या बाजूच्या इतर संस्थानांवर काय नि किती परिणाम झाला?

सत्तावन साली लोकमनाला हे कळून चुकलेले होते की, आपल्या देशावर जोपर्यंत परकी सत्ता कायम आहे तोपर्यंत नसलेली संस्थाने जितकी मृतवत् आहेत तितकाच असलेली संस्थानेही मृतवत् झालेली असणार. हिंदुस्थान ह्या पवित्रतम नि महत्तम ध्येयाने उद्दीपित झालेले जनजलधी ह्या किंवा त्या रंकासाठी वा राजासाठी खवळून फोफावलेले नव्हते. व्यक्ती-रंक नि राजा- जगो वा मरो, देश नि राज्य न मरावे, मरू देणे नाही. गुलामगिरीच्या कालपाशाला तोडून देशाचे स्वातंत्र्य प्रतिष्ठापन करणे- मग त्या लोकहेतूचे प्राप्तीसाठी वाटेल तितक्या झोपड्यांच्या नि सिंहासनाच्या राखेच्या ढिगाऱ्यावरून चालत जावे लागो, अशी लोकपदाची रणघंटा घणघणली! एक राजा- जो देशाला स्वातंत्र्य देईल तो! इतर सर्व राजे असून नसून सारखेच!

एतदर्थ ग्वालेर, अंदोर, राजपुताना, भरतपूर वगैरे जीव धरून राहिलेल्या संस्थानांतील लोकपदाला संपूर्ण स्वतंत्र प्रदेशाप्रमाणेच क्रांतिसमराची चेतना झालेली होती. आपला राजा नि आपले संस्थान कायम आहे. मग इतरांसाठी आपण का धोक्यात पडावे, हा अमंगल विचार कोणासही शिवेना. इतर? एका मातेच्या, एका पुत्राला दुसरा पुत्र इतर? सत्तावन आलेले आहे! आता भारतमाता तितकी एक- इतरत्वाची हद्द तिच्या हद्दीबाहेर!

तर ग्वालेरकर शिंदे, तुम्ही आता आम्हांस इंग्रजांविरुद्ध लढण्याचा हुकूम द्या. नुसता हुकूमच नव्हे तर तुम्ही आमचे धुरेचे धुरीण व्हा, रणांगणावर स्वदेश नि स्वधर्म ही मंत्रगर्जना करा. चला ससैन्य महादजीचा अपूर्ण हेतू पूर्ण करण्यासाठी रणांगणाकडे. सर्व देश एका जयाजीचे शब्दावर अवलंबून आहे. तुम्ही युद्ध म्हणा की आग्रा पडला, दिल्ली मोकळी झाली, दक्षिण घनगर्जना करीत उठली, गनीम देशपार झाला, देश स्वतंत्र आणि तुम्ही त्याचे स्वातंत्र्यदाते! द्विदशकोटी लोकांचे आयुष्य एका जिभेच्या एका हलण्यावर अवलंबून आहे! असा क्षण जगात अन्य प्रसंगी आलेला नव्हता!

परंतु शिंद्यांची ती एक जीभ पहिल्याने मुळीच हलेना आणि जेव्हा हलली तेव्हा 'युद्ध' म्हणण्याचे ऐवजी 'स्नेह' म्हणून म्हणाली! शिंद्यांनी 'स्नेह'- देशाशी नव्हे- इंग्रजांशी ठेवण्याचे ठरविले. हे पाहताच शिंदे युद्ध करीत नाही तर आम्ही करू! देशमातेच्या मुक्ततेला तू धावत नसशील तर तुझ्यावाचून- तुझ्याविरुद्ध आम्ही धावू नि तिची मुक्तता करू! आज तारीख १४ जून रविवार आहे. आजपर्यंत आपण शिद्यांची वाट पाहिली. आजच्या रविवारी फक्त सूर्यनारायणाचीच काय ती वाट पाहणार-सूर्य अस्तास गेला की 'हर हर महादेव'! गाडीमध्ये बसून कोण चालले आहे? कूपलंड, मेमसाहेब! खबरदार कोणी त्यांना सलाम करील तर. गोऱ्याला सलाम? आज जूनच्या १४ तारखेला? ह्या गोऱ्यालाच काय पण तो पुढे खुद्द ब्रिगेडियर साहेब आलेला आहे- पण मान बिलकूल कोणी लवविता किंवा हात हलविता कामा नाही. ब्रिगेडियर? कोणी केला याला ब्रिगेडियर? प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गरुडायते। तर आपली टोळी त्या ब्रिगेडियरच्या छातीवरून छाती पुढे करून पुढे चालवा.[1] नि त्याप्रमाणे ते ग्वालेर काँटिन्जंटचे शिपाई ब्रिगेडियरला सलाम न करता पुढे गेले. हृदयगुहेत जागृत झालेल्या आर्यत्वाचा सिंह आता अभिजाततेचे उद्दाम चाळे असे करू लागला! तरी संध्याकाळपर्यंत अगदी गडबड कोणी न करावी. संध्याकाळ झाली नि एका बंगल्याला आग लागली. हं- आता आली गडबडीची खरी वेळ. तोफखान्या, ऊठ बंड करून, पायदळहो, एका हातात जळत्या चुडीचे जाळ नि दुसऱ्या हातात लकाकणाऱ्या तरवारीची पाती घेऊन धावा भुताटकीसारखे किंकाळत खिदळत दश दिशांना! जो जो वाटेत भेटेल त्याचा त्याचा रंग पहा. काळा असल्यास प्रेमाची मिठी, गोरा असल्यास घाला तलवार कंठी! मारो फिरंगीको! घरात लपला काय- लावा आग घराला. भागतो पहा, जाळाचे चटके बसताच घराबाहेर पटापट. हे कोण? गोरा- छाटा त्याचे शिर; हे कोण- गोरी? 'मत मारो मत मारो'. जा, घे जीवदान. आम्ही मेमसाहेब काही मारणार नाही! ' त्या भयंकर भुताटकीचा नाच थयथयत आहे! ग्वालेरला शिंद्यांच्या राजवाड्यातही कोणी गोरा उरला न पाहिजे. गोरे सर्व शिंद्यांच्या राज्याबाहेर आगऱ्यापर्यंत पिटाळून दिले. गोऱ्या बायका एकत्र जमवून कैद केल्या. पण त्यांच्याशी थोडे बोलणे चालणे न करणे हे इष्टच नाही. उन्हात तळमळत ही बाई समोर आहे. तिच्याशी बोलण्यास आरंभ करू या. म्हणून एक गडी विचारतो." का मेमसाहेब, तुम्हाला अकडचे उन्ह कसे काय आवडते? आताशी फारच चटके बसू लागलेत नाही? तुम्ही तुमच्या थंड देशात राहिला असता तर ह्या खाष्ट उष्णतेचा चटका कशाला बसता बरे!" ह्या बाईला इतका डोळे मिचकावीत Devilish उपदेश देऊन; आता ही दुसरी बाई. तिला हा काय म्हणतो हे ऐका!" काय तुम्हाला आगऱ्याला धाडावे म्हणता. आग्रा? आगऱ्याला कधीच तुमच्या गोऱ्या पुरुषांची कत्तल उडाली नि आग्रा आता दिल्लीच्या बादशहाकडे आहे. मग जाता तिकडे?" म्हणून ते खिदळत एकच हशा पिकवू लागले! शिंद्यांला एखाद्या बाहुल्याइतके निर्जिव करून ग्वालेरच्या काँटिन्जंट फौजेने बंड केले, इंग्रजांच्या

---

[1] Mrs. Coopland's Narratives.

रक्ताचा मनसोक्त सडा पाडला, गोऱ्या बायांना, गोऱ्या निशाणाला नि गोऱ्या सत्तेला ग्वालेर संस्थानचे हद्दीबाहेर हुसकून दिले नि ग्वालेर संस्थान अशा तऱ्हेने संपूर्ण स्वतंत्र करून ते शिंद्यांला जोराने हुकूम देऊ लागले की, आता हिंदुस्थान देश स्वतंत्र करण्यास आग्रा, कानपूर नि दिल्लीकडे ससैन्य तू आमचा सेनापती होऊन बाहेर पड.[2] शिद्यांनी त्यांना आज बाहेर पडेन, उद्या बाहेर पडेन अशा थापाथापीवर भुलवून आणखी काही दिवस निश्चल ठेवले. तात्या टोपेने गुप्त रुपाने ग्वालेरला येऊन त्यांची ती भूल घालवीपर्यंत शिंद्यांची फौज अशीच निश्चल राहणार.

आणि म्हणून आगऱ्याचे इंग्रजांच्या जिवात अजून जीव आहे. कारण आगऱ्याला वायव्य प्रांताचा मुख्य लेफ्टनंट गव्हर्नर सर कोलव्हिन हा मृत्युची दर क्षणी वाट पहात थरकापत उभा राहिलेला आहे. मागे मीरतच्या उठावणीने बिथरलेल्या शिपायांस त्याने एक राजनिष्ठेवर व्याख्यान दिलेले होते नि एक माफीचा जाहिरनामाही काढला होता. माफीचा जाहिरनामा! त्याची माफी मागण्यास येण्याइतका एकही नेभळा शिपाई निघाला नाही. इतकेच नव्हे तर त्या 'माफी'ला उत्तर म्हणून त्यांनी ता. ५ जुलैला आगऱ्यावर स्वारी केली! नसिराबाद नि नीमच येथील बंड केलेल्या रेजिमेंटस् आगऱ्यावर चालून गेलेल्या आहेत तर करौली नि भरतपूर येथल्या संस्थानिकांच्या राजनिष्ठ फौजांस त्यांच्यावर धाडून द्या. त्या संस्थानांनी धाडलेल्या फौजा इंग्रजांना म्हणाल्या की, "आमच्या संस्थानचा हुकूम म्हणून तुमच्या विरुद्ध उठणे नाही. पण म्हणून आम्ही आमच्या स्वदेशबांधवांवर हत्यार बिलकूल उचलणार नाह!" कोटा काँन्टिजंटने तर बंडच केले. अशी फसगत झाली. नेटिव्ह संस्थाने राजनिष्ठ, पण त्यांचे लोकपद नि सैन्य सर्व स्वदेश बंधूंवर शस्त्र उचलण्यास तयार नाही! तेव्हा शिल्लक उरलेल्या गोऱ्या फौजेसह ब्रिगेडियर पॉलव्हेल हा आगऱ्यावर येणाऱ्या बंडवाल्यांवर चालून गेला. तो दिवसभर उभय दलांची सिसीआ येथे घनघोर लढाई झाली. शेवटी बंडवाल्यांच्या माऱ्यापुढे टिकाव धरणे अशक्य होऊन इंग्रजी फौज मागे परतली. हे पाहताच विजयानंदाने धुंद झालेले बंडवाले त्यांच्या पाठीवर लांडगेतोड करीत पुढे चालले. आगऱ्यात ते पराभूत इंग्रज सैन्य येताच नि त्यांच्या मागे बंडवाल्यांचे विजयध्वनी शिरताच आगऱ्याला मिळाली पाहिजे होती ती संधी मिळाली! हा ता. ६ जुलैचा दिवस होता. तेव्हा

---

[2] "It was a most favourable moment for recovering his lost authority. It was merely necessary to accede to the proposal of the mutinious contingents and to revenge himself on the British. Had he so acceded and put himself at their head and accompanied likewise by his trusty Mahrattas and proceeded to the scene of action, the conseiquences would have been most disastrous to ourselves. He would have brought at least twenty thousand troops-and half of them drilled and disciplined by European officers -on our weak points. Agra and Lucknow would have at once fallen. Havelock would have been shut up, in Allahabad, and either that fortress would have been besieged or the rebels giving it a wide berth, would have marched through Banaras on to Calcutta. There were no troops no fortification to stop them." -Red Pamphlet page 194.

www.savarkarsmarak.com

आग्रा बंड करून उठला. आणि त्यात मुख्य पुढारीपण पोलिसांनी घेतलेले! हे सर्व पोलीस गुप्त तयारीने तत्पर झालेले होते. त्यांची, नागरिकांची, धर्मनिष्ठ हिंदूंची नि मुसलमानांची एक टोलेजंग मिरवणूक निघाली. खुद्द शहराचा कोतवाल नि पोलिसांचे अधिकारी त्या मिरवणुकीच्या पुढे चालले, त्यांनी स्वधर्माचा नि स्वराज्याचा जयजयकार करीत द्वाही फिरविली की फिरंगी राज्याचा अंत झालेला आहे नि दिल्लीचे बादशहास आम्ही आमचे राजत्व दिलेले आहे!

असा आग्रा स्वतंत्र होताच, तेथील इंग्रजासुद्धा, पराजयाने शरमिंदा नि भावी चिंतेने उद्विग्नमानस सर कोलव्हिन हा किल्ल्यामध्ये जाऊन बसला. त्याला आता एक धास्ती होती की शिंदा काय करतो? शिंदा बंडवाल्यांस मिळाला ह्या नुसत्या बातमीने तो प्रचंड किल्ला बंडवाल्यांच्या हाती पडला असता! परंतु शिंदा विरुद्ध नाही हे तो धाडीत असलेल्या राजनिष्ठ पत्रांवरून नि कुमकेवरून स्पष्ट होताच आगऱ्याला इंग्रजी निशाण पुन्हा जरा सजीव दिसू लागले. परंतु त्या निशाणाच्या भाराने खचलेला सर कोलव्हिन मात्र इंग्रजी राजसत्तेला दुःखात लोटून ता. ९ सप्टेंबर १८५७ ला मरण पावला!

लोकपदाची ग्वालेरला झालेली ही क्रांतिचेतना अंदोरलाही अशीच भयंकर स्फोट पावलेली होती. अंदोरपासून नजीक असलेल्या महूच्या छावणीमध्ये असलेल्या सर्व फौजेचे नि अंदूरच्या राजसत्तेचे गुप्त दळणवळण सतत चालू राहून अखेर बंडाचा विचार ठरला नि ता. १ जुलैला अंदोर दरबारातला सादतखान या मुसलमान सरदाराने रेसिडेन्सीच्या फिरंग्यांवर तुटून चला म्हणून सैन्यास हुकूम सोडला. महाराजांची मला अशीच आज्ञा आहे असेही त्याने प्रसिद्ध केले. पण या प्रसिद्धीची फारशी जरूर नसणाऱ्या अंदोर फौजेने बंडाचे निशाण ताबडतोब उभारले नि रेसिडेन्सीवर तोफांसह चाल केली. रेसिडेन्सीत असलेल्या नेटिव्ह फौजेने इंग्रजांचे वतीने स्वदेशबांधवांवर गोळी सोडण्याचे नाकारले. इंग्रज हतबल झाले, त्यांनी मुकाट्याने आपले गाठोडे बांधले नि अंदोरहून चंबुगबाळे उचलून जीव बचावून पळ काढला. त्यांचे जीव मात्र संरक्षण करण्याची त्यांच्या नेटिव्ह फौजेने हमी दिलेली होती नि त्याप्रमाणे, शेवटपर्यंत त्यांनी त्यांचे संरक्षण केले. महाराज होळकर इंग्रजांना अनुकूल होते की बंडवाल्यांना होते हे नक्की सिद्ध करण्याची इंग्रजी ग्रंथकार फार धडपड करतात. परंतु सत्तावनची स्थिती नि सत्तावनचा इतिहास जरा सूक्ष्म रीतीने पाहणाराच्या हे झटकन ध्यानात येईल की, त्या क्रांतीत बहुतेक नेटिव्ह संस्थानांनी अशी संशयात्मक वर्तणूक मुद्दामच ठेवलेली होती. मनुष्याच्या हृदयात नैसर्गिक असलेली स्वातंत्र्यलालसा त्यांच्यात मनुष्यत्वाबरोबरच होती. तेव्हा तदर्थ त्यांनी क्रांती विजयी झाल्यास आपलीही पर्वणी साधून घेता यावी म्हणून धड इंग्रजांनाही मिळू नये नि उलट परिणाम झाल्यास आपले हातचे न सुटावे, म्हणून धड क्रांतिलाही मिळू नये, असा डाव बहुतेक संस्थानांनी राखलेला होता. आपल्या रेसिडेन्सीतून इंग्रजांना लोक नि फौज हुसकून देण्यास तयार झालेली पाहताच त्यांना तसे करू द्यावे म्हणजे

संस्थान स्वतंत्र होईल; परंतु आपण इंग्रजांशी सख्यत्वाची बोलणी राखीतच चलावे की त्यांचा जय झाल्यास निदान हाती होते ते तरी जाऊ नये. कच्छ, ग्वालेह, अंदोर, बुंदेले, राजपुताना वगैरे बहुतेक संस्थानांत हेच राजवर्तन राखलेले दिसून येईल.

आणि ह्या आप्पलपोटेपणाच्या राजवर्तनांनीच क्रांतिचा नाश झाला. त्यांनी स्वातंत्र्य वा मरण अशी करारी गर्जना केली असती तर स्वातंत्र्यच मिळते-स्वातंत्र्य वा स्वार्थ अशी अर्धी कच्ची, उदात्तानुदात्त, उच्चनीच लपंडावी केल्याने उच्चता तितकी विफल झाली, नीचता तितकी प्रत्ययास आली! स्वदेशाशी त्यानी पतियाळा वगैरे संस्थानांसारखा प्रत्यक्ष द्रोह केला नाही- परंतु हा अप्रत्यक्ष द्रोह केला, केवळ स्वातंत्र्याच्या उच्च अस्तित्वाचे आशेतही स्वार्थाचे नीचत्व मनास शिवू दिले, एतदर्थ ते शिपायाचे बंड नि देश पराजयाचा अधिकारी झाला.

राजवर्तनाच्या ह्या उच्चनीचतेने वा नीच उच्चतेने लोकवर्तनाला मात्र स्पर्श केला नाही नि त्या लोकवर्तनाच्या तेजस्वी आघातानेच पेशावरपासून कलकत्यापर्यंत रक्ताचा सडा पडू लागला. आगीचे डोंब धगधगले, ज्वालामुखीच्या भयंकर धडधडाटासारखी इंग्रजी सत्तामंदिर कोसळून चूर्ण झाले![3]

परंतु असा हा प्रलयकालीन धक्का बसणार याची कलकत्याला नि इंग्लंडला किती अपुरती कल्पना होती! मीरतच्या बातमीचे आधी सरकारच्या मताने हिंदुस्थानात पूर्ण शांतता नांदत होती. हे तर राहोच परंतु मीरत उठून दिल्लीला नवीन साम्राज्याची द्वाही फिरली तरीही ह्या स्फोटाचा वास्तविक अर्थ कलकत्याच्या ध्यानात उतरेना. मीरतच्या १० मेपासून तो सार्वजनिक स्फोटाच्या ३१ मेपर्यंत बंडाची लाट कुठेही उठली नाही हे पाहताच हिंदुस्थानात काहीही गडबड नाही हीच कल्पना कलकत्याच्या डोक्यात जास्त बळावली. ता. २५ मेला होम सेक्रेटरीने प्रसिद्धपणे जाहीर केले की, "कलकत्यापासून ६०० मैलांपर्यंत प्रत्येक स्थली पूर्ण शांतता नांदत आहे. मध्यंतरी वाटलेला क्षणिक नि तुरळक धोका आता नष्ट झाला असून थोडेच दिवसांचे आत शांतता नि निर्भयता नांदू लागेल अशी आशा आहे."

---

[3] Wherever the chiefs of the native states hesitated to join the revolution, the people of the states became uncontrollable and tried to throw off the yoke even of their own chief, if he would not join the nation's war. seeing this extraordinary upheaval of the populace Malleson says, - "Here too as at Gwalior, as at Indore, it was plainly shown that, when the fanaticism of the oriental people is thoroughly roused, not even their Kings, their Raja -their father, as all consider him, their God as some delight to style him -not even their Raja can bend them against their convictions." The sepoys of the Rajas of Jaupur and Jodhpur refused point blank to raise their hands against their countrymen who were fighting for the nation, even when asked by their Rajas to do so. -Malleson's vol. III, page 172.

हे ‘थोडे दिवस’ उलटले, ता. ३१ मे उजाडली -जिकडे तिकडे शांतता नि निर्भयता नांदू लागली! लखनौच्या रेसिडेन्सीभोवती, कानपूरच्या मैदानात, झांशीच्या जोगन बागेत, अलाहाबादच्या बाजारात, बनारसचे घाटावर जिकडे तिकडे ‘शांतता नि निर्भयता! ’ तारायंत्रांचे राईराई एवढे तुकडे, आगगाड्या नि लोखंडी रूळ नि रेल्वेचे पूल चिरडून भरडून धुळीस मिळविलेले, नद्यांनद्यांतून युरोपियनांची मढी वहात चाललेली, रस्त्यारस्त्यातून रक्ताची तळी थिजलेली,- जिकडे तिकडे ‘शांतता नि निर्भयता’!

तेव्हा कलकत्याचे मोहपटल भंग पावले. ता. १२ जूनला सर्व युरोपियन नागरिकांनी स्वयंसैनिकांचे पथक तयार करण्यास आरंभ केला. युरोपियन दुकानदार, क्लार्क, लेखक, मुलकी अधिकारी वगैरे सर्व गोऱ्यांना भराभर लष्करी यादीत नोंदवून टाकून त्यांना कवाईत शिकविण्यास आरंभ झाला नि ते काम इतक्या झपाट्याने नि उत्साहाने पार पडले की, तीन आठवड्याचे आत त्या नूतन शिक्षित स्वयंसेवकांची एक ब्रिगेडची ब्रिगेड तयार झाली. घोडेस्वार, पायदळ नि तोफखाना अशा सामर्थ्यासह कलकत्ता शहरांचे संरक्षण करण्याची त्यांना पूर्ण शक्ति आल्यामुळे त्यांना ते काम देण्यात आले, तेथील युरोपियन लष्करी सोजिरांना बाहेर बंडाचे प्रदेशाकडे धाडण्याची सरकारला सवड सापडली.

ता. १३ जून रोजी कायदेकौन्सिलात स्वतः जाऊन लॉर्ड कॅनिंगने नेटिव्ह वर्तमानपत्रकारांच्या विरुद्ध अत्यंत कडक नि भयंकर कायदा पास करून घेतला. कारण बंड सुरू होताच बंगालची नेटिव्ह पत्रे उघड उघड रीतीने बंडवाल्यांस सहानुभूतीप्रदर्शक नि उत्साहदायक लेख लिहू लागली होती.

ता. १४ रविवार रोजी मात्र कलकत्याला ‘शांततेचा नि निर्भयतेचा’ खरा खरा महोत्सव करण्यात आला. त्या दिवसाचे वर्णन इंग्रजी लेखणीनेच करावे.” जिकडे तिकडे भयभीतता, धास्ती, गोंधळ नि पळापळ! अत्यंत विचित्र बातम्या! सर्वांची अशी खात्री झाली की बराकपूरचे शिपाई कलकत्यावर चालून येत आहेत, वाटेवरचे सर्व गावकरी बंडवाल्यांना मिळत आहेत, अयोध्येचा नबाब नि त्याचे अनुयायी गार्डन रीचच्या बागेतून सुरामारी करीत उठले आहेत! जे मुख्य अधिकारी होते तेच सगळ्यांमध्ये प्रथम घाबरले होते. गव्हर्मेंटचे सेक्रेटरी, कौन्सिलचे सभासदांकडे धावत आहेत, पिस्तुल भरताहेत, दारादारात अडगळी उभारताहेत, कौन्सिलचे सभासद कुटुंबासुद्धा घरेदारे टाकताहेत, धूम ठोकीत आहेत, तारवांवर जाऊन जीव लपवीत आहेत! त्यापेक्षा कमी दर्जाचे अधिकारीही वरील महाजनांचा पंथ अनुसरून आपापली चीजवस्तु गोळा करून किल्ल्यामध्ये घुसून तोफांच्या आश्रयाखाली निजण्याची भिक्षा मागू लागले! गोरे लोक घोडे, गाड्या, पालख्या, प्रत्येक तऱ्हेची नि प्रकारची वाहने भरभरून जीव बचावत अतस्ततः पळत होते. शहराभोवतालचे

ख्रिश्चन वस्तीचे घर न घर मोकळे पडलेले होते, अर्धे डझन निश्चयी धर्मवेड्यांनी शहराचा तीन चतुर्थांश भाग जाळून फस्त केला असता!”[4]

इंग्रज सरकारच्या खुद्द राजधानीत नुसत्या एका बाजारगप्पेने इतकी ‘शांतता नि निर्भयता’ नांदू लागली! त्या शांत निर्भयतेचे उत्पादक बराकपूरचे शिपाई नि अयोध्येच्या नबाबाचा कलकत्यात राहणारा वजीर अल्ली नक्कीखान यांचे उच्चाटन करण्यासाठी सरकारने कंबर बांधली. ता. १४ जून रोजी रात्री बराकपूरचे शिपाई बंड करून उठणार अशा आशयाची खबर त्यांच्यातीलच एकाकडून मिळाल्यावरून ता. १४ जूनला बंड होण्याचे आधीच यांना तोफखान्यासमोर आणवून निःशस्त्र केले नि ता. १५ जूनला अयोध्येचे नबाबानांच नि त्याच्या वजीराला एकदम जाऊन ‘राज्याचे सुरक्षिततेसाठी’ म्हणून पकडले, त्यांच्या जनानखान्यासुद्धा सर्व स्थलांचे झाडे झाले, त्यात काही एक पुरावा सापडला नाही; तरी नबाब नि त्याच्या वजिरांना कलकत्याचे किल्ल्यात कैदेत टाकण्यात आले, अशा रीतीने खुद्द कलकत्ता शहरात साचत आलेले दारूचे भुयार ठिणगी पडण्याचे आधीच रिकामे करण्यात आले.

बंगालप्रांतभर असलेल्या शिपायांत क्रांतिरचनेची गुप्त तयारी करणारा नि कलकत्याच्या एका निरुपद्रवी बागेत बसून अयोध्येच्या राजसिंहासनाचे पुनःप्रस्थापन करण्यासाठी हे बंडाचे भयंकर जाळे विणणारा हा वजीर अल्ली नक्कीखान किल्ल्यात कैदेत पडताच बंगाल प्रांतातील क्रांतीचे मस्तकच कापल्यासारखे झाले. किल्ल्यात असताना बंडवाल्यांस दोष देणाऱ्या इंग्रजांना तो वजीर एकदा स्पष्टपणे म्हणाला, ‘हिंदुस्थानने उभारलेले हे भयंकर बंड माझ्या मताने न्याय्य आहे. अयोध्येच्या स्वतंत्र्य-हरणाचा तो यथातथ्य सूड आहे. न्यायाचा राजमार्ग सोडून तुम्ही फसवेगिरीच्या नि स्वार्थसाधूपणाच्या काटेरी मार्गात जाणून बुजून जर शिरलेले आहात तर आता त्यात काट्यांनी तुमचे पाय रक्तबंबाळ होऊ लागले असता त्यात आश्चर्य ते काय आहे? सूडाची बीजे पेरलीत तेव्हा तुम्ही हसत होतात- आता त्याचा हंगाम आलेला आहे, याचा दोष लोकांवर का टाकता?”[5]

कलकत्याला सत्तावनच्या अत्युग्र उठावाची जर अस्फुट अंधुक, नि अंधेर कल्पना होती तर त्या कलकत्याच्या टपाली रिपोर्टवर सर्वस्वी अवलंबून असणाऱ्या इंग्लंड देशाची कल्पना प्रथम किती अज्ञान-जनक सुरक्षिततेत निद्रिस्त वा मागून एकदमच कळल्याने किती भूतबाधा झाल्यासारखी पिसाळलेली झाली असावी ही कल्पना सहज करता येणारी आहे. पार्लमेंटमध्ये बराकपूर, रामपूर, डमडम वगैरे क्षुब्धतेची बातमी आल्यानंतर हिंदुस्थानाकडे सगळ्यांचे डोळे

---

[4] Red Pamphlet page 105.

[5] Red Pamphlet.

लागून राहिले होते. परंतु मध्यंतरी काही एक महत्वाचा वृत्तांत न घडल्याने पुन्हा सर्वत्र सुरक्षितता वाटू लागली. ता. ११ जून रोजी पार्लमेंटात हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये काही सभासदांनी प्रश्न विचारल्यावरून प्रेसिडेंट ऑफ दि बोर्ड ऑफ कॉमर्सचे प्रमुख अधिकारी म्हणाले, "बंगालमधल्या अलिकडील असंतोषाने लोकांनी भेदरून जाण्याचे आता मुळीच प्रयोजन उरले नाही. कारण आपले सन्मान्य नि अभिजात मित्र लॉर्ड कॅनिंग यांनी दाखविलेल्या तत्परतेने, करारीपणाने नि तडफीने सैन्यामध्ये दिसून आलेल्या असंतोषाची बीजे पूर्णपणे निर्मूलन पावलेली आहेत. (have been completely put an end to) ही वाक्ये पार्लमेंटात ता. ११ जूनने ऐकली! ता. ११ जून! याच वेळेस हिंदुस्थानात घोडेस्वारांच्या ११ रोजिमेंटस् तोफखान्याच्या ५ फिल्ड बॅटरीज, पायदळाच्या कमीत कमी ५० रेजिमेंटस् नि जवळजवळ सर्व सॅपर्स नि मायनर्स हे उघड बंड करून उठलेले होते. संपूर्ण अयोध्या बंडवाल्याचे ताब्यात पडलेली होती' कानपूर नि लखनौ ही शहरे वेढ्यात कोंडलेली होती! सरकारच्या खजिन्यातून एक कोटी रुपयांहून जास्त रक्कम बंडवाल्यांनी हस्तगत केलेली होती! - ज्या क्षणी पार्लमेंटात 'लॉर्ड कॅनिंगच्या तत्परतेन, करारीपणाने नि तडफीने सैन्यात दिसून आलेली असंतोषाची बीजे "have been completely put an end to"!! ! पुढे लवकरच त्या विषारी बीजांची अकल्पित झालेली वाढ इंग्लंडच्या मध्यरात्रीनाही झोप येऊ देईना! तरी कानपूरची तुटक बातमी येताच अत्यंत दुःखी, भयग्रस्त नि संक्षुब्ध झालेल्या इंग्लिश जनसमूहाने पार्लमेंटमध्ये जेव्हा प्रश्न विचारले की कानपूरची गुणगुण खरी आहे काय? तेव्हा अर्ल ग्रॅनव्हिल या श्रेष्ठवर सरदाराने उत्तर दिले की, 'सर पेट्रिक ग्रँट ह्या लष्करी प्रमुखाकडून मला त्याचे स्वतःचे पत्र आलेले आहे की, कानपूरच्या कत्तलीची ही उठलेली बातमी सर्वस्वी असत्य असून ती केवळ 'Vile fabrication' आहे! एका शिपायाने ती बाजारगप्प प्रथम उठविली आणि त्याच्या या नीचतेचा नुसता परिस्फोट झालेला आहे, इतकेच नसून या भयंकर कंडीबद्दल त्याला फासावरही चढविण्यात आले आहे."[6] पार्लमेंट सभेतील हाउस ऑफ लॉर्डस मध्येही कानपूरच्या कत्तलीची 'वस्तुस्थिती' नररक्तमशीच्या नरमांसपत्रावर हिडीस अक्षरांनी खोदून टाकण्यास पुरेपूर एक महिनाही उलटून गेलेला होता! हाउस ऑफ लॉर्डसच्या सभेत या कंडीला तिच्या त्या काल्पनिक उत्पादक शिपायासह फासावर चढवून इंग्लिश मुत्सद्दी जरा निर्भयतेचा आराम घेत शांत होतात न होतात तो इंग्लंडच्या किनाऱ्याला ती वस्तुस्थिती येऊन थडकली आणि सर्व इंग्लंड देश दुःखाने, त्वेषाने, अभिमानभंगाने बेशुद्ध, वेडापिसा होऊन पिसाळलेला थयथयाट करू लागला! त्याचा तो थयथयाट अजूनपर्यंत चालू आहे! बंडात बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलींची मनुष्यजातीच्या निर्मल यशावर कायमचा राक्षसी कालिमा चढविला असा त्यांचा क्षुब्धस्वर तरी त्यांनी लिहिलेल्या इतिहासाच्या ओळीओळीतून आर्तरवाने आजतागायत ओरडत आहे!

---

6 चार्लस बॉल, खंड 1 ला.

या भयंकर आरडाओरडीच्या अखंड गलक्याने जगाचीही कायमची कानठाळी बसून गेली. ५७ चे नाव घेताच ज्याच्या त्याच्या अंगावर भयाचा काटा नि तोंडावर लज्जेची छटा! बंडवाल्यांच्या नावांचा उल्लेख, -त्यांच्या शत्रूनांच नव्हे, वेडगळ तिर्‍हाअतासच नव्हे तर ज्यांच्यासाठी त्या बंडवाल्यानी रक्त ओतले, त्या त्यांच्या स्वकीयांनाही त्याज्य वाटतो, निंद्य वाटतो, पापकारक वाटतो. त्यांचे शत्रू त्यांना राक्षस, पिशाच्च, रक्तप्रिय, नरककृमि म्हणतात. त्यांचे तिर्‍हाईत त्यांना अजाण, अमानुष, रानटी, अधोरी, म्हणतात नि त्यांचे देशबंधु त्यांना स्वकीयत्व देण्यासही लाजू लागतात! असा भयंकर गलका जिकडे तिकडे आजतागायत चाललेला आहे! सत्याचा स्वर ऐकण्यास इतःपर श्रवणक्षमता नसावी म्हणून जगाच्या श्रवणाची ह्या अखंड गलक्याने एकसारखी कानठाळी बसवून टाकली आहे! बंडवाले राक्षस आहेत, बालहत्यारी आहेत, रक्तप्रिय आहेत, नरककृमि आहेत, अमानुष आहेत, खबरदार जगा दुसरे काही ऐकतील तर!

कारण? कारण की बंडवाल्यांनी स्वदेशासाठी नि स्वधर्मासाठी आम्हा इंग्रजांच्या विरुद्ध शस्त्र उचलले नि 'सूड सूड' अशी गर्जना करीत आमच्या सरसकट कत्तली उडविल्या!

सरसकट कत्तली उडविणे हे भयंकर पाप आहे! मनुष्यजाती तिच्या अंतिम सौंदर्याला ईश्वरावतारांनी, देवदूतांनी, धर्मगुरूंनी प्रवर्तिलेल्या अत्युच्च भविष्याला वर्तमानत्व येऊन ज्या वेळेस न्यायावस्थेला जाऊन पोचेल जेव्हा सत्याला 'अ' हा निषेधप्रत्यय कधीही लावणार नाही नि जेव्हा एका गालात मारले असता दुसरा पुढे कर ह्या ख्राअस्टच्या शांतीबोधाला, पहिल्या गालात मारणाराच कोणी न उरल्याने असंभाव्यत्व येईल, त्या स्पृहणीय दैवी युगात जर कोणी बंड केले, जर कोणी रक्तबिंदु पाडला नि जर कोणी सूड हा शब्द उच्चारला तर तत्काळ त्या कृतीनेच नि त्या उच्चारानेच तो पापी अधमत्वाला पात्र होईल. कारण जिकडे तिकडे सत्याचे राज्य प्रत्येक अंतःकरणात नांदत असता 'बंड' पापच असले पाहिजे, जिकडे तिकडे अहिंसेची समता प्रत्येक अंतःकरणात उमटत असता रक्तबिंदु पाडणे हे पापच असले पाहिजे, जिकडे तिकडे न्यायाच्या चंद्रिकेने प्रत्येक अंतःकरणात शीतलत्व आणले असता 'सूड' हा शब्द उच्चारणे हे पापच असले पाहिजे. अशा अबाधित न्यायकालात असा अन्यायमूलक उच्चार ऐकताच कोणतीही जास्त चौकशी न करता त्या उच्चारानेच तत्कार्याला अधमत्वाच्या शिक्षेचे शासन करणे हे सर्वस्वी अदूषणीय आहे.

परंतु ते दैविक युग जोपर्यंत आलेले नाही, जोपर्यंत त्या परमंगल साध्याचे अस्तित्व हे सत्कवीच्या प्रतिभेत नि ईश्वरी प्रेषितांच्या भविष्यातच काय ते बसत आहे नि जोपर्यंत ती न्यायैकभाजन अवस्थाप्राप्ति शक्य करण्यासाठी तद्‌विरोधी अन्यायमूलक प्रवृत्तीचे निर्मूलन करण्यात मानवी मन गुंतलेले आहे तोपर्यंत बंड, रक्तपात नि सूड हे शब्द केवल अधमत्वाचेच अधिकारी होणारे नाहीत. राज्य हा शब्द जोपर्यंत अन्यायमूलक वा न्यायमूलक अशा दोन्ही

सत्तांना लागत आहे, तोपर्यंत तदविरोधक ‘बंड’ हा शब्दही जसा अन्यायमूलक तसा न्यायमूलकही असू शकेल. आणि तोपर्यंत बंड, रक्तपात, सूड ह्यांच्या कथानकांची नि कथानायकांची शिक्षेच्या आधी तत्काल विवरणात्मक चौकशी झालीच पाहिजे. बंड, रक्तपात नि सूड ही कृत्ये जशी स्वयमेव अन्यायस्वरूपी आहेत तशीच ती केव्हा केव्हा न्यायाच्या संवर्धनासाठी निसर्गाने उत्पन्न केलेली न्यायशस्त्रेही झालेली आहेत.

जेव्हा ह्या भयंकर साधनांनी न्यायमूर्ती ‘शत्रुरुधीरदग्धपाणि मुख विकट पकट भैरवशी’ अशी झालेली असते तेव्हा तेव्हा त्या भयंकरत्वाचा दोष त्या न्यायमूर्तीवर नसून ज्या मत्तमदाने तो क्रूर प्रसंग ओढवून आणला त्या प्रबल अन्यायावरच तो लादलेला असतो. म्हणूनच फाशीची शिक्षा देणारा न्यायाधीश रक्तपाताचा अधिकारी नसून फाशीवर जाणारा अन्याय त्या पापाचा जबाबदार होय. म्हणूनच ब्रूटसचा खंजीर पवित्र होय! म्हणूनच शिवाजीची वाघनखे पुण्यपावन होत! म्हणूनच इटलीच्या राज्यक्रांतितील रक्तपात हा यशोधवल आहे! म्हणूनच पहिल्या चार्लसचा खून हा वध आहे! म्हणूनच बुअल्यम टेलचा बाण हा मार्गण आहे! आणि त्या सर्व कृत्यांतील भयंकरत्वाचे अघोर पाप हे तत्तदाधिकारी अन्यायांचेच शिरावर वज्रघाताचे कोसळणारे आहे!

किंबहुना बंडाचे, रक्तपाताचे नि सुडाचे भय नसते तर आजला जुलमाच्या नि अन्यायाच्या अप्रतिहत भयंकर भूतवर्तनानेच ही वसुंधरा करकर वाकत राहिलेली असती! लवकर किंवा उशिरा, पण अशा या क्षणिक विजयी अन्यायाचा सूड न्यायी निसर्ग घेईलच घेईल, ह्या चिंतेपासून जर जुलमांची झोप सुरक्षित असती तर अकुतोभयतेने झारांचा नि चोरांचा आज सर्वत्र सुळसुळाट झालेला असता! परंतु प्रत्येक हिरण्यकश्यपूला नरसिंहाचा सूड, प्रत्येक दुःशासनाला भीमसेनाचा सूड नि प्रत्येक मदमलिन गंडस्थलाला हरिनखरांचा सूड हा आपल्या रक्ताने थबथबलेल्या नि विक्राळतेने लवलवणाऱ्या जिव्हेने भेडसावीत आहे. म्हणूनच अन्यायप्रवृत्तींचे उच्चाटन होण्याची काहीतरी आशा हृदयात उत्पन्न होते. असला सूड हे अन्यायाचे निसर्गोदभूत शासन असते नि म्हणून त्याच्यातील क्रूरतेचे, अमानुषतेचे पाप हे अन्यायप्रवर्तकांवरच उलटून जाते!

अशाच सूडाची भयंकर ज्वाला सत्तावन साली हिंदुस्थानच्या अंतःकरणात भडकलेली होती. त्यांची सिंहासने मोडलेली, त्यांचे मुकुट फोडलेले, त्यांचा देश हिसकलेला, त्यांचा धर्म तुडविलेला. त्यांच्या जहागिऱ्या जप्त झालेल्या, अनामे बुडविलेली, कायदे धिक्कारलेले, वचने मोडलेली, अपमानांचा, मानभंगांचा, जीवित-विफलतेचा कळस झालेला! विनंत्या व्यर्थ, अर्ज व्यर्थ, तक्रारी व्यर्थ, रडणे व्यर्थ, ओरडणे व्यर्थ! तेव्हा निसर्गाची प्रतिक्रिया सुरू झाली नि जिकडे तिकडे सूड सूड अशी कुजबूज ढवळू लागली. वरीलपैकी एकेका प्रसंगाने सुडाची यथार्थता भासविलेली असते असे अनंत जुलमी प्रसंग त्यांच्यावर गुदरलेले होते. अशाही प्रसंगी बंड न होते तर हिंदुस्थान

मेले असेच म्हणावे लागते! एतदर्थ तो सूड ही अन्यायाची अपरिहार्य प्रतिक्रिया होती आणि एकदा सर्व राष्ट्र खळबळून उठले म्हणजे मग एखादे दुसरे ठिकाणी संतप्त जनसमूहांनी सरसकट कत्तली केल्या हे नवल नसून तशा कत्तली प्रत्येक ठिकाणी कशा झाल्या नाहीत हेच नवल आहे. कारण जेथे कत्तली झाल्या नि ज्यांनी त्या केल्या त्यांचे संतप्त तर्कशास्त्र सहजच उदगारू लागले की 'शठे शाठ्यं समाचरेत्! ' काली नदीच्या लढाईत पकडलेल्या शिपायांस फाशीवर लटकविण्याच्या आधी इंग्रजांनी विचारले की, "तुम्ही आमच्या बायकामुलांना का मारले?" तेव्हा त्यांनी एकदम प्रत्युत्तर दिले "साहेब, सापाला मारताना त्याची पिले कोणी जिवंत ठेवतात काय?" कानपूरला शिपाई म्हणत, "विस्तव विझविणे नि ठिणग्या ठेवणे, सापाला मारणे नि पिले वाढविणे हे ज्ञात्याचे लक्षण नव्हे![7]

साहेब, सापाला मारताना त्याची पिले कोणी जिवंत ठेवतात काय? काली नदीच्या शिपायांनी विचारलेल्या या अडाणी शंकेचे समाधान साहेब लोक कसे करणार आहेत?

ही अडाणी शंका केवळ हिंदुस्थानातील जनतेने किंवा काही इंग्रजी लेखकांनी कल्पिल्याप्रमाणे केवळ एशियाटिक लोकांच्याच मनाने उत्पन्न केलेली नाहीत. जेथे जेथे अन्यायाच्या परमावधीने राष्ट्रेची राष्ट्रे पेटू लागली, जेथे जेथे राष्ट्रीय युद्धे जुंपलेली असतात तिथे तिथे राष्ट्रीय अन्यायाचे सूड राष्ट्रीय वधानेच उगविले जातात! जेव्हा स्पेन देशाने मूर लोकांपासून आपले स्वातंत्र्य हिसकावून परत मिळविले तेव्हा मूर लोकांची त्यांनी काय दशा केली? स्पॅनिश लोक तर एशियाटिक नव्हते किंवा हिंदीही नव्हते. मग त्यांच्या देशात जवळ जवळ पांच पांचशे वर्षांवर वास्तव्य करणाऱ्या त्या मूर मुस्लिमांच्या अनाथ कुटुंबांची, पुरुष बायकामुलांसह त्यांनी केवळ विशिष्ट धर्म-जातीत्वाच्या अपराधाबद्दल भयंकर कत्तल का उडविली? ग्रीस देशाने १८२१ साली जवळ जवळ एकवीस हजार तुर्की शेतकऱ्यांची पुरुषबायकामुलांसह अत्यंत अघोर कत्तल का उडविली? युरोपमध्ये ज्या गुप्त संस्थेला पवित्र मानिली जाते त्या 'हिटेरिया'ने या कत्तलीचे काय समर्थन दिले? ग्रीस देशातील तुर्की संख्या थोडी असून ती आमचे शत्रुत्व सोडणारी नाही म्हणून त्या सर्वांना ठार मारणे ही तोडच काय ती "a necessary measure of wise policy" (शहाणपणाच्या धोरणाचा आवश्यक उपाय) आहे असेच त्यांनी सांगितले की नाही? सापाला मारताना त्याची पिले कोणी जिवंत ठेवतो का, हीच अडाणी शंका त्यांच्या मनातील नैसर्गिक दयाशीलतेला जाळून भस्म करीत होती! आणि त्या भयंकर ज्वलनाचा संपूर्ण दोष त्या जहरी सापाच्या कालकूट विषाकडेच असला पाहिजे. किंबहुना विषदंशाच्या विरुद्ध असली भयंकर सूडबुद्धी

---

[7] "To extinguish the fire and to leave spark, to kill a snake and preserve its young is not the wisdom of the wise."

मानवी निसर्गात बसत नसती नि ह्या हिडीस शासनाचा जर जहरी सापास धाक नसता तर त्यांची ती कालकूट जिव्हा आजच्या इतकी देखील बिळाबिळातून दडत फिरतीच ना![8]

एतदर्थ अन्यायाच्या अतिरेकाने मानवी मनात सूडाची प्रतिक्रीया जेव्हा जेव्हा अपरिहार्य वेगाने उसळू लागते तेव्हा तेव्हा पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांमध्ये सरसकट कत्तली, सूड नि रक्तपात हे अमानुष क्रौर्याने हटकून सुरू होतातच होतात, ही इतिहासाची साक्ष ऐकली असता हिंदुस्थानात सत्तावन साली चारपाच ठिकाणीच असले क्रूर प्रकार घडले ह्या गोष्टीचे नवल वाटणे संपून जिचे खरे खरेच नवल वाटते ती गोष्ट ही होय की चार पाचच ठिकाणी ह्या क्रूर कत्तली इतक्या थोड्या प्रमाणावर घडण्याचे ऐवजी सर्व ठिकाणी ह्याहून विस्तृत रीतीने ही सुडाची अघोरता कशी खिदळत गेली नाही?

वरील ग्रीस नि स्पेनसारखी न्याय्य संतापमय उदाहरणे तर राहोतच, पण हिंदुस्थान तर अन्यायाच्या जाळाने होरपळलेला होता नि कत्तलीला ज्या एका परिस्थितीमध्ये न्यायदंडाचे स्वरूप येते त्या दुर्जनपीडाग्रस्ततेचा हिंदुस्थानवर असीम मारा झालेला होता. परंतु क्रॉमवेल जेव्हा आयर्लंडात ससैन्य शिरला, जेव्हा तेथील लोकांच्या यथार्थ देशाभिमानाने तो जास्तच खवळून गेला. जेव्हा त्यातील लढवय्यांवरच नव्हे तर अशरण गरिबांवर त्याची तलवार सरसरत आदळली, जेव्हा त्या दुर्दैवी देशात रक्ताची नदी फोफावत वाहू लागली नि जेव्हा त्या रक्तात क्रॉमवेलच्या तरवारीने अनेक अनाथ बायका आपल्या कडेवरील मुलांसुद्धा चरचर कापल्या जाऊन तरंगू लगल्या तेव्हा आयर्लंड जिंकण्याचा मूलहेतु पापकारी असताही त्या क्रॉमवेलने आपल्या स्वधर्मीयांवर जितका क्रूर जुलूम केला, क्रूरतर सूड उगविला नि क्रूरतम रक्तपात कोसळविला तितका देखील हिंदुस्थानाने सत्तावन साली त्याच्या परधर्मी, परवर्णीयांवर रक्तपात कोसळविलेला नाही, जुलूम केलेला नाही, सूड उगविलेला नाही! इंग्रजांच्या बायकांना वाचविण्याचा नानासाहेबांनी, दिल्लीच्या बादशहांनी अयोध्येच्या बेगमेने शेवटपर्यंत प्रयत्न केला. परंतु

---

[8] Sir W. Russell, the famous correspondent of the London Times remarks:- We, who suffered from it, think that there never was such wickedness in the world; and the incessant efforts of a gang of forgers and utterly base scoundrels have surrounded it with horrors that have been vainly invented in the hope of adding to the indignation and burning desire for vengeance which hatred failed to arouse. Helpless garrisons surrendering withont condition have been massacred ere now. The history of Mediaeval Europe affords many instances of crimes as great as those of Cawnpore. The History of the more civilised periods could afford some parallel to them in more modern times and amid most civilised nations. In fact, the peculiar aggravation of the Cawnpore Massacre was this-that the deed was done by a subject race, by black men who dared to shed the blood of their masters and that of poor helpless ladies and children. Here we had not only a Servile War and a sort of jacquerie combined, but we had a war of religion, a war of race and a war of revenge, of hope, of national determination to shake off the yoke of a stranger and to reestablish the full power of native chiefs and the full sway of native religions." - Russell's Diary, page 164.

www.savarkarsmarak.com

कानपूरला नानांच्या ह्या जीवदानाची फेड इंग्रजी बायांनी कशी केली? फितुरी करण्यात! जेव्हा जेव्हा इंग्रजी ऑफिसरांना शिपायांनी बंड होताच जीवदान दिले तेव्हा तेव्हा त्या ऑफिसरांनी त्या उपकाराची फेड कशी केली? तर नवीन आलेल्या इंग्रजी सेनेला प्रदेशाची उत्तम माहिती देण्यात, त्यांचे सेनाधुरीणत्व पत्करण्यात नि जो हात शिपायांनी जिवंत सोडला त्याच हातात तलवार धरून त्या प्राणदात्याच्या गळ्यावर ती सपकन चालविण्यात! तरी अतर्क्य नवल हे की, असल्या कृतघ्नतेतही निसर्गशांत हिंदी लोकांनी आपली शांती या प्रलयकालातही डगमगू दिली नाही. किती इंग्रजी पळपुट्यांचे जीव शेतातील कुणब्याने संरक्षिलेले आहेत? कितीक इंग्रजी बायकांना आपले पोषाख देऊन खेडवळ बायांनी त्यांचे प्राण वाचविलेले आहेत! कितीक गोरी ऑफिसरे पळण्याची शक्ती संपल्याने रस्त्यांवर निश्चेष्ट पडलेली असताना जवळून जाणाऱ्या ब्राह्मणाने दूध पाजून शुद्धीवर आणलेली आहेत! फारेस्टने कबूल केलेल नाही काय की, अयोध्येने -ज्या अयोध्येच्या अंतःकरणात इंग्रजांनी आपली जुलमाची कट्यार निर्घृणतेने खुपसलेली होती -त्या अयोध्येने इंग्रजी लोकांना आपल्यावर झालेले अत्याचार विसरून जाऊन त्यांच्या पलायनात अतुल्य उदारत्वाने वागविले! बंडवाल्यांच्या जाहिरनाम्यात त्यांच्या पुढाऱ्यांनी ठिकठिकाणी 'स्त्रीवधाने नि बालहत्त्येने आपल्या पवित्र कामाला अपयश येईल' असे आपल्या संतप्त अनुयायांस सांगितले नाही काय? नीमच, नसिराबाद येथील बंडवाल्यांनी प्राणदान दिल्यानंतर, पळून चाललेल्या गोऱ्यांना पाहून वाटेतील गावकरी जेव्हा ओरडू लागले, 'मारो फिरंगीको' तेव्हा तेथील एका कुटुंबाने पुढे येऊन सांगितले की, "ते आमच्याबरोबर नुकतेच जेवलेले आहेत. तेव्हा ते कट्टे शत्रु असले तरी आता त्यांना कसे मारता येईल?"[9] ज्यांच्या यत्किश्चिंत गावकऱ्यांमध्ये ही उदात्त वीरता नांदत आहे तो शांत हिंदुस्थान सत्तावनसारख्या जितक्या क्रूर कत्तली करील तितक्या त्यांच्या धवल नितीला तीळमात्र लघुतमत्व येत नाही. तर कत्तल झालेल्या अन्यायाच्या दुष्ट अत्याचारांचा हिडीसपणा मात्र पर्वतप्राय बुद्धि पावतो! आणि अशाच प्रसंगी मेकॉलेचे ते प्रथित वाक्य यथार्थत्व पावते की, "The more violent the outrage, the most assured we feel that a revolution was necessary." (अत्याचार जितका भयंकर, तितकीच त्याची प्रतिक्रीयाही अटळ!).

सत्याचा हा यथार्थ स्वर ऐकण्यास जगाचे कर्णांना श्रवणक्षमता नसावी म्हणून हिंदुस्थानातील लोकांच्या क्रूरतेबद्दल दश दिशांना प्रथन करणारा गलका कोणी इंग्लिश लोकांनी करावा? असा गलका करण्याचा हक्क देवदूतांनीही स्वीकारलेला नाही मग मनुष्य जातींना तो हक्क कुठून मिळणार? परंतु त्या मनुष्य जातीत जर कोणाला तो हक्क काडीमात्रही मिळणारा नसेल तर तो इंग्लिश लोकांना होय! हिंदुस्थानने निरापराध्यांची शेकड्यांनी कत्तल केली, हे कोण इंग्लंड सांगणार? नीलला जन्म देणारे नि नीलची स्तुती करणारे इंग्लंड? ज्या अयोध्येने त्यांना

[9] Charles Ball's Indian Mutiny, vol I.

प्राणदान दिले त्या अयोध्येतील गावेची गावे बायकामुलांसुद्धा जाळून पोळून फस्त करणारे अं्ग्लंड? कोणीही ऐटीने चालताना पाहिला की, त्याला बंडवाला समजून फाशीवर देणारे इंग्लंड? फाशीही कमी वाटून त्या स्वदेशासाठी झगडणाऱ्या पांड्य सैनिकांना अक्षरशः जिवंत भाजून काढणारे इंग्लंड? फाशीला किंवा या जिवंत भाजण्यालाही ज्याच्या धाकाने त्यांनी प्रेमाने मिठी मारली असती असा धर्मच्छल करण्यासाठी गरीब हिंदु गावकऱ्यांना पकडून त्यांना फाशीची शिक्षा देऊन, त्यांना बेयोनेटांनी भोसकणारे नि मरण्याचे आधी त्यांच्या तोंडात गाईचे रक्तबंबाळ मांस तरवारीने भोसकणारे इंग्लंड? फरुकाबादच्या नबाबाचे वंशजास फाशीवर चढविण्याचे आधी तो मुसलमान असल्याने त्याच्या सर्व देहाला डुकराची चर्बी चोळून नि नंतर त्याला डुकराचे कातड्यात गुंडाळून, भंग्याकडून चाबूक मारवून मग फाशी देणारे नि हे सर्व कृत्य खुद्द कमान्डर-इन-चीफ सर कोलिन्सच्या डोळ्यादेखत चालू ठेवणारे इंग्लंड? हॉडसनला वीर म्हणणारे, आउटरामची स्तुती करणारे, नि ही सर्व कृत्ये बंडवाल्यांच्या वरचा यथार्थ सूड म्हणून त्यांचे कौतुक करणारे इंग्लंड? कानपूरच्या भिंतीवर निरर्गल नीचता स्वहस्ताने लिहून ती वाक्ये मेलेल्या स्त्रियांनी लिहिली आहेत असा मूलभूत चोरटेपणा करणारे इंग्लंड? “यथार्थ सूड”! कोणाचा? शंभर वर्षे भरडून मेलेल्या देशमातेसाठी संतप्त झालेल्या पांड्य पक्षाचा की त्या अन्यायाच्या चरकावर देखरेख करणाऱ्या आंग्ल पक्षाचा? कोणाचा सूड यथार्थ?

अन्यायाच्या अशा भयंकर दारूखान्याशिवाय ह्या शमप्रधान हिंदुस्थानचा हा असला भयंकर स्फोट शांत झाला नसता! त्या अन्यायांनी त्याच्या अंतःकरणाची लाही लाही केली. हिंदु नि मुसलमान आपले अज्ञानजन्य वैर विसरून देशमातेच्या स्तन्यरसाने एकरस झाले. जितका हिंदी तितका एका विलक्षण चेतनेच्या वाऱ्याने थयथयाट करू लागला. व्यक्तीविषयक स्वार्थाची, सुखाची, आयुष्याची तुच्छ आशा नष्टप्राय झाली नि एका उदात्त ध्येयात सर्व हिदुस्थान अपूर्व एकता पावू लागले. देशसेवेसाठी ह्या भयंकर स्थितीने दगडालाही पाझर फुटू लागला.

कोण भयंकर स्फोट! किती अकस्मात तडित वेगाने! एका क्षणामध्ये हा शांत दिसणारा ज्वालामुखी दिग्गजांची कानठळी बसेल अशा कडकडाटाने तडाडकन फुटून दुभंग, शतभंग, सहस्त्रभंग झाला! शत्रू जिथे पाय ठेवील तिथे त्याचे भस्म. एक इंग्रजी इतिहासकार लिहितो की, “ज्यांच्या जिवावर आमची सुरक्षितता अवलंबून होती ते सरकारी नोकरच एकसमयावच्छेदाने आमच्यावर एखाद्या नागासारखे उलटून चालले. फितूर झालेल्या सरकारी नोकरांची यादी देईन म्हटले तर बंड करून उठलेल्या विस्तीर्ण प्रदेशातील सरकारी नोकरांची सर्व नावनिशी मला सांगावी लागेल. अपवाद असा तुरळक. त्या सरकारी नोकरांतील अत्यंत प्रमुख काजी उदल कुझल, नॉर्थवेस्टर्न प्रांताचा मुख्य अधिकारी, आगऱ्याचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, आगऱ्याचा मुनसफ, तेथील कोतवाल, दिल्लीचा प्रिन्सिपाल सदर अमीन, कानपूरचा प्रिन्सिपल सदर अमीन,

कानपूरचा डेप्युटी कलेक्टर, फत्तेपूरचा डेप्युटी कलेक्टर, ज्याने राबर्ट टकरचा प्राण घेतला, फत्तेपूरचे बाकीचे नेटिव्ह अधिकारी, अलाहाबादचा मुनसफ; त्याच प्रांतांतील आणखी एक मुनसफ, बरेलीचा प्रिन्सिपल सदर अमीन; अझिमगडचा डेप्युटी कलेक्टर; J-येथील प्रिन्सिपल सदर अमीन; G- येथील प्रिन्सिपल सदर अमीन!! आणि ही यादी अत्यंत अपुरी- केवळ दिग्दर्शनासाठी दिलेली!"[10] असा प्रलयस्फोट कडाडला! पोलीस बंड करून उठले. शिपाई बंड करून उठले! गावकरी बंड करून उठले! इंग्रजांशी अमानदारी म्हणजे धर्मद्रोह नि देशद्रोह होय अशी एका निमिषमात्रात जेथे तेथे धर्मसमजूत होऊन गेली. जो कोणी इंग्रजांकडे राहील त्याला भराभर जातिबहिष्कार पडू लागले. त्याचे पंक्तीला कोणी बसणार नाही, त्याला कन्या कोणी देणार नाही, त्याच्या पूजेला ब्राह्मण नाही, त्याच्या चितेला अग्नी देणारा नाही! सर्वात अत्यंत अपमानास्पद नि अर्थात शिवी म्हणजे 'फिरंग्याचा नोकर' ही होय!

एक इंग्रजी लेखक म्हणतो, "Revolt had, in consequence swept before it, in many cases, all regard to personal interest and all attachment to the former master. The imputations of remaining faithful to government, in such circumstances has been intolerable. It is well known that the few sepoys who have remained in our services are deemed out-castes, not only by their comrades but their caste people in general. These even say they cannot venture to go to their homes; for, not only would they be reproached and denied brotherly offices,but their very lives would be in danger." Rev. Kennedy.

अशी परिस्थिती असल्यामुळे, वरून अगदी शांत भासणारा तो ज्वालामुखी इतका प्रज्वलीत झालेला होता की, कोणत्याही क्षणी त्याचा स्फोट व्हावा! क्रांतीदूत आकाशातून भराऱ्या मारीत लवकरच साजऱ्या होणाऱ्या त्या समारंभाला हजर रहाण्याचे निमंत्रण प्रत्येकाला देत होते. त्या आमंत्रणाचा स्वीकार करून, ते पवित्र ध्येय साध्य करण्यासाठी दश दिशांतील युद्धदेवता लगबगीने निघाल्या. रणवाद्ये, युद्धघोष, समरगर्जना आदि आवश्यक सर्व साधने योग्य ठिकाणी मांडून मंडप सज्ज करण्यात आला आहे. ज्वालामुखीच्या पार्श्वभागी जुलमाचा कहर निर्भयपणे उसळत आहे, परंतु क्रांतीचा क्षण जसजसा जवळ येत चालला आणि वरून हिरव्यागार दिसणाऱ्या पर्वताच्या अंतर्भागात जुलमाचा कहर कोसळला त्याबरोबर ज्वालामुखीचा स्फोट झाला! हा आता सावधान, क्रांतीचा उद्रेक झाला आहे! क्रांतीच्या ज्वाला बाहेर पडू लागल्या आहेत. रक्ताचा वर्षाव होऊ लागला आहे -कानठळ्या बसविणाऱ्या किंकाळ्या, तरवारीचा खणखणाट -भुते बेहोष नाचत आहेत -योद्धे वीर गर्जना करीत आहेत! वरून थंड नि हिरवा दिसणारा ज्वालामुखीचा पर्वत दुभंगला -त्याचे शतशः तुकडे उडले -अरे, हजारो जागी तो पेटून भडकला आहे -सर्व पृथ्वी अग्नीने नि तरवारीच्या खणखणाटाने व्यापून टाकली!

---

[10] Rev Kennedy M. G. page 43.

www.savarkarsmarak.com

काठेवाडातील काही भागात विठरू नावांचा एक चमत्कारिक जलप्रवाह आहे. त्याचा पृष्ठभाग कठीण भूमीसारखा भासतो. ह्यासंबंधी माहिती नसलेले तिऱ्हाईत त्यावर सहज विश्वासाने पाऊल ठेवतात. तो वरून कठीण दिसलेला पृष्ठभाग थोडासा हलू लागताच ते तिऱ्हाईत त्या पृष्ठभागावर अधिक खंबीरपणे उभे राहण्याचा प्रयत्न करू लागतात. ते असे करतात तोच तो पृष्ठभाग कलू लागतो नि ते गरीब पांथस्थ तिऱ्हाईत खोल पाण्यात बुडून जातात. आणि विठरूप्रमाणेच हा क्रांतिप्रवाह सर्व हिंदुस्थान व्यापून राहिलेला आहे! वरून दिसणारा काळा रंग पाहून जुलूम करणाऱ्यांना असा भास झाला की, काहीही कुरबूर किंवा तक्रार न करिता अन्याय सहन करीत असलेला हा नेहमीचा साधाच भूपृष्ठभाग शांत आहे. म्हणून जुलमाने आपले पाऊल त्यावर निर्धास्तपणे ठेवले -तोच काळा पृष्ठभाग हलू लागला! तेव्हा जुलमी अन्यायाने गर्वभराने त्या फसव्या भूपृष्ठावर जोराने पाऊल रोवले! आणि आता लक्षपूर्वक पहा! तो भूपृष्ठभाग कलंडला पहा आणि तिच्याखाली असलेला लाटांवर लाटा उसळणारा, फेसाळलेला रुधिराचा अमर्याद सागर उफाळून वर आला! जुलमी अन्याय त्यात बुडून गेला! जुलमी अन्याया! तू कोठेही पाऊल टाक, पण कठीण पृष्ठभाग तुला सापडणारच नाही. आता, अंतःकाळी तरी आता तुला कळून येईल की, वरून काळ्या दिसणाऱ्या भूपृष्ठाखाली रक्ताचे-लालभडक रक्ताचे -प्रवाह असतात. आणि एका कानठळ्या बसविणाऱ्या ज्वालामुखीच्या प्रस्फोटाचे ते प्रचंड आवाज अजून तरी ऐका!

-----------भाग दुसरा समाप्त-----------

भाग तिसरा

अग्निकल्लोळ

प्रकरण पहिले

दिल्ली लढते

११ मे या दिवशी आपले स्वातंत्र्य घोषीत केल्यानंतर दिल्ली शहर त्या प्रचंड लढ्याची सिद्धता करण्यात नि गाजलेल्या अंदाधुंदीस शिस्त लावण्यात गुंग होते. दिल्लीच्या परंपरागत तख्तावर मोंगल बादशहाला बसवून क्रांतीकारकांनी जे एक शक्तीकेंद्र निर्माण केले ते इतके सामर्थ्यशाली होते की, त्याच्या केवळ नावांच्या प्रभावानेच लोकांचा स्वातंत्र्य लढा स्थिर झाला. परंतु जुन्या मोंगलांचे हे तख्तारोहण जुनी मोगली सत्ता पुन्हा स्थापण्यासाठी नव्हते किंवा जुन्या रानटी परंपरा चालविण्यासाठीही नव्हते. हिंदुस्थानच्या बादशाही पदावर म्हाताऱ्या बहादुरशहास बसविणे म्हणजे संकुचित अर्थाने जरी परंपरागत तख्तावर त्याला स्थापन करणे असे भासत असले तरी विशाल अर्थाने नि सत्यार्थाने तशा प्रकारचे ते आरोहण नव्हते! जुनी मोगली राजसत्ता काही देशांतील लोकांनी आपणहून निवडली नव्हती तर हिंदुस्थानावर जेतेपणाच्या भावनेने नि आक्रमक वृत्तीने नि स्वाभिमानशून्य देशद्रोही कारवायांमुळे ती मोंगली सत्ता बळाने लादली गेलेली होती. बहादुरशहाला आज काही अशा बळाने बादशाही पदावर आरूढ केले नव्हते; नव्हे तसे करणे अशक्यच होते, कारण अशी सिंहासने जिंकावी लागतात- ती स्वागतार्ह मानली जात नाहीत. तसे कारणे आत्मघातकच ठरले असते, कारण तसे करणे म्हणजे गेली तीन चार शतके ज्या हिंदु शहीदांनी- हुतात्म्यांनी- आपल्या स्वातंत्र्यार्थ रक्त सांडलेले होते ते व्यर्थ गेले असे ठरले असते. अरबस्तानातील रानटी टोळ्यांनी इस्लामचा स्वीकार करताच त्या आक्रमक वृत्तीने पूर्वेस नि पश्चिमेस आक्रमणे करुन प्रदेश पादाक्रांत करीत सुटल्या. त्यांना प्रतिकार असा कोठेच झाला नाही, त्यामुळे देशामागून देश, मानव जातीमागून अनेक मानव जाती जबरदस्तीने मुसलमान करीत इस्लामी सत्ता दौडत चालली. या अविरोध वावटळीला पहिल्या प्रथमच कोणतीही तडजोड न करता महान पराक्रमाने नि निर्भय निश्चयाने कोणी विरोध केला असेल तर तो भारतानेच होय! इतर राष्ट्रांच्या इतिहासात असला विरोध अपवादानेच आढळून येईल! हा लढा पांच शतकांहून

अधिक वर्षे चाललेला होता. या परकीय आक्रमकांशी स्वतःच्या जन्मसिद्ध अधिकारासाठी हिंदूंनी पांच शतकांहून अधिक वर्षे संरक्षणात्मक युद्ध चालू ठेवलेले होते. पृथ्वीराजाच्या मृत्युपासून औरंगजेबाच्या मृत्युपर्यंत तहाची- संधीची तमा न बाळगता युद्धामागून युद्ध चालले, आणि असंख्य वर्षे चाललेल्या या दैदीप्यमान झुंजीत भारताच्या पश्चिम घाटात सह्याद्रीवर एका नवीन शक्तीचा उदय होऊन, आपल्या जातीच्या मानरक्षणासाठी ज्या सहस्त्रावधी हिंदूंनी प्राणत्याग केला, त्या मानाची परिपूर्तता करण्याचे कंकण त्या नव्या हिंदु सत्तेने हाती बांधले. पुण्याहून एक हिंदुवीर भाउसाहेब पेशवे समर्थ सैन्यासह आक्रमण करीत बाहेर पडून त्यांनी दिल्लीचे तख्त- सिंहासन बळकावले आणि हिंदु संस्कृतीला लागलेला पारतंत्र्याचा कलंक धुऊन टाकला. जेताच जिंकला गेला आणि हिंदुस्थान गुलामगिरी झुगारून देऊन नि पराजय पुसून टाकून पुन्हा स्वतंत्र झाला. हिंदूंच्या भूमीचे हिंदुच पुन्हा मालक झाले-धनी झाले!

म्हणून अगदी खऱ्या अर्थाने बोलावयाचे झाले तर आम्ही असे म्हणतो की, हिंदुस्थानच्या तख्तावर- सिहासनावर बहादुरशहाला जे बसविले गेले ती जुन्या मोगली सत्तेची पुनःस्थापना नव्हती. परंतु दीर्घकालपर्यंत या देशात जे हिंदु मुसलमान यांच्यामध्ये एक प्रकारे युद्ध चालू होते ते युद्ध संपल्याच्या घोषणेचे प्रतीक, जुलूम अत्याचार संपुष्टात आल्याची निशाणी, या देशाच्या मातीतच जन्मलेल्या देशबांधवांना आपला राजा कोण असावा हे निवडण्याचे स्वातंत्र्य या सर्वांचे प्रतीक म्हणून ते राज्यरोहण होते. कारण हिंदु नि मुसलमान ह्या दोन्ही जमातीनी, नागरिकांनी, सैन्याने एकमताने बहादुरशहास बादशाही तख्तावर ह्या वेळी आरूढ केलेले होते नि या स्वातंत्र्य समराचे नेतृत्वही त्यालाच दिलेले होते. ता.११ मे ला दिल्लीच्या सिंहासनावर बहादुरशहाने जे आरोहण केले ते जुन्या मोंगली परंपरेतील अकबर किंवा औरंगजेबाप्रमाणे आरोहण नव्हते- कारण ते मोंगली तख्त वीर मराठे बहादुरांच्या हातोड्यांच्या घावांनी केव्हाच छिन्नविछिन्न झालेले होते- परंतु परकीय आक्रमकांशी स्वातंत्र्याचे युद्ध चालविण्यासाठी लोकांनी त्याला राजा म्हणून निवडलेले होते. म्हणून आता हिंदु मुसलमान जनतेने खऱ्या जाणिवेने मनःपूर्वक आणि निष्ठापूर्वक ता.११ मे १८५७ या दिवशी आपल्या मातृभूमीच्या बादशाही पदावर बसविलेल्या बहादुरशहास सर्वांनी मानवंदना देण्यास पुढे यावे अशी द्वाही फिरविण्यात आली.

या द्वाहीप्रमाणे जवळच्या नि दूरच्या स्थानांहून, अनेक राजांकडून, अनेक सैनिकी पथकांकडून नि हिंदुस्थानांतील अनेक प्रमुख शहरांतून- नगरांतून दिल्लीच्या राजाकडे नजराणे (भेटी) येऊ लागले. पंजाबमधील ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केलेल्या नेटिव्ह शिपायांच्या पलटणी अयोध्या, नीमच, रोहिलखंड आणि अन्यत्र ठिकाणचे बंडवाले आपापले ध्वज नि पताका घेऊन दिल्लीकडे चालू लागले नि क्रांतीचे धुरीणत्व स्विकारलेल्या बहादुरशहाशी आपली निष्ठा व्यक्त करू लागले. अनेक सैनिकी पथकांनी दिल्लीकडे येत असता वाटेने त्यांनी इंग्रजी खजिने लुटलेले होते ती संपत्ती त्यांनी बादशहाच्या कोषागारात- खजिन्यात प्रामाणिकपणे भरणा केली. इतकी सालंकृत सिद्धता होताच सर्व हिंदुस्थान देशाला उद्देशून एक घोषणापत्र- जाहिरनामा प्रसिद्ध

करण्यास येऊन त्यात प्रकटपणे घोषित केले की, “अतःपर परकीयांचे साम्राज्य नि फिरंग्यांच्या राजसत्तेचा अंत झालेला आहे नि सर्व देश आता स्वतंत्र नि परदास्यमुक्त झाला आहे.” प्रारंभीच इतकी यशस्वी ठरलेली ही क्रांती पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येकाने या क्रांतियुद्धात आपले एक ईश्वरी कर्तव्य म्हणून, खोटा व्यक्तिविषयक अभिमान विसरून, दैवी प्रेरणेने सहभागी व्हावे असे आवाहन लोकांना करण्यात आले. त्यात म्हटले आहे की, “प्रत्येकाने हे ध्यानात घ्यावे की, आपली ही उठावणी केवळ स्वधर्मरक्षणासाठीच आहे, दुसरे कोणतेही आमिष त्यामागे नाही. ज्यांना ज्यांना परमेश्वराकडून निश्चय नि इच्छाशक्तीचे वरदान मिळाले असेल त्या सर्वांनी ऐहिक लाभाची नि क्षणभंगुर देहाची आशा सोडून आपल्या प्राचीन धर्माचे रक्षण करण्यासाठी आमच्याशी सहकार्य करावे. सार्वजनिक हितासाठी लोकांनी स्वार्थाला तिलांजली द्यावयाचे ठरविले तर ह्या आपल्या पवित्र भूमीवर एकही इंग्रजी मनुष्य राहू शकणार नाही. प्रत्येकाने हे ध्यानात ठेवावे की, आपल्या आयुष्याची दोरी तुटल्याशिवाय कोणीही मरत नाही आणि जेव्हा काळाची उडी पडते तेव्हा कोणीही आपले प्राण वाचवू शकत नाही. पटकीच्या साथीत नि इतर अनेक रोगांनी माणसे मरत असतात, पण स्वधर्मयुद्धात प्राण अर्पण करणारा शहीद होतो- हुतात्मा होतो. आणि म्हणून हिंदुस्थानच्या पवित्र भूमीवरून प्रत्येक फिरंग्यांस हाकलून देणे किंवा त्याला ठार मारणे हे प्रत्येक स्त्रीपुरुषाचे पवित्र कर्तव्य आहे. ऐहिक लाभाची कोणतीही आशा न धरता जे धार्मिक कर्तव्यभावनेने प्रेरित झालेले असतील त्यांनी आम्हांला येऊन मिळावे.”

वरील उतारे वेळोवेळी अयोध्या नि दिल्ली येथून समानार्थाने जे जाहिरनामे (घोषणापत्रे) प्रसिद्ध केले गेले होते त्यांतूनच घेतलेले आहेत. आणखी एक जाहिरनामा खुद्द दिल्लीच्या बादशहाने प्रसिद्ध केलेला होता नि त्याची प्रसिद्धी सर्व हिंदुस्थानभर मोठ्या प्रमाणावर झालेली होती. देशाच्या अगदी दक्षिण टोकापर्यंत त्याच्या प्रती हातोहात बाजारांतून नि सैन्यातसुद्धा पोचलेल्या होत्या. त्यात म्हटले होते, “हे हिंदु नि मुसलमान बांधवहो! आपले पवित्र धार्मिक कर्तव्य पार पाडण्यासाठी आम्ही जनतेशी हातमिळवणी केली आहे. अशा वेळी कोणी भित्रेपणा दाखवील किंवा ढोंगी इंग्लिशांच्या फसव्या आश्वासनांवर विश्वास ठेवील त्याच्या तोंडाला थोड्याच काळात काळे फासले जाईल आणि इंग्लडचे स्वामित्व पत्करून त्यांच्याशी मैत्री जोडणाऱ्या लखनौच्या नबाबाला जशी शिक्षा मिळाली तशीच त्यांनाही मिळेल. म्हणून ह्यापुढे सर्व हिंदु नि मुसलमानांनी ह्या इंग्लिशांशी चाललेल्या झगड्यात एकत्र येऊन आणि आपल्या कोणत्याही आदरणीय नेत्याच्या धोरणाने वागण्यास सिद्ध व्हावे. अशा प्रकारे देशात शांतता नि सुव्यवस्था स्थापन करण्यास आम्हांस साहाय्य करा. गरीब लोकांना संतुष्ट ठेवण्यास झटा नि त्यांना वरचे अधिकार नि प्रतिष्ठा प्राप्त करण्याची संधी द्या. ज्यांना ज्यांना शक्य होईल त्यांनी त्यांनी ह्या जाहिरनाम्याच्या प्रती करून गावातील महत्त्वाच्या स्थानी त्या चिकटाव्या. असे करताना योग्य ते शहाणपण वापरून आपण पकडले जाऊ नये याची दक्षता घ्यावी आणि त्याचा प्रचार होतो न होतो तोच आपापल्या तलवारी उपसून फिरंग्यांवर प्रहार करावा!”

इंग्रजी सत्तेविरुद्ध स्वतंत्र्ययुद्ध पुकारताच थोड्याच अवधीत ते युद्ध चालू ठेवण्यासाठी दिल्लीच्या क्रांतिकारकांनी शस्त्रास्त्रे नि दारूगोळ्याची निर्मिती करण्यास प्रारंभ केला. तोफा, बंदुका नि छोटी हत्यारे बनविण्यासाठी एक मोठा कारखाना चालू करण्यात आला आणि या शस्त्रास्त्र निर्मितीवर देखरेख ठेवण्यासाठी काही फ्रेंचांना नोकरीवर ठेवून घेतले. दारूगोळा ठेवण्यासाठी दोन तीन मोठाली गुदामे बांधण्यात आली आणि रात्रंदिवस काम चालू ठेवून कामगारांकडून भरपूर दारूगोळा निर्माण करण्याची सोय केली. सर्व देशभर कायद्याने- निर्बंधाने- गोवधास बंदी करण्यात आली आणि एकदा काही माथेफिरू मुसलमानांनी हिंदूंचाच अपमान करण्यासाठी त्यांचे विरुद्ध जिहादची घोषणा केली तेव्हा त्या वृद्ध बादशाहाने आपल्या लवाजम्यासुद्धा हत्तीवर बसून सर्व शहरातून एक भव्य मिरवणूक काढून असे जाहीर केले- प्रकट केले की आपला हा जिहाद केवळ परकीय फिरंग्यांविरुद्ध आहे, हिंदू विरुद्ध नाही! जो कोणी गाईचा वध करणारा आढळेल त्याला तोफेच्या तोंडी देण्यात येईल किंवा त्याचा हात छाटला जाईल! निरनिराळ्या शिपायांच्या रेजिमेंटना- पथकांना राजवाड्यांतील निरनिराळ्या राजपुत्रांची नावे देण्यात आली. इंग्रजी राजसत्तेविरुद्ध क्रांतिकारकांच्या बाजूने लढणारे काही युरोपियन सुद्धा आढळून येत.

बुंदेल की सराईच्या लढाईनंतर इंग्रजी सैन्याला पुढील सैनिकी हालचाली करण्यास अतिशय सोइस्कर ठाणी मिळालेली होती. दिल्लीच्या तटबंदीच्या जवळ जवळ एका टोकापर्यंत येऊन पोचलेली आणि यमुना नदीच्या पुढेच चार मैलापर्यंत दूर पसरलेली टेकड्यांची रांग- इंग्रज जिला Ridge म्हणतात- त्या टेकड्यांचा नैसर्गिक उंचवटा युद्धाच्या दृष्टीने फारच लाभदायक होणारा होता. आसपासच्या सपाट प्रदेशापेक्षा हा उंचवट्याचा भाग ५०- ६० फूट उंच असल्यामुळे त्यावरून तोफांचा सतत नि परिणामकारक मारा करण्यास त्या स्थानाचा चांगला उपयोग होणारा होता. पुन्हा ह्या उंचवट्याच्या प्रदेशामागून लगतच यमुनेचा एक रुंद कालवा वहात असून त्यावर्षी जोराचा पाऊस पडल्यामुळे जून महिन्यात सुद्धा त्या कालव्यात भरपूर पाणी होते. तो कालवा पाठीमागच्या बाजूस असल्याने इंग्लिशांच्या शत्रूपासूनही त्या कालव्यास घोका पोचण्याचा संभव नव्हता. मात्र, समोरच्या बाजूने दिल्लीतून क्रांतिकारकांकडून जशा प्रकारचे हल्ले होत असत, तशाच प्रकारे मागच्या बाजूने पंजाबकडूनही इंग्लिशांवर जर हल्ले झाले असते तर मात्र इंग्लिशांची धडगत नव्हती; इंग्लिशांच्या सुदैवाने पंजाबने त्यांच्या बाजूनेच लढण्याचे ठरविले. नाभा, झिंद नि पतियाळाच्या राजांनी पंजाबकडील राजमार्गांचे संरक्षण करून इंग्लिशांची बहुमोल सेवा बजावली नि अशा प्रकारे इंग्लिशांना धान्य, माणसे नि दारूगोळा यांचा भरपूर पुरवठा बिनधोक होऊ शकला. ही सर्व घटना अशा प्रकारे जुळून आल्याने हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने इंग्लिशांना अत्यंत अनुकूल अशी परिस्थिती मिळाली. दिल्लीवर मारा होऊ शकेल असा उंचवटा, शत्रूच्या माऱ्यापासून सुरक्षित राहील असा इंग्लिश सैन्याच्या तळाला मिळालेला सपाट प्रदेश, शत्रूच्या हेरांनाही प्रवेश मिळू शकणार नाही अशी तटबंदी, जवळच ताजे नि भरपूर पाणी मिळण्याची सोय, पंजाबकडून येणारे

मोठे रस्ते- मार्ग निष्ठावान संस्थानिकांनी पदरच्या भाकरी खालून सुरक्षित आणि खुले ठेवलेले, इत्यादी सर्व अनुकूल परिस्थितीने ब्रिटिश कमांडर बर्नार्ड नि त्याच्या हाताखालील अधिकारी यांचा आत्मविश्वास वाढला नि ते गर्वभराने म्हणू लागले की, "आता दिल्ली जिंकायला एक दिवसही लागणार नाही!"

आणि मग जी दिल्ली जिंकणे हे एक दिवसांचेही काम नाही त्याला दोन दिवस कशाला थांबा? आता ह्याच क्षणाला ते पापी नि देशद्रोही शहर- नगर चोहोबाजूंनी चढाई करून धुळीस मिळवून टाकण्याची आज्ञा आपण आपल्या इंग्रजी शिपायांस का देऊ नये? पंजाब हा आपल्या सैन्याचा पाठीचा कणा आहे नि तो स्वामिनिष्ठेने आपल्या पाठीशी असताना दिल्ली जिंकण्यासाठी दीर्घकाळ वेढा घालून बसण्याचा दुर्बलांचा मार्ग कशाला अनुसरावयाचा? त्या नादात शहरावर सरळ चढाई करून एका धडाक्यातच ते भुईसपाट करून टाकणे अधिक शहाणपणाचे नाही का? आता आपल्या सैन्याचे दोन भाग करून एका भागाने लाहोर वेशीवर चढाई करून जावे तर दुसऱ्या भागाने काबूल वेस उद्ध्वस्त करावी आणि बाकीच्या सर्वांनी एकाच वेळी दिल्लीत घुसून वाटेतील सर्व ठाणी एका पाठोपाठ जिंकीत, वाटेत एका क्षणाचीही उसंत न घेता थेट राजवाड्यावरच चढाई करावी! विल्बर फोर्स, ग्रेटहेड नि हॉडसन यांच्यासारखे वीराग्रणी असली साहसी नि धडाकेबंद चढाई करण्यास फार आतुर झालेले असून ती विजयी करण्याची जबाबदारी (दायित्व) त्यांनी स्विकारली आहे. मग आता वाट कशाची पाहाता? त्याप्रमाणे ता.१२ जूनला जनरल बर्नार्डने चढाई करण्याची गुप्त आज्ञा सोडली. कोणी जमवाजमव करावयाची, कुठे जमावयाचे, रात्रीच्या काळोखात तुकड्यांनी कुठून नि केव्हा निघावे, डावी उजवीचे नेतृत्व कोणी कोणी करावे, हे सर्व बेत आधीच ठरविलेले होते. या सर्व इतर चढाईच्या योजना निश्चित करण्यात आल्या आणि आता पहाटे दोन वाजता इंग्रजी सैन्य पूर्वी ठरविलेल्या परेड मैदानावर गोळा होऊ लागले. उद्या रात्री आपल्याला बादशाही राजवाड्यातच झोपावयास मिळण्याची त्यांची खात्री असल्याने आज रात्री आपणास झोप मिळणार नाही अशी कुरकूर करण्याइतके ते काही मूर्ख थोडेच होते? निश्चयाने असंभवनीय पण इंग्रजांच्या दुर्दैवाने ऐन मोक्याच्या वेळी त्यांच्या सैन्याचा काही विभाग बेपत्ता झाल्याचे आढळून आले. अशा धोकादायक स्थितीत दिल्लीवर चढाई करणे उताविळपणाचे होईल असे ब्रिगेडियर ग्रेव्हजला वाटले आणि इतर काही अधिकाऱ्यांनीही असे सुचविले की अशी उतावळी सर्व हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सत्तेला मारक ठरेल. म्हणून सरळ चढाईची नि झटपट विजयाची ब्रिटिश सैन्यात जी स्वप्ने पडत होती ती दिल्लीच्या राजवाड्यात खरी न ठरता, त्या रात्री आपल्या तळावरील बिछान्यातच विरून गेली!

दुसऱ्या दिवशी सकाळी विल्बरफोर्स नि ग्रेटहेड यांनी पुढील चढाईची योजना आखून ती सेनापती बर्नार्ड यांच्या विचारासाठी त्याचेकडे धाडली. सेनापती बर्नार्ड हा क्रिमियन युद्धात एक नामांकित योद्धा म्हणून गाजलेला होता. परंतु या वेळी मात्र तो फार धिम्मा नि कचखाऊ वृत्तीचा होता अशी शंका येते. ता.१४ जूनला त्याने युद्धमंडळाची, वॉर कौन्सिलची बैठक भरवून आपल्या

अधिकाऱ्यांशी हल्ल्याच्या विषयावर विचारविनियम केला. हल्ल्याच्या योजनेचे जोरदार भाषेत ग्रेटहेडने समर्थन केले असताही इतर अधिकाऱ्यांना विजयाची खात्री वाटेना, आणि त्यापुढे जाऊन त्यांनी असेही प्रतिपादन केले की, जरी हल्ला करून आपणास विजय मिळाला तरी त्यामध्ये प्रत्यक्ष पराभवाइतकीच आपल्या शक्तीची नि प्रतिष्ठेची हानी होणारी आहे. सरळ चढाई करून दिल्ली जिंकली तरी तिचे रक्षण कसे करावयाचे? रस्त्यारस्त्यांवरून नि घराघरांतून छुप्या बंडवाल्यांच्याकडून होणाऱ्या सततच्या गोळीबारातून किती इंग्रज सोजीर वाचू शकतील? याविषयी स्वतःचे असे ठाम मत बर्नार्डलाही सांगत येईना! या सर्व चर्चेनंतर चढाईविषयी भिन्न मत होण्यातच त्या युद्धमंडळाचे एकमत झाले! आणि अशा प्रकारे १२ जूनला त्यांना पडलेल्या रात्रीस्वप्नाप्रमाणेच ता.१५ जूनलाही चढाईचे बेत सोडून देऊन तात्त्विक मते मात्र पक्की धरून त्यांची दिवास्वप्नेही हवेत विरून गेली. ता.१६ जूनला युद्धमंडळाची बैठक पुन्हा भरली. पण मतभिन्नता होण्यात नि मनोधैर्य खचण्यातच तिचा शेवट झाला.

कारण इंग्रजी अधिकारी एकीकडे जोरदार नि सरळ चढाईच्या योजना आखीत होते त्याच वेळी दुसरीकडे दिल्ली शहरात नव्या तरुण रक्ताची, नवीन खजिन्याची- संपत्तीची नि नवीन उत्साहाची भर पडत होती. आणि क्रांतिकारकांनी आजवर अवलंबिलेले केवळ संरक्षणात्मक बचावाचे धोरण टाकून देऊन प्रसंगी आक्रमणाच्या धोरणाचा अवलंब करून भिन्न भिन्न ठिकाणी अधून मधून ब्रिटिश सैन्यावर छापे घातले नि प्रसंगी त्यात त्यांना यशही मिळाले. सर्व हिंदुस्थानभर ज्या शिपायांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उठावणी केल्या होत्या त्या शिपायांची त्यांनी आपल्या बरोबर आणलेले खजिने, शस्त्रास्त्रे नि दारूगोळा यांसह दिल्लीमध्ये एकसारखी रीघ लागलेली होती. त्यामुळे क्रांतिकारकांना युद्धसामग्रीची किंवा लढाऊ शिपायांची वाणच भासत नव्हती. आणि अशा परिस्थितीत साहजिकपणे त्यांनी आक्रमक धोरण अवलंबिले आणि इंग्रजी सैन्याला एक पाऊलही पुढे टाकू दिले नाही. मध्येच एखादा धाडसी हल्ला शत्रूवर करावा, लहानमोठ्या चकमकीत शत्रूचे थोडे फार रक्त सांडावे नि स्वतःची फारशी हानि होऊ न देता शहरात परत यावे, असे शत्रूला सतावणारे धोरण क्रांतिकारकांनी स्वीकारल्यामुळे इंग्रजी सैन्यावर त्यांनी आपली दहशत बसविली नि त्यांना आक्रमक धोरण सोडण्यास भाग पाडले! ता.१२ जूनला काही क्रांतीकारक शहराबाहेर पडले, झाडाझुडपाच्या नि खाचखळग्यांच्या आश्रयाने इंग्रजांच्या आघाडीचा भेद करून ५० यार्डांहून अधिक आत घुसले आणि इंग्रजांना चाहूल लागण्यापूर्वीच त्यांनी त्यांचेवर हल्ला चढविला. इंग्रजी तोफखान्यावरचे बरेच लोक गारद झाले आणि एका शिपायाने अचूक गोळी झाडून नॉक्सला ठार केले. त्याच वेळी क्रांतिकारकांच्या दुसऱ्या तुकडीने इंग्रजांच्या पिछाडीवरही हल्ला चढविला. तेथे त्यांना मोठ्या प्रतिकारास तोंड द्यावे लागले. 'हिंदुरावाचे घर' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या इंग्रजी सैन्याच्या उजव्या बगलेवरही शिपायांनी मोठी जोराची चढाई केली. "ज्यांच्या राजनिष्ठेवर इंग्रजांचा पूर्ण विश्वास होता अशी नेटिव्ह पायदळाची एक तुकडी शत्रूवर चालून गेली. पण त्यांनी विश्वासघात केलेला उघड होताच त्यांच्या पुढील हालचाली

इतक्या जलद घडून आल्या की, आम्ही त्यांच्यावर गोळीबार चालू केला असताही ते त्यातून सुखरुपणे पसार झाले."[11] त्या ठिकाणी नेमण्यात आलेला मेजर रीड म्हणतो की, "ते शिपाई जणू काही शत्रूवर चढाई करण्यास चालले आहेत असे वाटत होते. पण शत्रूशी भिडताच ते त्यांनाच जाऊन मिळून त्यांचेबरोबर चालू लागल्यामुळे मला धडकीच भरली. मी हे पाहताच त्यांचेवर तोफा डागण्याचा हुकूम सोडला. पण तेवढ्या अवकाशात ते विश्वासघातकी इतके दूर गेले होते की त्यांच्यापैकी फारतर पाच सहाच शिपाई मारले गेले असावेत असे मला वाटते."

ह्या हल्ल्यानंतर बंडवाले शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी शहराबाहेर पडत आहेत हे प्रत्येक दिवस पाहू लागला आणि हल्ला संपवून शहरात ते परत येत आहेत हे प्रत्येक संध्याकाळ पाहू लागली. शिपायांचे जे जे पथक बंडवाल्यांना मिळण्यासाठी दिल्लीत प्रवेश करी ते ते पथक लगेच दुसऱ्या दिवशी बाहेर पडून शत्रूवर धाड घालण्यास बाहेर पडे. ता.१३ जूनला हिंदुरावांच्या घरावर पुन्हा हल्ला करण्यात आला. ता.१२ ला बंडवाल्यांना जी ६० वी रेजिमेंट येऊन मिळाली होती तिनेच हा हल्ला चढविलेला होता. मेजर रीड लिहितो की, "ग्रँड ट्रंक ह्या मार्गावरून ते शिपाई सरळ तुकड्यांनी संचलन करीत येत होते. त्या पलटणीचे नेतेपण सरदार बहादुर याने केले होते. आपल्या डाव्या बगलेवर वळण्याचा त्यांचा हेतु असल्याने आपल्या लोकांस मागे रहाण्यास सांगून तो स्वतः आघाडीवर राहत असे. त्या दिवशी ते शिपाई जिवावर उदार होऊन लढत होते. परंतु सरदार बहादुर त्याचा ऑर्डर्ली लालसिंग याजकडून मारला गेला. त्याच्या छातीवरील हिंदुस्थानी सैन्याची निशाणीची फीत काढून घेऊन ती त्याने माझ्या बायकोकडे पाठवून दिली." ता.१७ जूनला हिंदी सैन्याने अदगा अमारतीवर तोफांचे मोर्चे बांधण्याचा प्रयत्न केला. कारण तेथून इंग्रजांच्या रिजवर- आघाडीवर चांगला भडिमार करता आला असता. हे पाहताच मेजर रीड नि हेन्री टॉम्ब्स यांनी बंडवाल्यांवर दोन्ही बाजूंनी हल्ला चढविला नि प्रतिकार होऊ शकणार नाही अशा शक्तीने त्यांची कोंडी करण्याचा प्रयत्न केला. पण अदगा अमारतीत कोंडले गेलेले ते मूठभर बंडवाले काही मुळीच शरण गेले नाहीत. जेव्हा त्यांच्याजवळचा दारूगोळा संपला तेव्हा त्यांनी बंदुका फेकून देऊन आपल्या तलवारी उपसल्या नि आपल्या ब्रिटिश शत्रूवर ते प्राणपणाने तुटून पडले. आपला शेवटचा सैनिक आपापल्या जागी लढाई देत मरेपर्यंत त्यांनी अदगा घरात शत्रूला प्रवेश करू दिला नाही!!

ता. १८ जूनला नसिराबादला उठावणी केलेले शिपाई दिल्लीला येऊन पोचले आणि आपल्याबरोबर आणलेला खजिना त्यांनी शाही अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन केला; त्यांच्या प्रतिनिधींचे बादशहाने आपल्या राजवाड्यात स्वागत केले नि त्यांचा योग्य तो आदर नि मानमरातब ठेवला. भर दरबारात त्या पलटणीतील शिपायांच्या प्रतिनिधींनी ता.२० ला इंग्रजी सैन्यावर हल्ला करण्याच्या शपथा घेतल्या. ठरल्याप्रमाणे २० जूनला सकाळी, शत्रूवर चढाई करून जाण्यासाठी

---

[11] Kaye's Indian Mutiny, Vol. II, page 411.

बंडवाल्यांच्या सेना शहराच्या वेशीतून बाहेर पडलेल्या दिसल्या. इंग्लिशांच्या तळावर पिछाडीच्या बाजूने हल्ला करण्याच्या हेतूने शिपाई सब्जीमंडीमधून लपत छपत चालले नि इंग्लिशांना कल्पना येण्यापूर्वीच त्यांचेवर अचानक गोळ्यांचा वर्षाव चालू केला नि इंग्रजांवर जोराची चाल केली. स्कॉट, मनी, टोम्बस आणि इतर इंग्रज अधिकाऱ्यांनी तोफखान्याचा भडिमार करून ही चढाई थांबविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु हिंदी सैन्य इतक्या चिकाटीने चढाई करीत होते की, त्यांचा प्रतिकार करणे कठीण होते. नसिराबादच्या त्या पलटणीने चढविलेला हल्ला इतका प्रभावी नि भयानक होता की, शूरवीर टोम्बस हाही अगदी रडकुंडीस येऊन ओरडला, “धाव, डॅली धाव! नाहीतर माझ्या तोफा शत्रूच्या हाती पडल्याच म्हणून समज!” पंजाबी नेटिव्ह शिपायांसह डॅली धावूनही आला, पण थोड्याच वेळात बंडवाल्यांकडून झाडलेल्या एका गोळीने त्याच्या खांद्याला जखम झाल्याने त्याला मागे फिरावे लागले. संध्याकाळ होत आली नि शिपायांची सरशी झाल्याचे स्पष्ट दिसत होते. त्यांनी पुन्हा चढाई केली आणि ब्रिटिशांच्या तोफा जवळ जवळ हस्तगत केल्या. ९ वी भालाईत (Lancer) तुकडी नि राजनिष्ठ पंजाबी फौज पुनः पुन्हा पुढे घुसण्याचा प्रयत्न करीत आणि पराभव पावून मागे हटत रात्र पडली तरी लढाईचा रंग अधिकच भीषण होत होता. इंग्लिशांनीही पराक्रमाची शर्थ केली तरी आपल्या तोफा वाचविण्यापलीकडे त्यांना काही करता आले नाही. लॉर्ड रॉबर्टस् लिहितोः “बंडवाल्यांनी आमची दाणादाण उडविली.” (The mutineers routed us.) होप ग्रँटच्या मांडीखालचा घोडा ठार झाला, तो स्वतःही भयंकर घायाळ झाला. त्याचे बाजूसच राजनिष्ठ मुसलमान घोडेस्वार उभा नसता तर तो क्षणार्धात ठार झाला असता. मध्यरात्रीपर्यंत अशा झटापटी चालू राहिल्या, परंतु शिपायांच्या चढाईला अटकाव करणे अशक्य झाल्याने शेवटी इंग्लिशांनी युद्धक्षेत्रातून माघार घेतली नि ब्रिटिश तळाच्या पिछाडीवरील एक प्रमुख ठाणे बंडवाल्यांच्या हाती पडले.

त्या रात्री ब्रिटिश कमांडरला चिंतेमुळे झोप येणे शक्यच नव्हते. क्रांतिकारकांनी पराक्रमाची शर्थ करून जिंकून घेतलेले ठाणे त्यांच्या ताब्यात राहिले असते तर ब्रिटिशांचे पंजाबकडील दळणवळण तुटले असते. हे संकट टाळण्यासाठी त्या विजयी स्वदेशी सैन्याला प्रतिकार करण्याच्या सिद्धतेला ब्रिटिशांनी भल्या पहाटेपासूनच सुरवात केली. परंतु दारुगोळ्याच्या अभावी नि सैन्याची अधिक मदत मिळविण्यासाठी ते शिपाई शहरात परतले होते, त्यामुळे ब्रिटिशांना सोडावे लागलेले ठाणे पुन्हा व्यापताही आले. या लढाईतील विजयाची नि शिपायांनी मारलेल्या मुसंडीची बातमी ऐकून दिल्लीवासीयांचा उत्साह वाढला आणि त्या उत्साहाच्या भरात किल्ल्याच्या तटावर त्यांनी लांब पल्याची तोफही चढवून तीमधून ब्रिटिश सैन्यावर सतत गोळ्यांचा भडिमार चालू केला. दिल्लीतील सैन्याच्या या प्रभावी आक्रमक धोरणामुळे ब्रिटिश सैन्याच्या चढाईला पायबंद बसला नि आपले संरक्षण कसे करता येईल या चिंतेनेच त्यांना व्यग्र व्हावे लागले. आपल्या ताब्यात असलेली ठाणी कशी टिकवावीत या चिंतेत असलेल्या इंग्लिशांना

पंजाबमधून नवीन कुमक मिळाल्याशिवाय एक पाऊलही चढाई करणे अशक्य होऊन बसले आणि अशा अडचणीत भर पडण्यासाठीच की काय- ता.२३ जून १८५७ चा दिवस उजाडला!

२३ जून १८५७ हाच प्लासीच्या लढाईचा शतसांवत्सरिक दिवस होय! शंभर वर्षांपूर्वी बरोबर याच दिवशी साम्राज्यसत्तेच्या जुगारात प्लासीच्या रणक्षेत्रावर हिंदुस्थानचा फासा दुर्दैवाने उलटा पडला. नवीन नवीन अपमानात नवीन नवीन मानहानीत भर पडत पडत शंभर वर्षे उलटली. ह्या शंभर वर्षात साठलेल्या अपमानाचे उट्टे काढावे, राष्ट्राचा अपमान धुवून काढावा नि राष्ट्राची चाललेली विटंबना रक्तपाताने पुसून टाकावी असा ब्रिटिशांवर भयानक सूड उगविण्याच्या लालसेने दिल्ली शहरातील सर्व शिपायांचे डोळे जणू काही आग ओकू लागले. वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकेतून, सूर्याच्या प्रत्येक किरणातून, तोफेच्या धुमधडाक्याच्या गर्जनेतून, नि तलवारीच्या प्रत्येक खणखणाटातून ‘प्लासीचा सूड! प्लासीचा सूड!‘ असा एकच घनघोर ध्वनी उमटत होता! प्लासीच्या दुःखदायक रणक्षेत्राचा हा शतसांवत्सरिक दिवस उजाडताच क्रांतिकारकांच्या तुकड्या शहराच्या लाहोर वेशीतून बाहेर पडू लगल्या. इंग्लिशांनाही ह्या दिवशी आपणाला ज्या भयानक संकटाला तोंड द्यावे लागणार आहे, त्याची पुरेपुर जाणीव होती नि म्हणून तेही रात्रीपासून युद्धाच्या सिद्धतेत गर्क होते नि त्यांनी आपला सैनिकी व्यूह पुरा रचून ठेवला. इतकेच नाही तर या भयानक संकटाची जाणीव त्यांना यापूर्वीच झाल्याने त्यांनी काही दिवसांपूर्वीच पंजाब सरकारकडे सैन्याची कुमक मागविली होती आणि त्यांच्या सुदैवाने पहाटेसच नवी सेना येऊन पोचली. पंजाबहून नवे सैन्य आल्याच्या बातमीसरशी इंग्लिशांना एकदम मनस्वी आत्मविश्वास वाटू लागला. इंग्लिशांना सैन्याची नवीन कुमक मिळाली ही बातमी असो किंवा इंग्लिशांनी आपल्या पिछाडीचा एक पूल उडवून दिल्याची बातमी असो, क्रांतिकारकांच्या उत्साहावर त्याचा काहीही परिणाम घडून आला नाही. सब्जीमंडीमधून ते सरळ पुढे घुसले नि ब्रिटिशांवर बंदुकांच्या गोळ्यांचा मारा करू लागले. ब्रिटिश पायदळाने हल्ल्यामागून हल्ले चढविले; पण ते जसे पुढे सरकत तसे क्रांतिकारकही त्यांस प्रत्येक वेळी मागे पिटाळीत. किल्ल्याच्या तटावरील तोफखानाही आपले काम चोखपणाने बजावीत होता. ‘हिंदुरावच्या घराचाही’ क्रांतिकारक योग्य तो परामर्ष घेत होते, दुपारी १२ वाजता लढाई ऐन रंगात आली. पंजाबी तुकड्यांवर, गुरखा पलटणीवर, नि ब्रिटिशांच्या गोऱ्या सैन्यावर क्रांतिकारकांनी एकामागून एक हल्ले चढविले. मेजर रीड म्हणतोः “माझ्या सर्व ठाण्यांवर बंडवाल्यांनी अतिशय निकराची चढाई केली. ह्यापेक्षा अधिक शौर्याने कोणीही लढू शकणार नाही. रायफलधारी शिपायांवर, वाटाड्यांवर नि खास माझ्याजवळच्या माणसांवर त्यांनी पुन्हा पुन्हा हल्ले चढविले नि एकदा तर मला असे वाटले की आज आपण हरलो!”

प्रत्यक्ष त्या रणक्षेत्रावर लढत असलेल्या एका शूर ब्रिटिश अधिकाऱ्याने अशा शब्दात लिहिणे म्हणजेच क्रांतिकारकांचे हल्ले किती प्रखर असतील याचे ते प्रत्यंतर आहे. त्यातही अग्नीसारख्या प्रज्वलित नि शक्तीशाली विखुरलेल्या घटकांना केंद्रित करू शकेल असा प्रबल नेता

क्रांतिकारकांना लाभला नव्हता. स्वदेशाला पुन्हा स्वतंत्र करण्याची दुर्दम्य इच्छा नि प्लासीच्या राष्ट्रीय अपमानाची चीड ह्या दोन समान बंधनानीच काय ते ते क्रांतिकारक एकत्र झाले होते. हिंदी सैन्याच्या हातात प्रत्यक्ष इंग्लिशांचा तोफखाना पडण्याचा धोका निर्माण झाला होता आणि शेवटी आपल्या सैन्यास उत्साह देत असलेला मुख्य अधिकारी कर्नल वेल्शमन हाही मारला गेला. संबंध दिवसभर इंग्रजी छावणीतील प्रत्येक मनुष्य निकराने लढत राहिला नि थकत चालला आणि आता ते तग धरू शकणार नाहीत असे वाटू लागले. असे असले तरीही ब्रिटिश सेनापतीने आशा सोडण्याचे कारण नाही. कारण त्याच सकाळी तेथे येऊन पोचलेल्या ताज्या दमाच्या स्वामिनिष्ठ पंजाबी तुकड्या आपणास आघाडीवर जाण्याची संधी केव्हा मिळेल याविषयी अत्यंत उत्सुक किंवा उतावीळ झालेल्या आहेत! त्यांना आघाडीवर चालून जाण्याची आज्ञा त्वरीत सोडण्यात आली आणि ह्या ताज्या तगड्या शिपायांच्या नव्या हल्ल्यास सर्व दिवसभर अविरत लढत असलेल्या क्रांतिकारकांना असमान लढत देणे प्राप्त झाले. तथापि तशा त्या विषम परिस्थितीतही रात्र पडेपर्यंत क्रांतिकारक एकसारखे लढतच राहिले आणि नंतर आपलाच विजय झाला आहे असे म्हणत उभय पक्षांची सैन्ये रणक्षेत्रावरून आपापल्या तळावर परत फिरली. अशा प्रकारे कोणाचाही म्हणण्यासारखा पराभव न होता तो प्लासीचा शतसांवत्सरिक दिवस संपला आणि उभय पक्षांची सैन्ये आपापल्या शौर्याची नि धैर्याची वाखाणणी करीत आपापल्या तळावर परत लोटली.

जसजसे दिवसामागून दिवस लोटत तसेतसे नवीन सैनिकी पथके दोन्ही पक्षांना मिळत होती. पंजाबकडून सतत सैनिक भरती होत राहिल्यामुळे या घटकेस इंग्लिशांचेकडे सात हजाराहून अधिक सैनिकांची संख्या झाली होती; तर दुसऱ्या बाजूस रोहिलखंडात बंड करून उठलेली शिपायांची पलटण बख्तरखानाचे नेतृत्वाखाली दिल्लीत येथून पोचली होती. लॉर्ड रॉबर्टस् म्हणतो : “रोहिलखंडाचे बंडखोर सैन्य नावांचा पूल ओलांडून कलकत्ता वेशीतून शहरात प्रवेश करू लागले. हातात मोठमोठे झेंडे नि फलक फडकावीत, लढाऊ घोषणा करीत नि अत्यंत शिस्तीने नि संचलन करीत शहरात प्रवेश करीत असलेले हजारो शिपाई आम्हाला आमच्या छावणीच्या टेहाळणी टेकडीवरून दिसत होते.” दिल्लीत असलेल्या भिन्नभिन्न सैनिक पथकांना एकत्र आणणारी जी एक शक्ती होती ती म्हणजे त्यांचे तत्त्वप्रेम! ते नसते तर भिन्नभिन्न भागातील भिन्नभिन्न जातींच्या नि धर्मांच्या पूर्वी एकमेकांची तोंडेही कधी न पाहिलेल्या आणि केवळ योगायोगाने नि क्षोभाच्या वादळामुळे एके ठिकाणी आलेल्या ह्या सहस्रावधी शिपायांना एकत्र राहताच आले नसते. शहरातील लुटमार नि बेबंदशाही थांबविण्यास स्वतः बादशहा नि त्याचे सल्लागार मंत्रिगण जरी एकसारखी खटपट करीत असत नि उपदेश करीत होते तरीही प्रत्येक दिवशी काहीतरी शिपायांच्या लुटमारीची, दडपशाहीची नि दंगल माजल्याची बातमी येतच होती. क्रांतिकारकांत हे घडणे स्वाभाविकच असते. अशा परिस्थितीत, ह्या असंख्य नि भिन्नभिन्न सैनिकी पथकांना संघटित करून एकरूपता निर्माण करू शकेल अशा एखाद्या पुढाऱ्याची गरज आवश्यकता होती. या वेळी, क्रांतिकालात साहजिकपणेच प्रकट होणाऱ्या लोकांच्या दुष्ट प्रवृत्तींना नि वाममार्गी

मनोवृत्तींना जरी भयंकर उत आलेला होता तथापि अशाही परिस्थितीत दिल्ली शहराने इंग्रजी सैन्यावर हल्ल्यावर हल्ले करून त्यांच्यात आपल्याविषयी भय निर्माण करून त्यांना आपल्या काबूत ठेवले होते. परकीय शत्रूला देशाबाहेर हाकलून देण्याची जी अत्युत्कट इच्छा सैनिकांत नि सर्वसामान्य नागरिकांत निर्माण झालेली होती तिच्या बळावर हे हल्ले चालले होते. पंरतु अंतिम विजय मिळवावयाचा तर केवळ प्रबळ इच्छाशक्तीने काम भागत नाही. तर त्यासाठी संघटित नि पद्धतशीर प्रयत्न आणि कर्तृत्ववान नेतृत्व यांची आवश्यकता असते. त्यामुळे आपल्या सैन्यासह नि अपार संपत्तीसह रोहिलखंडाचा शूर बख्तरखान दिल्लीस पोचला तेव्हा त्याला देवानेच धाडले आहे असे वाटू लागले. बख्तरखान येऊन पोचला त्यावेळी दिल्लीतील लोकांची मनःस्थिती कशी होती ह्याचे वर्णन त्याच वेळी दिल्लीमध्येच वास्तव्य करणाऱ्या एका गृहस्थाने आपल्या रोजनिशीत- दैनिकीत लिहून ठेवले आहे. त्या काळचे दिल्लीतील केवळ दर्शन घडविणारा म्हणून नव्हे तर एकंदर लोकांच्या विचारसरणीवर नि घटनांवर पकाश टाकणारा त्या रोजनिशीतील एक उतारा पुढे देत आहोत. "रोहिलखंडातून उठाव केलेल्या तुकड्या लवकरच येणार आहेत अशा अपेक्षेने यमुनानदीवरील पूल दुरुस्त करण्यात आला. रोहिलखंडाचे सैन्य दूर होते तेव्हापासूनच बादशहा त्याकडे दुर्बिणीतून पहात होता. ता.२ जुलैच्या सकाळी नबाब अहमद कुलीखान आपल्या सरदारांसह नि नागरिकांसह रोहिलखंडच्या सैन्याचे स्वागत करण्यास सामोरा झाला. त्या वेळी हकीम अहसन उल्लाखान, सेनापती सनदखान, अब्राहिम अलीखान, गुलाम कुलीखान नि इतर प्रतिष्ठित पुढारीसुद्धा हजर होते- रोहिलखंडच्या सैन्याचा सेनापती असलेला महंमद बख्तरखान याने बादशहाला आपली सेवा मान्य करून घेण्याची विनंती केली. बादशहाला त्याची काय इच्छा आहे हे सांगण्याचा बख्तरखानाने जेव्हा आग्रह धरला तेव्हा बादशहा म्हणाला, 'लोकांना संपूर्ण संरक्षण मिळावे, त्यांच्या जीविताची नि वित्ताची शाश्वती मिळावी, आणि ब्रिटिश शत्रूचे निर्दालन करण्याचे कार्य यशस्वीपणे पार पडावे हीच माझी तीव्र इच्छा आहे.' त्यावर सेनापती म्हणाला की, बादशहाची इच्छा असेल तर क्रांतिकारक सैन्याचा सर सेनापती म्हणून काम करण्यास मी तयार आहे. त्या वेळी बादशहाने प्रेमभराने सेनापतीचा हात दाबला. तसेच भिन्नभिन्न पलटणींच्या प्रमुखांना एकत्र बोलावून विचारण्यात आले की बख्तरखान यांची सर्व सैन्याचे सर सेनापती म्हणून निवड करण्यास ते तयार आहेत का? सर्व एका आवाजात 'हो हो! ' म्हणून म्हणाले नि सर सेनापतीच्या आज्ञा मानण्याची लष्करी किंवा सैनिकी शपथही सर्वांनी घेतली. हा शपथविधी आटोपल्यावर बादशहाने पुन्हा बख्तरखानाची खासगी भेट घेतली. सर्व शहरात दवंडी पिटण्यात आली की, सरदार बख्तरखान यांची सर सेनापती म्हणून नेमणूक करण्यत आली आहे. तरवार, एक पदक आणि सेनापती ही पदवी त्यांना अर्पण करण्यात येऊन त्यांचा सन्मान करण्यात आला. राजपुत्र मिर्झा मोगल यास उप-सरसेनापतीपद देण्यात आले. त्याने बादशहास कळविले की, "शहरात लुटालूट किंवा रक्तपात करताना प्रत्यक्ष राजपुत्रही आढळला तर तत्काळ त्याचे कान नि नाक कापण्यात आपण मागेपुढे पाहणार नाही." बादशहाने उत्तर दिले, "आपणाला सर्व अधिकार

दिलेले आहेत. जराही कुचराई न करता आपणाला योग्य वाटेल ते करा." शहराच्या कोतवालालाही दटावण्यात आले की, त्याच्या हलगर्जीपणामुळे जर गावात लुटालूट किंवा दंगाधोपा झाला तर त्यालाही फाशी दिले जाईल. बख्तरखानाने सांगितले की, त्याने आपल्या समवेत चार पायदळाच्या तुकड्या, सातशे घोडेस्वार, सहा घोड्यांवरील तोफा, तीन भुई तोफा, इत्यादी लष्करी साहित्य आणलेले आहे. त्याच्याबरोबर आलेल्या शिपायांचा सहा महिन्यांचा पगार आधीच दिलेला असून त्याशिवाय चार लक्ष रुपयांची रोकड त्याचेपाशी असल्याने शिपायांच्या पगाराविषयी किंवा पैशाच्या नडीविषयी बादशहाने काळजी करण्याचे कारण नाही असेही बख्तरखानाने सांगितले. इतकेच काय पण जो काही पैसा लढाईत त्याच्या हाती पडेल तोही बादशहाच्या खजिन्यात ताबडतोब भरला जाईल. त्यानंतर बादशहाने चार हजार रुपये किंमतीची मेवामिठाई सर्व सैन्यात वाटली. आगऱ्याचे शिपाई, नसिराबाद नि जालंदरच्या पलटणी या सर्वांवर सरसेनापती बख्तरखान याचा अधिकार होता. शहरातील प्रत्येक नागरिकाने शस्त्र धारण केलेच पाहिजे अशी पहिली आज्ञा सरसेनापती या नात्याने सोडली गेली. प्रत्येक गृहस्थाने नि दुकानदारानेही शस्त्र बाळगले पाहिजे. ज्याच्यापाशी शस्त्र नसेल त्याने वरिष्ठ ठाण्यावर जाऊन विचारणा केल्यास तत्काल त्यास हत्यार पुरविले जाईल, पण कोणीही निःशस्त्र असता कामा नये. एखादा शिपाई लुटालुट करताना आढळून येईल तर त्याचा हात तोडला जाईल. बख्तरखान शस्त्रास्त्रांच्या कोठारात गेला नि त्याने पाहणी करून शस्त्रांची नि दारूगोळा निर्मितीची शिस्त लावली. रात्री आठ वाजता सरसेनापती राजवाड्यावर गेला. बादशहाने बेगम झीनत महल, हकीम अहसनुल्लाखान नि अहमद कुलीखान यांचे बरोबर राज्यातील घडामोडींबद्दल विचारविनिमय केला. ता.३ जुलै या दिवशी झालेल्या सर्वसाधारण परेडचे संचलनाचे वेळी जवळजवळ वीस हजार शिपाई हजर होते."[12]

बख्तरखानाच्या आगमनामुळे दिल्लीतील क्रांतिकारक पक्षाला काही संघटनात्मक रूप देण्यास त्याने ज्या वेळी सुरवात केली होती त्याच वेळी दुसरीकडे इंग्रजी पक्षालाही पंजाबच्या बाजूने नि अन्य भागातूनही उत्साही नि धडाडीची नवीन कुमक मिळत होती. पंजाबमधून नुकताच येऊन पोचलेला ब्रिगेडियर जनरल चेंबर्लेन याची शौर्यात, उत्साहात नि कल्पनाशक्तीत बरोबरी करू शकतील. अशी अगदी थोडीच माणसे इंग्रज सरकारजवळ होती. प्रख्यात लष्करी इंजिनीयर बेअर्ड स्मिथ हाही त्यांना येऊन मिळाला. शिखांच्या बरोबर नुकत्याच झालेल्या लढाईत ज्यांनी नाव कमावले होते असे सर्व शिपाई जॉन लॉरेन्सने दिल्लीच्या इंग्रजांच्या मदतीस धाडून दिले. नंतर सेनापती बर्नाडने पूर्वी अनेक वेळा दिल्लीवर चढाई करण्याचा बेत ठरविला होता पण तो अंमलात आणला गेला नव्हता; आता नवीन कुमक मिळाल्यामुळे त्याने दिल्लीवर सरळ नि धाडशी चढाई करण्याचा निश्चय केला. पूर्वी प्रमाणेच ह्याही हल्ल्याची संपूर्ण योजना आखण्यात आली. आणि ता.३ जुलैला चढाईच्या तयारीने खडे असलेले इंग्रजी सैन्य कूच करून निघालेही. पण

---

[12] Native Naratives by Metcalfe,page 60.

काय? कोणी तरी अशी बातमी आणली की, सरसेनापती बख्तरखानने इंग्रजांचे दिल्लीवर चालून जाण्याचे श्रम वाचविले आहेत! कराण तो खुद्द स्वतःच त्यांचेवर चालून येत आहे. ता.४ जुलैला बख्तरखान पुन्हा चढाई करून आला नि इंग्रजांना त्याने अलिपूरपर्यंत मागे रेटले!!

दिल्लीला गेलो, दिल्ली शहरावर नुसती नजर गेली- दृष्टी गेली की ती सहज आपण जिंकलीच, अशी प्रौढ दिल्लीला वेढा घालण्यापूर्वी जे इंग्रज करीत असत त्या इंग्रजांना पंजाब भागातून नव्या प्रबल पलटणी येऊन मिळाल्यावरसुद्धा एका संपूर्ण महिन्यात एक पाऊलही पुढे टाकता आले नाही, हे पाहून तीव्रभावनेच्या सेनापती बर्नार्डला अतिशय दुःख नि लाज वाटू लागली. इंग्रज दिल्ली जिंकावयाला जितके उत्साही होते त्याहून अधिकतर असणारा दिल्ली सहज जिंकण्याचा त्यांचा आत्मविश्वास होता. इतका की मुंबई, कलकत्ता नि मद्रासपर्यंत दिल्ली पडल्याची बातमी पसरली! आणि ह्या बातम्या निराधार आहेत असे इंग्रजांना जेव्हा वारंवार दिसून येऊ लागले तेव्हा सर्व हिंदुस्थानातील लोक एकमेकांस विचारू लागले की, “दिल्लीला इंग्रज सैन्ये करीत तरी काय आहेत?” हीच चिंता नि शरम- लज्जा बर्नार्डच्या मनात घर करून राहिली होती. पूर्वीच्या ह्या अंधकारमय परिस्थितीपेक्षा पुढील काळ काही वेगळा येईल असे त्याला वाटेना. उलट भावी काळाचा विचार करताना त्याला तो अधिकच अंधःकारमय वाटू लागे. शिपायांच्या एकसारख्या होत राहिलेल्या हल्ल्यांमुळे त्याला क्षणभरही उसंत मिळेना, एवढेच नव्हे तर क्रांतिकारकांच्या त्या राजधानीवर सरळ नि धाडसी चढाई करण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा नवीन उगवणाऱ्या प्रत्येक दिवशी एकसारखी विरून जाते आहे असे त्याला दिसे. सरते शेवटी शरीराने थकलेला, मानसिक चिंतेने ग्रासून गेलेला, नि निराशेने खचलेला ब्रिटिश सेनानी बर्नार्ड ता.५ जूलैला पटकीच्या साथीला बळी पडला! ह्या बातमीने इंग्रजांच्या तळावरील सैन्यास दुःखाचा प्रचंड धक्काच बसला. दिल्लीत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करणारा हा दुसरा इंग्रज सेनापतीही दिल्लीत नव्हे पण थडग्यात प्रवेश करण्यात यशस्वी ठरला! त्यानंतर सेनापती रीडने सैन्याची अधिकारसूत्रे हाती घेतली. तो इंग्रजी सैन्याचा तिसरा सेनापती झाला!

ब्रिटिशांच्या ठाण्यावर चढाई करण्याचे असे बेत चाललेले असतानाच दिल्लीतील नागरिक ते प्रत्यक्ष कृतीत उतरवीत होते. स्थलाभावी त्या सर्वांचे वर्णन येथे करता येत नाही. असे असले तरी ता.९ जुलै नि पुन्हा ता.१४ जुलै या दिवशी ज्या शर्थीने क्रांतिकारक लढले नि इंग्लिशांप्रमाणेच क्रांतिकारकांनीही शौर्याची कमाल केली ते प्रसंग महत्त्वाचे नि स्फूर्तिदायक असल्याने वगळता येत नाहीत. पहिल्या दिवशी इंग्रजी घोडदळाचा पाडाव करून त्यांना पिटाळण्यात आले. इंग्रजी तोफखाना बंद पाडण्यात आला. एका शूर शिपायाने हिल नि त्याचा घोडा या दोघांना गारद केले. हिलने मरता मरता स्वतःला सावरून आपली तरवार उपसली तोच त्याच्यावर तीन शिपायांनी धाव घेतली. हिलने दोनदा गोळी झाडण्याचा केलेला प्रयत्न फसला. परंतु एक शिपाई आपली तरवार उपसण्यात यशस्वी झाला. उभयतांची हातघाईची झुंज जुंपली, त्यांची झटापट झाली आणि दोघे खाली कोसळले. हिल जमिनीवर उताणा पडलेला होता नि त्याच्या छातीवर एक पाय देऊन

नि हाती तरवार धरून एक शिपाई उभा होता. मेजर टॉम्बसने तीस फूट अंतरावरून हे दृश्य पाहिले, नि त्याने नेम धरून शिपायावर गोळी झाडून त्याला ठार केले. मेजर टॉम्बसने हिलला जमिनीवरून उचलले नि त्याला हालवू लागला असताना त्याच वेळी दुसरा शिपाई हिलचे पिस्तुल हाती धरून त्यांचेवर चाल करून येत असल्याचे पाहून तो आश्चर्यचकित झाला. तो शिपाई दोन किंवा तीन इंग्लिशांशी एकाकी लढत असताना, एकाला त्याने आपल्या तलवारीने जखमी केले, दुसऱ्याला ठार केले आणि तिसऱ्याच्या तलवारीचा तो स्वतःच बळी ठरला. टॉम्बस नि हिल या दोघांनाही त्यांनी दाखविलेल्या शौर्याबद्दल 'व्हिक्टोरिया पदके' देण्यात आली. आणि सर जॉन के म्हणतो की त्याशूर शिपायालाही 'बदादुरशहा पदक' मिळावयास हवे होते! त्या स्वातंत्र्ययुद्धात शहीद झालेले, हुतात्मा झालेले कितीतरी वीर 'बहादुरशहा पदक' मिळविण्यास पात्र होते! पण शूर स्वार्थत्यागी शिपायांना बहादूरशहा पदके मिळत नसली तरी त्याहूनही अधिक गौरवार्ह शहीद होण्याचे हुतात्मा होण्याचे कर्तव्यपदक प्रत्यक्ष मृतदेवतेकडून मिळण्याचे भाग्य त्यांना लाभते येवढे मात्र खरे! त्या दिवशी इंग्रज शिपायांचा अपमानास्पद असा पराभव झाला पण याचा सूड क्रांतिकारकांवर उगवता न आल्याने ते शूर (?) इंग्रज आपल्या ठाण्यात परतले नि तो सूड त्यांच्या चाकरीत असलेल्या निरपराध भिस्त्यांवर नि अन्य हिंदी लोकांवर त्यांचे रक्ताच्या थारोळ्यात तुकडे उडवून ठार करण्यात उगविला![13] आणि खरोखर पाहता ह्याच भिस्त्यांनी नि इतरांनी इंग्लिश सैन्याला त्यांची चोख सेवाचाकरी करून लढण्याच्या स्थितीत ठेवेलेले होते! पण ता.१४ जुलैच्या हल्ल्यात ह्यापेक्षाही अधिक वाईट स्थिती झाली. कारण ह्याच दिवशी शूर चेंबर्लेनला एका शिपायाने गोळी घालून ठार केले. त्याच्या ह्या मृत्युमुळे झालेल्या राष्ट्रीय हानीचे नि दुःखाचे वर्णन इंग्रजी इतिहासकार पुढील शब्दांत करतातः "आपल्या पक्षातील पहिला योद्धा, कीर्तीने पहिला नि सन्मानात पहिला! चेंबर्लेनचे प्रेत ज्या दिवशी आमच्या तळावर परत आणले गेले तो आमच्या इतिहासातील एक अत्यंत दुःखदायक दिवस होय!"

अशा प्रकारे ता.१५ जुलै उलटून गेली तरी दिल्लीतील प्रासाद शिखरे, आपल्या मस्तकांवर सूर्यकिरणनी चमकणारे ध्वज, पताका, गुढ्या उभारून जगाला ओरडून सांगत होती की, दिल्ली शहर हे आता स्वातंत्र्याचे निवासस्थान झालेले आहे. आणि शेवटी आपले मरण डोळ्यांसमोर स्पष्ट दिसत असल्यामुळे स्वतः रीडने राजीनामा दिला, अधिकारत्याग केला नि हिमालयाच्या टेकड्यांत जाऊन तेथे निवास केला! इंग्रजी सैन्याचा हा तिसरा सेनापती होता. दोघांना थडग्यात

---

[13] "It is related that in the absence of tangible enemies, some of our soldiery. who turned out on this occasion, butchered a number of unoffending camp-followers, servants and others who were huddling together, in vague alarm near the Christian Church Yard. No loyalty, no fidelity, no patience, good service on the part of these good people could extinguish, for a moment, the fierce hatred which possessed our white soldiers against all who wore the dusky livery of the East", Kaye and Malleson's Indian Mutiny, Vol. II, Page 438.

One of the Christian prisoners in the prison of Nana Sahib tells the same account and one of the Ayahs (nurses) deposes to the same effect.

गाडले गेले नि तिसऱ्याने आपला अधिकार सोडल्यानेच केवळ त्याचे प्राण वाचले! इतके झाले तरीही दिल्ली अजिंक्यच राहिली! क्वॉर्टर मास्टर जनरल बेचर नि अॅड्ज्यूटंट जनरल चेंबर्लेन आपल्या तळावरच मृत्युची घटका मोजित पडले होते- तरी दिल्ली जिंकता येईना! इतकेच नाही तर क्रांतिकारकांकडून होणाऱ्या सतत नि त्रासदायक हल्ल्यांपासून स्वसंरक्षण तरी कसे करावे हा प्रश्न इंग्रजांना पडला. कारण क्रांतिकारकांची संख्या या घटकेला वीस हजारापर्यंत झाली होती! क्रांतिकारकांनी चढविलेल्या प्रत्येक हल्ल्यात त्याचे बरेच मनुष्यबळ खर्ची पडत असले तरी त्याचा इंग्रजांना काहीच लाभ होत नव्हता. पण त्यांचे मूठभर सैनिक प्रत्यही मरत गेल्याने इंग्रजांचे संख्याबळ घटत होते. म्हणून इंग्लिशांनी आता केवळ संरक्षणात्मक धोरण स्वीकारले. कारण हल्ल्यामध्ये होणाऱ्या मृत्युने क्रांतिकारकांची शक्ति विशेष दुर्बळ होत नसे वा त्यांच्या हल्ल्यांतही खंड पडत नसे. उलट ते अधिक निश्चयी नि निर्भय होऊन अभिमानाने उघड सांगू लागले की, “इंग्लिशांच्या विजयाचे मूल्य पराभवाइतकेच आहे!” सर्व हिंदुस्थानात पसरलेले इंग्रजही टीका करू लागले, गाऱ्हाणी करू लागले नि उघडपणे लिहू लागले की, “वेढा घालणारेच वेढ्यात अडकले गेले आहेत!” आणि जेव्हा अशा परिस्थितीत तिसरा सेनापती निवृत्त झाला तेव्हा ग्रेटहेड, चेंबर्लेन नि रॉटन यासारख्या लढवय्यांना दिल्लीवर हल्ला करण्याची आशा सोडून द्यावी लागली. प्रत्यक्ष हेडक्वॉर्टर्समध्ये मुख्य छावणीतच दिल्लीचा वेढा उठविण्याची भाषा नि चर्चा चालू झाली. जेव्हा तिसरा सेनापती रीडने राजीनामा दिला नि त्याचे जागी चौथा सेनापती ब्रिगेडियर जनरल विल्सन आला. तेव्हा दिल्लीच्या वेढ्याची ही करुणास्पद स्थिती झालेली होती.

प्रकरण दुसरे

हॅवलॉक

जेव्हा शीख शिपायांनी अलाहाबादचा किल्ला क्रांतिकारकांच्या हाती सोपविण्या ऐवजी इंग्लिशांचे हाती सोपविला तेव्हापासून इंग्लिशांनी तो आपल्या हालचालींचा मुख्य तळ बनविला. उत्तर हिंदुस्थानातील मुलकी नि लष्करी हालचाली कलकत्त्यासारख्या दूरच्या केंद्रावरून ज्या कराव्या लागत त्यातील धोका या नव्या केंद्रामुळे उरला नाही. बंडाचा बीमोड होईपर्यंत अलाहाबादेलाच राजधानी हलविण्याचा लॉर्ड कॅनिंगने निर्णय घेतला नि त्याप्रमाणे थोड्याच दिवसांत तो अलाहाबादेसच स्वतः वास्तव्यास आला. पण तेवढ्यात कानपूरला इंग्लिशांच्या पळापळीच्या बातम्या नि त्यांनी मदतीसाठी फोडलेल्या आर्त किंकाळ्या ऐकू येऊ लागल्या म्हणून जनरल नीलने अलाहाबाच्या संरक्षणासाठी थोडेसे सैन्य ठेवून बाकीचे सर्व सैन्य मेजर रेनॉल्डचे नेतृत्वाखाली कानपूरचा वेढा उठविण्यासाठी धाडून दिले. हे सैन्य वाटेतील खेडेगावांना मन मानेल तशा आगी लावीत चालले. त्याच सुमारास कानपूरच्या इंग्लिश सैन्याचा सेनापती म्हणून नीलच्या जागी हॅवलॉक याची नेमणूक झाली. तो जून महिन्याचे शेवटी अलाहाबादला येऊन पोचला. तो सैनिकी हालचालीत पारंगत नि अनुभवी अधिकारी होता. इंग्लिशांच्या सुदैवाने इकडे बंडाची प्रत्यक्ष उठावणी होण्याचे वेळीच इंग्लिशांचे इराणशी चाललेले युद्ध आटोपले होते नि त्या स्वारीत गुंतलेले सर्व युरोपियन सैन्य हॅवलॉकसारख्या उत्तम सेनानीसुद्धा हिंदुस्थानात अगदी आणीबाणीच्या वेळेलाच येऊन पोचले. हॅवलॉक अलाहाबादेस मुख्य अंमलदारीवर आल्यामुळे आपल्याला त्याचे हाताखाली राहावे लागणार हे पाहून नीलला मनात जरी पुष्कळ मत्सर वाटू लागला तथापि त्याने सार्वजनिक कर्तव्यामध्ये मत्सराने वा खेदाने यत्किंचितही शिथिलता पडू दिली नाही. हॅवलॉकच्या हाताखाली जाणाऱ्या सैन्याची त्याने स्वतःच्या सैन्याइतकी उत्तम व्यवस्था लावली, त्यांना दाणावैरणीची मदत केली नि हॅवलॉक येताच त्याच्या स्वाधीन आपला चार्ज बिनबोभाट रीतीने करून दिला. हे सैन्य कानपूरच्या इंग्रजांचे मदतीसाठी जाण्याचीही सिद्धता होऊन हॅवलॉक मोठ्या उत्साहाने तिकडे जाण्यास जो निघणार तो त्यास बातमी कळली की कानपूरला सर हो व्हीलर पराजय पावून बंडवाल्यांस शरण गेला नि त्याच्या सुद्धा इंग्रजी पुरुषमात्राची गंगेच्या काठावर भयंकर कत्तल उडाली!

जिवंतपणी ज्यांचे संरक्षण करण्यास आपण असमर्थ झालो त्यांच्या मरणाचा तरी आता निष्ठुर सूड उगविला पाहिजे, अशा प्रबळ इच्छेने हॅवलॉक अलाहाबादेहून कानपूरकडे त्वरेने निघाला. त्याच्याबरोबर एक हजार निवडक युरोपियन पायदळ, शंभर दीडशे शीख, एक युरोपियन

घोडेस्वारांची छोटीशी तुकडी नि सहा तोफा इतकी सेना त्वेषाने जिवावर उदार होऊन निघालेली होती. नवीन अधिकाऱ्यांना नि सोजिरांना त्या प्रदेशाची माहिती देण्यासाठी, लढाईत स्वतः लढण्यासाठी नि लढाईनंतर क्रूर सूड उगविण्यासाठी, बंड केलेल्या शिपायांच्या रेजिमेंटमधून किंवा बंडखोर नागरिकांनी दयेमुळे जाणून बुजून जिवंत सोडलेले किंवा हयगयीने जिवंत सुटलेले कित्येक लष्करी अधिकारी नि मुलकी अंमलदार, त्या सेनेबरोबरच चाललेले होते; नि जे जे एकेकटे हाती सापडले असता एका शब्दाबरोबर बंडवाल्यांकडून राख झाले असते तेच हे इंग्रज लोक आज पुन्हा एकत्र होताच त्यांच्यापुढे गावेची गावे अग्नीमध्ये राख होऊ लागली!

रीडच्या हाताखाली असलेली इंग्रजांची तुकडी फत्तेगडाकडे चालून येत आहे ही वार्ता कानपूरला कळताच नानासाहेबांनी बंडवाल्यांपैकी बरेचसे सैन्य तिकडे धाडून दिले. ज्वालाप्रसाद, टीकासिंग नि अलाहाबादचा मौलवी यांचे नेतृत्वाखाली रीडच्या मूठभर इंग्रजांना पहिल्या घडाक्यातच चीत करून कानपूरला विजयश्रीसह शीघ्रतेने परत फिरू अशा अवसानात निघालेले बंडवाल्यांचे सैन्य फत्तेगडजवळ येऊन पोचले. त्याचवेळी आकस्मिक रीतीने रीडच्या तुकडीला हॅवलॉकचे सैन्य येऊन मिळालेले होते. ह्या मिलाफ झालेल्या इंग्रजीसेनेने बंडवाल्यांची फौज आली आहे असे कळताच आपल्या तोफांना बत्ती दिली. ही लढाई ता.१२ जुलैला झाली. आता रीडच्या तुकडीला बोल बोलता गारद करू अशा विश्वासाने बंडवाले जो इंग्रजी सेनेवर चाल करून येतात तो मूठभर लोकांचे ऐवजी तोफखान्यासुद्धा सर्वांगपूर्ण असलेले हॅवलॉकचे गोरे सैन्य रणांगणात उडी घेऊन ठाकले. ही फसवणूक एकाएकी उघडकीस येऊन बंडवाल्यांना जोराची दहशत बसली नि ते आपल्या तोफा रणांगणावर टाकून धूम ठोकीत पळू लागले! त्यांचा पाठलाग करणे शक्य नसल्यामुळे त्याना नादी न लागता इंग्रजी सेनेने फत्तेपूर शहरात प्रवेश केला. ह्या फत्तेपूर शहराने जेव्हा बंड केले होते तेव्हा तेथील पुढारीपण इंग्रज सरकारच्या नोकरीत डेप्युटी मॅजिस्ट्रेटच्या अधिकारावर असलेल्या हिकमत उल्ला नावाच्या एका मुसलमानाने पत्करलेले होते नि ह्या शहरात युरोपियन अधिकाऱ्यांचे रक्तही बंडवाल्या नागरिकांची तरवार प्यालेली होती, त्या या रक्तप्रिय शहरावर आता सूडाची तरवार पडली! बंड होताच लोकांनी न मारता सोडून दिलेला त्या शहराचा पूर्वीचा मॅजिस्ट्रेट शेरर हा त्या विजयी सैन्याबरोबर आलेला असून फार दिवस तुंबून रहिलेली त्याची मॅजिस्ट्रेटी गाजविण्यास तो आता उत्सुक झालेला होता! म्हणून प्रथम लष्करी लुटीचा हुकूम सुटला. त्या शहरात आता लुटण्यास काहीही उरलेले नाही इतकी खात्री झाल्यावर ते शहर पेटवून देण्याचा दुसरा हुकूम सुटला. परंतु ह्या हुकमाचा मान फक्त शीख शिपायांनाच देण्यात आलेला असल्याने गोरे सैन्य फत्तेगडाहून निघताच शिखांनी आपली विशिष्ट कामगिरी बजावून ते शहर आग लावून पेटवून दिले नि नंतर पुढे मुख्य सैन्यास जाऊन मिळाले.

फत्तेपूर शहराला इंग्रजी सैन्य जिवंत भाजून काढीत असता त्यांच्या ज्वालाचे लोट पसरत पसरत लवकरच कानपूरला खटका देऊ लागले. मेजर रीडच्या तुकडीला मारण्यासाठी आपले सैन्य तुटून पडले असता हॅवलॉकच्या सैन्याने त्यांना अकस्मात छापा घालून पिटाळून लावले, फत्तेपूर

शहरात इंग्रजांनी प्रवेश केला नि येथील मालमत्तेचे लुटीने नि माणसांचे आगीने भस्म करून टाकले, ह्या वार्ता नानांच्या दरबारात येऊन संतापाच्या, निराशेच्या नि त्वेषाच्या लाटांनी तो सर्व दरबार खवळून गेला. कानपूरवर चालून येणाऱ्या इंग्रजांना पांडू नदीवर अडकविण्यासाठी नानासाहेबांच्या हाताखाली आणखी एक सैन्य धाडून देऊन नानांचा दरबार जो परत फिरतो तो इंग्रजांकडे गेलेले काही फितुरी हेर पकडण्यात आल्याची वर्दी मिळाली. या फितुरी हेरांची चौकशी करताना असे सिद्ध झाले की, त्यांच्यापैकी काहीजणांबरोबर नानांच्या कैदेत असलेल्या गोऱ्या बायकांनी अलाहाबादेच्या इंग्रजांकडे फितुरीची पत्रे लिहिली आहेत![1] शिपायांच्या कत्तलीतून ज्यांचा अबला म्हणून नानांनी बचाव केला त्यांच्या ह्या गुप्त कारस्थानाचा बभ्रा होताच ह्या कृष्णकारस्थानी गौर स्त्रियांचे काय करावे हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला. फत्तेगड इंग्लिशांनी जाळला तसा हा ‘बिबीगड’ ही आपण का जाळू नये? त्या दिवशीच्या खाजगी सभेत टीकासिंग म्हणाले की, “ह्या बाया कानपूरच्या बिबीगडात अशाच राहिल्या तर आपला पराजय झाला असता कानपूर शहराची इंग्रज राख करावयास सोडणार नाहीत. त्याच्या पुराव्याच्या आधारावरच हजारो लोक इंग्रजांच्या द्वेषाला खास बळी पडतील. म्हणून माझ्या मताने कानपूरास इंग्रज भिडण्याच्या आधी येथील अंतर्गत बातमी देण्यास एकही गोरे कातडे न उरावे.[2]

बिबीगडात ज्या बाया होत्या त्यातील कित्येक तर कानपुरात दहा दहा वर्षे राहिलेल्या होत्या- इंग्रजांविरुद्ध लढलेले कित्येक नागरिक त्यांना नावानिशीसुद्धा माहित होते. तेव्हा त्यांच्या अस्तित्वाचा विषमय पेला भंगून न टाकल्यास तोच कानपूरच्या जीविताला अपायकारक होण्यास चुकणार नाही असा त्या सभेत सर्वांचा विचार ठरला! त्या कैदखान्याला जरी बिबीगड म्हणत तरी त्यात नानांच्या हुकुमाने वाचलेले काही पुरुषही होते. त्या सर्वांना त्यांची फितुरीची पत्रे नेणाऱ्या हेरांसुद्धा ठार मारावे असा सर्वसंमत निश्चय ठरवून त्या घोर रात्रीचीही घोरतर सभा विसर्जन पावली! दुसरे दिवशी प्रथमतः त्या हेरांना नि कैदेतील गोऱ्या पुरुषांना बाहेर ओढण्यात आले, एका रांगेत ते उभे राहिले नि स्वतः नानासाहेबांच्या समोर प्रथमतः त्या हेरांची डोकी सपासप उडविण्यात आली नि नंतर कैदेतील गोऱ्या पुरुषांना पुढे आणुन गोळीसरसे ठार करण्यात आले. नानासाहेब तेथून उठून जाताच त्या गोऱ्या पुरुषांच्या प्रेताजवळ येऊन लोक चेष्टा करून लागले की, “हा मद्रासचा गव्हर्नर, हा मुंबईचा, हा बंगालचा!!!”

---

[1] “After the defeat of Nana Sahib’s forces at Fattehpur, some reputed spies were brought to Nana Sahib. They were accused of being the bearers of letters supposed to have been written to distant stations by the helpless women in prison. In the correspondence, some of the Mahajans and Babboos of the city were believed to be complicated. It was, therefore, resolved that the said spies together with the women and children, as also the few gentlemen whose lives had been spared should all be put to death. “----Narration of the Revolt page 113. One of the Christian prisoners in the prison of Nana Sahib tells the same account and one of the Ayahs (nurses) deposes to the same effect.

[2] Forrest’s Introduction ह्यामध्ये फॉरेस्टही म्हणतो, ‘पुढे पुरावा मिळू नये म्हणून कत्तलीचा आग्रह -पहिले प्रपोजल म्हणून टीकासिंगाने केला.’

ही हिडीस चेष्टा इकडे चाललेली असताना तिकडे बिबीगडावर असलेल्या पहारेकरी शिपायांस आत घुसून कत्तल करण्याचा हुकूम सुटला! पहारेकरी अशा कत्तली करण्यास धजेनात तेव्हा असल्या शिपायांपेक्षा जास्त योग्यतेचाच कार्यकर्ता मनुष्य पाहिजे असे पाहून त्या बिबीगडाची मुख्य अंमलदारीण बेगमसाहेब हिने कानपूर शहरातील खाटिक वाड्याकडे तो हुकूम धाडला. थोड्याच वेळात हातात नंग्या तलवारी नि तीक्ष्ण सुरे पाजळणारे खाटीक लोक त्या बिबीगडात दात करकरा चावीत संध्याकाळचे सुमारास आत घुसले नि रात्री काळोखाचे सुमारास ते बाहेर निघाले. त्यांच्या या घुसण्याच्या नि निघण्याच्या दरम्यान गोऱ्या रक्ताचा लालभडक समुद्र पसरलेला होता! बिबीगडात घुसताच त्यांनी हातातील तरवारींनी नि सुऱ्यांनी भोसभोसकून सुमारे दीडशे गोऱ्या स्त्रिया नि गोरी मुले कापून काढली! त्या खोलीत रक्ताचे तळे साचले नि त्या रक्तात नरमांसाची खांडोळी तरंगू लागली. आत घुसते वेळेस ते खाटीक लोक जमिनीवरून चालत गेले परंतु बाहेर निघते वेळेस त्यांना रक्ताचा जलप्रवास करावा लागला. रात्री बिबीगडात अर्धमेलेल्यांच्या किंकाळ्या, मरणोन्मुखांची खोल कण्हणी नि सरसकट भोसकाभोसकीत तनुलघुत्वाने बचावलेल्या एक दोन अर्भकांची केविलवाणी रडणी ऐकू येत होती! पहाटेच्या सुमारास बिबीगडात त्या दुर्दैवी प्राण्यांना फराफर बाहेर ओढण्यात आले नि शेजारी असलेल्या एका विहिरीत ढकलून देण्यास प्रारंभ झाला! प्रेतांचे ढिगांतून वरील भार हलका होताच एक दोन मुले वर निघाली नि त्या विहिरीचे काठाने पळू लागली इतक्यात एक धक्का बसून तिही कोसळली ती मेलेल्यांच्या थरांवर नि लगेच पुन्हा मेलेल्यांचा थर त्यावर! आजपर्यंत मनुष्ये विहिरीचे पाणी पीत आली, परंतु आज विहिरीने मनुष्यांचे रक्त पिण्यास आरंभ केला! फत्तेगडातील जळणाऱ्या किंकाळ्या इंग्रज लोक आकाशात भिरकावित असता बिबिगडातील रक्तबंबाळणाऱ्या गोऱ्या किंकाळ्या पांडे पाताळात भिरकावीत होते! मनुष्यप्राण्यांच्या ह्या भिन्न जातीमधील शंभर वर्षे तुंबलेल्या रकमा हिशोबात अशा बाद होऊ लागल्या.[3] कानपूरची विहीर! हिला बुजविण्याचा जो जो प्रयत्न चालला तो तो विफल झाला. बंगालचा उपसागरही कालप्रवाहात बुजून जाईल परंतु ही कानपूरची विहीर अतःपर बुजणे नाही!

याच सुमारास तिकडे पांडुनदीवर धाडलेल्या नानांच्या सेनेचा पराभव करीत करीत हॅवलॉक पुढे घुसत चालला. नानांच्या सेनेचे सेनापती बाळासाहेब पेशवे यांच्या खांद्यात गोळी लागून ते परत कानपूरला येताच नानांनी ताबडतोब एक युद्धसभा बोलाविली. लढाई न देता कानपूर सोडावे की, कानपूर सोडण्याचे आधी रणावर एक निकराची टक्कर घेऊन पहावी या दोन क्रमांचा त्या युद्धसभेत बराच खल होऊन शेवटी दुसऱ्या मार्गाचेच अनुसरण करण्याचे ठरले. ता.१६ जुलै रोजी

---

[3] The refinements of cruelty -the unutterable shame - with which, in some chronicles of the day, this hideous massacre was attended, were but fictions of an excited imagination, too readily believed without inquiry, and circulated without thought. None was mutilated, none were dishonoured... This is stated, in the most unqualified manner by the official functionaries, who made the most deligent inquries into all the circumstances of the massacres in June and July" -Kaye and Malleson's Indian Mutimy Vol. II, page 281.

इंग्रजी फौज कानपूरच्या नजीक येऊ लागली. कानपूरच्या विहिरीची कथा त्यांना अद्यापि समजली नसल्याने व्हीलरचा गड जरी हातातून निसटला तरी निदान बिबीगडास बंडवाल्यांच्या कचाटीतून सोडवू अशी ईर्षा त्यांना उन्हातून, श्रमांतून नि लढाईतून एक क्षणभरही विसावा घेऊ देत नव्हती. कानपूर शहरांची शिखरे दिसू लागताच हॅवलॉकला ह्या ईर्षेने अष्ट समय आल्याचा उत्साह चढू लागला. त्याने पांड्यांच्या सैन्याची नीट तपासणी चालविली. ते सैन्य कानपूरचे रणावर इतक्या उत्तम रीतीने व्यूहबद्ध झालेले होते की, रणांगणावर सर्व जन्म घालविलेल्या त्या योद्ध्याला बंडवाल्यांत अपेक्षेपेक्षा तरी अप्रतिम लष्करी चातुर्य भरलेले आहे असे वाटू लागले. त्याने आपले अधिकारी एकत्र केले नि त्यांना हातातील तलवारीचे टोकाने धुळीवर लष्करी हल्ल्याचा आपला नकाशा रेखाटून दाखविला. बंडवाल्यांवर समोरून चालून जाण्याचे ऐवजी त्यांच्या डावीवर प्रथम मारा केला पाहिजे, हे हॅवलॉक आपल्या सैन्याला समजावून देत असताना तिकडे व्यूहबद्धतेने बंडवाल्यांच्या सैन्याला, रचलेल्या सैन्यामध्ये एका पांढऱ्या शुभ्र घोड्यावर स्वार होऊन श्रीमंत नानासाहेब येऊन मिळाले. शिपायांना उत्तेजन देत या टोकापासून त्या टोकापर्यंत नानासाहेब घोडा फेकीत फिरत असताना इंग्लिशांच्या तळावरून स्पष्ट दिसत होते. दुपारचे सुमारास अंग्लिंशाचा हल्ला नानांच्या डाव्या बाजूवर चढला. या एकदम नि अनपेक्षित भागी आलेल्या इंग्रजांच्या निकराच्या माऱ्याला रोखून धरण्यासाठी बंडवाल्यांच्या तोफा गडगडाट करू लागल्या. इंग्रजांचा तोफखाना येण्यास उशीर लागल्यामुळे तर बंडवाले जास्तच जोर करू लागले. परंतु बंडवाल्यांची सरशी पाहून जास्तीच खवळलेला हॅवलॉक जेव्हा पुन्हा एकदा चढाई करु लागला. जेव्हा इंग्रजी हायलँडर्स तोंडे फिरवून देऊन नीट तोफांवर धावून गेले नि जेव्हा एक पाऊलही मागे न फिरता मरण वा विजय असा कृतनिश्चय करून इंग्रजी रणगर्जना विजेसारखी तुटून पडली तेव्हा त्यांच्या त्या एकीकृत, शिस्तबाज नि अनपेक्षित माऱ्याला सहन करण्यास पूर्णतः असमर्थ झालेली बंडवाल्यांची डावी बाजू तोफा टाकून उधळू लागली. डावी बाजू उधळते तो तिकडे इंग्लिशांच्या पायदळाने बंडवाल्यांची उजवी बाजूही पराभूत केली. इंग्रजी सैन्य विजयी झालेले पाहताच बंडवाले कानपूरच्या रस्त्याने मागे फिरू लागले. परंतु आता निराशेचे अवसान भरलेले असल्याने पुन्हा एकदा त्यांना नानांनी एकत्र केले नि राखून ठेवलेल्या तोफांचे मदतीने पुन्हा रण माजविण्याचा घाट घातला. या वेळेस नानांनी उत्तेजन देण्याची नि स्वतः पुढाकार घेऊन अवसान चढविण्याची पराकाष्ठा केली. तथापि हताश झालेले शिपायी नि विजयाने धुंद झालेले इंग्रजी सोजीर यांच्यातील अंतर काटणे फार दुष्कर होते. इंग्रजांचा आणखी एक हल्ला चढण्याचा अवकाश तो ही निराशेची टक्करही विफल झाली नि कानपूरचे रणावर विजयश्री टाकून देऊन बंडवाले ब्रह्मावर्ताकडे पळू लागले.[4]

---

[4] रेड पॅम्फ्लेटचा प्रसिद्ध लेखक म्हणतो, "अशी कानपूरची लढाई झाली. बंडवाल्यांनी चांगलीच झुंज घेतली. त्यांच्यापैकी कित्येकांनी तरवारीस तरवार भिडवली तरी हटले नाहीत. तोफा नेटाने संभाळल्या नि त्यांची गोलंदाजीही अचूक नेमाची होती.

ता. १७ जुलै रोजी सकाळी हॅवलॉकचे विजयी सैन्य कानपूर शहरात प्रवेश करू लागले. अस्तंगत झालेल्या ब्रिटिश इभ्रतीला पुनरुज्जीवन येणारी ही यशाची पहिली लाट कानपूरला रेटीत आणणाऱ्या हॅवलॉकचे नि त्याच्या सैन्यांचे हिंदुस्थानात नि अंग्लिंडात जिथे तिथे म्हणून गोरे रहात होते तिथे तिथे धन्यवाद सुरू झाले. अंग्लिंडातील प्रत्येक रस्त्याच्या कोपऱ्यावर, दुकानांच्या पाट्यांवर, गुत्त्यांच्या भिंतीवर जिकडे तिकडे हॅवलॉकचे नाव खोदलेले!

कानपूर शहर लुटण्याची परवानगी मिळताच हजारो इंग्रजी सोजीर, अधिकारी नि शीख शिपाई त्या शहराचे गिधाडासारखे लचके तोडू लागले. बिबिगडात इंग्रजी बायकांचे रक्त सांचलेले पाहून ते धुवून काढण्यासाठी हॅवलॉकने शहरातील ज्यांच्यावर बंडात सामील असल्याचा वहीम होता अशा ब्राह्मण लोकांना धरून आणले. प्रथम त्यांना फाशीची शिक्षा देऊन फासावर चढविण्याचे आधी ते सांचलेले रक्त जिभेने चाटावयास लावून नंतर तो भाग हातात झाडू घेऊन धुवून टाकावा लागे. ज्यांना एका क्षणानंतर ठार मारवयाचे आहे त्यांचेवर ही अप्रतिम शिक्षा देण्याचे कारण इंग्रजी अधिकारी देतात, "फिरंगी रक्ताला स्पर्श करणे नि ते भंग्याच्या झाडूने धुऊन काढणे ही गोष्ट उच्च जातीच्या हिंदुंना धर्म भ्रष्ट करणारी आहे हे मला माहित आहे. इतकेच नव्हे तर माहीत आहे म्हणूनच मी ते त्यांचेकडून करवीत आहे. आपल्या स्वधर्मात मेल्याचे अल्प समाधानही त्यांना न उरावे म्हणून त्यांच्या धर्मसमजुतींना जाणून बुजून पायाखाली तुडवून मग त्यांना फाशी चढविल्याशिवाय खरा सूड उगविला जाणार नाही." इंग्रज लोकांच्या झालेल्या कत्तलीत बंडवाल्यांनी त्यांचे धर्मविषयक हाल यत्किंचितही केलेले नाहीत. इतकेच नव्हे तर जेव्हा जेव्हा इंग्रजांनी मरणाचे पूर्वी बायबल वाचावयास परवानगी मागितली तेव्हा तेव्हा ती त्यांना देण्यात आली होती. परंतु दिल्लीकडे नि कानपूरकडे मरणाऱ्या लोकांना स्वधर्मात मरण पावण्याचेही समाधान इंग्रजांनी उरू दिले नाही.

तथापि असल्या दुर्दशेतही ज्यांनी मरणाला तत्त्वनिष्ठेच्या धैर्याने हसत हसत मिठी मारली अशा धीर जनांनीही कानपूरच्या फाशीला काही थोड्या प्रसंगीच अलंकृतता दिली होती असे नाही. चार्लस बॉल लिहितोः "जनरल हॅवलॉकने सर हो व्हीलरच्या मृत्युबद्दल भयंकर सूड उगविण्यास आरंभ केला. नेटिव्हांचे तांडेचे तांडे फाशीवर चढू लागले. या बंडवाल्यांपैकी काही लोकांनी मरणकाली जी मानसिक अचलता नि धीरोदात्तता प्रदर्शित केली ती एखाद्या तत्त्वनिष्ठेसाठी आत्मयज्ञ करणाऱ्यांना भूषणभूत होणारी होती. कानपूरच्या स्वदेशी मॅजिस्ट्रेटांपैकी ज्यांनी बंडामध्ये नानांना अत्यंत साह्य केलेले होते नि जो फिरंग्यांचा कट्टा द्वेष्टा होता अशा एका मॅजिस्ट्रेटाची चौकशी चालली असताना नि त्याला अधम, नीच जनोचित मृत्युची शिक्षा ठोठावण्यात येत असता तो इतका बेफिकीर दिसत होता की जणू काय ती मरणाची शिक्षा त्याला दिली जात नसून दुसऱ्याच कोणाला दिली जात आहे! प्रशांत स्थिरतेने उठून त्याने जज्जाकडे पाठ फिरविली. त्याच्यासाठी उभारलेल्या फाशीकडे तो दृढपदन्यासाने चालत गेला, मांग लोक फाशीची शेवटची तयारी करीत असता लवलेशही चलबिचल न झालेल्या निश्चल मुद्रेने तो मांगांच्या हालचालीकडे

सहजगत पहावे तसे पहात राहिला नि यत्किंचितही चुकवाचुकव न करता योगी समाधीत शिरतात तसा तो आपल्या समाधान युक्ततेने फाशीत शिरता झाला! त्याच्या धर्मनिष्ठेने त्याला मरणाची भिती उरलेली नव्हती. फिरंग्यांच्या दुष्ट संसर्गापासून सुटका करून परलोकाचे अढळ सुख देणारा मार्ग म्हणजे मरण होय, अशी ज्यांच्या धर्माची निष्ठा होती त्याला मरणाचे भय ते कसे स्पर्श करणार![5]

कानपूर शहरामध्ये ब्रिटिश सैन्याचा असा मनमुराद सूड उगविला जात असताना, मूठभर इंग्रज सैन्याने नि राजनिष्ठ शीख शिपायांनी अलाहाबादेपासून चाल केल्यानंतर जी व्यवस्थित, शिस्तबाज, संघटित नि निर्धारयुक्त लष्करी शूरता दाखविली होती तिची यथार्थ स्तुति करून आपल्या सैन्याला उत्तेजन देण्यासाठी हॅवलॉकने पुढील लष्करी ऑर्डर प्रसिद्ध केली, “सोल्जर्स, तुमच्या सेनापतीला तुमच्या वर्तनाने संतोष- अतिशय संतोष झालेला आहे. निष्ठेत नि निर्धारात निपुणतर असणारी अशी दुसरी सेना त्याने पाहिलेली नाही. ७ व्या नि १६ व्या तारखेच्या मध्यंतरात, जुलैच्या तीव्र सूर्याला न जुमानता तुम्ही एकशेवीस मैल चाल केलीत नि चार लढाया मारल्यात.” परंतु हाती घेतलेले कार्य पूर्ण संपल्याशिवाय खोटे समाधान मानीत हॅवलॉक स्वस्थ बसणारा जनरल नव्हता. समाप्तीशिवाय संपणे नाही, हा त्याचा बाणा असे. त्याने सैन्यास वरील उत्तेजन देऊन पुढे सांगितले, “तुमचे लोक लखनौला संकटग्रस्त आहेत. आगऱ्याला वेढा पडला आहे. बंडाच्या क्रांतीच्या हातात दिल्ली अद्यापही वेढलेली आहे. तुम्हास महत् यशाची प्राप्ती हवी असेल तर तुम्हांस महत्स्वार्थत्यागच केले पाहिजेत, तीन शहरे संरक्षावयाची आहेत- दोन बंधमुक्त करावयाची आहेत. ही सर्व कामगिरी निश्चिततेने पूर्ण कराल, याची तुमच्या सेनापतीला बालंबाल खात्री आहे. फक्त तुम्ही तितक्याच उत्साहभराने त्याला साह्य व्हावे, नि तुमच्या शौर्याप्रमाणेच तुमची शिस्तही अचलप्रतिष्ठ असावी!!”

हॅवलॉकचे मागोमाग जनरल नीलही अलाहाबादेला संरक्षण करण्यापुरते इंग्रजी सैन्य ठेवून बाकीच्या फौजेसह कानपूरला येऊन पोहोचला. समानाधिकाराचे हे दोन ऑफिसर एकत्र येताच दोघांनाही आपले श्रेष्ठत्वाखाली सर्व फौज असावी अशी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होऊन आधीच अत्यंत बेशिस्त झालेल्या इंग्रजी सेनेत जास्तच बेबंदशाही माजण्याचा संभव आहे असे पाहून हॅवलॉकने नीलला भेटताच स्पष्ट सांगितले, “जनरल नील, आता एकमेकांस आपण स्पष्ट ओळखून रहाणेच बरे. जोपर्यंत मी येथे आहे तोपर्यंत सर्व सत्ता माझीच असेल. तुम्ही कोणताही हुकूम सोडता कामा नये!” ह्या सार्वजनिक कार्यात व्यक्तिविषयक मत्सराला स्थान नसावे, एतदर्थ त्या दोघा अंमलदारांनी यापेक्षा जास्त थराला गोष्टी न पोचू देता कानपूरला नीलने

[5] Fortified by the assurances of his creed, death to him was but a transition from the hated association of the infidel Feringhies to the blissful enjoyment of paradise.” -Charles Ball’s Indian Mutiny vol. I, page 388.

सांभाळावे नि लखनौच्या मुक्ततेकरिता निघणाऱ्या सेनेवरील सेनापतीत्व घेऊन हॅवलॉक अयोध्येकडे कूच करू लागला. नीलने कानपूरच्या रक्षणाकरिता एक नवीनच तोड काढली. ती ही की, तेथील महारांनी एक सेना तयार करून तिच्या बंदोबस्तात सर्व शहर सोपवून दिले. त्या शहरातील उच्च जातींविरुद्ध अतिशूद्रांना चढवून देणे ही तोड अर्थातच उत्तम रीतीने सिद्धीस गेली. मुसलमान नि हिंदु यांच्यात फूट पाडता आली नाही, तेव्हा जातिभेदाचे नवेच भूत उभे करण्यात आले नि ते यशस्वीही झाले!

हिंदुधर्माकरिता नि हिंदुराज्याकरिता

कानपूरला पराभव झाल्यानंतर श्री. नानासाहेब पेशवे ब्रह्मावर्ताहून खजिना, शस्त्रास्त्रे नि सैन्य घेऊन गंगापार झाले होते. अंधार पडल्यावर नावा सज्ज करून त्यात वर उल्लेखिलेले सामान भरल्यानंतर बाळासाहेब अत्यादिकांना निरोप देण्यासाठी जे सहस्त्रावधी नागरिक गंगेच्या तीरावर जमले होते, त्या सर्वांना नौका हाकारण्यापूर्वी नम्रपणाने नमस्कार करून किंचित सद्गदित होऊन श्रीमंत बाळासाहेब म्हणाले की, "कानपुरावर आमचा मोड झाला त्या प्रसंगात तात्या टोपी, जळका रामभाऊ नि लालपुरी बाबा गोसावी इत्यादी आमचे सरदार कोठे गेले त्याचा आम्हास पत्ता नाही, असो. ते शूर आहेत, त्यांजबद्दल आम्हांस बिलकूल काळजी नाही. तुम्हांस सोडून जाणे मात्र आमचे जिवावर आले आहे. परंतु अलाज नाही. हिंदुधर्माकरिता नि हिंदुराज्याकरिता पुन्हा एकदा झटले पाहिजे! याजकरिता हे जे संकट ईश्वराने आमचे हातून तुमच्यावर ओढविले त्याजबद्दल कृपा करून आम्हास क्षमा करा."[6]

नानांचा गंगा उतरल्यानंतर पहिला मुक्काम फत्तेगडास असताना इंग्रजी सैन्याने ब्रह्मावर्ताचा राजवाडा धुळीस मिळवून पुढे अयोध्येकडे मोर्चा फिरविला. नानांच्या पुढील हालचालींची काहीच बातमी न कळल्यामुळे हॅवलॉक लखनौकडे वळला. जून महिन्याच्या शेवटी शेवटी सर्व अयोध्या प्रांत हे बंडाचे एक जिवंत मोहोळच होऊन बसलेले असल्याने त्या प्रांतातून मार्ग काढीत लखनौला पोचणे नि तेथील वेढा उठवून सर हेन्री लॉरेन्सला मुक्त करणे हे कृत्य फार दुर्घट असताही विजयाच्या पहिल्या आवेशात कानपूरपासून गंगानदी उतरून लखनौला भिडणे हे हॅवलॉकला नि त्याच्या सैन्याला अत्यंत सुलभ वाटू लागले. दिल्लीला जाणे म्हणजे दिल्ली जिंकणे होय, ही समजूत जशी पंजाबातून उतरणाऱ्या इंग्रजी सेनानींना पछाडीत होती तशीच गंगा उतरणे म्हणेज

[6] माझा प्रवास, ले. विष्णुभट गोडसे, पृष्ठ ३७.

लखनौ घेणे ही समजूत अलाहाबादेकडून येणाऱ्या हॅवलॉकला आता पछाडू लागली. कानपूरपासून लखनौ शहर हे फार लांब नव्हते. हे खरे आहे. हेही खरे आहे की, अलाहाबादेहून कानपूरपर्यंत येताना हॅवलॉकने जी नेटाची तडफ दाखविली ती वाटेल ते दुष्कर कार्य करविण्याची स्फूर्ति आणणारी होती. परंतु अयोध्येमध्ये जिथे बंडाची ज्वाला पेटलेली नव्हती अशी एक पाऊलभरही जागा या वेळेस शिल्लक नव्हती. हिंदुस्थानात ज्या पुरभय्या शिपायांनी बंडाचा आरंभ केला त्या पुरभय्यांचा अयोध्या हा पाळणा असल्यामुळे तेथील खेड्याखेड्यांतून, झोपडीझोपडीतून त्या पुरभय्यांचे आईबाप, मुलेबाळे, सगेसोयरे, अष्टमित्र सर्व राज्यक्रांतीच्या अनिवार्य चेतनेने पेट घेत होते. तथापि विजयाने फुरफुरलेल्या आंग्ल सेनानीला ही परिस्थिती भिववू शकली नाही. उलट त्याचा उत्साह इतका वाढला की, मी दृष्टिपाताबरोबर लखनौ जिंकून घेऊन मगच दिल्लीला जाईन नि दिल्लीही घेऊन पुन्हा आगऱ्याला मुक्त करीन, अशा हिंमतीने तो हॅवलॉक सुमारे २००० इंग्लिशांचे गोरे सैन्य नि १० तोफांसह, ता.२५ जुलैला गंगानदी उतरता झाला. कानपूरला जनरल नील राहिला आहे नि लखनौला हॅवलॉक चालला आहे असा तऱ्हेची इंग्रज सैन्याची स्थिती जुलैच्या शेवटच्या दिवसाने पाहिली होती.

प्रकरण तिसरे

बिहार

वायव्य प्रांत, अलाहाबाद, आग्रा येथील भूमीमध्ये जे स्वातंत्र्याचे वारे भरले होते त्याच्या संचारापासून बहार प्रांत (बिहार) नि त्याची राजधानी पाटणा शहर अलिप्त राहिले नव्हते. पाटणा भागामध्ये असलेल्या निरनिराळ्या जिल्ह्यांपैकी गया, अरा, चप्रा (छप्रा) मोतिहारी नि मुझफ्फरपूर ही प्रत्येकी मुख्य शहरे असून त्या भागाच्या बंदोबस्तासाठी ठेवलेले लष्कर पाटणा शहरापासून नजीकच असलेल्या दानापूर शहरी छावणी देऊन राहत असे. ७- बी, ८ बी नि ४० बी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट नि नेटिव्ह सैन्याला दाबात ठेवण्यासाठी युरोपियन तोफखाना नि एक युरोपियन रेजिमेंट इतके सैन्य खुद्द दानापुरतला मेजर जनरल लॉईडच्या हाताखाली नि नेटिव्ह घोडेस्वारांची १२ वी रेजिमेंट सिंगवली सिहारी या शहरी मेजर होम्सच्या हाताखाली होती.

पाटणा शहर हे मुसलमानी धर्मातील बहावी नावांच्या अत्यंत कडव्या जातीचे इतिहासप्रसिद्ध केंद्र असल्यामुळे त्या शहराला सत्तावनचे वारे पछाडल्यावाचून राहणार नाही अशी तेथील इंग्रजी कमिशनर टेलर याची पूर्ण समजूत असल्यामुळे त्या जातीच्या पुढाऱ्यांवर त्याने एकसारखा डोळा ठेवलेला होता. इंग्लिशांचे जोखड अत्यंत अप्रिय असलेल्या त्या पाटणा शहराने इंग्रजांचे राज्य उलथून पाडण्यासाठी गुप्त मंडळाची स्थापना केलेली होती. ह्या गुप्त मंडळात मोठमोठाले श्रीमान व्यापारी, पेढीवाले, जमिनदार असले असले लोक सामील झालेले असल्यामुळे राज्यक्रांतीच्या कार्यसिद्धीसाठी त्या मंडळाचा द्रव्यनिधीही भरपूर जमलेला होता. मोठमोठे मौलवी त्या मंडळाचे प्रमुखत्व स्वीकारीत असल्यामुळे त्यांच्या प्रयत्नांना धर्माचे पावित्र्य नि गांभीर्य प्राप्त झाले होते. लखनौच्या क्रांतिमंडळाशी नि दानापूर वगैरे शहरी असलेल्या शिपायांशी त्यांचे दळणवळण नि पत्रव्यवहार सुरू होते. पाटणा शहरातील पोलिसापासून तो पुस्तकविक्या दुकानदारांपर्यंत ते सर्व शहर स्वराज्य मिळविण्यासाठी इंग्रजी सत्तेवर पहिला घाव केव्हा पडतो अशी वाट पहात उत्सुकलेले होते.

ह्या गुप्त मंडळाचे पाटणा हे मुख्य ठिकाण असून तेथील विस्तीर्ण वस्तीच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत क्रांतिकारक मंडळाची जाळी पसरलेली होती. शहरातील प्रख्यात मलवी त्या मंडळाचे नेतृत्व स्वीकारीत असल्यामुळे त्यांच्या राज्यक्रांतिकारक उपदेशांना नि प्रयत्नांना धार्मिक ओज, पावित्र्य नि गांभीर्य प्राप्त होऊन लोकपदाचा अंगीकार करणारांना फिरंगी हे नाव हालाहल विषासारखे जाळू

लागले. मोठमोठाले श्रीमान व्यापारी, पेढीवाले, जमिनदार असले असले लोक त्या गुप्त मंडळाचे सभासद झाल्याने राज्यक्रांतीच्या कार्यसिद्धीसाठी द्रव्यबलाची कोणतीही उणीव न उरून सरहद्दीसारख्या दूरच्या प्रदेशातही इंग्रजी राज्याविरुद्ध बंड उपस्थित करण्यासाठी पैसे धाडता येतील इतका जबरदस्त धननिधी साचत गेला.[1] या क्रांतिकटात पोलिसांचे लोकही सामील झालेले असल्याने रात्रीच्या गुप्त बैठकी बिनबोभाट पार पडू लागल्या. ऐनसमयी इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास तयार असलेल्या शेकडो लोकांना आपल्या सभासदांच्या निरनिराळ्या नावांवर नोकरीस ठेवून त्या गुप्त लष्कराचा पगार क्रांतिमंडळातून देण्यात येई. पोलिसापासून तो पुस्तकविक्या दुकानदारापर्यंत पाटणा शहर इंग्लिशांच्या द्वेषान नि स्वराज्याच्या चेतनेने आतल्या आत पेट घेऊन भडकून राहिलेले असता त्याच्या ज्वाला त्या विस्तीर्ण प्रांतात दशदिशांना गुप्त चेतना देत धावत चालल्या. मोठमोठाल्या जमिनदारांशी नि त्या भागातील जिल्ह्यांच्या प्रमुख शहरांशी पाटण्याच्या क्रांतिमंडळाने दळणवळण सुरू करून त्या भागात संरक्षणार्थ ठेवलेल्या नेटिव्ह लष्करांच्या छावण्या आपल्या कटामध्ये पूर्ण सामील करून घेतल्या. त्या प्रांतातील दानापूरच्या शिपायांची छावणी रात्रीच्या काळोखात झाडाखाली गुप्तसभा भरवू लागली. इंग्रजी टोळी आपल्या टेहळणीस आलिशी वाटली की तिला अंधकारात गारद करून टाकण्यासही आरंभ झाला!! पाटणा प्रांतातील निरनिराळ्या लोकशक्ती अशा रीतीने क्रांत्युत्सुक होताच त्यांची लखनौच्या, दिल्लीच्या नि इतर शहरांच्या क्रांतिमंडळाशी गुप्त खलबते चालू झाली.

असे हे राज्यक्रांतीचे, आंग्लद्रोहाचे नि असंतोषाचे भयंकर भुयार आपल्या उदरात साचविलेल्या दारूचा भडका होऊन केव्हा फुटावयाचे याचा खल अखेर करीत असता पाटणा शहराचा आंग्ल कमिशनर टेलर याच्या कानी मीरतची वार्ता येऊन आदळली. या वार्तेच्या मागोमाग दानापूरास असलेल्या शिपायांतही चलबिचल चालल्याची बातमी त्याला लागली. तो कमिशनर धूर्त होता. सर्व हिंदुस्थान राजद्रोही बनू लागले तरी शीख लोक अजून अस्सल राजनिष्ठ हते. एतदर्थ रॅटरेच्या हाताखालील सुमारे २०० शीख शिपाई पाटणा शहराच्या संरक्षणासाठी टेलरने ताबडतोब बोलावले नि त्या बोलावण्याप्रमाणे ते पाटण्याकडे यावयास निघाले, परंतु वाटेमध्ये सर्व प्रांतभर त्यांची अहोरात्र छीथू चालू झाली! स्वदेशाशी निमकहरामपणा करीत असल्याचा त्यांच्यावर आरोप

[1] Sir William Hunter proved that 5 years before 1857 there existed at Patna a great treasonable organisation, supplying men and money to the fanatical camp on the frontier, that this organisation was the organisation of the Wahabis, and that one of the wahabis arrested by Mr. Taylor, was the determined and resolute leader. He was subsequently tried, convicted of treason and teansported to the Andaman.

करण्यात येई, वाटेची गावे त्यांना वक्रोक्तीने विचारीत “तुम्ही अस्सल शीख आहात की बाटे फिरंगी आहात?” गुप्त नि उघड रीतीने त्यांना उपदेश देण्यात येई की वेळ येताच तुम्ही स्वदेशीयांच्या वतीने लढावे! त्या सर्व प्रांतांचे शिव्याशाप मस्तकावर घेत घेत हे राजनिष्ठ शीख शिपाई जेव्हा पाटणा शहरात घुसू लागले तेव्हा तर लोकद्‌वेषाच्या ज्वाला रस्त्यारस्त्यांतून त्यांना चाटीत जाऊ लागल्या. त्यांना पाहताच त्या मानी शहरातील प्रत्येक नागरिक त्यांची सावलीही आपल्या अंगावर पडू देईना! फार काय, पण त्या स्वातंत्र्यप्रिय नगरीतील मुख्य शीख उपाध्यायानेही आपल्या शीख मंदिरात त्या स्वधर्मद्रोही अनुयायांना येऊ देण्याचे साफ नाकारले! परक्यांच्या सत्तेला प्रणाम करणारे प्राणी डोक्यावर केसांची चुंबळ ठेवली तरी गुरू गोविंदसिंगाच्या शीख धर्माचे ते खरे भक्त होत नाहीत अशी त्या शीख गुरूचीही समज झालेली होती. अशीच मुसलमानी मौलवींची समज, हिंदु प्रयागबळांची हिंदु समाजाविषयी समज झालेली होती. ह्यावरून स्वधर्म नि स्वराज्य ह्या तत्त्वद्‌वयांची किती यथार्थ एकवाक्यता झालेली होती ह्याचे पाटणा शहर हे उत्कृष्ट उदाहरण होय![2]

शीख लोकांचे सैन्य पाटणा शहरात येताच मग टेलरने बंडाची ठिणगी चिरडून टाकण्यासाठी कंबर बांधली. पाटणा भागापैकी तिरहूत जिल्ह्यामध्ये असलेल्या पोलिसांचा जमादार वारीस अल्ली ह्याच्या वर्तनाविषयी तेथील अधिकाऱ्यांस शंका आल्याने त्यांनी त्याच्या घरावर एकदम छापा घालून त्यास पकडून आणले. हा इंग्रजी नोकरीतल्या पोलिसांचा जमादार गयेच्या अल्ली करीम नावाच्या क्रांतिकारक पुढाऱ्याला नुकतेच एक पत्र लिहित होता! त्याच्या घरी सापडलेल्या बंडखोर पत्रव्यवहारावरून त्याला लवकरच देहान्ताची शिक्षा देण्यात येऊन जेव्हा फाशी जवळ आणले तेव्हा तो एकदम जमलेल्या लोकांकडे वळून ओरडला, “स्वराज्याचा जर अथे कोणी खराखुरा भक्त असेल तर तो माझी येथून मुक्तता करो!” त्याची ही विनवणी स्वराज्याच्या भक्तांना ऐकू जाण्यापूर्वीच त्याचा निर्जीव देह फाशीवर लोंबत होता!

या वारीस अल्लीच्या पत्रामध्ये सापडलेल्या पुराव्यावरून वरील मुसलमानी पुढारी अल्ली करीम यालाही पकडण्याचा हुकूम सुटून त्या कामावर एक युरोपियन टोळी धाडण्यात आली. मि. लुई हा समोर दिसतो न दिसतो तो अल्ली करीम आपल्या हत्तीवर चढला नि तो पुढे नि लुई पाठीमागे अशी जंगी शर्यत सुरू झाली. परंतु लवकरच शर्यतीच्या वेळेस जमलेल्या प्रेक्षकांनी मात्र आपले

---

[2] As soon as the Sikhs entered the town, a wild fakir rushed into the road and with savage menaces and threatening gestures reviled them as traitors and accursed. -Patna Crisis by Taylor.

प्रेक्षकत्वाचे अधिकार उल्लंघन करून पक्षपातीपणास आरंभ केला. आजूबाजूच्या गावकऱ्यांनी आपल्या स्वदेशबंधूंवर हा फिरंगी मनुष्य तुटून पडतोसा पाहताच त्याला त्रास देण्यास सुरवात केली. त्याची वाट चुकविली गेली नि त्याच्यापाशी असलेले एक छोटेसे तट्टूही पळवून नेण्यात आले! 'श्रमाने नि निराशेने खिजलेला' तो इंग्रजी अंमलदार आपल्या नेटिव्ह हस्तकाकडे त्या चपल करीमाचा पाठलाग करण्याचे सोपवून देऊन दुसरे दिवशी हात हलवीत परत आला. त्याचा नेटिव्ह हस्तकही फिरंग्यांचा कट्टा द्वेष्टा असल्यामुळे त्याने करीमास खुशाल सोडून दिले नि आपल्या गोऱ्या धन्याकडे गोरेमोरे तोंड करीत परत आला.

पाटणा प्रांतामध्ये ही धराधरी चालली असता पाटणा शहरातील कित्येक पुढाऱ्यांची नावे टेलरला निरनिराळ्या मार्गाने कळण्यात येऊन त्याने त्यांच्यावरही आकस्मिक घाला घालण्याचा निर्धार केला. क्रांतिपक्षाच्या प्रमुख पुढाऱ्यांच्या घरी क्रांतिकारकांच्या बैठकी रात्रीच्या अंमलात भरत असताही त्यातील गुप्ततेने सभासदांची नावनिशी किंवा कार्यक्रमाचा साधार सुगावा जरी टेलरच्या हाती नव्हता तरी त्या शहराच्या तीन अत्यंत वजनदार मौलवींच्या कारस्थानाबद्दल मात्र मुळीच शंका नसल्याने त्यांना प्रथम बंदीत टाकणे टेलरला जरूर वाटले. पण जर उघड रीतीने त्यांना धरावे तर क्वचित दंग्याधोप्याला तेथूनच आरंभ होईल अशा भीतीमुळे त्या इंग्रजी अंमलदाराने एक दुसरीच युक्ती योजली. एके दिवशी त्या शहरातील निवडक लोकांना राज्यव्यवस्थेबद्दल पोक्त सल्ला देण्यासाठी टेलर साहेबाच्या घरी आदरातिथ्यपूर्वक आमंत्रणे देण्यात आली. त्याप्रमाणे सर्व लोक टेलरच्या बंगल्यावर येताच शिखांच्या तलवारीसह टेलर तेथे आला नि काही संभाषण झाल्यावर आमंत्रित पाहुण्यांना निरोपही देण्यात आला, परंतु ते तीन मौलवी जाऊ लागताच त्यांना टेलरने थोपवून धरले नि हसत हसत कळविले की, "प्रस्तुतच्या क्षुब्ध स्थितीमध्ये आपल्याला स्वतंत्र राहू देणे हे राज्यास अपायकारक असल्याने तुम्हांस कैद करण्यात आले आहे." अशा या ब्रिटिश काव्याबद्दल 'के' हा इतिहासकार म्हणतो "परंतु कोणत्याही सत्यवादी मनुष्याच्या हे ध्यानात येईल की ब्रिटिशांनी केले असता जे कृत्य 'कारस्थानीपणा' होऊ शकते तेच कृत्य जर एखाद्या मुसलमानाने ब्रिटिशांविरुद्ध केले असते तर फार निराळ्या नावाखाली मोडले जाते. स्नेहाच्या नात्याने काही गृहस्थांस बोलाविणे, ब्रिटिश सरकारचे पाहुणे म्हणून त्यांना निमंत्रण देणे नि नंतर ते विश्वासाने आपल्या घरी आले असता त्यांना कैद करणे हे कृत्य जवळजवळ विश्वासघात आहे, असे नसून प्रत्यक्ष विश्वासघात आहे. त्या मौलवींनी जर किंचितही प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्यास ठारही मारण्यात येते!" तथापि राज्याला अत्यंत

www.savarkarsmarak.com

हितकारक अशा सबबीवर त्या कृत्याचा सर्वत्र गौरवच झाला नि टेलरच्या तडफीचे सर्व इंग्रज कौतुक करू लागले.

राज्यक्रांतिकारक पुढाऱ्यांना असे रक्ताचा एक बिंदुही पाडल्याशिवाय पकडल्याबरोबर या आकस्मिक घाताने स्तिमित झालेल्या पाटणा शहराला त्याची ही धीरावस्था संपण्यापूर्वीच आणखी दोन टोले मारून निश्चेष्टित करून पाडावे म्हणून टेलरने नागरिकांना निःशस्त्र करण्याचा नि रात्री ९ चे नंतर घरातून कोणीही बाहेर न पडण्याचा हुकूम सोडला. या हुकमामुळे क्रांतिपक्षाच्या रात्रीच्या गुप्त बैठकीही अशक्य झाल्या. शस्त्रसंचयाचीही बंदी झाली. इतके वेळपर्यंत पाटण्याचे क्रांतिमंडळ उठावणीची निशाणी दानापूरचे शिपायांकडून येण्याची वाट पहात होते. परंतु त्याच्या आधीच हे प्राणघातक प्रहार सुरू झाल्यामुळे आता धाडसाने त्याखाली चिरडून जाण्यापेक्षा उठावणीच करावी असा त्यातील पुढाऱ्यांचा बेत ठरला. जुलैच्या ता.३ ला पाटणा शहरातील पीरअल्ली नावाच्या पुढाऱ्याच्या घराकडे मुसलमान लोटू लागले. थोडक्याच वेळात त्या घरातून एकामागून एक हिरवे ध्वज बाहेर पडून ‘दीन बोले दीन’ म्हणून गर्जना उठली! सुमारे दोनशे जिहादी लोकांनी त्या हिरव्या ध्वजांना मिरवीत मिरवीत चर्चवर हल्ला केला. इतक्यात एक लायल नावाचा गोरा काही शिखांसुद्धा चालून येताना दिसताच पीर अल्लीने त्याला गोळी घालून पाडले नि मग त्या गोऱ्या रक्ताचा पहिला बळी पडल्याबरोबर बाकीच्या मुसलमानांनी त्या गोऱ्यावर इतके वार केले की त्याचे तोंड ओळखणेही मुष्कील झाले. परंतु जेव्हा रॅटरे आपल्या शिखांसुद्धा चालून आला, जेव्हा त्या राजनिष्ठ शिखांनी त्या स्वदेशबांधवांवर निकराचा हल्ला केला, जेव्हा आपल्या हिंदुस्थानच्या पोटात शिखांनी आपली तरवार खुपसली नि जेव्हा शिखांची शरीरे हिंदमातेच्या रक्ताने लाल होऊन शोभू लागली तेव्हा त्या निकराच्या माऱ्यापुढे त्या मूठभर क्रांतिकारांचा जमाव फुटून छिन्नभिन्न झाला. इंग्रजांनी दंगेखोरांच्या पुढाऱ्यांना भराभर कैद केले. त्यातच लायलला मारणारा पीरअल्ली हाही त्यांच्या हाती पडला.

पीरअल्ली हा मूळ लखनौचा रहिवासी असून तो अलीकडे पाटणा शहरी पुस्तकविक्रीचा धंदा करीत होता. विक्रीच्या पुस्तकांना वाचता वाचताच त्याला देशस्वातंत्र्याची गोडी लागू लागली. त्याला स्वधर्मप्रतिष्ठापनेची महत्त्वाकांक्षा आली. त्याच्या मनाला पारतंत्र्यांची जखम नि त्याच्या पायाला गुलामगिरीची बेडी असह्य होऊ लागली. दिल्ली नि लखनौ शहरातील क्रांतिमंडळांशी त्याने दळणवळण पाडून इंग्रजांच्या राज्याविषयी त्याच्या हृदयात सलत असलेल्या लज्जाशल्याचे तो अतरांच्या हृदयांतही रोपण करू लागला. तो जातीने पुस्तकविक्रेता होता परंतु

पाटण्याच्या क्रांतिमंडळात त्याचे इतके वजन वाढले की त्याच्या पदरी अनेक सशस्त्र नोकर मंडळातील श्रीमंत लोकांच्या द्रव्यसाहाय्याने ठेवले जाऊन त्या सर्वांना आज्ञा मिळताच इंग्रजी राज्याविरुद्ध युद्ध करण्याची शपथ दिलेली असे. पाटण्याच्या इंग्रजी अधिकाऱ्याने भयंकर जुलुमाला नि जाचाला आरंभ करताच पीरअल्लीच्या कडक स्वभावाला मुळीच स्वस्थ बसवेना. तो वर्तनाने अत्यंत करारी, बाणेदार नि शूर होता. त्याला स्वदेशाचे हाल पहावेनात म्हणून त्यानेच सांगितल्याप्रमाणे "अपक्व स्थितीतच उठावणी केली!" फाशीची शिक्षा देण्यात आल्यानंतर ज्यांच्या हातात जड जड बेड्या आहेत, अंगावर झालेल्या जखमांनी ज्याची वस्त्रे रक्तबंबाळ झालेली आहेत नि मरणाच्या भयानकतेला आपल्या मुद्रेवरील वीर स्मिताने जो धिक्कारीत आहे असा तो पीरअल्ली फासापुढे उभा राहिला. त्याच्या प्रियकर मुलाचे नाव घेताना त्याचा कंठ सद्‌गदित झाला. इतक्यात इंग्लिश अधिकाऱ्यांनी विचारले, "पिरअल्ली, तू इतरांची नावे सांगत असशील तर तुला जीवदान मिळण्याचा संभव आहे." शांत रीतीने त्या इंग्रजांकडे वळून तो धीरोदात्त स्वरात म्हणाला, "आयुष्यात काही प्रसंग असे असतात की त्या क्षणी आपले रक्षण करणे हे अष्ट असते- पण काही असे असतात की त्या क्षणी प्राणांची आहुती देणे हेच अष्टतर असते- हा क्षण आयुष्यातील त्या प्रसंगापैकी एक आहे की ज्या प्रसंगी चिरंजीवनाचे उत्तम साधन म्हणजे तत्काल मरणाला मिठी मारणे हेच होय!" नंतर इंग्लिशांनी केलेल्या अनंत अन्यायांची निर्भीड भाषेत निंदा करून तो लोकोपकारार्थ आत्मार्पण करणारा शहीद म्हणाला "मला तुम्ही फासावर चढवाल, माझ्यासारखे इतर लोक फासावर चढवाल परंतु तुम्हाला आमचे ध्येय फासावर चढविता येणे शक्य नाही. मी मेलो तरी माझ्या रक्तातून हजारो नवीन कार्यकर्ते उत्पन्न होतील नि तुमच्या अंमलाचा उच्छेद करतील!"[3]

अशी भविष्यवाणी बोलून हा देशवीर आपल्या अस्तित्वाने स्वदेशावर यत्किंचितही लज्जेची छाया न टाकता आपल्या मरणाने स्वदेशाच्या देशवीर मंडळाच्या तेजोमय प्रभावळीत प्रतिष्ठा पावता झाला!!

---

[3] Commissioner Taylor himself says : "Peer Ali himself was a model of a desperate and determined fanatic. Repulsive in appeaarance with a brutal and sullen countenance, he was calm, self-possessed, almost dignified in language and demeanour. He is the type of a class of men whose unconquerable fanaticism renders them dangerous enemies and whose stern resolution entitles them in some respects to admiration and respect."-Kaye Vol. III, page 86.

“माझ्या रक्तातून हजारो नवीन कार्यकर्ते उत्पन्न होतील” हा त्या शहीदाचा जो शेवटचा वर्णोच्चार होता तो काही खोटा होणारा नाही- वा तो काही खोटा झालेला नाही! त्याच्या वधाची बातमी कळताच अत्यंत राजनिष्ठ म्हणून गणलेली दानापूरची नेटिव्ह फौज ता.२५ जुलै रोजी बंड करून उठली. दानापूरला युरोपियन तोफखाना नि गोरी रेजिमेंट असताही ह्या तीन नेटिव्ह रेजिमेंटस आपल्या शस्त्रांसुद्धा कंपनीचे युनिफार्मस तिरस्काराने फेकून देऊन शोण नदाकडे निघून गेल्या. त्या ठिकाणचा मुख्य अधिकारी मेजर जनरल लॉअड याच्या भयग्रस्ततेमुळे नि वार्धक्यामुळे त्याला शिपायांचा ताबडतोब पाठलाग करण्याची छाती झाली नाही.

इंग्लिशांचा मेजर जनरल आपल्या वार्धक्यामुळे जरी असा पंगु झालेला होता तरी ज्या दिशेला त्या नेटिव्ह रेजिमेंटस् चाललेल्या होत्या त्या दिशेकडे ज्याच्या तलवारीत नि ज्याच्या भुजदंडांत अजून तारुण्याचे तेज खेळत होते असा एक अप्रतिम वृद्धयुवा आपल्या वार्धक्याला न जुमानता जगदीशपूरच्या राजवाड्यात मिशांवर पीळ भरीत उभा राहिलेला होता- नि त्याच्याच ध्वजाकडे हे शिपाई दौडत चाललेले होते!

इंग्रजांच्या अंमलाचे जोखड झुगारून दिल्यानंतर ज्या एका न्यूनतेने आजपर्यंत स्वातंत्र्याच्या शिपायांचे नि लोकांचे सर्व परिश्रम विफल होत होते ती धुरंधरत्वाची न्यूनता ह्या शहाबाद जिल्ह्यात तरी जगदीशपूरच्या वाड्याने उरू दिलेली नसल्यामुळे त्या जगदीशपूरच्या हिंदुराजाच्या ध्वजाकडे शोण नदी उतरून हे शिपाई दौडत चाललेले आहेत! कारण स्वराज्यसंग्रामाला साजेल असा एक धुरीण अखेर त्या सैनिकांना जगदीशपूरकडेच लाभणार होता! रजपूत पूतवंशखनीतच ह्या स्वातंत्र्यप्रिय धुरीणाचा जन्म झालेला असून कुंवरसिंह हे त्यांचे नाव होते! शहाबाद तालुक्यातील विस्तीर्ण भूमीचे स्वामित्व ह्या कुंवरसिंहाच्या उदारचरित वंशांत सुप्रतिष्ठ झालेले होते नि त्या राजवंशावर तेथील लोकपदाची निसर्गस्फुरित प्रीती जडलेली होती. मोठमोठाल्या बादशाह्यांची तुफाने हिंदुस्थानच्या राजकारणसमुद्रात उठून ह्या प्रदेशात आकाशातून गडगडत जात येत असता परम कारुणिक रजपूत राजछत्राखाली तो प्रदेश स्वराज्यसुखाचा नि स्वातंत्र्यचैतन्याचा अखंडित लाभ घेत आलेला होता. राजकारणातील क्रांतीचे ऋतु बदलत असता त्यांच्या आतप- वृष्टि- शैत्यादींचे असह्य आघात आपल्या शिरावर तोलून धरून कुंवरसिहाच्या ह्या स्थिर वंशवृक्षाने आपल्या छायेखालील प्रजारूपी पाखरांना स्वराज्य वसंतात प्रतिपाळीलेले होते नि त्या प्रजेची त्या राज्यावर नि राजवंशावर अकृत्रिम राजनिष्ठा वसत होती, नि त्या राजाच्या आपल्या प्रजेवरील वत्सलतेला सीमा नव्हती!! परंतु परवशतेच्या

हालाहलहृदयाला, नव्हे तिच्या हृदयभावाला ही स्वराज्य- राजनिष्ठेची जोडी शल्यासारखी सलू लागली. तिने आपल्या भात्यातील भीषण वादळातून एक प्रबल मत्सराची वीज बाहेर काढली नि ह्या राजवंशांवर तिचा निष्ठूर आघात कडकडत येऊन कोसळला! स्वराज्यछत्र मोडून जाऊन तो देश उघडा बोडका झाला- स्वराज्याच्या विरहाने ते झाड जळून खाक होऊन त्याच्या छायेखालील पांखरे विस्तवात फडफडू लागली! - आणि स्वदेशाची ही दुर्घर अवस्था झालेली पाहून मनात उत्पन्न झालेल्या क्रोधाग्नीमुळे तो वृद्ध कुंवरसिंह आपल्या जगदीशपूरच्या वाड्यात मिशावर पीळ भरीत उभा राहिलेला होता!

वृद्धयुवा- होय तो वृद्धयुवा होता. कारण आजपर्यंत जवळजवळ अैंशी शरद्दतु त्याच्या अंगावरून गेलेले असूनही त्याच्या आत्म्याचे तेज अजून जिवंत निखाऱ्यांसारखे कढतचे कढत आहे! आजपर्यंत जवळ जवळ अैंशी ग्रीष्म ऋतु आपल्या प्रखर उन्हासुद्धा तळपलेले असताही त्याची भुजलता ही अजून तरुणची तरुण आहे!! अैंशी वर्षांचा कुंवरसिंह- अैंशी वर्षांचा कुमार! आणि त्यातूनही सिंह! त्याला त्याच्या देशाचे इंग्रजांनी केलेले अपहरण कसले खपावयाचे! अयोध्येचे राज्य डलहौसीने गिळंकृत केल्यानंतर सर्व हिंदुस्थान 'सपाट' करण्यासाठी जेव्हा इंग्रजी तरवार भरतभूमीतील उंचवट्यांना खणून फेकून देत चालली तेव्हाच त्या धडाक्यात कुंवरसिंहाच्या देशालाही इंग्रजी तलवारीने घायाळ केले होते. आपल्या स्वदेशाचा नि आपल्या स्वराज्याचा अघोर नि अन्यायी अपहार करणाऱ्या त्या इंग्रजी तलवारीचे तुकडे उडवीन म्हणून कुवरसिंहाने गर्जना केली नि तो श्रीमंत नानासाहेबांशी चालू बोलू लागला! भयंकर चाल नि भयंकर बोल! हरहर महादेवाचा बोल- अफजुलखान वधावरील पोवाड्याची चाल!

आणि त्या चालीवर हे भीषण रणगीत चालू होते. कुंवरसिंहाच्या मनात राज्यक्रांतीचे विचार घोळत आहेत, स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्याने सर्व हिंदुस्थानातील क्रातिकेंद्राशी दळणवळण सुरू ठेवलेले आहे, त्या पाटणा भागातील हजारो शिपाई गुप्त रीतीने त्याला सामील झालेले आहेत, अशा निरनिराळ्या वार्ता पाटण्याचा कमिशनर टेलर याला कळू लागल्या तरी हा अैंशी वर्षांचा वृद्ध राजा सरणाचे ऐवजी सु- रणाकडे धावत जाऊ शकेल ही कल्पनाच मुळी टेलरचे मनाला असंभवनीय वाटू लागली. तथापि त्या टेलरने कुवरसिंहांस कळविले की, "आपण फार वृद्ध आहा, आपली प्रकृती फार अस्वस्थ आहे! तेव्हा आपल्या अवशिष्ट राहिलेल्या सान्निध्याचा लाभ मला घडावा अशी माझी प्रबळ इच्छा असल्याने आपण पाटण्याला माझे पाहुणचारासाठी याल तर मी आपला फार आभारी होईन. हे आमंत्रण अस्वीकृत होणार नाही अशी आशा असलेला आपला-

टेलर." मागे अफजुलखानाने शिवाजीस असेच भेटीचे आमंत्रण दिलेले होते! त्या धूर्त रजपुताने तेव्हाच ताडले की, पाटण्याच्या चीफ कमिशनरचे हे प्रेमनिमंत्रण म्हणजे तुरुंगाचे दार, बिलकूल प्रतिकार करावयास न देता हळूच उघडणे होय! म्हणून त्यानेही उत्तर लिहिले, "आभार आभार! माझी प्रकृती- मी फार अस्वस्थ आहे हे आपण लिहिता ते सत्य होय नि म्हणूनच सध्या मला पाटण्याकडे येता येत नाही! मी बरा होताच तिकडे ताबडतोब निघून येतो!" कुंवरसिंहा, तुझी प्रकृती अस्वस्थ खरीच आणि ती रणांगणातील रक्तप्राशनाने जरा बरी होताच तू पाटण्याकडे ताबडतोब जाणार आहेस हेही खरेच आहे! कशाला? हा मात्र प्रश्न वेगळा!

इतक्यात ही 'अस्वस्थ प्रकृती' सुधारावयास जी औषधी पाहिजे होती तीच घेऊन दानापूरचे बंड केलेले शिपाई जगदीशपुरास येऊन धडकले! मग आता थांबतोसच कशाला? तुझ्या देशमातेची शपथ आहे, तुझ्या स्वधर्माची शपथ आहे, तुझ्या मानभंगाची शपथ आहे, कुवरसिंहा, म्यान फेकून दे नि स्वातंत्र्यासाठी तरवार उपस! तू आमचा राजा, तू आमचा नेता. तू आमचा सेनानी आहेस! रजपूत वंशाच्या शिरोभूषणा, तुझा हा उदात्तचरित देह 'शय्येवरी न पडाया योग्य रणक्षितीवरीच हा काय! ' असे ते स्वराज्यासाठी हपापलेले शिपाईगडी ओरडू लागले. असेच कुंवारसिंहाचे कुलोपाध्याय शुचिव्रत ब्राह्मण उपदेशू लागले.[4] असेच त्याची तरवारलेली तरवार त्याला सांगू लागली! तेव्हा पाटणा शहरी अंबारीत बसून जाणे अशक्य होण्याइतकी ज्याची प्रकृती अस्वस्थ, तो अैंशी वर्षांचा वृद्ध रजपूत कुवरसिह खाडकन उठून उभा राहिला- नि रुग्णशय्येवरून त्याने जी उसळी घेतली ती एकदम रणक्षितीवरच!!

शहाबाद जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असलेल्या आरा ह्या नावांच्या शहरी जगदीशपुराहून निघालेले शिपाई धावत गेले नि त्यांनी तेथील ब्रिटिश खजिना, निशाण, तुरुंग, कचेऱ्या यांचा उत्पात करून टाकून शेवटी एका लहानशा तटबंदीवर आपला मोर्चा फिरविला. बंड झाल्यास वेळप्रसंगी स्वसंरक्षण करता यावे म्हणून त्या शहराच्या धूर्त आंग्लजनांनी या तटबंदीत दारूगोळा, शस्त्रे, अन्नवस्त्र इत्यादी सामग्री ठेवलेली होती. शिवाय त्या शहरच्या मूठभर इंग्रजांना मदत देण्यासाठी पाटण्याहून ५० शिखांची तुकडीही आलेली होती. अशा तयारीने हे शिखांसुद्धा सुमारे ७५ लोक त्या तटबंदीत बंदोबस्ताने रहात असता ज्या प्रसंगाची ते मार्गप्रतीक्षा करीत होते तो प्रसंग येऊन गुदरला नि त्या तटबंदीला बंडखोर शिपायांनी वेढा दिला.

---

[4] The Brahmins have incited him to mutiny and rebellion! -Major Eyre's official Despatch.

त्या छोट्याशा तटबंदीत हे २५ इंग्रज नि ५० शीख लोक हटातटाने आपले संरक्षण करीत असता बाहेर शिपायांचे शेकडे त्या तटबंदीवर एकदम चढाव करून जाण्याचे ऐवजी आजूबाजूने शत्रूचा कोंडमारा करण्याच्या नादी लागलेले होते. क्वचित असेही असेल की, तटबंदी हातात आल्यासारखीच असल्याने तिच्यावर हल्ले करण्यात व्यर्थ कालक्षेप वा मनुष्यहानी करण्यापेक्षा आजूबाजूच्या मुलखाचा नि इतर इंग्रजी ठाण्यांचा बंदोबस्त करणे बंडवाल्यांना जास्त फायदेशीर वाटले असेल. काही अंशी त्यामुळे नि काही अंशी तटबंदीतील लोकांच्या जबर गोळीबारामुळे शिपायांनी त्या तटबंदीवर प्रत्यक्ष हल्ला करण्याचे ऐवजी तोफा चढवून मारा चालविण्यास आरंभ केला. एक- दोनदा गुप्त भुयारे खणून तटबंदीचे खाली सुरुंगही लावण्यात आले. आतील लोकांना थोडेच दिवसात पाण्याचा लवलेशही मिळेनासा झाला. परंतु आपल्या गोऱ्या अन्नदात्यांचे हे हाल पहात स्वस्थ बसण्याइतके काही शीख लोक नामर्द झालेले नव्हते! त्यांनी एका चोवीस तासात त्या तटबंदीत नवीन विहिर खणली! हे विहिरीचे काम चालत असतानाच ते राक्षसासारखे अव्याहत रीतीने लढतही राहिलेले होते! तटबंदीत जे लोक लढत आहेत ते केवळ युरोपियन नसून त्यांच्यात बहुतेक शीखच आहेत असे जेव्हा उघडकीस आले तेव्हा बंडवाल्यांना अत्यंत खेद झाला. कारण हा वेढा इंग्लिशांना हिंदुस्थानीयाने दिलेला नसून गुरू गोविंदाला कुंवरसिंहाने दिल्यासारखा होता! जे इंग्लिशांच्या बाजूने इतक्या विलक्षण शौर्याने परंतु असल्या नीच दशद्रोहाने लढत आहेत त्या शिखांना आपल्या बाजूस वळविण्यासाठी रोज संध्याकाळी बंडवाल्यांचे दूत एका खांबामागे उभे राहून मोठ्याने उपदेशू लागत की हे शिखांनो, तुमी फिरंग्यांच्या बाजूने लढून कोणत्या नरकाचे साधन करीत आहा? ज्यांनी आपले राज्य बुडविले, जे आपल्या देशमातेवर बळजबरी करू पाहात आहेत, ज्यांनी आपला धर्म पोरका केलेला आहे त्यांच्या बाजूने लढून तुम्ही कोणत्या नरकाचे साधन करीत आहा? परंतु बंडवाल्यांनी स्वधर्माची स्वदेशाची, स्वहिताची, स्वातंत्र्यांची वाटेल ती शपथ घालून इंग्लिशांचा पक्ष सोडण्याविषयी केलेल्या हृदयद्रावक विनंत्याचा किवा तुम्ही असा देशद्रोह अतःपरही करू लागल्यास तुम्हांस आम्ही ठार मारण्याला सोडणार नाही अशा त्यांनी दाखविलेल्या धमक्यांचा शीख लोकांवर तिळमात्रही परिणाम झाला नाही. उलट स्वकीयांच्या या दूताने केलेल्या विनंतीला उत्तर म्हणून त्यांनी गोळ्यांचा पाऊस पाडावा- नि हे पाहताच भले! भले! भले! म्हणून युरोपियनांनी त्यांची पाठ थोपटावी! अशा स्थितीत त्या वेढ्याचे तीन दिवस लोटले. तिसऱ्या दिवशी म्हणजे ता.२९ जुलैचे रात्री त्या तटबंदीतील ती छोटीशी इंग्रजी सेना लांबवरून ऐकू येणाऱ्या तोफांच्या आकस्मिक गडगडाटाने दचकून उठली! आनंदाने त्यांची तोंडे प्रमुदित झाली.

अखेर बंडवाल्यांना ठार मारून वेढा उठविण्यासाठी हे विजयी ब्रिटिश सैन्य तर चालून येत नसेल ना?

होय, ते ब्रिटिश सैन्यच वेढा उठविण्यासाठी अखेर चालून येत आहे. दानापूरला जी गोरी रेजिमेंट होती त्यापैकी दोनशे युरोपियन गोरे लढवय्ये नि शंभर काळेकुट्ट लढवय्ये असे कॅप्टन डनबार ह्या धाडसी योद्ध्याचे हाताखील एकत्र होऊन आराला पडलेला वेढा उठविण्यासाठी शोण नदाच्या काठावर आले. ह्या इंग्रजी सेनेच्या मुखश्रीमध्ये जो उत्साह नि विजयनिश्चितता दिसत आहे तशी कधीही दिसलेली नसेल. त्यांना पोचविण्यासाठी आलेल्या आंग्ल नरनारींनी हसत हसत त्यांना निरोप दिले. शोण नदात नावा चालू लागल्या नि संध्याकाळी सातचे सुमारास आरा शहरचे तीराला ती सेना स्पर्श करती झाली. शुक्लपक्षाचे मनोहर शशिबिंब त्या भूमीवरील विजयी सेनेच्या विजयोत्साहाचे भागीदार होण्यासाठी आकाशातून त्यांच्याबरोबर चालू लागले. कॅप्टन डनबार, ह्या शुभ्र चांदण्यात आपल्या सेनेचा व्यूह वेळेवर उत्तम रीतीने रचून घे. कारण पुढे चांदणे पडेल की काळोख पडेल याची काय शाश्वती आहे! ह्या व्यूहात नित्यक्रमाप्रमाणे हे राजनिष्ठ शीख लोकच पुढे आघाडीला उभे केले पाहिजेत. आपल्या शौर्योत्कर्षाचा हा मूर्तिमंत सन्मानच की काय म्हणून तेही आघाडीला राहण्यास एका पायावर तयार आहेत. आराच्या दाट जंगलात आपणास नेणारा काळ वाटाड्या कुठे आहे? त्याला पुढे करा नि चला. विजयी सैनिकांचे रणरंगासाठी उत्सुकलेल्या आपल्या तलवारी ह्या चांदण्यात चमकावीत पुढे चला. झाडामागून झाड चालले, जमिनीमागून जमीन चालली, मैलामागून मैल मागे पडत चालले नि हा आरा शहरच्या नजीकचा पूलही लागला. पण हे काय? शत्रु कोठे आहेत? अजून तर एकही पांड्या आपल्या तृषित तलवारीला तर राहोच पण दीर्घदृष्टी बंदुकीलाही आढळत नाही हे कसे? पळाले भ्याड! नुसते डनबार येतो आहे हे ऐकूनच ते नामर्द लोक सर्व पळून गेले! शिकंदराचा देखील त्याच्या शत्रूंना इतका दरारा नसेल! हे चंद्रा, रणसमराच्या आशेने तू इतका वेळ थंडीवाऱ्यात कुडकुडत उभा राहिलास. पण ह्या भ्याड बंडवाल्याचे हे पलायनचातुर्य काय ते तुला पहावयास मिळाले! तर आता जास्त निराशा करून घेण्यापेक्षा तू सुखशय्या करण्यासाठी आपल्या विश्वमंदिरावर रात्रीचा पडदा सोडून शय्यागृहात परत जा. परंतु चंद्र परत फिरला तरी डनबार, तू मात्र परत फिरू नकोस. चंद्र बोलून चालून शशलांच्छन! पण तुझे यशाला सिंहानेदेखील लांछन लावण्यास न धजले पाहिजे, म्हणून तू परत फिरू नकोस. आता ही आंबराई लागली आहे नि ते भ्याड पांडे आपल्या हाती लागण्याचा संभव उरला नाही. पण हा आवाज कसला? आंबराईतील पाने तर सळसळत नाहीत ना? सूं सूं सूं! अरे

बापरे, सावध! आंग्ल सैनिकांनो सावध! गोळ्यांचा पाऊस चार दिशांनी झोड देत उठला! आंबराईचे प्रत्येक झाड आपल्या अनंत शाखाहस्तात बंदुका घेऊन त्या आंग्ल सैन्यावर तुटून पडले! आला कुवरसिंह आला! अैंशी वर्षांचा हा योद्धा नि तू तरुण बांड! चल बघू या कोण हटतो! इंग्लिशांच्या सैन्याने लढण्याची शिकस्त केली, पण लढणार कोणाशी? शत्रूकडील एकही मनुष्य दिसेल तर शपथ! आंब्याच्या त्या गर्द झाडीत, मध्यरात्रीच्या या घन अंधःकारात, त्या उंचसखल प्रदेशाच्या आडवळणात दबून बसलेल्या कुंवरसिंहाच्या सेनेतील एक मनुष्यही इंग्रजी सैनिकांस दिसेना! आकाशातील तारे नि भूमीवरील झाडे ह्यांशिवाय काही दिसेना नि ह्या दोहोंवरही बंदुका चालवून त्यांना जिंकणे शक्य होईना. वायुदेवतेचा कोप होऊन तिने आपल्या झंझावाताने लालेलाल गोळ्यांचे वादळ फुत्कारीत धावत हिंडावे तसे ह्या इंग्लिश सैन्यावर कोण्यातरी अदेहधारी देवतेचा मारा होऊ लागला. डावीकडून मारा, उजवीकडून मारा, समोरून मारा, पाठीमागून मारा!

इंग्लिशांचे पोषाख पांढऱ्या रंगाचे असल्याने कुंवरसिंहाला ते दिसत होते. परंतु कुंवरसिंहाचे लोक काळे, त्यांचे पोषाख काळे नि ती रात्र काळी! सगळ्या काळ्या वस्त्रांचा असा एकदिल झाल्यावर त्या काळदेहापुढे इंग्लिशांचे पांढरे पाय, पाय कसे धरू शकणार! इंग्रजांचे पाढरे आणि शिखांचे काळे दोन्ही पायांनी रणांतून पळ काढला! त्यांचा कमान्डर डनलाप हा पहिल्या बारातच ठार झालेला होता. आपले जीव घेऊन पळत असता जवळच्या खड्यात ते आंग्ल सैन्य कोसळले, तिथे त्यांनी किंचित वेळ दबा धरून बसण्याचा प्रयत्न करून पहाटचे सुमारास, त्या घोर रात्री रणांगणावर आपले मेलेलेच नव्हेत तर जखमी बांधवांना रणांगणांवर सोडून देऊन, आपल्या कमांडरचे प्रेत तसेच टाकून, उपाशी, तान्हेले, रक्तबंबाळ झालेले, लज्जेने काळे ठिक्कर पडलेले ते ब्रिटिश सैन्य जिवाच्या आशेने शोण नदाकडे धावू लागले!

परंतु कुंवरसिंहापुढे धावणे म्हणजे काही साधी गोष्ट नव्हती. प्रत्येक पावलाला त्याचे रक्त गळत चालले! एखादे रानडुक्कर शिकारीच्या भाल्याने भोसकले जात असता अंगातून रक्ताच्या धारा अखंड वहात असता शक्तिक्षयाने या वा त्या बाजूला वारंवार कोलमडत एखाद्या रक्ताच्या वितळलेल्या मेघाप्रमाणे लाल शोणिताचा सडा घालीत धावत पळते तशी ब्रिटिश फौज शोणनदापर्यंत धावत आली. पण अथे तर विनाशाची परमावधी झाली! बोटी सापडेनात, सापडल्या त्या वाळूत रुतून बसल्या, ज्या रुतून बसल्या नाहीत त्यांना पांड्यांनी आग लावून दिली!! शेवटी एक दोन बोटी जिवंत सुटल्या! आराचा वेढा उठवून तेथील शूर लोकांसुद्धा विजय गीते गात आपले सैन्य परत आलेले असेल म्हणून दिनापूरच्या आंग्ल नर- नारी जो नदीकिनाऱ्यावर येतात तो

त्यांस नावांतून एकही उत्तेजक हसणे ऐकू येईना. निशाण नाही, बँड नाही, कोणी वर तोंड काढीत नाही, सर्वांची छाती धडधडू लागली. माझा मुलगा, माझा भाऊ, माझा बाप, माझा नवरा कालच येथून हसत हसत मोहिमेत गेला होता आणि आज- देवा कृपा कर नि अडा पिडा टाळ!! हा टाळ्याचा आवाज देवाकडे मिळण्याचे आधीच ते अपयशी ब्रिटिश लोक दिनापूरच्या घाटावर येऊन थडकले नि लवकरच ही भयंकर वार्ता जिकडे तिकडे पसरली की चारशे पंधरा लोकांपैकी फक्त सुमारे पन्नास लोकच कुंवरसिंहाच्या तावडीतून जिवंत परतलेले आहेत. एक इंग्रज लेखक लिहितो, "त्या वेळी स्त्रीजनांनी मांडलेल्या शोकाचा विलाप ज्यांनी ऐकलेला असेल ते तो आजन्मात विसरणार नाहीत. काहीजणी कर्कश किंकाळ्या देत आपली छाती बडवू लागल्या, काही ओक्साबोक्शी ओरडत आपले केस तटातट तोडू लागल्या. त्यांच्या या शोकभरात जर का जनरल लाअड त्यांच्या दृष्टीस पडता तर या नाशाच्या मूल उत्पादकाला त्यांनी जिवंत फाडून टाकले असते यात काही शंका नाही."

परंतु या आंग्ल स्त्रियांच्या रोदनस्वराने दिनापूरचे आकाश इकडे दुभंग होत असताच त्यांच्या दुःखाचा सूड घेण्यासाठी मेजर आयर तिकडे आराकडे चाललेला होता. त्याला अशा पराजयाची जरी अजून बातमी मिळालेली नव्हती तथापि आराला इंग्रजी सैन्य वेढलेले आहे हे ऐकताच तो तिकडे धावत चालला. ता.२९ नि ता.३० जुलैला डनबारच्या फौजेची राखरांगोळी करून कुंवरसिंहांचे शिपाई जो परत फिरतात तो आयर सैन्य तिकडे येत असल्याची बातमी त्या वृद्ध सेनानीला लागली. क्षणाचाही विसावा न घेता त्याने आपले सैन्य गोळा केले. मेजर आयर जिकडून येत होता तिकडच्या वाटेतील प्रत्येक अडथळ्याचा फायदा घेत घेत त्याने लढाईचे तोंड झुंजविले नि शेवटी ऑगस्ट ता.२ ला बिबिगंज गावाजवळ लढाईची टक्कर घेतली. समोरच्या एका झाडीकडे ह्या दोन्ही फौजा आपापल्या ताब्यात घेण्यासाठी दौडत होत्या. त्या वृद्ध तरुणांच्या भयंकर शर्यतीत अखेर तो वृद्ध कुंवरसिंहच त्या झाडीमध्ये पहिल्याने येऊन पोचला नि त्याने आयरचा हा डाव हुकवून जोराचा मारा चालविला. आयरपाशी तीन उत्तम तोफा होत्या नि त्यांच्या आधारावर तो पुढे ढकलीत चाललेला असल्याने त्या लोकांवर कुंवरसिंहाचे शिपाई तीनदा तुटून पडले. तिन्ही वेळा त्या अग्निवर्षावी तोफांचे तोंडापर्यंत त्यांचे हल्ले पोचले, परंतु इंग्लिशांनी तोफांचा मारा जवळ जवळ अखंड चालविला. इतक्यात कॅप्टन हेस्टिंग्स हा इंग्रजी योद्धा आयरकडे धापा टाकीत आला नि म्हणाला, "आयर, आपले इंग्रजी पायदळ हटू लागले! आपल्या हातून विजय निसटला आहे!" ही निर्वाणीची स्थिती आणखी अर्धा तास तशीच राहती की कुंवारसिंहाने ती लढाई जिंकलीच

म्हणून समजावे! आता कसे तरी विजय निसटतोच आहे तेव्हा धाडसाची तरी परीक्षा एकदा का न पहावी? असे म्हणत आयरने इंग्रजी फौजेस हुकूम सोडला की बेयोनेटस घेऊन हातघाई करावी. ताबडतोब इंग्रजी सैन्य बेयोनेटा रोखून बंडवाल्यांवर तीरासारखे चालून गेले. तोफांच्या तोंडावर देखील जे शिपाई लोक तुटून पडताना डगमगत नसत, ते बंडवाले शिपाई ब्रिटिश लोकांच्या बेयोनेटाच्या हल्ल्यापुढे उभे राहण्यास का कोण जाणे पण नेहमीच धजत नसत नि येथेही ते धजले नाहीत. आयर त्यांना त्या झाडीतून हुसकून देऊन पुढे घुसला, आराच्या तटबंदीकडे चालून गेला. त्या जागेत कोंडून पडलेल्या ब्रिटिश फौजेची त्याने मुक्तता केली नि अशा रीतीने आरा शहर पुन्हा इंग्लिशांच्या ताब्यात आले.

आरा शहराचा वेढा सुमारे आठ दिवसच काय तो चाललेला होता. त्या आठ दिवसांत हा वेढा संभाळून जगदीशपूरच्या त्या शूर रजपुताला दोन लढाया लढाव्या लागल्या. त्याच्या अंगातील हिंमतीला, धाडसाला नि शौर्याला जरी पारावार नव्हता तरी त्याच्या बाजारबुणग्या अनुयायांमध्ये तोडीस तोड देणारे धाष्ट्यार्चे तितकेसे वास्तव्य नसल्याने आयरच्या हातून पराजय पावताच कुंवरसिंह जगदीशपुराकडे निघून गेला होता. इंग्रजांना आऱ्याच्या सैन्याची नि इतर नवीन कुमक मिळून ते सैन्य फुगत चालल्याचे कळताच कुंवरसिंहाने जगदीशपुरापाशी शक्य तितके लोक गोळा करण्यास आरंभ केला. इंग्रजी सैनिकांना कुंवरसिंहाच्या कर्तृत्वाची काही थोडीशीच ओळख झालेली नसल्याने त्याच्या या हालचालीवरून क्वचित तो पुन्हा आरा शहरावर चालून यावयास कमी करणार नाही असे वाटून आयर जगदीशपुराकडे ससैन्य चालू लागला. आराचा वेढा उठल्यामुळे ज्यांचा उत्साहभंग झालेला आहे अशा अनुयायांसह इंग्लिशांसारख्या शिस्तीने, एकदिलाने नि विजयाने सबल असलेल्या शत्रूशी राजधानीच्या एका शहरापायी उघड झुंज देण्यात सर्वस्वी नुकसानी करून न घेता गमिनी काव्याचा आश्रय करावा अशा थाटाने इंग्रजी फौजेशी दोन चांगल्याच चकमकी झाल्यानंतर कुंवरसिंह जगदीशपुराहून बाहेर पडला नि इंग्रजी सैन्यासह आयर ता.१४ ऑगस्ट रोजी कुंवरसिंहाच्या वाड्यात आपला तंबू ठोकून उतरला!

नव्या रीतीने जगदीशपूर जरी इंग्रजांचे ताब्यात पडले, त्यांनी जगदीशपूरचे राजवाड्याचा, हिंदु देवळांचा नि अमारतीचा जरी नाश केला तरी त्या वाड्याचा राजा, त्या देवळाचा देव, नि त्या अमारतींचा मालक योद्धा कुंवरसिंह हा लढाईचे पूर्वी जितका अजिंक्य होता तितकाच लढाईनंतरही अजून अजिंक्यच होता! राजधानी पडताच इतर राजे पड घेवोत, परंतु ह्या जगदीशपूरच्या वाड्याची गोष्ट काही तशी नव्हती. जेथे तो तेथे त्याचे जगदीशपूर- अशी त्याची प्रतिज्ञा

असल्यामुळे त्याला धरल्याशिवाय नुसते जगदीशपूर धरून बसणे म्हणजे केवळ व्यर्थ प्रयास होत! त्याने घर गमावले होते, पण रणांगण हेच आता त्याचे घर झाले होते!

प्रकरण चौथे

दिल्ली पडते

दिल्लीसमोरील इंग्लिश फौजेच्या तिसऱ्या मुख्य कमान्डरने ते शहर घेण्याची निराशा होऊन राजीनामा दिल्यानंतर ब्रिगेडियर विल्सनने मुख्य कमांडरचा जेव्हा चार्ज घेतला तेव्हा बंडवाल्यांच्या हल्ल्यांनी वेडावून गेलेले ब्रिटिश सैन्य दिल्लीचा वेढा उठवून मागे फिरवावे की काय असा हताश विचार इंग्लिश अधिकाऱ्यांमध्ये चालू झाला. हा वेढा उठविण्याचा विचार जर कायम ठरला असता तर सत्तावनचा इतिहास कसा पालटत गेला असता हे नक्की सांगणे जरी कठीण आहे तथापि बंडवाल्यांच्या हजारो हल्ल्यांनी इंग्लिशांचे जितके नुकसान होणारे नव्हते तितके पिछेहाट घेऊन इंग्लिश लोक आपल्या हातानेच करून घेते इतके अगदी साफ दिसणारे आहे. दिल्लीला वेढा देण्यात शत्रूचे शहर काबीज करून घेण्यापेक्षा दुसरा एक जो लष्करी फायदा इंग्रजांस सहजगत्या मिळत होता, तो बंडवाल्यांचा सेना समुद्र दिल्लीसारख्या शहरी एकत्र तुंबण्या ऐवजी जर मोकळ्या प्रदेशावर पसरत गेला असता नि ते लहान लहान सैन्यपथकांच्या निरनिराळ्या भागांनी चहूबाजूचे झुंज घेत राहते तर असल्या या वृकयुद्धाने बंडवाल्यांना इंग्लिशांवर चोहोबाजूंनी कठीण हल्ले चढविता येऊन त्यांच्या मूठभर सैन्याची लांडगेतोड करणे सुलभ जाहले असते. परंतु दिल्लीला वेढा दिल्याने ही विस्तीर्ण रणधुमाळी संुपुष्टात आणल्यासारखी होऊन इंग्रजांना असह्य ताण न बसता सर्व बंडवाले एका शहरात जमा होऊन आयतेच आटोक्यात आलेले होते. अशा स्थितीत दिल्लीचा वेढा उठविणे म्हणजे हा अफाट सेनासागर आपण होऊनच सर्व प्रदेशावर धांगडधिंगा घालण्यास बंधारा फोडून मोकळा सोडणे होते. दिल्ली जिंकून घेतली असताही ते सर्व शिपाई आजूबाजूस पसरणारच होते. परंतु त्यांना अपयशाने निरुत्साही करून मग दिल्लीतून हुसकून देण्यात नि अंग्लिंशांना वेढा उठविण्यास आपण भाग पाडले अशा यशाने प्रस्फुरित करून अंगावर चढवून घेण्यात फार भयंकर अंतर होते! इंग्लिश कमांडरच्या ध्यानात हे अंतर येत असताही हताशतेने, निरुत्साहाने नि बंडवाल्यांनी केलेल्या कोंडमाऱ्याने जेव्हा तो दिल्लीचा वेढा उठवून परत फिरण्याचा निश्चय करू लागला तेव्हा त्या क्षणी इंग्रजी साम्राज्यांचे सर्व निदान त्याच्या वर्तनावर अवलंबून होते. अशा समयी दिल्लीच्या इंग्रजी तळात बेअर्ड स्मिथसारखा धाडसी ऑफिसर बसत होता हे त्याचे खरोखरच सुदैव होय! इतर सर्व इंग्लिश अधिकारी पळ काढण्याच्या विचारात असता त्याने त्या सर्वांस निक्षून सांगितले की, “दिल्लीवरची पकड एक अणुमात्रही ढिली करणे अष्ट नाही. निष्ठुर काळपाशा- प्रमाणे तिच्या कंठात पडलेला हा आपला पाश अभेद्य नि अढळ राहिला पाहिजे. दिल्लीचा वेढा आपण उठविला की पंजाब हातचा सुटणार, हिंदुस्थान हातचे सुटणार, साम्राज्य हातचे सुटणार!!”

बेअर्ड स्मिथच्या या करारी उपदेशाने उत्साहित होऊन दिल्ली घेतल्याशिवाय परत फिरावयाचे नाही असा दृढ निश्चय इंग्रजांचा कमांडर ब्रिगेडियर विल्सन हा करीत असता बंडवाल्यांनी इंग्लिशांना मार देण्याचे काम बिलकूल ढिले पडू दिले नाही. इंग्रजांच्या उजव्या किंवा डाव्या बाजूवर हल्ला करून, मारवतील तितके लोक मारून, इंग्रज जोरावून उठले की, बंडवाले अशा काही घाईने मागे फिरत की, त्यांचा पाठलाग करण्याची अपरिहार्य इच्छा इंग्रजांचे मनात उत्पन्न होई नि इंग्रजी सैन्याला अशा रीतीने तटाजवळ आणले न आणले की, तोफांचा भयंकर मारा सुरू होई. या नव्या युक्तीने बंडवाल्यांनी इंग्लिशांना इतक्या वेळा अचून रीतीने फसविले नि त्यांची इतकी नुकसानी केली की, काही झाले तरी शिपायांचा पाठलाग करता कामा नये असा इंग्रजी कमांडरला विशेष हुकूम सोडावा लागला! बंडवाल्यांच्या ह्या नव्या युक्तीने इंग्रजी सेना जो जो संपत चालली तो तो त्यांच्या कमांडरचे पंजाबकडून येणाऱ्या नव्या सीजट्रेनकडे चातकासारखे डोळे लागू लागले. दिल्लीचे दक्षिणेस इंग्रदी सैन्याची काय अवस्था आहे, कलकत्त्याहून निघालेले इंग्रजी सैन्य कुठपर्यंत येऊन पोचलेले आहे, लखनौ, कानपूर नि बनारस वगैरे शहरांची काय हालहवाल आहे, इत्यादी वार्ता, उत्तर हिंदुस्थानातील दळणवळणांचे सर्व मार्ग, तारा, रेलवे, पोस्ट खाते तमाम नष्ट करून टाकलेले असल्याने, दिल्लीला कोंडून पडलेल्या आंग्लसेनेला काडीइतके कळेनासे झाले होते. सर हो व्हीलरचे शिर त्याच्या धडापासून कानपुरास वेगळे होऊन एक महिना लोटल्यानंतर दिल्लीचे कँपमध्ये इंग्रजांना खात्रीलायक बातमी लागली की, सर हो व्हीलर गोऱ्या सैन्यासह आपल्या मदतीस धावून येत आहे! कलकत्त्याच्या बाजूने मदत येण्याची अशी निराशा झालेली असल्याने दिल्लीच्या इंग्रजांचा सर्व भार पंजाबवर पडलेला होता नि आजपर्यंत गोऱ्या नि काळ्या सैन्याची वारंवार नवीन नवीन कुमक धाडून जॉन लॉरेन्सने तो भार शक्य तितका सांभाळलेलाही होता. तरीही दिल्लीकडून आलेल्या सीजट्रेनचा नि कुमकेच्या नवीन मागणीचा अनादर न करता जॉन लॉरेन्सने पंजाबातून सुमारे २००० निवडक सैन्य निकल्सनच्या हाताखाली धाडून दिले. हे सैन्य आल्याची बातमी इंग्रजी छावणीत पसरताच जिकडे तिकडे आनंदाचे, उत्साहाचे नि ईर्षेचे तेज सैनिकांच्या मुद्रेवर झळकू लागले. त्या तेजात २००० सैन्य आल्याचा फारसा भाग नव्हता तर त्या सैन्याचे अधिपत्य ज्याच्याकडे होते तो निकल्सन आल्यामुळे ते तेज विशेष झळकू लागलेले होते. निकल्सनसारखा एक पुढारी म्हणजे हजारो सैनिकांचा केवळ शौर्यार्क असतो! निरुत्साही झालेल्या इंग्रजी फौजेत जो तो म्हणू लागला "निकल्सन आला आहे, आता विजयाची शंका नको!"

परंतु कर्ते अधिपती लाभत गेल्याने विजयाची शंका इंग्रजी सेनेत जो जो कमी होत चालली तो तो दिल्लीच्या तटांमध्ये अपजयाची खात्री दृढतर होत चालली. कारण त्यांची मुख्य उणीव ही कर्त्या पुढाऱ्यांचीच होती. त्यांनी नूतनोद्धृत सिंहासनावर ज्याला प्रस्थापित केलेले हते तो बादशहा शांतकालार्ह दयाशीलतेत जरी कितीही स्तुत्यचरित्र असला तरी युद्धकालात अत्यंत आवश्यक असणाऱ्या रणपटुत्वात नि नेतृत्वात असमर्थ नि पूर्ण अनभ्यस्त होता. रणपटु सैनिकांचा

दिल्लीला तोटा होता असे नाही. इंग्रजांच्या निकराच्या युद्धामध्ये ज्यांनी आंग्ल सेनेलाही लाजविलेले होते, इंग्रजांच्या हाताखालीच ज्याचे शस्त्रास्त्रांचे, कवायतीचे नि शिस्तीचे शिक्षण पूर्ण झालेले होते, ज्यांच्या तलवारीनेच इंग्रजांसाठी अफगाणिस्ताना- पर्यंत साम्राज्याची रेखा आखीत नेलेली होती, असे जवळजवळ पन्नास हजार योद्धे त्या दिल्लीच्या तटांमधून आजपर्यंत मी मी म्हणत असणाऱ्या इंग्रजांना ठिकच्या ठिकाणी पाशबद्ध करून वेडावीत राहिलेले होते. परंतु त्या पन्नास हजार डोक्यांना एकीभूत करणारे असे एक तरी डोके दिल्लीला पाहिजे होते. ह्या इतक्या निरनिराळ्या मण्यांची स्वातंत्र्योत्सुकतेच्या सूत्रात ओवती झाली होती. परंतु शेवटच्या सूत्रमण्याचे बंधन मिळालेले नसल्याने ही बंधनरहित माला एका हिसक्यासरशी आजपर्यंत ओघळून गेली नाही हेच आश्चर्य होते. स्वातंत्र्याच्या वाऱ्याने हे वाळूचे कण एका ढगात मिसळून गेले होते; परंतु वाऱ्याने उत्पन्न केलेल्या ढगाइतकीच असंघटित राहिलेली होती. अशा स्थितीत त्यांना एक कर्ता मनुष्य पाहिजे होता. त्यांनी ज्याला मुख्यस्थानाधिष्ठित केले होते तो वृद्ध बादशहा देखील कोणा तरी कर्त्या मनुष्यासाठी त्या हजारो शिपायांइतकाच हपापलेला होता. त्याने बख्तरखानाचे हाती सर्व सत्ता देऊन पाहिली. नंतर त्याने तीन जनरल नेमून त्यांचे हाती पुढारीपण देऊन पाहिले. नंतर पुन्हा तीन दिल्लीचे नागरिक नि तीन शिपायांचे प्रतिनिधी अशा सहा जणांच्या प्रतिनिधीमंडळाने मुख्य कारभार संघटित रीतीने नि एकवाक्यतेने करावा असे ठरविले नि ते प्रतिनिधीमंडळही जेव्हा निष्फळ झाले तेव्हा मग त्या उदार नि देशाभिमानी बादशहाने आपल्यासाठी राज्यक्रांतीचा नाश होत असेल नि आपल्या राज्यछत्राच्या भयाने कर्ते लोक इंग्लिशांकडे जात असतील तर आपली सत्ता सोडून देण्यासही आपण तयार असल्याचे त्याने जाहीर केले! हिंदुस्थान देश इंग्रजांच्या अमलाखाली असण्यापेक्षा, हिंदुस्थानात परक्याचे भ्रमण चालू रहाण्यापेक्षा नि हिंदुस्थान कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय गुलामगिरीत खितपत पडण्यापेक्षा स्वदेशस्वातंत्र्य मिळवून देणारा कोणताही स्वदेशीय अधिपती पुढे येईल तर आपणास शतपट जास्त आनंद वाटेल असे त्या वृद्ध मोंगलाने सर्वांस कळविले नि स्वदस्तुरच्या सहीने जयपूर, जोधपूर, बिकानेर, अलवार वगैरे प्रमुख राज्यांना पत्रे धाडली. "इंग्लिशांच्या बेड्यांचे तुकडे उडविलेले पहावे नि हिंदुस्थान कसेही करून स्वतंत्र व्हावे ही माझी अत्युत्कट इच्छा आहे. पंरतु ह्या निर्वाणीचे प्रसंगात जो सर्व राष्ट्राची धुरा धारण करण्यास समर्थ आहे, राष्ट्रीय शक्तीला जो संघटना देऊ शकेल नि ज्याचेमध्ये सर्व राष्ट्र एकवाक्यता पावू शकेल असा कोणता तरी कार्यधुरंधर पुढारी पुढे आल्याशिवाय ही राज्यक्रांती सफल होणारी नाही. हिंदुस्थानला इंग्लिशांच्या अंमलातून स्वतंत्र करून त्यावर माझीच अधिराज्य सत्ता स्थापन करावी अशी माझी व्यक्तीविषयक महत्त्वाकांक्षा उरलेली नाही. स्वदेशस्वातंत्र्याच्या युद्धकार्यी सज्जखड्ग होऊन इंग्लिशांना हद्दपार करण्यास जर आपण सर्व संस्थानिक तयार असाल तर हिंदुस्थानातील संस्थानिकांनी स्थापिलेल्या कोणत्याही राजमंडळाचे

अधिपतित्व मान्य करून माझे साम्राज्याधीश्वरत्वाचे सर्व हक्क मी त्याचे हातात देण्यास आपखुषीने नि आनंदाने तयार आहे."[1]

हे पत्र मुसलमानी धर्माचा पुरस्कर्ता दिल्लीचा बादशहा, हिंदुस्थानातील हिंदुधर्माच्या मांडलिक राजांस धाडीत आहे! सत्तावन साली स्वातंत्र्य, स्वराज्य, नि स्वदेश नि स्वधर्म ह्या उदात्त शब्दांचा किती यथार्थ बोध हिंदुस्थानातील लोकांस झालेला होता हे हे अदभुत पत्र स्पष्ट सांगते आहे. हिंदु नि मुसलमानांची धर्मभिन्नता ही स्वदेशाच्या एकतेत इतकी इतकी विलीन झालेली पाहून चार्लस् बॉल म्हणतो "असले अनपेक्षित, आश्चर्यकारक नि विलक्षण स्थित्यंतर जगाच्या इतिहासात क्वचितच आढलेल."

हे विलक्षण स्थित्यंतर हिंदुस्थान देशाच्या क्षेत्रातील एका आकुंचित प्रांतातच काय ते पूर्णांशाने घडून आलेले असल्यामुळे त्याचा तात्कालिक परिणाम यशस्वी होऊ शकला नाही. दिल्लीचे तटासमोर गुलामगिरीचा नि देशस्वातंत्र्याचा सामना सुरू होता हे एका अर्थी नि प्रमुखत्वाने जरी खरे आहे, तरी दुसऱ्या नि आनुषंगिक दिशेने पाहिले असता तिथे स्वपरबलाबलाचा खरा सामना जुंपलाच नव्हता असे दिसून येईल. 'दिल्लीचा वेढा' ह्या प्रसिद्ध ग्रंथाचा कर्ता म्हणतो की, "आमच्या तळात एका युरोपियनामागे १० नेटिव्ह होते. जितके युरोपियन तोफखान्यावर असत त्यांच्यापेक्षा चौपटीने जास्त नेटिव्ह लोक नि घोड्यामागे दोन नेटिव्ह घोडेस्वारात होते. नेटिव्हांच्या भरतीशिवाय एक पाऊलही पुढे टाकणे शक्य नव्हते." देशाच्या एका भागातील चेतना देशाच्या दुसऱ्या भागातील अचेतनेने हाणून टाकली होती. अशा स्थितीत बंडवाल्यांनी आगस्ट उलटत आला तरी इंग्रजांना आपणावर मार देण्याची संधी न देता आघातक पद्धतीचा केलेला अवलंब अजूनपर्यंत ठेवून ते इंग्रजी तळावर अखंड जोमाने हल्ले चढवीतच होते हे त्यांच्या तत्त्वनिष्ठेचे काही सामान्य द्योतक नाही!

तोफखान्यांनी इंग्रजांचे सर्व सैन्यावर असा मारा करण्यास आरंभ केला की सर कोलिनला तळ सोडून सैन्याची पुष्कळशी हालाचाल नि इंग्रजी तोफांतून बराच वेळ गोळा फेकणे बंद करणे भाग पडले. बंडवाल्यांनी ही धिटाईची केलेली रणाव्हाने आजपर्यंत मुकाट्याने ऐकण्याची सर कोलिनला जी पाळी आलेली होती ती ह्या ५ व्या तारखेनंतर मात्र येणारी नव्हती. कारण आता त्याने त्याच्या सैन्याची उत्तम एकबद्धता करून मार्गातील सर्व अडचणी दूर केलेल्या होत्या, नि म्हणून दिवसेंदिवस प्रत्यक्ष इंग्लिश कमान्डर- इन- चिफचे तंबूवर गोळीबाराची चेंडुफळी खेळत बसणाऱ्या हट्टी, धीट नि उद्दाम बंडवाल्यांशी ता.६ रोजी आपण होऊनच निकर करण्याचा त्याने निश्चय केला. या वेळेस बंडवाल्यांकडे सुमारे आठदहा हजार लष्करी शिक्षण मिळालेले शिपाई असून त्यांच्या डाव्या बाडूकडे खुद्द नानासाहेब, उजवीकडे ग्वाल्हेरचे सैन्य नि त्या सर्वांवर तात्या टोपे हे सेनापती

[1] Two Native Narratives by Metcalfe, P. 226.

झालेले होते. इंग्लिशांकडे एकंदर गोरी नि काळी मिळून पांच हजार पायदळ, सहाशे घोडेस्वार नि ३५ तोफा मिळून सुमारे ६००० लोक इतकी फौज सज्ज झालेली होती. चार्लस बॉल म्हणतो ७५०० फौज होती नि त्या सर्वांवर खुद्द कमान्डर- इन- चीफ सर कोलिन हे सेनापतित्व करीत होते.

अशा या तत्त्वनिष्ठेला कर्तृत्वाचे बल देणारा एखाद्या नेता बंडवाल्यांकडे येण्याचे ऐवजी इंग्रजी छावणीलाच निकल्सनच्या आगमनप्रसंगाने तो लाभ मिळाल्याने दिल्लीत निराशेची छाया पडू लागली. नीमचचे सैन्य नि बरेलीचे सैन्य हे एकमेकांच्या डोक्यावर निराशेचे खापर फोडू लागले नि वारंवार पगार मिळाला असताही बदफैली शिपाई पुनःपुन्हा पगाराचा तगादा करून तो मिळेनासा झाला म्हणजे शहरातील श्रीमान लोकांवर बळजबरी करण्याचा धाक घालू लागले. तेव्हा बख्तरखानाने बादशहाच्या इच्छेवरून सर्व पुढारी, सर्व सैन्य नि निवडक नागरिक एकत्र करून त्यांना प्रश्न केला की ‘लढाई चालवावयाची की शरण जावयाचे! ‘ आकाश दुभंगून जाईल अशी गर्जना उठून सर्वांनी उत्तर केले, ‘लढाई, लढाई, लढाई!! ‘ दिल्लीचा हा अढळ निश्चय पाहून पुन्हा सर्वत्र जोर आल्यासारखा दिसला नि बरेलीच्या नि नीमचच्या सैन्याला बरोबर घेऊन इंग्रजांच्या सीजट्रेनवर हल्ला करण्यासाठी नजफगडकडे बंडवाल्यांची सेना चालू लागली. नजफगडपर्यंत पोचल्यावर बरेलीच्या ब्रिगेडने जिथे तळ दिला तिथे तळ देण्याचे ऐवजी नि एकत्र मिळून शत्रूवर तुटून पडण्याचे ऐवजी नीमचचे सैन्य बख्तरखानाचा हूकूम न जुमानता एका शेजारच्या गावी जाऊन उतरते झाले. इंग्लिशांच्या कानावर ही बातमी जाताच त्यांचा ताज्या दमाचा सेनापती निकल्सन हा निवडक नि भरपूर सैन्यासह अत्यंत त्वेरेने नजफगडचे बाजूवर चाल करून गेला नि बख्तरखानाची आज्ञा न जुमानता एकीकडे उतरलेल्या नीमचच्या ब्रिगेडवर त्याने अकस्मात छापा घातला. बंडवाले असावध, एकाकी नि अव्यवस्थित तर तो आलेला छापा सावध, सनायक, व्यवस्थित निकल्सनच्या सेनापतीत्वाखाली! मग बंडवाल्यांच्या दुर्दशेला सीमा उरली नाही. ते लढले, पुष्कळ शूरत्वाने लढले, शत्रूनी स्तुती करावी इतक्या शूरतेने लढले! पण ती निष्फळ शूरता! बुंदेल की सराईच्या लढाईपासून बंडवाल्यांचा असा पराजय झाला नव्हता. नीमचची संबंध ब्रिगेड या दिवशी पार गारद झाली! आपणच ज्याला अधिकारस्थित केले होते त्याच्या हुकूमाखाली न राहता स्वयंमन्यतेने केलेल्या आचरणाचे हे असे फल मिळाले! बेहुकमी शूरता ही शोर्याभावाइतकीच निष्फल असते!

ता. २५ ऑगस्ट रोजी मिळालेल्या ह्या विजयाने इंग्रजी छावणीत आजपर्यंत बसत असलेले निराशापटल पार वितळून गेले. जून महिन्यापासून खरा विजय असा त्यांना आज मिळाला! दिल्लीला कधी धडक देऊ असे आता ज्याला त्याला होऊन गेले. कमांडर विल्सनने शेवटच्या हल्ल्याचा नकाशा तयार करण्यास बेअर्डस्मिथला हुकूम दिला. इंग्रज लोक निराशेच्या भरात दिल्लीहून परत फिरत असता ज्याने केवळ आपल्याच नेटाने त्यांना थोपवून धरलेले होते त्या बेअर्डने तो नकाशाही तयार केला. पंजाबमधून येणारी नवीन सीजट्रेनही हल्ल्याची अप्रतिम

साधनसामग्री घेऊन इंग्रजी छावणीला सुखरूप पोचली नि ज्या शहराने इंग्लिशांच्या अत्युत्कृष्ट सेनेला, सेनापतीत्वाला नि समरपटुत्वाला आज तीन महिने रणांगणात खडे चारलेले होते त्या दिल्लीला धुळीस मिळवून आजपर्यंत सोसलेल्या तुमच्या श्रमाचे साफल्य होण्याचा समय अखेर निश्चिततेने नजीक आलेला आहे. असा उत्साहक संदेशलेखही इंग्रजी सेनेच्या कमांडरने लष्करात प्रसिद्ध केला.

पंजाबची नवीन मदत आल्यानंतर आता इंग्रजांचे एकंदर सैन्य साडेतीन हजार युरोपियन, पांच हजार नेटिव्ह शीख पंजाबी वगैरे शिपाई नि अडीच हजार काश्मिरी फौज मिळून सुमारे अकरा हजार लोक असून शिवाय आपले शेकडो शिपाई घेऊन खुद्द झिंद संस्थानचा राजाही "दिल्लीच्या विजयाची पर्वणी साधण्यासाठी" इंग्लिशांना येथून मिळाला होता. सप्टेंबरच्या पूर्वार्धात इंग्रजी कमांडरने विघातक पद्धतीने आक्रमण करून नवीन नवीन बॅटरी बांधण्यास सुरवात केली आहे असे पाहताच दिल्लीमध्ये बंडवाल्यात भयभीतता उत्पन्न झाली नि तटाचे बाहेर इंग्रज लोक एका व्यक्तीसारखे हुकुमबंद शिस्तीने रेटीत चाललेले असताना तटाचे आत बेहुकमी, बेलगामी नि गैरशिस्त वर्तनाचा कळसही होऊ लागला. इंग्रजांकडे जे नेटिव्ह होते ते तोफांचे माऱ्यात बॅटरी बांधण्याचे कामात इतक्या नेटाने झटत की फारेस्ट लिहितो, "नेटिव्ह लोकांमध्ये उत्कर्षाने वसत असलेल्या निश्चल शौर्याची त्यांनी कमाल केली. एकामागून एक मनुष्ये ठार होऊ लागली असता त्यांनी आपले काम अढळ चालू ठेवले. गोळ्यांने पुढचा मनुष्य ठार झाला की त्यांनी एक क्षणभर थांबावे, मृतांसाठी एक दोन अश्रू ढाळावे, प्रेतांच्या रांगेत हे नवे प्रेत ठेवावे नि पुन्हा त्या भयंकर स्थली काम सुरू करावे!!" इंग्रजांच्या हाताखाली नेटिव्हांनी अशी अढळ शिस्त दाखवावी नि दिल्ली शहरातील नेटिव्हांनी कामाची एकमेकांवर ढकलाढकली करावी, ह्या भिन्नतेपासून पुष्कळ बोध घेणे अवश्य आहे. अधिकाऱ्यांचा योग्य सन्मान नि हुकमाच्या शब्दाला योग्य मान हे शिस्तीचे मुख्य बीज आहे. परंतु दिल्लीमध्ये ह्या बीजाला सर्वत्र पायाखाली तुडविले जात होते. बहुतेक दोष असमर्थ अधिकाऱ्यांकडे नि बाकीचा बेबंद वर्तनी अनुयायांकडे नि आता त्यात निराशेच्या अवसानघाताची भर!

दिल्लीबाहेरील वाढत चाललेला नेट नि दिल्लीचे आत मावळत चाललेला हा उत्साह या दोहोंचेही पर्यवसान करण्यासाठी अखेर सप्टेंबरची चौदावी तारीख उजाडली. इंग्रजी सैन्याचे चार विभाग करून त्यांपैकी पहिले तीन विभाग निकल्सनच्या हाताखाली काश्मीर दरवाज्यातून घुसण्यासाठी धाडण्यात आले नि काबूल दरवाजातून घुसण्यासाठी चौथा भाग मेजर रीडच्या हाताखाली इंग्रजांच्या उजवीकडे उभा राहिला. ह्या दोन ठिकाणी तटाला भोके पाडण्याचे कार्य चालू झाले. सूर्योदय होताच इंग्रजांच्या तट फोडणाऱ्या तोफा एकदम बंद पडल्या. इंग्रजांच्या तळात एक क्षणभर अंतिम समयाची निःशब्दता होऊन लगेच निकल्सनसह तो तळ एखाद्या जिवंत भिंतीसारखा एकदम पुढे धावत निघाला. त्यांच्या पहिल्या नंबरच्या कॉलमने काश्मीर बेस्टनपाशी

तटाला जे भोक पाडलेले होते तिकडे धडक घेतली. आतून गोळ्यांचा मारा सुरू झाला. खंदकात इंग्रजांची प्रेते धडाड धडाड कोसळता कोसळता काही तटापर्यंत आले. तटास शिडी लागली. शिडीवर चढला की खाली पडला. अशा निकराच्या माऱ्यातून इंग्रजी फौज पुनः पुन्हा तट चढू लागली. इंग्रजी फौज त्या तटाच्या भोकातून आत घुसली. तटाचा तो भाग सर झाला- विजयाचे शिंग फुंकले गेले!

ह्या काश्मीर बेस्टनप्रमाणेच वॉटर बेस्टनच्या भोकाकडेही भयंकर हातघाई होऊन मरता मरता नि मारता मारता इंग्लिशांच्या दुसऱ्या नंबरच्या कॉलमने ते भोक सर करून तटात उडी घेतली.

तिसऱ्या नंबरचा कॉलम काश्मीर दरवाज्याकडे चालला होता. लेफ्टनंट होम नि सालकेल्ड हे तो दरवाजा सुरुंग लावून उडवून देण्यासाठी त्या दरवाज्यासमोर येताच भिंतीवरून, खिडकीतून तटावरून गोळ्यांचा पाऊस पडू लागला. काश्मीर दरवाज्यासमोरचा खंदकावरील पूल पाडलेला आहे. फक्त एक तुळई काय ती शिल्लक राहिलेली दिसते. बस्स, चला तिच्याच वरून पुढे. सार्जंट मेला, हा महादू पडला- पण चल होम पुढे चल. होमने पुढे धावून हातातील सुरुंग अखेर दरवाज्यात ठेवला. तेव्हा आग लावणारी दुसरी टोळी तुळईवर घुसू लागली. लेफ्टनंट सालकेल्ड गोळी लागून पडला, कॉरपोरल तू पुढे घुस- तुलाही गोळी लागली? पण कुछ पर्वा नही. मरता मरता शूराने ठिणगी तर दिली टाकून! धडाड धडाड धडाड! काश्मीर दरवाजा त्या भयंकर सुरुंगाने धडाडून गेला. परंतु हा आवाज काश्मीर दरवाजा उघडण्याची वाट पहात असलेल्या इंग्रजी सेनापतीला त्या रणनिकराच्या घनगर्जनेत स्पष्ट ऐकू गेला नाही. तेव्हा त्याने पुढे यावे की न यावे? नि का न यावे? विजयाचे शिंग जरी मला ऐकू आले नाही तरी ते पुढे गेलेले इंग्रजी वीर आणि ते अपयशी झाले असतील हे शक्य नाही. आता बराच वेळ झाला आहे. तेव्हा आपण पुढे तर चलावेच, अशा निधड्या आत्मविश्वासाने कॅम्पबेलने हल्ल्याचा हुकूम दिला. खंदकाला ते भिडले. त्यांनी खंदकात पडलेल्या आपल्या विजयी मरणोन्मुखांना पाहिले नि त्यांनी घेमार करीत काश्मीर दरवाज्यातील मोडलेल्या भागातून दिल्लीत उडी घेतली. तो त्याच वेळेस तिकडे आपआपली कामे यशस्वी रीतीने बजावून दिल्लीत घुसलेले ते पहिले दोन कॉलमही त्यांना मिळाले. निकल्सनच्या हाताखालील हे तिन्ही भाग युद्धभूमीतील कामे रंगभूमीवरील पात्रांच्याइतक्या टापटिपीने करून सैन्याचा चौथा कॉलम कुठे आहे असे एकमेकांस पुसू लागले.

इंग्रजी सैन्याचा चौथा भाग मेजर रीडच्या हाताखाली काबूल दरवाज्यातून हल्ला करण्यासाठी इंग्रजांच्या उजव्या बाजूने निघाला होता. सबजीमंडीपर्यंत तो चालून येतो न येतो तो त्याला अडथळा करण्यासाठी दिल्लीतून बाहेर पडलेल्या शिपायांशी त्याची गाठ पडली. पहिल्या सामन्यातच मेजर रीड खाली आल्याने इंग्रजी फौज किंचित दबून तिच्यात हुकमाचा घोटाळा उडून नि बंडवाल्यांना स्फुरण चढून इंग्रजांची बाजू उधळते की काय असा रंग दिसू लागला. परंतु होप ग्रँट अचूक रीतीने आपल्या घोडेस्वारांसह तिकडे दौडत आल्याने पुन्हा दोन्ही पक्षांचे रण अटळ

मांडले गेले. इंग्रजांनी तोफांचा मारा जबर चालू केला असताही किशनगंजच्या बागेतून, घराघरातून बंडवाल्यांच्या गोळ्या सूं सूं करीत रक्ताचा पाऊस पाडीत होत्या. इंग्रजांचे घोडेस्वारांना पुढे हल्ला रेटणे अशक्य झाले- तोफा बंडवाले जिंकून घेतील या भयाने मागे फिरणे अशक्य झाले. ते इंग्रजी घोडेस्वार ठिकच्या ठिकाणी पटापट मरण्यासाठी खिळून गेले. एक मनुष्यही खाली पडल्याशिवाय मरणाला भिऊन इकडे तिकडे हलेना. इंग्रजांकडील नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या या अपूर्व शूरतेच्या नि हुकूमबंदीच्या अपूर्व संमिश्रणाबद्दल त्यांचा कमांडर होप ग्रँट म्हणतो, “नेटिव्ह घोडेस्वार अढळ राहिले, त्यांच्या शिपाईगिरीची शर्थ आहे. मी त्यांना उत्तेजन देऊ लागलो तो ते म्हणाले, “चिंता नको, या जागी आम्ही आपण सांगाल तितका वेळ उभे राहू!”

ह्या इंग्रजांचे बाजूस मिळालेल्या नेटिव्ह शौर्याच्या तोडीस तोड देणारे शौर्य स्वातंत्र्याच्या बाजूस मिळालेल्या नेटिव्हांनीही प्रकट केलेले होते. हट्टास पेटलेले ते बंडवाले तसू तसू जमीन लढवीत लढवीत आता अदग्यावर हाणामारीचा कळस करू लागले. पुनः पुन्हा चवताळून हल्ल्यांवर हल्ले! अदगा ताब्यात घेऊ पहाणारी इंग्रजी फौज, लागली डगमगावयास- चढवा पुन्हा हल्ला; इंग्रजी फौज हटली- चढवा पुन्हा हल्ला; अदग्यापासून मार खात खात इंग्रजी फौज वरील शूर घोडेस्वारांच्या नि इंग्रजी तोफांच्या आश्रयास आली- तरी चढवा पुन्हा हल्ला. आता मात्र इतकेवर संभाळा. ते ठाणे सोडून ह्या इंग्रजी फौजा परत चालल्या! शाबास बंडवाल्यांनो! भली केलीत झुंज! जर तुमच्यापैकी सगळ्यांनी असेच केले असते- !

ह्या थौथ्या भागाचा असा मनोभंग होत असताना इंग्लिशांचे शहरात घुसलेले तीन भाग काश्मीर दरवाज्यापाशी थोडा वेळ थांबवून मग शहर काबीज करण्यासाठी उसळी मारून निघाले. कॅम्पबेल, जोन्स नि योद्धा निकल्सन हे तीन प्रमुख सेनापती आपल्या निधड्या फौजेला “चला, मर्दहो चला” या युद्धगीताने आव्हान देत काबूल दरवाजाकडे लढत निघाले. जी जी तोफ वाटेत सापडेल ती ती काबीज झाली. जो जो उंचवटा वाटेत लागेल त्यावर पुन्हा ब्रिटिश निशाणे चढू लागली नि हाणमार होत होत ब्रिटिश सेना बर्जबेस्टन ह्या ठाण्यापर्यंत जाऊन धडकली. परंतु येथून आता रिकाम्या तोफा, निर्जिव उंचवटे नि शूरशून्य रण ह्यांच्या ऐवजी ‘दीन बोलो दीन’ची भयंकर किंकाळी भेटली नि बंडवाल्यांच्या गोळ्यांचा मारा उठला, निकराचा रक्तपात उठला, मृत्युची घेमार उठली, विजयाने धडक घेत आलेली इंग्रजी फौज नामोहरम होऊन हटली. समोरून हे हटणे पाहताच तो हट्टी वीर निकल्सन वाघासारखा चवताळून धावला. ‘शूरवीराला जगात काहीही असाध्य नाही’ हा ज्याचा बाणा होता तो निकल्सन वॉटर वेस्टनवर झालेल्या अपमानाने चिडून जाऊन पुन्हा त्या गल्लीत जेव्हा घुसू लागला तेव्हा पुन्हा रणधुमाळी माजण्यास आरंभ झाला. या २०० यार्ड लांबीच्या गल्लीत त्या दिवशी जी धुमश्चक्री माजली ती पानपतसारख्या रणाची एक संक्षिप्त आवृत्तीच होती. जो इंग्रज पाऊल पुढे टाकी त्याला त्या स्वातंत्र्यार्थी जिहादींनी समरावर कोसळून दिलाच म्हणून समजावे. छपरावरून, खिडकीतून, दिंड्यांतून, ओट्यावरून ती स्वातंत्र्याभिमानी

हट्टी गल्ली आपल्या सहस्त्रावधी बंदुकांतून गोळ्यांच्या ज्वाला ओकू लागली, नि त्या हट्टी निकल्सनलाही हटवू लागली- शूर मेजर जेकबलाही तिने दाताखाली भरडून टाकले! वीर निकल्सन, आता तूच पुढे हो! तुझ्याशिवाय इंग्रजी सेनेतला एकूण एक पुढारी ह्या गल्लीने गारद केलेला आहे. आला, हे स्वातंत्र्याभिमानी गल्ली, हे वीरतेच्या गुहे, आला, खुद्द निकल्सन तुझ्यावर धावून! आता खरी परीक्षेची वेळ आहे! निकल्सन त्या गल्लीवर नि ती गल्ली निकल्सनवर! बेसुमार झुंजू लागली! इतक्यात इंग्रजी सेनेत विद्युल्लता पडल्याप्रमाणे एकच हाहाकार उडाला. निकल्सन! निकल्सन? आता कसला निकल्सन! कोण्या शूर शिपायाने त्या इंग्रजी महारथ्याला अचूक नेमाने जमिनीवर घायाळ करून धडाडून दिले, एकच हाहाकार झाला. ‘हटा, हटा’ म्हणून इंग्रज सेनेत नि ‘छाटा, छाटा’ म्हणून त्या गल्लीत एकच आरोळा उठला! जिची नखे निकल्सनच्या रक्ताने भरली ती ही भयंकर गल्ली! जिच्या लांबीचा तसू तसू कोण्या तरी इंग्रजांचे थडगे झालेला!

ह्या वीर्यवान गल्लीतून दुसऱ्यांदा पळून चाललेल्या या इंग्रजी सेनेचा भाग काबूल दरवाजापर्यंत जेमतेम पोचतो न पोचतो तो जुम्मा मशिदीपाशी येताच तिच्यात असलेल्या जिहाद्यांची रणगर्जना ऐकू आली. त्यांचा कमांडर कॅम्पबेल जखमी झाला नि त्या सैन्यविभागाने पिछेहाटीचे बिगूल फुंकले.

दिल्लीवरील हल्ल्याचा पहिला दिवस येथेच संपला. असा भयंकर दिवस इंग्रजांच्या राज्यावर हिंदुस्थानात कधी उगवलेला नव्हता. त्यांच्या चार भागांपैकी तीन भागांचे प्रमुख कमांडर जायबंदी झाले, ६६ ऑफिसर समरावर पडले, ११०४ लोक कामास आले! संध्याकाळी या विलक्षण मृत्युसंख्येने काय मिळविले हे पाहू लागता जनरल विल्सनला समजले की, दिल्लीच्या तटाचा चतकोर भाग काय तो हातात आहे! भयाने, चिंतेने नि निराशेने वेडा झालेला तो इंग्लिश कमांडर म्हणाला, “दिल्ली सोडून आताच्या आता पिछेहाट केली पाहिजे. सर्व शहर अजून अजिंक्यचे अजिंक्य आहे. माझ्या हाताखालील शूर लोकांची ह्या एक गल्लीने रक्षा केलेली आहे नि जे मूठभर लोक अजून जिवंत आहेत त्यांना हजारो बंडवाले घराघरांतून पुढे येण्याविषयी ऐटीने आव्हान देत आहेत. अशा स्थितीत एकूण एक मनुष्य गारद करणार का पीछेहाटीचे अपशय पदरी घेणार.” इंग्लिशांचा मुख्य कमांडर जनरल विल्सन म्हणाला, म्हणून आता पिछेहाटच केली पाहिजे.

पिछेहाट केली पाहिजे? मरणोन्मुख झालेला निकल्सनला हॉस्पिटलमध्ये ही बातमी कळताच तो वीर म्हणाला, “पिछेहाट? त्या पिछेहाट्या विल्सनला गोळी घालण्याइतकी शक्ती देवाचे दयेने मजमध्ये अजून शिल्लक आहे!” या मरणाऱ्या वीराप्रमाणेच सर्व जिवंत इंग्रजांचेही म्हणणे पडले नि सप्टेंबरच्या १४ व्या रात्री काबीज केलेला भाग सांभाळून इंग्रजी फौज अढळ राहिली.

जनरल विल्सनच्या पिछेहाटीचे बेताला इंग्रजी योद्ध्यांनी जितके हाणून पाडले त्यापेक्षाही जास्त रीतीने त्या रात्रीपासून बंडवाल्यांच्या तळामध्ये चाललेल्या हालचालीने विल्सनच्या भयाचे वैयर्थ्य उघड करण्यास आरंभ केला. दिल्ली जास्त वेळ न लढविता आपण बाहेर प्रदेशात युद्ध चालविण्यास निघून जावे हे एका पक्षाचे मत पडले नि दुसऱ्या पक्षाने मरण आले तरी दिल्लीने शरण जाऊ नये असा आग्रह धरला. इंग्रजांकडे कितीही मतांतरे झाली तरी त्यापैकी बहुमताला मान मिळून शेवटी भिन्नतेची एकवाक्यता करण्याचा जो अमोल सद्गुण तो शिपायांच्या बजबजपुरीत आपल्या अभावानेच वसत असल्यामुळे वरील दोन्ही पक्ष एका दिशेत विलीन न पावता निरनिराळ्या मार्गाने चालू लागले. काही शिपाई लोक दिल्ली सोडून बाहेर पडले, काही शेवटपर्यंत दिल्लीच्या भूमीवरून एकही पाय मागे न घेण्याचा निश्चय करून रणांगणात अचल राहिले. ता.१५ सप्टेंबरपासून ता.२४ सप्टेंबरपर्यंत दिल्लीला ह्या पक्षाने लढविले आणि ते इतक्या निश्चयाने, शर्याने नि दृढतेने की, मशिदीत वा राजवाड्यांत इंग्रजी फौज घुसत असता त्या सर्व फौजेपुढे एकेक पहारेकरी आपल्या बंदुकीस हात घालून उभा राही. इंग्रज लोक जवळ येताच सावकाशीने बंदूक रोखून धरी, हाताशी हात भिडताच शत्रूवर बंदुकीचा शेवटचा बार सोडी नि स्वदेशासाठी जिवंतपणाची ही अंतिम सेवा करून नतर मरणाच्या सेवेला वाहून घेई. इंग्रज इतिहासकार म्हणतात, “ज्या वेळेला वाड्यात इंग्रजी सेना घुसू लागली तेव्हा तिथे फक्त काही जिहादी लोक उभे राहिलेले आढळले. त्यांनी रांगही धरली नाही, कारण रांग करण्याइतकीही त्यांची संख्या बिलकूल नव्हती. तथापि ज्या शत्रूशी आज तीन महिनेपर्यंत हटातटाने त्यांनी झुंज घेतली त्या फिरंग्याचे हाडवैर आयुष्याच्या अंतिम क्षणापर्यंतही ढिले झालेले नाही हे सिद्ध करण्यासाठी ते शिपाई विजयाची काडीइतकीही पर्वा न धरता ते अचाटकर्मी लोक आम्हांला वेडावीत अढळपणे राहिलेले होते!’

इंग्रजांचे हाती दिल्लीचा तीन चतुर्थांश भाग गेल्यानंतर कमांडर- इन- चीफ बख्तरखान हे दिल्लीच्या बादशहाकडे गेले नि म्हणाले, “दिल्ली तर आपल्या हातातून निसटली आहे. परंतु म्हणून जयाचा सर्व संभवही आपल्या हातातून निसटलेला आहे असे नाही. कोंडलेल्या ठिकाणचे रक्षण करण्यापेक्षा मोकळ्या प्रदेशात शत्रूला पिसाळून सोडण्याचा डाव अजूनही निश्चित विजयी होणारा आहे. आपल्या फौजेपैकी जे ह्या स्वातंत्र्ययुद्धात मरेतोपर्यंत तरवार उपसलेली ठेवण्यास सिद्ध आहेत अशा योद्ध्यांना निवडून मी त्यांच्यासह दिल्लीहून लढाई घेत दुसरीकडे निघून जात आहे. शत्रूला शरण रिघण्यापेक्षा लढाई घेत बाहेर पडणेच मला अष्ट वाटत आहे. अशा वेळेला आपणही आम्हांबरोबर चलावे नि आपल्या ध्वजाच्या आश्रयाखाली आम्ही स्वराज्यासाठी असेच लढत राहू.” बाबराच्या, हुमायुनाच्या, किंवा अकबराच्या तेजातील शतांश जरी ह्या वृद्ध मोंगलाचे अंगात असता तरी त्याने हे शूरत्वाचे आमंत्रण मान्य करून त्या धाडसी बख्तरखानाबरोबर दिल्लीहून कूच केले असते. परंतु वार्धक्याने हताश, राजविलासाने मतिमंद नि पराजयाने भयभीत

झालेल्या त्या बादशहाने शेवटच्या क्षणापर्यंत आपली अनिश्चितता नि चंचलता कायम ठेवली. शेवटच्या दिवशी हुमायुनाचे कबरीत तो बादशहा लपून बसला नि बख्तरखानाचे आमंत्रण नाकारून अलाहीबक्ष मिर्झा याच्या उपदेशाप्रमाणे इंग्रजांस शरण रिघण्याचे ठरवू लागला. हा अलाहीबक्ष म्हणजे अस्सल फितुरी होता! त्याने ही बातमी इंग्लिशांना दिली. इंग्लिशांनी ताबडतोब कॅप्टन हॉडसनला तिकडे धाडले. जीवदानाचे वचन घेऊन बादशहा स्वाधीन झाला. त्याला वाड्यापर्यंत आणून इंग्लिशांनी कैदेत टाकले. इतक्यात पुन्हा ते फितुरी कुत्रे अलहीबक्ष नि मुनशी रजबअल्ली धावत येऊन म्हणाले "पण राजपुत्र अजून हुमायुनाचे कबरीतच दडलेले आहेत." पुन्हा हॉडसन धावला, राजपुत्र त्याला शरण आले नि त्यांना त्यांनी गाडीत घालून दिल्लीकडे चालविले. त्या शहरात पाय टाकताच हॉडसन त्या राजपुत्रांच्या गाडीकडे दौडत गेला नि ओरडून म्हणाला, "इंग्लिशांच्या बायकामुलांचा वध करणाऱ्यांना देहान्त शिक्षाच दिली पाहिजे!" थरकाप भरलेले, गाडीतून खाली ओढलेले नि ज्यांच्या अंगावरील सर्व वस्त्रे हिरावून घेतलेली आहेत अशा त्या शरणागत राजपुत्रांकडे हॉडसनने तोंड फिरविले नि तीन गोळ्यांसरशी त्या तीन राजपुत्रांचे त्याने भराभर खून पाडले! तैमूरवंशवृक्षांची ही शेवटची पालवी हॉडसनने खुडून टाकली! परंतु त्यांच्या क्रूरतेचे समाधान ह्या प्रथित राजवंशीय कुमारांना नुसते गोळ्या घालून ठार मारण्याने मुळीच होईना. मरणापर्यंत तर रानटी मनुष्ये देखील सूड उगवितात. मग सुधारलेल्या मुडात अमानुषता ती कोठे राहिली? म्हणून त्या राजपुत्रांच्या प्रेतांना उचलून नेऊन दिल्लीच्या कोतवालीकडे फेकण्यात आले. गिधाडांना त्या तैमूरच्या वंशजांवर यथेच्छ मेजवानी दिल्यावर त्या कुजलेल्या प्रेतांना फरफर ओढीत नेऊन नदीत झोकून दिले. अकबराच्या वंशाला मूठमाती देण्यासही कोणी नसावे हे, कालचक्रा, तुझे कोण खेळ आहेत? आता शिखांना खरेखरेच वाटले की त्यांच्या ग्रंथातील भविष्य पूर्ण झाले! पण ते कोणत्या अर्थाने? कोणत्या प्रकारे? नि काय परिणाम होऊन?

नंतर दिल्लीमध्ये भयंकर कत्तलीला नि लुटीला आरंभ झाला. त्याची हकीकत ऐकूनच लार्ड एल्फिन्स्टन जॉन लॉरेन्सला लिहितो, "दिल्लीचा वेढा संपल्यानंतर आपल्या सैन्याचे दिल्लीचे कलेले हाल हृदयद्रावक आहेत. शत्रू नि मित्र यांचा भेद न पाहता सरसकट सूड उगविला जातो आहे. लुटीत तर आपण खरोखरच नादिरशहावरही ताण केली!"[2] जनरल औटराम दिल्ली जाळावी म्हणून म्हणतो.

युरोपियन नि नेटिव्ह शिपायांसुद्धा इंग्रजांची दिल्लीच्या वेढ्यात गुंतलेली फौज जवळ जवळ दहा हजारपर्यंत वाढलेली होती नि त्यापैकी मृत्युमुखात पडलेले नि जायबंदी झालेले सुमारे चार हजार लोक त्या युद्धात कामाला आले. क्रिमियन वॉरसारख्या प्रचंड युद्धातही मनुष्यहानीचे असले भयंकर

[2]Life of Lawrence, Vol, II, page 262.

प्रमाण आढळत नाही.[3] बंडवाल्यांच्या बाजूकडे जी मनुष्यहानी झालेली असेल तिचे विश्वसनीय प्रमाण काढणे हे इंग्रजी लेखांवरून जरी अशक्य आहे तरी कमीत कमी पांचपासून सहा हजारांपर्यंत तरी त्यांचे नुकसान झाले असलेच पाहिजे.[4]

अशा रीतीने हे इतिहासप्रसिद्ध शहर स्वदेशस्वातंत्र्याच्या नि स्वधर्मरक्षणाच्या दिव्य चेतनेने संचारित होऊन सुमारे १३४ दिवसपर्यंत इंग्रजांसारख्या सबळ रिपूच्या समरकौशल्याचा धिक्कार करीत करीत अहोरात्र झुंजत राहिले. एकंदरीत तत्त्वनिष्ठेला शोभेल अशीच निकराची ही झुंज झाली! आपल्या तटावरील फिरंगी निशाण झुगारून देऊन स्वकीय निशाणाची द्वाही दिल्लीने ज्या दिवशी फिरविली, गुलामगिरीचे मायाजाळ फाडून टाकून स्वातंत्र्यप्रथनाचे धाडसी कृत्य दिल्ली ज्या दिवशी करती झाली, सर्व हिंदुस्थानच्या नावाने स्वधर्मप्रतिष्ठेचा राष्ट्रीय ध्वज उभारून त्या विस्तृत देशाच्या ऐक्य संवेदनेचा दिल्लीने ज्या दिवशी प्रथमोच्चार केला त्या दिवसापासून तो बहादुरशहाच्या राजवाड्यात इंग्रजी तलवारीने शेवटचा स्वदेशी रक्तबिंदु पाडीतोपर्यंत ह्या शहराने स्वदेश स्वातंत्र्याच्या जिहादीला शोभेल अशी वीरताप्रचुर, स्वार्थनिवृत्तिमय नि उदारचरित कृत्ये काही थोडी केली नाहीत! पुढारी नसता, संघटना नसता, इंग्रजांसारख्या कसलेल्या शत्रूशी गाठ असता नि विशेषतः अस्सल फिरंगी तलवारीपेक्षा कमअस्सल स्वकीयांच्याच तलवारी आपले प्राण घेण्यासाठी दिल्लीवर तुटून पडत असता पहिल्या अडचणीपासून अनाथता, दुसरीपासून विस्कळितता, तिसरीपासून असह्यता नि चौथीपासून उत्पन्न होणारी उद्विग्नता ह्या सर्व संकटांना न जुमानता रणभूमीवर देशवीरासारखे नि धर्मवीरासारखे अचल मरण वरणारे लोक दिल्लीच्या वेढ्यांचा इतिहास निष्फळ होऊ देणार नाहीत! त्यांच्या हातून झालेले दोष नि त्यांच्या हातून घडलेली सत्कृत्ये ही दोन्हीही भावी पिढीच्या अभिमानार्हतेला पात्र होतील! म्हणून लज्जास्पद नव्हे त्या दोषांच्या नि त्या सत्कृत्यांच्या ओळीत एका अद्भुत तत्त्वनिष्ठेचे तेज, स्वधर्माभिमानाचे तेज, स्वदेशस्वातंत्र्याचे तेज तळपत असल्याने ती उभयकृत्ये ही नैतिक शिक्षणाची मूर्त व्याख्याने आहेत!

हे दिल्ली नगरी, तू पडलीस त्यात लज्जा कसली! कारण तू स्वराज्याकरिता- स्वधर्माकरिता- स्वदेशाकरिता लढत होतीस! तेव्हा "दन्तछेदो ही नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे!" पर्वताशी झुंज घेताना चूर्ण झालेला दातच गजश्रेष्ठाला भूषणभूत असतो!

---

[3]Forrests' Introduction to Vol. II.

[4]Rotten सारखा ग्रंथकारही म्हणतो : The casualties of the mutineers were often manifested beyond all due bounds. page 195.

प्रकरण पाचवे

लखनौ

अव्यवस्थित राज्यपद्धतीपासून प्रजेचे संरक्षण करण्यासाठी अयोध्येच्या घरातील कोनाकोपऱ्यापर्यंत वापर घालीत असलेली ब्रिटिश सत्ता जून महिन्यामध्ये क्रांतिकारकांनी मारीत झोडीत अयोध्येच्या एका लहानशा रेसिडेन्सीत नेऊन कोंडून टाकल्यानंतर तिथे तिला सर हेन्री लॉरेन्सने धीर देण्यास आरंभ केला. चिनहतच्या लढाईत पराभव पावून सर हेन्रीने जव्हा रेसिडेन्सीत पाय टाकला नि त्या ठिकाणी अयोध्येतील अधिराज्यत्वाचा प्रश्न सोडविण्याचा जेव्हा घाट घातला तेव्हा त्याच्या जवळ त्या रेसिडेन्सीत सुमारे १००० युरोपियन्स नि ८०० नेटिव्ह लोक जमलेले होते; या लष्करी लोकांबरोबरच इतरही गोरे नि काळे ख्रिश्चन लोक जे आलेले होते त्यासुद्धा एकंदर माणसे ३००० पर्यंत होती. चिनहतच्या पराजयानंतर हे सैन्य जेव्हा प्रथमतः रेसिडेन्सीत कोंडले गेले तेव्हा त्या घाईमध्ये नि अकस्मात आलेल्या संकटामध्ये रेसिडेन्सीची जागा, भिंती नि कोट ही सर्व अत्यंत दुर्बल स्थितीत पडलेली होती. ह्या इंग्रजांच्या असहायतेचा तेव्हाच फायदा घेऊन नि त्यांच्यावर जोराचा हल्ला चढवून ती रेसिडेन्सी सर करण्याची बंडवाल्यांना फार सुसंधी आलेली होती. परंतु ह्या संधीचा फायदा घेण्यासाठी अवश्य असणारी जूट शिपायांमध्ये मुळीच नसल्याने लखनौला कोंडमारा झाल्यानंतर सुमारे दोन आठवडे आपल्या भोवती तटबंदी नि उत्तम संरक्षक लष्करी बंदोबस्त करण्यात इंग्रजांना खर्चिता आले.

बंडवाल्यांच्या फौजेला चिनहत येथील लढाईत ज्या दिवशी विजय मिळाला त्या दिवशीच अयोध्येतील ब्रिटिश राजसत्तेचा शेवट होऊन बंडाला राज्यक्रांतीचे स्वरूप प्राप्त झालेले असल्यामुळे शिपायांनी, संस्थानिकांनी नि नागरिकांनी प्रथमतः लखनौच्या रिक्त सिंहासनावर स्वसंमत सत्तेची प्रस्थापना करण्यास आरंभ केला. चिनहतच्या रणानंतर पहिल्या आठवड्यात जिकडे तिकडे माजलेल्या अराजकतेची अंदाधुंदी मोडल्याशिवाय पुढील युद्धकार्यास संघटना येणारी नसल्याने त्या आठवड्यात इंग्रजांना आपल्या तटबंदीची बंदोबस्ती बळकट करण्याची सवलत देऊनही बंडवाले प्रथम लखनौच्या राज्यरचनेच्या कार्यास लागले. लखनौचे माजी नबाब वजीद अल्लीशाह हे कलकत्त्यास इंग्रजांच्या कैदेत असल्यामुळे त्यांनी त्या वृद्ध नबाबाचा पुत्र युवराज बर्जिस कादर यालाच लखनौच्या गादीवर सर्वसंमतीने बसविले. बर्जिस कादर हा अल्पवयी असल्याने अयोध्येच्या राज्याचा सर्व अधिकार राजमाता हजरत महल हिच्या हाती देण्यात आला होता. दिल्लीच्या राजवाड्यातील बादशाह अत्यंत वृद्ध असल्याने त्याच्या नावाने बहुतेक चालकत्वाची कृत्ये बेगम झिनत महाल हीच चालवीत असे तर लखनौच्या राजवाड्यातही तेथील नबाब अल्पवयी असल्यामुळे तेथील राजप्रतिनिधीत्व बेगम हजरत महल हिच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असे. ही अयोध्येची बेगम सत्तावनची दुसरी लक्ष्मीबाई जरी नसली तरी पराकाष्ठेची कर्तृत्ववती, स्वातंत्र्यैकरसा नि साहससंकल्पा होती यात काही शंका नाही. तिच्या दरबारात

www.savarkarsmarak.com

मैमूबखान नावाच्या सरदारावर तिची फार प्रीती असे. शिपायांच्या निवडक प्रतिनिधींना, मैमूबखानादिक सरदारांच्या धुरीणांना नि अयोध्या प्रांतातील निरनिराळ्या ठिकाणांहून लखनौकडे स्वातंत्र्ययुद्धासाठी धावत आलेल्या कर्त्या लोकांना संमत असलेले असे निरनिराळे पुरुष बेगम हजरत महल हिने न्याय, वसूल, लष्कर, पोलीस वगैरे खात्यातील अधिकारांवर नेमून टाकले. दररोज निरनिराळ्या राजकारणाची चर्चा करण्यासाठी दरबार भरविण्यात येत असून तेथे स्वतः बेगमसाहेब आपल्या अल्पवयी नबाबाच्या नावाने सर्व राजत्वाधिकार बजावीत असे. अयोध्याप्रांत स्वतंत्र होऊन इंग्लिश राजसत्तेचा येथे लवलेशही उरलेला नाही ही वार्ता बेगमेच्या सहीशिक्यानिशी दिल्लीचे बादशहाकडे नजर नजराण्यासह धाडण्यात आली. आजूबाजूचे सर्व जमिनदार मांडलिक राजास तर लखनौला निघून येण्याविषयी पत्रे गेली. निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या झालेल्या नेमणुका, राजव्यवस्थेच्या सर्वांगाची केलेली व्यवस्था, दररोज राजसभेचे भरणारे दरबार वगैरे पकारावरून अयोध्येतली बंडाचे बंडखोरपण संपून त्याला राजकर्त्यांचे संघटन प्राप्त झाले असे सर्वत्र दिसू लागले.

पण फक्त दिसू लागले आहे- कारण हे अधिकारी नि ही व्यवस्था नि हे दरबार ताबडतोब नेमण्यात जितकी शास्त्रशुद्धता बंडवाल्यांनी दाखविली तितकी त्यांनी वरील नेमणुकांचे आज्ञापालनात बिलकूल दाखविलेली नव्हती. राज्यक्रांतीमध्ये सामन्यातः हाच दोष घडण्यात येऊन तिच्या आरंभातच तिच्या नाशाची बीजे पेरण्यात येतात ज्यांचे राज्य उलथून टाकावयाचे असेल त्याच्या कायद्यांना तलवारीने चिरून टाकणे म्हणजे राज्यक्रांती होय! परंतु एकदा परक्यांच्या कायद्याला तलवारीने चिरडण्याची सवय लागली की मग त्या धुंदीमध्ये त्या सवयीचे पर्यवसान वाटेल त्या कायद्याला स्वतःच्या लहरीप्रमाणे तुडविण्याची खोड लागू लागते. दुष्ट कायद्यांचा नाश करण्याचे कामी चटावलेली तरवार कायद्याचाच नाश करू लागते. परक्यांच्या अंमलाचा निःपात करू निघालेले वीर शेवटी अंमलाचाच निःपात करू पाहतात. परराज्याची बंधने छेदून टाकण्याच्या रणमदात त्यांना राजबंधनेच नकोशी होतात. आणि अशा रीतीने राज्यक्रांतीचे पर्यवसान अराजकतेत, सद्गुणांचे पर्यवसान दुर्गुणात नि हितप्रयत्नांचे पर्यवसान अहितात होऊ लागते, अराजकता ही परराज्याइतकीच नि बंधनरहितता दुष्ट बंधनाइतकीच व्यक्तीच्या, समाजाच्या नि राष्ट्राच्या नाशाला कारणीभूत होणारी आहे. ह्या समाजसत्याचे विस्मरण ज्या ज्या क्रांतीत घडू लागले त्या त्या क्रांतीचा तिच्या क्रांतित्वामुळेच विनाश झालेला आहे! काही रोगांचा परिहार करण्यासाठी मद्यसेवनास आरंभ केला असता साध्याची भूल पडून साधनामुळे तो रोग गेला तरी हलके हलके ते मद्य पिण्याची सवय जशी जात नाही तशीच दुष्टबंधनपरिहरणासाठी घेतलेले बंधनच्छेदनाचे मद्य दुष्टत्व गेल्यानंतरही व्यसनी लोकांस अंदाधुंद नि बेशुद्ध करू लागते. जी राज्यक्रांती अन्यायांचे नि जुलमांचे उच्छेदन करणारी आहे तीच राज्यक्रांती पवित्र होय! परंतु एका अन्यायाचे नि जुलमाचे उच्छेदन करून त्याच्या जागी ज्या क्षणी राज्यक्रांती ही दुसऱ्या एखाद्या अन्यायाचे नि जुलमाचे बीजारोपण करू लागते त्याच क्षणी

ती राज्यक्रांती अपवित्र ठरू पाहते नि अपवित्रतेच्या सहगामी असणारी विनाशकतेची विषबीजे लवकरच तिचे प्राण हरण करतात!

एतदर्थ, पारतंत्र्यरोगाचे परिहरण करण्यासाठी ज्यांना राज्यक्रांतीचे मद्य प्यावयाचे असेल त्यांनी त्या मद्याचे व्यसन आपणास न लागेल अशी नेहमी दक्षता ठेवलीच पाहिजे. परकीय सत्तेचा धिक्कार करीत असतानाच स्वकीयसत्तेला सन्मान देण्याची मनाला दृढ शिक्षा देत जावी. दुष्ट बंधनांचा उच्छेद करताना बेबंदशाहीची चटक न लागेल अशी खबरदारी घ्यावी. परराज्याचा नि परनिर्मित अधिकाराचा निःपात करताना स्वराज्याला नि स्वनिर्मित अधिकाराला अत्यंत पूज्यतेने वंद्य मानीत जावे. परसत्तेचा उच्छेद होताक्षणीच स्वदेशाचे समाजात अराजकतेचे नाशकारक परिणाम घडू नयेत म्हणून तत्क्षणी बहुमतसंमतीने जी राज्यघटना निर्माण होईल तिला सर्वांनी वंद्य मानली पाहिजे. त्या राज्यघटनेकडून जे अधिकारी नेमण्यात येतील त्यांच्या आज्ञांना शिरसामान्य केले पाहिजे. त्यांच्या हुकमाप्रमाणे वर्तन ठेवले पाहिजे. व्यक्तीची लहर विसरून जाऊन समष्टीच्या तत्त्वांशी तन्मयता केली पाहिजे नि ह्या बहुमतनिर्मित स्वराज्यघटनेत जर काही बदल करणे आपल्या विवेकबुद्धीला न्याय्य वाटले तर ते बहुमत नियमानुसार असणाऱ्या कायदेशीर मार्गानेच घडवून आणले पाहिजे. सारांश बाहेर परक्यांशी राज्यक्रांती, पंरतु आत जगनिर्मिती, बाहेर तरवार परंतु आत कायदा!

राज्यक्रांतीच्या यशःसिद्धीसाठी अत्यंत आवश्यक असणारी ही राज्यघटनेची तत्वे सत्तावनसाली पूर्वार्धात पुष्कळ चांगल्या रीतीने पाळली गेली होती. बंड होताक्षणीच शक्य तितक्या त्वरेने दिल्ली, लखनौ, कानपूर वगैरे शहरी व्यवस्थित राज्यघटनेची कर्तृत्वे करण्याकडे लक्ष देण्यात आले. व्यक्तिविषयक अन्यायी अपहरणेच्छेने ह्या सर्व प्रमुख शहरी कोणीही तोतया शेवटपर्यंत उभा राहिला नाही. निर्विवादसिद्ध अशाच राजपुरुषांची वंशपरंपरागत लोकसंमत सिंहासनावर सर्वत्र योजना झालेली होती. ह्या सर्व राजपुरुषांनी ह्या क्रातीचा फाजील फायदा घेऊन आपले पूर्वार्जित हक्क वाढविण्याचा नुसता हेतुही दर्शविला नाही. इतकेच नव्हे तर उलट आपल्या व्यक्तीसाठी देशस्वातंत्र्याच्या त्या विस्तीर्ण समराला अपयश येण्याचा संभव असेल तर पूर्वीचे हक्क सोडून देण्यालाही ते तयार झाल्याचे लेखी पुरावे प्रसिद्ध आहेत.

येथपर्यंत राज्यघटनेचा पूर्वार्ध भूषणीय उदात्ततेने सत्तावन सालाने पाळीत आणला. परंतु ही घटना करण्यामध्ये अत्यंत प्रमुख भाग लष्करी आडदांड लोकांचा असल्याने परराज्यबंधने तोडताच त्यांना कोणतीच बंधने सहन करवेनाशी झाली नि राज्यक्रांतीच्या या गर्दीमध्ये त्यांची सर्व शिस्त बिघडून गेली. त्यामुळे स्वराज्य चेतनेच्या पहिल्या पवित्र लाटेमध्ये त्यांनीच नेमलेल्या अधिकाऱ्यांचा पुढे तेच अपमान नि अवज्ञा नि उपहासही करू लागले नि राज्यक्रांतीचे पर्यवसान अराजकतेत होऊ लागले. अशा स्थितीत त्यांच्या स्वार्थाने दुषित झालेल्या तत्त्वनिष्ठेला आपल्या व्यक्तिनिष्ठेच्या ऐश्वर्यांने शुद्धता देऊन स्वपराक्रमाचे दिव्यत्वाने त्याचे मनोहरण करून जो त्यांना पुन्हा स्वराज्यघटनेच्या शिस्तीत आणून बसवील असे अपूर्व पुढारीही

काही दिव्य अपवाद खेरीज करून- ह्या अधिकाऱ्यांत पैदा झाले नाहीत. त्यामुळे बरेच ठिकाणी क्रांतिपक्षाच्या छावणीत संघटित सैन्याचे ऐवजी बाजारबुणगेच अधिक भरलेले असत. हे जे बाजारबुणगे होते त्यांनीच ह्या क्रांतियुद्धाला अपजयाचे वाटेकरी केले. क्रांतिकारकांत जे शूर, स्वार्थत्यागी नि स्वातंत्र्ययुद्धाच्या समरात पदन्यास करण्यासारखेच पवित्रचरित होते त्यांनी हे प्रचंड युद्ध तीन वर्षेपर्यंत लढविले.

लखनौच्या छावणीमध्ये या दुसऱ्या वर्गापेक्षा पहिल्या वर्गाचाच म्हणजे बाजारबुणग्यांचा फार भरणा असल्यामुळे बेगम हजरत महल हिच्या दरबारातून नेमलेल्या निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांचे हुकूम कधीही मान्य होत नसत नि शिपाई लोक बेमुर्वतीने, जुलमाने नि बेशिस्तीने स्वच्छंद वर्तन करीत असत. या पहिल्या वर्गाची संख्या जरी मोठी होती तरी त्या दुसऱ्या वर्गातील जे थोडे लोक त्यांच्यात बसत होते त्यांच्या अंगातील शूरत्वाच्या नि उदात्त विचारांच्या नैसर्गिक तेजाने त्यांचाच पगडा शिपायांवर जास्त बसलेला असे नि अशा करारी लोकांच्या आग्रहाप्रमाणे आज ता.२० जुलैला रेसिडेन्सीत कोंडलेल्या इंग्रजांवर पहिला टोलेजंग हल्ला करावयाचा बेत निश्चित झाला आहे.

ता. २० जुलैला सकाळचे सुमारास इंग्रजांवर चालू असणाऱ्या बंडवाल्यांच्या तोफा एकदम बंद झाल्या. साकळचे ८ चे सुमारास इंग्रजी रेसिडेन्सीचे नजीक बंडवाल्यांनी लावलेला सुरुंग धडाडून फुटताच बंडवाल्यांच्या फौजा पुढे हल्ला घेऊन उसळल्या. त्याच वेळेस त्यांच्या तोफांचाही इंग्रजांवर जबर मारा सुरू झाला. रेडनवर, अन्नेसच्या घराचे बाजूवर, इंग्रजांच्या कानपूर बॅटरीवर अशा निरनिराळ्या दिशांनी बंडवाल्यांची सेना इंग्लिशांवर तुटून पडली. त्या सेनेमध्ये जो भाग कानपूर बॅटरीवर चालून गेला होता त्यातील आघाडीने इंग्रजांच्या तोफांवर निधड्या छातीचा हल्ला केला. "चलो बहादुर चलो! चलो बहादुर चलो!" अशा घोषणा देत ते पुनः पुन्हा त्या तोफांवर उसळत जात. ज्याच्या हाती त्यांचा स्वराज्यध्वज फडकत होता त्या त्यांच्या वीर्यवर नायकाने स्वतः तो ध्वज उभारीत धावत जाऊन त्या तोफखान्यातील खंदकात उडी घेतली नि अतरांना 'चलो आगे बढो! ' म्हणून आव्हान देत तो खंदक ओलांडून इंग्रजी तोफेवर आपल्या हातातील क्रांतीध्वज रोवू लागला! परंतु ह्या विलक्षण धाडशी पुरुषाला इंग्रजांच्या गोळीने तत्क्षणी चीत केले. अशा वेळेस त्या एकाचे प्रेतावरून लगट करून हजारांनी पुढे रेटण्याचे ऐवजी नि ज्यासाठी तो धर्मवीर पडला त्या रिपुरक्तभाजन त्याच्या मरणाचे सार्थक करावयाचे ऐवजी त्याला मरताना पाहताच बंडवाले पुढे रेटण्याचे ऐवजी मागे रेटू लागले. तरी शाबास रे शिडीवाल्यांनो! ह्या बाजारबुणग्यांप्रमाणे मागे न रेटता तुम्ही पुढेच धावत आलात. रोवा ह्या शिड्या त्या खंदकात! फिरंगी गोळ्यांचा वर्षाव चाललेला असताही चढा पटापट त्या शिड्यांवर- पहिले शिडीदार पडले- चला दुसरे पुढे घुसा- पण दुसरे कोण पुढे घुसणार? हाच तर इंग्रजी सेनेत नि बंडवाल्यांत भेद! इंग्रजी मृतांचे रक्त त्यांचे अनुयायी कधीही वाया जाऊ देत नाहीत. एक पडला की दहा पुढे, ही त्यांची रीत- एक पडला की दहा मागे ही आमची रीत! मागे येणारे कशातही पडोत पण पुढे जाऊन मरणाऱ्यांनो- तुम्ही मात्र खात्रीने

स्वर्गात चढाल! स्वराज्याचा झेंडा भ्याड लोकांच्या जिवंत मृत्युने विटाळू नये म्हणून त्याला हातात घेऊन ज्यांनी शत्रूच्या आग ओकणाऱ्या तोफांवर त्याला रोवण्यास आरंभ केला त्या दिव्य भीमकर्म्यांनो, तुमच्या रक्ताने तो झेंडा सदोदित शुद्ध, सतेज नि पवित्र तेजासह लकाकत राहो! असल्या रक्तबंबाळ भुजलतांतच स्वतंत्रतेचा झेंडा खराखुरा खुलू लागतो! ज्यांच्यापाशी रक्तबंबाळ होणारी मनगटे नसतील त्यांचे हात अशा स्वतंत्रतेच्या ध्वजाला स्पर्श करून विजयाचे ऐवजी त्या ध्वजाला विटाळ मात्र करतात!

हा पहिला हल्ला परतल्यानंतर इंग्रजी सेनेशी बंडवाल्यांनी दररोज लहान लहान चकमकी करीत असावे. त्यांनी रेसिडेन्सीतल्या घरांना सुरुंग लावून उडविण्याची मात्र निकराने शर्थ चालविली होती. वरून तोफांचा विलक्षण मारा नि खालून सुरुंगाच्या ज्वाला, स्फोट, आपल्या पायाखालील जमीन केव्हा आ वासून आपणास गिळून टाकील याची इंग्रजी मनुष्यास काही एक खात्री नसे. ब्रिगेडियर अन्नेस यांच्या स्वतःच्या कोष्टकाप्रमाणे बंडवाल्यांनी एकंदर ३७ वेळा सुरुंग लावलेले होते. बंडवाल्यांच्या तोफांचा माराही अखंड रीतीने चालला होता. आजूबाजूच्या अडगळ्यांचे आधाराने शिपायांच्या बंदुकांतून सुटणाऱ्या अचूक गोळ्या, त्यांना इंग्रजांची मिळणारी प्रत्युत्तरे, एकमेकांच्या तळातील गुप्त बातमी आणण्यासाठी रात्रीचे काळोखात निघालेल्या टोळ्यांच्या प्राणघातक कुस्त्या, तटबंदीचे आत नि बाहेर कुजबुजत असलेल्या लोकांची कारस्थाने, दुसऱ्या बाजूला दडलेल्या परपक्षाने ऐकली आहेत हे कळताच त्यांचा होणारा पाणउतारा, इंग्रजांच्या निशाणावर अचूक गोळा फेकून त्याचा चुरा करण्यात बंडवाल्यांची चाललेली करमणूक, नि ह्या निशाणाला वारंवार चिरडून टाकले जात असताही रात्र पडताच पुन्हा नवे निशाण रेसिडेन्सीवर अचूक फडकवीत ठेवण्याची इंग्रजांनी मांडलेली शर्थ, ह्या युद्धातील भीषण विनोदांनी आपला अक्राळविक्राळ जबडा बिचकून लखनौची समरभूमी केव्हा केव्हा खदखद हसतही असे!

परंतु इंग्लिशांकडे असणाऱ्या नेटिव्ह शिपायांनी अत्यंत पकर्षाने जे शौर्य दाखविले त्याला पाहून रणांगणातील भूतपिशाच्चे जितकी हसली तितका बीभत्स हास्यरस कोणीही पिकविला नसेल. दररोज रात्री बंडवाल्यांचे दूत शीख लोकांच्या किंवा इतर नेटिव्ह लोकांच्या हाताखाली असणाऱ्या तटबंदीच्या भागाकडे लपत जात नि त्यांना प्रश्न करीत की, तुम्ही स्वदेशाशी निमकहरामपणा करून फिरंग्यांच्या तलवारीला आपल्या आईच्या पोटात का खुपसता? बंडवाल्यांच्या या प्रश्नांची एखादे रात्री जर फारच निकड लागू लागली तर मधून थोडीशी मजा करण्यासाठी तटबंदीतील राजनिष्ठ नेटिव्ह म्हणत, 'किंचित जवळ या, म्हणजे आम्हांस बोलता येईल! ते जवळ येऊ लागले की एखाद्या लपविलेल्या गोऱ्या साहेबाला समोर उभा करीत' त्या फितुरीला पाहताच बंडवाले हिरमुसले होऊन निघून जात. बंडवाल्याचे जे अचूक नि अविश्रांत बंदुकबाज होते त्या सर्वांत अयोध्येच्या, माजी नबाबाचे पदरचा एक अफ्रिकन खोजा इंग्रजांच्या रेसिडेन्सीत अत्यंत भयभीतता उत्पन्न करीत असे. त्याला इंग्लिश लोक 'अथेल्लो' म्हणून म्हणत असत. चार्लस बॉल लिहितो, "जोहान्सच्या घरावर बसून ह्या आफ्रिकन खोजाने

इंग्लिशांवर अहोरात्र मारा सुरू ठेवला होता. त्याच्या अचूक नेमाने नि त्याच्या प्राणहारक गोळ्यांनी युरोपियन लोकांना पटापट ठार करावे. बंडवाल्यां- कडल्या कोणत्याही व्यक्तीपेक्षा या खोजाने जास्त युरोपियनांचे प्राण घेतलेले आहेत!"

सर हेन्री लॉरेन्स ठार झाल्यानतर अयोध्येच्या चीफ कमिशनरच्या कामाचा ज्याने चार्ज घेतला होता त्या मेजर बॅक्सला याच सुमारास बंडवाल्यांच्या गोळीने ठार करून टाकले. हा इंग्लिशांचा दुसरा चीफ कमिशनर लखनौच्या वेढ्यात ठार झाला! परंतु त्यांच्या सैन्याची वेढ्यासारख्या अनिश्चित भयंकरतेतही असलेल्या पायाशुद्ध, नियमबद्ध नि शिस्तवार रचनेमुळे एखादा सोजीर मरणे किंवा पुढारी मरणे व्यवस्थेच्या दृष्टीने जवळ जवळ सारखेच असे. हा दुसरा कमिशनर पडताच सर्व अधिकारांचा चार्ज ब्रिगेडियर अंग्लिस ह्याने घेतला नि वेढ्याचे काम जसेच्या तसेच चालू झाले. आतापर्यंत झालेल्या नुकसानीने, मृत्युसंख्येने, कर्त्या लोकांच्या देहान्ताने, अन्नाच्या तुटीमुळे नि शत्रूच्या पेचामुळे इंग्रज लोक निराश जरी नसले तरी हताश होत आलेले होते.

इतक्यात कानपूरहून अंगद परत आला. हा अंगद नावांचा नेटिव्ह गडी पूर्वी इंग्रजी लष्करात नोकरीस असून हल्ली पेन्शनदार झालेला होता. लखनौला वेढा पडल्यापासून बाहेरची काहीही खबर आणणे हे कोणत्याही गोऱ्या दूताला अशक्य झालेले होते. त्याची गोरी कातडी, त्याचे भुरके केस, किंवा त्याचे घारे डोळे हे त्याला शिपायांच्या तरवारींतून कधीही जिवंत परत जाऊ देतेना. म्हणून ह्या आंग्लदौत्यावर कोण्यातही काळ्याचीच योजना करणे भाग असल्याने पुष्कळ राजनिष्ठ काळे इंग्रजांनी आजपर्यंत लखनौहून बाहेर प्रदेशी धाडलेले होते. परंतु त्या सर्वांत हा एकटा अंगद काय तो जिवंत परत फिरला. बंडवाल्यांच्या धास्तीने त्याने बरोबर पत्रबित्र जरी काही आणलेले नव्हते तरी इंग्रजी फौज कानपुराहून लकनौच्या मदतीला निघालेली आहे ही प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीगत त्याने कमान्डर अंग्लिस याला कळविली. या वार्तेने उल्हासित झालेले इंग्रज लोक त्या अंगदाला म्हणाले, 'तू पुन्हा परत जा नि हॅवलॉकचा लेखी जबाब घेऊन ये. ' ता.२२ ला लखनौ सोडून तो अंगद ता.२५ ला रात्री ११ चे सुमारास पुन्हा परत आला. त्याच्याबरोबर हॅवलॉकचे पत्र होते की, "वाटेल त्या अडचणीचा समाचार घेण्याअक्या सबळ सेनेसह हॅवलॉक येत आहे. पाच सहा दिवसांत लखनौ मुक्त होईल." आपल्या मुक्ततेस्तव येणाऱ्या या शूर हॅवलॉकला लखनौची अत्यंभूत माहिती मिळावी म्हणून लष्करी नकाशे हाती देऊन इंग्रज अंगदाला म्हणाला, तू पुन्हा हॅवलॉककडे जा. तो विलक्षण दूत पुन्हा हॅवलॉकचे तळाकडे जाऊन त्यांना लखनौचे सर्व लष्करी नकाशे देता झाला. आता हॅवलॉकच्या विजयी सैन्याचे ध्वज लखनौच्या मढ्यावरून केव्हा चालत येतील इकडे इंग्रजांचे डोळे लागले. दूर अंतरावरून तोफांचे बार चाललेले आहेत असाही त्यांना भास होऊ लागला. ह्या हॅवलॉकच्या तोफा तर नसतील ना!

अशा आशेने तोफांचे बार जो इंग्रज लक्ष देऊन ऐकू लागतात तो त्यांच्या ध्यानात आले की आज आपल्या शत्रूचा हा दुसरा हल्ला चालून येत आहे! कानपुरी बॅटरी, जोहान्स हाऊस, बेगम

कोठी वगैरे ठिकाणांवर बंडवाल्यांनी मारा चालविला. त्या दिवशी बंडवाल्यांचा सुरुंग तर फारच उत्तम काम करून उडाला. सवंर रेजिमेंटची रेजिमेंट शिस्तबाज रीतीने आत शिरेल एवढे भगदाढ इंग्रजांच्या तटबंदीत फुटूत निघाले! परंतु त्या भगदाडात शिरणारी रेजिमेंट कोठे आहे? इंग्रजांच्या सैन्याने शत्रूच्या तटात तर असे भगदाड पाडले असते तर त्यांनी एका अर्ध्या तासात त्या रेसिडेन्सीचा चुरा करून टाकला असता! दुपारी दोन वाजेपर्यंत बंडवाल्यांपैकी काही निर्धारी वीरांनी जोराची झुंज घेतली. इंग्लिशांकडे असलेल्या नेटिव्हांनी मात्र शौर्याची, शिस्तीची नि मरणतुच्छतेची कमाल करावी! हा कोण दैवदुर्विलास! देशद्रोह्यांत हे शौर्य नि देशभक्तीच्या पक्षाला हे भीरुत्व असावे हा कोण दैवदुर्विलास! धावा, कोणी तरी या दैवदुर्विलासाचा कंठच्छेद करण्यास धावा! दुपारचे पाच वाजले आहेत नि हल्ला बहुतेक परतला आहे. तथापि तत्कालिन विजयासाठी नसले तरी सर्वकालीन यशासाठी कोणी तरी धावा! कॅप्टन संडर्स, संभाळ आता या तत्त्वनिष्ठेच्या धावेपुढे! आणि ही खवळलेल्या कृतांतांची टोळी नीट चालून आली. इंग्लिशांच्या गोळ्यांना न जुमानता ती तशीच पुढे चालली- ती त्यांच्या तटाला भिडून प्रत्यक्ष छातीने धडक मारू लागली- इंग्रजांनी बंदुका टाकून या हातघाईच्या वेळी बेयोनेटा घेतल्या- जय स्वतंत्रते! वारे वीर! - त्याने स्वतःच्या हाताने तटबंदीचेवरून मारा करणाऱ्या त्या आंग्ल बेयोनेटेला दाबून हिसकावून घेतली! वारे वीर- शत्रूच्या गोळीने पडला शेवटी! स्वदेशाची काही तरी लाज राखण्यासाठी, समरामध्ये परपक्षांनी देखील तोंडात बोट घालावे असे हे शौर्य गाजवून शहादतीव्या रक्ततीर्थात रक्तसमाधी घेता झाला! तो पडला, दुसरा पडला, तिसरा पडला ठीक झुंज झाली! आपल्या तटबंदीवरील बेयोनेटेशी स्वतःच्या हाताने हिसकाहिसक करणाऱ्या नि मरेपर्यंत बेहोश लढणाऱ्या या वीरांची रम्यचित्रे इंग्रजी इतिहासकारांनी कौतुकाने द्यावी, अशी झुंज झाली![1]

ता. १८ ऑगस्ट रोजी बंडवाल्यांनी इंग्रजांवर आणखी एक हल्ला चढविला. या दिवशीही नेहमी- प्रमाणेच प्रथमतः सुरुंगाने भगदाड पाडण्यात येऊन त्या आवाजाबरोबर बंडवाले तुटून पडले. मॅलेसन लिहितो, “शत्रूंनी हे भगदाड पाहताच अत्यंत आवेशाने त्याचा फायदा घेण्यास आरंभ केला. त्यांच्यापैकी एका अत्यंत शौर्यशाली अंमलदाराने त्या भगदाडाचे भागात त्वरेने उडी घेतली नि आपली समशेर फिरवीत आपल्या अनुयायांना ‘चलो! चलो! ‘ म्हणून आव्हान देऊ लागला. त्याच्या आव्हानाला उत्तर देण्याचे आधीच एका गोळीने त्याला खाली पाडले. परंतु तत्क्षणी त्याचे जागेवर दुसऱ्याने उडी मारली- त्यालाही गोळीने खाली पाडले. त्या तुकडीचा पुढारीही गोळीने पडला. हे पहाताच बाकीचे शिपाई दबकून मागे सरले,” वरील तीन वीरांचे परकीयांनीच वर्णिलेले शौर्य निकल्सनच्या दिल्लीकडील धाडसाच्या तोडीस तोड होते. परंतु अनुयायांच्या भ्याडपणाने असले शौर्य विफल व्हावे नि तीन असम पडताच जास्त खवळून पुढे

[1] Charles Ball, Vol, II.

मुसंडी मारण्याचे ऐवजी हजारो लोकांनी मागे परतावे ह्या लज्जास्पद गोष्टीत फार तात्पर्य भरलेले आहे!!

वारंवार जरी ते परत फिरविले गेले तरी वारंवार होणारे हल्ले नि त्याशिवाय दररोज चाललेल्या बंडवाल्यांच्या तोफांचा नि बंदुकांचा अखंड मारा ह्यांच्या जाचापुढे आता अग्लिशांना, त्यांच्या राजनिष्ठ नेटिव्हांची अत्यंत मदत असताही, टिकाव धरणे असह्य होत चालले होते. इतक्यात अंगद पुन्हा लखनौला परत आला! मागे दिलेल्या वचनाप्रमाणे हॅवलॉक किती जवळ आला आहे असे अत्यंत उत्सुकतेने इंग्रजी कमान्डर त्याला जो विचारू लागतो तो अंगदाने हॅवलॉकचे पत्र दिले. "आणखी निदान २५ दिवस तरी मला लखनौकडे येता येणार नाही!" आशेनंतर आलेल्या निराशेसारखे या जगात काहीही विषमय नाही. आज उद्या हॅवलॉक येणार म्हणून लागलेल्या उत्सुकतेला हे दुर्दैवी उत्तर! मरणारे रोगी, रोडावलेल्या स्त्रियाच नव्हेत तर लढणारे सोजीर नि अधिकारावरील कमान्डर यांनाही अत्यंत खेद, उदासीनता नि भयभीतता उत्पन्न झाली. वेढ्यातील सर्व आंग्ल सेनेवर मृत्युची कळा चढू लागली. अन्नाची महर्गता झाली नि सर्वांना अर्धपोटी राहण्याचा हुकूम सुटला! लखनौच्या मुक्ततेच्या महत्कार्यी हॅवलॉकसारख्या योद्ध्यालाही हा विलंब का बरे करावा लागत आहे!

लखनौचा कोंडून टाकलेल्या आपल्या देशबांधवांची मुक्तता करण्यास क्षणाचाही विलंब लावू नये म्हणून ता.२९ जुलैलाच हॅवलॉक कानपूर सोडून गंगापार झालेला होता. त्याच्याबरोबर १५०० लोक नि १३ तोफा असून ह्या सैन्यासह मी पाचसहा दिवसात तुमची मुक्तता करीन असे त्याने लखनौला आश्वासक पत्रही धाडलेले होते. परंतु गंगानदी उतरून अयोध्येत पहिला पाय ठेवताच हॅवलॉकची ती काल्पनीक सुलभता धुक्याप्रमाणे वितळून जाऊ लागली! अयोध्येच्या मार्गातील प्रत्येक अंच बंड करून उठलेला! प्रत्येक जमिनदार हाताखाली पाचसहाशे लोक जमवून स्वदेशांचे स्वातंत्र्य झुंजवीत असलेला! प्रत्येक खेडेगाव बंडवाल्यांच्या ध्वजाची गढी झालेले! अशा भयंकर स्थितीला पाहणारा हॅवलॉक मनात उद्विग्न झाला. उद्विग्न झाला परंतु तो निराश मात्र झाला नाही. त्याने तसेच पुढे कूच केले. उनाव गावापाशी बंडवाल्यांनी त्याला पहिली धडक दिली नि धडक देताच ते पुढे पळाले. ही उनावची लढाई लढून थकलेल्या त्याच्या सैनिकास हॅवलॉकने फक्त जेवणापुरता विसावा दिला. जेवण उरकताच पुन्हा पुढे कूच! पुन्हा बशिरतगंजला बंडवाल्यांनी दुसरी धडक मारली नि धडक देताच ते पुन्हा पुढे पळाले! हॅवलॉकच्या तलवारीने एका ता.२९ रोजी अशा दोन लढाया लढल्या नि असे दोन विजय मिळविले!

परंतु हे विजयच आहेत काय! या एका दिवसात त्याच्या मूठभर सैन्यातील एक षष्ठांश लोक मारण्यात आलेले आहेत! नि बंडवाल्यांचा ह्या जयाने एका काडीइतकाही मोड झालेला नाही! फार काय, पण लढाई जुंपताच हाणमार करून ते जे पळून जात ते त्यांचा खराच पराजय झाल्यामुळे की इंग्रजी सेनेला थोड्या खर्चात पिसाळून सोडण्याची ही सुलभ युवतीच असल्यामुळे, हे देखील संशयात्मकच आहे! आणि त्यातूनही दानापूरचे शिपाई बंड करून उठल्याची बातमी

आलेली. ही भयंकर परिस्थिती पाहताच दचकलेला हॅवलॉक ता.३० रोजी पुढे जाण्याचे ऐवजी मागे परत आला!

हॅवलॉकचे सैन्य कानपूरहून निघाले आहे असे ऐकताच नानासाहेब पेशव्यांनी फिरून कानपूरभोवती गर्दी उडविली होती. हॅवलॉक कानपूरला गंगा उतरून अयोध्येत घुसताच नाना अयोध्येला गंगा उतरून कानपूरकडे घुसत होते! ह्या नानांच्या लष्करी पेचात आपण अडकतो की काय अशा चिंतेने हॅवलॉक मंगलवाडला ता.४ ऑगस्टपर्यंत खिळून पडला गेला. पाच सहा दिवसांत लखनौला जाऊन गोमतीचे पाणी बंडवाल्यांस पाजण्याचे ऐवजी त्याला अजून गंगेचे तीरावरच नाना पाणी पाजत होते! इतक्यात त्याच्या आघाडीवरचे बंडवालेही पुन्हा बशीरगंजला धावून आले. तेव्हा त्यांच्या या उद्दामपणाने संतापलेला हॅवलॉक जिवावर उदार होऊन नि आलेली नवीन कुमक घेऊन लखनौकडे निघाला नि त्याने बशिरगंजला बंडवाल्यांशी कुस्ती खेळून त्यांना तेथून पिटाळून लावले. परंतु त्यात पुन्हा हा अपजय की जय हा प्रश्न उपस्थित झालाच. कारण या कुस्तीने हॅवलॉकचे ३०० लोक कामास आले- अशी हाडे खिळखिळी झाली की, लखनौकडे पुढे रेटण्याचे ऐवजी आंग्ल सेना मागे गंगेकडे हटत चालली! त्या दिवशी संध्याकाळी त्याच्यांबरोबर निघालेल्या १५०० लोकांपैकी फक्त ८५० लोक कायते शिल्लक राहिले!

हॅवलॉक ता.५ ऑगस्टला मागे हटून मंगलवाडला पुनरपी परतला हे ऐकताच बंडवाले पुन्हा बशिरगंजला ताब्यात घेऊन बसले. बंडवाल्यांच्या या सेनेत बहुतेक सभ्य जमिनदार लोकांचाच भरणा असे. कालच्या लढाईत पडलेले बहुतेक जमिनदारच होते.[2] आपल्या स्वातंत्र्यासाठी नि आपल्या स्वराज्यासाठी मऊमऊ बिछान्यांना सोडून देऊन कंटककांतारातील रणक्षितीचा आश्रय या जमिनदारांनी केलेला होता. त्यांच्या या अवसानाला पाहून इंग्रजी इतिहासकार अन्नेस म्हणतो, “निदान अयोध्येतील लोकांच्या प्रयत्नास तरी ‘स्वातंत्र्ययुद्धाचेच’ स्वरूप आलेले होते!” हॅवलॉकच्या भोवती बंडवाल्याचे सैन्याचे क्षितिजासारखे डावपेच चाललेले होते. आपण जो जो पुढे जावे तो तो क्षितीज मागे मागे हटत जाते; परंतु ते मागे हटले असे समजून आपण जो आपल्या मूळ ठिकाणी परत यावे तो क्षितीजही त्याच्या मूळ ठिकाणी चालून आलेले असते! हॅवलॉकची मंगलवाडातून पिछेहाट झाली की बंडवाल्यांची बशिरगंजला पुन्हा चाल झालीच! म्हणून ता.११ ऑगस्टला हॅवलॉक तिसऱ्यांदा बशिरगंजवर चढाई करीत निघाला- तिसऱ्यांदा बशिरगंज पडले- तिसऱ्यांदा बंडवाले पळून गेले- पण पुन्हा हॅवलॉक मनास विचारू लागला, हा विजय की पराजय?’

तो केवळ विजयही नव्हता किंवा केवळ पराजयही नव्हता- तर तो पराजयाचा विजय किंवा विजयाचा पराजय होता! आणि म्हणून हॅवलॉक पुढे जाण्याचे ऐवजी पुन्हा मंगलवाडास परतला. मध्यंतरी नानांचा पडणारा पेच पूर्ण रंगात येत चाललेला होता. सागरचे बंडवाले, ग्वालेरचे बंडवाले नि इतर स्वयंसेवक लोकांच्या टोळ्या अशा सैन्यांसह नाना विठूरवर चालून जाऊन कानपूरच्या

---

[2] Kaye and Malleson’s Indian Mutiny, Vol, III, page 340.

आसपास लढाईचा धाक देऊ लागले. त्यांच्यावर चालून जाण्याची शक्ती कानपूरला असलेल्या जनरल नीलचे अंगात नसल्याने त्याने हॅवलॉकला ही निकडीची वार्ता कळविली. आता लखनौकडे जाण्याचे नाव घेणेही अशक्य होते. म्हणून ता.१२ ऑगस्ट रोजी हॅवलॉक गंगा उतरून परत कानपूरला आला! ब्रिटिश सैन्याच्या या भयंकर पिछेहाटीचा बिगूल जेव्हा अयोध्येला ऐकू येऊ लागला तेव्हा जिकडे तिकडे स्वदेशमुक्ततेचा हा जयदुंदभीच कडाडत आहे की काय असा हर्षध्वनीचा जयनाद होऊ लागला! अयोध्येच्या दारात घुसू पाहणाऱ्या परवशतेला अशी गंगेच्या पार हुसकीत नेऊन धारातीर्थात रक्तसमाधी घेतलेल्या विश्वासू जमिनदारांनो, तुम्ही स्वदेशाच्या जमिनीची भली जमिनदारी केलीत! अन्नेस लिहितोः "ह्या पिछेहाटीचा अतर्क्य परिणाम घडून आला. अयोध्येतील फिरंगी अंमल संपल्याची ही इंग्लिशांनी दिलेली कबुलीच आहे असे स्पष्ट बोलू लागून तेथील तालुकदारांनी लखनौच्या दरबाराचा प्रस्थापित राज्यसत्तेचा हक्क मान्य केला. त्यांचे हुकूम ते पाळू लागले. आजपर्यंतची बेबंदशाही संपू लागली नि लखनौच्या मागणीप्रमाणे निरनिराळ्या मांडलिक राजांची सैन्ये तिकडे युद्धभूमीकडे लोटू लागली!"[3]

परंतु बंडवाल्यांना मिळालेला हा विजय हा प्रत्यक्ष विजय नसून अप्रत्यक्ष विजय होता. हॅवलॉकच्या सैन्याने केलेल्या चारपाच लढायात त्यांचा प्रत्यक्ष पराजय होऊन जर तो कानपूरला परतला असता तर त्याला कोंडमारीने हुसकून दिल्यानंतर बंडवाल्यांना तो उत्साह आला त्याहून जास्त दृढतर आत्मविश्वास त्यांच्या सैन्यात नि धैर्यच्युतीचा अंमल इंग्रजी सैन्यात उत्पन्न झाला असता. कानपूरला जरी पिछेहाट घेणे भाग पडले तरी त्या अपमानाचे कारण शौर्यभाव हे नसून सैन्याभाव हे आहे असे समजल्यामुळे इंग्रजी सेनेची आशा जरी विफल झाली तथापि आत्मनिष्ठा, जोम नि करारीपणा ही काही ह्या अप्रत्यक्ष पराजयाने कमी झालेली नव्हती. नि म्हणून गोऱ्या सैन्याची नवी कुमक येताच लखनौ सोडविण्यास मी पुन्हा लवकरच निघेन अशा हिंमतीने हॅवलॉक कानपूरला तळ देऊन उतरला. या प्रसंगी नीलमध्ये नि हॅवलॉकमध्ये व्यक्तीविषयक मत्सराने किती वितुष्ट माजलेले होते हे हॅवलॉकने नीलला लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून स्पष्ट रीतीने दिसून येतेः "असल्या पकाराची वर्तणूक ह्यापुढे मुळीच खपावयाची नाही. आपण मला निंदेचे, धाकाचे नि उपदेशाचे पत्र पाठविता! पण ह्यापैकी एकही गोष्ट माझ्या हाताखालच्या एका ऑफिसरने मला सांगावी हे सहन करणारा मनुष्य मी नाही! हे तुम्ही जाणून ठेवावे! जर सार्वजनिक हिताला काहीही बाध येणारा नसता तर मी तुम्हास आताच्या आता कैद करावयास कधीही सोडले नसते. सध्या तुम्हांला नुसते बजावून ठेवतो. पुन्हा असला लब्धप्रतिष्ठितपणा बिलकूल चालणार नाही. अ." ह्या पत्रामध्ये एक वाक्य आंग्लजनांच्या हाडीमासी मुरलेल्या राष्ट्रकर्तव्याचे अत्युत्तम द्योतक आहे. संतापाच्या भरातही हॅवलॉक म्हणतोः "सार्वजनिक हिताला काहीही बाध येणारा नसता" तर मी माझ्या अपमानाचा सूड आता उगवला असता! नील किंवा हॅवलॉक ह्या रणपटु योद्ध्यांमध्ये

[3] Sepoys' Revolt by Innes, page 174.

ऐन निकराच्या प्रसंगी उत्पन्न झालेल्या या चिरडीने त्या दोघांनीही शत्रूच्या ध्यानात येईल किंवा त्याला फायदा मिळेल अशी एकही कुचराईची गोष्ट केली नाही इतकेच नव्हे तर लष्करी नात्याप्रमाणे पूर्ण हुकूमबंदीने राहून परस्परांस साह्यही दिलेले होते. व्यक्तिगजाच्या मदमलिन गंडस्थलावर राष्ट्रत्वाचा हा तीक्ष्ण अंकुश जेथे असा खोवलेला असतो त्याच समाजात श्री. धी, धृती, किर्ती स्वतंत्रता यांचे वास्तव्य असणार!

कानपूरला येताच हॅवलॉकला पहिली बातमी जी कळली ती ही होय की नानासाहेबांचे सैन्याने खुद्द ब्रह्मावर्त शहर पुन्हा ताब्यात घेतलेले आहे. कानपूरला असलेल्या इंग्रजी फौजेच्या अगदी खांद्याशी खांदा भिडवून बंडवाल्यांनी दिलेला भयंकर शह पाहताच हॅवलॉक ससैन्य तिकडे चालून गेला. ह्या दिवशी ब्रह्मावर्तास झालेल्या लढाईत बंडवाल्यांकडील ४२ व्या रेजिमेंटने इंग्रजी फौज लढत लढत २० यार्डाच्या अंतरावर येताच बेयोनेटा रोखून हातघाईला आरंभ केला, आजपर्यंत इंग्रज लोक बंडवाल्यांना भेदरविण्याचे बेयोनेटा हे अंतिम साधन समजत असत. परंतु आज त्या शूर स्वतंत्र्यवीरांनी आपण होऊनच फिरंग्यांवर बेयोनेटा रोखून रणधुमाळी मांडली! याच वेळेस बंडवाल्यांच्या घोडेस्वारांनी इंग्रजांचे पिछाडीवर तुटून पडून त्यांची रसद मारून नेली! असा मागून नि पुढून इंग्रजी फौजेला बंडवाल्यांतील शूर लोकांनी मारा केला, इंग्रजी कमान्डरच्याही हे लक्षात आले की दिवसेंदिवस बंडवाल्यांचे समरधार्ष्ट वाढतच चाललेले आहे. परंतु त्या धाष्ट्यार्ला नि शौर्याला इंग्रजांसारख्या पायाशुद्ध संघटनेचे साह्य नसल्याने ब्रह्मावर्ताच्या लढाईत या सर्व पराक्रमानंतरही बंडवाल्यांस पराजय घेऊन हटणे भाग पडले. ऑगस्ट ता.१७ रोजी बंडवाल्यांचा हा पराजय करून हॅवलॉक जो मागे कानपूरला येतो तो त्याच्या लक्षात आले की, ब्रह्मावर्तास नानांची सर्व फौज ठेवलेली नसून यमुनातीरी काल्पी शहरामध्येही त्यांनी जय्यत सेना उभारलेली आहे. काल्पीकडून ताण, ब्रह्मावर्ताकडून ताण, अयोध्येतून ताण,- गंगेच्या या थडीला ताण, त्या थडीला ताण!! असा चोहोबाजूंनी ताणलेला तो 'विजयी' हॅवलॉक कलकत्त्याला लिहू लागला की, "भयंकर पेच पडला आहे, नवीन कुमक न येईल तर कानपूर सोडून अलाहाबादेपर्यंत पिछेहाट करण्याचा भयंकर प्रसंग ब्रिटिश सैन्यावर लवकरच गुदरल्याशिवाय राहणार नाही!"

ह्या तक्रारीचे उत्तरी आपल्याला नवीन कुमक धाडण्यात येईल नि मग आपण आजपर्यंत सोसलेल्या जयांचे नि अपजयांचे पारणे लखनौच्या रक्तप्राशनाने फेडून टाकू, अशा भावी आशेने हॅवलॉक जो कलकत्त्याचे पत्राची मार्गप्रतीक्षा करू लागतो तो त्यास हुकूम आला की, लखनौला जाणाऱ्या ब्रिटिश सैन्याचे आधिपत्य तुजाकडून काढून घेतलेले असून ते जेम्स आउटराम ह्या योद्ध्याकडे देण्यात आलेले आहे! ब्रिटिश शिस्त किती कडक असते! जय आलेला असताही कानपूरकडे जय होण्यास किंचित उशीर झाला म्हणून नीलसारख्या योद्ध्याला दूर करून हॅवलॉकला नेमण्यात आले. जय आलेले असताही लखनौकडे जाण्यास त्याला अनिवार्य उशीर झाला म्हणून हॅवलॉकसारख्या योद्ध्यालाही दूर करून सर जेम्स आउटरामला सेनापती करण्यात आले! ही बातमी कळताच हॅवलॉकला अत्यंत वाईट वाटले. ज्या वैभवासाठी त्याने जिवापाड

परिश्रम केलेले होते ते लखनौच्या मुक्ततेचे वैभव आयत्या वेळेस दुसऱ्याच्या पदरात पडणार! ह्या अपमानाने त्याला अतिशय खिन्नता आली. तरी मॅलेसन लिहितो, "मनोभंगाने आलेल्या उद्‌वेगाचा पगडा मनावर कितीही बसला असला तरी सार्वजनिक कर्तव्यरततेत अणुमात्रही कसर न करणे हा आपल्या राष्ट्राचा अत्यंत भूषणार्ह सदगुण आहे. इंग्रजी मनाचे सर्व मनोविकार कर्तव्यबुद्धीच्या अधीन झालेले असतात. भोगाव्या लागणाऱ्या अन्यायी उपेक्षेने इंग्रजी मन कितीही व्याकूळ होत असले, तथापि त्याचे राष्ट्र हे त्याच्या शक्तीवर सदोदित अधिष्ठित झालेले असते. आपल्या राष्ट्राची उत्तम सेवा कशी करता येईल ह्याबद्दल त्याचे व्यक्तिविषयक मत काहीही असो, परंतु जेव्हा सरकारचे किंवा त्या राष्ट्राचे मत त्याच्या मताहून भिन्न असेल तेव्हा आपले खाजगी मत बाजूला ठेवून देशसत्तेच्या हुकुमाचा जिकडून जय होईल तिकडून प्रत्येक इंग्रज अहोरात्र झटू लागतो! नीलने असेच उदात्त वर्तन केले नि आता हॅवलॉकनेही असेच उदात्त वर्तन केले, त्याच्या मस्तकावरून भावी विजयाचा मुकूट हिसकला गेला असताही दुसऱ्याला श्रेय देणाऱ्या विजयासाठी तो पूर्वीइतकेच परिश्रम करण्यात अहोरात्र दंग झाला!"[4]

जो विजय व्यक्तिशः दुसऱ्याचा आहे त्या विजयासाठी केवळ राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून अहोराक्ष झटण्यात आंग्लवीर हॅवलॉक दंग झाला असता ता.१५ सप्टेंबरला सर जेम्स आउटराम कानपूरला येऊन पोचला. हॅवलॉकचा अधिकार संपून त्या आंग्लसेनेचे मुख्य सेनापतीत्व आउटरामचे हाती येताच त्याने पहिला 'हुकूम' जो सोडला तो हा की "ज्या वीर पुरुषाने लखनौ मुक्त करण्यासाठी आजपर्यंत असले अप्रतिम शौर्य गाजविलेले आहे त्या पुरुषाकडेच ते मुक्त करण्याचे श्रेय मिळणे योग्य, न्याय्य आहे. एतदर्थ माझे सेनापतीत्वाचे सर्व अधिकार जनरल हॅवलॉकला अर्पण करून लखनौ मुक्त होईपर्यंत मी स्वयंसेवक शिपायाचे काम करणार आहे!!" कमान्डरचा हा पहिला 'हुकूम' पाहताच त्या आंग्लसेनेला केवढे नैतिक शिक्षण मिळाले असेल! व्यक्ती राष्ट्रात कशा विलीन झाल्या असतील! पहिल्या हुकमासरशी आउटरामने आपले मुख्य सेनापतीत्व हॅवलॉकला देऊन टाकण्यात आउटरामाने जे अद्‌वितीय उदारत्व, स्वार्थपराङ्मुखत्व नि राष्ट्रहिततत्परत्व दाखविले ते पाहताच "वदल्या जगत्त्रयी तइं 'वीरवरा, साधु, साधु!' साधुतती!"

ह्या वीर साधुत्वाच्या नैतिक शिक्षणाने प्रस्फुरित झालेले नि नवीन ताज्या दमाची आंग्ल सेना कलकत्त्याहून आयर, आउटराम, कूपर असल्या योद्‌ध्यांसह मदतीस असल्यामुळे द्‌विगुणीत उत्साह पावलेली ती कानपूरची आंग्ल सेना सप्टेंबरच्या २० व्या तारखेस लखनौच्या मुक्ततेसाटी पुन्हा गंगानदी उतरू लागली. "पांच- सहा दिवसांत लखनौ मुक्त करण्यासाठी,"- ता.२५ जुलैचा उतावळा हॅवलॉक, पाच दिवसात लखनौकडे पुढे जाणे तर सोडाच परंतु अयोध्येत अढळ पाय ठेवणेही मुष्कील झाल्याने कानपूरला पिछेहाट करणारा ता.१२ ऑगस्टचा दुर्दैवी

---

[4] Malleson Vol. III, page 346, Indian Mutiny.

हॅवलॉक, नि आता सप्टेंबरच्या ता.२० ला हा दृढनिश्चयी वीराशेने मुसमुसलेला हॅवलॉक!! हॅवलॉकच्या या तीन फोटोत केवढा भेद होता! त्याच्यापाशी आता अडीच हजारांवर निधड्या शौर्याचे गोरे सैन्य असून शीखलोकांसुद्धा एकंदर सेना सव्वातीन हजारांपर्यंत सजलेली होती. निवडक घोडेस्वार, अत्युत्कृष्ट तोफखाना नि नील, आयर, आउटरामासारखे लष्करी अंमलदार हे आता त्याच्याबरोबर होते. आता तो अयोध्येतील बंडवाल्यांच्या अडथळ्याला कसचा दाद देतो! स्वदेशाला फिरंगी स्पर्शापासून अदूषित ठेवण्यासाठी जो जो जमिनदार रणांत आला तो तो ठार झाला. आपण जिवंत असता आपल्या भूमातेवर परकी घोडे दौडत चाललेले पाहून ज्या ज्या मानधनी खेडेगावानी समर निकर केला त्यांची त्यांची राख झाली. जो जो रस्ता, जे जे शेत, जी जी नदी आपल्या स्वातंत्र्यासाठी रणात झुंजू लागली तिच्या तिच्यावर अयोध्येच्या वीरपुत्रांचा रक्तपर्जन्य धो धो करीत कोसळू लागला! अशी ही बलवती इंग्रजी सेना त्या अयोध्येत जबरीने घुसू लागली! लढाई मागून लढाई घेत नि बंडवाल्यांना पुढेपुढे पळवीत सप्टेंबरच्या २३ व्या तारखेला हॅवलॉक अलमबागेला येऊन पोचला!! सर्व दिवसभर अलमबागेला बडंवाल्यांशी जंगी लढाई लागलेली होती. त्यांच्या पाच तोफा इंग्रजांनी जिंकून घेतल्या. बंडवाल्यांनी त्यापैकी पुन्हा अके तोफ जिंकून परत नेली. उभयपक्षांनी रणांगणावरच रात्र काढण्याचा निश्चय केला. परंतु इंग्रजी सेना चिखलात, दलदलीत नि मैदानात रात्रीचा विसावा घेऊ लागताच बंडवाल्यांनी सर्व विसावा सोडून देऊन पुन्हा मारामारी चालू केली. त्या रात्री पर्जन्यही आकाशातून खाली कोसळत होता नि वीर शिरांची मांदी जमिनीवरून वर उसळत होती! अशा स्थितीतही त्या इंग्रजी सेनेत उत्साहाच्या लहरी ह्या पर्जन्याच्या लहरीहून जास्तच जोराने गर्जू लागल्या. कारण त्याच रात्री दिल्ली शहर पडल्याची विद्युत्वार्ता लखनौला येऊन धडकली!

सरतेशेवटी तो ता.२५ चा निर्णयाचा दिवस उगवला. लखनौ शहरातील मध्यवस्तीचे रस्ते सोडून देऊन एका आडवळणी मार्गाने हॅवलॉकची आंग्लसेना रेसिडेन्सीकडे निघालेली आहे हे कळताच बंडवाल्यांकडून तोफांचा जबर मारा चालू झाला. आलमबागेपासून ह्या शत्रूच्या माऱ्याला सहन करीत इंग्रज लोक नेटाने चाल करून चारबागच्या पुलापर्यंत येऊन भिडले. ह्या पुलाला ओलांडताच लखनौमध्ये प्रवेश होणार असल्यामुळे त्या महत्त्वाच्या नाक्यावर उभय पक्षांनी हटातटाची झुंज जुंपू लागली. मॉडने आपल्या तोफखान्याचा मारा त्या पुलावरील बंडवाल्यांवर सुरू करून सुमारे अर्धा तास होत आला तरी तो पूल रिकामा होत नाही किंवा त्यावरील तोफाही बंद पडत नाहीत, इतकेच नव्हे तर इंग्रजांचे एकवीस लोक यलो हाउसवर नि आणखी कित्येक या पुलासमोर आधीच ठार झाले आहेत! सर्व आंग्लसेना या एका हट्टी पुलाच्या धडकीने निश्चल उभी रहावी काय? तेव्हा जवळच उभा असलेल्या हॅवलॉकच्या तरुण पुत्रास मॉड म्हणालाः “तरुण वीरा, याला काहीतरी तोड काढ!” हे ऐकताच तो तरुण हॅवलॉक नीलकडे आला नि म्हणाला की, तोफांच्या माराला बंडवाले दाद देत नाहीत तर आता त्या पुलावर हल्ला चढविण्याचाच हुकूम सुटावा. परंतु आउटरामच्या विचाराशिवाय असा हुकूम आपल्याला देता येत नाही असे जनरल नील म्हणू

लागला, तेव्हा आता काय तोड काढावी? तरुण हॅवलॉकला त्या प्रश्नाचे उत्तर तत्काल सुचले. त्याने आपल्या घोड्याला टाच मारली. मुख्य कमान्डर जनरल हॅवलॉक उभा होता त्या दिशेकडे त्याने थोडीशी दौड केली नि जणू काय आपण मुख्य कमान्डरची भेट घेतलीच आहे असा बहाणा करून तो नीलकडे परत आला. नीलला लवून मुजरा करून तो तरुण हॅवलॉक म्हणतोः "महाराज, पुलावर हल्लाच चढविण्याचे ठरले!" हे ऐकताच जनरल नीलने हल्ल्याचा हुकूम सोडला! पंचवीस इंग्लिशांची पहिली तुकडी घेऊन स्वतः तरुण हॅवलॉक पुलाकडे उसळून निघाला. भयंकर निकराचा समय! त्या पंचवीस जणातून एका दोन मिनिटाचे अवकाशात कोण जिवंत उरला? आणि खुद्द हे तरुण हॅवलॉक संभाळ- संभाळ- एक शूर निधड्या छातीचा स्वातंत्र्यवीर त्या पुलावर उडी घेत आहे नि त्याच्या हातातील ती बंदूक नीट तुझ्यावरच रोखली जात आहे! हा शूर शिपाई तरुण हॅवलॉकपासून दहा यार्डांवर येऊन उभा राहिला नि इंग्रजी योद्ध्यांच्या छातीसमोर अटळपणाने त्याने हॅवलॉकवर नेम धरला- गोळी सुटली- केवळ अर्ध्या अंचाचा फरक! हॅवलॉकचे डोक्यात घुसण्याचे ऐवजी ती त्याच्या टोपीत गुंगून घुसली! तरी तो धाडसी शिपाई- अनेक आंग्ल बंदुका त्याच्यावर रोखलेल्या असताही मागे हटण्याचे ऐवजी तेथेच अटळ राहून पुन्हा बंदूक भरू लागला! वारे बहाद्दर! अखेर हॅवलॉकच्या गोळीने वीरोचित अशा स्वातंत्र्यसमरात मारिता मारिता मेला! क्षणा दोन क्षणांत इंग्रजी सेनेचा समुद्र धडकीवर धडकी देत त्या पुलाला डळमळू लागला. बंडवाले मागे पडत नि इंग्रज पुढे चढत निघाले. पूल पडला, लखनौचा पहिला रस्ता पडला; दुसरा पडला; तिसरा पडला; इंग्रजी सेना चालली पुढे घुसत. दोन- चार पावले संपली की पुन्हा एकदा तलवारीवर तलवारी नि बंदुकावर बंदुकी उडाव्या, रक्ताचे मुबलक तळे तिथे साचले की, पुन्हा ती जिवंत लढाई पुढे चालू लागे. संध्याकाळ झाली तेव्हा तर तिच्या त्या भयंकर चालीत असह्यच ठेचा बसत चालल्या. म्हणून आउटराम म्हणतो आजची रात्र येथेच काढावी. पण छे, छे ! थांबण्याचे नावही काढणे त्या शूर हॅवलॉकला रुचणार कसे? तिकडे रेसिडेन्सीमध्ये आज महिनोगणती मृत्युच्या दाढेत चेपून टाकलेल्या त्याच्या स्वदेशबंधूंना आणखी एक रात्र म्हणजे एक युगासारखी जाणारी आहे. म्हणून हॅवलॉक पुढे चालला. नील पुढे चालला. पूर्वीचा बदललेला मार्ग चुकून इंग्रजी सेना बंडवाल्यांच्या जास्त जास्तच माऱ्यात येत चालली होती, तरी नील पुढे चालला. खास बाजाराच्या जंगी कमानीत घुसताच त्याच्या ध्यानात आले की इंग्रजी तोफा जरा मागे पडल्या आहेत. एतदर्थ घोड्याला खेचून तो आंग्लवीर नील आपली मान वळवून मागे पाहू लागला. हीच संधी! हीच संधी! स्वदेशाच्या सुडाची हीच संधी! कमानीवर चढलेल्या कृतांता, तुझा प्राण गेला तरी बेहत्तर पण ही संधी साधलीच पाहिजे! पळ विपळांचा अवकाश तोच त्या कमानीवर टपून बसलेल्या एका शिपायाने अचूक नेम धरला नि त्या जनरल नीलच्या मानेमध्ये त्याची गोळी एखाद्या चवताळलेल्या विषारी नागिणीसारखी फणफणत येऊन बसली! पडला इंग्रजी सेनेचा कलिजा पडला! असा शूर, असा धृतियुक्त नि असा मर्द, असा निधड्या छातीचा नि असा उलट्या काळजाचा, मनुष्य जातीच्या दुर्दैवाने वा सुदैवाने दुसरा पुरुष सापडणे फार दुर्मिळ आहे!

परंतु इंग्रजी सेनेचा नि शौर्याचा हाच विशेष आहे की त्याचे प्रयत्नसातत्य हे कोणत्याही एका व्यक्तीवर- मग ती व्यक्ती एखाद्या अद्‌वितीय नीलची का असेना- अवलंबून नसते. नील पडला तरी एक काडीचाही घोटाळा न होता इंग्रजी सेना रेसिडेन्सीकडे तशीच दौडत चालली. ज्या खास बाजारच्या कमानीत नीलची मान तुटून पडली त्या खास बाजारात गोऱ्या रक्ताचा सडा पडू लागला. तरी इंग्रजी सेना तशीच लढत चालली. त्या बाजारातून वाट निघताच त्यांना रेसिडेन्सीतील अत्यानंदित जयगर्जना ऐकू आल्या! त्यांनीही परत जयगर्जना केल्या! मरणाच्या दाढेत हात घालून हॅवलॉकने त्याच्या स्वदेशबांधवास बाहेर काढले! त्या वेळचा प्रसंग तिथे असलेल्या कॅप्टन विल्सनच्या लेखणीनेच वर्णन करतो. "रस्त्यातून पावलोपावली त्यांची माणसे मरत असताही गोरी फौज शहरातून आपणाकडे चालून आलेली दिसताच मग रेसिडेन्सीतल्या लोकांचे सर्व भय नि सर्व कुशंका लपल्या गेल्या नि त्यांचे जागी जयगर्जनांचा नि आनंदाच्या टाळ्यांचा समोरून लढत येणाऱ्या वीरांवर पाऊस पडू लागला. हॉस्पिटलमधून रोगी लोकही सरपटत बाहेर पडले नि आपल्या मुक्ततेसाठी समोरून लढत येणाऱ्या स्वकीय शूर सेनेला विजयस्वागताने आमंत्रू लागले. लवकरच ती स्वकीय सेना आम्हांस येऊन भेटली! तो प्रसंग अवर्णनीय आहे! ज्यांनी आपले पती मेले आहेत असे ऐकलेले होते त्या अविधवा आकस्मित पतीलाभाने सनाथ होऊ लागल्या नि ज्यांनी आपल्या प्रियजनांच्या भेटीसाठी आज चार महिने प्राण धारण केलेले होते त्यांना पहिल्यानेच कळले की ते प्रियजन पुन्हा भेटण्याची आशा नको!"

लखनौच्या रेसिडेन्सीत आज ८७ दिवस अहोरात्र लढणाऱ्या ह्या इंग्रज फौजेतील ता.२५ सप्टेंबरपर्यंत सुमारे ७०० लोक मृत्युमुखी पडले. जखमी नि धडधाकट असे सुमारे पाचशे युरोपियन नि चारशे नेटिव्ह लोक जिवंत होते. ह्या लोकांच्या मुक्ततेसाठी निघालेल्या हॅवलॉकचे सैन्यातील रेसिडेन्सीत पोचेतोपर्यंत ७२२ लोक कामास आले इतक्या शूर लोकांचे रक्त दिले तेव्हा लखनौचा विजय संपादिता आला!

परंतु हे दुष्ट निराशे, तू मात्र अजिंक्यची अजिंक्य आहेस! हॅवलॉकने शत्रूची पाठ कितीही जरी पुरवली असली तरी तू मात्र त्याची पाठ काही सोडीत नाहीस! कारण इतके विजय, इतका रक्तपात, इतकी हाणामार करून लखनौच्या रेसिडेन्सीत शिरताना त्याला वाटले होती की, अखेर मी बंडवाल्यांच्या वेढ्यातून आंग्लसत्तेची मुक्तता तर केली. परंतु आता त्याचा भ्रम निघून चालला आहे नि गंगेच्या काठी असताना त्याला जसे विचारणे भाग पडे तसेच तो आपल्या मनाला लखनौच्या रेसिडेन्सीत पोचल्यावरही विचारीत आहे की, मी रेसिडेन्सीत जी आणली ती "ही मदत की मुक्तता!"

हॅवलॉक आल्याने रेसिडेन्सीचा वेढा उठविण्याचे ऐवजी रेसिडेन्सीसह त्या हॅवलॉकलाच बंडवाल्यांनी वेढा घातला! म्हणूनच जो तो विचारू लागला की "हॅवलॉकने आणलेली ही मदत की मुक्तता!"[5]

ती फक्त मदत होती! हॅवलॉक नि आउटराम या दोन विख्यात आंग्ल योद्ध्यांनी लढायांवर लढाया मारून लखनौच्या इंग्लिश लोकांस पांड्यांच्या कचाटीतून सोडविण्यासाठी जे सैन्य आणले होते ते त्या लोकांची वेढ्यातून मुक्तता करण्याचे ऐवजी आपणही वेढ्यात अडकून पडले आहे. हॅवलॉकचे इंग्रजी सैन्य रेसिडेन्सीत घुसताच पांड्यांचे सैन्य लखनौहून निघून जाईल अशी जी इंग्रजांना आशा होती तिची पूर्ण निष्फलता झालेली आहे असे थोड्याच वेळाने सर्व हिंदुस्थानच्या प्रत्ययास आले. लखनौला सोडून देण्याचे ऐवजी किंवा इंग्रजांशी तहांचे बोलणे लावण्याचे ऐवजी रणांगणांत हट्टास पेटलेले ते पांड्यांचे दल हॅवलॉक रेसिडेन्सीत घुसतो नि घुसतो तो पुन्हा पहिल्यासारखे त्या रेसिडेन्सी भोवती घेर धरू लागले. रोसिडेन्सीत जाताना आलमबागेमध्ये इंग्रजांचे सैन्याचा जो काही भाग मागे ठेवलेला होता त्याला आपल्या सैन्याच्या मुख्य भागाला मिळण्याची संधी देखील न देता, काल संध्याकाळी झालेल्या भयंकर रक्तपाताने रस्त्यातून वहात असलेल्या लोटाचा पहिला पूर उतरला नाही तोच आपल्याला आलेल्या अपजयाने नि शत्रूला आलेल्या विजयाने उत्पन्न झालेल्या उत्साहभग्नतेला निरामय मग्नतेत झिडकारून देऊन त्या स्वातंत्र्योत्सुक लखनौ शहराने इंग्रजी सत्तेला पुन्हा एकदा कोंडून टाकले.

स्वातंत्र्यरणातील पांड्यांच्या ह्या दृढनिश्चयी ्ः्अढळ ठाणामुळे केवळ लखनौला असलेल्या ब्रिटिश सैन्यातच पेच पडला होता असे नसून कलकत्त्यापासून तो तहत अलिगडपर्यंत सर्व प्रदेशात इंग्रजी सैन्याला जंगी ताण पडू लागला. हॅवलॉकचे हाताखाली इंग्रजांचे होते नव्हते तितके सैन्य लखनौवर तुटून जाण्यासाठी रवाना झालेले होते नि जेव्हा त्या सैन्याच्या मदतीने लखनौला कोंडलेले ब्रिटिश सैन्य मोकळे होण्याचे ऐवजी तेच तेथे अडकून पडले तेव्हा खालच्या सर्व प्रदेशांवर इंग्रजी सत्ता लुळी पडू लागली. याच सुमारास दिल्ली शहर पडले असल्याने तेथील काही इंग्रजी सेना जरी रिकामी झालेली होती. तरी ती दिल्लीच्या आजूबाजूच्या प्रदेशात शांतता करण्याचे कामात गुंतलेली होती. अशा स्थितीत लखनौच्या रेसिडेन्सीत नि आलमबागेत पुन्हा एकदा कोंडून टाकलेल्या ब्रिटिश सेनेला त्यांच्या दृढद्वेषी शत्रूसह झटापट घेत सोडून देऊन ब्रिटिश सत्तेला बसलेला हा ताण कमी करण्याचे कामच जास्त निकडीचे असल्याने इंग्रजी कमान्डर- इन-चीफ तदर्थ काय परिश्रम करीत आहे इकडेच प्रथम लक्ष दिले पाहिजे.

---

[5] "Before closing this chapter a few remarks on the result of the siege generally are required. First it must be observed that, with the weak and unfinished defences which we had to protect us, it would have been quite impossible for us to maintain the defence for a single week, if we had been surrounded by a courageous enemy. When they attacked, they lacked that determinous courage which faces dangers with resolution. Brave men among them there were, no doubt and these were sacrificed in their attacks. But the brave were not many; the mass were -poltrous". --Gubbin's 'Mutineers in Oudh'. page 348.

ऑगस्ट तारीख १३ रोजी इंग्रजांचा नवा कमान्डर- इन- चीफ सर कोलिन कॅम्पबेल हा कलकत्त्यास येऊन दाखल झालेला होता. त्या तारखेपासून तारीख २७ ऑक्टोबरपर्यंत त्या आंग्ल सेनापतीने हिंदुस्थान देशाला बंडखरांच्या हातून परत जिंकून घेण्यासाठी लवकरच सुरू होणाऱ्या मोहिमेप्रीत्यर्थ जंगी तयारी चालविलेली होती. मद्रास, सिलोन नि चायनावर जाणारे इंग्रजी सैन्य जसजसे कलकत्त्यास उतरू लागले तसतसे त्याची योग्य विभागणी करण्यात, कासिम बाजाराच्या शस्त्रशाळेत नवीन तोफा ओतण्यास नि शस्त्रास्त्रांचा, रसदेचा, रणवस्त्रांचा, सैन्यवाहनांचा सर्व बाजूंनी शक्य तितका उत्तम बंदोबस्त करण्यात हे दोन महिने खर्च करून पुढील मोहिमेची बरीचशी जय्यत तयारी तो करतो न करतो तोच सर कोलीनला हॅवलॉक नि आउटराम यांच्या कोंडमारीची वार्ता येऊन पोचली. तेव्हा त्या "पतितम् पतितम् पुनरुत्पतितम्" अशा हट्टी लखनौ शहराचा समाचार स्वतः आपणच घेतला पाहिजे अशा निश्चयाने त्याने ऑक्टोबरच्या २७ तारखेला कलकत्त्याहून जातीने कूच केले.

याच सुमारास कर्नल पॉवेल कॅप्टन विल्यम पील यांच्या हाताखाली "Naval Brigade" नावाची एक समुद्रसेना तयार करून तिला अलाहाबादकडे जलमार्गाने धाडून दिलेली होती. कलकत्त्यापासून तो तहत अलाहाबाद, कानपूरपर्यंत जे राजरस्ते पसरलेले होते त्या रस्त्यांचे आजूबाजूवर बंडवाल्यांच्या लहान लहान टोळ्या अंंग्रजी सैन्यास अतिशय त्रास देत होत्या. त्या टोळ्या एकत्र सापडल्या असत्या तर त्यांच्याशी लढाई देणे तरी इंग्रजांस शक्य झाले असते. परंतु कुंवरसिंगच्या तालमीतील पांड्य सनेने इंग्रजी सैन्याच्या भोवती घिरट्या घालून लढाईचा प्रसंग नेहमी टाळीत राहून, आपल्या अस्तित्वाची अचानक हल्ल्याशिवाय दुसरी कोणतीच सूचना इंग्लिशांना न मिळू देऊन त्या प्रांतभर गनिमी काव्याचा धुमाकूळ घालण्यास सुरवात केलेली होती. अशाच एका बंडखोर तुकडीला कांजवा नदीपासून हुसकून देण्याचा प्रयत्न करीत असता या समुद्रसेनेचा नायक पॉवेल हा ठार होऊन पडला! पॉवेलसारख्या आंग्लवीराचे उष्ण रक्त ज्या दिवशी पांड्यांची तरवार पीत होती त्याच दिवशी कमान्डर- इन- चीफ कानपूर शहराला येऊन पोचला होता. बंडवाल्यांच्या टोळ्यांनी रस्ते कसे रोखून टाकलेले होते त्याचे भयंकर प्रत्यंतर कानपूरकडे पोचण्याचे आधी खुद्द कमान्डर- इन- चीफलाही मिळाले होते.

अलाहाबादेहून कानपूरकडे जाण्यासाठी तर कोलिन एका गाडीत बसून चाललेला होता. इंग्रजांना वाहनांची जरी विलक्षण अडचण पडलेली होती नि त्यांचा खुद्द कमान्डर- इन- चीफ एका किरकोळ गाडीत बसून कानपूरकडे चाललेला होता तरी त्याच रस्त्याने चाललेली बंडवाल्यांची एक पायदळ तुकडी दहाबारा हत्तीवर मिरवत निघालेली होती. त्यांच्यापाशी पंचवीस घोडेस्वारांचीही तैनात होती. सर कोलिनबरोबर सैन्य वगैरे बिलकूल नव्हते. त्याचा गाडीवान जो घाटींच्या जवळ येतो तो बाजूच्या रस्त्याने बंडवाल्यांची टोळी त्याच टोकाला येऊन मिळत असलेली त्याला आढळली' त्या गाडीत कोणचा माल भरलेला आहे हे पांड्यांस माहित नसल्यामुळे त्यांचे जरी तिकडे लक्ष गेले नाही तरी त्या गाडीतील मालाची मात्र पाचावर धारण बसली! हिंदुस्थान परत

जिंकण्यासाठी कानपूरकडे जाणारा तो कमान्डर- इन- चीफ आपल्यासमोर ते कर्दनकाळ बंडवाले भयाण भैरवासारखे अचानक येऊन उभे राहिलेले पाहताच पुढचा रस्ता टाकून देऊन मागची वाट सुधारता झाला! एका क्षणाचा अवकाश होता! कोण शिकार साधणार होती? त्या गाडीवाल्याने नुसते एका बोटाने बंडवाल्यांस खुणविले असते की, हजारो वीरांच्या रणसत्राने जो बळी पाडता येणारा नव्हता तो इंग्लिशांचा मुख्य कमान्डर- इन- चीफ तत्क्षणी काबीज करण्याचे भाग्य त्या गाडीवानास लाभणारे होते! ते एका क्षणाचे अंतर होते- नाहीतर सर कोलिन इंग्लिशांचा कमान्डर- इन- चीफ बंडवाल्यांनी कैद करून आपल्या स्वदेशी कमान्डर नानांपुढे किंवा कुंवरसिंगापुढे किंवा एकदम यमापुढे नेऊन उभा केला असता!

ह्या गंडान्तरातून सुटताच सर कोलिन कानपूरला नोव्हेंबरच्या तिसऱ्या तारखेस येऊन पोचला. त्या पूर्वीच इंग्रजांचे सैन्य ब्रिगेडियर ग्रँटचे हाताखाली जमविलेले होते. मागे सांगितलेली समुद्रसेना कलकत्त्याहून धाडलेल्या नवीन युरोपियन भूसेनेसह तिथे आलेली होती. दिल्लीच्या आजूबाजूचे प्रदेशात बंडवाल्यांचे निर्मूलन करीत करीत दिल्लीच्या वेढ्यातून रिकामे झालेल्या सैन्यासह ग्रेटहेड हाही खाली उतरून तिथेच आलेला होता. दिल्ली पडल्यानंतर तिच्या भोवतालच्या प्रदेशात ‘शांतता’ करताना या ग्रेटहेडने अलाहाबादेच्या नीलचा गर्वपरिहार करण्यात जे शौर्य गाजविले ते अप्रतिम नि अनुपमेय आहे. बंड झाल्यापासून तो नोव्हेंबर महिन्यांपर्यंत तो प्रदेश बंडवाल्यांच्याच ताब्यात होता. परंतु ह्या प्रदेशातील रहिवाशांना त्यांनी इतका कमी त्रास दिलेला होता की खुद्द इंग्लिशांचा कमान्डर- इन- चीफ आपल्या पुस्तकात लिहितोः “The people not only cultivated, but in many districts as extensively as ever. In fact bcyond supplying their necessity the rebels did not venture to assume the characters of tyrants of the country. [6]

आपल्या सेनेला जरूर असणाऱ्या रसदीपलीकडे शेतकऱ्यांवर जास्त जुलूम बंडवाल्यांनी सहसा केलेला नव्हता. क्रांतियुद्धाच्या भयंकर प्रलयातही दरसालाप्रमाणेच शेतांची विस्तृत लागवड झालेली असून जमिनी हंगामांनी खुललेल्या होत्या. स्वदेशाच्या स्वयंसैनिकाला शोभेल अशाच रीतीने पांड्यांनी या प्रदेशाला संरक्षिलेले होते. पण गुलामगिरीच्या अध्वर्यूना शोभेल अशाच रीतीने त्या स्वातंत्र्योन्मुख देशाला चिरडून टाकण्यासाठी निघालेल्या ब्रिटिश लोकांनी तो बेचिराख करून टाकला! आणि ते सर्व शांततेकरिता! गावांवर गावांना आगी लावीत, जो धडधाकट मनुष्य सापडेल त्याला फासावर चढवीत चढवीत, आकाशवासी पक्ष्याहूनही जास्त निष्काळजीपणाने ग्रामवासी मनुष्यांना ठार मारीत मारीत ग्रेटहेडची सेना दिल्लीवरून कानपूरपर्यंत येऊन धडकली! तेव्हा तिला, त्या समुद्रसेनेला नि इतर मोठ्या फजांना एकत्र करून ब्रिगेडियर ग्रँट हा गंगानदीला उतरू लागला. लखनौची मुक्तता करण्याकरिता, हे गंगानदी, तुझ्या तीरावर ही कितवी इंग्रजी सेना

---

[6] Coltin’s Narrative, page 159.

आलेली आहे? आणि हे मानिनी अयोध्ये, तू ह्या इंग्रजी सेनेला तरी भिऊन लखनौच्या अंधारकोठडीत कोंडलेल्या ब्रिटिश सत्तेला मोकळी सोडणार आहेस की नाहीस?

ब्रिगेडिअर ग्रँटच्या हाताखाली सुमारे पाच हजार गोरी फौज असून शिवाय शेकडो उंट नि लखनौच्या सेनेसाठी मुबलक रसदही घेतलेली होती. ग्रँटची ही सेना आलमबागेपर्यंत हाणमार करीत गेली असल्याचे कळताच सर कोलिन कानपूरकडून गंगानदी उतरला. त्याने मागे आपली पाठ सुरक्षित राहण्यासाठी निवडक युरोपियन नि शीख लोकांचे सैन्य तोफासुद्धा कानपूर शहरी ठेवले नि त्याचे अधिपत्य युरोप खंडातील कित्येक युद्धांमध्ये नावाजलेल्या जनरल विंडहॅम याचे हाती सोपवून दिले. कोलिन गंगा उतरून आलमबागेला आपल्या सैन्यास नोव्हेंबर ता.९ ला येऊन मिळाला. आलमबागेतील सैन्याचे नीट निरीक्षण करून, त्यातील निरनिराळ्या भागांना एका अभेद्‌य व्यूहरचनेत ओवून ता.१४ रोजी लखनौ शहरावर इंग्रजी सेनेचा भयंकर हल्ला चढवावयाचा असा हुकूम सुटला. लखनौच्या कोंडलेल्या रेसिडेन्सीची हकीकत कळावी नि संग्रामाचे खलबत करण्यासाठी कव्हेनाव नावाच्या एका धाडसी इंग्रजांने तोंडाला काळा रंग फासून, अंगावर नेटिव्ह पोषाख घालून एका नेटिव्हला बरोबर घेऊन बंडवाल्यांच्या पहाऱ्यातून रात्रीचे समयी चालत जाऊन कोलिनचे नि आउटरामचे निरोप एकमेकांना आधीच दिलेले होते. लखनौच्या रेसिडेन्सीत नि बाहेर आलमबागेच्या गोऱ्या छावणीत, ज्याला त्याला १४ नोव्हेंबरची तारीख कधी उजाडते असे झाले. रेसिडेन्सीकडून आपल्या सैन्यासह हॅवलॉक नि आउटराम शत्रूला त्या बाजूने चेपीत बाहेर पडणार नि बाहरून सर कोलिन शत्रूला दुसऱ्या बाजूने चेपीत रेसिडेन्सीकडे रेटणार! या समयी इंग्रजी सेनेत त्यांचे बहुतेक नामांकित योद्धे नि सेनापती जमलेले होते. हॅवलॉक, आउटराम, समुद्रसेनेचा पील, ग्रेटहेड, दिल्लीचा हॉडसन, ब्रिगेडियर होप ग्रँट, आयर, खुद्द कमान्डर- इन- चीफ सर कोलिन कॅम्पबेल! ताज्या दमाचे युरोपियन हायलॅन्डर्स, वेढ्यातील काळमुखातून बाहेर उडी घेण्यासाठी अत्यंत निधड्या धाडसालाही मिठी मारू पाहणारे आउटरामचे युरोपियन, राजनिष्ठ पंजाबी जवान नि दिल्लीकडे देशमातेच्या रक्ताने थबथबलेल्या तलवारी धारण करणारे त्या पंजाब्याहून अधिक राजनिष्ठ असणारे शीख!

अशी ही इंग्रजी सेना ता.१४ नोव्हेंबर रोजी लखनौ शहराकडे निघाली. तो सर्व दिवस बंडवाल्यांच्या नि इंग्रजांच्या झटापटी होण्यात खर्च होऊन संध्याकाळचे सुमारास इंग्रजी सेना दिलखुश बागेपर्यंत शहर काबीज करीत गेलेली होती. तिथे ती रात्र काढावी असा विचार करून सर कोलिनने तळ दिला. त्या रात्रीही बंडवाल्यांचे हल्ले मधून मधून जरी चालूच होते तरी इंग्रजी सेनेने त्यास दाद न देता तिथेच रात्र काढली. दुसऱ्या दिवशी कोलिनने आपल्या सैन्याची पुन्हा एकदा घडी नीट रीतीने बसविली नि तारीख १६ रोजी लखनौवर जंगी हल्ला करण्याचा हुकूम सोडण्यात आला. त्यासरशी इंग्रजी सेना उसळी घेऊन सिकंदर बागेवर तुटून पडली. शहराच्या ह्या भागापर्यंत इंग्रजी सेनेला बंडवाल्यांचा म्हणण्यासारखा अडथळा झालेला नव्हता. परंतु ह्या सिकंदर बागेवर कोणता धाडसी

वीर नेमलेला असेल तो असो! तो जो कोणी असेल त्याने त्या बागेमध्ये भयंकर युद्धाचे अढळ ठाण मांडले. ईवर्टचे हाताखालील हायलॅन्डर्स नि पॉलचे हाताखालील शीख लोक हे कर्कश किंकाळी फोडून जेव्हा त्या सिकंदर बागेवर तुटून पडले तेव्हा इंग्रजी सेनेची ती अमोघ घडक आपल्यापुढे कोणासही टिकू देणार नाही असे दिसू लागले, शिखांचा सुभेदार गोकलसिंग हा आपली तरवार उंच उभारून आपल्या शीख अनुयायांच्या पुढे हायलॅन्डर्सनी जाऊ नये म्हणून लढाईची शर्थ करू लागला. दुर्दैवी लखनौ! त्याच्या शरीरावर कोण जास्त रक्त पिते अशा निष्ठुर अहमहमिकेने शिखांची नि हायलॅन्डर्सची करडी तरवार सपासप वार करू लागली! परंतु सिकंदर बागेचे भक्कम शिलासंचय काही केल्या डळमळेनात. ते शिलासंचय डळमळले तरी त्या बागेतील वीरसंच डळमळेनात! कारण तटाच्या काही शिला ढासळताच इंग्रजी सेना तिकडे तीरासारखी चालली- कोण पुढे जातो? हायलॅन्डर की शीख? दोघांनीही खूप दौड मारली आहेः पण अखेर जो त्या भगदाडाला पहिल्याने भिडला तो शीखच आहे. त्याच्या या देशद्रोही धाडसाला बक्षीस देण्यासाठी शिरली एक देशाभिमानी गोळी त्याच्या छातीत! तो पडला आणि लगेच हा कूपर त्या भगदाडात घुसला- त्याच्या मागोमाग एवर्ट गेला, कॅप्टन जॉन चालला- शीख नि हायलॅन्डर्स सोजीर भराभर आत घुसत चालले. आत असलेल्या शिपायांना हे इंग्लिश सैन्य एका एकी पाहून एकदम चकित झाल्यासारखे झाले. परंतु त्या दिवशी त्या शिकंदर बागेजवळ लढत असलेला योद्धा कोणी सामान्य मनुष्य नसला पाहिजे. तो परत फिरण्याचे नाव देखील घेत नाही. विजय वा मरण! मरण वा जय! शाबास, वीरा, शाबास! स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्यांना हीच गर्जना शोभते! इंग्रजी सेनेतून ह्या बागेच्या तटात हा कूपर घुसला आहे म्हणून कसेही करून त्याला मारण्यासाठी त्या मानी शिपायांनी धडपड चालविली पाहिजे. लुधियाना येथून बंड करून आलेल्या शिपायांच्या त्या शूर नेटिव्ह ऑफिसराशिवाय हे काम होणे नाही. आला- कूपरला शोधीत शोधीत तो कृतान्त त्याच्या अंगावर धावून आला. खणखणाट- सपासप- छाटछाट- कूपरला त्याने नि त्याला कूपरने एकसमयावच्छेदे छाटून दोघेही ठार झाले! लॅप्सडेन आपल्या हातातील तरवार फिरवीत कर्कशू लागला 'Come on men for the honour of Scotland' कोण उद्दाम वाक्य हे? स्कॉटलंडच्या इभ्रतीकरिता या! आणि हिंदुस्थानला इभ्रतच नाही की काय? स्कॉटलंडच्या इभ्रतीकरिता कोणी गोरा येण्याचे आधीच हिंदुस्थानच्या इभ्रतीकरता एक काळा वीर चवताळून धावला- लॅप्सडेनच्या प्रेतातून रक्त भळाभळा वाहू लागले! अशी ठिकठिकाणी भयंकर हातघाई चालली असता दुसऱ्या बाजूचा दरवाजा फोडून तिकडूनही इंग्रजी सेनासागर त्या बागेत घुसून राहिला! आता या बागेला विजयाची आशा राहिलेली नाही. मग हे सिकंदर बागे, विजय गेला तरी तू लढणारच आहेस की

काय? लढ लढ- तशीच लढ! विजय जाओ पण सन्मान जाऊ देऊ नकोस, यश जाऊ देऊ नकोस, कर्तव्य म्हणून रणधुमाळीत उडी घे! दरवाज्या दरवाज्यात, पायरी- पायरीत, खणखणत तलवारीला तरवार झुंजून राहिली! रक्ताचा सडा चहूकडे सडसडू लागला. मॅलेसन म्हणतो, “भयंकर रक्तपाताची नि तुमुल निकराची झुंज जुंपली. निराशेच्या अतुल शौर्याने बंडवाले लढू लागले. इंग्लिश सैन्याने त्या स्थलाचा आतील भागही काबीज केला तरी लढाईचा शेवट होईना. प्रत्येक खोली प्रत्येक जिना, प्रत्येक बुरुजाचा प्रत्येक कोपरा हटातटाने झुंजत राहिला! ‘शरण’ हा शब्द कोणी उच्चारला नाही- कोणी ऐकला नाही! जेव्हा ती सर्व जागा इंग्लिशांनी जिंकून घेतली तेव्हा असे लक्षात आले की, त्या बागेमध्ये दोनहजार बंडवाल्यांची प्रेते पडलेली आहेत! त्या बागेमध्ये त्यांची जी फौज होती त्यापैकी फक्त चार जण काय ते लढाई सोडून पळाले असे म्हणतात- परंतु चार तरी पळाले की नाही ही शंकाच आहे!”[7]

सिकंदर बागेत देशस्वातंत्र्यासाठी लढत लढत मरणाऱ्या शहीदहो, अहो द्विसहस्त्र वीरहो, तुमच्या त्या पवित्र स्मृतीला हा कृतज्ञ इतिहास अर्पण असो! दोन हजार गाझींचे रक्त! दोन हजार देशवीरांचे रक्त! त्या रक्ताला हा कृतज्ञ इतिहास अर्पण असो! देशासाठी लढू निघालेले तुम्ही कोण होतात, तुमची नावे काय होती, तुम्हांमध्ये तत्त्वनिष्ठेची दिव्य ज्योती पकाशत असता तिला चैतन्य देणारा कोणचा वीरवर धुरीण तिथे तुम्हांस धारातीर्थाचे संकल्प सांगत होता हे कथन करण्याचे महद्भाग्य, जगाच्या कल्याणास्तव उप्रकारक कर्मामध्ये देह झिजविणाऱ्या तुम्हा संतांच्या विभूतींचा नामोच्चार उच्चारण्याचे किंवा लिहिण्याचे महद्भाग्य जरी आमच्या नशिबी नाही तरी तुमच्या वीर्यस्मृतीला हा कृतज्ञ इतिहास अर्पण असो! विजय गेला परंतु तुम्ही स्वकीय यशाला भंगू दिले नाहीत! विजय गेला पण स्वयशाला उष्णोष्ण रक्ताच्या दोन हजार कारंजांखाली तुम्ही सुस्नात करून निर्मल ठेवलेले आहात! तुमचे रक्त ही भूतकालाची तिलांजली- आगामी वीरांची संजीवनी होवो!

तुम्ही यश मिळविले नाहीत परंतु हे स्वातंत्र्याच्या गाझीनो, हा सिकंदर बागेतील आत्मयज्ञ जर योग्य मुहूर्ताला आरंभिलेला असता तर तुमचा विजयही निसटून जाता ना! आता तुमच्या शत्रूची शक्ती कितीतरी वाढलेली आहे! त्यांचे हजारो नवे योद्धे रणाकडे लोटत आहेत, दिल्ली पडल्याने त्यांचा ताण कमी झाला आहे, विजयाने त्याचे नैतिक बळ वाढलेले नि अपजयाने तुमचे मानसिक

---

[7] Malleson, Vol. IV, page 132.

सामर्थ्य खंगलेले आहे. अशा रुक्ष नि निर्बिज जमिनीत दोन हजारांचे रक्त देखील पुरासा ओलावा देणार नाही! पंरतु दोन महिन्यांपूर्वी जर का हे दोन हजार रक्तमेघ देशवीरत्वाच्या त्वरेने ह्या भूमीवर वळले असते तर- जर लखनौला पहिली सलामी झडताच इंग्रजी सत्तेच्या दुर्बल रेसिडेन्सीवर अशा मारू वा मरू या निश्चयाने चालत जाऊन दोन हजार लोक गेले असते तर- तर अर्ध्या तासाचे आत हिंदुस्थानचे भालावर तुम्हाला पाहिजे होता तो स्वराज्याचा मुकुट चकाकू लागला असता! मरणी मेलात पण मरण्याचा तो मुहूर्त हुकला! वेळ गेली, घटका केव्हाच बुडाली- एका रक्त बिंदूने त्या वेळेस विजय मिळता- आता रक्ताचे हौद ओतलेत तरी सुयश मिळेल-- पण विजय मिळणे कठीण! राज्यक्रांतिसारख्या भयंकर वेगाच्या वावटळात एक क्षण कुचराई झाली की घडी बिघडली, एक पाय मागे घेतला की तो तुटून पडलाच, एक क्षण जिवाची आशा धरली की कायमचा मृत्यु आलाच! क्रांतीच्या दरबारात पहिली सावधगिरी ही की "बुंदसे गयी तो हौदसे नही आती!"

रक्ताचे हौद सिकंदर बागेत जसे साचले तसेच रणांगणाच्या इतर बाजूला ही साचू लागलेले होते. दिलखूश, अलमबाग, शहानजीफ ही सर्व स्थले त्या दिवशी नि त्या रात्री शत्रूबरोबर भयंकर झुंज करीत होती. पहाटे लखनौ शहराच्या सर्व घंटा घणघणू लागल्या, नौबती धडाडल्या नि पुन्हा त्या रक्तबंबाळ शहराने शत्रूबरोबर टकरा देण्यास सुरवात केली. कालचा शहानजीफचा झगडा नि आजचा मोतीमहालाचा झगडा! तोडीस तोड उडू लागली! परंतु अखेर इंग्रजी निशाणाची बाजूच बिनतोड ठरून ते आंग्ल दल रेसिडेन्सीत कोंडलेल्या आपल्या देशबांधवांची मुक्तता करण्यास समर्थ झाले. ता.१७, ता.१८, ता.१९ तो तहत ता.२३ नोव्हेंबरपर्यंत लखनौशी लढाईवर लढाई घेत घेत शेवटी ती वेढलेली नि ती वेढा उठविण्यास आलेली इंग्रजी सेना परस्परास भेटती झाली. ज्या रेसिडेन्सीत आजपर्यंत मृत्युची कळा पसरली होती त्या रेसिडेन्सीवर आता विजयाचे स्मित झळकू लागले. परंतु ह्या आंग्ल विजयाला बंडवाले अजूनही जुमानीत नव्हतेच. ह्या दोन्ही इंग्रजी सेना एकत्र झाल्या असता नि रक्ताच्या प्रत्यक्ष समुद्रात ते सर्व शहरचे शहर तरंगू लागले असता तेथील बंडवाले शरण येण्याचे किंवा पळून जाण्याचे नाव काढीनात! अशा त्यांच्या हट्टी धैर्यामुळे लढाई पुन्हा केव्हा जुंपेल हे अगदीच अनिश्चित होते. तेव्हा मागील अहोरात्र हाणामारीत विस्कळीत झालेली ब्रिटिश सेना पुन्हा नीट व्यवस्थेने रचण्यासाठी सर कोलिनने सुरवात केली. त्याने रेसिडेन्सी सोडून देऊन दिलखूष बागेत सर्व सैन्य जमविले. त्यांची पुढील झटापटीला अवश्य अशी संघटना तयार केली नि मिळालेल्या आलमबागेमध्ये आऊटरामच्या हाताखाली ह्या विस्तीर्ण

छाटाछाटीतून उरलेली सुमारे चार हजार सेना नि पंचवीस तोफा ठेवून दिल्या. नि अशा रीतीने विजयाबद्दल त्याने आपल्या सैन्यातील शौर्याची, शिस्तीची नि आज्ञाधारकत्वाची यथार्थ स्तुती केली. त्या स्तुतिशौर्याचा बहुतेक वाटा जनरल हॅवलॉकचा होता!

परंतु तो विजयानंद आंग्ल सेना अनुभविते न अनुभविते तोच त्या विजयानंदाचा मुख्य वाटेकरी हॅवलॉक एका एकी मरण पावला! लखनौच्या रणांगणातील भयंकर जाचाने, काळजीने नि निराशेने खचत खचत ऐन विजयाचे रंगात हा शूर हॅवलॉक मृत्युचे स्वाधीन झाला. ता.२४ रोजी आंग्लविजयात मृत्युने हे विष कालविले. तथापि हॅवलॉकचे मागे त्याच्या मुलाला नि पत्नीला सरदारीचा सन्मान देऊन त्याचा इंग्लंड देश हा कृतज्ञ झालेला आहे. परंतु ती वेळ मेलेल्यांच्या दुःखात निमग्न होण्याची नव्हती तर त्यांच्या अपूर्ण अशा पूर्णत्वास नेण्याची होती. लखनौ घेताना हॅवलॉक पडला तेव्हा त्याच्या मृत्युनंतर त्याची खरी सेवा करणे म्हणजे लखनौ शहर जिंकणे होय!

परंतु लखनौ जिंकण्यासाठी निघावयाचे आधीच इकडे कानपूरकडे हे तोफांचे आकस्मिक धडधडाट का चाललेले आहेत बरे? असतील चालले कशासाठी तरी! युरोपमधल्या रणांगणात प्रख्यात झालेला वीर विन्डहॅम जोपर्यंत कानपूरला आहे तोपर्यंत तिकडच्या तोफांनी सर कोलिनच्या छातीत धडधडण्याचे मुळीच प्रयोजन नाही. विन्डहॅमसारखा आंग्ल योद्धा असल्यावर त्याला कोण बंडखोर तोंड देण्याचे धैर्य करील? परंतु सर कोलिन, विन्डहॅम जसा कानपूरला आहे तसाच तात्या टोपेही तिकडेच आलेला आहे! असं हे वार्ताहर म्हणतात!

तात्या टोपे कानपूरकडेच आहे? सर कोलिनला त्या ऐकू आलेल्या तोफांचा भयंकर अर्थ ध्यानात आला नि तो अत्यंत त्वरेने, लखनौस आउटरामला सोडून देऊन, तो स्वतः कानपूरकडे तात्या टोपे काय गडबडीत आहे ह्याची चौकशी करण्यास धावत निघाला!!

तात्या टोपे

कानपूरला आपल्या सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेब पेशवे नि तात्या टोपे हे रात्री बाराचे सुमारास ब्रह्मावर्तास येऊन पोचले. तेथे ती रात्र घालवून दुसरे दिवशी सकाळी त्याचे कनिष्ठ बंधु बाळासाहेब, पुतणे रावसाहेब नि तात्या टोपे ही मंडळी राजवंशांतील स्त्रीसमूहासह नावात बसून गंगानदी उतरली नि लखनौ प्रांतातील फत्तेपूर शहरी येथून पोचले. तेथे असलेला श्रीमंत नानांचा परमस्नेही चौधरी भोपालसिंह ह्याने त्या सर्वांचे आदरातिथ्यपूर्वक स्वागत केले नि आपले येथे त्या सर्वांना ठेवून घेतले. मध्यंतरी कानपूरच्या लाथाळीत विस्कळीत झालेले सैन्य पुन्हा व्यवस्थित करण्यामध्ये नाना गुंतलेले हते. थोडेच दिवसांत बंड करून उठलेली ४२ वी रेजिमेंट नानांचे निशाणाखाली लढण्याचा संकल्प करून शिवराजपुरापर्यंत आली नि तिथून तिने सर्व संमतीने श्रीमंत नानांना आपल्यास घेऊन जाण्याबद्दल कोणीतरी अधिकारी मनुष्य धाडावा म्हणून विनंती धाडली. या विनंतीप्रमाणे श्रीमंत नानांनी तात्या टोपे यांस शिवराजपुराकडे त्या रेजिमेंटला आणण्याचा अधिकार देऊन रवाना केले नि त्याप्रमाणे तात्यांनी त्या रेजिमेंटला नानांच्या ध्वजाखाली आणले. तात्यांना हे शिवराजपूरचे सैन्य मिळताच त्यांनी हॅवलॉकचे पाठीवर मागे सांगितल्याप्रमाणे, डावपेचांना आरंभ केला नि अखेर त्या आंग्लवीराला अयोध्येतून खेचून परत कानपूरला आणले. हॅवलॉक कानपूरला येऊन पाहतो तो हा विचित्र मराठा ब्रह्मावर्ताचे वाड्यात अगदी पूर्वीप्रमाणे मारे राज्य करून राहिलेला! तेव्हा पुन्हा एकदा ब्रह्मावर्तास निकराची लढाई करणे आंग्ल सेनेस भाग पडले. या लढाईत पराजय पावताच गंगानदी उतरुन तात्या ससैन्य नानांना फत्तेपूरला येऊन मिळाले. थोडेच दिवसांत ग्वाल्हेरचे सैन्यास फितूर करण्याचा बेत नानांचे दरबारात घाटू लागला. या कामावर तात्याशिवाय कोणाची योजना अष्टतर होणारी आहे? ज्या विलक्षण डोक्याने आजपर्यंत संबंध रेजिमेंटच्या रेजिमेंटस् गुप्तरीतीने पोखरून बंडाच्या धाडसी कर्मास भारतात प्रवृत्त केल्या त्या या कावेबाज मराठ्यानेच ग्वाल्हेरचे सैन्य फितवावयास गेले पाहिजे! ताबडतोब तात्या टोपे ग्वाल्हेरला गुप्तरुपाने गेले. नि तेथून त्वरेने परत फिरताना त्यांनी त्या ग्वाल्हेर सैन्यापैकी मोरारच्या छावणीतील कॉंटिजेन्ट पायदळ, घोडेस्वार, तोफखान्यासह फौज आपल्याबरोबर काल्पीपर्यंत फितवून आणलीही! हे ऐकताच नानांनी काल्पीच्या ह्या सर्व सैन्याची व्यवस्था करण्याचा अधिकार देऊन बाळासाहेबास तिकडे धाडून दिले. काल्पी शहर हे ठिकाण लष्करी दृष्टीने बंडवाल्यांस अत्यंत महत्त्वाचे होते. यमुनेचा प्रवाह त्या शहरामध्ये नि कानपूरमध्ये असल्याने इंग्लिश सैन्यापासून संरक्षण करणारा तो एक नैसर्गिक खंदकच झालेला होता. म्हणून काल्पी शहरांत तात्यांनी ठेवलेले प्रस्थान कायम करून तेथील किल्ल्याची लष्करी तयारी जय्यत करण्याचा नानांनी हुकूम दिला. काल्पी शहराचे

संरक्षणास काही लोक ठेवून बाकीच्या सैन्यासह तात्या टोपे कानपूरच्या इंग्रजी फौजेस शह देण्याचा विचार करू लागला.

सर कोलिन जेव्हा इंग्रजी सैन्यासह लखनौच्या मुक्ततेकरिता कानपूर सोडून निघाला तेव्हा तेथील संरक्षण करण्याकरिता त्याने युरोपच्या लढायांत प्रसिद्धीस आलेला जनरल विन्डहॅम यास ससैन्य ठेवलेला होता. त्या युरोपियन सैन्याला नवीन कुमक येण्याचे आधी नि लखनौकडे चाललेला झगडा संपण्याचे पूर्वी कानपूर शहरावर साधल्यास पुन्हा एकदा चढाई करून पहावी असा नानांचा निश्चय ठरून त्या कामावर हे ग्वाल्हेरहून तात्यांनी आणलेले सैन्यच धाडण्यात आले. ह्या सैन्यावर आता तात्या टोपे यांचीच मुख्य सेनापतित्वावर नेमणूक झालेली होती. अशा रीतीने नानांच्या दरबारात काल कारकुनाची लेखणी खरडीत बसणारा ब्राह्मण तात्या टोपे आज एका सैन्याचा मुख्य सेनापती झालेला आहे! आणि युरोपच्या रणमैदानावर लष्करी तालमी घेण्यात ज्याचा जन्म गेलेला आहे त्या जनरल विन्डहॅमवर तो चालून जात आहे! आणि त्यांची साधने ती कोणती? नुकतेच बंड केलेले, असंघटित लष्करी शिपाई आजूबाजूंच्या बाजारबुणग्यांसह त्यांच्या बरोबर निघालेले नि समोर संघटनेने, लष्करी शिक्षणाने युक्त संस्थापित सत्तेचे असे विजयी आंग्ल सैन्य उभे ठाकलेले! अशी ही असमान झुंज पाहू कशी लढते ती- स्वातंत्र्याचे चैतन्य, इतर सर्व फायदे विरुद्ध पक्षाकडे असतानाही पाहू कसे लढते ते! म्हणजे साधनादी फायदे नसताना जर ते इतके लढते तर शिस्त संघटनादी फायदे असताना ते किती लढू शकले असते याचे हे जिंवत शिक्षणच मिळालेसे होईल!

बंड केलेल्या ग्वाल्हेरच्या कोन्टिजंट फौजेसह तात्या टोपे हे ता.९ नोव्हेंबरला काल्पीला येऊन पोचले. कानपूरपासून काल्पी ४६ मैलांवर वसलेली आहे. येथून कानपूरच्या इंग्लिश सैन्याची बरोबर बातमी काढून तात्यांनी काल्पी सोडून नि यमुना नदी उतरून दुआबमध्ये प्रवेश केला. जालन येथे खजिना वगैरे सर्व अडगळ ठेवून, त्यांनी काल्पीला ३००० सैन्य नि २० तोफा संरक्षणार्थ ठेवून, यमुना उतरताच घाईघाईने ते कानपूरवर चढाई करून गेले नाहीत. सर कोलिनला लखनौकडे तेथील बंडवाल्यांनी एकदा तोंड दिले म्हणजे तो तिकडे पूर्ण अडकून पडण्याची वार्ता येईपर्यंत तात्या कानपूरच्या नुसत्या आजूबाजूलाच घेर धरीत होते. लखनौचे बंडवाले आता काही दिवस तरी सर कोलिनला गुंतवून टाकतील असा रंग दिसताच तात्या शिवराजपूरपर्यंत चढत आले. वाटेत लष्करी महत्त्वाच्या ठिकाणी त्यांनी सैन्याची ठाणी टाकली. सुमारे नोव्हेंबरच्या १९ तारखेला इतकी व्यवस्था करून तात्यांनी इंग्रजांचा रसदीचा मुख्य मार्ग बंद करून टाकला. या तात्यांच्या डावपेचांचा अर्थ विन्डहॅमच्या नजरेस आल्याशिवाय राहिला नाही. त्याने कलकत्त्याकडून वहात असलेल्या गोऱ्या सैन्याचा प्रवाह कानपूरलाच थांबवून धरला. कार्थ्यूच्या हाताखाली सैन्य देऊन काल्पीच्या रसदनजीक तळ देवविला नि तात्या अयोध्येत सर कोलिनच्या पाठीवर मार देण्यासाठी निघून जातो किंवा कानपूरला येतो याची तो वाट पाहू लागला.

परंतु विन्ड्हॅम हा जात्या वाट पहाणारा योद्धा नव्हता. त्याचा धाडसी स्वभाव रणामध्ये त्याला नेहमी पुढे ढकलीत असे. शिवाय इंग्रजांची हिंदुस्थानातीलच नव्हे तर आशियातील सैन्याविषयी जी एक लष्करी श्रद्धा ठरलेली आहे तिचाही त्याच्या मनावर पगडा बसलेला होता. ही श्रद्धा म्हणजे अशी होय की, " एशियाटिक लोकांचा पराजय करण्याची उत्तम युक्ती म्हणजे त्यांच्यावर सरळ रीतीने चढाई करून जाणे ही होय, आपण कितीही सशक्त असलो तरी जर किंचित मागे पाय घेतला किंवा उशीर केला तर एशियाटिक लोक तेव्हाच गर्वभराने फुगून जातात. परंतु आपण कितीही अशक्त असलो तरी मागे न घेता त्यांच्यावर निकराने सरळ रीतीने तुटून पडलो की, एशियाटिक लोकांचे डोळे दिपून जाऊन ते नुसते भेदरूनच सैरावैरा पळू लागतात." या लष्करी श्रद्धेचा उपयोग आजपर्यंत इंग्रजांनी जितके जितके वेळा केला त्यांतून बहुतेक वेळा तो यशस्वीच झालेला होता. त्यामुळे एशियाटिक लोकांशी लढताना बळाच्या खऱ्या प्रमाणापेक्षा वरच्या दिमाखातच यशाचा जास्त संभव असतो, म्हणून रणामध्ये गोऱ्या मूठभर सैन्यानेही नीट तीरासारखे एशियाटिक लोकांवर तुटून पडत जावे, नि त्यांनी चाल करण्याचे आधी आपणच त्यांच्यावर चालून जाऊन आपले शक्तिमत्त्व जबर आहे असे त्यास भिववीत जावे. हा आंग्लयुद्धशास्त्रांतला एक प्रयोगसिद्ध नियमच ठरलेला होता. जो जो इंग्रजी सोजीर इकडे येई तो तो हा नियम पाठ करीत असे नि जो जो इंग्रज इतिहासकार ग्रंथ लिही तो तो या नियमाचा सिद्धान्त पुनः पठन करीत असे. अशा तालमीत जनरल विन्डहॅम हा तात्या टोप्याच्या हालचालींना मनसोक्त रीतीने चालू देऊन वाट पाहत थोडाच बसणार? त्याने कानपूर शहरातून निघून काल्पीच्या बाजूला असलेल्या कालव्याचे पुलापर्यंत चाल केली.

ही ब्रिटिश फौजेची झालेली चाल पाहताच बंडवाल्यांच्या सैन्यानेही हालचालीस आरंभ केला. त्यांची सेना अकबरपुराहून सुरवंडीस आली नि सुरवंडीहून ता.२५ नोव्हेंबरला पांडु नदीला येऊन भिडली. आपल्या इतक्या नजीक हा धाडसी शत्रु चालून आल्याची वर्दी लागल्याने विन्डहॅमच्या सैन्यात लढाईची तयारी झाली नि एशियाटिक लोकांच्या पराभवासाठी रामबाण असलेली युक्ती ता.२६ रोजी योजण्याचे ठरले. बंडवाल्यांवर आपण होऊनच सरळपणे चालून जाऊन पहिल्याने त्यांच्या आघाडीला झोडावी नि मग असेच एक एकटे गांठून त्यांचे इतर भागही हाणून टाकावे, असा संकल्प करून विन्डहॅम ता.२६ ला सकाळीच शत्रूवर चालून गेला. बंडवाले एका दाट झाडीत उभे होते. त्यांनी इंग्रजी सैन्यावर आपल्या तोफा सुरू केल्या. बराच वेळ मारामारी होऊन इंग्रजांनी तेथील ३ तोफांना जिंकून घेतले. विन्डहॅम म्हणू लागला अखेर माझ्या सरळ हल्ल्याने एशियाटिक लोक आणखी एकदा पराभव पावले नि गोरी फौज आणखी एकदा विजयी झाली! गोरी फौजही आपण विजयी झालो- विजयी झालो, म्हणून जयशब्द करू लागली- परंतु हे विजयी सैन्या, तुझा खराच जर विजय झालेला आहे तर मग हे काय तू रणातून मागे मागे का हटत चालतोस? किंवा अलीकडे रणांतील पिछेहाटीलाच विजय म्हणू लागले आहेत? कसला विजय आणि कसले रण! विन्डहॅमची गोरी फौज तात्या टोप्यांच्या घोडेस्वारापुढे हटत हटत थेट

कानपूरपर्यंत मागे सरली. तिच्या पाठीवर असलेले बंडखोर घोडेस्वार धड लढाई देईनात, धड पाठलाग सोडीनात! मराठ्यांच्या फौजेसारखेच ते शत्रूभोवती घिरट्या घालीत घालीत त्याला मागे रेटीत नि आपण पुढे घुसत थेट कानपूर शहराच्या वेशीपर्यंत येऊन धडकले. बंडवाल्यांना धाकात ठेवण्यासाठी विन्डहॅमने मारलेल्या या सरळ धडकीला नेहमीच्या संप्रदायाप्रमाणे न भिता हे एशियाटिक लोक उलट त्यालाच धडक देत पुढे आले! मॅलेसन म्हणतो, "परंतु बंडवाल्यांचा पुढारी तात्या टोपे हा काही कोणी वेडगळ मनुष्य नव्हता. जनरल विन्डहॅमने जो आघात केला त्याने भयभीत होण्याचे दूरच राहून उलट इंग्रजी सेनानीचे मर्मस्थान त्या धूर्त मराठ्याच्या नजरेस आले, विन्डहॅमची अंतर्गत स्थिती एखाद्या उघड्या पुस्तकासारखी झरकन तात्या टोपेने वाचून टाकली आणि अस्सल सेनानीच्या उपजत चातुर्याने त्याने त्या स्थितीचा पूर्ण फायदा घेण्याचा निश्चय केला."[1]

दिवसभर लढाई दिलेल्या विन्डहॅमला २४ तासांचीही फुरसत न देता आपल्या सेनेला तात्यांनी त्या रात्री, दुसऱ्या दिवशी सकाळीच पुढे चाल करण्यास सज्ज असावे, असा हुकूम दिला. परंतु शिओली आणि शिवराजपूर येथील फौज येऊन तिने इंग्रजांच्या उजव्या बाजूवर तोफांचा गोळीबार करीपर्यंत पुढे न जाता तो गोळीबार होताच मग इंग्रजांवर त्वरेने हल्ला करावा असे त्याने योजिले होते. इकडे विन्डहॅमनेही आपल्या सेनेला सकाळीच सशस्त्र उभे केले. परंतु सुमारे नऊ वाजेपर्यंत उभे राहिले असताही बंडवाले येण्याची वार्ता मिळेना किंवा त्यांच्या हालचालीही कळेनात. तेव्हा इंग्रजी सेना न्याहारीसाठी आपापल्या तंबूत परत गेली. सुमारे ११ वाजता इंग्रजी सेनेला पुन्हा सशस्त्र सज्जतेचा हुकूम झाला. जनरल विन्डहॅमला सेनापती तात्या टोपे याचा नक्की हेतु काहीच कळेना. सर्व इंग्रजी सेनेत अनिश्चितता माजलेली होती.

इतक्यात निश्चिततेचा भयंकर अंमल सुरू करण्यासाठी तात्या टोपे यांच्या सैन्यातून इंग्रजांचे उजव्या बाजूवर तोफेचा लाल भडक गोळा येऊन आदळला. तो गोळा आदळतो तोच समोरूनही मारा सुरू झाला. लगेच विन्डहॅमने ६ तोफांसही काथ्र्यूला ब्रह्मावर्ताचे रस्त्यावर धाडून शहराचे त्या भागाला रक्षण करण्यासाठी पाठविले. बंडवाल्यांच्या तोफांचा नि इंग्रजांच्या मध्यभागाच्या तोफांचा जंगी सामना सुरू होऊन त्यात इंग्रजी गोलंदाज लवकरच हार घेऊ लागले. तात्यांनी आपल्या सैन्याचा अर्धवर्तुळाकृती व्यूह करुन त्यामध्ये इंग्रजी सैन्याला समोरून नि दोन्ही बाजूंनी कोंडीत आणण्याचा घाट घातलेला होता. विन्डहॅमने तात्यांच्या अर्धवर्तुळास फोडण्याचा हवा तेवढा प्रयत्न केला. परंतु तात्यांच्या तोफांनी इंग्रजांना पुढे पाऊल टाकण्यास अशक्य करून टाकलेले होते. पुढे पाऊल तर राहोच पण आता मूळ ठिकाणीही अढळ राहणे अशक्य होऊन इंग्रज रणांतून पाऊल मागे घेऊ लागला. इंग्रजांची डावी बाजू आपल्या तोफा सोडूनही मागे

---

[1] "Tatya Topi read then the necessities of Windham's position as he would have read an open book and with the instinct of a real general he resolved to take advantage of them."-Malleson, vol. IV, page 167.

फिरली हे पाहताच त्यांच्या उजव्या बाजूकडील काही सैन्याने नेट धरून तोफा रक्षण केल्या. परंतु ह्यापुढे इंग्रजी सोजीर रणात पाय धरीनात ते जसे मागे हटताना दिसले तसे बंडवाल्यांचे अर्धवर्तुळ पुढे ढकलीत चालले. संध्याकाळी सहाचे सुमारास ह्या भयंकर ढकलाढकलीत इंग्रजांची सेना पूर्णपणे कोलमडून गेली नि त्यांचा सेनापती जनरल विन्डहॅम हा सर्व सैन्यासह अस्ताव्यस्त रीतीने पळू लागला. त्याचे हजारो तंबू, राहुट्या, बैल, रसद नि पोषाख बंडावाल्यांच्या हातात पडले नि कानपूर शहराचा निम्मा भाग पुन्हा सेनापती तात्यांच्या ताब्यात आला. अशा रीतीने या जवान मर्द मराठ्याच्या तलवारीवर ह्या विजयाचा दुसरा मुकुट झळकू लागला. कालच्या लढाईत जर त्याचा काहीसा अप्रत्यक्ष विजय होता तर आज त्याचा प्रत्यक्ष नि परिपूर्ण विजय झाला! त्याने इंग्लिशांच्या एका अत्युत्तम सेनापतीला दिवसभर चाललेल्या निकराच्या रणात नुसता पराभूत केला इतकेच नसून त्याचा त्याने पाठलाग केला. तंबू राहुट्यासह त्याची छावणी पाडाव केली नि कानपूर शहरातून त्यास हुसकावीत नेऊन त्या शहराचा ताबा घेतला. जर ह्या सेनापतीइतकेच त्यांचे सैन्यही कर्तृत्ववान नि संघटित असते तर इंग्लिश इतिहासकारही म्हणतात की ह्या मराठ्याने त्या दिवशी जनरल विन्डहॅमचे सैन्याला पार कापूनही टाकले असते! इतकी बिनतोड बाजू तात्या टोप्याने जनरल विन्डहॅमवर लागू केली!

आणि तात्या हा बिनतोडीचा डाव खेळत असताना त्याचा आवाज सर कोलिनला लखनौकडे ऐकू गेलेला होता. ज्या वेळेस तात्या कानपूरवर चालून आले तेव्हा त्यांना अशी आशा होती की निदान महिनाभर तरी सर कोलिनला लखनौ शहर गुंतवून ठेवील नि तोपर्यंत जनरल विन्डहॅमच्या एकलकोंडेपणाचा आपण सहजच फायदा घेऊ. परंतु त्यांचा हा डाव त्यांच्या बाजूने इतका विजयी होत आला तोच त्यांना बातमी कळली की लखनौचे काम अगदी त्वरेने संपून तिकडे बंडवाल्यांचा फारसा अडथळा नसल्याने सर कोलिनही आपणांवरच चालून येत आहे. आता गंगेच्या दोन्हीबाजूंने ब्रिटिश सैन्य तात्यांवर चढाई करुन आले होते. लखनौच्या बंडवाल्यांनी दाखविलेल्या ह्या ढिलेपणाने इंग्लिशांच्या खुद्ध कमान्डर- इन- चीफशी कुस्ती घेण्याचा ह्या बंडवाल्या सेनानीवर बोजा पडला होता. तरी तो मराठा सेनानी ता.२७ ची सर्व रात्र रणावरच सावधगिरीने काढीत अटळ उभा होता.

त्या रात्री एकदा जनरल विन्डहॅमच्या मनात आले की बंडवाल्यांवर रात्रीच्या रात्री छापा घालून दिवसा गेलेले यश परत मिळवावे. परंतु ह्या कल्पनेला सार्थकता देण्याइतका धीर ब्रिटिश सैन्यात उरलेला नसल्यामुळे आता रात्री तर राहोच पण सकाळी तरी शत्रूला हात दाखविता यावा म्हणून विन्डहॅम कडेकोट तयारी करू लागला. त्याने कालच्या पराजयातील सर्व चुका दुरुस्त करून ता.२८ रोजी बंडवाल्यांवर पुन्हा शक्य तर चढाई करण्याचा, निदान त्यांची चढाई तरी न होऊ देण्याचा निश्चय करून रणास सकाळीच आरंभ केला. इंग्रजांच्या डाव्या नि उजव्या बाजूंवर बंडवाल्यांच्या तोफा नि सैन्य मार देऊ लागले. कालच्या प्रमाणेच आजही इंग्रजांना त्यांनी नि त्यांना इंग्रजांनी ठिकच्या ठिकाणी दुपारी १२ पर्यंत दाबून ठेवले. परंतु काल इंग्रजांनी पाय जसा

मागे घेतला तसे आज न करता ते रणात पाय पुढे टाकून शत्रूवर तुटून पडले. एशियाटिक लोकांवर सरळ धडक घेतली, तेव्हा मग विजयांची शंका कशाला?

विजयाची शंका मुळीच नाही पण हा उजवीकडे हाहाकार कोण करीत आहे? ब्रिगेडियर विल्सन ठार! कॅप्टन माक्री ठार! कॅप्टन मार्फी, मेजर स्टर्लिन, लेफ्टनंट केन, लेफ्टनंट गिबन चरचरा कापून जाऊन ठार! एशियाटिकांमध्येही एखादा तात्या टोपे असतोच तर मग! त्या तात्याने नि त्याच्या सैन्याने संध्याकाळपर्यंत मारामार करून पुढे चाल करीत आलेल्या इंग्रजी सैन्यास त्यांच्या कमान्डरसुद्धा मागे पिटाळून ह्या तिसऱ्या दिवशीही हा तिसरा विजय मिळविला! कालच्या पेक्षाही आज इंग्रजी सेनेची जास्तच नामोहरामी उडवून दिली. त्यांच्या दोन्ही भागांनाही रणांगणातून हुसकून दिले. काल अर्धे शहर घेतले होते तर आज तात्याने सर्व कानपूर काबीज केले नि अशा रीतीने ह्या जवानमर्द मराठ्याच्या तलवारीवर हा तिसरा विजयाचा मुकूट लकाकू लागला![2] पराभव पावून इंग्रजी सैन्य मागे पळत होते तेव्हाच इंग्रजांचा कमान्डर- इन- चीफ सर कोलिनही त्याच्या छावणीत येऊन दाखल झालेला होता. त्याने आपल्या डोळ्यांनी, इंग्रजी फौजेची उडालेली त्रेधा पाहिली, त्याने आपल्या डोळ्यांनी बंडवाल्यांची विजयी सेना कानपूर शहरात प्रवेश करताना पाहिली, त्याने आपल्या कानांनी बंडवाल्यांची रणशिंगे नि रणताशे, जयनादांचे कडकडाट करताना ऐकिले! कानपूरकडे तात्या टोपे काय गडबडीत आहे हे त्याच्या आता पूर्णपणे ध्यानात आले!

सर कोलिन इंग्रजाचे छावणीत येऊन पोचल्याचे कळताच ज्यांची अत्यंत भीती वाटत होती ती गोष्ट घडली आहे हे तात्यांना कळून आले. लखनौने निकराचे ऐवजी ढिलेपणा केल्याने सर कोलिन ससैन्य कानपूरवर अयोध्येकडून चालून आला! हे अप्रिय सत्य प्रत्ययास येताच धीर न सोडता तात्यांनी अयोध्येकडील पूल फोडून टाकून अंग्लिंश सैन्यास गंगा नदी उतरणे अशक्य करण्यासाठी त्या पुलावर तोफांचा मारा सुरू करण्यास आरंभ केला. परंतु या बंडवाल्यांच्या तोफांचा रोख आधीच ओळखून सर कोलिनने इंग्रजी तोफांचा उलट मारा चालविला नि त्यांच्या आश्रयाखाली ता.३० नोव्हेंबरपर्यंत सर्व इंग्रजी सेना अयोध्येतून कानपूर शहरालगत येऊन उतरली. तरी कानपूर शहर सोडून जाण्यास बंडवाले तयार होईनात. त्यांनी त्या शहरापाशी इंग्रजांच्या मुख्य कमान्डर- इन- चीफशीही दोन हात करण्याचा घाट घातला. कारण "They had, as their leader, a man of very great national abilities."[3] ह्या कर्तबगारीच्या सेनापतीने आपली डावी बाजू

---

[2] The following graphic picture is given of the defeat by an English Officer:- "You will read the account of this day's fighting with astonishment for it tells how the Engilsh troops, with their trophies and their mottoes and their far-famed bravery were repulsed and they lost their camp, their baggage and position to the scouted and despised natives of India! The beaten English - as the enemy has now a right to call them, -have retreated to their entrenchments amidst overturned tents, pillaged baggage, men's kits, fleeting camels, elephants and horses, and servants. All this is most melancholy and disgraceful!" -Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. II, Page 190.

[3] Malleson, Vol II, page 184.

कानपूरच्या नि गंगेच्या दरम्यान अडचणीच्या जागेत, आपला मध्य खुद्द कानपूर शहरात नि आपली उजवी बाजू गंगेच्या कालव्यावर पसरून ठेवलेली होती. त्याचे सैन्यात लष्करी शिक्षण मिळालेले दहा हजारापर्यंत शिपाई लोक होते. त्यांनी डिसेंबरच्या पहिलीला नि दुसरीला अंगजी सैन्याच्या कमान्डर- इन- चीफला स्वस्थ बसू दिले नाही. दुसरे दिवशी तर खुद्द त्याच्याच तंबूवर बंडवाल्यांनी एका एकी गोळीबार सुरू केला होता. ४ तारखेला त्यांनी काही ज्वालाग्राही बोटी अयोध्येच्या पुलाला जाळण्यासाठी गंगेच्या प्रवाहात धाडून दिल्या. ता.५ ला तर त्यांच्या तोफखान्यांनी इंग्रजांचे सर्व सैन्यावर असा मारा करण्यास आरंभ केला की, सर कोलिनला तळ सोडून सैन्याची पुष्कळशी हालचाल नि इंग्रजी तोफांतून बराच वेळ गोळा फेकणे बंद करणे भाग पडले. बंडवाल्यांनी ही धिटाईची केलेली रणाव्हाने आजपर्यंत मुकाट्याने ऐकण्याची सर कोलिनला जी पाळी आलेली होती ती ह्या ५ व्या तारखेनंतर मात्र येणारी नव्हती. कारण आता त्याने त्याच्या सैन्याची उत्तम एकबद्धता करून मार्गातील सर्व अडचणी दूर केलेल्या होत्या. म्हणून दिवसेंदिवस प्रत्यक्ष इंग्लिश कमान्डर- इन- चीफचे तंबूवर गोळीबाराची चेंडूफळी खेळत बसणाऱ्या हट्टी, धीट नि उद्दाम बंडवाल्यांशी ता.६ रोजी आपण होऊनच निकर करण्याचा त्याने निश्चय केला. या वेळेस बंडवाल्यांकडे सुमारे नऊ- दहा हजार लष्करी शिक्षण मिळालेले शिपाई असून त्यांच्या डाव्या बाजूकडे खुद्द नानासाहेब, उजवीकडे ग्वाल्हेरचे सैन्य नि त्या सर्वांवर तात्या टोपे हे सेनापती झालेले होते. इंग्लिशांकडे एकंदर गोरी नि काळी मिळून पाच हजार पायदल, सहाशे घोडेस्वार नि ३५ तोफा मिळून सुमारे ६००० लोक इतकी फौज सज्ज झालेली होती. चार्लस बॉल म्हणतो- ७५०० फौज होती नि त्या सर्वांवर खुद्द कमान्डर- इन- चीफ सर कोलिन हे सेनापतीत्व करीत होते.

सर कोलिनने बंडवाल्यांची उजवी बाजू असंरक्षित ठिकाणी पडलेली आहे हे पाहून ता.६ डिसेंबरला सकाळी ९ वाजता प्रथमतः लढाईचे तोंड जुंपविले. उजव्या बाजूवरच आपण मुख्य हल्ला करणार आहोत हे छपविण्याकरता डाव्या बाजूवरच इंग्रजी तोफा प्रथम गोळा फेकू लागल्या नि त्यासरशी बंडवाल्यांचे लक्षही तिकडे वेधले. ग्रेटहेडने बंडवाल्यांच्या मध्यावरही एक खोटाच हल्ला चढविला. असा रीतीने तिकडे लवकरच गोळीबारांच्या भयंकर धडपडीत ते पृथ्वी कंपित करू लागले असता इकडे उजवीकडे लपत छपत येऊन इंग्रजांनी बंडवाल्यांवर खराखरा हल्ला अत्यंत निकराने चढविला. शीख लोक नि गोरे लोक तीरासारखे चालून येत असता त्यांजवर ग्वाल्हेरचे सैन्याने तोफांचा भयंकर मारा सुरू केला. त्याचप्रमाणे पांड्य सेनेच्या बंदुकाही आंग्लसेनेवर आगीचे लोळ ओकू लागल्या. शीख लोक 'डबल मार्च' करुन धावत येताच बंडवाल्यांची नि त्यांची एक अर्धातासापर्यंत खडाजंगीची कुस्ती चालली. इतक्यात पीलचे लोक तोफ घेऊन जेव्हा तिथे आले तेव्हा बंडवाल्यांची उजवी बाजू हटू लागली. एकदा ती हटू लागल्यावर मग इंग्रजी सेनेच्या जोरास विचारणेच नको. त्यांनी लवकरच त्यांच्या बाहेरच्या सैन्याची वाताहत उडविली. त्यांच्या तोफा पकडून घेतल्या नि त्यांची सर्व छावणीही काबीज केली. बंडवाल्यांच्या उजव्या बाजूकडे सर कोलिनला असा परिपूर्ण विजय प्राप्त झाला. परंतु त्याची मनीषा इतक्यानेच शांत होणारी नव्हती.

ह्या उजव्या बाजूकडे काल्पीचा रस्ताही अडवून टाकून त्याच्या मनांत तात्याला ससैन्य शरण आणावयाचे होते. म्हणून त्याने ब्रह्मावर्ताचे रस्त्यावर मॅनस्फील्डला ताबडतोब धाडून दिले. या दिवशी एशियाटिक लोकांबद्दल असलेला पाश्चात्त्य लष्करी सिद्धांत त्याच्या विधिनिषेधात्मक उभय स्वरुपातही प्रत्ययास आलेला होता. बंडवाल्यांच्या मध्यावर ग्रेटहेडने जो हल्ला केलेला होता तो इतका पोचट होता की, जर बंडवाल्यांनी त्याच्यावर खरोखरच एकदम आघात केला असता तर त्याची खोड मोडून त्यासरशी तो सर्व दिवस पालटला असता. परंतु इंग्रज सरळ रीतीने धडक देत येताच बंडवाले धाकाने दबू लागले. आघातक पद्धतीचा अवलंब करताच नि हिंमतीचा देखावा दाखविताच एशियाटिक लोक कचरले हा विधीपक्ष जर मध्यावर सिद्धीस गेला तर इकडे बंडवाल्यांच्या डावीकडे त्याच सिद्धांताचा निषेध पक्षही प्रत्ययास आलेला होता. कारण मॅन्सफील्ड पाशी पुरेसे सैन्य असूनही तो बंडवाल्यांच्या डावीवर आघात करीत तुटून न पडता डावपेचाने लपत टपत बसतोसा दिसताच बंडवाले शिरजोर होऊन त्याच्यावरच तुटून पडले! ह्या मॅन्सफील्डच्या स्थिर पद्धतीने सर कोलिनची अर्धी मनीषा अपूर्ण राहिली. कारण तात्या ससैन्य शरण येण्याचा संभव आता दुर्मिळ झाला. तो मराठा सेनापती तात्या टोपे मॅन्सफील्डला दटावीत दटावीत ब्रह्मवर्ताकडे इंग्रजी जाळे तोडून तोफांसुद्धा नि सैन्यासुद्धा पार निघून गेला होता! तात्यास धरू पाहतो! सर कोलिन, ह्या मराठी वाघास धरावयास तुला अजुन रक्ताळलेल्या आतड्यांची अशी किती तरी जाळी पसरावी लागतील!

या दिवशी बंडवाल्यांच्या तोफांसुद्धा तात्या टोपे जरी निसटून गेलेले होते तरी त्यांचे मागोमाग होप ग्रॅटने स्वारी केली. ता.९ डिसेंबरला शिवराजपुरानजीक तात्याचे सैन्याशी त्याची पुन्हा एक पळती चकमक उडाली नि त्यातूनही तात्या नि त्यांचे सैन्य जरी निसटलेच तरी बंडवाल्यांच्या बहुतेक तोफा इंग्लिशांच्या हाती पडल्या. ह्याप्रमाणे सर कोलिनने ता.६ ते ता.९ या चार दिवसांमध्ये विन्डहॅमचे पराजयांचा सूड उगविला, बंडवाल्यांच्या ३२ तोफा काबीज केल्या नि त्यांच्या सैन्याची साखळी तोडून टाकून काही काल्पीकडे नि काही अयोध्येकडे घालवून दिले. ह्या कठीण विजयानंतर बाकीचे सोपे विजयही त्यांनी का मिळवू नयेत? एतदर्थ, तो ब्रह्मावर्तास दौडत गेला, तेथील राजवाडा त्याने धुळीस मिळवून टाकला. तेथील मालमत्तेची लूट केली नि नंतर ह्या सर्व विजयावर कळस चढविण्याकरिता ब्रह्मावर्ताची टोलेजंग देवालये फोडून उद्ध्वस्त करुन टाकली.

या ब्रह्मावर्ताच्या वाड्यातच सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराचा गर्भसंभव झालेला होता. ह्या ब्रह्मावर्ताच्या देवालयांनीच ह्या स्वातंत्र्यगर्भावर आशीर्वचने वर्षिलेली होती! याच ब्रह्मावर्तास भारतभूमीची दैदीप्यमान वीररत्ने नाना, तात्या, बाळाराव, झाशीची ‘छबेली’ वाढून लहानाची मोठी झालेली होती. रायगडावरून कडेलोट झालेले मराठ्यांचे राज्य इंग्रजांच्या रक्तकर्दमातून ज्या दिवशी येथे पुनःप्रादुर्भवन पावले त्या दिवशी या वाड्याने नि या देवालयांनी दीपोत्सव केलेला होता!

त्या दीपोत्सवाच्या आगीनेच आज ते भस्मीभूत झालेले आहेत. पण इतिहासा, त्यांच्या या पवित्र भस्मावर एक अश्रुही गाळू नकोस! स्वातंत्र्याचे तेजोमय गर्भाला उद्भव देत असताना त्या उदात्त प्रसववेदनेने जे वाडे नि जी देवालये मरण पावतात त्यांचे मरण, गुलामगिरीची लेंढारे प्रसविणाऱ्याना वाड्यांच्या नि देवालयांच्या अस्तित्वापेक्षा सहस्त्रपटीने अधिक चैतन्यदायी होते! प्रेताच्या ताटीला लागण्यापेक्षा यज्ञीय हुताशनांत हविर्भूत होणारे काष्ठच सहस्त्रतेने अधिक चैतन्यदायी असते!

लखनौचा निःपात

तात्या टोपेनी कानपूरकडे चालविलेल्या भयंकर गडबडींना असा बंधारा घातल्यानंतर मग सर कोलिनने बंडखोर प्रदेशाचा पुनर्विजय करण्यास कंबर कसली. दिल्ली जिंकल्यानंतर तेथून खाली अलिगडपर्यंतचा प्रदेश शांत करीत सीटन हा अलिगडला आलेला होता. म्हणून आता कानपूरपासून वर अलिगडापर्यंत प्रदेश शांत करण्याकरिता वालपोलला काल्पी रस्त्याने धाडण्यात आले. वालपोल कानपूरपासून वर चढत नि सीटन अलिगडपासून खाली उतरत त्या दोघांनी मैनपुरीला भेटावे नि अशा रीतीने दुआबाचा यमुनाकाठ पूर्णपणे पुनर्जित व्हावा आणि यमुनातीराने ही सैन्ये जात येत असता दुआबाच्या गंगातीराने खुद्द सर कोलिनने फत्तेगडापर्यंत चढत जावे असा आंग्ल सैन्याचा नकाशा रेखाटला गेला. या नकाशाप्रमाणे दुआबमधील बंडवाले हटत हटत फत्तेगडाकडे जमू लगतील हे उघडच होते आणि एतदर्थ सरतेशेवटी वालपोल, सीटन नि कोलिन ह्या आंग्ल सैन्याचे त्रयीने आपआपल्या मोहिमा संपवून फत्तेगडावर एकत्र व्हावे हे ओघानेच प्राप्त होणारे होते. सन १८५८ च्या ह्या येत्या वर्षांत साधारणपणे हे कार्य पुरे व्हावे हा इंग्रजी बेत होता.

ह्या नकाशाप्रमाणे वालपोल हा तोफखान्यासुद्धा सर्वांगपूर्ण गोरे सैन्य घेऊन कानपूरहून १८ डिसेंबरला काल्पीरस्त्याने वर चालला. वाटेमध्ये ठिकठिकाणी बंडवाल्यांच्या तुरळक सैन्याशी लहान लहान चकमकी देत, बंडखोरांना आश्रय दिलेल्या गावांवर इंग्रजांचा ठराविक सरसकट सूड उगवीत, नि अशा रीतीने तो प्रदेश पुन्हा पूर्णपणे ब्रिटिश अंमलाखाली आणीत तो इटावा शहरापर्यंत चालत आला. आणि येथूनही तसाच पुढे गेला असता परंतु ह्या इटावा शहरातील सर्व बंडवाले निघून गेल्यानंतरही त्याला तेथे ससैन्य थांबणे भाग पडले. कारण काय असावे बरे! इंग्रजांचे हे बलवान सैन्य एकदम थबकून रहावे असे काय झाले? बंडवाल्यांचे हजारो पायदळ तर चालून आले नसेल? पांड्य सेनेची चपल घोडेस्वारांची मांदी तर इंग्रजांवर हल्ला करीत नसेल? किंवा त्यांचा गडगडणारा तोफखाना तर इंग्रजांवर जळजळीत विस्तवाचा पाऊस पाडीत नसेल?

यापैकी इटाव्यापाशी काहीही घडत नव्हते! पायदळाची हजारो घोडेस्वरांची मांदी, किंवा तोफखान्याचा विस्तव यापैकी काहीही इंग्रजांना थबकून ठेवण्यास इटाव्यापाशी सजलेले नव्हते! फक्त एक तीस- चाळीस हिंदी योद्धे त्या पलिकडच्या लहानशा अमारतीत उभे राहिलेले आहेत! त्या अमारतीवर छप्पर असून तिच्या भिंतीला गोळीबाराची भोके दाखविलेली आहेत ह्या लहानशा अमारतीत उभे रहाणाऱ्या- हातात एकेक मस्केट नि हृदयात एकेक जळती ज्योत घेतलेल्या- या तीस- चाळीस लोकांनीच इटाव्याच्या दाराशी या इंग्रजी चतुरंग सेनेला मज्जाव केलेला आहे! त्यांनी या इंग्रजी तोफखान्यासह इटाव्याच्या तटाशी भिडलेल्या इंग्रजी सेनेला रणांगणावर ‘युद्धं देही’ म्हणून निकराची मागणी चालविली आहे! इटाव्याचे दारात पाय ठेवणारास ‘युंद्ध देही’ची

दस्तुरी द्यावी लागते! युद्धं देही! जिवाची पर्वा बाळगून हे असामी पलायनाचे मार्ग खुले असताही त्या अमारतीत हट्टाने उभे राहून इंग्रजांस म्हणू लागले 'युद्ध देही'! आता या टीचभर अमारतीत बसलेल्या या मूठभर लोकांशी इंग्रजांच्या घोडेस्वारांनी, पायदळांनी, तोफखान्यांनी युद्ध ते तरी काय द्यावयाचे! आणखी थोडी वाट पहावी म्हणजे या वेडगळ मागणीला सोडून हे माथेफिरू शुद्धीवर येतील नि अजून खुली असलेली पलायनाची वाट गाठतील! परंतु कितीही वाट पाहिली तरी त्यांचे फिरलेले माथे ठिकाणी येईना! ठीक आहे तर, द्या युद्ध द्या! नुसत्या आपल्या तोफखान्याला एकदा त्यांना दाखविणे म्हणजेच त्यांच्याशी युद्ध देऊन त्यांचा पराभव करणे आहे. म्हणून इंग्रजी सैन्याने आपला जबडा उघडून त्या माथेफिरूंना भय दाखवून पाहिले.

भय? भय कोणाला? ज्याने एकदा दिव्य स्वातंत्र्यासाठी स्वातंत्र्यलक्ष्मीच्या चैतन्याने मोहित होऊन मरणाशीच स्नेह केला- मृत्यूचे भय सोडले- मृत्यूसाठी जो हपापून राहिला- त्याला भिवविण्यासाठी या जगात कोण समर्थ आहे? जो जयासाठी लढतो तो भिईल, जो कीर्तीसाठी लढतो तो भिईल, परंतु जो मरणासाठीच लढतो त्याला कोण भिवविणार आहे? शहीदाला कोण अडथळा करू शकणार आहे? पृथ्वीवरील सर्व निखारे आणि आकाशातील सर्व विजा ह्या एकसमयावच्छेदाने जरी त्यावर कोसळल्या तरी त्याला प्रिय असलेली वस्तु अधिक त्वरेने प्राप्त करुन घेण्यासाठी ज्याचे पाय वळतात त्याचे अधिक काय वाकडे होणार आहे? ज्याने एकदा मरणाची आशा धरली त्याला मग जगात निराशा उरली नाही! प्रियेकडे प्रियतम जसा धावत जातो तसे ते मरणाकडे धावत जातात, अशा ह्या इटाव्याच्या देशवीरांना भय कसले नि कोण दाखवू शकणार?

आणि म्हणून त्यांनी पलायनाचे उघडे असलेले मार्ग सोडून दिले. त्यांनी विजयाची लवलेशही कल्पना बाळगली नाही आणि इंग्रजांच्या चतुरंगसेनेला धिक्कारीत हे मूठभर लोक त्या अमारतीतून 'युद्धं देही' म्हणून गर्जना करू लागले! दिल्लीच्या तटाला भिऊन जे थांबले नाही, कानपूरच्या रणास भिऊन जे थांबले नाही ते इंग्रजी सैन्य या टीचभर अमारतीपुढे ठेचाळून एकदम थांबले!!

मॅलेसन लिहितो, "संख्येने मूठभर, फक्त मस्केट काय ती जवळ, परंतु त्यांच्यामध्ये निराशेच्या अवसानाहूनही एक जास्तच निकराचे अवसान भरलेले होते. त्यांच्या धेयास्तव आत्मार्पण करण्यासाठी ते मृत्यूची लालसा करीत होते! वालपोलने त्या जागेची पहाणी केली. एका सैन्याने थांबून रहावे असे त्या जागेत काहीच नव्हते. तिला मारा करून घेणे अगदी सुलभ होते. परंतु तिच्या आत असलेल्या लोकांवर मारा करणे म्हणजे कितीतरी मनुष्यांचे बळी द्यावे लागते. म्हणून युक्त्या प्रयुक्त्या चालू झाल्या. त्या सर्वांचे वैफल्य लक्षात आल्यानंतर मग गवत पेटवून देऊन त्यांना आतल्याआत भाजून काढण्याचा प्रयत्नही झाला. परंतु सर्व व्यर्थ! त्या भिंतीच्या भोकांतून त्या निर्धारी योद्ध्यांनी हल्ला करणारांवर असा संतत नि अचूक मारा चालविला की तीन तासपर्यंत इंग्रज त्या अमारतीला स्पर्श करू शकेना! शेवटी ती जागाची जागा सुरुंग लावून उडवून

देण्याचे ठरले. अंजिनीवर लोकांनी सुरुंग खणला नि त्याला बत्ती दिली. The explosion of this conferred on the defenders the martyr's honour they coveted. It buried them in the ruins!"[1] सुरुंगाने ती सर्व अमारत आकाशांत उसळली आणि मग ती खाली कोसळली- जिच्या उसळण्यात आणि कोसळण्यात त्या देशवीरांना ज्याची अत्यंत उत्कटता लागली होती तो शहादतीचा मान मिळाला! ते सर्वजण जागच्या जागी ठार झाले!

आणि त्या दिवसापासून मरावे कसे ह्या विषयावर ही इटाव्याची पवित्र समाधी अहोरात्र आपल्या मूकपणानेच भयंकर व्याख्याने देत असते! इटावा! शूर इटावा! थर्मापिलीच्या पहाडात, अटलीतील ब्रेशाच्या तटबंदीत किंवा नेदर्लंडस्च्या डी रुटरच्या कलेवरात तुझ्याहून अधिक तेजोमय ते काय असणार आहे? इटावा! शूर इटावा!!

इटाव्याहून वालपोल येतो आहे तो सीटनही अलिगड, काशगंज, मिनपुरी वगैरे ठिकाणी बंडवाल्यांच्या किरकोळ सैन्याला मार देत खाली उतरत होता. या दोन्ही सैन्यांची गाठ ता.३ जानेवारी सन १८५८ ला मिनपुरी येथे पडली. पूर्वीच्या कार्यक्रमाप्रमाणे दुआबाचे यमुनातीर ब्रिटिश सैन्याने दिल्ली मीरतपासून अलाहाबादेपर्यंत परत जिंकून घेतले. इकडे गंगातीराने चढत जाऊन फत्तेगडच्या नबाबास शासन करून नि दुआबातील बंडवाल्यांचा तो शेवटचा आश्रय उधळून देऊन दुआबचा सर्व प्रदेश निर्वैर करण्यासाठी कानपूरहून सर कोलिनही फत्तेगडाकडे चाललेला होता. या दोन्ही बाजूंनी वर चाललेल्या ब्रिटिश सैन्याने अलिगड, इटावा, मिनपुरी वगैरे ठिकाणचे एकूण एक बंडवाले वर हुसकीत फत्तेगडात कोंडून टाकले. फत्तेगडाला फरुकाबादेच्या नबाबांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले असल्याचे मागे सांगितलेलेच आहे. त्या नबाबाच्या सैन्याशी इंग्रजी कमान्डर- इन- चीफच्या बऱ्याच झटपटी झाल्या. फत्तेगडाकडे दिल्लीहून नि कानपूरहून पराभव पावलेल्या शिपायांचाच फार भरणा असल्यामुळे त्यांनी लढाईचे तोंड लागताच मरणाचे भयाने धूम ठोकावी. परंतु ते मरण तरी ह्या अपमानाने टळत होते का? तर तेही नाही! त्यांनी पळ काढताच इंग्रजांनी त्यांचा पाठलाग करून सहाशे, सातशे, केव्हा हजारापर्यंत लोक चराचर कापीत चलावे! हे ह्या पळपुट्यांचे मरणे नि ते त्या इटाव्याचे मरणे! जमीन अस्मानाचा फरक!

फत्तेगडला नानांचा कट्टा मदतगार नादीरखान ह्याला नेटिव्ह लोकांच्या समक्ष फाशी देण्यासाठी नेला. फाशीवर चढताच तो लोकांस शेवटचा उपदेश म्हणून म्हणालाः "Calling upon the people of India to draw their swords and assert their independence by the extermination of the English." ह्या पराभवाचे प्रत्यंतर फरुकाबादच्या नबाबास लवकरच भोगावे लागले. त्याची राजधानी, किल्ले, युद्धसामग्री ब्रिटिशांचे हातात पडली नि उरले सुरले सर्व बंडवाले त्याचेबरोबर रोहिलखंडात गंगापार हुसकले गेले. जानेवारीच्या ४ तारखेला ज्या वेळेस सर

---

[1] Malleson, vol. IV, page 201.

कोलिन फत्तेगडात विजयासह प्रवेश करिता झाला त्या वेळेस सर्व दुआब नि बनासरपासून वर मीरतपर्यंत सर्व भूप्रांत ब्रिटिश सैन्याचे पूर्ण अंकित झालेला होता.

तेव्हा आता असा प्रश्न उपस्थित झाला की दुआबच्या विजयानंतर ब्रिटिश सैन्याचा कार्यक्रम काय ठरवावा? दुआबमधल्या बंडाच्या ज्वालाविप्रलयाने इतर प्रांतातील बंडे आपोआपच उपशम पावतील ही इंग्रज सरकारास काही काळापूर्वी असलेली आशा हल्ली पूर्णतेने विफल झालेली होती. दिल्ली पडली की आठ दिवसांचे आत बंडाची राख होऊन जाईल म्हणून मोठमोठ्या राजकारणकुशलांनी भविष्ये केलेली होती. परंतु वस्तुस्थितीत दिल्लीपतनाने बंडाची राख होण्याचे ऐवजी त्या भविष्यांची राखरांगोळी झाली. कारण दिल्लीला तबून पडलेला सेनासमूह ते शहर पडताच एका उन्मत्त जलौघासारखा घोंघावत अतस्ततः धावत चालला. बख्तरखानाचे हाताखाली रोहिल्यांची फौज, वीरसिंगाचे हाताखाली नीमचची फौज, नि आपआपल्या सुभेदारांच्या हाताखाली इतर पराभूत फौजा इंग्रजांना शरण रिघण्या ऐवजी दिल्ली पडताच अपमानाच्या संतापाने जास्तच वाढू लागून दिल्लीला हुकलेला सूड दुसरीकडे कोठेतरी उगविण्यासाठी निघाल्या.[2] पराजयाची बंडवाल्यांना आता क्षिती उरलेली नव्हती. विजयाच्या आशेचा पहिला भर थंडावून गेला होता. आता त्यांच्या हृदयाला निश्चयांचे दाढ्यर् आलेले होते. वाटेल ते झाले तरी इंग्लिशांशी लढत रहावयाचे, याशिवाय दुसरा विचारच त्यांनी स्पर्शू दिला नाही. एकतर फिरंगी तरी मेला पाहिजे किंवा आपण तरी मेलो पाहिजे. ह्या दोहोंपैकी कोणतेही एक जोपर्यंत होणार नाही तोपर्यंत शस्त्र खाली ठेवणे नाही, असा त्यांचा बाणेदार निर्धार झालेला होता. ते आपसाआपसात भांडत होते, त्यांच्यापैकी काही व्यक्ती लोभाने बेबंदशाही करीत होत्या, काही मरणाचे भयाने केव्हा केव्हा पळत होते, परंतु इंग्रजांशी लढाई सोडून देण्यास मात्र त्यांच्यापैकी कोणीही कबूल नव्हते! एकतर फिरंगी किंवा एकतर आपण- कोणा एकाचा पूर्ण निःपात झाल्याशिवाय तरवार ठेवणे नाही. हा निर्धार जर कधी प्रत्येक बंडवाल्याच्या आवळलेल्या दातांवर, आखडलेल्या भिवयांवर नि आठी घातलेल्या कपाळावर स्पष्टतेने लिहिलेला असेल तर तो आता दुआबातील पराजयानंतरच होय! याच वेळी लढाईत पकडून फाशीवर चढविल्या जाणाऱ्या शिपायांस इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी या युद्धाबद्दल केलेल्या प्रश्नास त्यांनी उत्तर केले, "फिरंग्यास मारणे हीच धर्माज्ञा आहे! आणि याचा शेवट? सर्व इंग्लिशांचा निःपात आणि सर्व शिपायांचा निःपात! पुढे जी प्रभूची इच्छा!'[3]

दिल्ली पडल्याने बंडवाल्यांची स्वातंत्र्य चेतना खंगावयाचे ऐवजी ती अशी जास्त जास्तच पेटत चालली. आणि दिल्लीचा सूड घेण्यासाठी ते लखनौ नि बरेली या दोन शहरी लढत चालले.

---

[2] "अेकदा दिल्लीला अशी अफवा अुठली की श्रीमंत नाना स्वतः दिल्लीवर चालून येअून बादशहास सोडवून नेणार आहेत! ही वार्ता अैकताच दिल्लीचे अंग्रजी अंमलदारांनी बादशहाचे कैदेवरील मुख्य अधिकाऱ्यांस सक्त ताकीद दिली की अशी नानांची गडबड खरोखरच सुरू झाली तर त्याने अेकदम बादशहाला गोळी घालून ठार मारावे." - Charles Ball, Vol, II, page 94.

[3] "The slaughter of the English is required by our religion. The end will be the destruction of all the English and all the sepoys -and then the God knows! " -Charles Ball, Vol. II, page 242.

कारण दुआब जिंकल्यानंतर रोहिलखंड नि अयोध्या हे दोन प्रांत अजून बंडवाल्यांच्या पूर्ण ताब्यात असून तेथे त्यांची राजसिंहासने चापून राज्य करीत होती. तेव्हा ब्रिटिश सेनेचा आता मुख्य प्रश्न म्हणजे या दोन प्रांतांस पुन्हा जिंकून घ्यावयाचे हा होता. या प्रश्नांचे उत्तर सर कोलिनने असे दिले की, प्रथम रोहिलखंड जिंकावे नि मग लखनौचा समाचार घ्यावा. लॉर्ड क्यॅनिंगचा असा आग्रह पडला की, प्रथम लखनौचे जंगी केंद्र उद्ध्वस्त केले असता बंडवाल्यांची दुसरी लहान लहान शहरे आपोआपच शरण येतील. लॉर्ड कॅनिंगच्या हुकूमाप्रमाणे वागणे भागच असल्याने कमान्डर- इन-चीफ सर कोलिन ह्याने प्रथमतः लखनौचा निःपात करण्याचा निश्चय कायम केला. फत्तेगडला सीटन नि वालपोल नि कोलिन यांच्या मागच्या बेताप्रमाणे एकत्र झालेल्या फौजांची संख्या एकंदर दहा अकरा हजारापर्यंत होती. दुआबमध्ये मुख्य मुख्य ठिकाणी संरक्षणासाठी थोडी थोडी ब्रिटिश फौज ठेवून नि आगऱ्याहून आलेली नवी कुमक बरोबर घेऊन सर कोलिन कानपूरहून आलेला सेनासागर घेऊन लखनौवर चालला.

या वेळच्या इंग्रजी सेनेचे वर्णन इंग्रजी ग्रंथकार असे देतातः "उनाव नि बुन्नी या स्थलांमधील वाळवंटावर त्या वेळेस उतरले होते तसे ब्रिटिश सैन्य हिंदुस्थानातील मैदानात पूर्वी क्वचितच जमलेले असेल! अंजिनीयर, तोफखाना, घोडे, पायदळ, रसदेच्या गाड्या, बाजारबुणगे असे अपूर्व ब्रिटिश सैन्य सर्वांगपूर्णतेने थाटून राहिलेले होते. त्यात १७ बटालियन पायदळाच्या असून त्यांपैकी पंधरा गोऱ्या होत्या, २८ स्क्वाड्रन घोडेस्वारांच्या असून त्यात चार गोऱ्या रेजिमेंटस होत्या, ५४ हलक्या तोफा नि ८० जड तोफा होत्या!" उन्मत्त अयोध्येला पदनत करण्यासाठी फेब्रुवारीचे २३ वे तारखेस कानपूर सोडून आपल्या ह्या सबल सेनेसह सर कोलिन कँपबेल पुन्हा एकदा गंगा नदी उतरू लागला!

अयोध्येला पदनत करण्यासाठी, हे गंगानदी, ही कितवी आंग्ल सेना तुझ्या तीरावर उतरलेली आहे? आणि हे मानिनी अयोध्ये, ह्या सेनेला तरी भिऊन तू आता पदनत होणार आहेस की नाहीस?

सर कोलिन वाटेतील हिंदु देवालयांना सुरुंग लावून उद्ध्वस्त करीत पुढे येत आहे याची पूर्ण कल्पना अयोध्या शहराला आलेली होती. परंतु आपल्याला पदनत करण्यासाठी ही इंग्रजी सेना गंगा नदी उतरत आहे ह्यांचे त्या मानिनी अयोध्येला विशेषसे वाईट वाटत नव्हते. तिला जे वाईट वाटत होते, ज्या दिशेकडे पाहून ती ढळढळा अश्रु गाळू लागली होती नि पराजयाच्या मृत्युची सावली तिच्या अभिमानी चेहऱ्यावर जिकडून पडलेली होती, तिकडून कोणी इंग्रजी फौज चालून येत नसून तिकडून जंगबहादुरची नेपाळी फौज चालून येत होती. इंग्रजी फौज आपल्यावर चालून येत आहे ह्याचे वाईट वाटण्याइतकी अयोध्या नामर्द असती तर तिने रणांगणात हे भैरवरूप धारण केलेच नसते. इंग्रजी सत्तेला झिंज्या धरून बडवीत बडवीत ज्या दिवशी अयोध्येने आपल्या घरातून हुसकून दिली त्याच दिवशी त्या इंग्रजी सत्तेचा कैवार घेऊन कोणीतरी इंग्रजी सेना आपल्यावर चालून येईल हे तिला स्पष्टतेने माहीत होते आणि त्या आगामी रणासाठी ती आपल्या

सहस्त्र भुजांनी सशस्त्र होऊन रणात उतरलेली होती. परंतु अयोध्येला जे पूर्वी माहीत नव्हते, ते हे होय, की जंगबहादुरची नेपाळी फौजही मजवर चालून येईल! तिला हे ठाऊक होते की माझे शत्रू इंग्रज हे माझ्यावर तरवार चालवितील, परंतु तिला हे ठाऊक नव्हते की माझे मित्र- माझे सहोदर मजवर कुऱ्हाडीचे घाव घालू लागतील! इंग्रजांशी कुस्ती खेळण्यास ती तयार होती- परंतु हिंदुस्थानच्या एका स्वकीयांशीही हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी झुंज द्यावी लागेल हे तिला माहीत नव्हते. आणि ह्या उदाहरणाचे आविष्करण करण्यासाठी जेव्हा जंगबहादूर ह्या आपल्या नेपाळी फौजेसह तिच्यावर स्वारी करीत निघाला, तेव्हा ऐन समयी विश्वासघात पावलेली ती स्वजनपरित्यक्त अयोध्या त्या जंगबहादुरच्या दिशेकडे पहात पहात ढळढळा अश्रु ढाळू लागली!

कारण दुआबमधील विस्तीर्ण इंग्रजी सेना एकत्र करून तिच्यासुद्धा ज्या वेळेस सर कोलिन हा गंगानदी उतरून लखनौकडे चालू लागला त्याच वेळेस पूर्व दिशेकडून आपल्या नेपाळी फौजेसुद्धा जंगबहादुरही इंग्रजी सैन्याच्या मदतीसाठी तिकडेच चाललेला होता. इंग्रज त्याचा स्नेही आणि हिंदुस्थानी त्याचा शत्रु! काडतुसांना गाईची चरबी लावणारे त्याचे स्नेही आणि ती चरबी तोंडाने चघळण्यास नाकारणारे हिंदुस्थानी त्याचे शत्रु! असा हा अद्वितीय कुलांगार जंगबहादुर हिंदुस्थानात हे स्वराज्ययुद्ध जुंपल्याचे ऐकताच इंग्रजांच्या बाजूस मिळालेला होता. सत्तावनचे किंचित आधी ह्याने विलायतेची सफर केलेली होती नि इंग्रजी ग्रंथकार म्हणतात की, त्याने इंग्लंडचे वैभव पाहिले म्हणूनच तो बंडात सामील होण्यास धजला नाही! इंग्लंडचे वैभव खरोखरच का इतके अवाढव्य होते? पण इंग्लंडचे वैभव प्रत्यक्ष पाहण्यासाठी जसा हा जंगबहादूर गेलेला होता तसाच नानांचा अझीमुल्ला नि सातारचा रंगो बापूजीही गेला होता आणि त्या वैभवाचा त्यांच्यावर काय परिणाम झाला आणि त्या वैभवाच्या प्रत्येक चिन्हामागे ते क्रांतियुद्धाच्या नवीन नवीन शपथा कशा घेत गेले हे इतिहास सांगतच आहे! तेव्हा इंग्लंडच्या वैभवात काही विशेष नव्हते. विशेषसे होते ते पाहणाऱ्या नयनांच्या तेजात होते. हे आंग्लवैभव पाहून त्यांच्या देशाभिमानाला तळमळ लागली की, माझी मातृभूमी ही अशी स्वातंत्र्यतिलकांकित राणी झाली तर काय बहार होईल! देशद्रोहाला मळमळ सुटली की माझ्या आईवर जर ह्या वैभवाचे बटीकपण मी लादीन तर मला दोन तुकडे जास्त मिळतील!!

आणि दोन तुकडे स्वतःला जास्त मिळविण्या- साठीच आपल्या मातृभूमीला बटीक करण्यास तयार झालेला हा जंगी बहादुर आपल्या नेपाळी फौजेला इंग्लिशांकडे धाडता झाला. काठमांडूहुन प्रथमतः तीन हजार गुरखे लोक अयोध्येच्या पूर्वभागी अझिमगड नि जवानपूर ह्या प्रांतात १८५७ चे ऑगस्टमध्येच येऊन उतरले होते. त्यांच्याशी झगडा करण्यासाठी बंडवाल्यांचा गोरखपूरचा पुढारी महंमद हुसेन हा सज्जखड्ग झाला होता. त्या वेळेस दुआबमधील लढाईमुळे इंग्रजांजवळ सैन्याची अतिशय ओढाताण झालेली असल्याने वेणीमाधव, महंमद हुसेन, राजा अरादतखान वगैरे योद्ध्यांनी हा बनारसच्या भोवतालचा अयोध्येच्या पूर्वेकडील प्रांत पूर्णपणे काबीज केलेला होता. त्या प्रांतात इंग्रजांचे सैन्य इतर ठिकाणांहून मोकळे होण्याचे आधीच नेपाळी

फौजेने अत्यंत शूरपणा गाजवून बंडवाल्यांस अयोध्येकडे रेटीत नेले. काही दिवसांनी जंगबहादुराशी ब्रिटिश सरकारचा शेवटचा निश्चित करार ठरून मग त्या प्रांतात तीन फौजा तयार करण्यात आल्या. ता.२३ डिसेंबर रोजी खुद्द जंगबहादूर नेपाळातून येऊन इंग्लिशांस मिळाला. एकंदर नऊ हजार गुरखे लोकांची निवडक फौज त्याचे बरोबर होती. त्या फौजेने ब्रिटिशांचा फ्रँक नि रोक्राफ्ट ह्यांच्या हाताखालील फौजेसह बनारसच्या उत्तरेस नि अयोध्येच्या पूर्वेस असलेला सर्व प्रांत परत जिंकण्याची सिद्धता केली. इंग्रजांच्या नि गुरख्यांच्या ह्या सबल नि संघटित सैन्याने लढाईवर लढाई देत त्या प्रांतातील बंडवाल्यांस मागे मागे हटवीत नेले. नि आता फेब्रुवारीच्या २५ व्या तारखेला तर ते अयोध्येतही प्रवेश करू शकले.

घोग्रानदी ओलांडून अंबरपूरला ही नेपाळी नि इंग्रजी फौज येऊन पोचली. त्या रस्त्यावर एक बळकट किल्ला अशा महत्त्वाच्या जागी नि अशा गर्द झाडीत उभारलेला होता की तो बंडवाल्यांपासून जिंकून घेतल्याशिवाय ब्रिटिश सैन्याला पुढे जाणे शक्य नव्हते. म्हणून नेपाळी फौज त्या किल्ल्यावर चालून गेली. तो किल्ला लढू लागला. त्या सर्वांगसिद्ध फौजेशी तो किल्ला लढू लागला आणि त्या किल्ल्यास अशा शर्थीने लढविणाऱ्या बंडवाल्यांच्या फौजेची संख्या किती होती? चौतीस! चौतीस लोक स्वातंत्र्याच्या स्फूर्तीने धुंद होऊन आपल्या देशाच्या शत्रूंशी तो किल्ला लढवीत होते! नेपाळी फौजेने निकराचा हल्ला चालू केला असता, त्या चौतीस देशवीरांनीही त्यांच्याशी निकराने तोंड दिले! देशद्रोहाशी देशस्वातंत्र्याची निकराची झुंज जुंपली! अंबरपुराचे नाव सार्थक झाले! कारण चौतीस जणांनी शत्रूच्या हजारो सैनिकांसी युद्ध मांडावे असले दिव्य समर ह्या जड पृथ्वीवरील कोणत्याही पुरापुढे होणे नाही! त्या चौतीसांनी देशाच्या इभ्रतीसाठी नि धर्माच्या आज्ञेसाठी तो किल्ला अशा शौर्याने लढविला की शत्रूचे सात योद्धे ठार झाले नि बेचाळीस जायबंदी झाले! असा तो किल्ला लढविला की त्या चौतीसांतून तेहतीस मेले तरी तो किल्ला लढतच होता! जेव्हा तो चौतिसावा आपल्या स्थलावरून न हलता तो देशवीर धारातीर्थी पडला तेव्हाच काय ते शत्रु त्या किल्ल्यात जाऊ शकले! दिल्ली लढली नाही, लखनौ लढले नाही, असा तो अंबरपूरचा किल्ला लढला![4]

अंबरपूरचा किल्ला काबीज केल्यानंतर हे गुरख्यांचे नि इंग्रजाचे संयुक्त सैन्य तेथील प्रदेश जिंकीत जिंकीत पुढे झाले. त्यांचेच मागोमाग जनरल फ्रँक हाही सुलतानपूरचा नाझीम मेहंदी हुसेन नि त्याचा कमान्डर बंदा हुसेन, ह्यांच्याशी सुलतानपूर नि बुदायन वगैरे ठिकाणी लढाया देत वर अयोध्येकडे चढत होता. अयोध्येच्या पूर्व भागातील या प्रदेशात बंडवाल्यांनी आजपर्यंत जी सत्ता चालविलेली होती तिचा वरील फ्रँकने केलेला मोड पुन्हा सावरून घेण्यास लखनौच्या पूर्व

---

[4] It was defended with so much vigour and resolution that the assailants lost, seven men killed and forty three wounded before they gained possession of it. The defenders died all at their posts. - Malleson's Indian Mutiny, Vol. IV, page 227.

रियासतीतील तोफखान्यावरचा प्रसिद्ध अंमलदार मिर्झा गफूर बेग ह्याला लखनौ दरबारातून धाडण्यात आला. त्याच्या हाताखाली एकत्र झालेल्या सैन्याचाही सुलतानपूरच्या जंगी लढाईत ता.२३ फेब्रुवारीला पराजय झाल्याने जनरल फ्रँक पूर्णपणे यशस्वी झाला.

परंतु सर कोलिनना मिळण्याचे पूर्वी देदारच्या किल्ल्याला त्याने वेढा दिला. त्या किल्ल्यात असलेल्या शूर लोकांनी तोफा गेल्या तरी शत्रूशी झुंज सुरूच ठेवल्याने अखेर इंग्रजी सेनेसह फ्रँकला मागे फिरणे भाग पडले. वास्तविक पाहता फ्रँकने इतक्या लढाया मारलेल्या होत्या की, ह्या एका आकस्मिक नि छोट्याशा पराजयाने त्याचा काहीही तोटा होणारा नव्हता. तरी त्या वेळेस ब्रिटिश शिस्त नि जबाबदारी इतकी करड्या तऱ्हेने राखली होती की, फ्रँकच्या अनंत विजयानंतरही त्याच्या या एका फसगतीची वार्ता कळताच सर कोलिनने त्याचे महत्त्वाच्या बढतीसाठी लिहिलेले नाव ताबडतोब खोडून टाकले!

अशा रितीने त्या लखनौ शहरावर चालून जाणाऱ्या ह्या निरनिराळ्या सेना एकमेकींच्या अगदी जवळ येऊ लागल्या. कानपूरपासून निघालेली सर कोलिनची प्रचंड सेना तिकडून पश्चिमेकडून येत असता फ्रँकची नि जंग बहादुराची फौज अकडून पूर्वेकडून वर चढत गेली. ता.११ मार्चच्या आधी ह्या सर्व फौजा एकत्र मिळाल्या नि या पापी शहराची मान चरचर चिरण्यासाठी त्यांच्या तलवारी अगदी तरवारून राहिल्या!

पापी? नव्हे! नव्हे! फक्त अभागी लखनौ- त्याच्या मानेवर ह्या इतक्या स्वकीयांच्या नि परकीयांच्या तलवारी सपासप उड्या घेण्यास तरवारलेल्या असताना प्रतिकारासाठी तिकडे काही व्यवस्था चाललेली आहे का? कानपूरकडे तात्या टोपे काय गडबडीत आहे हे पाहण्यासाठी सर कोलिन जेव्हा मागे नोव्हेंबरमध्ये धावत गेला तेव्हापासून आज मार्चपर्यंत या लखनौला त्याच्या संरक्षणासाठी नि त्याच्या शत्रूच्या विनाशासाठी त्यांचे प्रयत्नावर प्रयत्न चाललेले होते. आजपर्यंत कित्येक वेळा तरी नानासाहेबांच्या कानपूरमधील पुनरुत्पतनांनी नि अखंडित समरांनी त्याचे अप्रत्यक्ष संरक्षण केलेले होते. लखनौकडे सूड घेण्यासाठी ब्रिटिश सेना गंगा उतरू लागली की नानांनी कानपूरकडून ताण देऊन तिला दुआबात फरफरत ओढलीच. असा उत्तम पेच नानांनी दिलेला असूनही त्याचा फायदा लखनौने घ्यावा तसा आजपर्यंत घेतलेला नव्हता.

लखनौमध्ये डौलाने डुलणाऱ्या स्वातंत्र्य ध्वजाच्या रक्षणासाठी राजापासून रंकापर्यंत प्रत्येकजण हाती शिर घेऊन लढत होता. त्यात कित्येक जमिनदार नि राजेही सामील झालेले होते. लखनौचे जमिनदार केवळ इंग्लिशांनी लादलेल्या शेतसारा पद्धतीमुळे असंतुष्ट होऊन उठलेले नव्हते; तर स्वदेशाला झालेला पापी फिरंग्यांचा स्पर्शच त्यांना चीड आणण्यास कारणीभूत झालेला होता. हे केवळ आमचेच मत आहे असे नाही तर त्या वेळच्या गव्हर्नर जनरल कॅनिंगचेही मत होते, हे पुढील उताऱ्यावरून सहजच कळून येईलः

"अयोध्येचे राजे नि जमिनदार केवळ आमच्या शेतसाऱ्याच्या नूतन पद्धतीमुळे दुखावले गेले होते असे आपणास कदाचित वाटेल. परंतु माझ्या दृष्टीने त्यात दुसरीही एक गोष्ट विचार

करण्यासारखी आहे. चंदा, वैजा आणि गोंडा येथील राजांनी जो कडवट वैरभाव आमच्याविषयी धरला, तसा वैरभाव आमच्या दुसऱ्या कोणाही अंकितांनी वा मांडलिकांनी धरला नसेल. चंदाच्या राजाचे एकही खेडे आम्ही घेतलेले नाही. इतकेच काय पण त्याची खंडणीही आम्ही कमी केलेली होती. वैजाच्या राजालाही खुपच औदार्याने वागविण्यात आले होते. गोंडाच्या राजाच्या चारशे खेड्यांपैकी अवघी तीन तर आम्ही घेतली होती आणि त्याच्या बदलात त्याची दहा हजार रुपये खंडणीही कमी केली होती.

"राज्यकर्त्यांमध्ये बदल झाल्यामुळे कोणाचाही झाला नसेल इतका लाभ नौपाऱ्याच्या तरुण राजाचा झाला. इंग्लिश राजवट चालू होताच आम्ही त्याला एक हजार गावे दिली, नि सर्व वारसदारांना दूर करून त्याच्या आईलाच आम्ही त्याचे पालक नेमले. परंतु अगदी प्रारंभापासून तिचे सैन्य लखनौला आमच्याशी सामना देत आहे. दुराच्या राजाचाही या सत्ता संक्रमणामुळे लाभ झाला होता परंतु त्याच्या सैनिकांनी कॅप्टन हुसे याजवर चालून जाऊन, त्याच्या स्त्रीला पकडून तिची लखनौच्या कारागारात पाठवणी केली.

"तालुकदार आश्रफ बक्षखान,- ज्याला पूर्वीच्या राजाने अतिशय छळले होते- त्याला आम्ही त्याच्या उत्पन्नाचे पूर्ण स्वामित्व देऊन टाकले. परंतु प्रथमपासूनच तो आमचे हाडवैर करू लागला. ह्या आणि दुसऱ्या अनेक उदाहरणांवरून हे स्पष्टच कळून येते की जे राजे आणि जमिनदार आमच्याविरुद्ध उठले त्याला कारण आमच्या राजवटीमुळे झालेली त्यांची वैयक्तिक हानी हे मुळीच नव्हते!"[5]

आणि म्हणूनच इंग्लिश इतिहासकार होम्स याने प्रांजलपणाने मान्य केलेले आहे की, ज्या राजांनी नि जमिनदारांनी या स्वतंत्र्ययुद्धाला आरंभ करून ते लढविले, ते लोक वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा फार उदात्त अशा तत्त्वांनी भारून गेलेले होते. असे कित्येक राजे नि जहागिरदार होते की, ज्यांना वास्तविकतः वाईट वाटून घेण्यासारखे असे कोणतेच विशेष दुःख कारण नव्हते, पण ते सुद्धा आमच्या राजसत्तेला- कायद्याविरुद्ध चरफडत होते. आमची राजवटच मुळी त्यांना 'आपण जित राष्ट्र आहोत' या बोचक सत्याची आठवण करून देई.[6]

पण या सर्वांत प्रमुख तो फैजाबादचा देशभक्त वीर पुरुष अहमदशाह मौलवी कुठे आहे? क्रांतियुद्धाची ज्वलंत ज्योत हातात घेऊन सर्व हिंदुस्थानभर आग लावीत चालला असता ज्याला लखनौच्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी पकडून फाशीची शिक्षा दिलेली होती, जो ती शिक्षा अंमलात येण्यापूर्वी फैजाबादच्या तुरुंगात नेण्यात आला नि ज्याला या परकी तुरुंगाच्या कोठडीतून उचलून सत्तावनच्या वादळाने एकदम स्वराज्य सिंहासनाच्या पायरीवर नेऊन ठेवले तो हा देशवीर अहमदशाह मौलवी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी नि आपल्या धर्माच्या प्रतिष्ठापनेसाठी

---

[5] Lord Canning's Reply to the letter of Sir James Outram.

[6] Sepoy war, by Holmes.

रणरंगात रंगून राहिलेला होता! तो समरांगणात जसा शस्त्रयोद्धा होता तसाच तो सभांगणातील वाकयोद्धाही होता! सभांगणात आपल्या वाकशौर्याने तो हजारो देशबंधूंना मंत्रबद्ध करीत असे. रणांगणात तो हजारो देशबांधवांसह शस्त्रयुद्धात शत्रूंना पाशबद्ध करीत असे. अमलबागेमध्ये चारहजार सैन्य नि तोफांसह आउटराम राहिला असता नि तात्या टोप्याच्या पेचाने सर कोलिन कानपूरकडे गुंतविलेला असताना लखनौने ही संधी साधून आपल्या शत्रूंना रणातून पिटाळून देण्यासाठी निकराचा प्रयत्न करावा एतदर्थ मौलवीने आपल्या लोकांना उत्तेजित, संघटित नि एकीकृत करण्यासाठी अहोरात्र श्रम चालविले. अयोध्येची बेगम ही दरबारात मुख्य राजसत्ताधिष्ठित असताही तिच्या कर्तृत्वाने त्या लखनौ शहरी जमलेल्या हजारो भिन्नभिन्न राजामहाराजांचे एकीभवन नि संघटन होणे जेव्हा दुरापास्त आहे असे स्पष्ट दिसू लागले, जेव्हा इंग्रजांच्या मूठभर सैन्यात निकराने हल्ले करून गारद करण्याचे अनंत शुभप्रसंग लखनौच्या अंतर्गत बेशिस्तीने नि हलगर्जीपणाने व्यर्थ गेले नि जेव्हा दिल्ली पडल्याने, कानपूर पडल्याने, फत्तेगड पडल्याने त्या त्या प्रदेशातील हजारो पराभूत बंडवाले लखनौकडे येऊन जास्त उत्तेजनाच्या ऐवजी पूर्वीच्या बेशिस्तीत जास्त उद्दामपणाचीच भर टाकू लागले नि जेव्हा विजयाने फुगलेल्या नि आता अगणित सैनिकांनी सहस्त्रपटीने सबलतर बनलेल्या इंग्रजांचा शेवटचा अनिवार्य घाला नजीक आला आहे असा क्षणोक्षणी उत्कट संभव दिसू लागला तेव्हा मग ह्या देशाभिमानी मौलवीने लखनौच्या दरबारात आपल्या वाकतेजाने, आपल्या निर्भीड कडक टीकेने, आपल्या अप्रतिम कर्तृत्वबळाने कित्येक स्वकीयांची अंतःकरणे दिपवून टाकली नि अजूनही एकदिलाने नि अप्रतिहत बलाने प्रयत्न केल्यास इंग्रजांना रणांगणात चोप देणे शक्य आहे, हे लखनौच्या राजसभेत निकराने प्रतिपादन केले; परंतु त्याच्या या तेजाने उत्तेजित होण्याचे ऐवजी त्या राजसभेतील कर्तृत्वशून्य दिवाभीते जास्त मत्सरपूरित मात्र झाली नि थोड्याच कालात ह्या मौलवीला त्यांनी तुरुंगातही ढकलून दिले! परंतु बेगमेपेक्षाही शिपायांत ह्या मौलवीचेच अत्यंत वजन पडलेले होते नि त्याहूनही दिल्लीकडून आलेल्या फौजेचा तर ह्या मौलवीवर फराच भरवंसा होता. तेव्हा त्याला कैदेतून ताबडतोब मुक्त करण्यासाठी त्यांनी नेट धरला नि त्या योगाने अखेर मौलवीची तुरुंगातून मुक्तता झाली. मुक्त होताच त्याचे राजदरबारात पूर्ण वजन बसले नि हे आपसातील दुहीने भांडत बसण्याचे अत्यंत नाशकारक व्यसन मोडून टाकून सर्वत्रांनी दाराशी थाप देत बसलेल्या परशत्रूचा निःपात करण्यास सज्जखड्ग व्हावे असे त्यांनी सैन्यामध्ये पुन्हा स्फुरण उत्पन्न केले.

परंतु स्फुरण उत्पन्न करूनच हा वीरात्मा स्वस्थ बसलेला नव्हता तर त्यान वेळोवेळी शिपायांना रणांगणाकडे जाण्यास प्रवृत्त केलेले होते आणि जेव्हा जेव्हा आलमबागेतील इंग्रजांवर हिंदुस्थानी चालून गेले तेव्हा तेव्हा सर्वांच्यापुढे मौलवीची दिव्य मूर्ती तळपत असे! ता.२२ डिसेंबर रोजी त्याने आलमबागेच्या इंग्रजांना फसवून त्यांच्या सैन्याला पूर्णपणे कोंडण्याचा उत्कृष्ट व्यूह रचलेला होता. त्याने स्वतः आपल्या बरोबरच्या सैन्यासह इंग्रजांना चुकवून कानपूर रस्त्यावर

चाल केली नि आपण इंग्रजांच्या पिछाडीस जाताच इतरांनी समोरून मारा द्यावा असा बिनतोड घाट घातला. इतरांनी! येथेच तर सर्व नडते! त्या एका आत्म्याचे तेजाला प्रत्युत्साह देणारी तर राहोच पण त्याचे निदान अनिवार्यतेने अनुगमन करणारी शिस्त अतरांत दिसून येईना! जो तो आपआपल्या परीने शहाणपण मिरविणार आणि रणांगणात पहिले बार झडले न झडले की हे सर्व शहाणे तिकडे तोंड देण्याचे ऐवजी पाठ देणार! अतरांच्या अशाच कातरतेने नि अव्यवस्थेने ह्या मौलवीने स्वतःचे काम उत्तम रीतीने बजाविले असताही रणांगणात बंडवाले त्या दिवशी पराभव पावले.

तरी त्यांच्या निरुत्साहाला उत्साहाचे तेज देण्यासाठी मौलवी नि त्याच्या सारखेच इतर करारी पुढारी यांचे आटोकाट प्रयत्न चाललेले होते. ता.१५ जानेवारीला बंडवाल्यांस बातमी लागली की अलमबागेतील ब्रिटिश सैन्याला मदत नि रसद पोचविण्यासाठी कानपूरहून काही इंग्रज लोक येत आहेत. अशी बातमी लागताच ही रसद मारून आणण्यासाठी बंडवाल्यांत वाटाघाट चालली. वाटाघाट! वाटाघाट चालली पण काही वाट निघेना किंवा काही घाट जमेना! अखेर ह्या बंडवाल्यांच्या कातरतेने चिडून जाऊन त्या अभिजात मौलवीने सर्वांसमक्ष शपथ घेतली की, "मी स्वतः ही रसद मारून खुद्द ब्रिटिश कँपमधून लखनौमध्ये प्रवेश करीन!" अशी घोरप्रतिज्ञा करून हा धाडसी आपल्या लोकांसह कानपूरच्या रस्त्यावर दबत दबत चालून गेला. परंतु ह्या छाप्याची बातमी आउटरामला आधीच नेटिव्ह दूतांकडून कळलेली असल्यामुळे त्याने मौलवीच्या फौजेवर उलट छापा घालावयास इंग्रजी फौज धाडलेली होती. ह्या परस्पर छाप्यांचा लवकरच सामना झाला. मौलवीने त्या दिवशी आपल्या अनुयायांना वीरश्री चढविण्यासाठी स्वतः रणकंदनात उडी घेऊन घेमार चालविली होती. राजकारणात हा जसा तळपत असे तसाच तो आज रणकारणातही तळपू लागला! बेहोश रीतीने लढता लढता ह्या वीर पुरुषाला अखेर एक गोळी लागली नि हातचा हात जायबंदी होऊन तो खाली पडला! ह्या मौलवीला पकडण्यासाठी इंग्रजांची अहमहमिका लागलेली होती तरी बंडवाल्यांनी त्याला डोलीत घालून लखनौला मोठ्या शिताफीने नेले.

मौलवी जखमी झाल्याचे समजताच एका विदेही हनुमान नावाच्या शौर्यशाली ब्राह्मण पुढाऱ्याने एका दिवसाचाही विसावा न घेता ता.१७ ला इंग्रजांवर हल्ला केला. सकाळी १० पासून संध्याकाळपर्यंत हा शूर पुरुष रणांगणात लढत होता. परंतु अखेर तो भयंकर जखमी होऊन पडताच बंडवाले रण सोडून पळू लागले. इकडे दरबारात ह्या अपजयांनी आपसाआपसातील वैमनस्याचा कळस झाला. बदफैली शिपायांनी लढण्याचे पूर्वीच पैसे मागण्याचा पेच द्यावा, अगाऊ पगार दिले तरी पुन्हा पगाराशिवाय रणाकडे ते वळेनात! परंतु अशी बजबजपुरी माजली असताही त्या करारी नि कर्तृत्ववान बेगमेने राज्यकारभाराची शिस्त चोख ठेवली होती आणि हाच तिच्या असामान्य

मनोधैर्याचा पुरावा होय.[7] अपजयाची ही अशी एकामागून एक मालिका चालू असता बेगमचा अर्थमंत्री राजा बाळकृष्णसिंह हा मरण पावला, परंतु असल्या असंख्य आपत्तींनीही ती खचून गेली नाही. कारण ज्यांना इंग्रज दाराशी उभा राहणे हे मृत्युपेक्षाही लाजिरवाणे होत होते त्यांनी पुन्हा पुन्हा रणांगणात उडी घ्यावी नि ह्या उडीत सर्वांच्यापुढे ज्याची उडी असे तो वीरपुत्र दुसरा कोणी नसून मौलवी अहंमदशाह हाच होय! त्याला रणांगणात झालेली असह्य जखम किंचित बरी होते न होते तोच ता.५ फेब्रुवारीला त्याने पुन्हा सर्व सैन्याला घेऊन रणाकडे धाव घेतली. परंतु आता दिवसेंदिवस शिपायांच्या भ्याडपणाला पारावार नाहीसा झालेला होता. मौलवीचे सर्व श्रम व्यर्थ होऊन त्या दिवशी बंडवाल्यांचा पुन्हा पराभव झाला. तरी सुद्धा मौलवीने लढा चालूच ठेवला. या वीराच्या शौर्याने स्तिमित होऊन इतिहासकार होम्स आपल्या पुस्तकात लिहितो, "जरी बहुसंख्य बंडवाले भ्याड नि कचखाऊ होते तरी त्यांचा पुढारी मात्र आपल्या निष्ठेने नि कर्तृत्वाने उदात्त ध्येय्याचा पाठपुरावा करण्याला आणि सैन्याचे नेतृत्व स्वीकारण्याला एकमेव असाच होता. हा पुढारी म्हणजे अहंमदुल्ला फैजाबादचा मौलवी.[8]

६० व्या रेजिमेंटच्या एका सुभेदाराने आठ दिवसांत इंग्लिशांना हुसकून देण्याची प्रतिज्ञा केली नि त्यानेही पुन्हा हल्ले चढविले. अके दिवशी खुद्द बेगम साहेबाही सैन्याबरोबर बाहेर पडल्या होत्या. परंतु त्या दुर्दैवी लखनौला विजय काही मिळेना आणि विजय मिळावा तरी कसा? कर्तबगारीचा विजय हा दासानुदास आहे. ती कर्तबगारी बंडवाल्यांनी लखनौच्या रणात दाखविली असती तर विजय काही दूर नव्हता!

शेवटी अलमबागेच्या इंग्रजी फौजेला मागे लिहिल्याप्रमाणे सर कोलिन येऊन मिळाला. लखनौ शहराचा निःपात करण्यासाठी आज एक वर्षपर्यंत इंग्रजी सत्ता धडपडत होती. तथापि तिच्या अनेक हल्ल्यांना न जुमानता हे शहर आजपर्यंत स्वराज्याच्या ध्वाजाखाली हटातटाने उभे होते. परंतु आता आज त्याचा निःपात केल्याशिवाय इंग्रजी सैन्य परत फिरणे नाही! त्या समरांगणात आता एक इंग्लिश सत्तेचा तरी निःपात होईल वा हिंदी सत्तेचा तरी निःपात होईल अशी अंतिम वेळ आलेली आहे. इंग्रजी सत्तेने जसे या वेळेस आपले सर्व सामर्थ्य एकत्र केलेले होते

[7] Sir W. Russell says about this Begum: "The great bulk of Sepoy army is supposed to be inside Lucknow, but they will not fight as willingly as the watch-men of oudh who have followed their chiefs to maintain the cause of their young king Birjis Kadir, and who may be fairly regarded as engaged in a patriotic war for their country and their sovereign. The Sepoys during the seige of the Residency never came on as boldly as the Zamindari levies and Nujeibs. The Begum exhibits great energy and ability. She has excited all Oudh to take up the interests of her son and the chiefs have sworn to be faithful to him. We affect to disbelieve his legitimacy but the Zamindars who ought to be better judges of the fact accept Birjis Kadir without hesitation. Will Government treat these men as rebels or as honourable enemies. The Begum declares undying war against us. It appears from the energetic characters of these Ranees and Begums -that they acquire in their Zananas and Harems a considerable amount of actual mental power and at all events, become able intrigants. Their contests for the ascendency over the minds of men give vigour and acuteness to their intellect." -Russell's Diary, page 275.

[8] Sepoys' War by Holmes.

www.savarkarsmarak.com

तसेच बंडवाल्यांचेही सर्व सामर्थ्य एकत्र झालेले होते, ठिकठिकाणाहून स्वातंत्र्यभक्त लखनौच्या ध्वजाकडे धावत होते. “The country was swarming with armed vagabonds hastening to Lucknow, to meet their commander and die in the last struggle with the Firangees.” (charles Ball, Vol. II, page २४१.) त्यांनी लखनौ शहरामध्ये घराघरांना माऱ्याची भोके पाडून ठेवली, गोमतीचे मोठमोठाले कालवे खणून शहरच्या पूर्व बाजूला बळकटी आणली, दिलखुश बागेपासून तो तहत केसर बागेतील राजवाड्यापर्यंत संरक्षणाचे मोठमोठाले तट बांधले; त्या शहरात अयोध्येतील नि इतर प्रांतातील बंडवाले मिळून कमीत कमी अँशी हजार योद्धे सशस्त्र तयार होते. सारांश त्या शहराच्या उत्तरेशिवाय सर्व दिशांनी जंगी कडेकोट लष्करी तयारी केलेली होती.

आणि म्हणूनच सर कोलिनने ह्या उत्तर दिशेकडूनच बंडवाल्यांवर प्रथमतः मारा केला. मागे हॅवलॉक, आउटराम नि स्वतः कोलिन ह्यांपैकी कोणीही या दिशेने आलेले नसल्याने नि त्या दिशेसच गोमती नदी वहात असल्याने बंडवाल्यांचा असा समज होता की शहराच्या ह्या उत्तर दिशेस काही विशेष बंदोबस्त नको आहे. परंतु सर कोलिनने आउटरामला त्याच दिशेकडे धाडून जेव्हा बंडवाल्यांच्या मर्मस्थानीच एका एकी हल्ला चढविला तेव्हा त्यांचे पूर्वीचे सर्व बेत ढासळू लागले. सर कोलिनचे हाताखाली आता एकंदर तीसहजार सैन्य तयार होते.[9] तेव्हा त्याने दिलखूष बागेपाशी आपले ठाणे देऊन तेथून बंडवाल्यांची पूर्वबाजू जिंकीत आणली. ता.६ मार्चपासून ब्रिटिश सैन्याने लखनौवर उत्तरेकडून नि पूर्वेकडून कोंडमारा चालविला. सर कोलिनचा व्यूह अशा पद्धतीने रचलेला होता की, बंडवाल्यांची चहूकडून पूर्णपणे नाकेबंदी करीत नेऊन त्यांना लखनौहून पळणे अशक्य करून टाकावे. मार्च ६ पासून तो तहत मार्चच्या १५ पर्यंत लखनौ आपल्या शत्रूशी अहोरात्र झुंजत होते. ब्रिटिश सेना दिलखुष बागेपासून तो कदम रसूल, शहानजीफ, बेगमकोठी वगैरे स्थले काबीज करीत पुढे पुढे घुसत चालली. ता.१० ला इंग्लिशांकडचा योद्धा हॉडसन हा बंडवाल्यांनी ठार केला. या हॉडसननेच दिल्लीच्या शरणागत राजपुत्रांना गोळी घालून खून केले होते. त्या या पापी अधमाला लखनौने ठार मारून आज दिल्लीचा सूड उगविला! ता.१४ ला लखनौच्या खुद्द राजवाड्यात ब्रिटिश फौज, घुसली! त्या या एकंदर यशाचे वर्णन देताना मॅलेसन म्हणतो, “Its greatness and magnificence was due mainly to the Sikhs and the १०th platoon.” ह्या यशाची थोरवी नि वैभव हे सर्व शीख लोकांकडेच नि दहाव्या पायदळाकडे आहे![10]

परंतु सर कोलिनच्या मनावर ह्या केसरबागेतील यशाने आनंदलहरी उसळत असताच आउटरामचे बाजूकडून आलेल्या वार्तेने त्याचा बराच हिरमोड झाला. कारण लखनौ शहराचा जरी

[9] Narative of the Mutiny, page 408.
[10] Kaye and Malleson Vol. IV page 286.

निःपात झाला तरी तेथील हजारो बंडवाले आपल्या तरुण राजपुत्रासह नि त्या अकुंठित बेगमेसह इंग्रजांच्या सुडाला विफल करून लढत लढत बाहेर गेले!

लखनौ शहरातून रक्ताचा शिळंधार पाऊस कोसळत असता राजवाड्यासुद्धा सर्व स्थळी विजयी इंग्रज सैन्य अकुतोभयतेने नाचत असता, खुद्द राजा, राजमाता ही आपल्या सर्व सैन्यासह लखनौचे बाहेर निघून गेली असता तो अहमदशहा मौलवी कोठे आहे?

त्याच्या वीरमहिम्याला शतप्रणाम असोत! तो अभिमानी मौलवी अद्‌वितीय धाडसाने म्हणूनच आपल्या मूठभर अनुयायांसुद्धा फिरून शहरात प्रवेश करीत आहे! फिरंग्यांनी लखनौचा निःपात करावा हे त्याच्या शौर्यशाली अंतःकरणाला कालकूट विषासारखे सलू लागले. जिवावर उदार झालेला, अपमानाने चिडून गेलेला, देशभक्तीने वेडा झालेला तो मौलवी शहराच्या मध्यभागी घुसून शहादतगंजच्या एका लहानशा भागात रणकंदन करू निघाला! रोम शहरात शत्रूचे सैन्य घुसून ते शहर त्यांनी पादाक्रांत केले असताही जसा मॅझिनी त्या शहराला एकटाच चिटकून राहिला तसाच हा मौलवी लखनौहून सर्व बंडवाले निघून गेल्यावरही त्या शहरात एखाद्‌या वेड्यासारखा एकटाच झुंजत राहिला! आंग्ल सेनासर्पिणीने गिळून टाकलेल्या लखनौला ओढून काढण्यासाठी तिच्या तोंडात आपला हात खुपसू लागला मॅलेसन लिहितो, “बंडवाल्यांचा हटेल पुढारी मौलवी पुन्हा लखनौला परतला. शहादतगंज येथील एका बंदिस्त अमारतीत अवघ्या दोन तोफांनिशी, तो इंग्रजांशी कडवट प्रतिकार करीत तेथेच राहिला. त्याला तेथून हुसकावून लावण्यासाठी ता.२१ मार्चला पहिल्याच दिवशी ज्याने बेगम कोठी सर केली होती त्या ल्यू गार्डला बरोबर काही सैन्य देऊन त्याजवर पाठविण्यात आले. ल्यूगार्डबरोबर ९३ व्या हाय लँडर पलटणीचे नि चौथ्या पंजाब रायफलचे सैनिक होते. परंतु बंडवाल्यांनी आज अपूर्व शौर्य दाखविले. त्यांनी मोठ्या धैर्याने आपले संरक्षण केले; नि आमच्याकडील कित्येकांना ठार करून नि कित्येकांना घायाळ करून नंतरच ते बाहेर पडले.’[11]

लखनौ शहराचा हा शेवटचा झुंजार होय! थोड्याच वेळाने त्या झुंजाराची वीर धुंदी उतरून त्याच्या नजरेस आले की, ज्या ध्वजासाठी मी हे युद्ध करीत आहे तो राज्यध्वज अतःपर लखनौला उरलेला नसून तो माझ्या तलवारीची मार्गप्रतिक्षा करीत तिकडे वनवासाकडे उभा तिष्ठत आहे!

बंडवाल्यांनी कलेले इंग्रजी कैद्‌यांचे हाल नि इंग्रजांनी केलेले बंडवाल्याचे हाल, यांची मासल्यासाठी दोन तीन चित्रे पुढे दिली आहेत. लखनौच्या कैदेत काही इंग्रजी स्त्रिया नि इंग्रजी अंमलदार होते. त्यांना लखनौने सुमारे सहा महिन्यांपर्यंत ठार न मारता कैदेतच ठेवलेले होते. परंतु त्या वेळेस इंग्रजी फौज सर कोलिनच्या पहिल्या स्वारीचे वेळेस रस्त्यातील नागरिकांची एकसहा कत्तल करीत घुसली तेव्हा त्या त्वेषाने संतप्त झालेले शिपाई लोक केसरबागेतील राजवाड्याकडे जाऊन निकराची मागणी करू लागले की इंग्रजी कैदी आताच्या आता आमच्या

---

[11] Malleson Vol. IV. page 270.

स्वाधीन करावे. त्याप्रमाणे नाअलाजाने कॅ. ऑर, सर माउंट स्टुअर्ट, वगैरे पाच- सहा गोऱ्या पुढाऱ्यांना शिपायाचे स्वाधीन करताच त्यांनी गोळ्या घालून त्यांना ठार मारले. परंतु लगेच शिपायी गोऱ्या बायकांनाही मारले जावे म्हणून हट्ट धरू लागले तेव्हा "To the honour of womanhood the demand was imperatively refused by the Begum so far as the females were concerned and they were immediately taken under her care in the Zanana of the palace."[12] बेगमेने गोऱ्या बायकांना देणे साफ नाकारून त्यांचे स्वतः राजस्त्रियांच्या झनान्यात पोषण केले!

आता इंग्लिश लोक लखनौ शहरातील नागरिकांवर कोण अनन्वित जुलूम उसळवीत होते हेही त्यांच्या प्रसिद्ध लेखकांकडून वदविले पाहिजे. बंडवाल्यांच्या आणि अयोध्येतील सर्वच लोक बंडवाले होते- ५ वर्षांपासून ८० वर्षांपर्यतच्या सर्व सशस्त्र लोकांना ठार मारण्यात येणे, हाती सापडलेल्या बंडवाल्यांपैकी शेकडो जखमी लोकांना भराभर गोळ्या घालून ठार मारणे, खेडेगावांना आगी लावून भस्म करणे, हे प्रकार तर दररोज चाललेलेच होते. परंतु यापेक्षाही अत्यंत राक्षसी प्रकार- जे इतरत्र अप्रसिद्धीने छापून राहिलेले आहेत ते- लखनौला प्रख्यात लेखक डॉक्टर रसेल याच्या नजरेस पडले. त्यापैकी एका हकीकतीत तो म्हणतोः

"Some of the sepoys were still alive and they were mercifully killed. But one of their number was dragged out to the sandy plain outside the house, he was pulled by the legs to a convenient place, where he was held down, pricked in the face and the body by bayonets of some of the soldiers, while others collected fuel for a small pyre and when everything was ready-- the man was roasted alive ! These were English men and more than one officers saw it ! No one offered to interfere! The horrors of this internal cruelty was aggravated by the attempt of the miserable wretch to escape when half burned to death. By a sudden effort he leaped away, and with the flesh hanging from his bones ran for a few yards before he was caught and brought back, put on the fire agan and held there by bayonets till his remains were consumed."

भावार्थ, अजूनही काही शिपाई जिवंत होते. आणि ह्या सर्वांचा सदयतेने वधही करण्यात आला! परंतु त्यांच्यापैकी एकाला घराबाहेरील वाळूच्या फोफाट्यावर फरफटत ओढीत आणण्यात आले. तेथे त्याला इंग्लिश सोल्जरांनी त्याच्या शरीरात आपल्या संगिनी खुपसून, दाबून धरले होते. बाकीचे सोल्जर्स त्याला पेटवून देण्यासाठी सरपण वेचण्यात गेले होते आणि जेव्हा सर्व तयारी झाली तेव्हा त्या शिपायाला पेटलेल्या चितेवर जिवंत भाजून काढण्यात आले! हे कृत्य करणारे सर्व इंग्लिश लोकच होते नि त्यांचे अनेक अधिकारी हे सर्व पहात तेथेच उभे होते. तरी कोणीही मध्ये पडले नाही. परंतु जेव्हा तो दुर्दैवी बापडा अर्धा कच्चा जळून भाजून निघालेल्या स्थितीतच चितेतून धडपडत बाहेर पडला, तेव्हा मात्र या आसुरी क्रौर्याचा कळस झाला! विलक्षण घडपड करून जेव्हा

---

12 Charles Ball, Vol II, page 94.

त्याने चितेतून बाहेर उडी घेतली तेव्हा जळत्या मासांचे लचके त्याच्या उघड्या पडलेल्या हाडांवर लोंबत होते आणि त्याला पकडण्यापूर्वीच अशा स्थितीतही तो काही अंतर पळून गेला. परंतु त्याला पुन्हा धरण्यात आले आणि संगिनी रोखून त्याला पुन्हा चितेवर ढकलण्यात येऊन त्याचे दग्ध अवशेष पुरे जाळण्यात आले!

अशी शहरात कत्तल सुरू असता एके ठिकाणी एक काश्मिरी मुलगा एका आंधळ्या म्हाताऱ्यास बरोबर घेऊन तेथील आंग्ल अधिकाऱ्यापुढे आला नि त्याला साष्टांग नमस्कार घालून जीवदान द्यावे म्हणून विनवू लागला. त्या अधिकाऱ्याने पिस्तुल काढले नि त्या दुर्दैवी शरणागताचे कपाळावर झाडले! पुन्हा त्याने घोडा दाबला- पुन्हा पिस्तुल झाडले- पुन्हा गोळी हुकली. पुन्हा घोडा दाबला- त्या गोळीने त्या मुलाला ठार मारण्याचे आणखी एकदा नाकारले. "The Fourth time- thus had he time to relent- the gallant officer succeeded and the boy's life blood flowed at his feet!"[13]

दिल्ली पडली. लखनौही पडले, परंतु क्रांतियुद्धाचा जोर काही कमी झाला नाही. ही अनपेक्षित परिस्थिती पाहता ही क्रांती शिपायांनी घडविली होती नि तिच्या मागे असंतोषाची एक दोनच कारणे होती, असे समजण्यात आपण फार मोठी चूक करीत आहो याची इंग्लिशांना खात्री पटली. हे काही 'बंड' नव्हते, तर स्वातंत्र्याकरिता ठाणलेले ते एक युद्ध होते! एखाद दुसऱ्या असंतोषामुळे ही उठावणी झाली नव्हती, तर अनंत दुःखांना जन्म देणारे राजकीय पारतंत्र्यच हिच्या बुडाशी होते! त्या क्रांतीच्या बुडाशी क्षुद्र वैयक्तिक स्वार्थ नव्हता, तर स्वातंत्र्याची पवित्र ज्योत नि स्वधर्माची आणि स्वराज्याची उदात्त ध्येयभावनाच येथे धगधगत होती, फक्त शिपाईच काय ते आपला व्यक्तिगत स्वार्थ साधण्यासाठी या स्वातंत्र्याच्या पवित्र ध्यायाशी समरस झाले होते असे नाही, तर सर्व पांढरपेशी जनता नि शहरातल्या प्रमाणेच खेड्यांतील जनताही या उठावणीत प्रामुख्याने सहभागी झाली होती. आणि तसे नसते तर ही शक्ती, हा कृतिनिश्चय, हा निःस्वार्थीपणा नि हे धाडस चुकूनसुद्धा दृष्टीस पडले नसते! कारण याच वेळी लॉर्ड कॅनिंगने "जे कोणी बंडात सामील होतील त्यांची सर्व मालमत्ता नि उत्पन्ने जप्त करण्यात येतील नि जे शरण येतील त्यांना क्षमा करण्यात येईल" असा जाहिरनामा काढला होता. तरीही क्रांतिकारकांनी शस्त्रे खाली ठेवली नाहीत. लखनौ पडले तरी अयोध्येने लढा चालूच ठेवला होता. डॉ. डफ या प्रचंड उठावाविषयी लिहितोः "जर हे केवळ शिपायांचेच बंड असते नि बहुसंख्य जनतेची सहानुभूती नि सहाय्य त्यांना नसते तर त्यांच्यावर आम्ही जे पहिले दोन चार प्रचंड विजय मिळविले, त्यातच त्यांचा धुव्वा उडवू शकलो असतो. पण तसा त्यांचा धुव्वा उडणे राहोच, पण उलट ते जास्त चेतलेले दिसू लागून पूर्वीपेक्षाही त्या बंडाची व्याप्ति अधिकच फैलावली! आणि ते

---

[13] Russell's Diary, page 348.

www.savarkarsmarak.com

जास्तच उग्र स्वरूप धारण करीत आहे! ते साधे शिपायांचे बंड नसून ती एक क्रांतिकारक उठावणीच असल्याचे दिसते! आणि यामुळे ती पूर्णपणे शमविण्यातच आपल्याला फार थोडे यश लाभले आहे नि म्हणूनच ती पुढेही लवकर शमेल असे वाटत नाही. अशा प्रकारचे हे 'बंड' दीर्घकालीन नि हेतुपूर्ण उठावणी, जीमध्ये हिंदु- मुसलमान ही विसंवादी जोडी खांद्याला खांदा लावून मित्र म्हणून लढण्यास उभी राहिली होती, जिच्या वाढीला नि ती चालू ठेवण्याला अयोध्येची संबंध जनता कारणीभूत झाली होती, आणि जिला प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे शेजारच्या जवळजवळ सर्व प्रांतांची सक्रिय सहानुभूती मिळालेली होती, ती उठावणी बंडवाल्या शिपायांवर मिळविलेल्या चार दोन निर्भेळ नि अभूतपूर्व विजयामुळे दडपून टाकणे कधीच शक्य नव्हते.

"अगदी सुरवातीपासून या 'बंडाला' सैन्याबाहेर पसरलेल्या अफाट अशा जनशक्तीने ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाविरुद्ध नि त्यांच्या राजसत्तेविरुद्ध केलेल्या क्रांतिकारक उठावणीचेच स्वरूप प्राप्त झालेले होते. आमचा खरा लढा केवळ सर्वस्वी बंडखोर शिपायांबरोबर होता हे निखालस खोटे आहे. आमचे शत्रू केवळ शिपायीच असते तर देशामध्ये शांतता प्रस्थापित होण्यास चुटकीचाही वेळ लागला नसता.

"शत्रूची पुरी दाणादाण उडवून, त्याला पळवून लावून, नि त्यांच्या तोफा काबीज केल्याशिवाय आम्ही एकाही शत्रूला एकाही लढाईत तसे सोडले नाही. परंतु लागोपाठ अनेकदा पिटूनही हे लोक पुन्हा पुन्हा ताजेतवाने होऊन नव्या रणास सिद्ध झालेले दिसत! एक प्रांत ताब्यात घेऊन ब्रिटिश सैन्य जो तेथे शांतता प्रस्थापित करताहेत तोच दुसऱ्या प्रांतात प्रक्षोभाची वावटळ उठे. महत्त्वाच्या स्थळांना जोडणारा दळणवळणाचा एखादा राजरस्ता जो खुला करण्यात येत आहे तो लागलीच त्याची नाकेबदी करुन तेथील दळणवळण तोडण्यात येई. एका विभागातून बंडवाल्यांना जो हुसकावून लावण्यात येई तो, पुन्हा दुप्पट तिप्पट संख्येने ते दुसऱ्याच विभागात उपटलेले दिसत. आमच्या फौजा त्यांच्या सैन्यावर मुसंडी मारुन आक्रमण करीत जो पुढे घुसत आहेत तो बंडवाल्यांचा तुकड्या मागचा सर्व प्रदेश पुन्हा आपल्या ताब्यात घेत."[14]

डॉ. डफने वस्तुस्थितीनिदर्शक लिहून ठेवलेल्या या सत्याची पुरेपूर प्रचिती इंग्लिशांना फार शेवटी शेवटी आली. परंतु पांड्यांपैकी प्रत्येकाला अगदी पहिल्यापासून याची सुस्पष्ट जाणीव होती. आपल्या राजाकरिता नि आपल्या देशाकरिता ज्यांनी धारातीर्थी देह ठेवले ते तर या गोष्टी स्पष्टच बोलून दाखवीत, पण त्यांच्या स्त्रियांनीही खरोखर तितकाच कठोर निश्चय प्रकट केलेला होता. काही 'शूर इंग्रजांनी जेव्हा लखनौच्या झनान्यावर चाल केली तेव्हा त्यांच्या हाती, काही अंतःपुरातील स्त्रिया सापडल्या. दरवाजे फोडून आत घुसल्यावर इंग्लिश सोजिरांनी येथेही बंदुकीच्या फैरी झाडल्याच. त्यामुळे काही स्त्रिया मरून पडल्या. ज्या वाचल्या त्यांना कैदेत ठेवले गेले. लखनौची राखरांगोळी करण्यात आली. तो सर्व देखावा पाहून बंडवाले आता झट सारे शरण

---

[14] Dr. Duff's Indian Rebellion, pages 241-243.

येतील या कल्पनेने इंग्लिशांना अत्यानंद झाला. आपल्या देशबंधूंच्या या आनंदोन्मादात सहभागी झालेले इंग्रज जेलरही त्या राण्यांना खिजविण्यासाठी विचारी “बंडाचा आता पुरा मोड झाला असे तुम्हांला नाही वाटत? त्या वेळी त्या कृतनिश्चयी बेगमांनी स्पष्टपणे उत्तर केले, “We are sure you will be beaten in the long run.” सरते शेवटी तुमचाच पराजय होणार हे निश्चित आहे!!”[15]

[15] Narrative of the Indian Mutiny, page 388, Russell's Diary, page 400.

प्रकरण आठवे

कुंवरसिंह नि अमरसिंह

झाला क्षीण जरी क्षुधेस्तव बहु की व्यापिला वार्धकें।
आली कष्टदशा घडो मरणही की तेज गेले निके।।
ऐसाही मृगराज जीर्ण, तृण तो भक्षील की काय हा।
शौर्ये भेदुनी हस्तिमस्तक शुभ ग्रासीच ज्याला स्पृहा।।

- वामनपंडित

जगदीशपूरच्या दरीतून होअरच्या शिकारी टोळीने हुसकून दिल्यानंतर राजवाड्यातील सिंह वृद्धयुवा कुमार हा आता आपल्या स्वातंत्र्यघातक्याच्या कंठावर जबर झडप कधी घालता येईल याची संधी पाहत पश्चिम बहारच्या रानातून दबत टपत घिरट्या घालीत होता. त्याचे आयाळ संतापाने, उभारलले, त्याचे पंजे सूडाने विस्फारलेले नि त्याचे डोळे शत्रूच्या कंठनालावर झडप घालण्याची योग्य संधी पाहण्यासाठी आपल्या कोठडीत गरगर फिरत असलेले असा तो सिंह त्या झाडीत या टोकापासून त्या टोकापर्यंत खेपा घालीत होता.

त्या सिंहाचे बरोबर त्याचे इतर छावेही जमलेले होते. त्याचे बंधु अमरसिंह निःस्वन सिंह, जवानसिंह हेही आपआपल्या अनुयायांसुद्धा तिथे आले. फार काय, परंतु यांच्या प्रियकरिणी सिंहिणीही आता युद्धवेषाने त्या राज्यात आपल्या वनराजांसह रिपुरक्ताचे पान करण्यास सजून राहिल्या.

शहाबाद जिल्हयात त्याची वंशपरंपरागत भूमि परक्यांच्या ताब्यात गेलेली होती, त्याची सेना फार थोडी होती. १२०० शिपाई नि अधिकारी नि आणखी चारशे एक अशिक्षित नोकर त्याचेपाशी होते. त्याच्या जगदीशपूरच्या राजवाड्यात परशत्रूचा अमंगळ तळ पडलेला होता. त्याच्या देवालयांना नि देवांना उन्मत्त म्लेंच्छांनी भरडून टाकलेले होते! - परंतु ह्या सर्व अपमानांनी जरी तो चिडून गेला होता तरी कुंवरसिंह केवळ संतापाच्या अधीन झाला नाही. त्याने मनुष्यघात न होऊ देता जगदीशपूर ज्या दिवशी सोडून दिले त्याच दिवशी त्याने केवळ मनोविकारांचे दास न होता नि संतापाचे भरात विजयाची संधी न दवडता एका निराळ्याच युद्धपद्धतीचा अवलंब करण्याचे योजिले होते. तो जगदीशपुरावर एका एकी चालून गेला नाही किंवा शहाबाद प्रांतातही त्या दृष्टीने राहिला नाही. त्या प्रांतावर नि त्या राजधानीवर इंग्रजांचा कडेकोट बंदोबस्त होता हे त्याला माहित होते. म्हणून त्याने राजधानी पडल्याची मुळीच क्षिती बाळगली नाही. त्याने जी क्षिती बाळगली ती फक्त एवढ्यासाठी होती की राजधानी पडो वा न पडो, माझा

स्वातंत्र्यसमराचा जरतारी ध्वज अढळ झळकत राहिला पाहिजे. त्याची नवी युद्धपद्धती म्हणजे स्वातंत्र्यसमराची अनन्यसंजीवनी आहे. त्या युद्धपद्धतीचे नाव गनिमी कावा हे होय.

एतदर्थ आपल्या अपमानांच्या उद्क्षोभाने इंग्रजांचे सबल सैन्यावर दीप- पतंग- त्वरेने चालून न जाता कुंवरसिंह त्या पश्चिम बहारच्या रानात शोण नदाचे काठाकाठाने इंग्रजांची व्यंगस्थले पहात दबलेला होता. तो लखनौच्या निःपातासाठी अझिमगडाकडील बहुतेक नेपाळी नि इंग्रजी फौज अयोध्येवर निघाली आहे अशी त्यास वार्ता कळली. त्याच्या तीक्ष्ण घ्राणेंद्रियाला हा शिकारीचा वास लागताच जगदीशपूरचा सिंह झडप घेत त्या रानातून बाहेर पडला. संतापाच्या नि मनोविकारांच्या क्षणिक समाधानाचे अधीन होणाऱ्या दुर्बल लोकांप्रमाणे विजयाचा संभव कमी असताही एका राजधानीभोवतीच भ्रमण घालीत बसणारा तो मनुष्य नव्हता. तर तत्त्वाच्या अंतिम विजयाचे जिकडे चिन्ह दिसेल तिकडेच समर नेणारा तो गमिनी वीर होता. लखनौकडे सर्व ब्रिटिश सैन्य चालले असतानाही जगदीश पुराकडे इंग्रजांचा डोळा कायमच असल्यामुळे कुंवरसिंहाने तिकडे सध्याच जाण्याचे योजले नाही, तर पूर्व अयोध्येत जेथे ब्रिटिश बळकटी अगदी थंडावलेली होती तिकडेच प्रथम झडप घालावी असा त्याचा बेत ठरला पूर्व अयोध्येत शिरताच तेथील अनेक बंडवाल्यांना एकत्र करुन अझिमगडावर हल्ला द्यावा नि तेथे विजय मिळाल्यास काशीक्षेत्रावर किंवा खुद्द अलाहाबादेवर धडक मारावी! आणि अशी तोडीस तोड देऊन जगदीशपूरचा सूड घ्यावा! असा डाव योजून कुंवरसिंह पूर्व अयोध्येकडे निघाला. अ. स. १८५८ चे १८ मार्चला बेलवाचे बंडवाले त्याला येऊन मिळाले नि त्या संयुक्त सैन्याने अत्तौलिया येथील किल्ल्यानजीक आपला तळ दिला.

अझिमगड अत्तौलियापासून २५ मैलांवर होते. कुंवरसिंहाची फौज इतकी नजीक आली आहे हे कळताच सुमारे ३०० पायदळ नि घोडेस्वार नि २ तोफा इतकी ब्रिटिश फौज घेऊन मिलमन अत्तौलियाकडे चालून आला. तारीख २२ मार्चला सकाळचे सूर्यकिरण रणमैदानाला स्पर्श करतात न करतात तोच मिलमनची नि बंडवाल्यांच्या आघाडीची दृष्टादृष्ट झाली. एका एकी चालून आलेल्या ब्रिटिश सैन्याला पाहताच दबकलेल्या बंडवाल्यांना क्षणाचाही अवसर न देता मिलमनने लढाईस आरंभ केला. बंडवाले लढू लागले. परंतु ते बंडखोर ब्रिटिशांशी किती लढणार? त्यांचा तत्काल पूर्ण पराजय झाला. कुंवरसिंहाने एवढ्या डौलात जी स्वारी केलेली होती तिचा ह्या मूठभर ब्रिटिश सैन्याने कसा फजिता उडवून दिला! सारी रात्र चाललेले असतानांही बंडवाल्यांशी इतके निकरांचे तोंड देणाऱ्या ब्रिटिश सैन्याची नि त्याच्या सेनानीची खरोखरच शाबास आहे! तुम्ही आपली सकाळची न्याहारी निढळाच्या घामानेच नव्हे तर प्रत्यक्ष रक्ताने करविली आहे! तर सर्व ब्रिटिश सैनिकांनो आपल्या सेनानीसह ह्या आंबराईत आता जरा स्वस्थ बसून ह्या बालसूर्याच्या किरणांसह नि विजयाच्या स्मितासह तुम्ही त्या न्याहारीचा उपभोग घ्या! शस्त्रे रचली गेली, न्याहारी तयार झाली, भुकेचा घास तोंडाशी गेला, तान्हेला पेला ओठाशी आला--

तोच- हा! हा! हे काय? ओठापासून पेला निसटला, तोंडीचा घास तोडींच राहिला, न्याहारीची पात्रे कडाकड फुटली. शस्त्रे सपासप उपसली गेली! कुंवरसिंह तर आला नाही ना? होय, होय, मदमस्त आंग्ल गजाच्या गंडस्थळावर कोसिलापासून ब्रिटिश फौजेला पिटाळण्यास जो पुन्हा आरंभ केला तो थेट अझिमगडापर्यंत कुंवरसिंहाने त्या हतभागी मिलमनला चेपीत नेले! अझिमगडास पोचताच मिलमनच्या जिवात जीव आला. त्याच्या निकडीच्या निरोपाप्रमाणे बनारसकडून नि गाझीपुराकडून सुमारे ३२५ लोकांची नवीन कुमक धाडण्यात आली, नि ह्या सर्व फौजेच्या सेनापतीत्वावर कर्नल जेम्स ह्याची योजना झाली. आता अझिमगडासारखी बळकट जागा, दुपटीने थाटलेली ब्रिटिश फौज, नि कर्नल डेम्ससारखा ताज्या दमाचा सेनापती- आता मागच्या क्षणिक पराजयाचे उट्टे काढण्याचा प्रयत्न आपण का बरे करू नये?

म्हणून कर्नल डेम्स तारीख २७ मार्च रोजी अझिमगड सोडून कुवरसिंगांची खोड मोडण्यास बाहेर पडला. बाहेर पडताच त्याला विजयही आला आणि कुंवरसिंहावर असा विजय येताच- पुन्हा त्या भूतपूर्व नाटकाचाच आणखी एक भयंकर प्रयोग सुरू झाला! कुंवरसिंहाने ह्या नव्या सोजिरांना नि ह्या नव्या सेनानीला अशी एक थप्पड दिली की कर्नल डेम्सही रण सोडून थेट अझिमगडकडे पळत आला- शहरातील तटबंदीत जाऊन दडला. त्याच्या फौजेत कुंवरसिंहावर जाण्यासाठी बाहेर तोंड काढण्याचे अतःपर कोणीही नाव घेईना!!

हे ब्रिटिशांचे पराजय ऐकून अलाहाबादेला असलेल्या इंग्रजांच्या गव्हर्नर जनरलाचे तोंडावर चिंतेने कालिमा दिसू लागला. “Knowing what sort of man Kunwarsing was, that he possessed audacity and courage and that he knew the value of time in military operations, Lord Canning realized at once the danger of the situation.”[1] दिवसेंदिवस त्याच्या हाताखाली जास्त जास्त सैन्य जमत चाललेले होते. लखनौकडे पराभूत होऊन पळालेले शिपाईही आता त्याच्या झेंड्याकडे धावत येत होते नि ज्याच्या अंगात या पराभूत नि असंघटित सेनेलाही यशस्कर करणाऱ्या गनिमी काव्याची कुशलता वास करीत होती तो जगदीशपूरचा राणा अझिमगडला कोंडून टाकून मधल्या ८१ मैलांचा जलदीने प्रवास करुन नि बनारस शहरावर अचानक हल्ला चढवून अलाहाबादेस असलेला गव्हर्नर जनरल नि लखनौला असलेला कमांडर इन- चीफ ह्या दोघांचीही कलकत्त्याकडील साखळी पार तोडून टाकण्यास चुकणार नाही हे लॉर्ड कॅनिंगच्या ताबडतोब ध्यानात आले. बंडाच्या आरंभी शीख लोकांच्या राजनिष्ठेने बनारस नि अलाहाबाद ही शहरे इंग्रजांचे हाती पडल्याने तर त्यांना स्वातंत्र्याचे मुख इतके करकचून हिंदुस्थानचा गळा दाबता आला होता; ती निसटलेली संधी आता कुंवरसिंह पुन्हा साधतो की काय अशा चिंतेने लॉर्ड कॅनिंग त्वरित हुकूम देता झाला की त्या बंडखोरावर खुद्द लॉर्ड मार्ककेर ह्यांनीच चालून जावे.

---

[1] Malleson, Vol. IV, page 321.

क्रिमियन युद्धात प्रख्यातीस आलेला नि हिंदुस्थानात पूर्णपणे अनुभवलेला हा लॉर्ड मार्ककेर हा सुमारे ५०० योदध्यांसह नि तोफांसह कूट करीत अझिमगडापासून ८ मैलावर येऊन धडकला. थोड्याशा विसाव्यानंतर तारीख ६ एप्रिलचे पहाटे त्याने जपतजपत पुढे पाउल टाकले. सकाळी ६ वाजण्याचे सुमारास त्याला बातमी लागली की नजीकच कुंवरसिंहाची सेना त्याच्या पातळीवर टपून बसलेली आहे. लॉर्ड मार्ककेर ह्याने ह्या पाळतीचे आपणास ज्ञानच नाही असे ढोंग करून सैन्याला सज्जतेने आणखी थोडे पुढे नेले नि लगेच कुंवरसिंहाच्या उजव्या बाजूवर मारा केला. त्यासरशी कुवरसिंगाची डावी बाजू गोळ्यांचा पाऊस पाडीत उठली! तो वृद्धयुवा एका पांढऱ्या शुभ्र घोड्यावर स्वार होऊन आपल्या सैन्यात भीष्माचार्यासारखा तळपत होता! फरक इतकाच की दुर्योधनाच्या पक्षाकडून भीष्माचार्य लढत होते- हा वृद्ध युवा धर्मराजाचे वतीने लढत होता! तो स्वातंत्र्यधर्मासाठी, देशधर्मासाठी धर्म्य धर्मासाठी लढत होता! त्याची सेना चार हजारापर्यंत होती. परंतु तिच्यात संख्येइतका जोर नव्हता हे तो जाणून होता नि म्हणून आज सर्व भार काय तो त्याच्या एकट्याच्या पौरुषावर अवलंबून आहे असे पाहून शुभ्राश्वारूढ तो अैंशी वर्षांचा सेनापती आपल्या सेनेसह लढण्याची शर्थ करू लागला.

त्याने मार्ककेरच्या आजूबाजूंनी आपली सेना पसरीत नेली. मार्ककेरच्या तोफा त्यावर जबर मारा करीत असताही नि त्यांना उत्तर देण्यास त्याचेजवळ तोफा नसताही त्याने थोड्याच वेळात मार्ककेरच्या पिछाडीवर आपले सैन्य जमवीत आणले. ब्रिटिश सैन्याच्या सेनापतीची धांदल उडून त्याने आपल्या तोफा किंचित मागे घेतल्या. हे पाहताच बंडवाले मोठमोठ्याने जयनाद करीत पुढे सरू लागले. कुंवरसिंहाने मध्यंतरी संधी साधून इंग्रजांचे पिछाडीवरचा पेच पूर्ण रीतीने दृढ केला. इंग्रजांचे हत्ती वेडे होऊन सैरावैरा धावू लागले. त्यांचे महात हत्तीला मिठ्या मारमारून जीव संरक्षण करू निघाले नि त्यांचे नोकर भराभर रण सोडून पळून गेले! तरी मार्ककेरने धीर सोडला नाही. त्याने आघाडीच्या बंडवाल्यांच्या टोळ्या विभागून नि तेथील घरे काबीज करुन समोरची बाजू जिंकून घेतली. तो कुंवरसिंहाने ब्रिटिशांची पिछाडी मारून पाडाव केली!

आता ही विचित्र लढाई बरोबर उलटीची पालटी झालेली होती. कारण आरंभी कुंवरसिंहाचे तोंडाशी ब्रिटिशांचे तड होते. लढता लढता आता कुंवरसिंह त्यांच्या पिछाडीला भिडून कुवरसिंगाचे तोंडाकडे ब्रिटिशांची पाठ आली! नि त्यांच्या पाठीला कुंवरने आग लावून दिली! आपल्या पिछाडीस बंडवाल्यांनी पेटवून दिलेले हे आपले शिधासामान जळताना पाहून- लॉर्ड मार्क केरने धीर जरी सोडला नसला तरी रणांगण सोडण्याचा निश्चय केला! पूर्ण विजय साधत नसला तर निदान अझिमगडला मदत नेण्याचा हेतु तरी साधावा म्हणून आपली विजयी आघाडी तशीच पुढे रेटीत मार्ककेर रण सोडून लढत लढत निघाला नि आपल्या तोफांच्या सहाय्याने त्या शहराला रात्रीचे भरात येऊन पोचला.

कुंवरसिंहाच्या ह्या एकंदर रण तांडवाविषयी प्रख्यात इतिहासलेखक मॅलेसन म्हणतोः “त्याच्या मोहिमेचा नकाशा प्रशंसनीय होता. परंतु त्या नकाशाप्रमाणे वर्तन करण्यास त्याने

बऱ्याच चुका केलेल्या आहेत. मिलमन जेव्हा त्याच्या हातात सापडला तेव्हा त्याच्या मागचा अझिमगडचा रस्ता अडकवून टाकण्याचे ऐवजी कंवरसिंहाने त्याच्या तोंडावरच मार दिला. त्याचा पाठलाग करून त्याला अझिमगडामध्ये कोंडल्यानंतर थोडेसे सैन्य अझिमगडास ठेवून बाकीच्या लोकांसह कुमार जर बनारसवर ताबडतोब येता तर लार्ड मार्ककेरशी त्याला याहूनही जबरदस्त सामना देता येता. परंतु वास्तविक पाहता ह्या सर्व संधी त्या कुंवरासारख्या योग्य पुरुषाच्या ध्यानात आल्याशिवाय राहिल्या नसतील. परंतु त्याला परिस्थितीने नाडले होते. ज्या ज्या लहान पुढाऱ्यांनी जे लोक त्याच्या झेंड्याखाली लढण्यास आणलेले होते त्यांच्यापैकी प्रत्येकाला एकेक निराळीच लहर लागणार. अशा अनेक शहाण्यांच्या बेलगामी वादांचा निकाल बहुतेक वेळ भेसळ केलेल्या तडजोडीतच करावा लागे.

लार्ड मार्ककेर अझिमगडात घुसून तेथील इंग्रजी सैन्यात जाऊन मिळाला तरी कुंवरसिंहाचा अझिमगडवरचा पेच कमी झाला नाही. ते सर्व शहर बंडवाल्यांच्याच ताब्यात असून त्यांचे आजूबाजूच्या मुलुखात त्यांनी पाळतीही ठेवलेल्या होत्या. आपल्या सैन्याचे खरे खरे बल किती आहे हे ताबडतोब जाणण्याची कलाही सेनानीला अवश्य असावी लागते. आणि या कलेत जर कोणाचा सेनानी अत्यंत चतुरता दाखवीत असेल तर तो कुंवरसिंह होय! त्याने शत्रूचे बल जसे मापलेले होते तसेच अचूकपणे त्याने स्वसैन्याचे गुणदुर्गुणही मापलेले होते. तेव्हा इंग्रजांच्या तटबंदीवर हल्ला करण्याच्या भानगडीत तो मुळीच फारसा पडला नाही. इंग्रजी तटबंदीवर किंवा इंग्रजी बेयोनेटांवर हल्ला करण्यापेक्षा वाटेल ते इतर दुर्घट कृत्य करण्यास शिपाई धजत असत हे कुंवरसिंह लखनौच्या उदाहरणावरून समजलेला होता. एतदर्थ त्याने अझिमगड शहराचा ताबा कायम ठेवून नि तेथील इंग्रजांना बाहेर तोंड काढणे तेवढे अशक्य करून तो आपल्या धाडसी हृदयात दुसराच एक विलक्षण डाव योजू लागला. सत्तावनसाली रणांगणात उतरलेल्या हजारो योद्ध्यांत नेहमीच दोन वर्ग दिसून येत. एक स्वातंत्र्यतेजाचे दिव्य स्फूर्तिला शोभेल असेच रणसन्मुख छातीशी छाती भिडली असताही अढळ समर करणारे नि दुसरे बेबंदी अवसानघात करणारे. कुमाराने आपल्या सैन्यातील पहिल्या प्रतीचे नि जिवाला जीव देणारे असे करारी लोक निवडून काढून त्यांचे एक खास पथक तयार केले. सत्तावन साली कोणत्याही इतर सेनानीने अंमलात न आणलेली ही युक्ती सिद्धिस नेल्याबरोबर कुंवरसिंहाने तो वर सांगितलेला आपला धाडसी बेत अंमलात आणण्यास कंबर बांधली नि अझिमगडा- जवळील नदीचे पुलावर आपले हे निवडक सैन्य उभे केले.

कारण ह्या पुलासमोरूनच सर ल्युगार्ड नावांचा जनरल एका सबळ ब्रिटिश सेनेसह अझिमगडावर चालून येत होता. अर्थातच या जनरलला वाटले की अझिमगडावरील ताबा सोडावा लागू नये याच हेतूने काय ते कुंवरसिंहाची सेना त्या पुलावर मला आडवी आलेली आहे! "But the

wily chieftain had matured plans far deeper than even those about him could fathom."[2] ब्रिटिश जनरललाच काय, परंतु त्याच्या अगदी नजीकच्या लोकांना देखील त्या कावेबाज राजपुताच्या मनात काय डाव जुळत आलेला होता हे समजले नव्हते; तो डाव हा होता की इंग्रजांस तिथेच गुंतवून टाकून मध्यंतरी आपल्या सेनेसुद्धा त्वरेने जगदीशपुरावर चालून जावे. ही युक्ती म्हणजे युद्धकौशल्याचा नि युद्धधैर्याचा उत्कर्ष होय. अझिमगडापासून गाझीपुरापर्यंत जाऊन तेथून गंगानदीचे पात्र ससैन्य उतरून जगदीशपुरला जिंकावयाचे नि ते सर्व मागे असलेली ल्यूगार्डची ब्रिटिश सेना नि पुढे असलेली आराची ब्रिटिश सेना ह्या उभयतांसही चकवून! ह्या धाडसी बेताचे सिद्धिसाठीच त्या पुलावर त्या राजपुताने आपले अत्युत्तम तितकेच लोक ठेवलेले होते. ह्या सैन्याने त्या पुलावर ल्यूगार्डला इतके वेळ थांबावयाचे की, अझिमगडात असलेल्या बंडवाल्यांच्या सात आठ हजार सैनिकांना त्या शहराला वळसा घालून, ते शहर मागे टाकून, नीट गाझीपुराचे मार्गास सुखरुपपणे लागता यावे. गंगा उतरून एकदा जगदीशपूरच्या रानात जगदीशपूरचा सिंह शिरला की, पुन्हा रणक्रीडनाच्या नवविटी नवराज्यास आरंभ!

हा सर्व धाडसी प्रयत्न सिद्धिस जाणे हे, त्या तानू नदीच्या पुलावरील सैनिकांनो, सर्वस्वी तुमच्या शौर्यावर अवलंबून आहे! कुंवरसिंहाची सर्व फौज अझिमगड सोडून शत्रूच्या टप्प्यातून पूर्णपणे बाहेर पडेतोपर्यंत तुम्ही या पुलावर सर ल्युगार्डला पाय टेकू देऊ नका? ह्या अढळ समरास तुम्हीच योग्य आहा म्हणून हजारो योद्ध्यांतून तुमच्या त्या नायकाने तुमची निवड केलेली आहे. त्या त्याच्या विश्वासाला आपले शौर्य सत्पात्रतेला नेवो. एक विचार, एक निर्धार नि एक प्रतिज्ञा की आपले अझिमगडचे हजारो बांधव पार निसटले आहेत ह्याची निशाणी मिळाल्याशिवाय वाटेल ते झाले तरी हा पूल सोडणे नाही! ब्रिटिशांसारखी सबल फौज तोफांसह पुढे भिडली आहे तरी हा पूल सोडणे नाही! एकूण एक मनुष्य ठार होईपर्यंत पूल सोडणे नाही! कुंवरची आज्ञा होण्यापूर्वी लढत लढत मेलो तरीही पूल सोडणे तर "पुनर्जन्म तत्क्षणी घेऊन पुनः पुन्हा लढणे!" श्रीशिवराज रांगण्यास सुखरूप पोचेतो बाजी देशपांडे पावनखिंडीत जसा भांडला तशी स्वदेशाची अतुल पांडेगिरी स्वराज्याचे बाजीसाठी करुन आज ह्या पुलाच्या खिंडीलाही पावन करा! फाजलखानाच्या सैन्याने जसे त्या इतिहासप्रसिद्ध खिंडीतील मूठभर मराठ्यांवर हल्ल्यामागून हल्ले चढविले तसेच ह्या पुलावरील कुंवरसिंहाच्या चिमुकल्या सैन्यावर ब्रिटिश सेनानी ल्युगार्ड हाही हल्ल्यामागून हल्ले चढवून राहिला. परंतु त्या पुलावर त्याचा पाय अढळ राहीना. इंग्लिशांच्या प्रत्येक हल्ल्याचे रोधाने ते वार तो पांड्यपक्षीय सेनाकंदुक तितक्याच जास्त जोराने उलट टप्पा घेई. तिकडे अझिमगडातील एकूण एक बंडवाले पूर्वसंकेताप्रमाणे गाझीपुराचे मार्गास लागले आहेत अशी वार्ता येईतोपर्यंत तो स्वदेशाभिमानी पूल असा अप्रतिहत बळाने झुंजत राहिला.

---

[2] Malleson, Vol. IV, page 330.

"They held the bridge of boats with a resolution and perseverance worthy of veterans and it was not untill they had by their long resistance assured the safety of their comrades that they fell back."[3] जगदीशपूरचा मालक आपल्या सेनेसुद्धा अझिमगडाहून सुखरुपपणे पार झाला आहे एतन्निदर्शक सांकेतिक निशाण पाहताच हे स्वातंत्र्यवीर कृतकृत्यतेच्या समाधानासह त्या पुलाला सोडून व्यवस्थेने मागे फिरले.

पांड्य सेनेने आपण होऊनच एका एकी पूल सोडलेला आहे हे पाहताच ल्युगार्ड त्यावर घुसू लागला. तेव्हा त्याच्या लक्षात आले की, कुंवरसिंह किंवा त्याची सेनाही एखाद्या जादूगाराच्या निर्मितीप्रमाणे अझिमगडाहून क्षणार्धात नाहीशी झालेली आहे! निराश झालेल्या त्या ब्रिटिश सेनानीने घोड्यावरच्या तोफखान्यासह घोडेस्वारांना कुंवरसिंहाचा भयंकर पाठलाग करण्यास धाडून दिले. बारा मैलपर्यंत इंग्रजी घोडे दवडले तरी कुंवरसिंह दृष्टीस पडेना- आणि जेव्हा तो दृष्टीस पडला तेव्हा अशा थाटाने पडला की पळणारे कोण नि पाठलाग करणारे कोण हे ओळखणे समरांगणात अशक्य व्हावे! इंग्रजी सेनेला पाहताच बंडवाले भेदरून जाण्याचे ऐवजी बंडवाल्यांना पाहताच इंग्रजी लष्करच भेदरून गेले. कुंवरसिंहाचे सैन्य ऐटीत उभे राहून, आपल्या तलवारी उपसून नि बंदुका रोखून, क्रोधाने फणफणत नि तिरस्काराने गुणगुणत "began to abuse and tell us to come on." बंडवाले आव्हान देऊ लागले, "चल फिरंगी! ये पुढे! होऊन जाऊ देत दोन हात!" आणि फिरंगी पुढे येताच बंडवाल्यांनी असे दोन हात केले की इंग्रजांचे कित्येक योद्धे नि अधिकारी रणभूमीवर ठार झाले. बंडवाल्यांचे चौकोन अचलासारखे अभंग राहिले. इंग्रजांना स्वसंरक्षण करताकरताच नाकी नऊ आले. नि कुंवरसिंह आपल्या सैन्यासह गंगेच्या जास्त जास्तच नजीक चालला.

इंग्रजी पाठलागाची ही दरिद्री वार्ता त्यांच्या प्रेतांसुद्धा अझिमगडास पोचताच तेथून दहापाच तोफांसुद्धा नवीन ब्रिटिश सैन्य घेऊन डग्लस त्या पाठलाग करणाऱ्या तुकडीला जाऊन मिळाला. ह्या डग्लसला नुकतेच अझिमगडाकडे कुंवरच्या तलवारीचे पाणी चाकावयास मिळालेलेच होते! कुंवरच्या त्या थपडीस न विसरलेला हा ब्रिटिश सेनानी मोठ्या सावधगिरीने त्याचा पाठलाग करीत नाघाई ह्या गावाजवळ आला. तेथे कुंवरसिंह त्याची वाट पाहता उभाच होता. ब्रिटिश सैन्य दृष्टीस पडताच त्या सिंहकुमाराने अपले शूरतम लोकांचे खास पथक शत्रूच्या तोंडावर नेले, नि पुन्हा एकदा त्यांना सांगितले की माझी उलट निशाणी होईतोपर्यंत शत्रूला निकराने झुंजवीत ठेवावे. लगेच बाकीच्या सैन्याचे दोन भाग करून त्यांना कुमारन निरनिराळ्या मार्गाने पुढे कूच करण्यास धाडून दिले. ते तिकडे जात आहेत तोपर्यंत ब्रिटिशांशी त्या मूठभर वीरांनी हटातटाची झुंज चालविली. शत्रूंच्या भयंकर तोफांना मारक असे उत्कृष्ट साधन जवळ नसल्याने त्यांचे सवंगडी पटापट मरत असताही ते तिळमात्र डगमगले नाहीत वा त्यांची रांग ढिली

[3] Malleson, Vol. IV, page 330.

झाली नाही वा शिस्त बिघडली नाही वा एकही पाय बेकवायतीने रणात रेंगाळला नाही! चार मैलपर्यंत ही भयंकर लढाई चालली! अखेर ब्रिटिश फौज जमली आहे हे तिच्या लटपटणाऱ्या तंगड्यावरून पाहताच बंडवाल्यांचे निरनिराळ्या मार्गाने चाललेले दोन सैन्यभाग चटकन एकत्र झाले नि आपल्या त्या सर्व सैन्यासह कुंवरसिंह गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक आला.

त्या एप्रिलचे १७ वीचे रात्री दमलेले ब्रिटिश सैन्य अथुसिखा गावी झोपी गेले. पहाटेच डग्लस पुढे चालला तो बंडवाले त्याच्याही पुढे १८ मैल गेलेले होते! तो सर्व दिवस ब्रिटिश घोडे नि तोफखाना बंडवाल्यांच्या शोधात चाललेले होते. परंतु ब्रिटिश पायदळ फार मागे पडू लागले. तेव्हा आज रात्री कुंवरसिंहापासून चार मैलांवर ब्रिटिश सेना पुन्हा एक झोप ताणावयास उतरली. कुंवरचे हेर रिपुवार्ताहरणात अतुल कुशल होते. त्यांनी इंग्रज झोपी गेल्याची वार्ता क्षणार्धात आणताच कुंवर खाडकन उभा राहिला नि शत्रूच्या झोपाळूपणाचा फायदा घेण्याचा त्याने निश्चय केला. तो ऐंशी वर्षांचा म्हातारा वृद्ध रजपूत आपल्या सर्व सेनेसह त्या मध्यरात्रीच्या अंमलात तेथून जो तडक निघाला तो शिकंदरपूरला भिडला, घोग्रा नदी उतरला, गाझीपूर प्रांतात शिरला, थेट मनोहर शहरापर्यंत चाल करून आला नि आपल्या श्रमलेल्या, दमलेल्या, भुकेलेल्या सैन्याला क्षणभर विसावा देण्यासाठी तेथे जरासा थांबू लागला. कुंवरचे सैन्य आता अत्यंत श्रमी झालेले होते. मनोहर गावाची जागा फारशी बळकट नसताही तिथे विसावा घेण्यासाठी थांबणे म्हणूनच त्यांना भाग पडले होते. ह्या गावी बंडवाले पुढे जाणे अशक्य होऊन थांबले आहेत असे ऐकताच डग्लसही धावू लागला नि तारीख २० एप्रिललाच त्या मनोहर गावी येऊन थडकला. या दिवशी त्या श्रमलेल्या बंडवल्यांचा नेट सुटला नि इंग्रजी सैन्याने त्यांचा पराजय करून त्यांचे गाड्या, रसद वगैरे सामान पाडाव केले. परंतु म्हणून तो वृद्ध युवा किंवा त्याचा धीर हा थोडाच पाडाव होणार होता! पराजयाचे चिन्ह दिसले मात्र तो पूर्वीच योजून ठेवलेला युक्तिबाज हुकूम सुटला. कुंवरची सेना एका दृष्टिपाताबरोबर लहान लहान कित्येक तुकड्या करून रणागणातून भरकन अदृश्य झाली नि एका ठरलेल्या तासाला ठरलेल्या ठिकाणी त्या सर्व भिन्नभिन्न तुकड्यांनी एकत्र व्हावे असा गनिमी कावा योजिला गेला! पण हे सांकेतिक ठिकाण कोणचे असावे याचा ब्रिटिश सैन्याला बिलकुल सुगावा लागेना. तेव्हा आपला हा विजय निष्फळ झालेला पाहून ब्रिटिश सैन्य चुरमुरे खात तिथेच थांबले. परंतु कुंवरसिंह मात्र आपल्या सैन्यासह गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक चालला!

गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक चालला! आता भयंकर शर्यतीला जिंकून तो गंगापात्राला भिडलाही! मागे इंग्रजी फौज दौडत आलेली होती. परंतु तिला तोंड देण्यास आता त्याच्या सैन्याला त्राण किवा वेळ उरलेला नव्हता. म्हणून त्या कावेबाज वृद्धाने दुसरीच एक शक्कल योजिली. त्याने प्रांतात जिकडे तिकडे अशी वार्ता उठविली की बोटी मिळणे शक्य नसल्यामुळे कुंवरसिंहाचे सैन्य हत्तीवरूनच बाल्टिलानजीक गंगापार होणार आहे. ही बातमी इंग्रजांच्या हेरांनी हेरून डग्लसला कळविताच त्याला धन्यता वाटली की शाबास आहे या हेराची! आता कुंवरसिंह कुठे जातो! त्याची ही अंतर्वार्ता मला मिळाल्याने त्याला त्याच्या हत्तीसुद्धा मी

गारद करून टाकणार! म्हणून ब्रिटिश सैन्य बाल्टिलानजीक जाऊन त्या अवजड हत्तीची वाट पहात छपून बसले. शूर वीरहो, खुशाल छपून बसा! या तुमच्या स्वयंप्रणित कैदेत तुम्ही अडकून पडला आहा नि कुंवरसिंहाचे हत्ती आता येतील, मग येतील म्हणून इकडे झोपा काढीत आहा त्याच वेळेला ७ मैलांवर कुंवरसिंह गंगा उतरुनही चालला. आपण हत्तीवरून गंगा उतरणार या वार्तेने इंग्रजांस बाल्टिलाकडे भुलवून नेताच कुंवरने जरूर तितक्या बोटी ताबडतोब जमविल्या नि रातोरात त्याचे सैन्य मेयोपूर घाटापासून श्रीगंगेच्या जलाशयात प्रवेश करीते झाले. आपली झालेली फसगत इंग्रजांचे ध्यानात येताच ते चवताळून पहाटेच्या सुमारास सेदोपुर घाटावर तुटून पडले नि त्यांनी पांड्य पक्षाची एक बोटही बुडवून टाकली- परंतु ती शेवटची बोट होती! सर्व सैन्य कुमाराने आधीच गंगेपलिकडे नेलेले होते नि एका क्षणा दो क्षणात आपल्या सैन्यांचे नदीतरण सुरक्षित झालेले पाहताच तोही उतरून पार पडला- परंतु, हाय हाय! एका क्षणाने केवढा घात केला! भारतभूमीचा तो सौभाग्यतिलक, वीरांगणाचा तो अभिमान, ती स्वतंत्रतेची तरवार- राणा कुंवरसिंह! गंगेच्या पात्रामध्ये मधोमध गेला असता शत्रूची एक गोळी आली नि ती त्याच्या हातामध्ये फोफावत घुसली. हे पाहताच त्या भीष्माने काय केले? तो अश्रु ढाळू लागला काय? रक्ताचा पूर बंद व्हावा म्हणून कोणाची मदत मागू लागला काय? काय त्याचे आसन त्या तीव्र वेदनेने किचित तरी ढळू लगले? नाही, नाही, तसे काही एक झाले नाही. हातावरील माशीइतका देखील तो थरारला नाही. त्याने त्या गोळीकडे एकदा तिरस्काराने पाहिले नि कुंवरसिंहाला क्षणैक तरी मी अस्वस्थ केले असा त्या फिरंगी गोळीलाही डौल मारता येऊ नये, असे त्याला वाटले. त्याने आपल्या दुसऱ्या हाताने आपली तरवार उपसली, त्या फिरंगी गोळीने दुष्ट झालेला तो हात कोपरापासून छाटून टाकला आणि तो छाटलेला तुकडा गंगेला अर्पण करताना गंभीर गर्जनेने कुंवरसिंह उद्‌गारला, "हे मातर, हे गंगे, बालकाचा हा शेषोपहार मानून घे![4] भागीरथीला 'हे मातर' 'हे मातर' म्हणणारे शेकडो पृथुजन आजपर्यंत जन्माला आले नि येतील; परंतु कुमारपाल, तुझ्यामुळे ती देवी जान्हवी पुत्रवती झालेली आहे! 'नक्षत्रतारागृहसंकुलापि, ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः।'

त्या लोकोत्तर कुमाराने हा अलौकिक शेषोपहार आपल्या त्रिलोकविख्यात मातृगंगेला अर्पण करताच तिच्या शीत तुषारांनी त्याचे देहसिंचन केले नि ह्या मातृप्रेमाने उत्साहित झालेला तो वीरवर आपल्या सैन्यासह गंगापार होता झाला. त्याच्या मागची इंग्रजी फौज हताश होऊन गंगेच्या अलीकडेच कुंवरसिंहाचे नाव घेणे सोडून देऊन स्वस्थ बसली होती. तेव्हा निर्वैर झालेला तो सिंहकुमार शहाबाद प्रांताच्या आपल्या जन्मसिद्ध जंगलात पुन्हा एकदा घुसू लागला. तारीख २२ एप्रिलला त्याने जगदीशपुरातही प्रेवश केला नि अशा रीतीने ज्या राजवाड्यातून त्याला सुमारे ८ महिन्यांपूर्वी इंग्रजांनी हुसकावून दिलेले होते त्याच जगदीशपूरच्या राजवाड्यात त्याचा स्वकीय

[4] आर्यकीर्ती by रजनीनाथ गुप्त of Bengal.

राजा पुन्हा एकदा विराजू लागला! कुंवरसिंह गंगा उतरून येताच त्याचा तुल्यवीर्य बंधु अमरसिंग हजारो सशस्त्र गावकऱ्यांसुद्धा त्याला येऊन मिळाला होता. ह्या लोकांना नि गंगा उतरून आलेल्या शूर शिपायांना कुंवरसिंहाने जगदीशपूरच्या आजूबाजूने जंगलात माऱ्यामाऱ्यांवर ठेवून दिले नि गनिमी काव्याने विजयश्री पावलेला तो वीरतेचा रणनवरा रणासाठी सज्जचाप होऊन रणांगणात पुन्हा उतरला.

आणि पुन्हा रणांगण जुंपले! कुंवरसिंह इतक्या तडफीने जगदीशपुरावर येऊन कोसळला होता की नजीक असलेले आराचे ब्रिटिश सैन्यास त्याचे आगमनाची वार्ताही नव्हती. तेव्हा जगदीशपूरचे राजवाड्यात कुंवरसिंह पुन्हा शिरलेला आहे हे ऐकून आराचा इंग्रजी सेनानी ली ग्रँड हा क्रोधाने लालभडक झाला. पूर्व अयोध्येपासून इंग्रजी सेनेला थपडा मारीत मारीत ह्या कुंवराने गंगा उतरावी नि खुद्द माझ्या छातीवर चालत येऊन जगदीशपुरात राज्य करू लागावे! पुरते आठ महिने झाले नाहीत तर होअर ह्याच जंगलात कुंवराची खोड मोडण्यास शिरलेला होता. तसाच आज मीही शिरेन नि ह्या सर्व अपमानांचा सूड उगवून तसाच विजयीही होईन असा निश्चय केलेला तो ताज्या दमाचा ब्रिटिश सेनानी ४०० योद्धे नि २ भयंकर तोफा घेऊन ता.२३ एप्रिलला जगदीशपूरावर तुटून पडला. आता या रणात कुंवराने कसा टिकाव धरावा? तो आजपर्यंत एकसारखा लढत लढत उभाचा उभा आहे. त्याच्या सेनेला कित्येक दिवस पोटभर खावयास वा घडीभर निजावयास वेळ मिळालेला नाही. नुकता कालच तो या महाप्रवासानंतर जगदीशपूरच्या वाड्यात आलेला- त्याला नि त्याच्या सैन्याला एका दिवसाचीही फुरसत मिळालेली नाही! त्याचे सैन्यही ह्या वेळेस इंग्लिशांच्याच रिपोर्टाप्रमाणे- "disjointed, badly armed and without guns" होते! त्याच्याजवळ एकही बंदूक नाही, त्याचे हताश लोकांची संख्या जेमतेम दीड हजारापर्यंत, त्यांच्यापाशी मोडकी तोडकी शस्त्रे नि त्यांच्यात शिक्षित शिपाई केवळ तुरळक आणि खुद्द त्या वृद्ध सेनानीचा हात कालच जबर जखम लागून तुटलेला! अशा पांड्य सेनेवर तोफांसह, ताज्या दमाच्या, उत्तम शिक्षेच्या लोकांच्या आंग्लसेनेसह ली ग्रँड चालून आलेला! ह्या असमान झुंजीत विजय इंग्रजांना मिळणारच मिळणार! तो इंग्रजी वीर जगदीशपूरच्या दाट झाडीत घुसला. या झाडीची लांबी दीड मैलच होती. झाडीत जाताच कुंवरचे लोकांवर इंग्रजी तोफा गडगडत मारा देऊ लागल्या. कुंवरपाशी तर तोफा नाहीत! परंतु असे असताही त्याचे सैन्य आपल्या तोफांची चेष्टा करीत आपल्याला कोंडू पहात आहे. मग तर सोडा आता निर्वाणीचा बाण! इंग्रजी सैनिकांनी नेटाचा हल्ला चढविण्याचा निश्चय केला. ते काळदूतासारखे कुंवरावर तुटून पडले, कुंवराची सेना झाडीतून त्याला तोंड देऊ लागली. त्यासरशी ब्रिटिश सेनेतील सर्व अवसान एका एकी सुटून पिछेहाटीचे शिंगही फुंकले गेले! कुमाराने इंग्रजी सैन्यास अशा जागी नि अशा रीतीने कोंडलेले होते की, तेथे उभे रहाणे नि तेथून पळणे ही दोन्हीही कृत्ये सारखीच मारक होती!

इकडे कुंवरसिंहाच्या आज्ञेने त्याच्या राजवाड्यातील सारे महत्त्वाचे सामान अन्यत्र धाडून दिले होते. तसेच सरकारी कागदपत्र जाळावयाचे मना करुन त्याने शिपायांस सांगितले की, आपण

इंग्रजांना या देशातून हुसकून दिले म्हणजे यथार्थ रीतीने वसूल नि न्याय करण्यास हे कागद अवश्य ठेवले पाहिजेत. लोकांना त्याचा एवढा आदर वाटे की, त्याच्यासमोर कोणी धुम्रपान करण्यासही धजत नसे.[5]

तारीख २३ एप्रिलला इंग्लिश सैन्याला असे अगदी चारी मुंडीवर चीत केल्यानंतर तो वृद्धयुवा राणा कुंवरसिंह आपल्या जगदीशपूरच्या राजवाड्यात विजयश्रीसह प्रवेशता झाला!

हा त्याचा शेवटचा प्रवेश होता. कारण जगाच्या रंगभूमीवर आता कुंवरसिंह पुन्हा कधीही प्रवेश करणार नाही! त्याच्या हाताला गंगापात्रात जी जबर जखम झालेली होती ती विकोपास जाऊन तो रजपूत कुलावंतस राणा कुंवरसिंह ह्या विजयापासून तिसऱ्या दिवशी तारीख २६ एप्रिल रोजी आपल्या पूर्वजार्जित राजवाड्यात स्वतंत्रतेच्या निशाणाखाली चिन्मयरुपी लीन होता झाला! तो जन्मला तेव्हा त्याची भूमी स्वतंत्र होती आणि त्याचे प्राणोत्सरणही स्वतंत्रतेच्या निशाणाखालीच झाले! ज्या दिवशी तो मेला त्या दिवशी जगदीशपूरच्या वाड्यावर इंग्रजांचे निशाण फडफडत नसून त्याच्या स्वदेशाचा नि स्वधर्माचा स्वातंत्र्यध्वजच झळकत होता! रजपुताला यापेक्षा पुण्यतर मरण ते कोणते यावयाचे आहे?

त्याने आपल्या अपमानाचा सूड उगविला, त्याने आंग्ल सैन्यासारखा प्रबळ शत्रूलाही आपल्या तुटपुंज्या साधनांनी रणांगणात अनेकदा दाती तृण धरावयास लावले, त्याने स्वधर्माशी धर्मद्रोह वा स्वदेशाशी देशद्रोह केला नाही, त्याने आपल्या भूमीच्या दास्यशृंखला तोडून तिला स्वतंत्र केली, आणि रणात आज अैंशी वर्षांच्या ह्या वृद्ध कुवरसिंहाला विजयश्रीने अलौकीक आलिंगन दिलेले आहे, तर हे सिंहकुमारा हाच मुहूर्त, हीच पर्वणी, हे धर्मपक्षीय भीष्माचार्या, हेच उत्तरायण, तर तू तुझ्या वीरतनूचा त्याग कर! आणि तोही रोगाने नव्हे तर रणांगणातील जखमांनी! जसे तुझे आयुष्य, तसे तुझे मरणही लोकोत्तर! म्हणूनच तो कुंवरसिंह त्या दिवशी मेला. रजपुताला यापेक्षा पुण्यतर मरण ते कोणते यावयाचे आहे?

श्रीकुंवरसिंहाची भूमिका ही एखाद्या वीर काव्याच्या नायकस्थानी शोभू शकेल. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाला जर कोणी सर्व दिशेने योग्य असा पुढारी शोभत असेल तर तो कुंवरसिंह होय. युद्धकलेत तर त्याचा कोणीही हात धरणारा नव्हता. स्वातंत्र्ययुद्धात गनिमी काव्याचे किती महत्त्व आहे हे प्रथमतः कुंवराने ओळखले नि शिवरायाच्या गनिमी काव्याची बरोबर नक्कल कशी करावी हे त्यानेच काय ते सिद्ध करून दाखविले. तात्या टोप्यांच्या नि कुंवरसिंहाच्या युद्धचातुर्याची तुलना केल्यास कुंवरची गनिमी पद्धतच जास्त बिनतोड होती असे दिसून येईल. तात्यांनी गनिमी काव्याच्या निषेध रुपात अत्यंत चातुर्य प्रकट केले. परंतु कुंवरने निषेध रूपाप्रमाणेच विधीरूपातही वृकयुद्धाची पूर्णता करून दाखविली. तात्यांनी सैन्याचा नाश तेवढा होऊ दिला नाही. परंतु कुंवरने ते करून शिवाय परसैन्याचाही वेळोवेळी नाश केलेला आहे गनिमी काव्यात पूर्ण विजय येण्यासाठी

---

[5] आर्यकीर्ती by रजनीनाथ गुप्त of Bengal.

ही सावधगिरी घेणे भाग असते की मोठ्या शत्रूच्या पुढून नेहमी पळत असता त्या अपजयांनी स्वकीय सैन्य हताश वा भयभीत न झाले पाहिजे. जाणून बुजून स्वीकारलेल्या पराजयांनी स्वकीय सैन्य हताश वा भयभीत न झाले पाहिजे. जाणून बुजून स्वीकारलेल्या पराजयांनी त्यांची आत्मनिष्ठा सुटणार नाही नि लढाईच्या वारंवार चाललेल्या टाळाटाळीने लढाईचा त्यांना कायमचाच धाक बसणार नाही. ह्याबद्दल वृकयुद्धाच्या सेनानींनी नेहमी काळजी घेतलेली असावी. लढाई टाळणे ही गोष्ट निराळी नि लढाई देण्यात भित्रेपणाने अपयश घेऊन मागे फिरणे ही गोष्ट निराळी. तेव्हा गनिमी काव्यात भित्रेपणाने अपयश घेऊन केव्हाही मागे फिरू नये तर लढाई देणेच झाले असता अशा रीतीने द्यावी की शत्रूला आपल्या शौर्याचा जबर धाक नि आपल्या सैन्याला आत्मनिष्ठेची स्फूर्ति प्राप्त व्हावी. मुख्य खुबी जी सेनानीच्या अंगी पाहिजे ती ही की, आपले फार नुकसान होईल अशा ठिकाणी तोंड देणेच टाळीत जावे. परंतु जेव्हा तोंड लागेल तेव्हा असे शौर्य गाजवावे की जसे बाजीने पावनखिंडीत वा कुमाराने तानुनदीवर गाजविले. सारांश फायदेशीर नसल्यास लढाई टाळावी, फायदेशीर असल्यास लढाई द्यावी, परंतु केव्हाही रणामध्ये भित्रेपणाने वा बेशिस्तीने बदलौकिक करून घेऊ नये. शौर्याने अशी झुंज घेत रहावी की रणांत अपयश आले तरी जगात सत्कीर्तिच वाढली पाहिजे. म्हणजे शत्रूला धाक बसतो, स्वसैन्यात अनिती वाढत नाही, शिस्त सुटत नाही, उत्साह वाढू लागतो, शौर्याचा उत्कर्ष होतो, विजय हटकून मिळतो, शत्रूने आपल्याला शौर्याने जिंकले असे कधीही होऊ देऊ नये ही गनिमी काव्याची किल्ली आहे.

परंतु तात्यांनी गनिमी काव्याच्या या विधीरुपाचा अवलंब पुष्कळ वेळा केलेला नव्हता. ते नर्मदा उतरत असताना नि कुंवरसिंह गंगा उतरत असताना त्या उभयतांच्या युद्धकौशल्यात हा फरक कसा वसत होता हे स्पष्ट दिसते. तात्यांना सैन्याच्या भित्रेपणाने वारंवार पराजय घेणे भाग पडे, परंतु कुंवरने मागे हटतानाही शत्रूला शौर्याची फुशारकी उरू न देता जेव्हा जेव्हा संधी सापडली तेव्हा तेव्हा उलट थपडाही अशा लगवाव्या की, रणामध्ये त्याच्याच सैन्यात जास्त आत्मनिष्ठा नि वीरस्फूर्ति कायम असे. तात्यांना त्यांच्याच मताप्रमाणे बहुधा चालता येत नसावे नि म्हणून त्यांना जे संमत तितके त्या परिस्थितीत करता येत नसावे; परंतु कुंवरसिंगाने गनिमी काव्याने लढत असताही शिवभूपाप्रमाणे सैन्यात कातरता नि अनिती शिरू दिली नाही नि लढाई टाळणे नि लढाई मारणे ह्या विधी- निषेधांनी वृकयुद्धाच्या उभय स्वरूपांचाही अवलंब करण्यात अप्रतिम युद्धकौशल्य दाखविले नि म्हणूनच त्यास इंग्लिश सैन्याचे छातीवर नाचत नाचत पवित्र विजयानंदांत नि स्वकीय राजमंदिरात, स्वतंत्रतेच्या निशाणाखाली नि देवदूतांच्या पंखाखाली पुण्यपावन मरण वरता आले!

अ. स. १८५८ साली तारीख २६ एप्रिलला हा दिव्यपुरुष देवलोकाला जाताच त्याच्या तत्त्वाचा, त्याच्या ध्येयाचा, त्याच्या सैन्याचा नि त्याच्या ध्वजाचा सर्व भार आपले शिरावर घेऊन कुंवरसिंहाचा कनिष्ठ बंधु अमरसिंह हा गादीवर चढला. कुमारसिंहाचा हा भाऊ अमरसिंह एकाच सिंहाच्या गर्भगुहेत संभव पावलेले ते दोन केसरी किशोर आपल्या प्रखर नखरांच्या तैक्ष्ण्यात

परस्परतुल्य होते. भावाच्या मरणाने त्या लढाईला यत्किंतिचही शैथिल्य न येऊ देता पुरते चार दिवसही विश्रांती न घेता हाही रणपंडित राणा अमरसिंह आरा शहराच्या दारावर तडाखे देऊ लागला. ली ग्रँडचा पराजय झालेला ऐकून मागे गंगाकाठीच थांबलेला ल्युगार्ड, ब्रिगेडियर डग्लस हे आपआपल्या ब्रिटिश फौजांसह अमरसिंहावर मेच्या तिसऱ्या तारखेस चालून आले. भिहिया, हंतमपुरा, दलितपुरा, येथे दर दोन तीन दिवसांआड बंडवाल्यांवर इंग्रजांनी मारा करावा, जगदीशपूरही इंग्रजी फौजांनी ताब्यात घेतले. तेव्हा सबळ सैन्याचे कचाट्यातून सुटण्यास आता अमरसिंहाने हे पराभव टाळण्याची बिनतोड युक्ती काढलेली होती. त्यांनी रणांगणांवर आपआपल्या सैन्याची लहान लहान पथके करावी नि पराजयाचा रंग दिसताच त्या पथकांनी भराभर जिकडेतिकडे पांगून जावे. त्या प्रदेशातील अंचाअंचाची त्यांना माहिती असल्याने ठरलेल्या तासाला ही सर्व विस्कळीत पथके ठरलेल्या ठिकाणी गोळा होत नि पुन्हा इंग्रजांच्या छातीवर किंवा पाठीवर नाचू लागत. अशा अदृश्य सैन्याशी इंग्रज कसे लढणार! प्रत्येक विजयाचे वेळी त्यांना वाटावे आता मात्र बंडखोरची पूर्ण वाताहात झाली आहे- परंतु दुसरे दिवशी पाहातात तो ते सैन्य कालच्या प्रमाणेच जितकेचे तितके जमलेले आहे! तारीख २७ मेपासून तर त्याचे सैन्य इंग्रजांना मुळी दिसेनासेच झाले. एखाद्या भूतबाधेप्रमाणे त्या सर्व प्रातांत ब्रिटिशसत्तेचे रंध्रारंध्राला पछाडीत असताही अमरसिंह तिला प्रत्यक्ष काही दिसत नव्हता. एका टोळीने राजपूर घ्यावे, तर दुसरीने दमरान घ्यावे, तर तिसरीने कर्मनाशेवरील रेल्वेचे कारखाने धुळीस मिळवावे! जंगलाच्या ह्या टोकावरून अमरसिंहाला हुसकला की जंगलाचे ते टोक त्याने जिंकून घेतलेच, जंगलाच्या त्या टोकाकडे इंग्रजी सैन्य धावत गेले की ह्या टोकावर अमरसिंह पुन्हा राज्य करू लागला! शहाबाद प्रांतातील यच्चयावत् लोकसमूहाची सहानुभूती नि सहकरण मिळत असल्याने अमरसिंहाबरोबर रणाचा डाव खेळताना ल्यू गार्डची नि त्याच्या विस्तीर्ण फौजेची हाडे अगदी खिळखिळी झाली. तारीख १५ जून रोजी हतारोग्य, हतवीर्य, हताश झालेला तो ब्रिटिश सेनापती आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन इंग्लंडला गेला नि त्याची दमलेली फौज विसावा घेण्यासाठी छावणीत शिरली!

हे पाहताच त्या लहान लहान टोळ्या एकत्र होऊन जगदीशपूरचा राणा अमरसिंह नि त्याचे सैन्य हे रणांगणात पुनर्दर्शीभवन पावले नि विजयस्फूर्तीने स्फुरण चढलेले सैन्य तिकडे गयेला तुरुंगात टाकलेले सर्व बंडवाले तेथील इंग्रजी नोकरीतील पोलिसांनीच मुक्त केले आणि त्यासरशीच गया शहर स्वतंत्र झाले नि इकडे आराच्या इंग्रजी सैन्याला युक्तीने बाहेर भूलवून नेऊन त्या शहरावर अमरसिंहाचा झेंडा एका एकी चालून गेला! असा जिकडे तिकडे अमरसिंहाने कहर उसळून दिला आणि आता जुलैच्या सुमारास त्याने पुन्हा एकदा जगदीशपुरात प्रवेश केला! जुलै उलटली. ऑगस्ट उलटला. सप्टेंबर उलटला तरी जगदीशपुरावर स्वातंत्र्याचा जरिपटका प्रत्येक सूर्यकिरणात झळकत होता! ब्रिगेडियर डग्लससारखा आंग्ल सेनानी नि ७००० इंग्रजी सेना त्या चिमुकल्या राण्यावर दात ओठ खाऊन तुटत होती, त्यांचे शिर आणावयास किंवा त्याचे बेत

फोडावयास कित्येक देशद्रोही लोकही त्याचे सैन्यात पैशाचे लालचीने धाडलेले होते; जंगलांतून निरनिराळे नवे मार्ग पाडले होते; नाक्यानाक्यावर ब्रिटिश सैन्याची कायमची रांग बांधली होती. परंतु काही केल्या जगदीशपूरचा राणा हैराण होईना. त्याच्या अनंत झटापटीच्या सर्व कथा देण्यास स्थलावकाश नाही. इतके सांगितले म्हणजे पुरेसे आहे की स्वतंत्रतेच्या पुण्यरणांत आमरण अशाच पूर्णवीर्याने तो रणसिंह राणा अमरसिंह समरांगणात दंग झालेला होता!

शेवटी त्याला जगदीशपुरास कोंडून ठेवून, गाडून टाकण्यासाठी सात निरनिराळ्या इंग्रजी सेना जगदीशपूरचे सर्व मार्ग बंद करीत चालून आल्या. प्रांतातून या दोऱ्यांच्या जाळ्यांनी सर्व बंडवाले हुसकीत हुसकीत ऑक्टोबर १७ ला तो कालपाश जगदीशपूरच्या सीमेला भिडला. हाय, हाय! आता या काळापाशांत तो स्वातंत्र्यप्रिय सिंह अखेर सापडणार आहे! ठरलेल्या तासाला या अमोघ बलाच्या सातही आंग्ल सेनांनी जगदीशपुराला अकस्मात येऊन वेढावे असा निकराचा हुकूम सुटला नि त्या बरहुकूम पूर्णपणे कोंडून टाकलेल्या जगदीशपूरच्या पिंजऱ्यावर ह्या निरनिराळ्या आंग्लसेना निश्चित घटीला एकदम येऊन कोसळल्या आणि त्या पिंजऱ्यातील अमरसिंहावर कठोर वार पडला! पण शाबास अमरसिंह, शाबास! त्या वाराला पिंजरा सांपडला पण सिंह नाही तो नाहीच सापडला!

कारण सहा सेना सहा मार्गांनी अचूक आल्या तरी सातवी सेना यावयास पाच तासांचा उशीर लागला! या उशिराचा कुशाग्र अमराने सुशीघ्र फायदा घेऊन तो त्याच वाटेने नि त्याच पाच तासात ससैन्य पसार झाला! त्या सात दोरी जाळ्याची ही सातवी दोरी तुटताच सिंह हसत हसत बाहेर निसटला नि भक्ष्यार्थ लावलेले ते जाळे त्याच्याच नखाग्रांत गुंतून ते पूर्णपणे फाटून गेले!

एतदर्थ आता अशी जाळी विणीत बसण्याचा नाद सोडून देऊन इंग्रजांनी घोड्यावरील पायदळाचे एक निवडक पथक तयार केले नि त्या पथकाने बंडवाल्यांचा सदोदित पाठलाग करावा म्हणून धाडून दिले. हा अखंड ससेमिरा अमरसिंहाचे पाठीला लागताच त्याला क्षणभर विसावा घेणे अशक्य केले. शिवाय इंग्रजांपाशी आता एन्फील्ड रायफल्स ह्या नवीन बंदुका देण्यात आल्यामुळे त्यांच्या लांबपल्ल्याच्या माऱ्यापुढे बंडवाल्यांची मस्केट बंदूक चांगलेसे काम करीना. तारीख १९ ऑक्टोबरला बंडवाल्यांच्या पिछाडीला इंग्रजांनी प्रथम एका गावात कोंडले नि त्या लोकांपैकी तीनशे लोक कापून टाकले. उरलेले शंभर एक खेडेगावातून लढत बाहेरच्या शेतात पिसाळलेल्या वाघासारखे घुसले. परंतु त्यांच्या भोवती ब्रिटिशांच्या नवीन कुमकेने वेढा दिलेलाच होता. तेव्हा ब्रिटिशांनी तरवार घेऊन त्यांच्यापैकी सर्वजण ठार केले. फक्त तीन असामी काय ते जवळच्या उसाचे रानात छपून बचावले आणि या तीन जणांतच वेषधारी रणझुंजार अमरसिंह होता! येथून बचावल्यानंतर अमरसिंहाची सेना कैमूर पर्वतात घुसू लागली. मागोमाग ती पाठलाग करणारी ब्रिटिश सेना घुसली- तिच्याशी त्या पर्वतातील प्रत्येक खडकावर नि प्रत्येक शिखरावर लढाई देत देत पांड्य पक्षाची ती स्वतंत्र्य पृतना (पलटण) डिसेंबरचे शेवटी शेवटी रणात रक्तसमाधी घेती

झाली! अशा रीतीने बहार प्रांतातील स्वतंत्र्यसमराची बहार उडाली! तरी राणा अमरसिंह शत्रूचे हाती सापडला नाही. राणा अमरसिंह तर काय, त्याची अंतिम वृत्तान्तवार्ता देखील शत्रूचे हाती अजूनपर्यंत पडलेली नाही! अंतिम वृत्तान्त कोणासही कळवू न देता जर सदेह स्वर्गगमन करण्याची भूलोकीच्या मनुष्यांना स्वर्लोकीचे देव गंधर्व केव्हा तरी परवानगी देत असतील तर त्या मनाला या मर्त्य जगात केवळ अमरसिंहच योग्य होता, हे निर्विवाद आहे.

प्रकरण नववे

मौलवी अहमदशाह

लखनौचा निःपात झाल्यानंतर अयोध्या नि रोहिलखंड येथील बंडवाल्यांना आता सबल मुख्य केंद्र असे उरले नव्हते. दुआब प्रांतात नि बहार प्रांतात इंग्रजांच्या पुनर्विजयाची लाट समोर येणाऱ्या बांधबंधाऱ्यांना धडकीपासून धडकी देऊन जोराने फोफावत चालली असता तिकडेही ह्या प्रांतातील पांड्य पक्षीय पुढाऱ्यांना आश्रय मिळणारा नव्हता. अशा स्थितीमुळे त्यांना बंडाचे आरंभीच जी युद्धपद्धती सुचली नाही ती साहजिकपणेच सुचली नि ती अवलंबून इंग्रजांशी मांडलेले हे तुमुलयुद्ध पुढे लढवीत ठेवण्याचा त्यांनी निश्चय केला. फरक इतकाच की, बंडाच्या पहिल्या आवेशात जर हा मार्ग स्वीकारला असता तर तो यशस्वी होण्याचा फारच जास्त संभव होता. परंतु आज अपजयांनी खंगल्यानंतर त्या मार्गात पाय ठेवलेला असल्यामुळे अंतिम यशापर्यंत चालत जाणे फार दुष्कर झाले होते. तथापि दुष्कर असो, सुकर असो, उपसलेली तरवार शरण म्हणून खाली ठेवणे नाही अशा निर्धाराने अयोध्येतील बंडखोर पुढाऱ्यांनी लखनौ पडताच गमिनी पद्धती स्वीकारून रोहिल खंडातील बंडवाल्यांच्या निरनिराळ्या चमूसमूहात खालील प्रख्यात जाहीर हुकूम सोडलाः

"फिरंग्यांच्या संघटित फौजांशी तोंड देण्याचा प्रयत्न करू नये. कारण बंदोबस्तात, शिस्तीत नि कवायतीत त्या फौजा तुमच्याहून श्रेष्ठ आहेत नि त्यांच्या जवळ मोठमोठाल्या तोफा आहेत. तर त्यांना उघड रणाची लढाई न देता छाप्याछाप्यांनी त्यांच्या हालचाली रोखीत चलाव्या, नद्यांवरील सर्व घाट दाबून धरावे, त्यांचे दळण वळण तोडून टाकावे, त्यांची रसद पाडाव करावी, डाका लुटून न्याव्या. ठाणी ठार मारावी नि त्यांच्या तळाभोवती अखंड घिरटी घालीत रहावे, फिरंग्याला विश्रांती म्हणून मिळाली न पाहिजे."[1]

ह्या स्फूर्तिकारक, कावेबाज नि करारी युद्धलेखाचे प्रत्यंतर कृत्यात दाखविण्यासाठी मौलवी अहमदशाह हे इंग्रजांच्या लखनौ येथील सैन्यावर रोख ठेवीत सुमारे २९ मैलांवर बारी नजीक ससैन्य टपलेले होते. दुसऱ्या बाजूला बेगम हजरतमहाल हीही ६ हजार लोकांसह बिरोलीनजीक उतरलेली होती. ह्या दोन्ही सैन्यांचा समाचार घेण्यासाठी होप ग्रँट हा तीन हजार लोकांसह नि प्रबळ तोफखान्यासह लखनौहून प्रथम बिरोलीचे रोखाने चालला. दुसरे दिवशी त्याचा तळ पडलेल्या जागी एक परम धाडसाची गोष्ट उघडकीस आली. आपल्यावर इंग्रजी सैन्य चालून

---

[1] "This general order bears marks of sagacity and points out the most formidable war we could encounter-a genuine guerilla."... "Do not attempt to meet the regular columns of the infidels, because they are superior to you in discipline bundobast and have big guns. But watch their movements, guard all the ghats on the rivers, intercept their communication, stop their supplies, cut up their daks and posts, and keep constantly hanging about their camps, give them no rest." --Dr. Russell, page 276.

येत आहे हे ऐकताच त्या सैन्याची अत्थंभूत बातमी काढण्यासाठी मौलवीने आपले हेर धाडले. त्या रात्री ही हेरांची टोळी इंग्रजांच्या छावणीत अगदी निःशंकपणे घुसू लागताच इंग्रजांच्या पहारेवाल्याने विचारले 'कोण चालले आहे?' 'आम्ही १२ व्या रेजिमेंटचे लोक आहोत' असे उत्तर आले. हे उत्तर अगदी शब्दशः सत्य होते. कारण हे सर्व हेर १२ व्या रेजिमेंटचेच लोक होते. परंतु ही १२ वी रेजिमेंट म्हणजे गेल्या वर्षांच्या जुलैत बंड करून उठलेली नि आपल्या गोऱ्या ऑफिसरला ठार मारणारी रेजिमेंटच होय हे त्या इंग्रजी पाहरेकऱ्यास काय माहित! ह्या पाहुण्यांचे निःशंक घुसणे, निश्चल उत्तर नि निर्धास्त सावधपणा पाहून तो पहारेकरी आलबेल करून स्वस्थ बसला आणि ही टोळी इंग्रजी कॅम्पात शांतपणे घुसली. तेथे त्यांना हेरायचे होते ते ते सर्व हेरून हे मौलवीचे हेर बाहेर पडले नि अशा रीतीने मृत्युच्या जबड्यातील दात मोजून ते दूत आपल्या मौलवीकडे परत गेले.

हेरांनी आणलेली ही सूक्ष्म वार्ता ऐकताच त्या युद्धविशारद पुढाऱ्याने आपला बेत चटकन ठरविला. त्याने ४ मैल अलीकडे आपल्या सैन्यासह येऊन एक लहानसे गाव ताब्यात घेतले. त्या गावाच्यासमोर एक नदी असून तिचा काठ उंच नि honeycombed होता. ती जागा फारच बळकट होती. मौलवीचा डाव असा होता की, त्या खेड्यात त्याने त्याच्या पायदळासह दडून राहावे नि त्याच वेळी त्याच्या घोडेस्वारांनी एका लांब आडवळणाने जाऊन इंग्रजांच्या बाजूवर रोख ठेवावा. मौलवीला हे नक्की समजलेले होते की, उद्या पहाटे ब्रिटिश सैन्य विनासावधपणे त्याच ठिकाणी येणारे होते. बंडवाले त्या खेडेगावी नसून वारीला आहेत अशा खात्रीने निःशंकपणे येणारे हे सावज बंदुकीचे टप्प्यात आले की, मौलवीने समोरून मारा द्यावा नि तो सुरू होताच घोडेस्वारांनी इंग्रजांच्या बाजूवर तुटून पडावे! मॅलेसन म्हणाले, "It was really a brilliant idea and did credit to his tactical skill."

अशा या शत्रूंनाही चकित करून टाकणाऱ्या उत्कृष्ट डावाच्या विजयासाठी दोन गोष्टी अवश्य होत्या. एक की इंग्रज लोक त्या खेड्याशी येईतोपर्यंत त्यांना आपले सैन्य न दिसेल असे छपवून ठेवणे नि दुसरे की, खेडेगावातून मारा सुरू होईपर्यंत त्या बाजूला दडवलेल्या घोडेस्वारांनी शांत रीतीने थांबणे. मौलवीने आपल्या बाजूला जे जे कार्य होते ते ते पूर्ण तडफेने पार पडले. रातोरात पायदळासह तो गाव त्याने गुपचूपपणे घेतला. आपले घोडेस्वार त्याने ताबडतोब अष्ट मार्गाने बाजूवर रवाना केले नि त्या खेड्यातील आपल्या सैन्याचे अस्तित्व इतक्या उत्कृष्ट रीतीने त्याने छपविले की सकाळी खरोखरीच ब्रिटिश सैन्य अगदी बिनसावधपणे हलके हलके तेथे आले. तास अर्ध्या तासाचा अवकाश की पांड्य पक्षाचा विजय ठरलेला.

परंतु त्या अर्ध्या तासातच मौलवीने घडविलेला हा उत्कृष्ट डाव घोडेस्वारांनी बिघडवून टाकला. ब्रिटिश सेना त्या जाळ्याजवळ येत असता ठरल्याप्रमाणे घोडेस्वारांनी त्यांच्या पाठीवर उत्तम जागाही गुपचूप पटकावली नि तेथून इंग्रजांच्या ६००० गैरसावध सैन्यावर छापा घालण्याचे काम अगदी सुलभ झाले. परंतु इतक्यात त्यांचे पुढारी इंग्रजांच्या दोन असंरक्षित तोफा पाहून

भुलले नि मौलवीची कालची सर्व आज्ञा विसरून जाऊन त्या लोकांवर चालून गेले. क्षणभर तोफाही त्यांच्या हाती आल्या. परंतु क्षणानंतर त्या तोफाच नाही, तर मौलवीचा सर्व डाव इंग्रजांनी हिसकून नेला! कारण ही पिछाडीची गर्दी पाहताच ते पूर्णपणे सावध झाले नि आघाडीचा खळगाही त्यांना दिसला. थोडीशी झटापट झाल्यानंतर आपल्या घोडेस्वारांच्या ह्या हलगर्जीपणाने फिसकटलेले जाळे टाकून देऊन मौलवी आणखी एखादी संधी पाहण्यास पुढे निघून गेला.

एप्रिल १५ च सुमारास होप ग्रँट, बारी नि बिटोलीहून लखनौच्या बंडवाल्यांस वर रेटीत असता तिकडे रुअया किल्ल्यापाशी अयोध्येची नि इंग्रजांची आणखी एक झुंज जुंपलेली होती. मागे दुआबमध्ये बंडाचा बीमोड करण्यासाठी कानपूरहून जशा आंग्ल सेना सर्व बाजूंनी बंडवाल्यांना एकसमयावच्छेदे चेपीत फत्तेगडाकडे गेल्या तसाच कार्यक्रम आता अयोध्येतून बंडवाल्यांचा बीमोड करण्यासाठी कमांडर- इन- चीफने लखनौला योजिला.[2] अयोध्येच्या पूर्वभागात नि बहार प्रांतात मागे सांगितलेल्या ल्युगार्ड नि डग्लस गेला, बारीबिटौलीकडून सर होप ग्रॅट गेला नि वालपोल गंगेच्या काठाने वर निघाला. ह्या नि कमांडर- इन- चीफ सुद्धा बाकी सर्व फौजांचा बेत असा होता की, अयोध्येतून वरवर बंडवाल्यांना रोहिलखंडात चेपावे नि तेथेच त्यांच्याशी शेवटची मारामारी करावी. अशा कार्यक्रमाप्रमाणे ता.९ एप्रिलला वालपोल हा सर्वांगपूर्ण सबल फौज घेऊन लखनौहून निघून गंगाकाठाने वर चालला. ता.१५ एप्रिल रोजी तो लखनौच्या उत्तरेस ५१ मैलांवर असलेल्या रुअआच्या किल्ल्यापर्यंत पोचला.

हा किल्ला फार मोठा नव्हता नि त्याचा मालक नरपतसिंग हाही एक चिमुकला जमिनदार होता. तरी स्वतंत्रतेचा हा महायज्ञ सुरू झाल्यापासून नरपतसिंगाने तिच्याच स्थंडिलावर आपले सर्वस्व अर्पिलेले होते. आज त्याच्यावर जाज्ज्वल्य तोफखान्यासह एक प्रचंड आंग्ल फौज चालून आलेली आहे. त्याचेजवळ किल्ल्यामध्ये तर पुरते शेदीडशे लोकही नाहीत. मग किल्ला मोकळा करून बंडवाले बिनशर्त शरण येतीलच येतील अशी इंग्लिशांना खात्री वाटू लागली. परंतु त्या दिवशी सकाळी नरपतसिंगाचे कैदेतील एक युरोपियन सुटून येऊन इंग्रजांस कळविता झाला की नरपतसिंग म्हणतो, "किल्ला खाली करणार, पण रणांगणात हात दाखवून मग!"

रणांगणात! हा बंडखोर नरपत आम्हाला रणांगणांत हात दाखविणार! आणि मग किल्ला खाली करणार! वालपोल म्हणाला, त्याला त्याच्या किल्ल्यासुद्धा ठिकच्या ठिकाणी गाडून टाका चला. नेहमीच्या सवयीप्रमाणे इंग्रजी सैन्याने बातमी उठविली की किल्ल्यामध्ये दोन तीनशेच लोक नसून ते बरोबर पंधराशे आहेत! नरपतला आपण नक्की चिरडणार आहो तेव्हा त्याची फौज टोलेजंग होती अशी बातमी उठविल्याशिवाय मग त्याला जिंकण्याचे भूषण ते काय? म्हणून वालपोलने देखील म्हटले, बरोबर आहे नरपत ही उद्दाम बोलणी पंधराशे फौजेमुळेच बोलत असला

---

[2] On the first of April 1858 there were 96000 British soldiers in India besides a large body of reliable native troops, raised in haste some of whom had already shown that they were capable of doing good service -a very different state of affairs from the one which prevailed six months before. --Roberts, Vol. I.

पाहिजे. किल्ल्यातील कैदेत हा प्रत्यक्ष पहात असलेला युरोपियन दीडशेच लोक आहेत म्हणून नुसती थाप देतो आहे झाले. किल्ल्यावर आंग्लसेना चालू लागली आणि तेही काही किल्ल्याच्या अत्यंत दुर्बल पडक्या भागावर नव्हे तर समोरील धडधाकट तटावर. किल्ल्यासमोरील झाडीतून ही ब्रिटिश सेना शिरलेली पाहताच नरपतचे करारी योद्धे गोळ्या झाडू लागले. ब्रिटिश लोक खंदकाशी भिडताच मारामारीची कमाल झाली. काफेच्या एकशेवीस लोकांपैकी तेथल्या तेथे ४६ जण ठार झाले. काफे मागे हटला. तिकडे ग्रूव्हलाही बंडवाल्यांनी ठिकच्या ठिकाणी मरणासाठी खिळून ठेवले. तेव्हा ह्या धडक्या बाजूवर गुदरलेले हे अकल्पित संकट पाहणारा योद्धा वालपोल आता तोफा घेऊन पडक्या बाजूकडे गेला नि त्याने तोफा अशा कौशल्याने डागविल्या की आंग्ल सैन्याच्या ह्या बाजूचा गोळा, किल्ल्याला ओलांडून आंग्ल सैन्याच्या त्या बाजूस जाऊन आदळावा!! फक्त शत्रूशी लढणारे सेनानी जगात पुष्कळ झाले नि होतात. परंतु शत्रूशी नि स्वतःशी सारख्याच शौर्याने झुंजणारा असा सव्यसाची वीर वालपोलशिवाय आढळणे नाही!! वालपोलचे समरचातुर्य पाहून घाबरलेला आंग्ल योद्धा होप हा जो रणावर इंग्रजी बाजू सावरण्यास येतो तो तोही ठार झाला! बंडवाल्यांच्या माराने ग्रूव्हही हटू लागला! जिकडे तिकडे एकच गोंधळ! गोंधळलेली ब्रिटिश सेना ह्या अडीचशे बंडवाल्यांच्या धिक्कारासह रण सोडून निघून गेली!

होपसारखा योद्धा बळी पडला हे ऐकून जिकडे तिकडे हाहाकार सुरू झाला! लॉर्ड कॅनिंग, सर कोलिन, सगळे इंग्लंड शोकाने विव्हल झाले! हजारो इंग्रज लोक मेले असता जितका कळवळला नसता तितका या लोकप्रिय होपच्या मृत्युने इंग्लंड देश कळवळत आहे!

ब्रिटिश सेनेचा पूर्ण पराजय नि होपचा देहान्त! त्या करारी नरपतसिंगांने आपला शब्द खरा केला. “रणात शत्रूला हात दाखवित.” आपल्या अडीचशे अनुयायांसह त्याने लगेच तो किल्ला सोडून दिला!

या निरनिराळ्या इंग्रजी सैन्यांनी अयोध्येतून सर्व बंडवाले रोहिलखंडात चेपीत नेल्यानंतर आपल्या या पृथक पृथक सेना एकच करून कमांडर- इन- चीफ सर कोलिन हा रोहिलखंडाकडे निघाला. अयोध्येतून हुसकलेले बंडखोर पुढारी शहाजहानपूरला जमलेले होते. तेथेच नानासाहेब होते, तेथेच मौलवी अहमदशाह होते या जोडीला धरण्यासाठी सर कोलिनने आजपर्यंत कित्येकदा दीर्घप्रयत्न केलेले असताही ते उभयतः अजून अजिंक्यचे अजिंक्य होते. तेव्हा ते रोहिलखंडात शहाजहानपूरला एकत्र आहेत हे कळताच सर कोलिनने अत्यंत कसोशीने त्या शहराला कोंडण्याचा घाट घातला नि ते दोन प्रथित पुरुष हाती लागलेच आहेत असे समजून तो ता.३० एप्रिलला शहाजहानपुरास येऊन भिडला- पण ते दोन पक्षी उडून गेल्यानंतर! सर कोलिनच्या चित्तास अतिशय विषाद वाटणे साहजिक होते. त्याने चार दिशेने चार सेना त्या शहाजहानपुरावर नि बरेलीवर चालवीत आणल्या. त्याला खात्री होती की त्यांच्या जाळ्यातून एकही बंडवाला सुटणे नाही. परंतु वस्तुस्थितीत अत्यंत प्रबल बंडवालाच त्या जाळ्यातून निसटून पार झाला नि तोही खुद्द कमांडर- इन- चीफच्याच दोरीला हिसडा देऊन!

www.savarkarsmarak.com

मौलवी नि नाना निसटलेच, पण आता बरेलीचा डाव तरी फसू नये म्हणूनच शहाजहानपूरला ४ तोफांसह एक ब्रिटिश सैन्य ठेवून खिन्न झालेला कमांडर- इन- चीफ बरेलीवर निघाला नि ता.४ मेला एका दिवसाच्या अंतरावर येऊन उतरला. बरेली येथे खानबहादुरखान हे अजूनपर्यंत राज्य करीतच होते. दिल्ली नि लखनौ पडल्यानंतर निराधार झालेले बंडखोरांचे पुढारी ह्याच स्वतंत्र राजधानीत येऊन राहिलेले होते. दिल्लीच्या राजवंशातील रणकुशल राजुपत्र मिर्झा फेरोजशाह, श्रीमंत नानासाहेब, मौलवी अहमदशाह, राजा तेजसिंग नि इतर कित्यक पुढारी खानबहादुर खानांच्या अद्यापि स्वतंत्रतेत असलेल्या राज्यातच शिरलेले असल्यामुळे ह्या बरेली शहरावर इंग्रजांचा अतिशय डोळा होता. परंतु ते शहर उगीच हट्टाने लढवीत बसण्यापेक्षा एक दोन हात होताच सोडून देऊन मागे दिलेल्या प्रख्यात जाहिरनाम्याप्रमाणे प्रदेशात धांगडधिंगा घालावा असा खानबहादुरखानांचा नि तत्पक्षीय धुरीणांचा विचार ठरलेला होता. इंग्रजी सेना एक दिवसाचे अंतरावर येताच बरेलीला आपणास कोंडून टाकण्याचे इंग्रजी प्रयत्न विफल करण्यासाठी शहर सोडण्याची सिद्धता करून त्यांनी बाहेर पडण्याचा मार्ग रोखून धरला. परंतु फिरंगी शत्रूला एकतरी चांगला तडाखा दिल्याशिवाय नि रणांतील आपले कर्तव्य थोडे तरी बजावल्याशिवाय बाहेर पडावयास ते तेजस्वी रोहिल्यांचे रक्त तयार होईना. म्हणून ते ता.४ मे रोजी इंग्रजांशी तोंड देण्यास रणांगणांत उतरले.

या रणांगणांत असलेले ब्रिटिश सैन्य अभूतपूर्व होते. प्रबल होते. त्यांचा भयंकर विस्तृत तोफखाना, त्यांचे अत्युत्कृष्ट घोडदळ, त्यांचे शिस्तबाज पायदळ नि या बहुसंख्य तीक्ष्ण सेनेवर खुद्द सर कोलिनचे सेनानीत्व! अशा या सैन्यावर खानबहादुरांच्या तोफांचा फारसा परिणाम न होता ते बरेलीवर अप्रतिहततेने चढत चालले. आशा नसताना किंबहुना तशी आशा नसेल तेव्हांच रणांगणातून परत न फिरता जे हसत हसत मरणाला मिठी मारतात अशा भयंकर गाझींची ही तरवार होती कोणच्याही धर्म्य युद्धात शत्रूचा प्राण घेणे किंवा घेताना मरणे म्हणजे स्वर्गांची कवाडे खडाखडा उघडणे होय ही ज्यांची दृढमूल अनिवार्य श्रद्धा आहे त्या धर्मवीरांची ही तरवार होती! ती तरवार उपसून हे गाझी लोक एका एकी इंग्लिश सैन्यावर कोसळले. दाढीचे केश वाढलेले, हिरवे फेटे मस्तकाला वेढलेले, कंबरबंद कमरेला कसलेले, हातात रुप्याची चपटी अंगठी आणि तिच्यावर कुराणातील धर्मवाक्ये उतरलेली असे ते भव्याकृती वीर उजवीकडून तीरासारखे घुसले नि इंग्रजी सैन्यावर तुटून पडले. आपल्या ढाली मागे वाकवीत नि तलवारी सूर्यपकाशात लखलखवीत 'दीन दीन' गर्जनेने नाचत ते शत्रूवर घसरले. घसरताच इंग्रजी सेना खाडदिशी मागे हटली- ४२ वे हायलँडर्स पुढे झाले- त्यांच्यावर हा वज्रघात जाऊन आदळला- त्यांनी भराभर फिरंग्यांना यमसदनात फेकून देण्याचा सपाटा चालविला! त्यांचे काही लोक तर झपकन पुढेही घुसले नि इंग्रजांच्या पिछाडीला भिडले. गाझींच्या एका टोळीपैकी एकही मागे परतला नाही. मारीत, छाटीत, काटीत त्यांच्यातील प्रत्येकजण जिथे लढला तिथेच छाटला गेला! एकजण मात्र छाटला जाण्याचे आधी रणात पडला- का बरे? क्षणभर विचारू नका- हा पहा तिकडून इंग्रजांचा कमान्डर- इन- चीफ

अगदी जवळ आला- त्याला पाहताच हा मरणाने सोंग घेऊन पडलेला गाझी वाघासारखा उडी मारून उसळला. परंतु जवळच्या एका हुशार शिखाने त्याची गर्दन तत्क्षणी छाटून टाकली.

जगातील इतिहासात अप्रतिम धाडसाची, तत्त्वनिष्ठेची, शहादतीची नि मृत्युंजयतेची जी उदाहरणे असतील त्यापैकी कोणतेही उदाहरण या बरेलीच्या स्वातंत्र्यमसरातील गाझीहून गाजी असणे नाही!

दुसरे दिवशी सर कोलिनचे जाळे तोडून टाकून खानबहादुरखान हे ससैन्य बरेलीहून बाहेर पडले नि ७ मे रोजी इंग्रजांनी बरेलीचा ताबा घेतला.

खानबहादुरखानाने रणचापल्यात आपले डावपेच विफल करावे या खिन्नतेने कमान्डर-इन- चीफ बरेलीमध्ये प्रवेश करीत आहे तोच त्याच्यासुद्धा सर्व इंग्रजी सेनेत एकदम ‘मौलवी! मौलवी! ‘ असा आश्चर्यचकित एकच आवाज कुजबुजू लागला!

होय, आश्चर्यचकित होण्यासारखाच एक विलक्षण पेच तिकडे शहाजहानपुराकडे मौलवीने घातलेला होता. सर कोलिनला पूर्णपणे ठकवून मौलवी नि नानासाहेब शहाजहानपुराहून जे निसटले होते ते काही केवळ लढाई टाळण्यासाठीच नव्हे. शहाजहानपुराहून निघण्यापूर्वी नानांच्या हुकूमावरून तेथील सर्व सरकारी अमारती पाडून टाकण्यात आल्या होत्या. आपण गेल्यानंतर तिथे इंग्रजी फौज येईल नि त्या पैकी लहानशी तुकडी तिथे ठेवून सर कोलिन बरेलीला जाईल हे त्या कुशाग्र मौलवीने चटकन ओळखून ते शहाजहानपूर शहर सोडलेले होते. इंग्रजी फौज बरेलीला किती वेळ गुंतणार हे नक्की अजमावून मौलवीने असा डाव योजला की सर कोलिन तिकडे जाताच आपण झपाट्याने शहाजहानपुरावर उतरावे, तेथील मूठभर इंग्रजांना नामशेष करावे नि अशा रीतीने बरेलीचा सूड घ्यावा. मौलवीच्या दूरदृष्टीप्रमाणे शहाजहानपुराला लहानशी ब्रिटिश फौज राहिली नि नानांनी सर्व अमारती उद्ध्वस्त केल्या असल्यामुळे त्यांना मैदानातच उतरणे भाग पडले.

अशा रीतीने सर्व बेत शिजत आला. ता.२ मेला ती थोडीशी ब्रिटिस सेनाही शहाजहानपुर सोडून जाणार आहे. असे कळताच अहोरात्र मजला मारीत मौलवी अहमदशाह चालू लागला नि त्याचे गैरसावध भक्ष्य अगदी त्याच्या पंजाजवळ आले. परंतु त्या मध्यरात्रीच हल्ला न देता मौलवीची फौज कोणाच्या मूर्खपणामुळेच असेल ते असो, किंचित वेळ ४ मैलावर थांबली. इतक्यात सर्व बेत ढासळून गेला! कारण “Native spies employed by the British were on the alert and one of these flew with the intelligence of his dangerous vicinity to colonel Hale at Shahajahanpur.” ह्या नेटिव्ह पिशाच्चाने ही वार्ता इंग्रजांस कळविताच त्यांची ती छोटीसी सेना तुरुंगाचे बळकट कडेकोट अमारतीत घुसली. इकडे मौलवी तसेच चालून आले. त्यांनी ते सर्व शहर ताब्यात घेतले. किल्ला काबीज केला नि लढाईच्या यथान्याय शिरस्त्याप्रमाणे शहरातील श्रीमंत लोकांवर एक रसदेचा कर बसविला. मॅलेसन कबूल करतो की, “In acting thus he simply

conformed to the customs of war in Europe.” लगेच त्यांनी आठ तोफा आणवून त्या तुरुंगातील ब्रिटिश सेनेवर मारा सुरू केला.

ही बातमी ता.७ मेला बरेलीला पोचताच सर कोलिनचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. मागे मौलवी त्याचे हातून निसटल्यापासून तो मनातल्या मनात फार खात होता. ती चूक दुरुस्त करण्याची संधी आता मौलवीनेच आणून दिली! आपण होऊन शत्रूच्या जाळ्यात शिरलेल्या या मृगयेवर सर कोलिन झडप घालीत निघाला. या वेळेस त्याने आपली पूर्ण खात्री करून घेतली की कुठेही सापळ्यास फट राहिलेली नाही. ता.११ मेपासून त्या एकाकी मौलवीची नि ह्या प्रचंड इंग्रजी फौजेची निकराची लढाई चालू झाली. ही वार्ता ऐकताच त्या लोकप्रिय मौलवीच्या रक्षणार्थ बंडवाल्यांचे थवेच्या थवे दशदिशांनी लोटू लागले. अयोध्येची बेगम, मय्यनसाहेब महंमदीचा राजा, दिल्लीचा मिर्झा फेरोजशाह, कानपूरचे नानासाहेब, ह्या सर्व स्वातंत्र्य धुरीणांची सैन्ये १४ मेचे आत मौलवीच्या ध्वजाला येऊन मिळाली! तेव्हा ज्याला धरण्यासाठी ब्रिटिशांनी एक फट न ठेवता तो टोलेजंग सापळा उभारला होता त्या मृगयेनेच त्यांच्यावर आपले भयंकर पंजे विस्फारून लपेटे मारले. बीळ ठेवले नाही म्हणून त्या सापळ्याचे तुकडे उडविले नि मौलवी आपल्या सैन्यासह शहाजहान पुराहून पुन्हा लढत लढत बाहेर पडले! या वेळेस मौलवी धरला जाणारच याची सर कोलिनला इतकी खात्री होती की त्याचा नाश गृहीत धरून त्याने फौजेच्या भावी नेमणुकाही करून टाकल्या होत्या. आणि त्यातूनही मौलवी सुटताच गेले कोणाकडे? तर इंग्रजांनी महत्प्रयासाने जिंकून निर्वैर केलेल्या अयोध्या प्रांतात होय! आपण अयोध्या जिंकली तर मौलवीचे रोहिलखंड जिंकले- आपण रोहिलखंड जिकले तर मौलवी पुन्हा अयोध्येत ससैन्य कायमचे कायम!

अशा रीतीने आपल्या देशाच्या शत्रूशी, आपल्या देशाच्या सन्मानरक्षणासाठी आपल्या देशबांधवांच्या वतीने हा देशभक्त मौलवी झगडत असता त्याचा निःपात करण्याचे इंग्रजांना दुर्धर झालेले काम कोण तडीस नेणार आहे? सर कोलिनच्या तलवारीला ज्याने धिक्कारून हताश केली त्याला आता कोणाची तरवार मारक ठरणार आहे? आता काय करावे?

काय करावे? इतकी पंचाइत कशाला? मागे नाही का कितीकदा तरी हिंदुस्थानचे सौभाग्याला आग लावणे इंग्रजांना शक्य झाले? मग तेव्हा ज्यांनी ते सौभाग्य जाळले ते आजही जाळतील! इंग्रजांनी धीर धरावा, कारण सर कोलिनच्या तलवारीला बोथट करणारी ही मौलवीच्या देहाची हिंदुस्थानची ढाल अखेर एका हिंदुस्थानच्याच पोटच्या एका कुलांगाराने फाडून, तोडून जाळून टाकली!

अयोध्येत घुसल्यानंतर इंग्रजांच्या विजयाला जितका प्रतिरोध करणे शक्य होईल तितका करीत असता मौलवीच्या ध्यानात आले की, अयोध्या नि रोहिलखंड यांच्या दरम्यान पोवेनच्या राजाचे संस्थान असल्याने त्या संस्थानचा राजा जर आपल्यास अनुकूल झाला तर इंग्रजांविरुद्ध आपण जमवीत आणलेल्या नवीन कटाला अधिकच मदत होईल. म्हणून त्याने त्या अर्थाचा निरोप पोवेनच्या राजास धाडला. हा टीचभर संस्थानिक शरीराने गलेलठ्ठ, मतीने जड, सुखाने

अजागळ नि निरुद्योगाने मतिमंद झालेला होता. रणाचे नाव ऐकताच त्याच्या अंगावर काटा आला तरी मौलवीची प्रत्यक्ष गाठ घेण्यास आपण तयार आहोत असे त्याने कळविले. तेव्हा बेगमेची राजमुद्रा घेऊन हा तिचा प्रतिनिधी पोवेनच्या शहराकडे निघाला. मौलवी आपल्या थोड्याशा अनुयायांसह पोवेन शहराच्या तटापाशी येताच त्याला दिसून आले की तटाचे दरवाजे बंद केलेले, तटावर सशस्त्र लोक खडे असलेले नि तो लठ्ठ राजा जगन्नाथसिंग आपल्या भावासह त्यांचेमध्ये उभा राहिलेला आहे. - या संशयात्मक देखाव्याचा अर्थ जरी त्यांनी ओळखला तरी रणांगणात खेळलेला तो वीरगडी तशाने काही भेदरणारा नव्हता. त्याने तटाचे बाहेरूनच त्या राजाशी बोलणे चालविले. आपल्या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी सर्वस्वाची राख होईतोपर्यंत तरी तरवार खाली ठेवणे नाही ही ज्या पुरुषसूर्याची प्रतिज्ञा होती त्याचे तेजःपुंज वक्तृत्व त्या तटावरील घुबडाला फार भयंकर वाटणेच साहजिक होते. तेव्हा मौलवीने पाहिले की आता ह्या भ्याडाला भिवविल्याशिवाय हे माझे वक्तृत्व सफळ होणार नाही. तेव्हा त्याने आपल्या महाताला हुकूम दिला की तटद्वार तोडण्यासाठी हत्तीने धडक मारावी. ज्यावर ते आरूढ झालेले होते. त्या विशाल हत्तीचे मस्तक त्या तटद्वारावर धडाडून आदळले! आणखी एक धडक. त्या द्वाराचा निश्चिततेने चुराडा होणार तो राजाच्या भावाने तटावरून बंदुक झाडली नि त्याच्या गोळीने मौलवी अहमदशाह-! मौलवी अहमदशाह त्या तटावरील हिंदुस्थानच्या पोटी जन्मलेल्या कुलांगाराने गोळी घालून ठार मारला. लगेच ते उभय बंधु तटाबाहेर आले आणि त्यांनी मौलवींचे डोके मानेपासून छाटून घेतले, त्या डोक्याला एका रुमालात गुंडाळले नि १३ मैलांवर असलेल्या शहाजहानपुराला ते धावत गेले. ब्रिटिश अधिकारी टेबलावर जेवत असता तो राजा आत शिरला. त्याने आपल्या हातातील रुमाल सोडला नि रक्ताने थबथबलेले ते मलवींचे मस्तक ब्रिटिशांच्या पायापुढे गडगडत सोडून दिले!! ! दुसरे दिवशी शहरातील कोतवालीवर ते डोके इंग्रजांनी टांगून दिले आणि ह्या शतकृत्याबद्दल पावेनच्या राजाला पन्नास हजार रुपये बक्षीस मिळाले!

पोवेनचा राजा! पोवेनचा चांडाळ! तुझ्या देशद्रोहाने जर खराखराच अंगाचा तिळपापड होत असेल तर, हिंदुस्थानात ह्या प्राण्याची प्रतिमा प्रत्येक घराघरातून नरककूपाचे दाराशी टांगलेली असावी!

मौलवी अहमदशहाची अंगकाठी उंच, सडपातळ, कसलेली, भरतभूमीच्या हातातील एखाद्या सतेज तलवारीसारखी होती. त्यांचे नाक अगदी सरळ, भुवया कमानदार, तो मरताच इंग्रज म्हणाले, “The most formidable enemy of the British in Northern India was no more.” ह्या इंग्रजांच्या अत्यंत भयंकर शत्रूविषयी इंग्रजी इतिहासकार मॅलेसन म्हणतो, “त्याच्या लष्करी नेतृत्वाची नि युद्धचातुर्याची बंडात पुष्कळ उदाहरणे घडलेली आहेत. अंतिम भागातील ह्याचे डावपेच तर अप्रतिम होते. सर कोलिनला दोनदा भग्नचातुर्य करून उधळून दिल्याचा मान त्याच्याशिवाय कोणालाही मिळविणे अशक्य होते. अशा रीतीने हा फैजाबादचा मौलवी अहमदशाह रणात चमकला. आपल्या जन्मसिद्ध देशाचे अन्यायाने छिनावून घेतलेले स्वातंत्र्य परत

मिळविण्यासाठी जो पुरुष कटाची संघटना करतो नि रणात लढाई देतो तो जर देशभक्त होत असेल तर मौलवी अहमदशाह खराखरा देशभक्त आहेच आहे. खुनाने त्याची तरवार विटाळलेली नाही. खुनाला त्याची संमती नव्हती. ज्याने त्यांचा स्वदेश बळकावला होता त्या उपऱ्या परक्याशी तो रणांगणांत लढला, वीरासारखा लढला, रणनीतीने लढला, हटातटाने लढला, आणि एतदर्थ सर्व राष्ट्रातील रणवीरांच्या नि सत्यप्रियांच्या आदराला त्या लोकोत्तर मौलवीची स्मृती सत्पात्र झालेली आहे! [3]

---

[3] The Maulvi was a very remarkable man. Of his capacity as a military leader many proofs were given during the revolt, but none more decisive than those recorded in this chapter. No other man could boast that he had twice foiled Sir Colin campbell in the field". -Malleson's Indian Mutiny Vol. IV, page 380.

प्रकरण दहावे

रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी

‘मेरी झांशी नहीं दूंगी ।
छाती असेल त्यांनी घेऊन पहावी!”

झांशीची कडक बिजली असे गडगडली मात्र, तोच बुदेलखंडभर घनघोर वादळाचा हुंकार झाला! जिकडे तिकडे रक्ताचा शिळंधार पाऊस झोड देत उठला. सागर, नौगाल, बांदा, बाणापूर, शहागड, कर्की- तेथील आकाशाच्या बिंदुबिंदुतून उल्कापाताचे- अग्निगोलकांचे वारे अंधळेपणाने सोसाटत चालले!

झांशीच्या पुण्यपावन सिंहासनाला स्वातंत्र्याचे वरदान- पुन्हा राज्यामध्ये शांतता, सुव्यवस्था नि समृद्धी नांदू लागली. राणीची नित्याची दिनचर्या पुढील प्रमाणे होतीः- “बाई पहाटे पाच वाजता उठून अत्तरोदकाने अभ्यंग स्नान करीत. बहुधा त्या शुभ्र चंदेरी साडीच परिधान करीत असत. स्नानोत्तर त्या नित्याच्या पूजा प्रार्थनेला बसत. पतिनिधनानंतर मस्तकी केशभार तसाच ठेवल्याचे प्रायश्चित्तही त्या प्रतिदिनी अर्घ्य सोडून घेत असत. त्यानंतर तुळसी उद्यानात जाऊन, त्या तुलसीची पूजा करीत. पार्थिव पूजेच्या वेळी पदरीच्या गायकवादकांचे गायनवादन होत असे. त्यानंतर त्या पुराणश्रवणाला बसत. ते आटोपल्यावर सरदार नि आश्रित लोक बाईमहाराजांना नित्याचे अभिवादन करण्यास येत. बाओंची स्मरणशक्ती इतकी तीव्र होती की, प्रातःकाळी अभिवादन करण्यासाठी येणाऱ्या सातशे पन्नास लोकांत जर कोणी एखादा आलेला नसला तर बाई दुसरे दिवशी त्याला त्याच्या आदल्या दिवशीचे न येण्याचे कारण विचारण्यात कधीही चुकत नसत. पूजार्चनानंतर भोजन होई. काही विशेष कामकाज नसले तर बाई एक तासभर वामकुक्षी करीत. उठल्यानंतर सकाळी भेटीचे वेळी स्वीकारलेल्या वस्तू पाहण्यासाठी जेव्हा त्या मागवून घेत त्या वेळी सर्व वस्तु चांदीच्या तबकातून वर रेशमी आवरणे घालून बाई महाराजांपुढे आणून ठेवण्यात येत. विशेष मनात भरणाऱ्या तेवढ्याच वस्तु त्या ठेवून घेत नि राहिलेल्या सेवक वर्गात वाटण्यासाठी कोठीवाल्याच्या स्वाधीन करीत. दुपारी तीन वाजता जेव्हा त्या राजसभेला (दरबारला) जात तेव्हा प्रायः पुरुष वेशातच जात. पायात पायजमा, गर्द निळ्या रंगाचा सदरा, टोपीवर सुंदर बत्ती, कृशकटीभोवती भरजरी दुपेटा आणि बाजूला रुळणारी रत्नजडीत असिलता- असा एकंदर त्यांचा वेष असे या वेषात ती रमणी गौरीप्रमाणे भासे!

केव्हा केव्हा, त्या स्त्रीवेषातही जात. पतिनिधनानंतर नथीसारखे सौभाग्यसूचक अलंकार त्यांनी कधीच वापरले नाहीत. हातामध्ये हिऱ्याच्या बांगड्या, कंठामध्ये एक लहानसा मोत्याचा

सर नि बोटामध्ये एक अंगठी एवढेच अलंकार काय ते त्या वापरीत, पाठीमागे केसांचा बुचडा बांधलेला असे. पांढऱ्या स्वच्छ सुधौत साडीवर तसलीच एक पांढरी चोळी त्यांना खुलून दिसे. अशा रीतीने कधी पुरुष वेषात तर कधी स्त्री वेषात जाऊन त्या राजसभास्थान मंडित करीत. राजसभेतील सभासदांना मात्र त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन कधीच होत नसे; कारण त्या ज्या खोलीत बसत ती खोली राजसभास्थानाच्या अगदी एका बाजूला असून, केवळ राजसभाभिमुख असे एकच द्वार तिला होते. दाराच्या चौकटीवर सोनेरी वेलपत्तीचे कोरीव काम होते. आणि दारावर सुंदर जरकाम केलेला रंगीबेरंगी पडदा सोडलेला असे. याच गर्भगृहात पराच्या मऊ गादीवर एका गिर्दीवर थोडेसे कलून त्या बसत. दाराबाहेर दोन वेत्री (हुजरे) हाती सोन्याचे पाणी दिलेल्या काठ्या घेऊन उभे असत. खोलीसमोर लक्ष्मणराव प्रधानही महत्त्वाचे कागदपत्र घेऊन उभे असत, नि त्यांच्याच पलीकडे दरबारचे दफ्तरी बसत. बाईची बुद्धिमत्ता कुशाग्र असल्यामुळे पुढे आलेल्या कोणत्याही कामाचे त्यांना तत्काळ ग्रहण होई; आणि त्यांच्या आज्ञाही सुस्पष्ट, असंदिग्ध नि यथायोग्य असत. कधी कधी आपल्या आज्ञा त्या स्वतःच लिहीत. न्यायदानाचे संबंधातही त्यांचा विशेष कटाक्ष असे; आणि दिवाणी फौजदारीचे खटलेही त्या तितक्याच बुद्धिकौशल्याने सोडवीत. महालक्ष्मीवर बाई महाराजांची विशेष भक्ती होती. कमलांनी भरलेल्या एेका तळ्याकाठी श्रीमहालक्ष्मीचे मंदिर होते नि त्या ठिकाणी प्रति मंगळवार, शुक्रवार बाई दर्शनाला जात. एके दिवशी दर्शन घेऊन दक्षिण द्वाराने बाई परत जात असताना असे झाले की, सहस्त्रावधी भिकारी एकत्र जमून भयंकर गोंधळ माजवीत असलेले त्यांना दिसले. तेव्हा, 'हा काय प्रकार आहे' म्हणून त्यांनी आपले प्रधान लक्ष्मणराव पांडे यांना विचारले. त्यांनी जाऊन विचारपूस करता त्यांस असे कळले की, ते भिकारी अत्यंत हालअपेष्टांनी गांजलेले असून, थंडीपासूनही त्यांना अतिशय त्रास होत असल्यामुळे त्यांचे म्हणणे असे होते की बाईसाहेबांनी त्यांची ती परिस्थिती लक्षात घेऊन सोय करावी. हे ऐकून बाआींना त्या भिकाऱ्यांचा कळवळा येऊन त्यांनी तिथल्या तिथे अशी आज्ञा दिली की, आणखी बरोबर चार दिवसांनी त्या भिकाऱ्यांना एकत्र गोळा करून त्या दिवशी त्यांतल्या प्रत्येकाला एक टोपी, एक घोंगडी नि एक कुडते वाटण्यात यावे. लगेच दुसरे दिवशी गावातील शिप्यांना बोलावून आणुन कुडती नि टोप्या शिवण्याचे काम त्यांचेकडे सोपवून देण्यात आले. ठरलेल्या दिवशी गावात दवंडी पिटवून भिकाऱ्यांना राजवाड्यापुढे एकत्र जमविण्यात येऊन स्वतः बाईच्या हस्ते त्यांना कपडे वाटण्यात आल्यावर बाआींना दुवा देत देत भिकारी निघून गेले. . . नथ्थेखानाबरोबर झालेल्या लढाईत घायाळ झालेल्या सैनिकांना जेव्हा गावात आणले गेले तेव्हा बाई त्यांचे घाव बांधण्यासाठी तेथे स्वतः उपस्थित राहण्याविषयी आग्रह धरीत. शिपायांच्या प्रकृतीची इतकी आत्मीयतेने चिंता वाहणाऱ्या बाआींच्या नुसत्या उपस्थितीनेच शिपायांचे शारीरिक दुःख हलके होई; नि आपल्या पराक्रमाचे नि सेवेचे चीज झाले म्हणून त्यांना धन्यता वाटे. सैनिकांच्या दुःखाविषयी सहानुभूती वक्तवून बाई कुणाला दागिने, कुणाला पदके इत्यादी देऊन गौरवीत असत. घायाळ सैनिकांच्या दुःखाने घाबरून न जाता उलट त्यांनाच धीर देणाऱ्या

बाआींना पाहून बाआींकरिता रणांगणावर प्राणार्पण करण्यास सैनिकांना काहीच वाटेनासे होई. बाआींची स्वारी बाहेर जावयाला निघे तेव्हा तर अपूर्व देखावा असे. महालक्ष्मीच्या मंदिराकडे दर्शनाला जाताना कधी मेण्यातून तर कधी घोड्यावरूनही त्या जात. मेण्यातून जाताना मेण्यावर भरजरी फितींनी बांधलेले भरजरी कापडाचे पडदे सोडलेले असत. पुरुषवेशात घोड्यावरून जाताना त्यांच्या तलम नि सुंदर बत्तीचा खोवलेला शेमला त्यांच्या पाठीवर डौलाने रुळत असे. स्वारीमध्ये अग्रभागी ध्वज असून रणगीतांचे सूर काढीत विविध वाद्ये झडत असत. दोनशे युरोपियन सैनिक ध्वजाबरोबर असत आणि शंभर घोडेस्वार बाआींच्या मागेपुढे मिळून असत. मेण्याबरोबर कारभारी, मंत्री, अनामदार, जहागिरदार आणि भय्यासाहेब उपासने यांच्यासारखे इतर अधिकारीही असत. स्वारीबरोबर कधी कधी सैन्यही उपस्थित असे. स्वारी निघताच राजवाड्यातील चौघडा वाजू लागे नि त्याच वेळी महालक्ष्मीच्या मंदिरातील चौघडाही चालू होई.[1]

अकरा महिनेपर्यंत वरील प्रकारच्या यशोदुंदुभीचे गंभीर ध्वनी भारत- स्वातंत्र्याच्या सुंदर आकाशात दुमदुमत राहिलेले होते. परंतु आता त्या कर्कश आवाजाला इंग्रजांचे कान अतःपर सहन करू शकणार नाहीत. आजपर्यंत तरी त्यांनी बुंदेलखंडाचा हा कलकलाट केवळ नाअलाज म्हणूनच सहन केलेला होता. सत्तावनच्या जुलैपासून तो आतापर्यंत दिल्ली, कानपूर, लखनौ, जगदीशपूर वगैरे यमुनेच्या पलीकडील सर्व भूभागाच्या क्रुद्ध नर्तनाखाली ब्रिटिश सत्ता जवळजवळ गुदमरून, चिरडून गेलेली होती. आज तिच्या पायाखाली तो सर्व भूप्रदेश चिरडत आलेला आहे. यमुनेच्या नि गंगेच्या पलीकडील प्रदेशाकरिता एक विस्तीर्ण फौज खुद्द कमान्डर- इन- चीफचे हाताखाली धाडलेली असून तिने दुआब, बहार, अयोध्या, रोहिलखंड वगैरे उत्तर प्रदेश कसे पुनर्जित करीत आणले हे वर दिलेलेच आहे. प्रदेश जसजसे हातातून निसटत चालले तसतसे त्या नद्यांच्या दक्षिणेकडील प्रदेशांवर बंडवाल्यांची जास्तजास्तच मगरमिठी बसत गेली. तात्या टोपे यांनी मागे सांगितल्याप्रमाणे काल्पीला आपली मुख्य राजधानी केल्यापासून पूर्वी दिल्ली धरून त्या प्रदेशात जशी राज्यक्रांतीची चेतना उत्तरेकडे संचरविलेली होती तशीच आता ह्या काल्पीचे आश्रयाने दक्षिणेकडे संचरविलेली होती. काल्पीला पेशव्यांचे मुख्य प्रस्थान ठेवून तेथून त्यांनी आजूबाजूच्या प्रदेशाला राज्यक्रतीच्या वणव्यात जळत ठेवले होते. ग्वाल्हेरमध्ये त्यांची कारस्थाने सुरू होती- अंदोरमध्ये सुरू होती. नव्हे ह्या दोन्हीही संस्थानांत वास्तविक रीतीने ब्रिटिश अंमल उरलेलाच नव्हता- आणि त्यांच्या त्या नामर्द राजपुरुषांमध्ये जर झाशींच्या राजस्त्रीचा शतांश जरी मर्दपणा असता तरी तो अंमल पुन्हा काही परतही येत ना! अंदोर नि ग्वालेरच्या नामर्दांनाही जर त्या राज्यक्रांतीच्या पर्वणीत स्वातंत्र्य मिळालेले होते तर मग बुंदेलखंडच्या मर्दांना ते मिळाले यात काय नवल आहे! अशा रीतीने काल्पीपासून तो थेट विंध्याचलापर्यंत आता स्वतंत्रतेचा जरिपटका झळकत होता. ब्राह्मणांच्या नि मौलवींच्या आशिर्वादांचा तिच्यावर वर्षाव होत होता. सरदार,

[1] श्री. पारसनीस कृत 'झाशींच्या राणीचे चरित्र' पृ. 147-151.

www.savarkarsmarak.com

दरकदार, शिपाई, पेटीवाले, गावकरी, शेतकरी, त्या भूमातेच्या सहस्त्रशत तप्त अंतःकरणात 'स्वातंत्र्य, स्वातंत्र्य' अशी एकच उर्मी उसळलेली होती. आणि त्या उर्मीच्या सहस्त्रशत भिन्न कंठांची एकतानता एक स्वरता करण्यासाठीच की काय झांशीची रणलक्ष्मी गर्जना करीत होती, "मेरी झांशी नहीं दूंगी! मेरी झांशी नहीं दूंगी!!"

अशी गर्जना इंग्रजांच्या कानावर फारच थोड्या वेळा आदळलेली असेल आजपर्यंत देणार देणार असेच उदार दातृत्व हिंदुस्थानात भरलेले होते. परंतु आज हा अभूतपूर्व कंजूषपणा उत्पन्न झाला- देणार नाही! मेरी झाशी- दूंगी नही! मातृभूच्या प्रत्येक रजःकणाने जर असेच म्हटले असते! झांशीच्या लक्ष्मीची अपूर्व गर्जना ऐकताच इंग्रज जरा चपापाले नि ही काय गडबड आहे हे पाहण्यासाठी सर ह्यू रोज नि ब्रिगेडियर जनरल व्हिटलॉक हे चार पांच हजार शस्त्रधरांसह नि भयानक तोफांसह बुंदेलखंडाकडे चालले.

महूहून निघून सर ह्यू रोजने काल्पीपर्यंत बंडवाल्यांच्या ताब्यातून प्रदेश जिंकीत जावे, जबलपुराहून निघून सर व्हिटलॉकने बिना, कर्की वगैरे तो मुलूख घेत घेत तिकडून सर ह्यू रोजला मिळावे नि अशा रीतीने कोलिन कॅम्पबेलच्या निरनिराळ्या पथकांनी उत्तरेकडे जशी निर्वैरता संपादन केली तशीच त्या दोन फैजांनी गंगा- यमुनांच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात सर्वत्र निर्वेरता संपादावी असा कार्यक्रम ठरून ही दोन सैन्ये आपआपल्या प्रस्थानबिंदूपासून पुढे चालली. इंग्रजी सैन्याबरोबर हैद्राबाद, बॉम्बे येथील ब्रिटिश नोकरीतील नि भोपाळच्या बेगमेचे ८०० लोक नि भोपाळ संस्थानचा तोफखाना ही नेटिव्ह सैन्येही होती. सर ह्यू रोजने ता.६ जानेवारी १८५८ रोजी महू सोडले. रहाटगडच्या किल्ल्यापाशी झगडा करून तो जिकून घेतला. सागरच्या किल्ल्यामध्ये बंडवाल्यांनी कोंडून टाकलेल्या इंग्लिशांची मुक्तता केली, वाटेमधल्या प्रत्येक घाटावर बसलेली बंडवाल्यांची नाकी पाडाव केली. शहागड संस्थान खालसा करून सराईचा किल्ला घेतला, ता.१० मार्च रोजी बाणापूर काबीज झाले, चंदेरीचा प्रसिद्ध किल्ला परत आला नि ता.२० मार्चला इंग्रजी सैन्य झार्शीपासून १४ मैलांवर येथून उतरले. वर दिलेला अनेक झगडे करून इंग्रजी सेनेने नर्मदेच्या तीरापासून वर ढकलीत नेलेली बंडवाल्यांची सर्व सेनापथके आता झाशीत जमलेली होती. बाणापूरचा राजा मर्दनसिंग, स्वराज्यासाठी प्राण देणारे शूर ठाकूर, स्वदेशप्रीतीने हातावर शीर घेणारे बुंदेले सरदार हे सर्व आपआपल्या कृतनिश्चयी अनुयायांसह तिथे जमलेले होते; तिथे तटातटांवरून जरिपटके डोलत होते. तिथे देवळादेवळांतून सर्व सरदारांची, राजांची, ठाकुरांची, तटांची देवळांची नयने ज्या वीरमूर्तीला आपली अधिदेवता म्हणून सैनिक वंदना देत होती ती तरुणी 'रणलक्ष्मी' राणीलक्ष्मी ही तिथेच रणावलेली होती!

आणि एतदर्थच बंडवाल्यांचा तो शेवटचा आधार निराधार करण्यासाठी सर ह्यू रोज झाशीवर जावयास अगदी उत्सुक झालेला होता. इतक्यात गव्हर्नर जनरल लॉर्ड- कॅनिंग नि कमान्डर- इन- चीफ सर कोलिन कॅपबेल या उभयता अधिकाऱ्यांनी सर ह्यू रोजला हुकूम सोडला की, झांशीवर जाण्याचे आधी तात्या टोप्यांनी वेढलेल्या चरखारीचे राजाची मुक्तता करण्यास

तुम्ही तिकडे जावे. ह्या हुकमाने झांशीला चोहोकडून शह देत वेगात आणलेला डाव फिसकटणारा होता. तेव्हा काय करावे? सर ह्यू रोजला हुकूम धड पाळवेना किंवा धड मोडवेना. अशा आणिबाणीच्या प्रसंगी इंग्लिश राष्ट्रांचे हित झाशींवर चाल करण्यातच असल्याने त्या विरुद्ध असलेला वरील हुकूम मोडण्याची सर्व जबाबदारी हिंदुस्थानातील अत्यंत श्रेष्ठ इंग्रज अधिकारी सर रॉबर्ट ह्यामिल्टन ह्या अधिकाऱ्याने आपल्या शिरावर घेतली नि ह्या उच्च राष्ट्रधैर्याचे स्वार्थत्यागी उदाहरणाने प्रस्फुरित झालेले ब्रिटिश सैन्य झांशीकडेच त्वरेने चालू लागले!

इकडे झाशीला लक्ष्मणराव बांडे, तिचे वडील मोरोपंत तांबे, तिचे शूर ठाकूर सरदार, तिची सेना या सर्वांनी लढाई करावयाची असे ठरविले. कोणी कुजबुजला की, शरण आल्यास तारण करू म्हणून इंग्रज वचन देतो आहे. शरण? झाशीची राणी शरण? तिच्या त्या तेजस्वी नेत्रातून संतापाच्या ज्वाला दिसू लागल्या! तिचे दिवाण लक्ष्मणराव बांडे, तिचे वडील मोरोपंत तांबे, तिचे शूर ठाकूर सरदार, अहो सर्व स्वतंत्र्यवीरहो, शरण जाल तर तारण होईल, समर कराल तर मरण येईल! काय पसंत करता? झाशीने आपल्या सहस्त्र कंठातून कठोर उत्तर केले ‘यदि मरणमवश्यमेव जंतोः किमिती मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे! ‘ झाशीने आपल्या हातात कागदाच्या शरणचिठ्ठी ऐवजी तलवारीची विद्युल्लता धरली आणि पहा आता राणी लक्ष्मी किल्ल्याच्या तटावर कशी चमका मारीत फिरते आहे, हुशार गोलंदाजांची निवड करून ती तिथे उभी आहे, झाशीच्या स्त्रिया दारुगोळा वाहत आहेत,[2] तोफखाना उभारीत आहेत, रसद पुरवीत आहेत,झाशीचे पुरुष तोफा रोखीत आहेत, बंदुका भरीत आहेत, तलवारी उपशीत आहेत, झांशीचे वेदविद् ब्राह्मण स्वदेशविजयार्थ अनुष्ठाने करते झाले, झाशीची देवळे रणामधील जखमी निराश्रितांना अन्नसंतर्पणात रत झाली.

ता. २३ च्या रात्री शहरामधून रणवाद्यांचे भयंकर ध्वनी ऐकू येत असून, किल्ल्यामधून भयंकर मशालीचा पकाश दृष्टीस पडत आहे. पहारेवाल्यांकडून बंदुकांचे आवाजही निघू लागले, पहाटेची वेळ झाली नि अंगाशी भिडलेल्या आंग्लसेनेशी झाशीचे वतीने ‘धनगर्ज’ तोफ हलके हलके बोलू लागली! ‘हरहर महादेव, हरहर महादेव! ‘ जिकडे तिकडे समरांगण झुंजू लागले. राणी लक्ष्मी सर्व सैन्याचे अधिपत्य स्वीकारून रणांगणात झुंजू लागली. इंग्रजांचा रणपंडित सर ह्यू रोज नि झाशीची कोवळ्या वयाची अबला राणी लक्ष्मी! कोण अपूर्व झुंज!

ह्या ठिकाणी वेढ्याच्या पूर्वार्धाचे वर्णन आम्ही त्या वेळी प्रत्यक्ष हजर असलेल्या एका माणसाने लिहिलेल्या वृत्तान्तावरूनच उद्धृत करणार आहोः “ता. २५ पासून लढाईला खरे तोंड लागले. रात्री तर किल्ल्यावर नि गावामध्येही गोळे येऊन पडू लागले. हे दृश्य पाहण्याला फारच भयंकर हते. पन्नास साठ पौडांचा तोफेचा गोळा एखाद्या टेनिसच्या चेंडू एवढा नि धगधगीत निखाऱ्याप्रमाणे दिसे. दिवसा हे गोळे इतक्या स्पष्टपणे दिसत नसत. पण रात्र झाली की, ते स्पष्ट

[2] “The women were seen working in the batteries, carrying ammunition.” -Sir Hue Rose.

दिसू लागत त्यामुळे रात्रीला एक निराळेच भेसूर स्वरूप प्राप्त होई. ता.२६ ला दक्षिण दरवाज्यावरील तोफखाना इंग्लिशांनी बंद पाडला नि त्यामुळे तेथील प्रतिकारही आटोपला. तेव्हा रणभूमीवर लढत असलेल्यांचा एका एकी धीर खचला. तेव्हा पश्चिम द्वारावरच्या तोफखान्यावरील गोलंदाजाने तोफेची तोंडे फिरवून चौफेर मारा केला आणि तिसऱ्याच धडाक्यासरशी त्याने इंग्रज तोफखान्यावरील गोलंदाजाला ठार केले. तत्काळ इंग्रजी तोफखाना बंद पडून इंग्लिश सैन्यही थंडावले. या पराक्रमाने संतोष पावून राणीने त्या गोलंदाजाला चांदीचा तोडा बक्षीस म्हणून दिला. या गोलंदाजाचे नाव गुलाम घोषखान असे होते. अशा तऱ्हेचे कौशल्य याच घोषखानाने नथ्थेखानाशी झालेल्या युद्धातही गाजविले होते.

"पाचवे सहावे दिवशी पुन्हा अशाच तऱ्हेची लढाई माजून राहिली. चार पाच तास, बाईच्या तोफखान्याने न भूतो न भविष्यती असा प्रलय उडवून दिला. त्यामुळे इंग्लिशांची अपार हानी झाली, काही काळ त्यांच्या तोफाही बंद पडल्या. परंतु एका एकी इंग्रजांनी जोर केला. त्यामुळे सातवे दिवशी झाशीतील डाव्या बाजूची तोफ थंडावली. त्या ठिकाणचा प्रतिकार आटोपला. शत्रूच्या तोफखान्याच्या अग्निवर्षावामुळे जंग्याची भिंतही कोसळली. रातोरात अकरा गवंडी बोलावून आणून दिवस उजाडण्याच्या आत पूर्ववत भिंत बांधून घेण्यात आली. अशा रीतीने भिंत बांधल्यावर झाशीचा तोफखाना पुन्हा धडधडू लागलेला पाहून इंग्लिशांचे धाबे दणाणले. या वेळी इंग्लिश सैन्यातही पुष्कळच अव्यवस्था उडाव्याने त्यांची हानिही बरीच झाली.

आठव्या दिवशी इंग्लिश सैन्य शंकर किल्ल्याकडे गेले. इंग्रजांच्या जवळ अद्ययावत् पद्धतीच्या भारी किंमतीच्या दुर्बिणी असल्यामुळे त्यांच्या साहाय्याने त्यांनी किल्ल्यातील पाण्याच्या टाक्यांवर गोळे टाकण्यास आरंभ केला. पाण्याकरिता आलेल्या सहासात माणसांपैकी चार लोक ठार झाले नि बाकीचे आपले हंडे, घागरी तेथेच टाकून पळाले. या आपत्तीमुळे नागरिकांचे पाण्याचे फार हाल उडाले. पश्चिमबाजूच्या नि दक्षिणबाजूच्या गोलंदाजांनी शंकर किल्ल्यावर डागलेल्या इंग्लिशांच्या तोफा बंद पाडल्या, तेव्हा कोठे नागरिकांना पिण्याजेवण्यासाठी पाणी मिळाले. चिंचेच्या झाडीत दारू कुटण्याचा डंक होता. दोन मण दारू कुटून झाली की, ती तळघरात साठवून ठेवण्याकरिता तेथून हलविण्यात येई. या दारू डंकावर तोफेचा गोळा पडला नि त्यात तीन लोक आणि आठ स्त्रिया जळून गेल्या. या वेळी मात्र खरीखुरी रणधुमाळी उसळून गेली. धुराने नि धुळीने आकाश कोंडून गेले. बुरुजावरचे कितीतरी गोलंदाज नि कितीतरी शिपाई ठार झाले. पण लगेच दुसरे लोक तेथे आणून उभे करण्यात आलेले होते. स्वतः बाई त्या धामधुमीत जातीने हजर राहून देखरेख करीत होत्या. बुरुजाबुरुजांवर स्वतः हिंडून, शिपायांना आज्ञा देत नि प्रत्येक अडचणीचे निवारण करीत त्या स्वतः फिरत होत्या. त्यामुळे शिपायांनाही उत्साह वाटून, तेही त्वेषाने लढण्यास सरसावत. अशा या हटेल प्रतिकारापुढे काही न

चालून इंग्लिशांजवळ इतक्या तोफा नि दारुगोळा असूनही त्यांना ३१ मार्चपर्यंत किल्ल्यात प्रवेश मिळाला नाही.[3]

पण ह्या प्रलयकालच्या गडबडीत रणावरची राणी कोणीकडे आहे? आज प्रभात होताच ती लक्ष्मीराणी तटावरून तिकडे का बरे इतके निरखून पहात आहे? चला तोफांच्या सलाम्या द्या, आनंदभराने जयवाद्यांचे जयनाद कडाडवा, आकाश वीरगर्जनांनी एकदम डळमळून टाका. कारण तो पहा समोरून तात्या टोपे ससैन्य धावत येत आहे! इंग्रजांच्या सैन्याला भयग्रस्तता नि झाशीचे मुखाला उत्साहजनकता देण्यासाठी तात्या टोपे ससैन्य आला आहे. विन्डहॅमचा पराजय नि सर कोलिनचा जय केल्यानंतर तो प्रथम गंगापार होऊन श्री. नानांना मिळाला नि त्यांची आज्ञा होताच त्वरित यमुना उतरून काल्पीला आला. चरखारीच्या राजाने पेशव्यांनी मांडलेल्या देशसंगरात मदत देण्याचे नाकारताच तात्या त्याच्या राजधानीवर तुटून पडला. त्या कृतघ्नाला यथान्याय रणशासन केले. त्याच्यापासून तीन लक्ष रुपये नि चोवीस तोफांची खंडणी उकळली आणि हा मराठा गडी पुन्हा काल्पीला परतु लागला. तो त्याला लक्ष्मीराणीची चिठ्ठी आली की आपण त्वरीत येऊन झाशीची मुक्तता करावी. ती चिठ्ठी त्याने काल्पीला मुख्य अधिकारस्थित रावसाहेबांकडे धाडली नि त्यांची अनुज्ञा मिळताच तो तात्या आता इंग्रजांच्या पाठीवर तरवार उपसून धावला. ब्रह्मावर्ताचे वाड्यात लहानपणी एकत्र खेळणारी, कोणाच्या विशेष लक्षात न भरणारी ही दोन बालके आज रणांगणात एकत्र खेळत आहेत- एक झाशीच्या तटावर अग्निप्रलयात विराजत आहे- दुसरा बावीस हजार सैन्यासह बेटवानदीवर तरवार परजतो आहे! कोणाच्याच लक्षात न भरणारा त्यांचा खेळ आज जगाचे लक्ष्य झाला आहे!

तात्यांच्या हाताखाली या क्षणी जितके सैन्य होते तितके केव्हाही नव्हते नि म्हणून त्याला पाहताच इंग्रजांची मनातल्या मनात तारांबळ उडाली, आणि ती रणातही उडणारच उडणार. कारण पुढे झाशींची ती रणलक्ष्मी आणि मागे हा मराठी वाघ-- बावीस हजार नखे ज्याच्या पंजाला! तेव्हा सर ह्यू रोजला आता त्याने फाडून का खाऊ नये? तो खाण्यात पुढे सरसावलाही- पण कोण चमत्कार? ती बावीस हजार नखे सर्व लुळी- वर उचलली जाईनात- मांजराच्या नखांइतकी ती ताठ करता येईनात आणि नखे अशी लुळी पडताच वाघ झाला तरी काय करणार! छे, छे, ह्या बेटवा नदीवर बंडवाल्यांच्या सैन्याने अत्यंत लाजिरवाणा पळपुटेपणा केला. झाशीच्या सैन्याने इंग्रजांच्या पाठीवर मारा द्यावा नि तात्यांनी त्याच वेळेस तोंडावर मारा द्यावा हा अत्युत्कृष्ट बेत. इंग्रजांनी ही निराशेची कैची पाहून तात्यांवर चाल केली नि झाशीवर मारा चालविला म्हणजे काय तर त्यांचे दोन्होही मारे पोकळ झाले. अशांत एक नेटाचा शिवाजीच्या मावळ्यांचा किवा कुंवराच्या खास पथकाचा हल्ला व्हावा तसा हल्ला केला असता तर रणांगणात युनियन जॅकचे तुकडे गिधाडांनी फाडले असते! परंतु इंग्रजी हल्ला नीट 'सरळ धडक' देत असलेला पाहताच एशियाटिक

---

[3] श्री. पारसनीस कृत 'झाशींच्या राणीचे चरित्र' पृ. 187-193.

www.savarkarsmarak.com

लढलेच नाहीत- आणि कोण गफलत वा फितूर झाला असेल तो असो- झाशीच्या तोफा त्याच वेळी मुक्या राहिल्या! तेव्हा आपली सेना उधळलेली पाहून तात्या उधळून गेला. इंग्रजांनी त्यांची युद्धसामुग्री पाडाव केली, मोठमोठाल्या तोफा काबीज केल्या नि पंधराशे लोक ठार केले-- पंधराशे लोक ठार झालेच तर शेवटी! मग वेड्यानो, भ्याडासारखे पळून मरण्यापेक्षा जर पंधराशे बरेलीच्या गाझीसारखे मरणासाठी शत्रूवर तुटून पडले असतेत तर सर ह्यू रोज सुद्धा सगळ्या इंग्रजी सेनेला ठार मारून तुम्ही चिरंजीव झाला नसता काय? परंतु तुम्हांला परमेश्वर क्षमा करो! कारण कसेही मेलात तरी देशस्वातंत्र्यासाठी तुम्ही मेलात! आदराला नसलात तरी सहानुभूतीला तुम्ही पात्र आहात! जगण्यासाठी लढणारे जे असतात ते मरतात नि मरणासाठी लढणारे जगात इतकेच नाही त्रिलोकात जगतात- चिरंजीव होतात!

आणि मरणासाठीच रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी लढत आहे. मग सरदार ठाकूर सैनिकहो निराश का? तात्या टोपे यांची मदत येईल ह्या आशेने आज ११ दिवस नि ११ रात्री विस्तवाच्या वर्षावात काढल्यात. तात्या टोपे आलेला पाहताच आनंदाची वीरगर्जना केलीत. तात्या टोप्याच्या पराजयाने तुमचा तो आनंदच नव्हे तर ती तुमची यशाशाही ठार झाली आणि शत्रूला ज्याची आपण तूट पाडली होती तो दारू गोळा नि तोफा नि रसद ही आयतीच मिळाली हे खरे आहे. पण म्हणून निराशा का? यशस्वी जगणे जरी शत्रूला अशक्य करता आले आहे तरी यशस्वी मरणे त्याला कालत्रयी तरी अशक्य करता येईल काय? मग निराशा का? ऐका, रणलक्ष्मीची गर्जना ऐका. "आजपर्यंत झांशी लढली ती पेशव्यांच्या बळावर लढली नाही नि आता पुढेही तिला त्यांच्या मदतीची जरूर नाही. आजपर्यंत तुम्ही आपला स्वाभिमान, आपली हिंमत, आपले धैर्य नि आपले शौर्य जसे उत्तम प्रकारे व्यक्त करून आपले नाव मला दिले तसे आता यापुढेही हिय्याचे युद्ध करा," जय रणलक्ष्मी जय! हरहर महादेव- चला वाजवा रणनौबती, फुंका रणशिंगे, ठोका रणगर्जना, गडगडू द्या रणतोफा! आज इंग्रज झाशीवर चहूंबाजूंनी शेवटचा हल्ला चढवीत भिडला आहे तर उसळू द्या बेसुमार रणधुमाळी! पहा पहा, ती लक्ष्मीबाई कमरेला तरवार लटकावून कोणाला सुवर्ण वलय, कोणाला पोषाख, कोणाला हस्तस्पर्श, कोणास वीरस्मित आणि सर्वांस वीरस्फूर्ति देत चमकत आहे! तर गुलाम घोषखान नि कुंवर खुदाबक्ष, तोफांच्या मारगिरीची शर्थ करा. शत्रू झांशीच्या मुख्य दरवाज्याला नि तटाला लगटला- आठ ठिकाणी आठ शिड्या लावून तो वर येत आहे- हरहर महादेव! लाल गोळ्या, पेटते गोळे, तोफांचे घनगर्ज, बंदुका झडल्याच्या फेरी, विस्तीर्ण शिला, आगीचे डोंब, किल्ल्यावरून, तटावरून, घरांवरून हरहर महादेव! रणलक्ष्मी का- ती रणघोरा कालिका! हरहर महादेव! अरे हा कोण! लेफ्टनंट डिक नि ले. मेकिलजॉन! तटावर शिड्या चढून आले नि बाकीचे इंग्रजी वीर आपल्यामागे येण्यास चेतवीत आहेत! धडाड धडाड- तत्क्षणी त्यांची प्रेते काळाच्या जबड्यात धडाडून कोसळली आणि तेथे त्यांच्या मागे येण्यास कोणी इंग्रज तयार आहे का? ले. बोनस नि ले. फाक्स, तुमची इच्छा दिसते तशी तर जा तुम्हीही त्याच्यामागे काळाच्या जबड्यात! हे चार शूर अधिकारी तटावर कापले जाताच इंग्रजी शिड्या लटपटल्या-

भाराखाली काही शिड्या मोडून गेल्या- इंग्रजी सेना हटू लागली, हटली, दगडादगडामागे दडत चालली! आंग्ल सेनेने पिछेहाटीचे बिगूल फुंकले.[4]

परंतु तिकडे तटाचे दक्षिण बाजूला ही भयसूचक किंकाळी कोण फोडीत आहे? अधम फितुराने तो वोरछा दरवाजा तर गमावला नाही ना? होय, होय, वोरछा दरवाजा इंग्रजांनी हस्तगत करून ते तटावर भराभर चढले आहेत! मग काय मारणमरणावाचून नाव घेणे नको! रक्ताचा शिळंधार पाऊस पडू लागला. झांशी इंग्रजांनी घेऊन राजवाड्यापर्यंत कत्तलीचा, आगीचा, नाशाचा झेंडा नाचवीत आणला. किल्ल्याचे तटावर उभे राहून राणी लक्ष्मी शून्य दृष्टीने झाशीकडे पाहू लागली तो आगीचे लोळ, मरणाऱ्या नि मारल्या जाणाऱ्या बायकांचे आक्रोश, अर्भकांची छाटलेली डोकी! हाहाकार! प्रेतांचे ढीग! शंकराचा तिसरा नेत्र प्रलयकाली पेटत नसेल असे तिचे नेत्र संतापाने लालभडक झाले. तिने तरवार उपसली नि दीड हजार तरवारबंद लोकांसुद्धा ती किल्ल्याखाली धावत चालली. पिले पळविणाऱ्यांवर पिसाळलेली वाघीण जशी धावत नसेल! दक्षिणचे तटावर जे गोरे लोक आले होते त्यांना पाहताच तिने तरवार उपसली नि ती पिछाडीस असता एकदम मध्ये चालून गेली आणि पाहा, पाहा, तलवारीचा चकचकाट होऊन दोन्ही सैन्ये एकमेकांत मिसळली. पाचपन्नास अंक मोजण्याचा अवकाश तो तलवारीवर तरवार झडली. पुष्कळ युरोपियन लोक कापले गेले, बाकी राहिलेले शहराकडे पळून आडून बंदुका झाडू लागले. शत्रूच्या रक्ताने तिचा कोप किंचित शांत झाला. तेव्हा तिला उमगले की, किल्ला सोडून येथे लढणे अयोग्य आहे. तिच्या असल्या धाडसी चपेट्यांचे प्रतिध्वनी प्रत्येक रस्त्यात होत आहेत. राजवाड्यात ५० मोतदारांनी सर्व शहर नि खुद्द तो वाडा इंग्रजी क्रूर तलवारीने रक्तात भिजविला असताही- आपली पागा सोडण्याचे नाकारले! शरण हा शब्दच त्यांच्या कोशातच नव्हता! त्यांच्यातील एकूण एक मनुष्य शत्रूला छाटीत छाटीत छाटला गेला तेव्हाच पागा पाडाव झाली! आता लक्ष्मीराणी पुन्हा किल्ल्याच्या गच्चीवर चढली आहे आणि- हाहा धैर्यदेवी, हे काय तुझ्या नेत्रातून संतापाचे जाळ आणि अनुकंपेचे पाणी- पाणी आणि जाळ एकसमयावच्छेदाने वाहताहेत!

आता किल्ला शत्रूच्या हाती पडणे हा फक्त वेळेचा प्रश्न उरला! लक्ष्मी राणीने आता काय बेत योजावा! बेत एकच बेत की, वाड्यात दारूगोळा घालून तो पेटवून देऊन मी आपला शेवट करण्याचा संकल्प केलेला आहे! त्या माझ्या जरिपटक्यासह गादीवर नाहीतर आता चितेवर पण मी सहगमन करणार! हे ऐकताच एक वृद्ध सरदार प्रशांत वाणीने म्हणतो, "महाराज किल्ल्यात

---

[4] "No Sooner did we turn into the road leading towards the gate, than the enemy's bugle sounded, and a fire of indescribable fierceness opened upon us from the whole line of the walls and from the tower of the fort overlooking this site. For a time it appeared like a sheet of fire, out of which burst a store of bullets, round shots and rockets destined for our annihilation... But the fire of the enemy waxed stronger, and amidst the chaos of sounds of volleys, of musketry and roaring of cannon hissing and bursting rockets, stink-pots, infernal machines, huge, it seemed as though pluto and the Furies had been loosened upon us, carrying death amongst us fast. At this instant a bugle sounded on our right for the Europeans to retreat." -Lowe's Central India, page 254.

राहणे आता सुरक्षित नि निर्भयपणाचे नसेल तर आपण आज रात्री शत्रूचा घेर फोडून शहराबाहेर निघून जावे नि पेशव्यांचे सैन्यास मिळावे. मध्यंतरी मृत्यु आला तर- धारातीर्थी शयन करून स्वर्ग जिंकणे हे फार चांगले आहे! लक्ष्मीराणी म्हणते, "युद्ध करून रणात मरणे मलाही अष्टतर वाटते. पण स्त्रीदेह आहे, शत्रू विटंबना करतील." विटंबना! दरबार गर्जला 'आम्ही ती होऊ देणार नाही! '

बस्स तर, रात्र पडली आहे, आता माझ्या प्रियजनांनो, ही माझी शेवटची भेट मानून घ्या! प्रिय प्रजानन डोळ्यात आसवे आणून तिच्या पायांवर नमस्कार घालू लागले. मोरोपंत तांबे, तुम्ही हत्तीवर जामदारखान्याचे द्रव्य भरून तो ह्या निवडक दोनशे रणबहादुरांचे मध्यभागी घ्या, झाली सर्व सद्धिता? चला तर, बोला हरहर महादेव! हरहर महादेव झाला आणि लक्ष्मीराणी किल्ल्यावरून खाली उतरू लागली. तिने पुरुषवेष धारण केलेला आहे, अंगात तारेचे चिलखत, कंबरेस जंबिया म्यानात एक उमदी समशेर, एक रुप्याचा पेला पदराशी, एक अल्पवयी लहान बालक एका राजरत्नासारखा तिचा दत्तक पुत्र दामोदर, रेशीमकाठी धोतरात पाठीशी,- पांढऱ्या खंद्या घोड्यावर चढून ती देवी लक्ष्मी किल्ल्यावरून खाली उतरू लागली!

किल्ल्याचा उत्तरेचा दरवाजा आला, समोर असलेला तेहरी संस्थानचा देशद्रोही पहारा विचारतो, 'कोण चालले आहे? ही तेहरीचीच फौज सर ह्यू रोज साहेबांचे मदतीस चालली आहे! असे उत्तर मिळाले. लक्ष्मीराणी, दे घोड्याला टाच! एक दासी, एक बारगीर आणि दहापंधरा स्वार काय ते आपल्या घोड्याशी घोडा ठेवीत शत्रूचा गोट फोडून थेट काल्पीच्या रस्त्यापर्यंत आले खरे, परंतु बाकीचे ते शूर मकराणी स्वार का बरे आले नाहीत? इंग्रजी सैन्याने संशय येताच राणीचा पाठलाग चालविला असल्यामुळे रणांगणाची वाट आपल्या रक्तामांसाने अडवून टाकण्यात ते गुंतले आहेत! लेफ्टनंट बौकर तर काही स्वारीनिशी त्यांना टाळून पुढेही निघाला म्हणतात. तर चल, सहभाग्यशाली अश्वा, वायूचे पंख लावून उडत चल! भारतीय मनुष्ये देशद्रोही वोहोत, परंतु हे भारतीय अ- मानुषीयहो, तुम्ही तरी देशद्रोही होऊ नका. हे अश्वा, कमलाहूनही कोमल असलेल्या लक्ष्मीराणीला अलगत रीतीने तोलून धर. हे रात्री, काळोखाचा पडदा राणी लक्ष्मीच्या नि शत्रूच्यामध्ये एकसारखा लटकत ठेव. हे मार्गा, तिच्या घोड्याला कोठेही ठेचाळवू नकोस नि हे तारकांनो, शत्रूला दिसेल इतके पकाशू नका. पण ह्या वीर तरुणीवर तुमच्या अमृतशीतल किरणांनी राणीचे श्रमपरिहार होण्यापुरते पकाशल्यावाचून राहू नका! प्रभात झाली आहे, तेव्हा सर्व रात्र पवन वेगाने चालल्यामुळे वीरांगने, तू आता ह्या भांडेर गावाजवळ विश्रांती घे. गावचा महालकरी परमप्रिय दामोदरास फराळास देईल- फराळ झाला, चल आता पुन्हा काल्पीच्या रस्त्याला लागा- पण हा धुळीचा लोट कसला? बौकर नि त्याचे घोडेस्वार आपला सुगावा काढीत हे आले पहा! टाच, घोड्याला टाचा मारा- राणी लक्ष्मी दामोदरास पाठीशी बांध नि घोड्यावर चढ, तरवार उपस, हा पहा लगटला बौकर तुझ्या घोड्याला? घे तर तुझ्या लगटण्याला बक्षीस- अधम, बायलीला धरू पाहतो! - तिच्या तलवारीचा वार बोकरवर दणकन आदळला, तिचा घोडा त्याच्या हातातून सुटला, तो बाणासारखा पुढे कोसळून सोसावत गेलाही! तिच्या बरोबरच्या पंधरावीस

स्वारांची नि इंग्रजी स्वारांची अशीच निकराची चकमक उडून जे उरले ते आपल्या लक्ष्मीच्या रक्षणासह सुरक्षित पुढे गेले- नि जखमी झालेला बौकर नि त्याचे मूठभर स्वार पाठलाग सोडून मटकन खाली बसले! भूमातेची तरवार चालली चमकत चमकत पुढे सूर्य आकाशात नि राणी लक्ष्मी पृथ्वीवर- सकाळ झाली, मध्यान्ह झाला, सूर्य थांबला पण ती थांबली नाही- दुपार झाली, तिसरा प्रहर झाला, संध्याकाळ झाली, सूर्य समुद्रस्नानाची बुडी मारता झाला, तरी राणी लक्ष्मी थांबेना, तारे उगवले, त्यांनी तिला काल जशी पाहिली होती तशीच आज त्यांच्या ह्या लांब निद्रेनंतरही पुन्हा पाहिली. रात्रीचे बारा घटकांचे सुमारास ती वीर लक्ष्मी काल्पीमध्ये थांबली! एकशे दोन मैलांचा प्रवास क्षणभर न थांबता तिने केलेला होता नि तेही बौकरसारख्याशी दोन हात करून नि पाठीशी मुलाचे ओझे वाहून! काल्पीला येताच तिचा तो देशाभिमानी घोडा अतिश्रमाने जमिनीवर धाडकन अंग टाकून पडला- सात आठ शिपाई त्या घोड्याच्या शिरा मळण्यास लागले. बाईचे सुखरूपपणे पोचण्याचे श्रेय त्याच्यावरच विशेष, देशमातेच्या प्रेमासही असला घोडा पात्र आहे. सकाळपर्यंत लक्ष्मीराणीने शय्या केली.

सकाळी रावसाहेब पेशव्यांनी नि लक्ष्मीराणींची भेट झाली. त्या स्वराज्यासाठी रक्ताचा शेवटचा बिंदु गळेपर्यंत नि शेवटचा श्वास सुटेपर्यंत स्वदेशाला भ्रष्ट करणाऱ्या शत्रूंशी अखंड युद्ध चालू ठेवावे असा कृतनिश्चय ठरला. रावसाहेब, आपल्या पूर्वजांचे वेळी शिंदे, होळकर, गायकवाड, बुंदेले, विंचुरकर, रास्ते, पटवर्धन, असले असले सरदार स्वराज्याकरिता आपले प्राण खर्ची घालण्यास तत्पर होते म्हणून मराठेशाहीचा झेंडा अटकेपर्यंत फडकला! एतदर्थ त्या स्वराज्यासाठी काल्पीला बंडवाल्यांच्या सैन्यामध्ये निकराची युद्धरचना चालू झाली.[5]

ती रचना तिकडे चालली आहे तोपर्यंत आपण मागे सोडून दिलेला ब्रिगेडियर जनरल व्हिटलॉक काय करीत आहे ते एकदा भरकन पाहून यावे. नर्मदेपासून गंगायमुनापर्यंतचा प्रदेश पुनर्जित करण्यासाठी इंग्रजांच्या निघालेल्या दोन फौजांपैकी सर ह्यू रोजची फौज झाशीपर्यंत येऊन आता झाशीत अमानुष कत्तल नि नादिरशाही लूट करीत आहे. त्याने राणीचे वडील मोरोपंत तांबे यांना पकडून फाशी दिले. ते पवित्र कार्य तडीस नेल्यानंतर तो काल्पीपर्यंत जाऊन, यमुनेला मिळून, युद्ध कार्यक्रमाचा अर्धाअधिक भाग लवकर पूर्ण करील. सर ह्यू रोजकडे महूपासून काल्पीपर्यंत कार्यक्रमाचा हा भाग जो देण्यात आला तसाच बाकीचा ब्रिगेडियर व्हिटलॉकचे हाताखालील फौजेकडे देण्यात आला होता. त्याप्रमाणे व्हिटलॉक जगदीशपुराहून ता.१७ फेब्रुवारी रोजी युरोपियन रेजिमेंट, मद्रासचे नेटिव्ह रेजिमटस्, घोडेस्वार, तोफखाना वगैरे सर्वांगपूर्ण अशा आपल्या हजारो सैनिकांसह निघाला नि सागरशहरात विजयासह शिरला. उच्छीचा राजनिष्ठ राजा तिथे त्याला मिळाल्यानंतर तेथून त्या प्रांतातील बंडखोरांचा मुख्य धुरीण जो बांद्याचा नबाब त्याच्या वर तो चालून गेला. झाशी, नौगाव वगैरे ठिकाणी बंडाचे आरंभी जेव्हा क्रूर कत्तली होऊन

[5] ग्रंथविस्तारास्तव ही माहिती येथे देता येत नाही. चौकस वाचकांनी ती पारसनिसांचे पुस्तकातून वाचावी.

www.savarkarsmarak.com

त्यातून जीव बचावीत गोरे लोक रानोमाळ पळत होते तेव्हा त्यांना या नबाबाने फारच उदार आश्रय नि जीवदान दिलेले होते. हे जीवदान देण्यात इंग्रजी गुलामगिरीचे जू बंडाचे दंडुक्याखाली कडकडून मोडताना पाहून त्याने आपलीही मान त्यातून काढून घेतली नि त्या प्रांतात स्वातंत्र्याची ग्वाही फिरविली. इंग्रजी फौज आपल्यावर चालून येत आहे हे कळताच त्यानेही त्यांच्याशी युद्ध देण्याची तयारी केली. त्याच्या नि इंग्लिश सैन्याच्या बऱ्याच झटपटी झाल्या. एक निकराची लढाई होऊन तो नबाब काल्पीकडे निघून गेला नि व्हिटलॉकने बांदा शहरात प्रवेश केला नि ता.२७ मेपर्यंत तो बांदा शहरीच तळ देऊन राहिला. आता त्याची पुढची झडप किर्वीच्या राजावर पडणारी होती.

किर्वी येथील रावमाधव हा या वेळेस केवळ दहा वर्षाचा बालक असून त्याचे पालकत्व खुद्द ब्रिटिशांच्या हातात होते. त्यांनी त्यांच्या खात्रीचा रामचंद्रराव म्हणून एक गृहस्थ त्या कामी नेमलेला होता. किर्वीचे राव हे पेशव्यांचेच संबंधी होते. १८२७ साली अमृतरावाने इंग्रज सरकारपाशी विश्वासाने दोन लक्षांची ठेव म्हणून दिलेली रक्कम त्याच्या पश्चात खाऊन टाकण्यात आली. त्याच्यामागे त्याचा पुत्र विनायकराव ह्याने पुन्हा दिलेली लाखो रुपयांची रक्कमही तो मरताच गिळंकृत करण्यात आली. तरी माधवराव हा दत्तक पुत्र असल्याने नि त्याचे पालकत्व खुद्द ब्रिटिशांचेकडे असल्याने किर्वी संस्थानात बंडाची फारशी भीती नाही असा संभव होता. परंतु सत्तावन साली हिंदुस्थानातील राव किंवा महाराव काय करतात याची फारच थोडी किंमत उरलेली होती. अस्पष्टतेने वा स्पष्टतेने पण लोकशक्ती- हिंदुस्थानची देशशक्ती- हुंकार करु लागली नि तिच्या त्या हुंकाराचा नि गंभीर गर्जनेचा मेघगर्ज ऐकताच क्रांतीच्या ज्वाला उठू लागल्या! स्वातंत्र्याची उत्कट चेतना नि देशत्वाची उच्च कल्पना या उदात्त स्फूर्तीने देशाच्या अंगात संचार झालेला असताना राव वा महाराव त्याच्यापासून अलिप्त राहणार किती? अलिप्त राहून करणार काय? किर्वीच्या संस्थानात जमिनदार, धर्माधिकारी, व्यापारी, वगैरे झाडून साऱ्यांच्या अंगात हे स्वातंत्र्याचे वारे भरलेले, इंग्रजी सत्तेचा नामोच्चार होताच सहस्त्र विंचू डसल्याप्रमाणे लोकपदाला असह्य वेदना होत असता नि त्यातून आता आज झाशी उठली तर उद्या कानपूर उठले तर परवा दिल्ली उठली तर तेरवा लखनौ अशा स्फूर्तिदायक वार्ता निघून क्षणोक्षणी येऊन आदळत असता ते संस्थान, राव काय म्हणतो याची वाट न पाहता, द्वाही फिरविते झाले यात काय नवल आहे? परंतु लोकपदाने स्वातंत्र्यद्वाही फिरविली असताही रावाने नऊ वर्षांचे बालक- इंग्रजांचे विरुद्ध कोणतेही कृत्य केलेले नव्हते. इतकेच नव्हे तर इंग्रजी सैन्य आले आहे असे कळताच तो त्यास सामोरा आला नि त्यांना शहरात बोलविता झाला. त्या बोलावण्याप्रमाणे इंग्रजी सैन्य शहरात आलेही. पण ते रावपणाचा, त्याच्या राजधानीचा नि त्याच्या राजवाड्याचा खून करण्यासाठी होय! भयंकर लुट, भयंकर जाळपोळ, भयंकर अनीतीचा सूड! नंतर ते संस्थान खालसा झाले.[6] व्हिटलॉक

[6] With regard to this injustice done to Rao, Malleson has to confess: “Not a shot had been fired against him (Whitlock) but he resolved nevertheless to treat the young Rao as though he had actually opposed the British forces. The reason for this perversion of honest dealing lay in the fact that in the palace of Kirvi was stored, the wherewithal

जिंकलेल्या प्रदेशात शांतता ठेवण्यासाठी महोबा येथे जाऊन उतरला. आता वास्तविक पाहता त्याचा कार्यक्रम पूर्ण होऊन त्याचेकडचा प्रांत ब्रिटिशांनी पुनर्जित केलेला आहे. व्हिटलॉकबद्दल इतकी चौकशी करून काल्पीला सोडलेल्या राणी लक्ष्मीच्या पदपद्मदर्शनासाठी हे नयनांनो, जलदीने तिकडे चला!

राणी लक्ष्मी आता पेशव्यांचे सैन्याबरोबर काल्पीपासून ४२ मैलावर असलेल्या कुंच नावाच्या गावाजवळ येऊन उभी राहिलेली आहे. परंतु तिच्या मनाप्रमाणे त्या सैन्याची व्यवस्था रावसाहेबांनी केलेली नाहीसे दिसते. रावसाहेब किंवा तात्या टोपे तरी व्यवस्था कशी करणार? तिथे बांदेवाले नबाब, शहागडचे राजे, बाणापूरचे राजे हे सर्व स्वराज्याच्या एका निशाणाखाली जरी जमलेले आहेत तरी एका मताने किंवा अधिकृत रचनेने जमलेले नाहीत. त्यामुळे धड कोणाचीच अक्कल काम करू शकणार कशी? परंतु समोरून चालून येणाऱ्या ह्या शत्रूसैन्यात मात्र अशा बेसुमार अकलींचा गोंधळ नसून सर्व रचना सूत्रबद्धतेने झालेली दिसते! सर ह्यूला सेनापतीत्वावर नेमण्याचे आधी यथेच्छ चर्चा नि मतवैचित्र्य, परंतु एकदा तो सेनापती झाला म्हणजे सर्व मतभिन्नता त्याच्या मनात एकलीनता पावलीच. तो हुकूम देईल तोच बरोबर- नव्हे तो चुकीचा असला तरी तोच मान्य आणि सेनेच्या अशा आज्ञाधारक शौर्याने सेनापतीचे चुकीचे हुकूमही यशस्वी होतातच. झालेच पाहिजेत. परंतु सेनेच्या आज्ञाभंजक लहरीपणाने सेनापतीचे उत्कृष्ट हुकूमही निकृष्ट अपयशाला पोचतात नव्हे पोचलेही!

नाहीतर कुंचगावाला जी धुळधाण उडाली ती कधीच उडाली नसती. सर ह्यू रोज झाशीहून येताच बंडवाल्यांनी त्याच्याशी कुंचगावजवळ सामना दिला. दुपारचा प्रखर सूर्य इंग्रजांना चांगलाच तापदायक नि असह्य असतो हे लक्षात घेऊन बंडवाल्यांच्या एका तुकडीच्या नायकाने अशी आज्ञा दिली होती की, ‘सकाळी १० वाजण्यापूर्वी कोणीही इंग्रजांविरुद्ध रणात उभे राहू नये. लढाईला प्रारंभ नेहमी १० च्या पुढेच व्हावा आणि हीच आज्ञा त्या दिवशी सर्वांनी पाळली. त्यामुळे १० नंतरच्या प्रखर उन्हात इंग्लिशांचे चांगलेच बारा वाजले! परंतु इतके होऊनही कुंचगावला बंडवाल्यांचा पराभव होऊन त्यांना काल्पीकडे माघार घ्यावी लागली. अर्थात ज्या कौशल्याने त्यांनी अत्यंत शिस्तीत नि संघटित रीत्या माघार घेतली त्याविषयी त्याचे शत्रूने सुद्धा कौतुकच केले आहे.[7] परंतु

---

to compensate soldiers for many a hard fight and many a broiling sun. In its vaults and strong rooms were special jewels and diamonds of priceless value. The wealth was coveted." Kaye and Malleson's Indian Mutiny Vol. V, pages 140-141.

[7] Then was witnessed action on the part of the rebels which impelled admiration from their enemies. The manner in which they conducted their retreat could not be surpassed. They remembered the lessons which the European officers had well taught them. Thers was no hurry, no disorder, no rushing to the rear. All was orderly as on a field day. Though their line of skirmishes was two miles in length, it never wavered in a single point. The men fired. then ran behind the relieving men and loaded. The relieving men then fired and ran back in their turn. They even

www.savarkarsmarak.com

दुर्दैव असे की ही सर्व संघटना नि शिस्त, ही पराभवापूर्वी दिसावयास पाहिजे होती ती पराभवानंतर दिसून आली. यानंतर बंडवाले काल्पीला येऊन पोचले. त्या ठिकाणी आल्यावर जो तो पराभवाचे खापर दुसऱ्याच्या डोक्यावर फोडून त्याला दोषी ठरवू लागला. पायदळाने पराजयाकरिता घोडदळाला दोष दिला; घोडदळाने झाशीच्या सैन्यावर शब्द ठेवला, नि सर्वांनी मिळून तात्यावर तोंडसुख घेतले!

परंतु हा दोषारोप ऐकण्यास आता तात्या टोपे काल्पीत पुन्हा येणार नाही- तो सध्या आपल्या वडिलांस भेटण्यासाठी जालवणाजवळ असलेल्या चरखारी गावी गेलेला आहे आणि तेथून तो पुढे कुठे जाणार की तेथेच राहणार हे अजून कोणासही नक्की कळलेले नाही. इतके खरे की ग्वालेर शहर त्याच्याच मार्गावर वसलेले आहे! त्या अद्‌वितीय पुत्राची नि त्याच्या त्या ‘धन्यबीज’ बाबांची भेट प्रेमाने ओथंबलेली होती! त्या प्रेमभेटीनंतर ह्या अलौकिक क्रांतिदूताला ज्यांची मुख्य भेट घेणे आहे त्यांच्या अनुरोधाने तो तिकडे त्वरीत गमन करो! त्यांचे ते विशिष्ट गमन तिकडे त्वरेने चाललेले असता इकडे काल्पीला राणी लक्ष्मीही रावसाहेबांचे वाड्याकडे गमन करीत आहे. रावसाहेबांची कुंच येथील पराजयाने आलेली खिन्नता दूर करून ही वीरलक्ष्मी म्हणते की सैन्याचा बंदोबस्त कच्चा नसेल तर शत्रूला यश का म्हणून मिळेल? तिच्या म्हणण्याने बांदेवाले नबाबही उत्साही होतात, बंडवाल्यांच्या सेनेत पुन्हा क्रुद्धभाषेचे जाहिरनामे प्रसिद्ध होतात. ती अफाट सेना, ते त्यांचे स्वराज्यभूषण जरिपटके, श्रीयमुनेच्या काठावर लोटू लागतात. देशमातेच्या नि देशधर्माच्या जयजयकाराने यमुनेचे तीर दुमदुमून जाते. तिचे ते पवित्र पाणी हातात घेऊन आम्ही शपथ घेतो की “फिरंग्यांचा नायनाट करू, स्वदेशाला, स्वतंत्र्याला नि स्वधर्माला प्रतिष्ठापण देऊ तरच, हे यमुने, ह्या जगामध्ये प्राण धारण करू! जर हे घडले नाही तर रणांगणातील धारातीर्थांत रक्तसमाधी घेऊ! हे कालिंदी, आम्हाला तुझीच त्रिकाल शपथ आहे!” वीरांनो, चला तर आता रणाकडे ती रणलक्ष्मी तुम्हांस तिकडे उत्तर बाजूकडे पाचारीत आहे. रावसाहेब, तुम्ही स्वतः सर्व सैन्याचे अधिपत्य घ्या. सर ह्यू रोजची २५ वी नेटिव्ह अन्फंट्री आली- चोपा आणि द्या पिटाळून त्या देशद्रोहयांना- मेजर आर पुढे आला त्यालाही त्याच्या तुकडीसह करा अपयशाचे वाटेकरी. आज ह्या काल्पीसमोरील मैदानात आपली रणभूमी उंच सखल अशा डोंगराळ प्रदेशांनी शत्रूस अजिंक्य आहे. परंतु हाय हाय, आपले आघाडीवरचे लोक मागे पडले पाहा- अवसानाचे भरात पुढे गेल्याने त्यांची अशी निराधार स्थिती झाली असावी! तर धाव- हे रणलक्ष्मी तू धाव! ह्या प्रबल सेनेचे, हे अबले, तूच आता रक्षण कर! ‘आले मी आले’ असे गडगडत ती रणलक्ष्मी लालवर्दीच्या घोडेस्वारांसह विजयी इंग्रजांचे उजव्या बाजूवर तुटून चालली. ती विजयी उजवी बाजू या वीर चढाईपुढे दबकली, गांगरली, मटकन खाली बसली. त्या विशीबावीशीच्या तरूण रणलक्ष्मीचा हा

---

attempted, when they thought the pursuit was too rash to take up a position, so as to bring on it an enfilading fire. - Malleson’s Indian Mutiny Vol. V. page 124. शत्रूने केलेल्या या गुणगौरवामुळे ‘पांडे’ सैन्यांचे श्रेष्ठत्व अधिकच स्पष्ट होते.

आवेश, तिचा बेफाम सुटलेला घोडा, ही तिची सपासप लवलवणारी रक्त रक्त तरवार, तिला पाहून कोण रणावणार नाही? वीर स्फूर्तीच्या विजेने काय पकाशणार नाही? सर्व बंडवाले तिच्या तेजाने प्रस्फुरित झाले- रणधुमाळीचा कळस झाला. लाअट फील्ड तोफांवरचे इंग्रजी गोलंदाज पटापट मरू लागले- राणी नि तिचे घोडेस्वार इंग्रजी तोफांच्या आगीचे डोंबावर उड्या घेत गेले नि त्या आगीच्या डोंबाला चटके देऊ लागले! इंग्रजी गोलंदाजानी तोफा सोडल्या, इंग्रजी घोड्यावरचा तोफखाना घोड्यांसह उधळून चालला, बंडवाल्यांचे वीर गर्जना करीत फारा दिवसांचा दुष्मन फिरंगी सापडला रे सापडला म्हणून चोहोबाजूंनी तुटून चालले आहेत- आणि सर्वांच्या पुढे ती रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी चमकत आहे! असा हा भयंकर चमचमाट पाहून दिपलेला सर ह्यू रोज आता आपले राखलेले उंटावरचे सैन्य घेऊन पुढे घुसला नि त्या सैन्याच्या नवीन जोमानेच इंग्रजाचा त्या दिवशी प्राण बचावला. इंग्रजी लेखक म्हणतो, " एक पंधरा मिनिटे उशीर की बंडवाल्यांनी आमची कत्तल उडविली असती! ताज्या दमाच्या दीडशे उंटांनी तो दिवस पालटविला. "Ever since that day I have looked upon a camel with eyes of affection." त्या दिवसापासून अजूनपर्यंत माझे प्रेम उंटावर जडलेले आहे! ह्या परमप्रिय उंट वीरांच्या असह्य बाणवृष्टीने पेशव्यांची सेना हटू लागली- हटली- छाटली- काल्पी सोडून दशदिशांना फाकली! आणखी एक- दोन दिवसांनी काही छोट्या चकमकी होऊन ता.२४ मे रोजी इंग्रजी सैन्याने काल्पी शहरात प्रवेश केला. काल्पीच्या किल्ल्यात श्रीमंत रावसाहेब पेशवे नि तो जवानमर्द मराठा तात्या टोपे ह्यांनी एक वर्षपर्यंत अश्रांत श्रम करून अपार युद्धसाहित्य तयार केलले होते. ते सर्व इंग्रजांचे हातात पडले- बंदुकीची दारू साठ हजार पौंड पुरलेली सापडली, उत्तम रीतीने जडविलेल्या मस्केट बंदुका, मातीच्या साच्यात तोफेसाठी ओतलेले पितळी गोळे, युरोपमध्ये तयार केलेली शस्त्रे, तोफा, हाविट्झर, गोळे, गोळ्या नि तोफा नीट करण्याचे नि बनविण्याचे कारखाने, लष्करी पोषाखांचे प्रचंड ढीग, निशाणे, दुंदुभी, ध्वज, फ्रेंच शिंगे, इत्यादी इत्यादी अशी अखंड नि अत्यंत उपयुक्त अशी लूट सापडली!

जे सापडले नाही ते फक्त बंडवाल्यांचे अमर्त्य धैर्यपुढारी हे होत. कारण ते शहर पडल्यानंतर आठवड्यातच युक्तीने रावसाहेब, बांदेवाले नबाब, राणीलक्ष्मी इत्यादी धुरीण काल्पीहून निसटून पुढे कुठे तरी गेलेले होते. परंतु आता वनवासात दुष्काळाने वा शत्रुशस्त्राने मृत्युचे दाढेत पडण्यापलीकडे त्या असैन्य, अशस्त्र, अनाथ, अयशी लोकांचे हातून काहीही घडणे नाही. सर कोलिनने यमुनेच्या उत्तर तीरापासून आरंभ करून थेट हिमालयापर्यंतचा प्रदेश जिंकून घेतला नि सर ह्यू रोज नि व्हिटलॉक ह्यांनी नर्मदेपासून आरंभ करून यमुनेच्या दक्षिण तीरापर्यंत सर्व प्रदेश जिंकून घेतला. तेव्हा आपल्या सैन्याचे एका वक्तृत्वपूर्ण भाषेत अभिनंदन करून नि 'सोल्जर्स, तुम्ही एक हजार मैलांवर चाल करीत आलेत, शंभरावर तोफा काबीज केल्यात, नद्यांचे आलोडन, पर्वतांचे आरोहण, अरण्यांचे पर्यटन, प्रचंड शत्रूचा पराजय, विस्तीर्ण प्रदेशाचा पुनर्जय नि स्वपक्षाचा विजय, ही सर्व महत्कार्ये करण्यात तुम्ही यश मिळविलेत आणि ती करताना तुम्हांस अपयश म्हणून शिवले नाही! तुम्ही धैर्यवान तर आहातच परंतु तुम्ही शिस्तही उत्कृष्ट पाळलीत.

शिस्तीशिवाय धैर्य हे निष्फळ असते. अडचणीत. मोहात नि संकटात तुम्ही तुमच्या सेनापतीचे हुकूम शब्दशः पाळलेत नि तुम्ही केव्हाही बेबंद वर्तन केलेले नाही. नर्मदेच्या पाण्यापासून यमुनेच्या पाण्यापर्यंत तुमचे यश तुमच्या शिस्तीने आणलेले आहे!" असे सानंद प्रदर्शन करून प्रकृती अत्यंत अस्वस्थ असल्यामुळे नि बंडवाल्यांचा पूर्ण निःपात केल्यामुळे सर ह्यू रोजने आपला चार्ज सोडून दिला नि ते कृतकृत्य आंग्ल सैन्य आता विसावा घेण्यासाठी हुश्श करून खाली बसू लागले.

पण खबरदार कोणी असे हुश करीत बसले तर! तात्या टोपे आणि राणीलक्ष्मी जिवंत असताना त्यांच्या शत्रूने हुश्श करीत खाली बसू लागावे- कोण हा उद्दामपणा! खडे रहो! आणि मुकाट्याने खडे रहात नसाल तर हा केला पहा इकडे भयंकर बखेडा ग्वालेरला! ऐका हे तोफांचे जयनाद! तोफा घडाडत आहेत, सनयांचे यशोगीत तनतनत आहे, वीर जनांचे नाच थयथया नाचत आहेत, भालदारांची ललकारी, ब्राह्मणांची वेदगीते, वृद्धांचे आशिर्वाद, तरुणांचे रणनाद, आणि त्या सर्वांवर चढत जाणारा त्या सर्व गर्जनांचा आत्मा- त्या सर्व गर्जनांची एकवाक्यता असा हा अद्भुत सिंहनाद "आम्ही रावसाहेब पेशवे आहोत, आम्ही स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी लढत आहोत,[8] अखिल चराचरहो, नीट ओळखा आम्ही रावसाहेब पेशवे आहोत! आणि इतिहासा, ऐक आम्ही स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी लढत आहोत!" ही ओळख पटली सर ह्यू रोजला! जिला वनवासाच्या दाढेत ढकलून दिले म्हणून मी समजत होते तोच ही गर्जना तर नसेल? आम्ही स्वराज्यासाठी लढत आहो, आम्ही स्वधर्मासाठी लढत आहो!

होय, तीच ही गर्जना आहे. काल्पीच्या किल्ल्याचा आश्रय सुटताच ती प्रथम गोपाळपुराच्या वातावरणात घुसली. त्या वेळेस आशेचे चिन्ह उरलेले नव्हते. नर्मदेपासून यमुनेपर्यंत नि यमुनेपासून हिमालयापर्यंत इंग्रजांनी सर्व प्रदेश ंजंकलेला आहे, जवळ सैन्य उरले नाही, एका किल्ल्याचाही आधार राहिलेला नाही, पराजयाने नवीन सैन्य मिळण्याची आशा उरली नाही- एक तात्या टोपे काय तो उरलेला आहे! होय ना? तात्या टोपे! चांदण्या उरल्या नाहीत, दिवे उरले नाहीत, आगपेट्या उरल्या नाहीत- पण सूर्य उरलेला आहे ना? आणि त्याची दीप्ती ती लक्ष्मीराणी? मग आकाशाला पकाशाची विवंचना नको. गोपाळपुराला तात्या परतही आला आहे. लोक म्हणतात तो फक्त आपल्या वडिलांस भेटून परत आला आहे- लोक म्हणोत पण इतिहास तसे म्हणत नाही. काल्पीला सर ह्यू रोजचा पेच पडला नि ती हातची सुटणार असे दिसू लागले तेव्हा त्यांना एकदम पितृवात्सल्याची इतकी अनिवार उकळी फुटली की रणवात्सल्य सोडून ते चरखालीला वडिलांस भेटण्यास गेले! कारण? कारण कानपूर पडताच जशी त्यांनी काल्पी बगलेत मारली तसेच काल्पी पडताच दुसरा एखादा नवीन किल्ला नि सैन्य नि तोफा बगलेत मारणे अवश्य झालेले होते! एतदर्थच वडिलांच्या भेटीगाठी तर खरेच- पण ग्वाल्हेरची भेट घेण्यास हा

---

[8] रावसाहेब पेशव्यांचे भाषण-पारसनीस पृ. 295.

क्रांतिदूत पसार झालेला होता. आणि पहा तो त्या शहरात गुप्तरूपाने कसा वावरून राहिलेला आहे तो! सैन्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यांची वचने घेतो आहे, दरबारी नि सरदारी पुढाऱ्यांचेपासून लागेल ते साह्य देऊ म्हणून अभिवचन घेतो आहे, ग्वालेरची खडानखडा टिपणे करून नि ते सिंहासन अगदी वरच्या पृष्ठापर्यंत पोखरून भुसभुशीत करून भुंगा पुन्हा गुंगत झाला परत उडता! वडिलांची भेट घेऊन गोपाळपुरला तात्या पुन्हा रावसाहेबांपुढे तयार!

गोपाळपुरला तात्या येताच नि त्यांनी ग्वालेर पोखरल्याची वार्ता कळविताच राणीलक्ष्मी म्हणाली, 'तर मग चला, वळवा मोर्चा ग्वालेरकडे! ता.२८ मेला ते बंडवाल्यांचे सैन्य आमेन महालात येऊन थडकले. शिंद्याला त्यांनी पत्रही धाडलेले होते. "आम्ही तुमच्याकडे स्नेहभावाने येतो आहो. तुम्ही आमचा पूर्वीचा संबंध ध्यानात ठेवून आता साह्य व्हावे, म्हणजे आम्हांस दक्षिणेकडे जाता येईल." पण त्या कृतघ्नाला त्या पूर्वीच्या संबंधाचा एकदम विसर पडला आहे. ठीक तर ऐक, तुझा संबंध पूर्वीचाही नि आताचाही."शिंद्यांच्या पूर्वजांनी आमची हुजरेगिरी केलेली आहे"- पूर्वीचा संबंध झाला- "त्याचे सर्व सैन्य आम्हांस मिळाले असून तात्यांनी ग्वालेरीस जाऊन नि सर्व मंडळींची भेट घेऊन एकंदर हालहवाल माहीत करून घेतली आहे"- हा झाला आताचा संबंध. -- "मग तुम्हांस आम्हांबरोबर युद्ध करण्याची अजूनही इच्छा आहे काय? या उदार लेखाला प्रत्युत्तर म्हणून ता.१ जूनला सकाळीच शिंदा आपली खास बालेघाटी पलटण घेऊन नि आपले सर्व सैन्य सज्ज करून श्रीमंतांवर ग्वालेरीजवळ चालून आला. त्या स्वदेशवंद्य श्रीमंतांना वाटले की, आपल्या स्वदेशाध्वजाला वंदन करीत शिंदा समोरा आला आहे! परंतु रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी म्हणाली 'वंदन नव्हे, शिंदा तो जरतारी ध्वज भंजन करावयास आला आहे'- तिने आपले तीनशे स्वार एकदम पुढे काढले नि समशेर उपसून शिंद्यांच्या तोफांवर तुटून पडली तोच तिला जयाजी शिंदा नि त्याची बालेघाटी फौज दिसली! पृच्छावर ताडन करणाऱ्याला विखारी नागीण जितकी फणफणून झडपीत नसेल- तितकी फणफणून ती लक्ष्मीराणी त्या प्राण्यावर सपकन उलटली. अलिजा बहादर शिंदे- अहो महादजीचे वंशज, ही बावीस वर्षांची झनान्यातली एक अनाथ मुलगी आपल्यापाशी रणदान मागते आहे. पाहू आता त्या देशनिष्ठ महादजीचे कितीसे तेज आंग्ल राजनिष्ठ जयाजीत उतरले आहे! क्रोधाने भडकलेली ही धावती वीज मस्तकावर तडाडकन येथून आदळताच शिंदा नि त्याची बालेघाटी फौज रणांगणात चिरडून गेली आणि बालेघाटी सैन्याचा असा इकडे जरी बोजवारा उडत असला तरी तिकडे शिद्यांचे ते अफाट सैन्य नि त्या भयंकर तोफखान्यांनी तरी लढाईची शर्थ केलेली असावी! शर्थ खरीच. कारण तात्याला पाहताच त्या सर्व सैन्याने लढण्याचे नाकारले नि त्या सर्व तोफांनी गडगडण्याचे नाकारले. पूर्वीच्या बेताप्रमाणे सर्व सैन्य तात्यास जाऊन मिळाले! तेव्हा जयाजी उर्फ भागोजीराव शिंदे नि त्यांचे दिवाण दिनकरराव ह्यांनी ग्वाल्हेरचे रणच नव्हे तर ग्वाल्हेरचे सिंहासनही सोडून आगऱ्याकडे धूम पळ काढला.

ग्वाल्हेर शहराने आता मंगलवाद्यांचा कडकडाट सुरू केला, ग्वाल्हेरचे सैन्याने श्रीमंतांस तोफांची सलामी दिली, ग्वाल्हेरच्या द्रव्यभांडाराचा अधिकारी अमरचंद भाटिया यांनी ते अपार

भांडार श्रीमंतांस अर्पण केले. ग्वालेरमध्ये बंडवाल्यांना सहानुभूती दाखविणारे जे जे स्वदेशभक्त पूर्वी तुरुंगात पडले होते ते आता तुरुंगातून लोकजयजयकारात मुक्त झाले. ग्वाल्हेरमध्ये इंग्रजांस मिळावे म्हणून ज्यांनी शिंद्यांस मसलत दिली ते जरी पळाले तरी त्यांचे हाती पडलेले वाडे नि घरे सुद्धा जमिनदोस्त झाली! 'राजा आणि प्रजा यांचे नाते एशियाटिकांस कळत नाही' हा काळाकुट्ट कलंक ग्वाल्हेरने रक्ताची पुटांवर पुटे देऊन पार होता नव्हता असा केला. कारण स्वदेशाच्या नि स्वधर्माच्या विरुद्ध जो जातो तो राजा कसला? पुण्याने कुलकलंक रावबाजीला वेळीच पदच्युत न करण्यात जो राष्ट्रद्रोह केलेला होता तो ग्वाल्हेरने केला नाही. एतदर्थच ५७ सालची क्रांती ही इतिहासात लोक शक्तीचा प्रथम हुंकार म्हणून मोडली पाहिजे. शिंदा स्वदेशास मिळत नाही तर स्वदेशही त्यास मिळणार नाही. तोफा स्वदेशाकडे, पायदळ स्वदेशाकडे, घोडेस्वार स्वदेशाकडे, सर्व सरदार, सर्व मानकरी, सर्व देव, सर्व देवालये, सर्व ग्वाल्हेर स्वदेशाकडे- आता तू स्वदेशाकडे नसशील तर? ओढा त्याला फरफर सिंहासनाखाली, राजवाड्याबाहेर, शहराबाहेर, हद्दीबाहेर द्या हुसकून! अतःपर राजा 'प्रजारंजनलब्धवर्णः'!

तर हा ता.३ जून सन १८५८ चा शुभदिन बिलकूल टळता उपयोगी नाही. स्वदेशाच्या जरतारी पटक्याला आज स्वराज्याचा दिव्याभिषेक केलाच पाहिजे "फुलबागेत जंगी दरबार भरला. सरदार, मुत्सद्दी, शिलेदार, सेनाधिकारी जे जे म्हणून श्रीमंतांना येऊन मिळाले होते ते ते सर्व आपापल्या अतमामाप्रमाणे आसनांवर विराजमान झाले. कारण अरब, रोहिले, पठाण, रजपूत, रांगडे, परदेशी आणि इतर वीरश्रेष्ठ आपापल्या सैनिकी पोषाखात कमरेला तलवारी लटकावून स्थानापन्न झाले. श्रीमंतानी स्वतः पेशवाईची वस्त्रे परिधान करून मस्तकावर शिरपेच नि कलगीतुराही चढविला. कानामध्ये पाणीदार मोत्यांची भिकबाळी आणि गळ्यात मोत्यांचे मौल्यवान सरही त्यांनी घातले. आणि अशा रीतीने पेशवाईच्या सर्व लवाजम्यासह भालदार चोपदारांच्या ललकाऱ्यात नि वरून मोर्चेले ढाळली जात असता, श्रीमंतांचे दरबारात आगमन झाले. त्याबरोबर नेहमीप्रमाणे सर्वांनी उत्थापन देऊन श्रीमंतांना मुजरे केल्यावर श्रीमंत सिंहासनावर चढले. श्रीमंतांच्या डोळ्यात आनंदाश्रू आले नि सद्गदित होऊन त्यांनी वक्तृत्वपूर्ण शब्दांत सर्व सरदारांचे अभिनंदन केले. रामराव गोविंदांना मुख्य प्रधानकीची वस्त्रे देण्यात आली. तात्या टोपेची सरसेनापती- पदावर नेमणूक करून एक रत्नजडित तरवारही त्याला देण्यात आली. त्यानंतर अष्ट प्रधानांचीही निवड झाली. सैन्यामध्ये वाटण्यासाठी वीस लाख रुपये देण्यात आले. आणि हा संपूर्णतया यशस्वी झालेला समारंभ संपला. प्रत्येकाचे मुखमंडल टवटवीत झाले होते नि जिकडे तिकडे तोफांच्या सरबत्त्या होऊ लागल्या.[9]

त्या सरबत्त्यांचे आवाज ऐकूनच सर ह्यू रोज तिकडे पचकला होता आणि हे आवाज ऐकून सर्व पांगापांग झालेल्या बंडवाल्यांस पुन्हा आवेश नि संमेलनकेंद्र मिळाले नि आजपर्यंत उठू की

[9] पारसनीसकृत झांशीच्या राणीचे चरित्र. पृष्ठ 209

www.savarkarsmarak.com

नको म्हणून दचकणाऱ्या महाराष्ट्रास त्याचा जरिपटका असा डौलत असलेला पाहताच नवस्फूर्ति नि क्रांतिचेतना उत्पन्न व्हावी म्हणून नानासाहेब पेशव्यांचा प्रतिनिधी श्रीमंत रावसाहेब ह्याचा हा राज्यारोहण समारंभ घडवून आणलेला होता. भर युद्धाच्या रणधुमाळीत या राज्यारोहण समारंभात श्रीमंतांना मुजरे करीत बसण्याला तात्या टोपे काही महामूर्ख नव्हता. उभ्या जगाने क्रांतीचा मृत्यु उभ्या डोळ्याने पाहिलेला होता; पण ह्या घटनेने नैराश्याच्या थडग्यातून तात्याने क्रांतीला नवचैतन्य दिले. जगातील काही लोक- काही आनंदाने तर काही नैराश्यमय दुःखाने ओरडले होते- "अरे हे तर प्रेतच उरले आहे; यात प्राण असा मुळी नाहीच!" पण काय चमत्कार सांगावा! तात्याने गोपाळपुरास मृत झालेली माती हाती घेतली आणि तीवर फुंक मारताच काय चमत्कार- सारे जग आश्चर्याने तोंड पाहातच राहिले! त्या चिमूटभर मातीतून लक्षावधी रुपयांचा छनछनाट करीत एक सिंहासन प्रकट झाले! खरोखरच महदाश्चर्य! पहा ते हजारो खड्गधारी योद्धे धावून पुढे घुसत आहेत. ऐका त्या वीर नेत्यांच्या सन्मानार्थ उडविलेल्या तोफांचे गडगडाट! एक नवीन सैन्य उभे ठाकले, नवीन तोफा धडाडू लागल्या, तात्याने अशा प्रकारे एक नवीन राज्यच हस्तगत केले! परंतु आपल्या या अद्वितीय पराक्रमाने जगाला दिपविणे एवढाच तात्याचा उद्देश नव्हता. तो निश्चितपणे हे जाणून होता की, मराठी साम्राज्याच्या पेशवे पदावर श्रीमंत रावसाहेबांना बसविण्यात आल्याचे शुभ वर्तमान, सर्वांना जाहीर करून सांगणाऱ्या तोफांचा गडगडाट ऐकून रानोमाळ अतस्ततः पसरलेल्या बंडवाल्यांमध्ये एक नवीन आशा, नवीन उत्साह नि नवीन स्फूर्ति संचरेल. तात्या हेही जाणून होता की, ग्वाल्हेरला फडफडत असलेल्या विजयी जरिपटक्याला पाहून अनेकांच्या मनात दुर्दम्य रणोत्साह नि वीरश्री यांना भरती येईल. तसेच तो हेही जाणून होता की, ज्याच्या भोवती गोळा व्हावयाचे ते मूळ सत्ताकेंद्रच नष्ट झाल्यामुळे बंडवाल्यांमध्ये निर्माण झालेला मोकाट बेशिस्तशीरपणा या नवीन स्थापन केलेल्या सत्ताकेंद्राच्या स्फूर्तिने नष्ट होऊन जाऊन त्यांना शिस्त लागेल. आणि तात्यांचे हे सर्व अंदाज तंतोतंत खरे ठरले. कारण पांडे सैनिकांच्या संघटनेत एकदम नवे वारे खेळू लागले, आणि इकडे अशा रितीने तात्यांचे देशबांधव जसे उत्साहित झालेले होते, तसे तिकडे ज्या इंग्लिश सैन्याने सुटकेचा निःश्वास सोडला होता त्या आंग्लसेनेला या नवीन प्रकट झालेल्या सिंहासनाच्या स्थापनेने पुन्हा आश्यर्याचा धक्का बसला. हेच उद्दिष्ट साधण्यासाठी तात्याने नि क्रांतिकारक नेत्यांनी पेशव्यांच्या राज्यारोहणाचा डिडिम इतक्या प्रकटपणे वाजविलेला होता. त्यांनी टाकलेला डाव संपूर्ण यशस्वी झाला. कारण तात्याच्या तोफांच्या गडगडाटासरशी सर ह्यू रोजच्या विश्रांतीला तडा जाऊन तो दचकून अकस्मात जागा झाला.[10]

---

[10] Malleson, writing about the cleverness and diplomacy which Tatia and Laxmibai showed in taking Gwalior, says:- "How the 'impossible' happened has been told... He (Sir Hugh Rose) realised, moreover, the great danger which would inevitably be caused by delay. No one could foresee the extent of evil possible if Gwalior were not promptly wrested from rebel hands. Grant them delay, and Tatia Tope, with the immence acquisition of political and military

पण आता सर ह्यू रोजला एकदा दचकविल्यावर मग रणसमारंभाशिवाय दुसरे सर्व समारंभ बंद करावेत हे लक्ष्मी राणीचे म्हणणे जो कोणी ध्यानात घेणार नाही त्याचा मात्र वाईट परिणाम! परंतु सैन्याची व्यवस्था तिच्या म्हणण्याप्रमाणे लावण्याइतकी बंडवाल्यांची धुंदी, दुर्दैव उतरवून देणार नाही! ते ऐषारामात अव्यवस्थेत, भोजन समारंभात, अप्रासंगिक दारूकामात, फुलबाज्या उडविण्यात नि हलगर्जीपणात दंग होणारच होणार- कारण नाहीतर मग स्वराज्य मिळविल्याचा उपयोग तो काय? तात्याने नि राणीने हा लखलखाट 'चल चल चल्' म्हणताच निर्माण केला! पण ह्या दारूकामास तोफांच्या दारूकामावाचून नि गोळीबारावाचून स्थिरता येणार नाही! सरसर करीत हा जाज्ज्वल्य विस्तार झाला- क्षणभर जळणार- दुसऱ्याच क्षणी आपला आपणच राख होऊन खाली येणार! इतक्यात बेहत्तर आहे आलास तर. कारण अशा जळत्या द्रव्याचा एक क्षणही मुळीच न जळणाऱ्या मातीपेक्षा वंदनीय नसता तर हा इतिहास नसता!

दचकलेला सर ह्यू रोज आपल्या उकृष्ट सेनेचे अधिपत्य पुन्हा स्वीकारून ताबडतोब ग्वाल्हेरवर चालून आला. विजयरंगात दंग झालेल्या बंडवाल्यांना अखेर जागे करण्यात यश येऊन तात्या टोपे मुरारकडे येतो तो ता.१६ जून १८५७ ला दोन तास हातघाईची लढाई होऊन ती छावणी इंग्रजांनी जिंकून घेतली. शिवाय सर ह्यू रोजचे बरोबर पळून गेलेला शिंदाही आलेला होता. आपण केवळ त्याच्यासाठीच लढतो आहोत असे दाखवून ग्वाल्हेरीतील भोळ्या लोकांना स्वामिनिष्ठेच्या आवरणाखाली फुटविण्याचाही प्रयत्न त्यांनी केलेला होता. मुरारची छावणी जाताच मग ग्वाल्हेरच्या बंडवाल्यांना पुन्हा अवसान भरले! अपयशाची चिन्हे दिसू लागताच फाटाफूट होत चालली. रावसाहेब बांद्याच्या नबाबाकडे, नबाब रावसाहेबाकडे, एकच धावपळ सुरू झाली.

परंतु असल्या बिकट प्रसंगीही रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी अचंचल निश्चयाने तरवार पारजीत आहे. तिला आता धास्ती कसली? आशा आणि निराशा ह्यांना तिने पायाखाली तुडविले आहे. ऐहिक वैभवाची तिला किळस आलेली आहे. आता एकच महत्त्वाकांक्षा उरलेली आहे की, लढत लढत रणात मरेतोपर्यंत हा स्वातंत्र्यध्वज माझ्या तलवारीने ताठ तोललेला असो! ती किंवा तो (लक्ष्मी राणी किंवा ध्वज) धुळीत न पडता रणात पडावे! एतदर्थ तिने रावसाहेबास धीर दिला, त्या बेबंद सैन्याची शक्य तितकी व्यवस्था केली नि आपण पूर्व बाजूचे संरक्षण करण्याचे काम अंगावर घेतले. ती रणदेवी म्हणाली, "मी स्वतः आपले कर्तव्य करण्यास एका पायावर तयार आहे. तुमचे कर्तव्य तुम्ही करा म्हणजे झाले."

---

strength secured by the possession of Gwalior and with all its resources in men, money and material at his disposal, would be able to form a new army on the fragments of that beaten at Kalpi, and to provoke a Mahratta rising throughout India. It might be possible for him using the dexterity of which he was a master, to unfurl the peshwa's banner in the Southern Mahratta districts. Those districts were denuded of troops, and a striking success in central India would probably decide their inhabitants to pronounce in favour of the cause for which their fathers had fought and bled." -Malleson's Indian Mutiny Vol. V, pages 149-150.

तिने नेहमीचा लष्करी पोषाख अंगावर चढविला. उमद्या घोड्यावर ती स्वार झाली, तिने म्यानातून आपली रत्नखचित समशेर बाहेर काढली नि ती आपल्या सैन्याची कडक कवाईत घेऊ लागली! तिने कोटा की सराईच्या बाजूने आपले मोर्चे उत्कृष्ट तऱ्हेने सज्ज केले. अशा या युद्धदेवीच्या सैनापत्याखाली तिच्याच तेजाचे अनुरुप असे अतुल सैन्य असते तर! अतुल नसलेले ते सैन्यदेखील तिच्या या रणोत्साहाने वीरावून गेले. कारण इंग्रजी सैन्य दिसताच जिकडे तिकडे कर्णे, तंबूर, भेरी, रणबहिरी वाजू लागून आकाशमंडळ दणाणले नि राणी तिच्या निवडक स्वारांसह रणात समशेर चमकावीत तळपू लागली. तिच्या बरोबर मंदर नि काशी ह्या तिच्या जिवलग दासीही तळपत आहेत. स्वरूपाने खूबसूरत, पोषाख मर्दानी, रणात रंगलेल्या- ह्या दासींची त्यांच्या स्वामिनीबरोबरच इतिहासाच्या आकाशात आचंद्रार्क स्मृति चकाकत असो!

राणी लक्ष्मीबाई आज शौर्यस्फूर्तीच्या शिखरास पोचली. आकाश धुराने नि धुळीने नि रक्ताने नि निनादाने नि गर्जनने जरी खचून भरलेले होते तरी तितक्यातूनही ती विजेसारखी चमका मारून निराळी पडत होती! तिच्या फळीवर स्मिथचा वारंवार मारा झाला, पण तिने तिच्या सैन्याची फळी फुटू दिली नाही. सर्व दिवसभर ती लढत होती. तिचे सैन्य जोषास चढून तिच्या तलवारीबरोबर सपासप शत्रूंना कापीत होते. अखेर स्मिथ हटला. त्याने तिची फळी फोडण्याचा नाद सोडून दिला, त्या काळसर्पिणीच्या बिळाची दिशा सोडून देऊन दुसऱ्या बाजूला तो वळू लागला. जूनची १८ तारीख उजाडली. इंग्रजी सेनेचा आजचा कार्यक्रम अमोघ होता. निरनिराळ्या दिशांनी ग्वाल्हेरवर चढाई करीत आज ग्वाल्हेर घेण्यासाठी त्यांनी शिकस्त चालविली. इतर दिशांकडे खुद्द सर ह्यू रोज गेलेला होता नि झांशीच्या राणीच्या दिशेला तो कालचा परतवलेला परंतु आज हट्टास पेटलेला नि नव्या कुमकीने सबळतर झालेला योद्धा स्मिथच चालून आला. राणी आपल्या दळभारासह सिद्धच होती. ‘मी माझे कर्तव्य करण्यास एका पायावर तयार आहे! ‘ आज डोक्यास भरजरीची चंदेरी बत्ती, अंगात तमामी अंगरखा, पायात पायजमा, आणि गळयात मोत्यांचा कंठा रुळत आहे, तिची दासी नि ती ह्या दोघीजणी मर्दानी पोशाखात आपल्या तंबूत सरबत पीत आहेत तोच इंग्रजी हल्ला झाल्याची वर्दी पोचली. भात्यातून बाण, मेघातून वीज, गुहेतून सिंहीण, तशी तंबूतून लक्ष्मी सपकन बाहेर घुसली, घोड्यावर चढली, समशेर उपसली नि सैन्यासह आपल्या शत्रूवर जाऊन घसरली, इंग्रजी योद्धे मी मी म्हणणारे, पण रणलक्ष्मीने बेजार केले.”तिने आपले सैन्यासह तत्काल, अखंडित नि भयंकर हल्ले चालू केले आणि जरी तिचे सैन्य पुनःपुन्हा धारातीर्थात बुडून एकसारखे कमी कमी होत चालले. तरी राणी सर्वांच्या पुढे तळपत चाललेली दिसे! तिच्या भंगलेल्या सैन्यास पुन्हा गोळा करीत नि शौर्याचे उत्कर्ष गाजवीत रणावलेली दिसे!” असे इंग्रज इतिहास लेखक म्हणतो. तिची बाजू अशी अतुल शौर्याने झुंजत असता इतर बाजूंनी बंडवाल्यांना भंगवून इंग्रजी सैन्य तिच्या पिछाडीवर गर्जत आलेले तिला दिसले. तोफा बंद झालेल्या, सैन्य उधळून गेलेले, जवळ १५- २० घोडेस्वार काय ते शिल्लक, चोहोबाजूनी इंग्रजी विजयी लगट- राणी लक्ष्मीने आपल्या त्या सुंदर दासीसह तो शत्रूचा कोट फोडून बंडवाल्यांच्या

मुख्य भागास मिळण्यासाठी घोड्यास टाच दिली. मागोमाग हुसार्स पलटणीचे आंग्ल स्वार चित्त्याप्रमाणे गोळ्या सोडीत तुटून पडले. तरी ती झाशीची राणी तलवारीने सपासप मार्ग काढीत पुढे चालली आहे. 'मेल्ये, बाईसाहेब, मेल्ये! ' हाय, हाय, हा करुण रव कोणाचा? लक्ष्मी मागे वळून पाहते तो तिची ती सुंदर दासी फिरंग्याने यमपुरीस धाडलेली दिसली!! चवताळून ती राणी त्या फिरंग्यावर धावली, तिचा वार त्याच्या अधम मस्तकावर दणाणला, सुंदर दासीचा सूड घेऊन तिचा घोडा पुन्हा भरधाव पुढे चालला. एका लहानशा ओढ्याला ती भिडली. एक उडी नि राणी शत्रूच्या टप्प्यातून निसटलीच! परंतु घोडा ती उडी घेईना! तिचा तो रणप्रथित जुना घोडा आज जर असता! मांत्रिकाच्या विस्तवाचे वर्तुळ जणू त्याचे भोवती पसरलेले आहे असा तो घोडा त्या ओढ्याच्या भोवती भोवती फिरे पण उडी घेऊन पलिकडे निघेना. तो दृष्टिपाताच्या अवकाशात इंग्रजी घोडेस्वार तिच्या अंगावर कोसळले. तरी झांशीच्या राणीचे तोंडून शरणाचा शब्द नाही! त्यांच्या अनेक तलवारीशी तिची एक तरवार भिडली. समोरच्या आघाताशी तिने खडाखड खडका उडविला, पण एकाने तिच्या मस्तकावर पाठीमागच्या बाजने वार केला! त्या वारासरशी तिच्या मस्तकाचा दक्षिण भाग विच्छिन्न होऊन तो नेत्रही बाहेर आला- तितक्यात तिच्या छातीवर पण वार झाला! लक्ष्मी, लक्ष्मी! तुझ्या शरीरातला शेवटचा रक्तबिंदु गळू लागला- आणि म्हणून समरदेवते, हा घे तुला शेवटचा बळी!

तसल्या आसन्नमरण स्थितीतही त्या मानिनीने आपल्यावर वार करणाऱ्या त्या गोऱ्या सार्जटाचा चुराडा केला आणि ती शेवटचे श्वासोच्छवास करू लागली. अमानी सेवक रामचंद्रराव देशमुख हे जवळच हते. त्यांनी संग्रामस्थानातून त्या विकलित राणीला शेजारच्या पर्णकुटिकेत नेले; गंगादासबाबांनी तिला तृषाशांत्यर्थ शीतजल सादर केले. रक्ताने लालभडक पडलेली ती रणलक्ष्मी रणशय्येवर पहुडली आणि तिच्या मृण्मय पिंजऱ्यातून उडून तिचा तो दिव्य आत्मा चिन्मयरूपी सारुप्य पावता झाला. तिचे निधन होताच तिच्या आज्ञेप्रमाणे शत्रूचा डोळा चुकवून रामचंद्ररावाने जवळच्या गंजीतील गवताची एक चिता तयार केली नि तिच्या त्या मृण्मय पिंजऱ्यालाही रिपुस्पर्शाने अपवित्रता येण्याचे आधीच ज्वालामालीच्या दीप्त ज्वालांवर आरूड केले! गादीवर नाही, तर चितेवर! पण ती राणी स्वतंत्र राणीसारखीच लढता लढता अमरत्वाच्या मंदिरात विराजमान झाली! इंग्रजांच्या पाठलागा, आता तुझी इच्छा असेल तर सरणाच्या दारातून प्रवेश कर आणि त्या चितेच्या अग्नीतच राख होऊन जा!

सत्तावनच्या स्वातंत्र्य समरातील अग्निकल्लोळाची ही शेवटली ज्वाला स्वर्गाकडे चढत आहे! अशी रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी कृतकीर्ती, कृतप्रतिज्ञ, कृतकृत्य झाली! असली एक विभूती राष्ट्राच्या अस्मितेला सफलता देते. अत्युत्तम सद्गुणांची ही मंजूषा होती. जातीने स्त्री, वयाने पंचविशीचे आत, रूपाने खूबसूरत, वर्तनाने मनमोहक, आचरणाने सच्छिल, राज्याचे नियमनसामर्थ्य, प्रजेची प्रिती, स्वदेशभक्तीची जाज्ज्वल्य ज्वाला, स्वातंत्र्याची स्वतंत्रता,

मानाची माननीयता, रणाची रणलक्ष्मी! रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी, तुझ्यासारख्यांच्या, संभवान ह्या जड पृथ्वीला कवी वसुंधरा म्हणतात. ‘लक्ष्मीराणी आमची आहे’ हे म्हणण्याचा मान मिळणे परम दुष्कर आहे. इंग्लडच्या इतिहासाला तो मान अजून मिळालेला नाही! अटलीतील राज्यक्रांती इतकी वीररसयुक्त असताही तसल्या उदात्त प्रसंगातही अटलीच्या गर्भात राणी लक्ष्मीसारखा गर्भसंभव झालेला नाही! ‘लक्ष्मीच्या अंगात जे रक्त खेळत होते ते रक्त, ते बीज, ते तेज आमचे आहे ही यथार्थ गर्वोक्ती करण्याचे भाग्य, हे भारतभू, तुझे आहे! वीरप्रसव भरतभू, तुला दृष्ट न पडो- तुझी सर्व इडापीडा टळो!

पण भारतभूलाही हे रत्न सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराशिवाय अन्य प्रसंगी संभविता आले नसते. समुद्रातील चतुर्दश रत्ने काही सपाटीवर तरंगत नसतात. भात्यांतून ब्रह्मास्त्र काही रोज निघत नाही. सूर्यकांतातून तेजाचा ओघ काही निशा-शांततेत लोटत नाही, त्याला सूर्याचा खरोखरच चटका बसावा लागतो. अन्यायांनी हृदय खरोखरच तळमळावे लागते- पोळावे- जळावे लागते. खरोखरच वरपांगी नव्हे तर रक्ताचा बिंदू नि बिंदू खरोखरच कढावा लागतो. राष्ट्राच्या वृत्ती अशा तळच्या खळखळासुद्धा पेटल्या, लाल, कढत तत्परसाची लाट गुरगुरत ढवळू लागली, अन्यायांच्या सर्पणांचा ढेकळा त्यात अखंडित वेगाने भरभरत चालला, अग्नीच्या घुमसण्यांनी नि फुत्कारांनी नि कडकडाटांनी ज्वाला एकावर एक उंच उड्या मारीत चालल्या, म्हणजे मग अशा या भट्टीत राष्ट्रीय गुणांचे हिणकस कण पेटू लागतात, हिण पेटू लागले आणि कसकसू लागले नि त्या भयंकर ज्वालाकल्लोळांची पूर्ण रसतप्ततेची परमावधी झाली की, त्या सर्व गुणांची निष्कर्षमूर्ती रसरसत वरती चढू लागते. सत्तावनच्या साली भरतभूमीच्या अंतःकरणाला खरोखरीच आग लागली. त्या ज्वालामुखीचा दिग्गजांची कंठाळी बसेल असा भयंकर स्फोट झाला आणि पहा त्याचे अग्निकल्लोळ कोणीकडून कोणीकडे नि कोठून कोठपर्यंत धडधडत फोफावताहेत ते! उंच उंच ज्वालांवर ज्वाला! मीरतला ठिणगी पडली आणि जी नुकतीच डलहौसीने तुडविली होती ती भूमि वरून मातीचे मैदान वाटत होती ती दारूचे ज्वालाग्राही पेव ठरली! भराभर तिच्या तत्परसांची रसायने बनू लागली! एखाद्या दारूच्या नळ्यातून हवेमध्ये जसे बाण, झाडे, चित्रविचित्र अद्भूत देखावे सरसरत, जळत, जळजळत सुटत चालतात तसे ह्या नळ्यांतून कोपायमान रक्तवर्षाव, रणे, शस्त्रास्त्रे सरसरत वर उसळली! केवढा नळा! मीरतपासून विंध्याद्रीपर्यंत जाडी नि पेशावरपासून डमडमपर्यंतची रुंदी! आणि तो पेटला! ज्वालांचा स्फोट सणाणत त्या कल्लोळाच्या उदरात कोण ही रक्ताची शिळंधार निर्मिती! दिल्ली पेटली, प्लासीचा सूड, कानपूरच्या कत्तली, लखनौचा संग्राम, हजारो वीर लढत लढत मरतात, जरिपटके सरासर वर चढतात, शहरे पेटतात, बालके जळतात, कुंवरसिंह येतो, झगडतो, पडतो, मौलवी येतो, झगडतो, पडतो. मिनपुरीचे सिंहासन, दिल्लीचे सिंहासन, लखनौचे सिंहासन, कानपुराचे सिंहासन, बांद्याचे सिंहासन, फरुकाबादचे सिंहासन, त्यांचे ध्वज, पताका, सेनाश्रेणी, मत्त गज, भराभर सरसरत बाहेर पडतात,

ज्वालांच्या लालभडक कल्लोळात तळपतात, कोणी या ज्वालेच्या, कोणी त्या ज्वालेच्या शिखरावर चढतात, लढतात, पडतात! असल्या उष्णतेत भारती जळू लागली! असे भयंकर दारूकाम जळत आले!

आणि ही गंगागीर बोवांच्या पर्णकुटिकेच्या शेजारी भडकलेली चिता त्या सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराच्या अग्निकल्लोळांची शेवटची ज्वाला आहे!!

----------- भाग तिसरा समाप्त-----------

भाग चौथा

तात्पुरती शांतता

www.savarkarsmarak.com

प्रकरण पहिले

विहंगावलोकन

सत्तावनच्या युद्धप्रसंगाची मुख्य भूमिका उत्तर हिंदुस्थानातच असल्यामुळे त्या प्रदेशातील अद्भुत उलाढालीचे वर्णन करण्यातच इतका वेळ ग्रंथाचा विस्तार करावा लागला. तथापि त्या प्रसंगाचे सविस्तर स्वरूप तर राहोच, परंतु साधारण नकाशा समजण्यासही इतर प्रांतांत त्याचे काय परिणाम घडले हे पाहणे अवश्य आहे. एतदर्थ त्या रणस्फोटातील प्रचंड ज्वालाकल्लोळ आकाशात अंतर्धान पावत असता इतरत्र उडालेल्या ठिणग्यांच्या चकमकीही एकदा धावत्या दृष्टीने पाहून घेणे भाग आहे.

पंजाब प्रांतामध्ये दिल्लीचा वेढा झुंजत असताना उडालेल्या गडबडीची हकीकत मागे जी दिली आहे ती नंतर एकदोन प्रसंगविरहित साधारण स्वस्थताच नांदत होती. शीख लोकांव्यतिरिक्त इतर लोक कोणत्याच बाजूने न लढता मनातल्या मनात जळफळत होते नि बंडाला यश यावे असे इच्छित होते. नि शीख लोक नि शीख संस्थाने इंग्रजांच्या बाजूनेच लढत होती.

राजपुतान्यातील लोकसमुदायांची सहानुभूती पांड्यपक्षाकडेच होती हे अनेक प्रसंगी उघड झालेले होते. जयपूर, जोधपूर, उदयपूर वगैरे शहरी इंग्रजांच्या वतीने लढणारी नेटिव्ह फौज असली तरी तिच्यावर सुरू होणाऱ्या शिव्याशापांच्या वर्षावावरून, बाजारात बंडवाल्यांच्या जयाची बातमी येताच सुरू होणाऱ्या जयजयकारावरून नि बंडवाल्यांचे मोड झालेले ऐकताच व्यक्त होणाऱ्या संतापचिन्हांवरून ही लोकसमुदायाची सहानुभूती दर क्षणी नि शेवटपर्यंत सुव्यक्त होत होती. राजपुतान्यातील बहुतेक राजांनी तटस्थतेचे धोरण स्वीकारून कोणत्याच पक्षास जयापजयाचा स्थावर निकाल होईतो प्रत्यक्ष मदत दिली नाही. जेव्हा त्यांतील काहींनी केवळ भागच पडले म्हणून इंग्रजांकडे आपली सैन्य धाडली तेव्हा त्या सैन्यांनी आपल्या स्वतःच्या राजाच्या आज्ञेलाही धाब्यावर बसवून स्वदेशबंधूंवर फिरंग्याकरिता शस्त्र उचलण्याचे साफ नाकारले!

विंध्याद्रीच्या उत्तरेचे हे विहंगावलोकन करून आता त्याच्या दक्षिणेकडे दृष्टिपात फेकला असता प्रथमतः शिवाजीच्या मराठ्यांचे राष्ट्र कटाक्षमर्यादेत येऊ लागते. उत्तरेकडे गेलेले त्यांचे देशबंधु कानपूर, काल्पी नि झांशी येथे रणसंग्रामाची पराकाष्ठा करीत असता, रायगडला कडेलोट झालेली त्यांची स्वराज्याची गादी ब्रह्मावर्तास रक्तकर्दमांतून पुन्हा प्रादुर्भवन पावत असता नि संताजी-धनाजीने तोललेला त्यांचा भगवा झेंडा पुन्हा

फडकविण्याचा खटाटोप तात्या टोप्यांनी मांडला असता उत्तरेकडे दिसून आलेल्या अभूतपूर्व समकालोत्थानाची, तडफेची नि करारीची उठावणी महाराष्ट्राने महाराष्ट्र राज्यासाठी तत्कालीच नि तत्सम वेगानेच दक्षिणेकडे केली असती तर सर्व इंग्लंड जरी लढावयास आले असते तरी महाराष्ट्राचे निशाण त्यांच्याच्याने वाकवले नसते! महाराष्ट्राचा भगवा झेंडा रणांगणात डोलताना पाहून ज्याच्या अंतकरणांत अभिमानाच्या लहरी उसळत नाहीत असा मराठी बीजाचा अनैसर्गिक मराठा-वरून तो दाखवो वा न दाखवो असणे शक्य आहे काय? सत्तावन सालीही महाराष्ट्राच्या अंतकरणात वीरोचित चेतना निसर्गाने उठविली- परंतु तिला धरसोडीच्या नि अनिश्चिततेच्या रोगाने शरीरातल्या शरीरातच गुदमरवून ठार केली. उत्तरेकडे क्रांतिसंघटना चालली असता दक्षिणेकडेही तिचे दूत शहरा-शहरांतून नि संस्थाना-संस्थानांतून फिरत होते. सातारचे रंगो बापूजी यांचे कानपूरच्या नानासाहेबांशी पत्रव्यवहार चालले होते. पुणे, सातारा, बेळगाव, धारवाड, मुंबई, हैद्राबाद, वगैरे ठिकाणच्या शिपायांच्या रेजिमेंटमध्ये शिरून ब्राह्मण, मौलवी नि उत्तरेकडील शिपाई क्रांतीचा भयंकर वणवा पेटवीत होते नि उत्तर उठताच दक्षिणही उठणारच उठणार अशा म्हैसूरपासून विंध्याद्रीपर्यंत आणाभाकाही घेण्यात आल्या होत्या. परंतु 'उठावयाचे' हे जरी दक्षिण विसरली नाही तरी 'उत्तर उठताच' एवढे मात्र ती विसरली! उत्तरेकडे बंडाची उठावणी जशी विद्युत्वेगाने अकल्पनीय समुत्थानाने झाली तशीच तेव्हाच मारू वा मरू या निश्चयाने उठण्याचे ऐवजी दक्षिण वाट पाहत बसली की उत्तरेकडे कसा रंग भरतो ते थोडा वेळ पाहून मग उठू. क्रांतिसारख्या जीवनमरणाच्या अशा भव्य कार्यात दोहो बाजूस कोणता ना कोणता तरी तोटा असतोच. तडकाफडकी केली तरी एक तोटा असतो, शांततेने केले तरी एक तोटा असतो. अशा दुहेरी तोट्यांमध्ये कर्ते लोक तो तोटा निवडतात की ज्यात साहसाचा नि तज्जन्य अवसानाचा उत्कर्ष होईल. क्रांत्या ह्या गणितातल्या बेरीज-वजाबाकीने चालत नसतात. त्या हृदयातील अवसानाच्या इतक्र्य बलाने विजय पावतात. मंदतेच्या थंडपणाने त्या थंड पडतात- गतीच्या उष्णतेने त्या उष्ण राहतात. संघटना चालली असता शांतता असावी. गणित करावे, थंडपणाने कालनिश्चितता ठरवावी. परंतु एकदा शीळ फुंकली गेली की मग जीव जावो अथवा राहो अशा मारामारीने भयंकर गर्दी उडवून द्यावी. तिथे तो धरसोड करील त्याचा जीव गेलाच. तिथे उठू का नको म्हणून म्हणेल तो कायमचा खाली कोसळलाच संघटनेत शांतता, परंतु क्रांतीत धाडस! संघटनेत गालिचावरही जपून पाय हलके हलके टाकणे परंतु क्रांतीच्या विस्तवाच्या मैदानात एकही पाय न डळमळविता नीट तीरासारखे पुढे धुसणे! मग यश वा अपयश येवो, मग जीवन वा मृत्यु येवो, रणधुमाळी करावी, भाउगर्दी करावी, मारिता मारिता मरावे-कारण एकदा नौबत झडली की क्रांतीत यश येण्याचा उत्कृष्ट संभव म्हटला म्हणजे यशाच्या बेफिकीरीतच असतो.

दक्षिण हे तत्त्व विसरली नि उत्तर उठताच तत्क्षणीच न उठता हलके हलके नि चाचपडत उठू लागली. यशाच्या या फाजील काळजीने अपयश कसे आले हे आता झटकन अवलोकन करू.

कोल्हापूर येथे असलेली 2९ वी नि धारवाडची 2८ वी ह्या रेजिमेंटमध्ये क्रांतीकारक पत्रव्यवहाराने नि दूत शिष्टाईने बंड करून उठण्याचा विचार जेव्हा घाटू लागला तेव्हा उत्तरेबरोबर उठण्याचे ऐवजी ऑगस्ट तारीख १० ला सर्वांनी उठावे असे ठरविण्यात आले. परंतु कोल्हापूरकडे दाब ठेवण्याकरिता इंग्रजी सैन्य मध्यंतरीच गुप्तरूपाने धाडण्यात आले आहे ही बातमी तेथील शिपायांस तार ऑफिसातील एका नेटिव्ह नौकराने झटकन कळविल्यामुळे तेथील शिपाई ता. 3१ जुलै रोजीच बंड करून उठले. इंग्रजी ऑफिसरांपैकी काहींना ठार करून तेथील खजिना ताब्यात घेऊन नि नुकत्याच धाडलेल्या इंग्रजी लष्कराशी दोन हात करून ते शिपाई कोल्हापुराहून घाटाकडे निघून गेले नि तेथे सावंतवाडीचा प्रमुख पुढारी रामजी शिरसाठ याचे हाताखाली एकत्र होऊन वाडीच्या रानात त्यांनी इंग्रजी सत्तेला उपद्रव देण्यास आरंभ केला. कोल्हापूरला झालेल्या या उठावणीच्या चौकशीत हे उघडकीस आले की पुण्यास असलेल्या वहाबी लोकांच्या मुख्य मौलवीने गुप्तदूत धाडून कोल्हापुरातील नि महाराष्ट्रातील बंडखोर पुढाऱ्यांशी संगनमत केलेले होते. ग्रँड जेकब यांची कोल्हापूरास रवानगी होताच त्याने तेथील राहिलेल्या नेटिव्ह शिपायांस निःशस्त्र केले नि त्यांच्यातील बंडखोर पुढाऱ्यांस गोळ्या घालून ठार मारण्यात आले.

परंतु हे शिपाई ज्या दिवशी उठले त्या दिवशीच कोल्हापूर काही उठले नव्हते. मध्यंतरी तेथील तरुण राजाकडे नानासाहेबांचे दूत प्रत्यक्ष येऊन भेटून गेले नि त्याला लखनौच्या नवोत्थित सिंहासनावरून एक उत्तम तलवारही बक्षीस देण्यात आली. जमखंडी, सांगली वगैरे संस्थानांतूनही उठावाचे प्रयत्न करण्यात आले. कोल्हापूरच्या राजापेक्षा त्याचा धाकटा भाऊ चिमासाहेब याच्या अंगात शिवाजीच्या रक्ताचे किंचित जास्त बीज उतरलेले असल्याने त्याने बिघडलेली घडी पुन्हा बसविण्याचा प्रयत्न केला. कोल्हापूरच्या खाजगी सैन्यात इतर लढवय्यात फारच कसोशीने गुप्त तयारी चालविली. ता. १५ डिसेंबर १८५७ च्या पहाटे कोल्हापूर शहर पुन्हा एकदा बंड करून उठले. शहारतील तोफा मोर्चावर उभारल्या गेल्या, दरवाजे बंद झाले नि जिकडेतिकडे स्वातंत्र्याची नौबद धडाडली. जेकबने आपल्या हाताखालील लोकांस सज्ज करून शहरातील एका कच्च्या दरवाजाने जेव्हा प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हापासून तो इंग्रजी सैन्य राजवाड्यापाशी लगटेपर्यंत लढाई चालू होती. पराजय होताच नेहमीच्या डावाप्रमाणे छत्रपतीने सांगितले की फौजेने नि लोकांनी मला न जुमानता बंड उभारले होते. बंडाचे पुढारी कोण हे कळण्यासाठी जेकबने वाटेल तितके प्रयत्न केले. परंतु जो कोणी धरला जाई त्याने त्याच्या पलीकडे कधीही मागमूस लागू दिला नाही. एका पुढाऱ्याने तर त्याला पकडण्यात आल्यावर आपल्याजवळ असलेले

आक्षेपार्ह पत्र अधिकाऱ्यांसमक्ष फाडून गिळून टाकले. दुसऱ्या एकाला तोफेचे तोंडी बांधीत असता त्याने चुकून एक नाव घेतले. ते ऐकताच जवळ असलेल्या नेटिव्ह सरकारी नोकरांपैकी एक नाहीसा झाला नि त्याने त्या पुढाऱ्याला ही वर्दी दिली तेव्हा तो पुढारी फरारी झाला. चिमासाहेबाला त्याच्या विरुद्ध कोणताही पुरावा दिसत नव्हता तरी त्याला मात्र एकटे गाठून हद्दपार करण्यात आले. अशा परस्पर विश्वासाने क्रांतिकारक कटवाले एकमेकांशी बांधलेले असत. याच पद्धतीने कोणताही व्यत्यय किंवा घोटाळा निर्माण न होता निरनिराळ्या गटांना नि संघांना एका मोठ्या संघटनेत कौशल्याने एकत्रित करण्यात येत होते. [11]

कोल्हापूरचे बंड होताच बेळगावालाही बंड होण्याचा रंग ता. १० ऑगस्टचे सुमारास दिसू लागला. परंतु शिपायांचा पुढारी ठाकोरसिंग नि शहरातील मुसलमान नि इतर नागरिक यांचा पुढारी एक धाडसी मुनशी यास वेळीच पकडला गेल्यामुळे नि नवीन इंग्रजी सैन्य ताबडतोब आल्यामुळे बेळगाव नि धारवाड येथे लवकरच शांतता झाली. वरील मुनशी हा सरकारी नौकरीत असून त्याच्या हातची कोल्हापूरचे शिपायांना नि पुण्याचे वहाबी बंडखोरांना गेलेली पत्रे पकडण्यात आल्यावरून त्यास तोफेच्या तोंडी देण्यात आले.

सातारला इंग्रजांचा मुख्य डोळा रंगो बापूजीवर पहिल्यापासूनच होता. इतक्यात कोल्हापूरला क्रांती चेतना संचरवीत असता रंगो बापूजीच्या एका मुलाला पकडण्यात आले. त्याला साताऱ्यास आणताच, बंडाच्या संशयाचे अधिकारी झालेल्या इतर लोकांना नि त्यास फाशी देण्यात आले. सातारच्या दोन्ही राजपुत्रांना हद्दपार करण्यात आले. ज्या गादीची सेवा करण्यात रंगो बापूजी अनवरत झटत होता तिची अशी दुर्दशा होताच तो देशभक्त सातारा सोडून ताबडतोब निघाला. त्याला पकडण्यासाठी मोठमोठाली बक्षिसे लावली असताही त्यांना भुलण्याइतका नीच देशद्रोही कोणी निघाला नाही. शत्रूच्या हाती न पडणाऱ्या रंगो बापूजीचे पुढे काय झाले हे इतिहासास अजून विदित झालेले नाही. रंगो बापूजीबरोबरच साताऱ्याची स्वतंत्रताही नष्ट झाली!

मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नराचे जागी या वेळेस लॉर्ड एलफिन्स्टन या कर्त्या पुरुषाची योजना झालेली होती. त्याने मुंबई इलाख्याचा ताण -जो थोडाबहुत पडला तो संभाळून वर राजपुतान्यातही आपले सैन्य धाडलेले होते. परंतु मुख्य मुंबई शहरात जर बंड न होऊ देण्यास कोणाची चलाखी कारण असेल तर ती फॉरेस्ट ह्या पोलिसांच्या मुख्य अधिकाऱ्याची होय. मुंबईला खुशालचंदांची, देशद्रोहयांची नि नेभळ्या सुखवस्तुंची भर सर्व हिंदुस्थानापेक्षा जास्त भरलेली असल्यामुळे बंडाची ज्योत पेटण्याइतकी ज्वालाग्राही

---

[11] But it is difficult to describe the wonderful secrecy with which the whole conspiracy was conducted and the forethought supplying the schemes and the caution with which each group of conspirators worked apart, concealing the connecting links, and instructing them with just sufficient information for the purpose in view, And all this was equalled only by fidelity with which they adhered to each other. Western India, by Sir George Le Grand jacob K. C. S. I. C. B.

अंतःकरणे फक्त काय त्या तेथे ठेवलेल्या शिपायांच्या रांगेतच होती नि म्हणून फॉरेस्टने या लोकांवर बारीक लक्ष ठेवलेले होते. मोहरमच्या सणात शिपायांत थोडी चलबिचल पाहताच त्याने जरी दाबून टाकले नाही तरी दिवाळीचे सणात उठण्याचा बेत शिपायांच्या गुप्त सभात पुन्हा ठरू लागला. उत्तरेप्रमाणे दक्षिणेत त्या वेळीच समकालोत्थान न करता एकेकट्या उठावण्या करण्यात उत्तरेकडे जसे अपयश आले तसेच मुंबईसही येऊ लागले. फॉरेस्टने शिपायांच्या कटात गुप्त पोलीस धाडण्याचा वाटेल तितका प्रयत्न केला तरी तो त्यांच्या चणाक्षतेने नि उत्कट सावधगिरीने मुळीच जेव्हा सफल होईना तेव्हा खुद्द फॉरेस्टने ब्राह्मणाचे वगैरे पोशाख करून, त्यांच्या पंक्तीला बसून शेवटी इतकी बातमी मिळविली की शिपायांच्या गुप्त सभा गंगाप्रसाद नावाच्या मनुष्याच्या घरी भरत असतात. तिथे त्यान त्या गंगाप्रसादाला धाकदपटशा देऊन प्रवेश केला नि शिपायांच्या सभा चालताना भिंतीच्या भोकातून सर्व पकार प्रत्यक्षतेने पाहिला. इतकेच नव्हे तर पुढे त्याने लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांना बरोबर आणले. जेव्हा अत्यंत राजनिष्ठ म्हणून वाटणारे प्रमुख नेटिव्ह अंमलदार तेथे एकामागून एक येऊ लागले नि गुप्त रीतीने फिरंग्याला मारण्याचा खल करू लागले. तेव्हा भिंतीच्या भोकातून पाहणार चकित झालेले गोरे अधिकारी म्हणाले, "My God, my own men! Is it possible? अरे बापरे, हे तर आमचेच लोक! हे कसे शक्य असेल?" शिपायांचा एकंदर बेत असा ठरलेला होता की, मुंबईला बंड उभारून पुण्याकडे चालून जावे. तेथे ते शहर ताब्यात घ्यावे नि श्री. नानासाहेब पेशव्यांच्या नावाची द्वाही फिरवून मराठ्यांचा झेंडा पुन्हा उभारावा**2** परंतु हा बेत सिद्धिस जाण्यापूर्वीच फॉरेस्टने हे कारस्थान फोडले, बंडाच्या दोन पुढाऱ्यांना फासावर चढविले नि सहा प्रमुख नेटिव्ह लष्करी लोकांस हद्दपार केले. अशा रीतीने १८५७ च्या ऑक्टोबरातच बंडाचा मुळातच बीमोड झाला![12]

नागपूर नि जबलपूर येथेही बंडाची धुमसणारी आग याच वेळेस तुडवून विझविण्यात आली. नागपूरला ता. १3 जून १८५७ रोजी उठण्याचा बेत शिपाई लोकांनी ठरविलेला होता. शहरातील नागरिकांपैकी क्रांतिकारक कटात असलेल्या लोकांनी १3 तारखेला रात्री तीन दारूची जळती विमाने आकाशात उडवावी नि हे सूचक चिन्ह दिसताच शिपायांनी उठावे असा बेत ठरला. परंतु मद्रासहून आणलेल्या नेटिव्ह फौजेने नागपूर नि जबलपूर येथील बंडवाल्यांना ठिकच्या ठिकाणीच हतबल करून सोडले. त्या समयी त्या प्रांतात ह्या मद्रासच्या नेटिव्हाशिवाय सरकारपाशी एकही युरोपियन अथे धाडता येणार नव्हता! जबलपुरास गोंड जातीचा राजा शंकरसिंह नि त्याचा पुत्र हे क्रांतीची आग सर्वत्र पेटवीत असताना इंग्लीशांच्या हाती पडले, त्यांच्या बाडाची जेव्हा झडती झाली तेव्हा राजा

---

[12] 'Forrest's' Real Danger in India.

शंकरशहाची रोजची प्रातःस्मरणाची एक श्लोक पंक्ती त्याच्याच हस्ताक्षरात उतरलेली सापडली. त्याच्या इंग्रजी भाषांतरावरून पुढील श्लोक उदाहरणार्थ दिलेले आहेत. श्री. कालिकेच्या चंडस्वरूपाचे वर्णन करीत राजा शंकरशहा म्हणतो,

साधुछळ दुष्कृती। दुष्ट नाशाप्रती।
धाव गे संप्रती। चंडिके कालिके।।१।।
शत्रु विध्वंसना। धर्म संस्थापना।
बाल संगोपना। येअ गे मातृके।।2।।
आंग्ल रिपु मातले। भूतल त्रासले।
रक्त पी अघोरे। शत्रु संहारके।।3।।

राजा शंकरशहाने ५2 व्या रेजिमेंटला वश करण्याचा प्रयत्नही केलेला होता नि म्हणूनच त्या रेजिमेंटला धोका दाखविण्याकरिताच त्या राजाला नि त्याच्या पुढाऱ्यांना तोफेच्या तोंडी १८ सप्टेंबर १८५७ रोजी देण्यात आले. ही बातमी ऐकताच दबण्याचे ऐवजी चवताळून गेलेली ती ५2 वी नेटिव्ह रेजिमेंट बंड करून उठली नि रणाकडे चालती झाली नि तिने मॅक ग्रेगर याला ठार मारले.

तिकडे धार संस्थानाने नि दिल्लीचा राजपुत्र प्रथित वीर फेरोजशाह ह्याने महिदपूर नि गोराअया अथे केलेल्या उग्र संग्रामाची वर्णने विस्तारभयास्तव देता येत नाहीत.

परंतु वरील सर्व ठिकाणापेक्षा अंग्लिश सत्तेचे मर्मस्थान हैद्राबादच्या निझामाचे हातात होते. त्या गादीवर १८५७ चे मेमध्ये नवीन निझाम अफझुल उल उद्दौला हा बसला होता नि त्याच्या दिवाणगिरीचे काम सर सालरजंग नावाच्या पुरुषाचे हाती होते. या सर सालरजंगच्या एका शब्दावर सर्व दक्षिण तोललेली होती. जर हैद्राबादचा निजाम बंडास मिळाला असता तर सर्व दक्षिण एका व्यक्तीसारखी उसळून उठती नि उत्तरेच्या ताणानेच फाटत आलेली इंग्रजी सत्तेच्या आयुष्याची एकेरी दोरी या दक्षिणेच्या लहानशा हिसक्यासरशीही तुटून पार होती! सालरजंगास इंग्लीशांविरुद्ध जाण्याची कल्पना कोणी सुचविली होती असेही नव्हे. धर्माभिमानाने, स्वदेशाभिमानाने, स्वातंत्र्याभिमानाने ही कल्पना न सुचण्याइतका जरी तो राजनिष्ठ होता असे गृहित धरले तरी खुद्द त्याच्या संस्थानातील प्रजेने त्याला एकसारखे तिचे नेट लावलेले होते. परंतु सालरजंग काही केल्या चळवळ करीना. तेव्हा हैद्राबादने ता. १2 जूनचे सकाळी आपण होऊनच पहिली दंगल उडविली. त्या दिवशी मोठमोठाल्या मौलवींनी सह्या केलेल्या जाहिरनाम्यांचे नि हस्तपत्रकांचे ढीग हैद्राबादेत पडलेले होते. फिरंग्यांना स्वदेशातून हुसकून द्यायच्या कडक शपथा जनसमूहास घातल्या जात होत्या. मशिदीतून मुसलमानांच्या टोलेजंग सभा भरल्या नि ह्या क्रांतियुद्धाचे अत्यंत जालीम उपदेश उघडपणे देण्यात आले. तरी सालरजंग हलेना. इतकेच नव्हे तर त्याने शहरातील काही पुढाऱ्यस पकडून इंग्रजांचे हवाली करून दिले!

तेव्हा १७ जुलै रोजी संध्याकाळी ५ वाजण्याचे सुमारास हैद्राबादेस प्रत्यक्ष बंडासच लोकांनी आरंभ केला. शहरातील चारपाचशे लोकांनी नि निजामाचे लष्करातील रोहिल्या शिपायांनी हिरवी निशाणे उभारली नि 'दीन दीन' म्हणत ब्रिटिश रेसिडेन्सीवर हल्ला चढविला. अशा स्थितीत आपल्यास प्रत्यक्ष मिळणे नसेल तर इतर संस्थानिकांप्रमाणे सालरजंग आतून तरी मिळेल, निदान आपल्या विरुद्ध तरी जाणार नाही अशी हैद्राबादेला फार खात्री होती. परंतु सालरजंगने त्यांची पूर्ण निराशा केली. तो त्यांना न मिळता मुग्ध बसला नाही, इतकेच नव्हे तर इंग्लीशांना प्रत्यक्षपणे जाऊन मिळाला नि आपल्याच सैन्यावर हल्ला करून त्यांना हुसकून देऊ लागला. त्या गर्दीत बंडवाल्यांचा पुढारी तोराबाझखान हा ठार झाला नि मौलवी अल्लाउद्दीन हा शत्रूचे हाती सापडला. लवकरच त्याला अंदमान बेटात धाडून देण्यात आले नि तेथेच हैद्राबादेचे क्रांतिप्रयत्न विफलतेत वितळून गेले. अंग्लिश ग्रंथकार प्रांजलपणे म्हणतात, "For three months the fate of India was in the hands of Nizam Afzul Uddaulah and Salarjung. Their wise policy proved that they preferred the certain porition of a protected state to the doubtful chances of a resuscitation of the Delhi monarchy under the auspices of revolted sepoys." नि ह्या अस्पृहणीय कारस्थानीपणाबद्दलच सालरजंगची किर्ती इतिहासात नांदत आहे.

निझमाने जरी दक्षिणेतील क्रांतीचा अशा नाश केला तरी त्याच्याच राज्यानजीक राहणाऱ्या झोरापूर संस्थानच्या तरुण हिंदु राजाने मात्र आपले सर्वस्व स्वातंत्र्यसमरात वेचण्याचा निश्चय केला नि त्याप्रमाणे त्याने अरब, रोहिले, पठाण नि डोंगरी लोक ह्यांचे एक जंगी सैन्य उभारले. त्याचवेळी त्याच्याकडे नानांचे दूत आले नि पेशव्यांच्या नावाने त्यांना उठाव करण्यास प्रवृत्त केले. रायचूर नि अर्काट येथून काही ब्राह्मण नि मौलवी येथून त्याला प्रोत्साहन देते झाले. इतकेच नाही तर इंग्रजांविरुद्ध उठाव करण्याची त्याजकडून जेव्हा हयगय होऊ लागली नि विलंब होऊ लागला त्या वेळेस त्याचीच प्रजा त्याला भित्रा भागूबाई म्हणून हिणवूही लागली. तेव्हा त्याने पेशव्यांच्या नावाने इंग्रजांविरुद्ध बंड पुकारले. परंतु निझाम नि इंग्रज ह्यांच्या द्विगुणित शक्तीपुढे त्या एकट्याचा अर्थातच फार वेळ टिकाव लागला नाही. सन १८५८ चे फेब्रुवारीस पराभव होऊन तो हैद्राबादला निघून गेला नि तिथे बाजारात हिंडत असता सालरजंगाने त्याला पकडून इंग्रजांच्या हवाली केले. त्या राजाला लहानपणी मेडोज टेलर ह्याचा फार लळा असे. एतदर्थ त्याच्यापासून गुप्त कटाची बिंगे बाहेर काढण्याकरिता मेडोज टेलरला धाडण्यात आले. मेडोज टेलरला पाहताच त्या तरुण राजाने 'अप्पा' म्हणून त्याला मिठी मारली. परंतु जेव्हा गुप्त कटाची हकीकत तो विचारू लागला तेव्हा He drew himself up very proudly and replied haughtily:- नाही, अप्पा, मी ते सांगणार नाही! रेसिडेंटाला भेटण्यास यावे म्हणून म्हणता पण तेही मला करता येत नाही. त्याला आशा असेल की मी त्याजपाशी

आयुष्याची भिक्षा मागेन. परंतु, आप्पा, मी भ्याडासारखा भिकेवर जगू इच्छित नाही किंवा माझ्या देशबंधूंची नावेही मी फोडणार नाही!" मेडोज टेलर पुन्हा एके दिवशी त्याचेकडे गेला नि त्या मरणाची प्रतिक्षा करणाऱ्या तरुण राजाला जिवाची आशा दाखवून हकीकत सांगण्यास सुचवू लागला. तेव्हा राजा म्हणाला, 'मी सर्व हकीकत सांगेन. परंतु जर ते मला ज्यांनी युद्धाला प्रवृत्त केले त्यांची नावे विचारतील तर मात्र मी अक्षरही बोलणार नाही! काय? मी, मरणाच्या तोंडात उडी टाकण्यास सजलेल्या मी, माझ्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या माझ्या देशबंधूंचा विश्वासघात करू? छे, छे! तोफेचे तोंड, फांशीचा खांब, अंदमानची हवा-यांत मजकडून विश्वासघात करविण्याचे सामर्थ्य नाही!" मेडीज टेलर म्हणाला, "तुला मरण निश्चितच आहे" -राजा म्हणाला "अप्पा, मला फाशीवर देऊ नका. मी काही चोर नाही. मला तोफेच्या तोंडी द्या. पहा अप्पा मी तोफेच्या तोंडाशी अचल उभा राहीन! बिलकूल डगमगणार नाही!"

या सतेज राजतरुणाला मेडोज टेलरच्या शिफारशीने प्रथम मरणाची शिक्षा झालेली असूनही पुढे ती कमी करून ६ वर्षे हद्दपारीची शिक्षा देण्यात आली. ही बातमी ऐकल्यानंतर लवकरच राजाने जवळच्या एका इंग्रजी पहाकऱ्यांचे पिस्तूल उचलले नि आपल्यावर गोळी झाडून त्याने आत्महत्त्या करून घेतली. तो मागेच म्हणाला होता, "हद्दपारीपेक्षा मला मरण रुचते. तुरुंग नि हद्दपारी? माझ्या प्रजेतील अत्यंत कनिष्ठ डोंगरीदेखील तुरुंगात जिवंत राहणार नाही. तर मग मी राहणार? मी तर राजा आहे![13]

झोरापूरच्या राजाचा असा पराभव होईतोपर्यंत 'उठू' का नको अशी वाट पाहत स्वस्थ असलेल्या नरगुंद संस्थानच्या अधिपतीने आता बंड करण्यास कंबर बांधली! भास्करराव बाबासाहेब हे विद्येचे फार चाहते असत. त्यांनी पुस्तके ठिकठिकाणाहून आणवून एक विस्तृत पुस्तकालय तयार केलेले होते. त्यांचा स्वभाव फारच दयाळू असे. त्यांची रूपवती नि तरूण भार्या ही तर तेजामध्ये रूपाइतकीच संपन्न होती. दत्तकाचा अधिकार नाकारल्यामुळे ह्या उभय दांपत्याने इंग्लीशांविरुद्ध शस्त्र धरण्याची घोर प्रतिज्ञा केली नि दक्षिणेत क्रांतीचे कटात ते सामील झाले. परंतु वेळीच उठावणी न करता आता ता. 2५ मे १८५८ रोजी त्यांनी प्रसिद्धपणे लढाईची द्वाही फिरविली नि ब्रिटिशांवर तरवार उपसली. या स्फूर्तीला बहुतेक तेज त्या राणीचेच होते. त्यांच्यावर मॅन्सन नावाचा इंग्रजी अंमलदार येत असल्याचे कळताच बाबासाहेब काही निवडक लोकांनिशी त्यांच्यावर चालून गेले नि तो रात्री एका रानात निजलेला असताना छापा घालून त्याला ठार मारून, त्याचे

---

[13] I prefer death to transportation. prison and transportation? The meanest mountaineer of my subjects will not remain in gaol-what then of me, their King?

-Meadows Taylor's 'Story of My Life'

शरीर तेथील पेटलेल्या अग्नीत फेकून देऊन नि त्याचे शिर छाटून घेऊन ते नरगुंदला परत आले. दुसरे दिवशी नरगुंद शहरावर ते इंग्रजी मुंडके लटकत ठेवलेले होते. मध्यंतरी बाबासाहेबांचा सावत्र भाऊ इंग्रजांना जाऊन मिळाला नि थोडेच दिवसांत इंग्रजांच्या सैन्याशी झटापट होऊन बाबासाहेबांचा पूर्ण पराजय झाला नि ते वेष पालटून निघून गेले. परंतु त्यांना लवकरच धरून आणून इंग्रजांनी ता. १2 जूनला फाशीवर चढविले. त्यांची ती तरुण, सुंदर नि साहसी राणी शत्रूपासून होणारी विटंबना टाळण्याकरिता आपल्या वृद्ध सासूसह मलप्रभेत उडी टाकून आत्महत्या करती झाली!

याशिवाय कोमलदुर्गचा भिमराव, सावंतवाडीचे अधिपती वगैरे बऱ्याच लोकांनी पेशव्यांच्या नावाने लहान लहान उठावण्या केल्या. परंतु काल-चतुरतेच्या अभावाने, संघटनेच्या अपूर्णतेने नि विस्कळीत एकेरी नि व्यक्तिशः उठण्याचे दक्षिणेकडे इंग्रजांना कोणताही महत्त्वाचा ताण न पडता त्यांना आपला सर्व जोर उत्तरेकडे खर्चिता आला.

अशा रीतीने दक्षिणेचे विहंगावलोकन केल्यानंतर मौलवी अहंमदशाह यांच्या वीररसप्रचुर चरित्रकथेचे शेवटी समरांगणात तळपत सोडलेल्या त्या मानी अयोध्येचा शेवटचा निरोप घेण्यास आता त्वरेने तिकडेच गेले पाहिजे. मौलवी अहंमदशहासारख्या परम तेजस्वी देशवीरांच्या आयुष्याप्रमाणेच त्यांचे मरणही अपूर्व चरित्रच असते. मारल्याने इतर लोक मरोत, परंतु ज्याच्या आत्म्याला देश-धर्म-प्रीतीने आग लागलेली आहे नि त्या आगीचे शांतीसाठी रणांगणात रक्त रक्त' म्हणून थयथय नाचत पराक्रमाचे तांडव गाजवितात, अशा देशभक्तांची सुडाची अच्छा अपुरी असता तो मरणाने कधीही मरत नाही. रणांगणात शिर छाटले गेले तरी शूरांची कबंधेंही समरात लढत राहतात असे जे वर्णन असते नि ती कबंधेही छाटली तरी अमानुष देह धरून त्यांचे आत्मे आपल्या शत्रूस काळोखात पछाडीत असतात अशी जी समजूत आहे तिचा तात्त्विक अर्थ काही खोटा नाही. मौलवी अहमदशाह लढत होते तेव्हा लॉर्ड कॅनिंगने एक जाहिरनामा प्रसिद्ध करून सर्व अयोध्येस जाहीर केलेले होते की, “जो आता शस्त्रे खाली ठेवील त्याच्या केसालाही धक्का लावण्यात येणार नाही नि त्याला मागील अपराधाची माफी केली जाईल; जो आम्हांस मदत करील त्याची अमाने त्याला परत देण्यात येतील; आता इंग्रजी शस्त्रांचा निःसंशय रीतीने जय झालेला असल्यामुळे यापुढेही जर अयोध्येतील लोक असेच हट्टाने लढू पाहतील तर त्यांना कडक शासन करण्यात येईल.” असा हा माफीचा जाहिरनामा लागल्याने अयोध्येतील बरेच जमिनदार लोक शांत होतील असा इंग्रजांचा साधार समज होता. परंतु इतक्यात ता. ५ जून १८५८ रोजी त्या पोवेनच्या गलेलठ्ठ चांडाळाने तो फैजाबादचा मौलवी मारला अशी दुःखकारक वार्ता अयोद्धेवर विद्युत्पातासारखी कोसळली!- आणि अश्रांत श्रमाने ती जरी दमलेली होती, अपजयाने जरी निरुत्साही झाली होती, माफीच्या लालचीने जरी शरणागतता तिला भुलवीत होती नि शत्रूच्या नि मित्रांच्या भयंकर

आघाताने जरी विकलांग झालेली होती तरी ती अयोध्या एखाद्या भुताटकीसारखी ही मृत्युवार्ता ऐकताच 'सूड-सूड-सूड' करीत तत्क्षणी रक्तपातात उसळली! मौलवीचे शिर त्याच्या अनुदार शत्रूने चावडीवर टांगले-पण मौलवीचे कबंध रणात लढू लागले, मौलवीचे मरण इंग्रजांशी झुंजु लागले. अपूर्त अच्छेच्या पूर्ततेसाठी मौलवीचे भूत आपल्या अमानुष विक्राळतेने इंग्रजीसत्तेच्या नरड्यास जाऊन बिलगले! अयोध्येतील नष्टप्राय होत आलेला रणोत्साह मौलवीच्या आयुष्यापेक्षा किंवा आयुष्याप्रमाणेच त्याच्या मरणानेही प्रदीप्त केला नि स्वपर बलाबलाचा, यशापयशाचा, जीवनमृत्युच्या विचाराला लाथ मारून ती मूर्तीमंत भूतबाधा अयोध्या रणाकडे एकाएकी अगदी आरंभीच्या तडफेने धावत चालली! पोवेनच्या चांडाळाचा सूड घेण्यासाठी निझाम अल्लीखान हा पिलिमिटपर्यंत चालून गेला; चार हजार लोकांसह वृद्ध खानबहादुर खान हे त्याच रणाकडे धावत आले; ५००० लोकांसह फरुकाबादचा पुढारी, ३००० लोकांसह विलायत शहा, ३००० लोकांसह नानासाहेब, अल्लीखान मेवाती नि त्याचे अनुयायी यांनी रोहिलखंडात एकदम रणधुमाळी मांडली. पोवेनच्या राजाचे रक्त केव्हा पिऊ असे वखवखलेल हे पांड्य वीरांचे पंजे आपल्यावर फिस्कारून येत आहेत हे पाहताच त्या नामर्द देशद्रोह्याच्या पापी अंगास थरकाप भरला, त्याचे संरक्षण करण्यासाठी इंग्रजांनी तिथे ताबडतोब सैन्य धाडले, त्यांचे हजारो लोक पोवेन भोवती नेहमी सशस्त्र उभे राहू लागले. त्या भागाभोवती बंडवाल्यांच्या निकराच्या झटापटी एकसारख्या सुरू झाल्या. इकडे धाग्रा नदीच्या काठी चौकाघाट येथे बेगम नि तिच्या प्रीतितील सरदार मनूखान यांनी मुख्य केंद्र स्थापलेले होते. त्या शिवाय अनेक निरनिराळी लहान मोठी सैन्ये घेऊन राजा रामबक्ष, बहुनाथसिंग, छंदाबक्षा गुलाबसिंग, भोपालसिंग, हनुमानसिंग वगैरे शूर जमिनदार इंग्रजांनी जिंकीत आणलेल्या सर्व अयोध्येभर पुन्हा धांडगधिंगा घालीत धावत चालले. शिवाय मागे धार संस्थानच्या रणाकडे लढणारा दिल्लीचा शूर राजपुत्र फिरोजशाह अयोध्येतच लढत होता. मागे ज्याने रोयाला,

'पाडीन निश्चये मी कोण्या एका महारथी आजी।
गातील जिला सत्कवि ऐशी होईल सर्वथा आजी।।'

अशी घोर प्रतिज्ञा करून ती पूर्ण केली होती, ज्याच्या जुसासिंग नामे शूर पित्याची नि श्री. नानांची अत्यंत मैत्री होती, स्वदेशयुद्धार्थ ब्रह्मावर्ताकडे हॅवलॉकशी नानांबरोबर लढत असता ज्याचा पिता तो शूर जुसासिंग रणात पडलेला होता, ज्याने नानांचा आपल्या रोयाच्या किल्ल्यात आश्रय दिला नि फिरंगी त्या किल्ल्याशी आला असता ज्याने आपल्या पित्याच्या या क्षत्रिय ब्रीदाचे अनुकरण करून तो ज्या रणात पडला त्या देशरणाच्या विजयासाठी आपणही तरवार उपसली, तो मानी पित्याचा मानी पुत्र राजा नरपत सिंग

हाही अयोध्येत लढत निघाला! आणि या सर्वांहूनही बलाने, निश्चयाने, देशप्रीतीने नि रजपूतत्वाने आगळा असणारा राजा वेणीमाधव हाही आपला किल्ला सोडून, देशरणाचे कंकण बांधून धाडसाची कमाल करून थेट लखनौच्या कानपूर रस्त्यावर चालून आला! ज्यांची यशाची आशा सुटते नि नंतर जे फक्त मानासाठी नि कर्तव्यासाठी मरणाच्याच आशेने लढू निघतात त्यांच्या साहसाला पारावार कसा असणार? केवळ क्षात्रब्रीदाच्या रक्षणासाठी लढत असणाऱ्या ह्या वेणीमाधवने आता साहसाची कमाल केलेली होती. यशाचे किंचितही चिन्ह उरलेले नसता आज तो एकाएकी लखनौवर चालून येत आहे-आला आहे नि त्याने त्या शहरात जाहिरनामे लावले आहेत की, येथील शहरवासीय स्वजनांनी बाहेर जावे. कारण फिरंग्यावर आमचा भयंकर हल्ला लवकरच चालू होईल! विजयाने, सबलत्वाने नि संघटनेने सशक्त असलेल्या फिरंग्यांनाही ह्या त्वरेने नि साहसाने चकित करून सोडले यात काय नवल आहे! मृतवत झालेली अयोध्या एका निमिषार्धात पुन्हा अशी उसळी मारून उठली! लखनौवर हल्ला-जसा काही बंडाला वर्षापूर्वी आरंभ झालेला नसून आजच तो झालेला आहे!

रक्ताचे समुद्र अयोध्येच्या अंगातून सुकले नाहीत तोच ता. १3 जून १८५८ रोजी होप ग्रँट हा ससैन्य लखनौहून नजीकच असलेल्या नबाबजंग गावावर चालून गेला. तेथे लखनौवर चालून येऊ पाहणारे परंतु विजयाशेचा लवलेशही मनात नसणारे अभिमानी पांड्यवीर जमत होते. त्यांचेवर एकाएकी होप ग्रँट आपल्या गोऱ्या नि काळ्या फौजेसह तुटून पडला! इतर कोणतेही सैन्य तत्काळ फुटून जाणे अपरिहार्य होते. पण वीरहो थांबा, मौलवीला मरून ८ दिवस झाले नाहीत तर थांबा! ते थांबले नि त्यांनी आक्रमक पवित्रा घेण्यास आरंभ केला! शौर्याचा असा उत्कर्ष फार तुरळक आढळेल. खुद्द त्याच्याशी नेहमी उदारतेने वागणाऱ्या शत्रूच्याही हृदयात नैसर्गिक वीरप्रेम उत्पन्न व्हावे असा उत्कर्ष! आंग्ल वीर होप ग्रँट म्हणतो, “Still, their attacks were vigorous, if unsuccessful, and we had much ado to repel them, A large body of fine, daring Zamindari men brought two guns in the open and attacked us in the rear. I have seen many battles in India and many brave fellows fighting with a determination to conquer or die; but I never witnessed anything more magnificent than the conduct of these Zamindars. In the first instance they attacked Hodson’s horse, who would not face them and by their unsteadiness placed in great jeopardy two guns which had been attached to the regiment. I ordered up the ७th Hussars and the other four guns belonging to the battery to within a distance of five hundred yards from the enemy and opened a fire of grape which mowed them down with a terrible effect, like thistles before the scythe. Their chief a big fellow with a goitre on his neck, nothing daunted, caused two green standards to be placed close to their guns and used them as a rallying point. But our grape fire was so destructive that whenever they attempted to save their pieces, they were struck down. Two squadrons and more now

came up to our side and forced the survivors to retire, waving the swords and spears at us and defiantly calling out to us to come on. Around the two guns alone there were one hundred and twenty five corpses! After three hours' fighting, the day was ours"[14]

अशा निकराच्या झटापटी पूर्व अयोध्येत, मध्य अयोध्येत, उत्तर अयोध्येत नि सर्व अयोध्येतच सुरू झाल्या. जो तो आपली तोड्याची बंदूक नि आपली गंजलेली समशेर उपसून शेवटचा सामना करण्यास हट्टाची कमाल करू लागला. इंग्लीशांचे पाठलाग, त्यांची जाळी नि त्या जाळ्यांचे नि त्या पाठलागांचे तुकडे करीत वाऱ्याप्रमाणे भराभर इतस्ततः उग्र हट्टाने लढत फिरणारे रणवीर, त्यांच्या हकीकती देण्यास आता स्थलावकाश नाही इतके त्या अयोध्येने रणाचे भयंकर आकांडतांडव मांडले. ते फक्त शत्रूशीच नव्हे तर शत्रूच्या माफीला भुललेल्या राजा मानसिंग नि पोवेनचा चांडाळ असल्या देशद्रोह्यांशी-अशा दुहेरी लढाईत! त्यांनी पोवेनवर हल्ले चढविले, त्यांनी लखनौकडे लांडगेतोड केली, त्यांनी सुलतानपूरला टक्कर दिली, त्यांनी देशद्रोही मानसिंगला किल्ल्यात कोंडून पाडला, त्यांनी इंग्रजी रस्ते अडविले, त्यांनी इंग्रजी ठाणी मारली, त्यातील प्रत्येकाने तरवार फिरवीत, घोड्यावर दौडत, रणात झुंजत, रक्ताचा पाऊस पाडीत, मरेतोपर्यंत लढाई चालविली! जूनपासून आक्टोबरपर्यंत - आक्टोबरपासून डिसेंबरपर्यंत अयोध्या लढली. आता मात्र पूर्व पश्चिम, दक्षिण उत्तर अशा सर्व दिशांनी एक समयावच्छेदेकरून निरनिराळी अनेक ब्रिटिश सैन्ये त्यांच्यावर सोडण्यात आली की त्या योगाने एका प्रदेशातून हुसकावताच दुसऱ्या प्रदेशाला जाता येऊ नये. अशा अनंत भिन्न सैन्यांशीही त्या कृतनिश्चयी, जिवावर उदार झालेल्या वीरांनी लढत लढत चालावे असा आक्टोबरात बेत केला! वेणीमाधवाच्या शंकरपुराला तिन्ही बाजूंनी वेढा पडला. जवळ सैन्य नाही, शत्रु बलवत्तर - तरी वेणी माधव शस्त्र ठेवीना. तेव्हा इंग्लीशांच्या खुद्द कमांडर-अन-चीफने त्याला निरोप धाडला की, 'जीत तुझ्या पक्षाला विजयाची आशा नाही अशा या लढाईत उगीच हट्टाने लढणे सोडून देशील तर तुला माफी मिळेल नि फायदाही मिळेल! वेणी माधवने उत्तर धाडले, "किल्ल्याचे संरक्षण अतःपर अशक्य असल्याने तो मी सोडून देणार आहे. परंतु मी मात्र तुम्हांस शरण येणार नाही. कारण ह्या देहावर सत्ता माझी नसून माझ्या राजाची आहे!" किल्ला शरण येईल, पण वेणी माधव येणार नाही. कारण त्याचा देह स्वराज्याचा काय तो दास आहे![15]

---

[14] Hope Grant's Incidents of the Sepoy War, page 2९2.

[15] Charles Ball says :- "After the proclamation, still the struggle in Oudh was wonderfull, and all these bands of rebels were strengthened and encouraged to an inconceivable degree by the sympathy of their countrymen. They could march without commissariat, for the people would always feed them. They could leave their buggage without guard for the people would not attack

मध्यंतरी सन १८५८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात सुप्रसिद्ध असलेला राणीचा जाहिरनामा सर्व हिंदुस्थानभर जाहीरपणे प्रसिद्ध करण्यात आला आणि पुर्वी वर्तविलेल्या भविष्यवाणीप्रमाणे एक शतकानंतर कंपनी सरकारची राजसत्ता हिंदुस्थानातून संपुष्टात आली नि त्याजागी राणीची राजसत्ता चालू झाली! ज्यांनी ज्यांनी इंग्लीशांविरुद्ध बंडाची उठावणी केली होती नि जे आपली शस्त्रे खाली ठेवून ब्रिटिशांना शरण येतील त्यांना सार्वत्रिक माफी देण्याचे आणि त्यांची मालमत्ताही जप्त करण्यात येणार नाही, असे जाहीर करण्यात आले. [16] इतकेच नाही तर त्यांच्या अपराधाची चौकशीही करण्यात येणार नाही. वारसासाठी दत्तक घेण्याचा राजामहाराजांचा अधिकार मान्य करण्यात आला. लोकांच्या धार्मिक अधिकारात नि समजुतीत निष्कारण ढवळाढवळ किंवा हस्तक्षेप सरकार करणार नाही असे खास वचन देण्यात आले नि ती वचने कसोशीने पाळण्यात येतील असेही जाहीर केले गेले.

राणी आपल्या जाहिरनाम्यात पुढे म्हणते, "सध्याच्या सन्माननीय ईस्ट अंडिया कंपनीच्या मुलकी नि सैनिकी नोकरीत असलेल्या अधिकाऱ्यांना नि इतर सर्व नोकरांना आम्ही कायम करीत आहोत. अर्थात भावीकाळात जे कायदेकानून आमच्या मर्जीनुसार केले जातील ते त्यांना पाळावे लागतील."

"आम्ही अशी घोषणा करतो की, हिंदुस्थानातील सर्व राजेरजवाड्यांशी नि संस्थानिकांशी ईस्ट अंडिया कंपनीने केलेले करार आणि तहनामे आम्हाला पूर्णपणे मान्य असून ते आम्ही काटेकोरपणे पाळू. दुसऱ्या पक्षानेही ते तसेच पाळावेत अशी आमची अपेक्षा आहे. सध्या असलेल्या आमच्या ताब्यातील प्रदेशात अधिक भर घालण्याची आमची अच्छा नाही. त्याचप्रमाणे इतरांनी आमच्या राज्यावर किंवा अधिकारावर दुष्ट हेतूने आक्रमण करण्याचा केलेला प्रयत्न आम्ही चालू देणार नाही. त्याचप्रमाणे दुसऱ्यावर

---

it. They were always certain of their position and that of the British for the people brought them hourly information. And no design could be possibly kept from them while secret sympathisers stood round every mess-table and waited in amidst every tent in the British camp. No surprise could be effected but by a miracle, while rumour, communicated from mouth to mouth, outstripped even our cavalry. " Vol. II. page ५७2.

[16] राणीचे हे वचन नि अशा पकारची अन्य वचने इंग्लीशांनी कशी पाळली हे हिंदुस्थानातील लोकांना पूर्णपणे माहीत झालेलेच आहे. निरनिराळ्या सावकारांकडून सरकारने घेतलेले लक्षावधी रुपयांचे कर्ज, ज्यांना जामीनसुद्धा दिले होते ते कर्ज, 'सावकार बंडखोर आहेत' असे ठरवून देण्याचे सरकारने साफ नाकारले. ह्यासाठी पुढील अुदाहरण फार महत्वाचे आहे. कारण ते 'बंडाच्या' कोणत्याही अतिहासात सापडणार नाही. अतकेच काय पण लंडन टाअम्स करता मि. रसेल- १८५७ मधील लंडन टाअम्सचा हिदुस्थानातील बातमीदार- याने टाअम्सला धाडलेल्या पत्रातही त्याचा अुल्लेख आलेला नाही. लंडन टाअम्सचा संपादक जॉन डीलन याचे आत्मचरित्र नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे. त्यात लंडन टाअम्सचा हिंदुस्थानात असलेला. १८५७ मधला वार्ताहर मिस्टर रसेल याने जॉन डिलनला अेक खाजगी पत्र पाठविले होते- ते या आत्मवृत्तात प्रसिद्ध झाले म्हणून जगास कळून आले हे पत्र असे : "At the end of January १८५९ Sir W. H. Russell was still, with Lord Clyde and in one of his last letters from Lucknow he tells a delightful story which he heard from the commander-in-Chief. Alluding to his landlord at Allahabad (an Anglo-Indian general merchant) Lord Clyde said, "you doubtless heard what he did?" 'No' "Well, he was much in debt to native merchants when the mutiny broke out. He was appointed special commissioner and the first thing he did was to hang all his creditors!"

केलेल्या आक्रमणालाही आम्ही मान्यता देणार नाही. आमच्याप्रमाणे आम्ही नेटिव्ह राजांचे नि संस्थानिकाचे अधिकार, त्यांचा सन्मान नि मोठेपणा यांचा सन्मान ठेवू. आमची उलट अशी अपेक्षा आहे की, त्यांनी तसेच आमच्या प्रजेनेही सुख आणि सामाजिक प्रगती यांचा आनंदाने उपभोग घ्यावा आणि त्यासाठी अंतर्गत शांतता नि सुव्यवस्था राखावी.

"आमच्या इतर प्रजाजनासंबंधी जे कर्तव्य बंधन आमचेवर आहे तेच कर्तव्यबंधन हिंदुस्थानातील नेटिव्ह प्रजेसंबंधीही आमच्यावर आहे असे आम्ही मानतो. ईश्वराच्या आशिर्वादाने प्रामाणिकपणे नि मनःपूर्वक ती सर्व कर्तव्ये आम्ही पार पाडू.''

"पुढे आमची अशीही अच्छा आहे की, शक्यतो कोणत्याही वंशाच्या अगर धर्माच्या आमच्या प्रजाजनांना, पक्षपात न करता, त्याचे शिक्षण, पात्रता नि निष्ठा लक्षात घेऊन आमच्या सरकारात योग्य त्या नोकऱ्या दिल्या जातील.''

"ज्यांनी आमच्या ब्रिटिश प्रजाजनांना ठार मारण्यात प्रत्यक्ष भाग घेतला आहे नि त्याबद्दल ज्यांना शिक्षा झाल्या आहेत किंवा होतील त्या व्यतिरिक्त इतर सर्वांना सार्वत्रिक माफी देण्यात येईल.''

"सरकारविरुद्ध शस्त्र धारण करणाऱ्या इतर सर्वांना ते आपापल्या घरी जाऊन शांततेने जीवन जगू लागल्यास त्यांनी आमच्या विरुद्ध, आमची सत्ता नि प्रतिष्ठा याविरुद्ध केलले सर्व अपराध विनाअट क्षम्य समजले जातील, असे आम्ही या जाहिरनाम्याद्वारे आश्वासन देतो."

हिंदुस्थानचा हा 'मॅग्नाचार्टा'(?) अशा रितीने जाहीर करण्यात आला! ह्याच्या मागील मुख्य कारण अयोध्येचे बंड शमविण्याची अच्छा, हेच होते यात काही शंका नाही. पण अयोध्येने त्याच्याकडे ढुंकूनही पाहिले नाही. तर उलट त्याला प्रत्यत्तर म्हणून अयोध्येच्या बेगमेने खालील जाहिरनामा प्रसिद्ध केला.

"राणीच्या जाहिरनाम्यात असे म्हटले आहे की, कंपनीने केलेले सर्व करार नि तह राणीकडून पाळले जातील. पण त्यातील डाव लोकांनी नीट लक्ष ठेवून ओळखावा. कंपनीने सर्व हिंदुस्थानवर तिची सत्ता प्रस्थापित केलेली आहे. हीच व्यवस्था जर स्वीकारायची तर त्यात नवीन असे काय आहे? भरतपूरच्या राजाला आपला मुलगा मानून कंपनीने त्याचा सर्व प्रदेश खालसा केला! लाहोरच्या राजाला (रणजितसिंहाचा मुलगा दुलीपासिंह) लंडनला नेले, पण तो पुन्हा इकडे येऊ शकला नाही! नबाब शमसुद्दीनखान ह्यांस एका हाताने सलाम करीत असतानाच दुसऱ्या हाताने ह्यांनी फाशी दिले. पुणे नि सातारा येथून पेशव्यांना बाहेर काढून जन्मभर बिठूरला कैदेत ठेवले! बनारसच्या राजाला आग्रा येथे कोंडण्यात आले! बिहार, ओरिसा नि बंगाल येथील राजांचे तर नाव निशाणही त्यांनी शिल्लक ठेविले नाही! पगार वाटण्याच्या नावाखाली त्यांनी आमची पूर्वीची मालमत्ता आमच्याकडून तहाच्या ७ व्या कलमाप्रमाणे घेतांना प्रतिज्ञेवर लिहून दिले की, ते

आमच्याकडून अधिक काहीही घेणार नाहीत. कंपनीने त्या वेळी केलेली ही व्यवस्था जर जशीच्या तशी स्वीकारावयाची तर त्या वेळच्या नि आजच्या परिस्थितीत फरक तो कोणता? ही सर्व व्यवस्था जुनीच आहे. पण अगदी अलीकडे त्यांनी दिलेल्या शपथा आणि केलेले तह मोडून, त्यांच्याकडे आमचे लक्षावधी येणे असताही कोणतेही कारण नसताना आमच्या लोकांची वर्तणूक ठीक नाही या ढोंगाखाली त्यांनी आमचा प्रदेश नि लक्षावधी रुपयांची मालमत्ता अपहरण केली आहे. आमचे माजी राजे वझीदअलीशहा यांच्या संबंधी जर आमच्या प्रजेत नाराजी असती तर आमच्यापाशी ते प्रेमाने नि सलोख्याने वागतात ते कसे? इतकी एकनिष्ठा आणि जिवाभावाची भक्ती जी आम्ही अनुभवतो आहोत ती दुसऱ्या कोणत्याही राज्यकर्त्याला लाभली नसेल. असे असताना आमचा प्रदेश आमच्या हाती परत देण्यास कोणती अडचण या उणीव आहे? जाहिरनाम्यात पुढे म्हटले आहे की, अधिक प्रदेशाची हाव त्यांना नाही. पण आमचा प्रदेश त्यांच्या राज्याला जोडण्यापासून ते परावृत्त होऊ शकत नाहीत. राणीने जर सत्ता हाती घेतली असेल तर आमच्या प्रजेने निःसंशयपणे तशी अच्छा व्यक्तविली असताही राणी आमचा प्रदेश आम्हांला परत का देत नाही?''

"कोणत्याही राजाने अथवा राणीने बंडाच्या अपराधासाठी सर्व सैन्याला नि सर्व जनतेला कधीही शिक्षा केली नाही ही गोष्ट जगजाहीर आहे. सर्वांना क्षमा केली जाईल, कारण सर्व सैन्याला अथवा हिंदुस्थानातील सर्व जनतेला शिक्षा करणे सूज्ञ पसंत करीत नाहीत. तसेच त्यांना हेही पक्के माहीत आहे की, जोपर्यंत शिक्षेची भिती आहे तोपर्यंत तेथील बंडाळ्या थांबविता येणार नाहीत 'मरता क्या नही करता' ही म्हण प्रख्यातच आहे.''

राणीच्या जाहिरनाम्यात लिहिले आहे की, ज्यांनी बंडखोरांना आश्रय दिला किंवा बंडाला ज्यांनी प्रोत्साहन दिले त्यांची चौकशी होऊन त्यांना देहान्त प्रायचित्त न देता किरकोळ शिक्षा देण्यात येतील. पण खुनी नि खुनाला सहाय्य करणारे अशा लोकांना मात्र कोणतीही दया दाखविली जाणार नाही. इतर सर्वांना मात्र क्षमा करण्यात येईल. ही घोषणा वाचून मूर्खसुद्धा हे उमजतील की अपराधी असो वा नसो, कोणीही शिक्षेतून सुटणार नाही. सर्व काही लिहिले आहे आणि काहीही लिहिलेले नाही! पण एक गोष्ट मात्र स्पष्टपणे सांगितली आहे की ज्याचा संबंध आहे अशा एकाही माणसाला सोडले जाणार नाही. म्हणून ज्या खेड्यात नि ज्या भागात आमचे सैनिक थांबले तेथील सर्व रहिवाशांना ह्या जाहिरनाम्याप्रमाणे क्षमा मिळणार नाही. शत्रुत्वाच्या भावनेने भरलेला हा राणीचा जाहिरनामा वाचून आमच्या प्रिय प्रजेचे काय होईल या कल्पनेने आमचे हृदय भरून आले आहे. आता आम्ही अशी स्पष्ट आणि विश्वासार्ह अशी आज्ञा देतो की, जे गावप्रमुख वेडगळपणे इंग्लीशांच्या स्वाधीन झाले असतील त्या सर्वांनी १ जानेवारी १८५९ पूर्वी आमच्या छावणीत आश्रयाला यावे. आम्ही त्यांना निःसंशय क्षमा करू. हिंदुस्थानी राज्यकर्ते हे दयाळू नि क्षमाशील असतात, हा अनुभव ध्यानात घेऊनच या आमच्या

घोषणेवर विश्वास ठेवा. हजारो लोकांनी हा अनुभव घेतलेला आहे, लक्षावधी लोकांनी ही किर्ती ऐकलेली आहे. परंतु इंग्लीशांनी एखाद्याही अपराध्याला क्षमा केल्याचे कोणालाही ठाऊक नाही.

राणीच्या जाहिरनाम्यात असे म्हटले आहे की, शांतता प्रस्थापित झाल्यावर लोकांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी राजरस्ते, कालवे आदि लोकहिताची कामे हाती घेण्यात येतील. या त्यांच्या आश्वासनावरून उघड होते की, हिंदुस्थानी लोकांना केवळ रस्ते बांधणे, कालवे खणणे, यापेक्षा कोणतेही महत्त्वाचे काम ते देणार नाहीत!

"याचा अर्थ जर लोकांनी नीट ध्यानात घेतला नाही तर त्यांनी कशाचीच आशा धरू नये!"

"या जाहिरनाम्याने एकही प्रजाजनाने फसू नये!" एतदर्थ अयोध्या विना अट दिलेल्या या माफीचा लाभ घेणार नाही. अद्यापही हातातील तरवार परजीत, अश्वारुढ होऊन, शेताशेतांतून लढत, रक्तात स्नान करीत, स्वातंत्र्ययज्ञाच्या ज्वालेत अयोध्या उडी घेत होती. तिला युद्ध किंवा स्वातंत्र्य पाहिजे होते. शत्रूच्या पायापाशी पडण्यापेक्षा शत्रूच्या गळ्याचा घोट घेण्याचीच तिला सवय होती. अशा पकारे १८५९ चा एप्रिल आला तरी अयोध्या लढत होती. शंकरपूर, धुंडियाखेरा, रायबरेली, सितापूर वगैरे अनेक पावलोपावली लढाया देत देत रणपतनांतून उरलेसुरले बंडवाले नेपाळच्या हद्दीपर्यंत हटत गेले. इंग्लीशांची ती भिन्न सैन्ये त्यांच्या पाठीशी लगटलेलीच होती. तेव्हा ते नेपाळात घुसले आणि तेथे त्यांना नवीन आशा उत्पन्न झाली की - नेपाळचा हिंदु राजा आपले संरक्षण करील काय?

या वेळेस नेपाळमध्ये घुसलेल्या बंडवाल्यांची संख्या ६०००० असून त्यांचे अधिपत्य बेगम, तिचा मुलगा तो तरुण नबाब, नानासाहेब नि बाळासाहेब यांजकडे होते. त्यांना जंगबहादुरांचे जे एक पत्र आले त्याला उत्तर म्हणून नानांनी नि बेगमेने दोन पत्रे लिहिली होती. त्यापैकी नानांच्या पत्रातील खुबीदार, मार्मिक नि उपरोधिक मजकूर देण्यासारखा आहे. "तुमचे पत्र पोचले. आपल्या औदार्याची प्रख्याती आम्ही दूरपासून ऐकत आलो आहोत. खरोखर मी हिंदुस्थानातील पूर्वीच्या राजांचे इतिहास ऐकलेले आहेत नि हल्ली राजांचे पाहत आहे. पण आपल्या वर्तनास तोड मिळणे अशक्य आहेसे मला वाटते. कारण तुम्ही आपली मदत देण्याचे ब्रिटिशांना नाकारले देखील नाहीत-ज्या ब्रिटिशांचा आमच्याशी प्रत्येक पकारे विरोध आहे! परंतु त्यांनी विनंती करताच आपण स्वतःच्या नावासाठी त्यांना मदत दिलीत - या औदार्याला सीमा नाही! आता आपण ज्या सर्व पकारे विरोधी शत्रूलाही मदत देता ते तुमच्याशी सर्वस्वी स्नेहभावाने वागणाऱ्या पेशव्यांच्या स्नेह्याला मदत द्याल अशी आशा करण्यास मी उद्युक्त का होऊ नये बरे? शत्रूलाही ज्यांनी घरात घेतले तो मित्राला निदान निराश तरी करणार नाहीच! पायाखाली तुडविलेले तह, भंगून टाकलेली वचने नि हिसकून घेतलेली राज्ये ह्यांच्या जुलमाखाली हिंदुस्थान कसा त्रस्त झालेला आहे

हे इतके विश्रुत आहे की, त्याचे येथे वर्णन करण्याची जरुरी नाही. स्वराज्याप्रमाणेच हिंदुस्थानी लोकांच्या धर्मालाही नष्ट करण्यास अंग्लिश कसे प्रवृत्त झाले हेही जगप्रख्यात आहे. यास्तव हे भयंकर क्रांतियुद्ध जुंपलेले आहे नि यास्तवच सरकारातून आमचे बंधु श्री. बाळासाहेब पेशवे ह्यांना तिकडे धाडण्यात येत आहे. ते विशेष खुलासा भेटीअंती करतीलच."[17]

या पत्रावर पेशव्यांच्या राजमुद्रेचा छाप दिलेला आहे. हे पत्र गेल्यानंतर पुष्कळ बोलणी चाललेली होती. बंडवाल्यांच्या पुढाऱ्यांची प्रत्यक्ष भेट घेण्यास जंगबहादुराने जेव्हा कर्नल बलभद्र हा सरदार धाडला तेव्हा त्यालाही बंडवाल्यांच्या सैन्याच्या प्रमुखांनी एकमताने उत्तर केले, "आम्ही हिंदु धर्माच्या संरक्षणार्थ लढतो आहोत. महाराजा जंगबहादुर हाही हिंदु आहे नि म्हणून त्यांनी आम्हांस मदत दिलीच पाहिजे." त्याच्या सरदाराने विचारले, "तुमचा कार्य करण्याचा हेतु काय आहे?" तेव्हा ते पांड्यपक्षाचे प्रतिनिधी म्हणाले, "आम्ही अजून साठ हजारापर्यंत लढाऊ आहोत. जंगबहादुराने इंग्लीशांना दिले तसे ५० हजार गुरखे शिपाई आम्हांस द्यावे. आम्ही त्यांना इंग्लीशांच्या दुप्पट पगार देऊ. तसे नसेल तर आम्हांस आपले निवडक सेनानी द्यावे. आम्ही पुन्हा हिंदुस्थानात इतरतो, थेट कलकत्त्यावर स्वारी करत नि जो जो मुलुख जिंकू तो तो नेपाळच्या राज्याला सामील करतो. तसे नसेल तर निदान त्याने आम्हांस या मुलुखात राहण्यास जागा तरी द्यावी." सरदार म्हणाला, "मग ब्रिटिश तसे करीत आहेत तर त्यांना शरण का जात नाही?" शिपाई म्हणाले, "आम्ही राणीचा माफीचा जाहिरनामा वाचलेला आहे नि तरवार ठेवली तर आम्हापैकी बहुतेकास माफी मिळणार हेही आम्हांस माहीत आहे. परंतु आमच्या इतर बंधूंना मरणाचे दारी सोडून आम्ही जीव वाचवावा काय? म्हणून ब्रिटिशांस शरण जाणे नाही."

अशी अनेक बोलणी होऊनही शेवटी जंगबहादुराने बंडवाल्यांस साफ उत्तर दिले की, "तुम्हास मदत देणे असते तर मी लखनौकडे तुमच्या कत्तली का केल्या असत्या!!!" असे अधम निर्घृणतेचे उत्तर देऊन जंगबहादुराने इंग्लीशांस परवानगी दिली की, तुम्ही नेपाळात शिरा नि यांची खोड मोडा!

तेव्हा सर्वस्वी हताश झालेले शिपाई शस्त्रे खाली ठेवून आपआपल्या घरी जाऊ लागले. त्यांना तसे करण्यास उत्तेजन देण्यासाठी इंग्रजांनी पूर्णपणे माफी देण्याचा प्रघात पाडलेलाच होता. जे घराकडे आले नाहीत ते जंगलात उपवास करून मरून गेले! कोण हा परक्यांचा दृढद्वेष! त्याच वेळेला श्री. नानांचे एक पत्र ब्रिटिशांचा प्रमुख अंमलदार होप गँट ह्याला आलेले आहे. त्या पत्रात ब्रिटिशांच्या उपऱ्या सत्तेची नि अन्यायाची निंदा करून

---

[17] **Charles Ball's Indian Mutiny, Vol II**

नाना विचारतात, “What right had you to occupy India and declare me an out-law?” हिंदुस्थानवर राज्य करण्याचा तुम्हांस कोणी अधिकार दिला? तुम्ही राजे आणि आम्ही चोर काय?” बस्स- हा नानांचा शेवटचा उद्गार आहे! नव्हे - हा बाळाजी विश्वनाथाच्या पेशवाईचा शेवटचा निःश्वास आहे! तप्त, माननीय, बाणेदार, न्याय्य शिवाजीच्या पेशव्याला शोभेल असाच हा त्याचा शेवटचा निःश्वास होता! बाजीरावाच्या नामर्दपणाचा कलंक रक्ताच्या शतशत धारांनी धुवून पेशव्यांची गादी चितूरच्या रजपुतांनी प्रमाणेच लढत, झगडत, जळत, दैदीप्यमान ज्वालाकल्लोळात आकाशात अंतर्धान पावली-तिची शेवटची किंकाळी- “परके हिंदुस्थानचे राजे आणि आम्ही हिंदुस्थानची मुले हिंदुस्थानात चोर!”

या पत्रानंतर नानांचे पुढे काय झाले हे इतिहासास माहीत नाही. बाळाराव दुखण्याने त्याच वेळी त्या रानात स्वर्गवासी झाले. बेगम नि तो तरुण राजकुमार ह्यांना नेपाळात राहण्यास परवानगी मिळाली. महान शहीद गजराजसिंग शेवटच्याच चकमकीत ठार झाला.

अशा रीतीने अयोध्येतील बंडाचा शेवट झाला! आपल्या स्वातंत्र्यासाठी अयोध्या कशी लढली हे तिच्या शत्रूच्या शब्दातच वाचले पाहिजे. आपल्या देशस्वातंत्र्यासाठी इतक्या हटेल पराक्रमाने झुंजत राहिलेला देश जगाच्या पाठीवर दुसरा कोणताही नसेल. मॅलेसन म्हणतो, “शिपाईबंधूंनी जे स्वातंत्र्यासाठी बंड पुकारले होते त्या बंडात हे अयोध्येचे प्रजाजन सामील झाले. स्वदेश स्वातंत्र्यासाठी लढत राहिले. ते किती दृढनिश्चयाने लढले हेच ह्या पानावर सांगत आहे. अयोध्येने जितका निश्चयात्मक, दीर्घकालीन लढा दिला तितका हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याही भागाने दिलेला नाही. १८५६ मध्ये त्यांच्यावर जे अन्याय लादले गेले, त्यांची अंतःकरणे पोलादाची बनली नि त्यांच्या कठोर निश्चयाला बळकटी दिली गेली. काही थोड्या प्रसंगी त्यांना जिवावर उदार होऊन माघार घेऊन पळून जावे लागले तरी त्यांची ती माघार दुसऱ्या अन्य दिवशी यशाच्या अंतिम आशेने नवीन कुमक नि शक्ती मिळविण्यासाठीच होती. शेवटी लॉर्ड क्लाईडने अयोध्येवर शेवटची चढाई करून उरल्या सुरल्या प्रतिकार करणाऱ्यांना नेपाळमध्ये आश्रय घेण्यास भाग पाडले. तेव्हा त्यातून वाचलेल्या वीरांनी शरणागतीपेक्षा उपाशी राहून मरण पत्करले. या दीर्घकालीन चाललेल्या झुंजीत जेव्हा विजयाची आशा दिसेना, तेव्हा अयोध्येतील शेतकरी, तालुकादार, जमीनदार, व्यापारी वगैरेंनी निरुपाय म्हणून पराजय मान्य केला.”[18]

---

[18] Mallesson’s Indian Mutiny, Vol. V, page 2०७.

प्रकरण दुसरे

पूर्णाहुती

ता. 2० जूनला ग्वालेरच्या मैदानात झालेल्या घनघोर संग्रामात रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी समरांगणात पतन पावली. परंतु इंग्रजांचा हा एक दृढनिश्चयी शत्रु जरी तेथे नाहीसा झाला तरी अजून तितकाच दृढनिश्चयी नि त्याहूनही युक्त्याप्रयुक्त्यांत जास्त, धीटाईत जास्त असा दुसरा एक शत्रु मात्र रणातून निसटलेला होता. तो ग्वालेरच्या रणातून ता. 2० मे रोजी निसटला तो लगेच ता. 22 रोजी जबराअल्ली-पूरच्या रणांतूनही निसटला आणि इंग्रजांच्या टप्प्यातून पार होऊन गेला-पण कोणीकडे?

<u>जेथे तेथे तात्या टोपे</u>

थोड्याच दिवसांत मध्य हिंदुस्थानातील अरण्ये, गुहा, गाव, शहर, पर्वत सर्व रणाच्या ध्वनिप्रतिध्वनीने निनादून गेली. जिकडे तिकडे तात्या टोपे! तात्या टोपे!! अशी एकच आरोळी उठली.

कारण तो शिकारीच्या भाल्यांनी विद्ध झालेला मराठी वाघ आता मध्य हिंदुस्थानच्या जंगलात मुसंडी मारून घुसलेला होता. ग्वालेरच्या लढाईत राणी लक्ष्मी पडल्याने त्याचा उजवा हात जरी तुटला, जरी अनंत पराजयाने बंडाचा बीमोड होता आला, जरी श्रीमंत नानासाहेबांपासून त्याची कायमची ताटातूट झाली होती, जरी इंग्रजांची सत्ता हिंदुस्थानी लोकांच्या बळावरच पण आता अमोघबला झालेली होती, जरी त्याच्यापाशी उत्तम सैन्य नव्हते. तोफा नव्हत्या, पैसा नव्हता, लढाईची रसद नव्हती, किंवा ती साधने कोठे तरी मिळतील अशी आशाही जर जवळ शिल्लक नव्हती तरी आकुंठित धैर्यशाली तात्या टोपे पराजयाला वेडावीत, अडचणींना मागे दवडीत, आजही जरिपटका शत्रूच्या पायापुढे शरणास्पदतेत वाकविण्यासत तयार होईना. शत्रूपुढे वाकणे? छे! छे! अशा एका झाडापासून मराठ्यांच्या जरिपटक्यांची काठी बनविलेली आहे की, ती शत्रूला फारतर मोडता येईल, पण कधीही वाकविता येणार नाही!

<u>गनिमी काव्याचा रणपंडित</u>

ग्वाल्हेर नि जोराअलीपूर येथील पराभवानंतर उरलेसुरले ते सैन्य घेऊन तात्या नि रावसाहेब पेशवे हे सरमथुरा नावाच्या गावाकडे निघून गेले. आता त्यांनी तीन मुद्द्यांवर पुढील सर्व कार्यक्रमाची उभारणी केली होती. पहिली गोष्ट की, अतःपर उघड लढाई सोडून देऊन गनिमी काव्याची कास घट्ट रीतीने धरणे नि दुसरी गोष्ट की केव्हाही नि काहीही झाले तरी इंग्रजांच्या फौजेशी तोंड देऊन कधीही टक्कर न घेणे. परंतु ह्या दोन्ही डावांचा रसद नि लढाऊ शस्त्रे याशिवाय मुळीच उपयोग नसल्याने ती मिळविण्याचा मार्ग कसा शोधावा ही सर्वात महत्त्वाची अडचण होती. तिला टाळण्यासाठी तात्यांनी तिसरा मुद्दा जो ठरविला तो असा की, वाटेत जेथे जेथे नेटिव्ह संस्थान म्हणून लागेल तेथे तेथे खुषीने वा सक्तीने शस्त्रांची नि पैशांची खंडणी उकळीत चालणे. उत्तर नि मध्य हिंदुस्थानात पावलोपावली नेटिव्ह संस्थाने वसलेली आहेत. त्यांच्यापाशी कित्येक दिवस साचत आलेले धनसंचय नि शस्त्रसंचय मुबलक आहेत. ज्या भूमीच्या प्रतिपालनासाठी ज्या राजांना हे भूपालत्व मिळालेले आहे त्या भूमीच्या संरक्षणार्थ ह्या संचयांचा विनियोग करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. परंतु ५७ साली त्यांची ती भूमी नि त्यांची प्रजा यांच्या अंतरिच्छेला नि दृढाशेला न जुमानता हे राजे आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिविषयक फायद्याची तुंबडी कोणीकडून भरेल अशा पापी विचाराने बंडवाल्यास उघडपणे मिळत नव्हते. तेव्हा त्यांच्यापाशी निकडीचे वेळी आपल्या उपयोगी पडावी म्हणून भूमीने राखलेली धान्याची नि शस्त्रांची भांडारे असूननसून सारखीच झाली. ते पैशात लोळत असता स्वातंत्र्यसमराच्या दारिद्र्याने देशमाता नि देशभक्त मात्र उपाशी राहू लागले. अशा स्थितीत ह्या विश्वासघातकी भांडारकरांना उत्तम धडा शिकविण्यासाठी नि देशाच्या निढळाच्या घामाने जे पैसे साचविलेले होते ते देशाच्याच संरक्षणार्थ खेचून घेण्यासाठी तात्या नि राव यांनी ही यथान्याय्य नि अजब बिनतोड तोड काढलेली होती. ह्या योगाने क्रांतीला पैशाचा नि रसदीचा पुरवठा मुबलक मिळण्याचा संभव असतो. देशातील गरीब प्रजेवरच सैन्य पोसण्याचा बोजा पडत नाही. ह्या दुबळ्या नि मिजासखोर संस्थानिकांजवळ सैन्य जशाच तसेच असल्याने नि ते सैन्यही बहुतेक वेळा क्रांतीलाच अनुकूल असल्याने त्यांना दटावून पैसे उकळण्यास विशेष त्रास पडत नाही. संस्थाने पावलोपावली असल्याने सैन्याबरोबर रसदेचे वा सामानाचे ओझे बाळगण्याची मुळीच जरूर रहात नाही नि सैन्य सुटसुटीत राहून टप्प्याटप्प्यावर ह्या राजांच्या घरी असलेली शिधासामग्री, रणसामग्री नि धनसामग्री फार व्यवस्थित रीतीने मिळणारी असते. अशास्तव तात्यांनी अतःपर मुबलक रसदेची ही कायमची पेवे उपयोगात आणण्याची पद्धती स्वीकारली. ते खुषीने कर्तव्य म्हणून देशसैनिकांस मदत देतील तर ठीकच, न देतील तर सक्तीने देणे त्यांना भाग पाडले तरी

ठीकच. ह्या तीन खुब्यांवर तात्यांनी मांडलेले अत्यंत विस्मयकारक रणतांडव सर्वस्वी रचलेले होते. गनिमी कावा, टक्कर केव्हाही न घेणे नि संस्थानिकांना खुषीने वा सक्तीने स्वातंत्र्य समरात गुंतवून टाकणे.

परंतु असल्या विपन्न स्थितीत कोणत्याही मानुषी प्रयत्नांना फार दिवस दम धरणे अशक्य आहे असे इंग्रजांना साहजिकच दिसत असल्यामुळे त्यांनी जोराअलीपूराहून तात्या पळून जाताच तिकडचे बंड संपले असे गृहीत धरले नि आपली सैन्ये तात्याला नुसते कोंडून महिन्या दीड महिन्यात शरण आणण्यासाठी चहूबाजूंनी विभागून ठेवली. ग्वाल्हेर, झांशी, सिप्री नि गुणा येथील फौजांनी सर्व बाजू रोखली नि राजपुतान्यात रॉबर्टने आपली सेना पसरली. ह्या इंग्रजी सेनेच्या व्यूहांतून आता तात्या टोपे कसा सुटू पहात आहे बरे?

तात्यांचा पहिला डाव भरतपूरवर होता. परंतु तिथे इंग्रजी लष्कर आणले आहे असे कळताच दुसरा फासा जयपूरला फेकला. ह्या जयपूरच्या दरबारात तात्याच्या पक्षाचे पुष्कळ लोक असून तेथील राजाचे सैन्य नि शहरातील प्रजाही तात्यास अनुकूल झालेली होती. तेव्हा तात्याने आपले दूत तेथे धाडून सज्ज राहण्याची त्यांना सूचना दिली. परंतु ही वार्ता इंग्रजांना त्वरीत कळल्यामुळे नसिराबादेहून निघून इंग्रजी सैन्य ताबडतोब जयपूरला जाऊन उतरले. जयपूरचा बेत ढासळताच, तात्या दक्षिणेकडे उतरला नि त्याच्या पाठीशी कर्नल होम्स हा ससैन्य लागला. इतक्यात तात्याने हुलकांडी घेऊन नीट जी चाल केली ती एकदम टोक संस्थानावरच होय. तेथील नबाबाने शहराची दारे लावली नि बाहेर आपले निवडक सैन्य चार तोफांनिशी तात्यांवर लढावयास धाडून दिले. आता लढाईला तोंड लागणार तो टोकचे सैन्य तात्याच्या सैन्यास बंधुप्रेमाने आलिंगू लागले! त्यांच्या चार तोफाही त्यांनी तात्यास अर्पण केल्या नि अशा रीतीने हे नवे सैन्य नि नवीन तोफा घेऊन तात्याची स्वारी पुन्हा दक्षिणेकडे चालली- आणि अंद्रगडपर्यंत दक्षिणेकडे येऊन तात्या थांबला. आता त्याच्या मागे होम्स नि बाजूने रॉबर्टस् हे धावत होते. ह्या दिवसात पावसाची वृष्टी अतोनात होती नि चंबळ नदी दुथडी भरून राहिली होती. तेव्हा मागे प्रबळ शत्रु नि पुढे अपार चंबळ पाहून तात्या नैऋत्येकडे बुंदीच्या रोखाने वळले. ह्या बुंदी संस्थानचा राजा बंडवाल्यांस पूर्वी फारसा प्रतिकूल नव्हता, तरी आता इंग्रजी सैन्य अगदीच पाठीशी लागल्याने त्याने बुंदीचे दरवाजे बंद केले. हे पाहताच तात्या वाकडे तिकडे वळसे घेऊन नीमच नि नासिराबाद ह्या बंडखोर प्रांताच्या दरम्यान येऊन थडकले. आपण नीट दक्षिणेकडे जाणार आहोत अशा भाषेने इंग्रजांना चकविले असल्यामुळे तात्या भिलवाड्याजवळ व्यवस्थेने उतरलेले होते. हे ऐकताच सरवरगावाहून रॉबर्ट तिकडे धावत आला नि ता. ७ ऑगस्टला तात्याच्या सैन्यावर तो तुटून पडला. त्याला त्या दिवसभर दटावीत दटावीत रात्र पडताच तात्याने आपल्या सैन्यासह नि तोफांसह सुरक्षित रीतीने उदयपूरच्या हद्दीतील कोटरा गावापर्यंत कूच केले. तेथे त्याचे सैन्य उतरले असता त्या

दिवशी रात्री तात्या टोपे हे जवळच असलेल्या नाथद्वारा नावाच्या हिंदुक्षेत्री श्रीकृष्णाच्या दर्शनास गेले. तेथून मध्यरात्री परत येताच त्यास वार्ता लागली की, अंग्लिश लोकांचे सैन्य अगदी नजीक आलेले आहे. ह्यासाठी त्यांनी सैन्यास तेथून हलण्याचा हुकूम दिला. परंतु पायदळाने साफ कळविले की, सतत प्रवासाने सैन्य अगदी हलण्यास समर्थ नाही. घोडेस्वारांनी पाहिजे तर पुढे चालू लागावे. अशी स्थिती झाल्याने लढाई देणेच तात्यांना भाग पडले.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. १४ ऑगस्ट रोजी तात्यांनी नदीला आपल्यापुढे घालून सैन्याची शक्य तितकी बळकट रचना केली नि जिकडून शत्रू येणार त्या मैदानावर तोफांचा माराही रोखला. रॉबर्टसने आपले नेटिव्ह नि इंग्रजी सैन्य त्या माऱ्याला सोसूनही नदीत आणले नि तीर चढून ते तात्याच्या उजव्या बगलेवर तुटून पडले. तेव्हा हातघाईनंतर जास्त नुकसान सोसणे अशक्य झाल्याने तात्यांची सेना तोफा टाकून पळाली नि सुमारे १५ मैलपर्यंत हटत हटत निघून गेली. आता तात्यापाशी पुन्हा तोफा उरल्या नव्हत्या. तेव्हा तो पाठीच्या शत्रूला झटका देऊन चंबळ नदीकडे पुन्हा निघाला. इंग्रजी लष्करही मागे धावले. मागेच नव्हे तर त्याच्या बाजूनेही इंग्रजी लष्करे बरोबर सामोरी आली. तरी कोणास खोट्या अफवेने, तर कोणाला वेगळ्या गतीने हटवून तात्या चंबळेला येऊन थडकला. फक्त काही तासांच्या अंतरावर पार्क हा तात्याची वाट पहात दबला होता. त्याच्या हातावर तुरी देऊन तात्या इंग्रजांच्या छातीवरून अखेर चंबळ उतरून पार झाला!

आता इंग्रजांच्या नि तात्यांच्या मध्ये चंबळ आडवी पडली खरी. परंतु आता तात्यापाशी तोफा राहिल्या नव्हत्या. पैसे राहिले नव्हते. रसद राहिलेली नव्हती. तात्याचा पूर्ण पराभव झालेला होता नि म्हणूनच तात्या चंबळ उतरताच नीट जो चालून गेला तो एकदम झालारपट्टणवर होय. त्या संस्थानाचा राजनिष्ठ अधिपती काही नामर्द नव्हता. त्याने आपले विश्वासू सैन्य नि जंगी तोफखाना पेटवून बिनतोफी तात्याशी लढाई मांडली. पण त्या दिवशी मात्र त्या संस्थानची सर्व फौज तात्यालाच मालक म्हणून सलाम करू लागली! ताबडतोब त्या संस्थानिकाच्या फौजेला तात्याने मिळवून घेतले. तेथील घोडे, तेथील गाड्या, मुबलक रसद तात्याच्या पायापुढे अर्पिली गेली नि त्या बिनतोफी तात्याला आता 32 तोफा मिळाल्या. रावसाहेब पेशव्यांचा हुकूम सुटला की, त्या राजाने **2**५ लक्ष रुपये खंडणी दिली पाहिजे. राजाने भेट घेऊन फारच गयावया केल्यावर १५ लक्ष खंडणी ठरविण्यात आली. ह्या शहरी तात्यांचा ५ दिवस मुक्काम होता. त्यांनी आपल्या फौजेस घोडेस्वारामागे 3० नि पायदळामागे १**2** रुपये महिन्याचा पगार वाटून दिला. ते रावसाहेब, तात्या टोपे नि बांद्याचे नबाब हे बंडवाल्यांचे तीन प्रमुख पुढारी भावी कार्यक्रमाचा थोडासा विचार करू लागले.

www.savarkarsmarak.com

पेशव्यांच्या सैन्याचा सगळा रोख नर्मदा उतरून दक्षिणेत घुसण्याचा होता. ज्या भूमित त्यांच्या पूर्वजांची प्राचीन देहरक्षा रहात होती त्या भूमीत एकदा का तात्याने पाय आपटला की त्या आवाजानेच मृतांचे आत्मे सजीव होतील नि मराठ्यांचा रणगर्ज पुन्हा प्रचंड कडकडाट करू लागेल अशी त्यांना बळकट आशा होती. म्हणून हुलकावण्या देत देत कशी तरी नर्मदा उतरावी ह्यासाठी बंडवाले झटत होते. आणि नर्मदा त्यांना उतरू देणे नाही ह्या तितक्याच दृढ प्रतिज्ञेने इंग्रजांची तमाम सैन्ये ठिकठिकाणी नाकी धरून बसलेली होती. बिनतोफी तात्याला आता 32 तोफा, नवीन सैन्य, नवीन रसद, नवीन पैसा मिळालेला असल्याने नवीन दम आलेला होता. म्हणून तो हळूच म्हणू लागला की आता अंदूरचा फासाच फेकला पाहिजे!

ही कल्पना तात्याच्या धाडसाला साजेल अशीच होती. ज्याने ग्वाल्हेरच्या रणभूमीवर तो अद्भूत नाटकी देखावा घडवून आणला त्या तात्याला आता अंदूरच्या होळकरांचे सिंहासनही पोखरणे का कठीण असावे? होळकराने त्याच्या धाडसाच्या कार्यास मदत करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. ते तो करीत नसेल तर पेशवे अदूरवर स्वारी करून जातील! होळकरांची सेना तात्यास बोलावीत होती, होळकरांचा दरबार तात्यास बोलावित होता, तेव्हा मग त्या महाधाडसी तात्याने मनात ठरविले की आता पुढचा रोख अंदूरवर होय! तात्याच्या मनात जे असेत ते बोलण्याच्या आधीच केले जावयाचे. तडफेने तो पट्टणहून दक्षिणेकडे धावला नि माळव्यात घुसून राजगड गावाला येऊन थडकला!

आता रॉबंट, होम्स, पार्क, मिचेल, होप, लॉक, हार्ट ह्यांच्या नेतृत्वाखालील इतकी भिन्नभिन्न इंग्रजी सैन्ये, भिन्नभिन्न दिशांनी तात्याच्या पायात लडबडत होती. त्या सर्वांची तात्या अंदूरकडे पळालेला पाहताच एकच त्रेधा उडाली. कोणी उज्जयिनीला आला, कोणी महूहून सरकला कुणी तळ खेड्याकडे धावला कुणी राजगडाकडे गेला. मेजर जनरल मिचेल हा आपल्या सैन्यासह मजला मारीत मारीत एका अुंचवट्यावर चढतो तो त्यास समोरच तात्या टोपे उतरलेला दिसला. पण त्याची मजला मारता मारता अशी रग जिरली होती की, वाटेत घोडे मरून पडावेत. तेव्हा तो ती रात्र विसावा घेऊ लागला. तात्याही नुकताच तेथे आलेला होता. तरी इंग्रज सेनेच्या दमण्याचा फायदा घेऊन तेथून तो रातोरात ससैन्य पसार झाला. सकाळीच मिचेलही त्याच्या पाठीवर अगदी लगटत चालला. तेव्हा बंडखोर त्रासून जाऊन लढाईर प्रवृत्त झाले. ह्या वेळेस त्यांची संख्या जवळ जवळ ५-६ हजार तरी होती नि त्याच्याजवळ उत्तम पकारच्या तीस एक तोफा होत्या- परंतु अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट की इंग्रजांची हजार बाराशे फौज अंगाशी भिडताच रक्ताचा एकही सडा पडण्याच्या आधीच बंडवाले त्या तोफाही टाकीत टाकीत पळू लागले!! तेथे तात्यांच्या नि कुंवरसिंहाच्या गनिमी काव्यातील महत्त्वाचा फरक आढळून येतो.

इंग्रजांशी काही झाले तरी टक्कर म्हणून देणे नाही ह्या मुद्द्याला फायदेशीर प्रसंगीही न सोडता तात्यांचे सैन्य राजगडच्या मैदानातून निघून वेखा नदीच्या अरण्यात घुसले नि तिथून सिरोज ह्या गावी बाहेर पडले. सिरोजमध्ये तात्यांना पुन्हा चार तोफा मिळाल्या. इंग्रजी सैन्ये पावसाच्या अतिवर्षावाने खिळून टाकली गेल्यामुळे थोडासा विसावा घेण्यास मिळाला. इंग्रजांच्या सतत पाठलागाने भागलेल्या सैन्यास तेथे आठ दिवस विश्रांती घेण्याचा तात्याने हुकूम सोडला होता. हे आठ दिवस संपताच ते सैन्य त्वरेने वर उत्तरेला चढले नि शिंद्याच्या मुलखातील असागड हे ठाणे मारून तात्याने आणखी नव्या आठ तोफा मिळविल्या. परंतु नर्मदा जवळ होण्याच्या ऐवजी दिवसेंदिवस दूर चालली. इंग्रजांच्या शिकारी भाल्यांच्या कडेकोट कुंपणाने त्याच्या नैसर्गिक गुहेत पुन्हा काही तात्या शिरू शकत नाही हे उघड झाले इंग्रजही आता तात्याला नर्मदा पार होऊ देणार नाही. [1]

बंडवाल्यांनी दोन सैन्ये करून एक रावांच्या हाताखाली नि एक तात्यांच्या हाताखाली आले. अशाच कित्येक हुलकावण्या दिल्या, तोफा गमावल्या, मंग्रोली, छिंदवाडा वगैरे लढाया भाग म्हणून दिल्या. थोडी झुंज नि हातघाई होताच बारा बारा मैलांच्या पाठलागातही निसटून जावे. अखेर ललितपुराला हे दोघे पुढारी पुन्हा एकत्र झाले. पण नर्मदा काही जवळ होईना! इंग्लीशांच्या आनंदाला नि बंदोबस्ताला पारावार नव्हता. दक्षिणेकडून मिचेल, पूर्वेकडून नि उत्तरेकडून कर्नल लिडेल नि मीड, पश्चिमेकडून कर्नल पार्क, चंबळे जवळून रॉबर्ट, तात्याच्या सर्व बाजूंना शत्रूच्या भिन्न भिन्न सैन्याचे अत्यंत आकुंचित वर्तुळ दरक्षणी मिटत येत होते. पण राव नि तात्या एकमेकांशी काही वेळ बोलले नि एकदम कजूरीला आले, तेथे बेटवेवर इंग्रज आहेत हे पाहताच पुन्हा जंगलात घुसले. हुलकावणी देण्यास ताल बहतपर्यंत उत्तरेकडे चढले आणि मग जी एकदम मुसंडी मारली ती बेटवा उतरून इंग्रजांशी कजुरीशी लढून, रायगडाशी टक्कर घेऊन तात्या थेट दक्षिणेकडे चालला. पायात लडबडणारी इंग्रजांची सैन्ये भराभर हिसडीत, हिसकावीत, घाट ओलांडत, नद्या उतरत, अरण्ये पार होत, मराठी वाघ दबत, लढत, उड्या घेत दक्षिणेकडे चालला! पार्क बाजूने धावला, मिचेल मागून धावला, बेकर पुढून धावला. पण तात्या टोपे

[1] An English writer says, “Then commenced that marvellous series of retreats which continued for ten months, seem to mock at defeat, and made Tatia’s name more familier to Europe than most of our Anglo-Indian generals. The problem before him was not an easy one. He had kept together an army of beaten Asiatics bound by no tie to his person and bound to each other only by one common hate and one common fear-hate of the Britisher’s name and fear of the British gallows. He had to keep this ill-assorted army in constant motion at a pace which should baffle not only the enemies who pursued him but the enemies who streamed down at right angles to his line of march. He had while thus urging his half-disciplined host to mad fright to take some dozen cities, obtain fresh stores, collect new cannons and above all induce recruits to join voluntarily a service which promised only insistant flight at sixty miles a day. That he accomplished these ends with the means at his disposal indicates ability of no mean kind. Slightly we may hold the marauding leader, he was of the class to which Haider Ali belonged and had he carried out the plan attributed to him and penetrated through Nagpur to Madras he might have been as formidable as his prototype. As it was the Narbada proved to him what the channel was to Napoleon. He could accomplish any thing except cross the stream. These columns which moved at first as slowly as British columns are accustomed to move, learnt to march at last and some of the later marches of Brigadier Park and colonel Napier were equal to half of Tatia’s average rate. Still he escaped, and through the hot weather and the rains and the cold weather and the hot weather again, he was still flying sometimes with two thousands disspirited followers and sometimes with fifteen thousand men!” -From ‘The Friend of India. ’

तरी दक्षिणेकडेच चालला! भिडला नर्मदेला, उतरला नर्मदेत-स्तिमित जगाने टाळी पिटली की, तात्या झाला अखेर नर्मदा पार! मॅलेसन म्हणतो, “It is impossible to withhold admiration from the pertinacity with which this scheme was carried out!!!”

ता. १७ जानेवारी १८५९ च्या टाइम्सने लिहिले आहे की, “Our very remarkable friend, Tatia Tope, is too trouble some and clever an enemy to be admired. since last June he has kept central India in a fervour. He has sacked stations, plundered treasuries, emptied arsenals, collected armies, lost them, fought battles, lost them, taken guns from native princes, lost them; then, his motions were like forked lightning; and for weeks, he has marched 3० and ४० miles a day. He has crossed the Narbada to and fro. He has marched between our columns, behind them, and before them. Ariel was not more subtle, aided by the best staged mechanism. Up mountains, over rivers, through ravines and vallies, amidst swamps, on he goes, backwards and forwards, sideways and zig-zag ways, now falling upon a post-cart and carrying off the Bombay mail, now looting a village, headed and burned yet evasive as proteus.”

अखेर मराठ्यांचे सैन्य दक्षिणेत उतरले! हुशंगाबादेजवळ नर्मदा उतरून तात्या ससैन्य नागपुराकडे भिडला आहे ही बातमी ऐकताच तिन्ही इलाख्यांत, सर्व युरोपात नि थेट युरोपखंडापर्यंत जो तो शत्रुसुद्धा उद्‌गारू लागला ‘वा, तात्या, वा!‘ महाराष्ट्र त्याच्या सानिध्याचीच वाट पहात होते! हैद्राबादचा निजाम, मद्रासचा गव्हर्नर लॉर्ड हॅरिस, मुंबईचा लार्ड एलफिन्स्टन, कलकत्त्याचा लॉर्ड कॅनिंग, तत्क्षणी थरारून उठले. तात्याने असा, रणचंडीवर फारच अपूर्व असा फासा फेकला. पण आता वेळ निघून गेलेली होती. एक वर्षापूर्वी ह्या नर्मदातरणाचा उपयोग झाला असता. आज १८५८ च्या आक्टोबर मध्ये ही रणचपलता फक्त कौतुकाला कारण आहे. उपयोगाला वा जयाला नव्हे! जिकडे तिकडे बंडांचे निर्बीज झालेले होते नि आता राष्ट्र भयंकर रक्तस्त्रावाने शिथिलगात्र नि विमूढसंज्ञ झालेले होते! त्यातूनही उत्तर हिंदुस्थानात नि राजपुतान्यात तात्याला नि त्याच्या सैन्याला गावोगावचे लोक फुकट धान्य नि रसद आपण होऊन देत नि त्याच्याकडे देशभक्ताच्या पूज्यतेने पाहत. परंतु नागपूरला खुद्द मराठ्यांच्या प्रदेशात लोक त्याला भिऊ लागले. कुलकलंकिणी बाकाबाईच्या राजनिष्ठेचे हेच फळ असावयाचे! तेव्हा तात्या ह्या नदीतरणानंतरही विफलहेतु होऊन अखेर थांबला. [2] आता त्याच्या समोर निझामचे राज्य पसरले होते. हैद्राबादेला नीट चालून येण्याविषयी तेथील क्रांतिपक्ष उत्सुकलेला होता.

---

[2] मॅलेसन आपल्या Indian mutiny Vol V, page 23८-2४० वर लिहितो, “It was accomplished. The nephew of the man recognised by the Mahrattas as the heir of the last reigning Peshwa was on the Mahratha soil with an army. The Nizam was loyal. But the times were peculier, Instances had occured before, as in the case of Scindia, of a people revolting against their sovereign, when that sovereign acted in the teeth of the national feeling. It was impossible not to fear lest the army of Tatia should rouse to arms the entire Mahratta populatoin and that spectacle of a people in arms against the foreigner might act with irresistible force on the people of Dekhan.

इकडे पुणे ते खानदेशकडील इंग्रजांची सैन्ये भराभर दौडत दशदिशांनी धावली. मेलघाट, असिरगड, खानदेश, गुजरात, नागपूर आदि सर्व बाजूंनी अनेक आंग्ल सेना दक्षिणचा दरवाजा बंद करीत पुढे घुसल्या. तरी अकुंठितधैर्य तात्याने आणखी एक विलक्षण धाडसाचा फासा फेकण्यास आरंभ केला. दक्षिणेकडे अकडून बंदी झाल्यामुळे तात्याने एकदम जो रोख धरला तो थेट बडोद्यावरच होय! आग्रा रोड ओलांडून, इंग्रजांच्या डाक गाड्य लुटून, तारा तोडून टाकून वरील सर्व इंग्रजी सेनानींच्या कचाट्यातून हुलकावण्या देत तात्या नर्मदेच्या मुखाकडे चालला. खालून जशी ही इंग्रजी सैन्ये वर येत होती, तशीच तात्याच्या मागोमाग उत्तरेची ती हिरमुसलेली ब्रिटिश सैन्येही तात्या नर्मदा उतरताच आपणही नर्मदा उतरून कोंडी करीत उतरत होती. नर्मदेच्या तीरावरील सर्व किल्ल्यांवर इंग्रजांनी सक्त पहारा ठेवलेला. तरीही तात्या नर्मदा पार होण्यासाठी करगूण येथे पोचला. तेथे त्याला इंग्रजांचा सेनापती मेजर संडरलँडला तोंड द्यावे लागले. सेना भिडल्या लढाई चालू झाली, लढाई ऐन रंगात असतानाच तात्यांनी आपल्या सैन्याला आज्ञा दिली की, गोळीबार बंद करा आणि नर्मदेत उड्या घ्या! त्याप्रमाणे तात्यांच्या अनुयायांनी त्याच्या मागोमाग नर्मदेत उड्या फेकल्या आणि काय झाले हे इंग्रजांना समजायच्या आत तात्या त्याच्या अनुयायासह नर्मदा पार झाले!

हा प्रसंग म्हणजे आजपर्यंतच्या लढाईच्या इतिहासातील एक अतुलनीय नि नवे आश्चर्य समजला जातो. मॅलेसन स्पष्टपणे लिहितो "आता बंदुका गेल्या, त्याचे शिपाई अत्यंत शीघ्र वेगाने पुढे निघून गेले. ह्या कलेत नेटिव्ह सैनिकांना कोणीही हरवू शकलेले नाही. मी म्हणतो की, जगातील कोणतेही सैन्य त्यांची बरोबरी करू शकणार नाही. असा धोका असताना तात्या थेट बडोद्याकडे निघाले, तेथील दरबारात आणि सैन्यात नानासाहेबांच्या पक्षाचे अनेक लोक होते नि ते तात्यांचीच वाट पहात होते. तात्या राजपुराला गेले. तेथे त्यांनी घोडे आणि पैसे मिळविले. दुसऱ्या दिवशी त्यांनी छोटा उदेपूर गाठले, तेथून बडोदा आता केवळ ५० मैल दूर आहे!"

त्या पन्नास मैलातच इंग्रजांनी त्यांचे सैन्य पेरून ठेवले आहे! तात्याच्या चारी बाजूंनी इंग्रजी फौज त्यांचा पाठलाग करीत होती. तात्याच्या आधीच पार्क छोटा उदेपूरला पोचला होता. त्यामुळे बडोद्याचा बेत रद्द करून तात्या त्याच्या सैन्यासह उत्तरेला वळून वासवारा जंगलात घुसला. तेथील बांद्याच्या नबाबाने राणीच्या जाहिरनाम्याच्या काडीचा आधार घेऊन शस्त्रे खाली ठेवली होती. त्यामुळे तात्याची नि रावसाहेबांची मोठीच पंचाईत झाली ते दोघेही शूर वाघ अशा कोंडीत अडकले की, जी फोडणे अशक्य होते. दक्षिणेस दुथडी वाहणारी नर्मदा, पश्चिमेस ससैन्य रॉबर्ट, उत्तरेला नि पूर्वेला अनुल्लंघनीय कडेच्या कडे अशा स्थितीत तात्या नि रावसाहेब शरण जाते तर त्यांना कोण दोष देऊ शकले असते? पण धन्य ते वीर की जे अशा बिकट प्रसंगी सुद्धा शरण गेले नाहीत! एक ब्रिटिश

लेखक आश्चर्याने त्यांचे गुणगान करताना लिहितो, “But these two men were in this hour of supreme danger as cool as bold, as fertile in resources as at any period of their careers.” पण तात्यांनी ती कोंडीही फोडली! ता. ११ डिसेंबरला त्या जंगलाच्या बाहेर पडून एका किल्लेदाराकडून थोडी मदत घेऊन तात्या थेट उदेपूरच्या रोखाने निघाले. मराठी वाघ अरण्यातून बाहेर पडून मैदानात उतरला! त्यापुढे तो आठ दिवसही टिकाव धरू शकणार नाही, त्याची सद्दी आता संपली, तो आता शरण येणार असे त्याचा पाठलाग करणारे इंग्रज सेनापतिसुद्धा म्हणू लागले. त्यांनी चारी बाजूंनी तात्या भोवतालची कोंडी आवळीत आणली. पण तात्यांनी लढाईचा विचार सोडला नाही. एके दिवशी दिवसा चार वाजता तात्या नि रावसाहेब प्रतागडच्या रोखाने निघाले. त्या बाजूची इंग्रजांची फळी थोडी कमकुवत होती अशी बातमी तात्यांना मिळाली होती. तात्या जंगलाच्या बाहेर पडतात न पडतात तोच मेजर रॉक त्यांच्या पुढे सैन्यासह रस्ता अडवून उभा होता. ती फळी फोडण्याचा तात्यांनी निश्चय केला नि रॉकच्या सैन्यावर जोराचा हल्ला चढविला. पहिल्याच चढाईत ती फळी फोडून तात्या नि रावसाहेब त्या कोंडीतून बाहेर पडले. इंग्रजी सेनापतींना लज्जेने माना वाकवाव्या लागल्या!

ता. 2५ डिसेंबरला तात्या वासवाराच्या जंगलातून बाहेर पडले. त्या वेळी अयोध्येचा प्रख्यात वीर फिरोजशहा तात्यांना मिळण्यासाठी पुढे येत होता. स्थलाभावी त्याच्या त्या चढाईचे वर्णन येथे करता येत नाही. त्याने गंगा ओलांडली, यमुना पार केली. अनेक चकमकी उडवीत शेवटी, फिरोजशहा, शिद्यांच्या दरबारातील सेनापती मानसिंग आणि तात्या नि रावसाहेब यांची ता. १3 जानेवारी १८५९ रोजी अंंद्रगड येथे भेट झाली. ते चौघे नेते आता एकत्र झाले नि भावी चढाईचे बेत आखू लागले. तेवढ्यात चारी बाजूंनी इंग्रज पुन्हा येत असल्याच्या पक्क्या वार्ता त्यांच्या कानी आल्या. म्हणून अंद्रगड सोडून तात्या वेगाने देवासला येऊन पोचले. उत्तरेकडून नेपर, वायव्येकडून शॉवर, पूर्वेकडून सॉमरसेट, दक्षिणेकडून मिचेल नि बेन्सन, नैऋत्येकडून बोनर नि आग्नेयेकडून स्मिथ असे अनेक सेनापती तात्याला कोंडीत पकडण्यासाठी धडपडत होते. इंग्रजांचे सामर्थ्य तात्यांच्या मागे हात धूऊन लागलेले होते. उलट तात्यापाशी एक प्रबळ अच्छा सोडून काय होते? म्हणून इंग्रजी सेनानी प्रतिज्ञेवर सांगत-आता ह्या कोंडीतून तात्या निसटणे अशक्य! क्रांतिकारकांचे ते वीर नेते, तात्या, रावसाहेब नि फिरोझखान ता. १६ जानेवारी १८५९ ला देवास येथे प्रातःकाळीच पुढील बेत आखीत असतानाच तात्यांच्या मानेवर एकाकी हात पडला! तो हात इंग्रजांचा होता. छावणी इंग्रजांनी भरून गेली होती आणि ते हर्षभराने ओरडत होते ‘पकडला! तात्याला पकडला!!‘ पण तेवढ्यात त्यांना त्यांचे शब्द बदलावे लागले! ते आश्चर्याने ओरडू लागले, “ओ! तात्या आता येथे होता ना? पळा! शिपायांनो, पळा तात्याला शोधून काढा. तात्या गुप्त झाला, तात्या पळाला!”

रावसाहेब, फिरोजशहासह तो जादूगार तात्या ता. २१ जानेवारी रोजी अलवार जवळील शिखर येथे दृष्टीस पडल्याची वार्ता आली. सेनापती होपची बंडवाल्यांशी चकमक झडून ते पराभूत होऊन पळाल्याची माहिती देण्यात आली. शिखरच्या ह्या पराभवाने काही क्रांतिकारकांची विजयाची आशा नष्ट झाली नाही. कारण ती फार पूर्वीच नष्ट झाली होती- पण त्यामुळे ह्यापुढे प्रतिकार चालू ठेवणे अशक्य ठरले. बडोद्याचा बेत फसल्यापासून तात्या एकसारखे गनिमी काव्याने लढत पळतच होते. लढाईच्या तंत्राविषयी तात्या नि रावसाहेब यांचा विचारविनिमय होतच होता. तात्या आता थकले होते. त्यांनी रावसाहेबांचा नि सैन्याचा निरोप घेतला. बरोबर दोन घोडे, एक तट्टू, दोन ब्राह्मण आचारी, एक गडी येवढा लवाजमा घेऊन तात्या ग्वाल्हेरच्या सरदार मानसिंगाकडे गेले. मानसिंग त्या वेळी पारोनाच्या जंगलात लपलेला होता. तो तात्यांना म्हणाला, "आपण सैन्याला सोडून आलात हे बरे नाही." त्यावर तात्या म्हणाले, "ते बरे ठरो वा वाईट ठरो, मी आता तुझ्याकडे राहणार आहे. धावपळीने मी अगदी थकून गेलो आहे." तात्या मानसिंगाकडे आहे हे कळताच इंग्रजांनी लढाईचा मार्ग सोडून फितुरीचा डाव टाकण्याचे ठरविले. त्यांनी मानसिंगाला गाठले नि त्याला आश्वासन दिले की, तात्याला पकडून देण्यात मानसिंगाने मदत केल्यास त्याला शिद्यांकडून माफी केली जाईल. इतकेच नव्हे तर नाखारची जहागीरही मिळेल. मानसिंगाने पूर्वी त्याच्या काकालाही इंग्रजांच्या स्वाधीन केले होते. मानसिंग तात्यांना म्हणाला, "मी इंग्रजांना शरण जात आहे." पण तात्यांना तो शरणागतीचा विचारही शिवला नाही. फिरोजशहाचे आलेले निमंत्रण दाखवून तात्यांनी मानसिगाला विचारले, "मग मी जाऊ का येथेच राहू?" विश्वासघातकी मानसिंगाने उत्तर दिले, "थोडा वेळ वाट पहा, लवकरच मी आपणाला काय ते कळवीन. मी परत येईपर्यंत माझा हा वाटाड्या घेऊन जाईल तेथे आपण लपून रहा." मानसिंग इंग्रजांना शरण गेला होता तरी त्याच्यावर तात्यांचा विश्वास होता. म्हणून ते मानसिंगाच्या वाटाड्यामागोमाग गेले आणि त्याने दाखविलेल्या स्थळी विश्रांतीसाठी राहिले. तिसऱ्याच दिवशी मध्यरात्री, अनेक रणांगणात नि चकमकीत इंग्रजांना नामोहरण करणारा, हजारो मैलांची दौड करून इंग्रजांना दमविणारा तो मराठी वाघ, तात्या, एका देशबांधवाच्या विश्वासघाताने, झोपेत असतानाच पकडला गेला! तात्यांनी डोळे उघडले तोच त्यांना समजले की, आपण इंग्रजांचे कैदी झालो आहोत!

तो दिवस ७ एप्रिल १८५९ चा होता. विश्वासघाताच्या सापळ्यात तात्या अडकला. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच जनरल मीडच्या सिप्री येथील छावणीत त्याला कडक बंदोबस्तात ठेवण्यात आले. तेथे त्याच्यावर कोर्टमार्शल भरण्यात येऊन इंग्रजांविरुद्ध युद्ध पुकारण्याचा आरोप तात्यावर ठेवला गेला. बुधवारी त्या आरोपांना उत्तर देताना तात्याने सांगितले की,

“मी जे जे कृत्य केले ते ते माझ्या मालकांच्या हुकमाप्रमाणे केले. काल्पीपर्यंत मी नानासाहेबांच्या हुकमाप्रमाणे वागलो, त्यानंतर रावसाहेबांच्या. न्यायानुसार दिलेली लढाई नि चकमकी सोडून, मी अथवा नानासाहेबांनी एकाही युरोपियन पुरुषाचे, स्त्रीचे वा बालकांचे निरर्थक रक्त सांडले नाही अथवा कोणाला फासावर चढविले नाही. ह्या पलिकडे ह्या खटल्यात मला अधिक काही सांगावयाचे नाही. इंग्रजांच्या विशेष विनंतीनंतर तात्यांनी क्रांतीच्या प्रारंभापासूनची विश्वसनीय, महत्त्वाची नि थोडक्यात तारखेनुसार माहिती दिली आणि ती इंग्रजांच्या मुनशीने लिहून घेतली. ह्या रोजनिशीवर आणि वर दिलेल्या आपल्या कबुली जबाबावर तात्याने वळणदार इंग्रजी अक्षरात Tatia Tope अशी सही केलेली आहे. विचारलेल्या सर्व प्रश्नांना तात्यांनी हिंदीत उत्तरे दिली. ती उत्तरे थोडक्यात, सरळ नि खणखणीत होती. त्यांना इंग्रजीत कोणी प्रश्न विचारला तर तात्या गंभीरपणे उत्तर देत ‘मालूम नही. ‘ तीन दिवस तात्यांची चौकशी चाललेली होती. नेटिव्ह लोकांचे थवेच्या थवे तात्यांना पाहण्यासाठी लोटत असत; पण सर्वांनाच परवानगी मिळत नव्हती. ज्यांना तात्यांना पाहण्याची परवानगी मिळे ते भक्तीने नि प्रेमाने त्यांना वंदन करीत. इंग्रजांनी जेव्हा त्यांना कळविले की, “तुमची न्यायालयीन चौकशी चालू होईल. आपल्या बचावासाठी पुरावा गोळा करा.” तेव्हा तात्यांनी उत्तर दिले. “मी पूर्णपणे जाणून आहे की, ब्रिटिश सत्ता उखडून देण्यासाठी मी लढलो असल्याने मला मृत्यु पत्करावा लागणार आहे. त्यासाठी मला कोणत्या न्यायालयाची आवश्यकता वाटत नाही आणि त्यांच्या कोणत्याही कामकाजात मी भागही घेणार नाही.” हातबेड्यानी जखडलेले आपले हात अुंच करून तात्या पुढे म्हणाले, “ह्या हातकड्यांतून मुक्त होण्याची एक आशा आहे. तोफेच्या तोंडी किंवा फाशी जाऊन मी ह्यातून सुटू शकेन. पण मला एक गोष्ट सांगावयाची आहे. माझ्या ग्वाल्हेर येथे राहणाऱ्या वडिलांचा आणि माझ्या कुटुंबियांचा माझ्या कोणत्याही कृत्याशी काही संबंध नसल्याने, माझ्या ह्या कृत्यासाठी माझ्या वृद्ध वडिलांना वा कुटुंबियांना त्रास देऊ नये.

चौकशीचे नाटक संपले. तात्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. आणि दुपारी चार वाजता त्यांना फाशीकडे नेण्यात आले. त्यांच्या भोवती तिसऱ्या बंगाल युरोपियन पलटणीचा पहारा होता. फाशीच्या स्थानी तात्या पोचले तेव्हा ते सैनिक त्यांच्या भोवती चतुष्कोण करून उभे राहिले. त्यांच्यामागे नेटिव्ह पायदळ 3 घोडेस्वार नि अनेक प्रेक्षक

उभे होते. खेडेगावांतील अनेक शेतकरी तात्यांना पाहण्यासाठी जमलेले होते. तात्यांनी पुन्हा विनंती केली की, आपल्या वृद्ध वडिलांचा छळ करण्यात येऊ नये, शिक्षा सुनावण्यात आली. तात्यांच्या पायातील बेड्या काढल्या नि तात्या शूरासारखे सरळ पावले टाकीत फासापर्यंत गेले. सरळ शिडी चढून वर फळीवर उभे राहिले. जणू काय ते सभास्थानी स्वागतार्थ उभारलेल्या व्यासपीठावरच चढत होते. रिवाजाप्रमाणे जेव्हा फाशी देणारे मांग तेथे तात्यांचे हात नि पाय बांधण्यासाठी पुढे सरसावले तेव्हा तात्या स्मित हास्य करून, “ह्यांची काही आवश्यकता नाही” असे म्हणाले आणि लगेच त्यांनी स्वतःचे हातांनीच तो फास एखाद्या हाराप्रमाणे आपल्या गळ्यात घालून घेतला. फळी दूर झाली! फास आवळला गेला! आणि त्या हिसक्यासरशी - तात्या टोपे, पेशव्यांचा एकनिष्ठ सेवक, १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराचा नायक, हिंदुस्थानचा देशवीर, धर्मरक्षक, अभिमानी नि प्रेमळ सेनापती तात्या टोपे यांचे मृत शरीर अग्रजांनी उभारलेल्या फासावर लटकू लागले. तो फास रक्ताने भिजला आणि देश अश्रूंनी ओला चिंब झाला! देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अत्यंत कष्ट सोसले, हाच त्यांचा अपराध होता! देशद्रोही विश्वासघातक्यांचा दुतोंडी चालीचे हे बक्षीस त्यांना मिळाले! आणि त्याचा शेवट?- एखाद्या गुन्हेगाराप्रमाणे इंग्लीशांनी त्यांना फासावर लटकविले! तात्या! तात्या! ह्या असल्या दुर्दैवी देशात तुम्ही कशाला जन्म घेतलात? ह्या नीच महामूर्ख नि विश्वासघातकी लोकांकरिता तुम्ही कशाला लढलात? तात्या, आपणासाठी आज आम्ही जे अश्रू ढाळीत आहोत ते आपणास दिसतात का? ह्या दुर्बळांच्या अश्रूंसाठी आपण रक्त सांडावे!- खरोखर कसला हा महागडा सौदा!!

तात्यांचे शरीर तेथे फासावर लटकत असलेले पाहून ते शूर इंग्रज आपल्या पराक्रमाविषयी समाधान पावून गर्वभराने तेथून निघून गेले. सायंकाळपर्यंत तात्यांचा मृतदेह तेथे तसाच टांगलेला होता. तेथील पहारेकरी दूर होताच युरोपियन प्रेक्षकांमध्ये तात्यांची पवित्र आठवण म्हणून त्यांच्या केसांची झुलपे मिळविण्यासाठी त्यांच्यात चढाओढ लागली!

१८५७ च्या त्या स्वातंत्र्ययुद्धातील होमकुंडात तात्यांची ही शेवटची आहुती पडली!

तो भयंकर ज्वालामुखी-ज्याच्या विस्तीर्ण मुखातून क्रोधाविष्ट होऊन मासांचे, रक्ताचे, प्रेताचे, विजांचे वादळांचे, आणि रसरसणाऱ्या लाव्हारसाचे कल्लोळावर कल्लोळ बाहेर पडत होते- तो ज्वालामुखी पुन्हा एकवार आपले तोंड मिटवू लागला; त्याचा तप्त लाव्हा थंड

होऊ लागला! त्यांच्या तरवारीप्रमाणे तळपणाऱ्या जिव्हा पुन्हा म्यानांत कोषबद्ध झाल्या, त्याच्या लकाकणाऱ्या विजा, कानठळ्या बसविणारे गडगडाट, झंझावात, त्याच्या भयंकर हालचाली, प्रचंड उलथापालथी-सर्व काही जादुगाराच्या पोतडीत शिरल्या आणि अदृश्य हवेत विरून गेल्या. ज्वालामुखीने पडलेली प्रचंड भेग मिटली गेली, नि त्यावर पुन्हा हिरवेगार गवत उगवू लागले; त्यावर शेतीची लागवड चालू झाली, शांतता, सुरक्षितता नि प्रेमभाव पुन्हा नांदू लागला, आता ज्वालामुखीचा पृष्ठभाग इतका मऊ आणि हसरा दिसू लागला की, त्याच्याच पृष्ठभागाखाली एखादा भयानक ज्वालामुखी असेल याची कोणास शंकासुद्धा येणार नाही!

प्रकरण तिसरे

समारोप

आता ज्वालामुखी तात्पुरता थंड झाला आहे! तथापि वाचक आम्हांस विचारतील की, फिरोजशहाचे नि रावसाहेबांचे पुढे काय झाले?

तात्या सोडून गेल्यावर रावसाहेब अत्यंत बेहोष होऊन एक महिनाभर लढत राहिले नि शेवटी गुप्तपणे अरण्यात निघून गेले. तीन वर्षाच्या अज्ञातवासानंतर तेही पकडले गेले आणि कानपूर येथे ता. २० ऑगस्ट १८६2 रोजी त्यास फासावर चढविण्यात आले. फिरोजशहा सुद्धा वेषांतर करून भटकत राहिले होते नि सुदैवाने शेवटी ते हिंदुस्थानबाहेर निसटू शकले आणि पर्शियात करबेला येथे जाऊन राहिले.

येथवर १८५७ च्या क्रांतियुद्धाची चर्चा वारंवार केली गेलीच आहे. त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यापैकी एक प्रमुख प्रश्न क्रांतियुद्धाची सर्व सिद्धता पुरी होण्यापूर्वीच अकस्मात लवकरच क्रांतीचा उठाव झाला का? ह्या प्रश्नांचे उत्तर स्पष्ट आहे की, नाही! तसे झाले नाही. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात जेवढी पूर्व तयारी झालेली होती तेवढी तयारी कित्येक विजयी झालेल्या क्रांतीचे वेळीही झालेली नव्हती. शिपायांच्या पलटणीमागून पलटणी, राजेरजवाडे, प्रचलित सरकारचे वरिष्ठ अधिकारी, पोलीस, मोठमोठी शहरे, सर्व एका पाठोपाठ उठावाची वचने देत असता कोण बंडाला तत्काल प्रारंभ करणार नाही? शिवाय, बहुतेक प्रसंगी सुरवातीलाच अडचण असते. एकदा आरंभ झाला की, सर्व देश आपोआप उठतो. हा अनुभव विचारात घेतला तर हे स्पष्ट होईल की क्रांतिकारकांच्या पुढाऱ्यांनी उगाच घाई केली नव्हती. उलट असे म्हणावे लागेल की, इतकी अनुकूल परिस्थिती असताना उठाव करण्याचे धाडस ज्यांना होत नाही ते क्रांतीचा उठाव कधीही करू शकणार नाहीत!

मग प्रश्न पडतो की, त्यांचा पराभव का झाला? ह्या ग्रंथात वेळोवेळी त्या त्या ठिकाणी अनेक किरकोळ तत्कालिक कारणे सांगितली आहेतच. पण मुख्य कारण दिसते, ते असे की, ह्या क्रांतीसाठी विघातक भागाची जरी व्यवस्थित आखणी केली होती तरी त्यानंतर उत्पन्न होणाऱ्या परिस्थितीमध्ये कसे वागले पाहिजे याविषयी विधायक, आकर्षक नि सुव्यवस्थित आखणी केली गेली नव्हती. इंग्रजी सत्ता उखडून नष्ट करावी यावर सर्वांचे एकमत होत; पण त्यानंतर काय? पूर्वीचीच ती परस्परविघातक भांडणे, पुन्हा तेच मोंगल, तेच मराठे, आणि तीच जुनी भांडणे- आणि अशा परिस्थितीला कंटाळूनच वेडाच्या झटक्यात परक्या शत्रूंना आत घेण्याची तीच जुनी पद्धत अवलंबावयाची असेल तर आपले रक्त व्यर्थ कशाला सांडावयाचे असे सर्व साधारण जनतेला वाटू लागल्यास नवल काय! त्यामुळे झाले काय, की क्रांतीचा विघातक भाग तेवढा यशस्वीपणे पार पडला; परंतु

www.savarkarsmarak.com

नंतर जेव्हा विधायक राजवटीचा प्रश्न उत्पन्न झाला तेव्हा आपापसातील मतभेद, परस्परांविषयी वाटणारी भीती आणि आत्मविश्वासाचा अभाव हे सर्व दुर्गुण उफाळून आले. क्रांतीनंतर जर लोकांच्या कल्पनेला नि विचारांना पटेल असा आकर्षक कार्यक्रम ठेवण्यात आला असता तर क्रांतीनंतर होणारी स्वातंत्र्यवाढीची विधायक वृत्ती बळावून प्रारंभाप्रमाणेच क्रांतीचा शेवटही यशस्वीपणे सिद्धीस गेला असता.

पूर्ण संहारानंतर निर्मिती चालू होते, दुष्टांच्या निर्दालनानंतर चांगली राजवट चालू करता येते, येवढे जरी ह्या लोकांनी नीट लक्षात ठेवले असते तरीही क्रांतीचा विजय झाला असता. नव्या निर्मितीचा विचार तर दूर राहिला, पण ती जनता परकीय राजवटीचा विनाशही पूर्णपणे करू शकली नाही! याचे कारण उघड आहे की, ह्या देशातून विश्वासघात आणि भीरुता हे दोन महान दुर्गुण अजून पूर्णांशाने नष्ट झाले नव्हते. पराभवाचे मुख्य कारण म्हणजे ज्या लोकांना पूर्वीच्या कोणत्याही स्वदेशी राजवटीपेक्षा परकीय इंग्रजांची राजवट ही अधिक वाईट आहे हे कळलेच नाही आणि ज्यांच्या अंगी स्वदेशी बांधवांविरुद्ध परक्याना साहाय्य नाकारण्याइतकी देशभक्ती नि प्रामाणिकपणा नव्हता त्या लोकांनी कलेला स्वदेशबंधूंशी विश्वासघात![1]

आणि म्हणूनच ह्या पराजयाचे सर्व पाप असल्या विश्वासघातक्यांच्याच कपाळी फुटते! जर त्यांच्यापुढे स्वच्छ आणि आकर्षक ध्येय ठेवले गेले असते तर हेच विश्वासघातकी देशभक्त बनले असते. कारण देशभक्तीच जेव्हा मिळकतीची नि लाभदायक वाटू लागते तेव्हा लज्जास्पद नि धोकादायक विश्वासघात आपण होऊन कोण करण्यास धजेल? विश्वासघातात विशेष गुण काही नसतो. स्वराज्यापेक्षा परकीय सत्ता अधिक वाईट नि घातक असते हे लक्षात घेऊन त्यानुसार वर्तन करणाऱ्या वीरांना उज्जल श्रेय लाभते मग ते स्वराज्य लोकमतानुसार चालणारे असो (Democratic), राजमतानुसार चालणारे असो (Monarchical) किंवा अनायकानुसार चालणारे असो (Anarchical), स्वातंत्र्याची अभिलाषा केवळ देश संपन्न नि सुखी व्हावा येवढ्यासाठी नसते तर स्वातंत्र्यातच आत्म्याला खरे समाधान प्राप्त होते; नफ्यातोट्यापेक्षा स्वत्वाची भावनाच

[1] "Yet it must. be admitted that, with all their courage, they (the British) would have been quite exterminated if the natives had been all and altogether hostile to them. The desperate defences made by the garrisons were no doubt heroic, but the natives shared their glory, and they by their aid and presence rendered the defence possible. Our siege of Delhi would have been quite impossible, if the Rajas of Patiala and Jhind had not been our friends and if the Sikhs had not recruited in our battalions and remained quiet in the Punjab. The Sikhs at Lucknow did good service and in all cases our garrisons were helped, fed and served by the natives, as our armies were attended and strengthened by them in the field. Look at us all, here in camp at this moment, our outposts are native troops, natives are cutting grass for our horses and grooming them, feeding the elephants, managing the transports, supplying the commissariat which feeds us, cooking out soldiers food, cleaning their camp, pitching and carrying their tents, waiting on our officers and even lending us their money. The soldier who acts as my amanuensis decleared that his regiment could not have lived a week but for the regimental servants, Doli bearers, hospital men, and other dependents. Gurkha guides did good service at Delhi and other dependents. Gurkha guides did good service at Delhi and the Bengal artillerymen were as much exposed as the Europeans. " - Russell's My Diary in India.

महत्त्वाची असते. पारतंत्र्याच्या सोनेरी पिंजऱ्यापेक्षा जंगलात असलेले स्वातंत्र्यच शतपट श्रेष्ठ होय! सुभाषितकार म्हणतात-

फळे मधुर खावया असती नित्य मेवे तसे।

हिरेजडित सुंदरी कनक पंजरीही वसे।।

अहर्निश तथापि तो शुक मनात दुःखे झुरे।

स्वतंत्र वनवृत्तीच्या घडी घडी सुखाते स्मरे।।

ज्यांना हे स्वातंत्र्याचे तत्त्व समजले, स्वधर्माकरिता नि स्वदेशाकरिता ज्यांनी आपले कर्तव्य पार पाडले, स्वधर्म नि स्वराज्यासाठी ज्यांनी आपल्या तरवारी उपसल्या, आणि कदाचित जयासाठी नाही पण कर्तव्यबुद्धीने ज्यांनी मरणही पत्करले, त्यांची नावे चिरंजीव राहोत! त्यांना शतशः सहस्त्रशः प्रणाम असोत! केवळ मतभेदाने नि अस्थिर बुद्धीने ज्यांनी वर उल्लेखिलेल्या वीरांना सहकार्य केले नाही त्यांची देशाला आठवणही राहणार नाही. त्यातूनही भयावह पकारे जे प्रत्यक्ष शत्रूलाच जाऊन मिळाले नि स्वदेशबंधूशीच शत्रूसह लढले त्यांचा शतशः नव्हे सहस्त्रशः धिक्कार करावा तेवढा थोडाच होणार आहे! १८५७ ची क्रांती म्हणजे हिंदुस्थानची ऐक्याच्या, स्वातंत्र्याच्या नि जागृत जनशक्तीच्या दिशेने कितपत प्रगती झाली आहे हे पारखून पाहण्याची एक कसोटीच होती.[2] अपयशाचा दोष ज्यांनी देशाला पारतंत्र्यात ढकलले अशा नामर्द, आळशी नि विश्वासघातकी लोकांवरच येतो. परंतु स्वतःच्या उष्ण रक्तात ज्यांनी आपल्या तरवारी बुचकळून काढल्या, क्रांतीच्या त्या नाट्यप्रयोगात अग्निमंचकावर धीटाईने प्रवेश केला आणि साक्षात मृत्यु पुढे उभा असता त्याची पर्वा न करता जे त्या मृत्युमुखातही थयथय नाचले, त्यांना दोष देऊन कोणीही आपल्या जीभा विटाळू नयेत! ते वेडे नव्हते; ते उतावीळही नव्हते, झालेल्या पराजयात त्यांचा कोहीही भाग नव्हता; ते अविचारी नव्हते आणि म्हणून त्यांना दोष देमे केव्हाही उचित होणार नाही. त्यांनी मारलेल्या हाकांनीच हिंदमाता आपल्या गाढ झोपेतून जागी झाली आणि आपले पारतंत्र्य नष्ट करण्यासाठी ती धावून गेली. पण जेव्हा तिच्या काही सुपुत्रांनी जुलुमाच्या टाळक्यावर जबरदस्त प्रहार

---

[2] "Among the many lessons the Indian mutiny conveys to the historian, none is of greater importance than the warning that it is possible to have a revolution in which Brahmins and Sudras, Hindus and Mahomedans, could be united against us, and that it is not safe to suppose that the peace and stability of our dominions, in any great measure, depends on the continent being inhabited by different religious systems for they mutually understand and respect and take part in each other's modes and ways and doings. The mutiny reminds us that our dominions rest on a thin crust ever likely to be rent by titanic fires of social changes and religious revolutions. " -Forrest's Introduction.

केला तेव्हाच, दुर्दैवाने तिच्याच काही कुपुत्रांनी तिच्या हृदयात खंजीर खुपसला! ती जखमी हिंदमाता जमिनीवर पुन्हा कोसळून पडली! आता तिच्या दोन पुत्रांपैकी कोण क्रूर, विश्वासघातकी नि तिरस्करणीय आहे? कोण वीर, साहसी, देशभक्त नि आदरणीय आहे?

दिल्लीचा बादशहा बहादुरशहा हा एक कवी होता. क्रांतियुद्ध अगदी ऐन रंगात असतानाच त्याने एक गझल रचला होता, त्याला कोणीतरी विचारले की-

दुमदुमाये दम नही अब खैर माँगो जान की

अय जफर अब ठंडी हुई समशेर हिंदुस्थानकी

"दिवसेंदिवस नि प्रतिक्षणी तू थकत चाललेला आहेस, तेव्हा हे बादशाह, आता इंग्लीशांपुढे पदर पसरून प्राणांची भीक माग. कारण आता हिंदुस्थानची तरवार कायमची बोथट नि थंड झालेली आहे!"

असे सांगतात की, त्याला उत्तर देताना बादशहा म्हणाला-

गाझियोम बू रहेगी जबतलक ईमानकी

तब तो लंडन तक चलेगी तेग हिंदुस्थानकी

'आमच्या वीरांच्या अंतःकरणात स्वत्वाचा आत्मविश्वास नि देशभक्तीचा बिंदु शिल्लक असेल तोवर हिंदुस्थानची तरवार धारदारच राहील आणि एक दिवस असा येईल की ती प्रत्यक्ष लंडनचे दरवाजे ठोठावील!"